

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ואחד, התשס"ט

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נילי לנדסברגר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התש"ע

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

	מאמרים
57	יצחק אבישור
131	על הפועל "גהר" ועל "הות רשעים" במקרא לאור טקסט אוגריתי חדש
345	אילן אלדר
19	תורת התנועות של ר' יהודה הלוי על פי ספר הכוזרי
15	שמואל בולוצקי
167	שכיחות ופוריות במערכת הפועל של העברית הישראלית
401	יהושע בלאו
105	משה בראשר
29	עינת גונן
181	שינויי תנועות בעברית המדוברת בהשראת חוק החיטוף: מחקר שדה
23	עינת גונן
73	האם חוק החיטוף פעיל בעברית המדוברת? תפיסת השורש של רש"י
281	חנוך גמליאל
287	אהרן דותן
35	רבקה הלוי
97	אברהם טל
369	עזן ידן
79	אלכסיי (אליהו)
255	יודיצקי
	מירב (טובול) כהנא
	עדינה מושבי
	אהרן ממן
	ורד סיידון
	דב ספטימוס
	יוסף עופר

315	הבינוני הפועל והבעת הזמנים בעברית	תמר צבי ויעל רשף
309	מובאה חדשה מתוך כתאב אלנַתָּף לר' יהודה חיוג'	שמעון שטובר

הערות ותגובות

429	על פסוקי התוכן בעברית ודרכי חקירתם	עוזי אורנן
421	בין "גאל ישראל" ל"גואל ישראל"	אורי ארליך
425	לחשים בקדם-כנענית בכתבי הפירמידות	יהושע בלאו
221	מוֹדָה	יוסף גייגר
231	כיצד הפך דָּרְבָּן לְדָרְבָּן	דוד טלשיר
		מרדכי א' כסלו,
		יונית תבק
237	לזיהוי שמות השזיפים דורמסקן ואחון	ואורית שמחוני
227	מה בין הפעלים ייאר וייער? (סוכה כט ע"א)	ירון לישע
223	הערה לשטר החוב העברי חבר-צאלים 49	אורי מור
	על תרומת המקורות בערבית ובסורית לזיהוי מיני	זהר עמר
233	השזיפים בארץ ישראל הקדומה	
417	שקיע ארמי אצל הקלירי?	רפאל בנימין פוזן
439	בעקבות דברי פרופ' אורנן	תמר צבי

ביקורות

	דברי הכינוס לציון מאה ועשרים שנה לייסוד	סיריל אסלנוב
495	<i>Revue des études juives</i>	
203	מסכת אבות לנוסחאותיה – מהדורה מדעית חדשה	גבריאל בירנבאום
209	מסכת אבות – מחקר ייחודי בדקדוק לשונה	גבריאל בירנבאום
		אלכסיי (אליהו)
449	שערי לשון	יודיצקי
441	מסורות לשון חכמים באיטליה	חיים א' כהן
	מילון של המרכיב העברי בערבית המדוברת של יהודי	יוסף תדגי
481	תוניסיה	

499	ספרים שנתקבלו במערכת
-----	----------------------

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ואחד, חוברת ראשונה ושנייה
אדר התשס"ט

ירושלים התשס"ט

"לשוננו" יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נילי לנדסברגר

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ט

הפקה: עירית בריס

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, גבעת־זרם, ירושלים 91904
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור, ובלוויית תקציר באנגלית, על פי
ההנחיות המתפרסמות בלשונונו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114.
המערכת לא תטפל במאמרים שיימסרו בלא תקציר ושלא בהתאם להנחיות אלו.

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ואחד, חוברת א-ב, התשס"ט

תוכן העניינים

13	פרופ' זאב בן-חיים בן מאה	
15	תנים יומה מאה שנה	משה בר-אשר
19	בן-חיים בן המאה – האיש והחוקר	יהושע בלאו
23	זאב בן-חיים – הצצה בדרכיו ובפועלו	אברהם טל
29	פרופ' זאב בן-חיים – נשיא ואדם: זיכרונות וחוויות	אהרן דותן
		מאמרים
35	הקדמת הפוקוס בעברית המקראית	עדינה מושבי
	על הפועל "גהר" ועל "הות רשעים" במקרא לאור	יצחק אבישור
57	טקסט אוגריתי חדש	
73	"קול התינוקות"	עוזן ידין
	"חננתו למאה פְּרִי": מן הפיוט הקדום אל התלמוד	דב ספטימוס
79	הבבלי	
97	"וּפְתַח וְרָחַב לְכַבֵּד": גרסת ר' יהודה בן דוד חיג'ו	אהרן ממן
105	תפיסת השורש של רש"י	חנוך גמליאל
	תורת התנועות של ר' יהודה הלוי על פי ספר	אילן אלדר
131	הכוזרי	
	שינויי תנועות בעברית המדוברת בהשראת חוק	עינת גונן
167	החיטוף: מחקר שדה	
181	חילופי יחסה בפועלי העמסה, ריסוס וקרוביהם	רבקה הלוי
		ביקורות
203	מסכת אבות לנוסחאותיה – מהדורה מדעית חדשה	גבריאל בירנבאום
209	מסכת אבות – מחקר ייחודי בדקדוק לשונה	גבריאל בירנבאום

הערות ותגובות

221	מוֹדָה	יוסף גייגר
223	הערה לשטר החוב העברי חבר-צאלים 49	אורי מור
227	מה בין הפעלים ייאר וייער? (סוכה כט ע"א)	ירון לישע
231	כיצד הפך דִּרְכָן לְדִרְכָן	דוד טלשיר
	על תרומת המקורות בערבית ובסורית לזיהוי מיני	זהר עמר
233	השזיפים בארץ ישראל הקדומה	
		מרדכי א' כסלו,
		יונית תבק
237	לזיהוי שמות השזיפים דורמסקן ואחון	ואורית שמחוני

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' משה בר-אשר, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
mbarasher@mscc.huji.ac.il

פרופ' יהושע בלאו, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
פרופ' אברהם טל, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904
abraham@post.tau.ac.il

פרופ' אהרן דותן, המרכז למורשת היהדות ע"ש צימבליסטה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב
ardotan@post.tau.ac.il • 69978

ד"ר עדינה מושבי, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
amoshavi@013.net • 91905

פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
yavishur@gmail.com

ד"ר עוזן ידין, Department of Jewish Studies, Rutgers University, 12 College Ave,
New Brunswick, NJ 08904, USA • azzan@rci.rutgers.edu

פרופ' דב ספטימוס, Department of Near Eastern Languages and Civilizations,
Harvard University, Cambridge MA 02138, USA • septimus@fas.harvard.edu

פרופ' אהרן ממן, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
aharonmaman@gmail.com • 91905

ד"ר חנוך גמליאל, רח' מגדל עדר 16, אלוך שבות 90433 • edit5@zahav.net.il
פרופ' אילן אלדר, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905 • ieldar@univ.haifa.ac.il
ד"ר עינת גונן, University of Maryland, Jimenez Hall 4202, College Park, MD, 20742,
USA • goneneinat@gmail.com

ד"ר גבריאל בירנבאום, האקדמיה ללשון העברית, גבעת-רם, ירושלים 91904 • birn1@walla.com
פרופ' יוסף גייגר, החוג ללימודים קלאסיים, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
geiger@mscc.huji.ac.il • 91905

מר אורי מור, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
uriozmor@hotmail.com

מר ירון לישע, האקדמיה ללשון העברית, גבעת-רם, ירושלים 91904 • yarkerly@gmail.com
פרופ' דוד טלשיר, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
dtalshir@bgu.ac.il

פרופ' זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900
amarzoh@gmail.com

פרופ' מרדכי א' כסלו, הפקולטה למדעי החיים, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900
kislev@mail.biu.ac.il

גב' יונית תבק, הפקולטה למדעי החיים, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900
yonit-ta@zahav.net.il

ד"ר אורית שמחוני, הפקולטה למדעי החיים, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900
osimchoni@gmail.com

פרופ' זאב בן-חיים בן מאה

ביום שני, כ"ב בטבת תשס"ח (31 בדצמבר 2007), קיימה האקדמיה ללשון העברית ישיבה מיוחדת לכבודו של פרופ' זאב בן-חיים במלאות לו מאה שנה (ישיבה ש' של המליאה). נכחו בישיבה גם אורחים רבים: בני משפחתו – בנותיו, חתנו ונכדיו וקרובים אחרים; פרופ' מנחם יערי, נשיא האקדמיה הלאומית למדעים ופרופ' יוחנן פרידמן יו"ר החטיבה למדעי הרוח שלה; גם עובדי האקדמיה וגמלאים שלה נכחו במעמד.

נשאו דברים לכבודו פרופ' מ' בר-אשר, נשיא האקדמיה; פרופ' יהושע בלאו, מי שהיה הנשיא השלישי של האקדמיה; פרופ' אברהם טל, סגן הנשיא ופרופ' אהרן דותן, מבכירי חברי האקדמיה, ומי שהיה מזכיר מדעי עוד בתקופת ועד הלשון ולימים באקדמיה.

שניים מחברי האקדמיה, ממשיכי דרכו של בן-חיים, הרצו הרצאות מדעיות; אהרן ממן דיבר על "רבי יונה אבן ג'נאח: בין פילוסופיה ללשון", משה פלורנטין הרצה על הנושא "מורשה עתיקה או ברייה חדשה? הליכה בדרכי העברית בעקבות ד' בן-חיים". הרצאתו של ממן ראתה אור כמאמר בלשונו ע – כרך היובל – תשס"ח, עמ' 351–359. הרצאתו של פלורנטין טרם התפרסמה.

בכלל שפע המשימות הגדולות שפרופ' בן-חיים מילא באקדמיה היה תפקידו כעורך "לשונו" (בשנים תשט"ו–תשכ"ה). זכות גדולה היא לכתב העת להביא כאן את הדברים שנאמרו לכבודו בישיבה המיוחדת.

תנים יומה מאה שנה

חברי האקדמיה,

בני משפחת בן-חיים,

מכובדיי פרופ' מנחם יערי, נשיא האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ופרופ' יוחנן פרידמן, יו"ר החטיבה למדעי הרוח שלה, עובדי האקדמיה כיום ועובדים בעבר,

אני מתכבד לפתוח ישיבה מיוחדת זו של האקדמיה ללשון העברית. שני ציוני דרך כרוכים בה בישיבה הזאת. זו ישיבת המליאה השלוש מאות, מאז הישיבה הראשונה שנתקיימה לפני חמישים וארבע שנים, בי"ט בכסלו בשנת תשי"ד. וזו ישיבה הבאה לציין מלאות מאה שנה למורנו פרופסור זאב בן-חיים – מי שהיה סגן הנשיא של האקדמיה ואחר כך הנשיא בפועל שלה בימי נשיאותו של הנשיא הראשון פרופסור נפתלי הרץ טור-סיני. ולימים היה לנשיאה השני של האקדמיה ומייסד מפעל המילון ההיסטורי ועורכו.

בן-חיים הוא אחרון הנציגים של דור המייסדים של המוסד ומן המובחרים, אם לא המובחר שבהם. אכן, כך הוא. כבר אז נמנה בן-חיים בן הארבעים ושש עם חמישה-עשר חבריה הראשונים של האקדמיה ומילא תפקיד חשוב ומכריע בקביעת דמותה. הוא היה אחד משלושת חברי הוועדה שניסחה את הצעת התקנון לאקדמיה¹ – תקנון שעקרונות מגובשים וברורים עמדו מאחורי ניסוחו; תקנון שבא לעצב את דמותו של המוסד כמחליפו של ועד הלשון ולא דחוקא כממשיכו.

עוד לפני קום המדינה הלכה ונתגבשה התפיסה שיש לכונן מוסד שיהא בו מכון לאומי לחקר הלשון העברית. פעמים אחדות שמעתי מבן-חיים שכבר בהיותו המזכיר המדעי של ועד הלשון, בימי נשיאותו של ביאליק בראשית שנות השלושים של המאה העשרים, התחילו לעשות למימוש של הרעיון להקים את מפעל המילון ההיסטורי לכל תקופותיה של הלשון העברית. למעשה, רעיון זה ריחף בחללו של ועד הלשון מאז ימיו של אליעזר בן-יהודה. היו אישים שהבינו שלא די שהמוסד העליון ללשון העברית יעסוק בהכוונת הלשון החיה – בחידושי מילים ובתקנת הלשון. אמנם עדיין סברו רבים, וגם בן-חיים בתוכם, שיש להמשיך בקביעת התקן

1. שמעתי מבן-חיים ששני חברי הוועדה האחרים היו דוד שמעוני (שמעונוביץ) וחיים הזו.

בלשון, כפי שעשה ועד הלשון, ויש להמשיך בהנחת המינוח, אבל הם חשבו, ובצדק, שמחקר הלשון הוא התשתית לכל פעולותיו של המוסד, ובכלל זה לעשייה במינוח ולקביעת התקן. באותם הימים הפעילות הזאת לא נתייסדה על מחקר לשוני של ממש אלא על היקף ידיעותיהם של חברי ועד הלשון – ואלה היו בוודאי ידיעות נרחבות – ועל בינת הלב (האינטואיציה) שלהם.

חוקרי העברית שבקרב חברי ועד הלשון, ובראשם בן-חיים, שמו לנגד עיניהם את המתקנות שבאומות, שכוננו מפעלים מדעיים לכתיבת מילונים היסטוריים של לשונותיהן. בעשורים הראשונים של המאה העשרים מספרם של חוקרי העברית בין חברי ועד הלשון היה עדיין מצומצם, אבל עם הקמת האקדמיה כבר היה חוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית, ונמצאו בארץ חוקרי לשון גם מחוץ לאוניברסיטה ולאקדמיה.

עם הקמת האקדמיה ללשון העברית צריך היה מי שיהגה וייוזם את מפעל המילון ההיסטורי וינווט את המוסד בכיוון הזה. זאב בן-חיים, שהיה יד ימינו של טור-סיני ולימים יורשו, מילא תפקיד חשוב בחשיבה, בגיבוש תכניות העבודה ובהוצאתן אל הפועל. בתבונה, בשקט, בהתמדה ובעקשנות, בהשקעת זמן ובמחשבה מדוקדקת הוביל בן-חיים לכינונו של מפעל המילון. הוא עיצב וגיבש את דרכי עבודתו של המפעל ועמד בראשו מעל שלושים שנה. בהיותו איש חזון ואיש מעשה כאחד ידע בן-חיים להשתית את המפעל על האמצעים החדשים שעמדו לרשות החוקרים. מפעל המילון ההיסטורי היה המפעל הראשון בארץ בתחום מדעי הרוח שהעבודה בו נעשתה בעזרת מחשב. עם זאת, בן-חיים היה גם דמות מובילה בפעילות בקביעת התקן בלשון באקדמיה, בהיותו יושב ראש ועדת הדקדוק.

מאגרי המילון ההיסטורי והעיון המעמיק ששוקע בחוברת לדוגמה של "לשוננו" שהוקדשה לערך "ערב" העומדים כיום לרשות כל החוקרים, "זיכרונות האקדמיה" ו"מאגר המונחים", מוסיף עליהם את המשנה הסדורה המוצעת בספרו "במלחמתה של לשון" – כל אלה מציגים את מפעלותיו של המוסד, הם מפעלותיו של זאב בן-חיים, בשני מסלולי עבודתה של האקדמיה.

ועם כל הפעילות המקפת והמרשימה בוועד הלשון ואחר כך באקדמיה ללשון העברית, בן-חיים העמיד מחקרים אחרים שלו שהציבו אותו עשרות שנים בין ראשי המדברים במדעי היהדות בארץ ובעולם. הוא בנה תחום גדול – מחקר מסורותיהם וספרותם של השומרונים. ששת הכרכים של "עברית וארמית נוסח שומרון" וחיבורו על תיבת מרקה הם מן המובחרים שבהישגי האסכולה הירושלמית במדעי היהדות. וליד מחקר מסורות השומרונים הגדיל בן-חיים לעשות בתחומים נוספים – בחקר הארמית ובחקר העברית לכל תקופותיה. ומן הראוי להזכיר כאן כי הוא הראשון שלימד באוניברסיטה העברית קורס בחקר העברית החדשה והמדוברת.

עד ניסן תשס"ד הייתה נוכחותו של בן-חיים בחקר העברית ובפעילות באקדמיה ללשון העברית נוכחות פעילה: גם במאמרים שנתפרסמו ב"לשוננו" ובכמות אחרות,

גם בוועדת הדקדוק ובישיבות המליאה של המוסד, וגם בשיחות אין ספור בענייני מדע. רק בראשית תשס"ח ראה אור אחד המאמרים האחרונים שכתב. אלא שתקלה שהתרגשה עליו ועלינו ניתקה את המשא והמתן המתמיד והמפרה שהיה לנו עם בן-חיים. מאז ניסן תשס"ד נצטמצם, ואפילו נצטמצם מאוד, המגע הרוחני והעיוני אתו, ועל זה כולנו דואבים מאוד.

אבל נוכחותו של בן-חיים אינה מן הדברים החולפים, ותקלות כאלה אינן יכולות להפסיקה. משנתו הסדורה, חשיבתו המעמיקה, הפירות הרבים של פעולותיו הריהם מונחים לפנינו, ואפשר לומר גם זורמים בעורקינו ושלובים בכל מה שאנחנו עושים. לאורך רובה של המאה העשרים חותמו של זאב בן-חיים טבוע במחקר העברית והארמית – בדקדוק ובמילון, במחקר הלקסיקוגרפיה העברית במיטבה, ובעשייה בלשון במידה הנכונה ובשיטה הנכונה. הספרים והמאמרים שהוא כתב הם נכסי קיימה שיעמדו לדורות; התלמידים הרבים שהעמיד ממשיכים ביתר שאת את דרכיו במחקר; והאקדמיה ללשון, שהיא ובן-חיים חד הם, ממשיכה לממש את חזונו ואת משנתו. כולנו מחויבים למה שאני מכנה זה שנים "מורשת בן-חיים".

ביום זה אני מבקש להעלות על נס שבח גדול נוסף של בן-חיים. יש נושאים ויש פרטים שחבריו או תלמידיו חלקו עליו בהם, והוא כגברא רבא לא ראה בזה כל דופי. פעמים אף שינה את דעתו כאן וכאן מפני דעתם של אחרים; והרי גם שינוי כזה בא מכוחו ומכוח כוחו.

פעמים הרבה שח בן-חיים עם מקורביו על הגשמת הרעיון הציוני, על עלייתו ארצה, על תחיית הדיבור העברי ועל הקמת המדינה. גב' קורדליה הסטרמן, עובדת המילון ההיסטורי של האקדמיה ועוזרת המחקר של בן-חיים זה שנים ארוכות וגם כיום הזה, שוקדת עכשיו על הבאה לדפוס של אסופות מחקריו, ששני תלמידיו קיבלו על עצמם את עריכתן. זה שנים היא נפגשת אתו לפחות פעם בשבוע. וגם לאחר שחלה, היא פוקדת אותו בביתו וקוראת לו שירה עברית וקטעים נבחרים מספרות העולם. היא סיפרה לי לאחרונה סיפור מאלף: לפני שנים אמר לה בן-חיים שהוקסם בצעירותו משורה אחת מתוך "פאוסט" של גתה, המבטאת אל נכון את הרעיון הציוני. לפני שנים ביקש ממנה להזמין לו מהדורה טובה של המחזה מגרמניה, כדי שישוב לקרוא בו. הוא אף ביקש ממנה לאתר בשבילו את השורה הנזכרת. מדובר בשורה מסוף המערכה החמישית של החלק השני, וזה לשונה: "Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn", כלומר: 'לעמוד על קרקע חופשית עם עם חופשי', או בשינוי קל: 'לעמוד כעם חופשי על אדמה חופשית'. כאשר חלה בן-חיים חשבה קורדליה שראוי שתשוב ותקרא לו את הקטע האהוב עליו מתוך "פאוסט" ובתוכו המובאה הנזכרת, בתקווה שהדבר ישמח אותו וירומם את רוחו. וכך היה וכך הווה. היא מספרת שבכל פעם שהיא קוראת לפניו את הקטע, הוא נזכר בו ומשתתף בקריאתו על פי הזיכרון, ואף חוזר וקורא בעל פה את השורה הזאת ואת השורות הסמוכות לה.

אכן, מימוש הציונות היה בשביל בן-חיים לחם חוק כל הימים. אני רוצה לחתום עניין זה בדבר שכבר אמרתי פעם ופעמיים משמו. בעבודתו באוניברסיטה העברית ובאקדמיה ללשון העברית ובמחויבות ללא גבול שהייתה לו למחקר העברית והארמית ולעיסוק בעשייה בלשון החיה הוא ראה דרך להגשמת הציונות.

מכובדיי,

הישיבה הזאת באה להוקיר את פֵּעֵלו של בן-חיים ואת כל מה שהוא האמין ומאמין בו. נוכחותם של נציגי שלושת המוסדות שהוא עיטרם בפעילותו בהם – האוניברסיטה העברית, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים והאקדמיה ללשון העברית – מעידה שגם בימים אלו, כשערכי הרוח נִקְלָו ונזדלזלו מאוד, אנו מזמנים התכנסות שכל תכליתה להביע מקצת מהמקצת מההוקרה הראויה לחכם הדגול, שהוא לנו מורה הדור.

מבן-חיים למדנו את הברכה השומרונית "תנים יומה מאה שנה" *tānəm yūma mā šēna* (=שונים את היום מאה שנה). הביטוי הזה פותח את אחד הפיוטים של אבישע; בן-חיים פרסמו בכרך הפיוטים של "עברית וארמית נוסח שומרון" בשנת תשכ"ז.² כבר בשנת תרצ"ט הוא פירש את הביטוי הזה במאמרו "פיוטים שומרוניים לשמחות" בלשון זה: "לוואי ואתם שונים את היום הזה מאה שנה",³ כלומר ולוואי שתאריכו ימים מאה שנה, בשונה מהברכה המוכרת במסורת היהודים "עד מאה ועשרים".

הברכה הנזכרת נתקיימה בו וברעייתו, צפורה בן-חיים. צפורה, האישה הגדולה והנעלה, האישה החכמה והמופלאה, אשת התבונות ומאור הפנים, מלווה את מורנו כל מאת השנים מימי הוסאקוב ומושציסקה⁴ ועד הימים האלה בביתם שבירושלים. אילו זכינו, הם היו נוכחים אתנו היום ושומעים את דברינו אלה פנים בפנים ובמישרין. למרבה הצער, לא זכינו אבל אנחנו שמחים שהברכה הזאת נתקיימה בזוג המופלא הזה.

נדמה לי שאהא לפה לרבים אם אומר: ברכה גדולה נתברכה האקדמיה ללשון העברית שזאב בן-חיים הוא ממחולליה וממכוני דרכה, וברכה גדולה נתברכנו כולנו שזכינו להיות בדורותיו.

2. ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג/ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 330, וההפניה שם בהערות לעמ' 241.

3. ז' בן-חיים, "פיוטים שומרוניים לשמחות", תרכ"י (תרצ"ט), עמ' 353.

4. שתי העיירות נמצאות בגליציה. צפורה בן-חיים נולדה בהוסאקוב כ"ג באייר תרס"ז (7 במאי 1907) וזאב בן-חיים נולד במושציסקה בש"ק כ"ג בטבת תרס"ח (28 בדצמבר 1907).

בן־חיים בן המאה – האיש והחוקר

קהל נכבד, משפחת בן־חיים וחברי האקדמיה. שלושה כתרים מעטרים את מפעלו המדעי של פרופסור זאב בן־חיים: הכתר הראשון, כתר ההבראיסט החשוב ביותר שחי אתנו היום; הכתר השני, כתר חוקר השומרונית החשוב ביותר מאז ומתמיד בכל הדורות; והכתר השלישי, כתר האקדמיה ללשון העברית, השקול כנגד כולם. פרופסור בן־חיים היה הנשיא האגדי של האקדמיה ללשון העברית והעורך המיתולוגי של המילון ההיסטורי של הלשון העברית.

אשר לכתר של ההבראיסט החשוב ביותר החי היום, פרופסור בן־חיים שייך לדור הנפילים, הקשור בשמותיהם של חנוך ילון ויחזקאל קוטשר. אלה הם המלומדים שהשכילו לשחזר את לשון חכמים, אשר בדפוסים חדרו לתוכה יסודות של לשון המקרא, ולהציגה בטהרה.

נוסף לזה בן־חיים גם עסק בלשון העברית בכלל ונלחם למען הכרה במעמדה המיוחד בנושאת תרבות ישראל. ביותר ידועה עבודתו על אחדותה של הלשון העברית. הוא נאה דרש ונאה קיים. לא הרבה יודעים שבתחילת שנות החמישים הייתה תכנית באוניברסיטה העברית לאחד את החוג ללשון העברית עם החוג לבלשנות. בן־חיים נלחם נגד תכנית זו שעלולה הייתה לפגוע במעמדה המיוחד של העברית, ואף החליט שאם אכן כך יהיה, הוא יתפטר מן האוניברסיטה ויחזור לאקדמיה ללשון כמזכיר. הדבר לא קרה, ובן־חיים הצליח לשמור על החוג ללשון העברית כחוג נפרד. הוא הבין שכאשר מחברים שני חוגים יחד אין הם נשארים כתערובת, אלא חוג אחד משפיע על האחר והם משנים את אופיים בשל כך. האוניברסיטה זכתה והוא המשיך ללמד בה, אך גם האקדמיה לא הפסידה.

על הכתר השני, הוא כתר השומרונית, ידבר כאן פרופסור אברהם טל, תלמידו הבכיר של בן־חיים בשומרונית. והוא יוכל לתאר את חלקו של בן־חיים בחקר השומרונית מתוך ידיעה מלאה. אזכיר רק שגם בנושא זה השכיל בן־חיים לראות הן את המיקרו הן את המקרו. זכורה לכם בוודאי אמרתו של אחד הוורבורגים – "אלוהים טמון בפרטים הקטנים". בן־חיים אכן הצליח מצד אחד לעמוד על הפרטים הקטנים בדיוק מפליא, ומצד אחר לראות גם את ההקשרים הכוללים. הוא ראה את הקשר בין השומרונית ובין לשון חכמים וכן את הקשר בין השומרונית ובין מגילות ים המלח. הוא הצליח לכתוב אותו ספר מופלא, הכרך החמישי בסדרה "עברית

וארמית נוסח שומרון", ובו דקדוק כולל של העברית השומרונית של המקרא. חשיבותו של הספר היא לא רק בתחום השומרונית אלא גם לכל מי שעוסק בעברית של המקרא, שכן יש בו תובנות שונות בלשון המקרא שמלומדים אחרים לא הצליחו להגיע אליהן. למשל, הרעיון הפשוט והמשכנע כל כך בעניין ההטעמה, היינו שיש לקחת בחשבון גם את הטעמת המשפט כולו, ואותה המילה עצמה יכולה להיות מוטעמת במשפט אחד ובלתי מוטעמת במשפט אחר. הוא טען זאת בקשר ל-a ארוכה שנהפכת ל-o ארוכה, והראה כיצד אותה המילה יכולה להיות מוטעמת ופעם להיות בלתי מוטעמת.

אבל כאמור כתר האקדמיה ללשון העברית שבן-חיים מתעטר בו עולה על כולם. אפשר לומר במעט הפרזה שזו הייתה גזרה קדומה שהוא יעסוק בלשון העברית ויגיע לשמש בוועד הלשון. כאשר בא בן-חיים בפעם השנייה והסופית לארץ ישראל, בשנת 1933, פגש באנייה את אברהם אברונין, מבכירי ועד הלשון. אברונין דיבר עם הבחור הצעיר שפגש ועמד מיד על טיבו של העומד מולו. כשהגיע בן-חיים ארצה והתחיל לחפש משרת הוראה בבית ספר תיכון, אך לא הצליח, כי שנת הלימודים כבר התחילה וכל משרות ההוראה כבר אוישו, הגיעה אליו ההזמנה של אברונין לעבוד בוועד הלשון. כך התחיל בן-חיים לעבוד כמזכיר ועד הלשון, בין היתר עם ביאליק ועם דוד ילין. וכך הוכשרה הקרקע למפעלו המונומנטלי באקדמיה ללשון. עשרים שנה עמד בן-חיים בראש האקדמיה ללשון: שלוש-עשרה שנה כסגן הנשיא ושבע שנים כנשיא. מי שלא הכיר אותו ישאל איך קרה שהוא היה שלוש-עשרה שנה סגן נשיא. התשובה היא שלמעשה רוב הזמן הזה הוא היה הנשיא בפועל, אבל לפי טבעו הוא הסתפק לשאת את התואר סגן נשיא כי לא רצה לצער את טור-סיני הזקן. בן-חיים המשיך לפעול בכל העבודות המנהלתיות ולהשיג את ההכרה החשובה באקדמיה, וכל זאת בתפקיד הסגן בלבד. אם תבקשו לראות את גדולתו של בן-חיים כאדם, תוכלו למצוא זאת במעשה הזה.

בן-חיים הבין שתפקידה העיקרי של האקדמיה הוא לבנות את המילון ההיסטורי של הלשון העברית. כבר בתחילת שנות החמישים, כאשר המחשבים היו מפלצות גדולות שמילאו חדרים אחדים, השכיל בן-חיים לראות כי העתיד הוא עם ה"מפלצות" האלה. הוא נסע ממקום למקום באירופה, בדק כיצד פועלים המילונים הלאומיים והמילונים ליוונית, והחיל את שלמד על מוסד האקדמיה.

שלוש פעמים בשבוע בא בן-חיים לאקדמיה לנהל את המילון. מכאן אפשר להבין את שאמרתי בראשית דבריי – האקדמיה לא הפסידה מכך שלא עזב את האוניברסיטה. הוא הנחה את עבודת המילון באקדמיה וניהל מדי שבוע דיון על הנושאים הנוגעים לעבודה, כי הבין שאי-אפשר לנהל מילון בשלט רחוק. הוא הצליח לעורר בעובדים את גאוות היחידה, מאחר שהם הבינו היטב במה הם שותפים.

מבחינות רבות אני פטור מלדבר על בן-חיים האדם, שהרי כבר תיארתי את

בן-חיים כאדם בפעולתו באקדמיה. אתם מכירים בוודאי את האמרה הצינית במקצת: מהו ההבדל בין אדם גדול ובין הר גדול? הר גדול, ככל שמתקרבים אליו, נראה גדול יותר. בן-חיים, ככל שהתקרבו אליו, נראה אכן גדול יותר, אדם יוצא מן הכלל. הייתה לנו, לרעייתי ולי, הזכות להיות בין באי ביתו של בן-חיים. שם הכרנו אנשים כמו שרגא אברמסון, אליעזר שמשון רוזנטל, חיים הלל בן-ששון ובן עזריה של בן-חיים, הערכיסט הדגול מאיר קיסטר. בן-חיים וקיסטר הם בני העיירה מושציסקה, והעיירה הזאת חשובה אפוא בשביל האקדמיות בארץ לא פחות מאשר כרכים כמו ברלין או וינה.

כדי להבין את דמותו של בן-חיים צריך גם להבין מניין מוצאו: מגליציה. בן-חיים שיקף את המעבר מן החברה המסורתית אל החברה המודרנית. הוא למד תורה בביתו, כפי שהיה מקובל בגליציה של אותם הזמנים. הבחורים לא הלכו לשיבות אלא למדו אצל רב בכיתם. מלימודיו בביתו הוא היה לתלמיד חכם, אבל הוא לא למד רק בכוחות עצמו: הוא הלך לבית-ספר תיכון וספג שם את תרבות אירופה ואת האהבה לספרות הגרמנית, בייחוד לשירת גתה. הייתה בו הבנה עמוקה הן בתרבות היהודית הן בתרבויות אירופה לסוגיהן.

עד עכשיו דיברתי על בן-חיים כאדם ועל מפעלו המדעי. אי-אפשר בהזדמנות זו להסתפק בדיבור על המדע. האכסניה מחייבת דיון מדעי ממש. אני מרשה לעצמי להעיר הערה על אחד ממאמריו החשובים של בן-חיים – ויש רבים כאלה – והוא המאמר על כינוי הנוכח יף. באמצע המאה שעברה בערה השאלה מה תפקידה של המסורה: האם מסרה המסורה באמת את ההיסטוריה של הלשון העברית בנאמנות או שמא זייפה את העברית לפי קווים מסוימים. האיש שהוביל את הדעה האחרונה היה פאול קאלה, שכתב ספר המתאר כיצד שינו בעלי המסורה את מבטא העברית. קאלה השתית את דבריו על שלושה עמודים: עמוד אחד – אותיות בג"ד כפ"ת; עמוד שני – מבטא הגרוניות; והעמוד השלישי – כינוי הנוכח. כינוי הנוכח, כידוע לכם, בעייתי בעברית. צורה כמו יִדְךָ יש בה קמץ לפני השווא, בו בזמן בִּידְכֶם יש תנועה קטנה. קאלה טען שהצורה המקורית הייתה *yadaka, ואותה צורה נהפכה בלשון חכמים ל-yadak. לטענתו, בעלי המסורה רצו לשחזר את הצורה *yadaka, אבל כשלו באותו שחזור והם בנו את הצורה ידך, שהיא צורת רפאים, כי צורה כזאת איננה קיימת.

בן-חיים כתב מאמר אשר לחו לא נס. המאמר הזה פורסם לראשונה בספר יובל לשמחה אסף בעברית ואחר כך באנגלית בספרד. הוא אסף את כל הצורות של כינוי הנוכח לפי המסורות השונות של המקרא ואת כל הצורות האלה לפי לשון חכמים, השווה אותן והגיע למסקנה שאין לקאלה על מה לסמוך.

אני רוצה לומר כמה מילים על הנספח למאמר. בנספח הזה בן-חיים מנתח את הצורה ידך ומשער שהקמץ בצורה הזאת איננו קמץ מקורי, אלא כמו שאנו מוצאים במילה כמו ים, שיש בה קמץ. ומדוע הקמץ הזה שם – מפני שבצמצם היה צריך

להיות פתח, והייתה הידמות של הפתח למ"ם. באותו אופן בן-חיים טען שהצורה ידף התהוותה על-ידי הידמות של הפתח של היר"ד אל הקמץ שאחר כך. אני רוצה להציע שהצורה המקורית של ידף, למשל, נשתמרה בצורת ההפסק ידֶף, כמו שגם שָׁמְרוּ, צורת ההפסק של שָׁמְרוּ, שמרה על המבנה הקדום של המילה. בהפסק ההברה המוטעמת ארוכה היא, ואילו בהקשר היא קצרה: *yadāka, *šamārū, ועל כן ההטעמה עברה אל ההברה שאחר כך. איך אנו מסבירים את הקמץ שבהברה הראשונה של ידף ושָׁמְרוּ? הקמץ הזה הוא הקמץ הפרָטוני הידוע שהתהווה כשהצורה הייתה עדיין *yadāka, *šamārū. התנועה שלפני הטעם התארכה ונהפכה לקמץ.

הרשו לי לדבר על דבר אחד נוסף שבו היו חילוקים בין בן-חיים לביני, אך אדבר רק על המסיבות ולא על העניין עצמו. בן-חיים ואני חלוקים עד היום הזה לגבי תפקידו של הסגול. אני טוען שהסגול בא מוקדם יותר, בן-חיים טוען שהוא בא מאוחר יותר. על נושא זה דיברנו פעמים אין ספור. בהתחלת שנות השישים היינו באשקלון. באותם הימים היה הים של אשקלון ים בוגדני, והמציל העביר את האנשים מצד אל צד בהתאם לגלים שבאו אל החוף. בן-חיים ואני נכנסנו לים, דיברנו על הסגול, בינתיים באו הגלים, המציל שרק, העביר את כל האנשים שמאלה, אך אנחנו לא שמענו, עד שהמציל נאלץ לרדת ולהוביל אותנו אל חוף מבטחים, אבל הטרגיות בעניין הזה היא שעד היום אשתי צוחקת לי על הדבר הזה... על כל פנים, התברר שהמציל לא צדק בחששותיו, שהרי יש בסגול סגולה מסוימת לאריכות ימים, וכך זכיתי שאני עומד כאן ושולח בשמי ובשמכם את ברכתי אל אותו הזוג המופלא, ציפורה וזאב בן-חיים. כה לחי.

זאב בן־חיים – הצצה בדרכיו ובפועלו

מורי ורבותי,

חשבתי שאין טוב לתאר את דרכו של זאב בן־חיים במדע מלספר לכם סיפור קצר, אנקדוטה קטנה המלמדת לימוד גדול.

בהיותי איש צעיר, סטודנט לתואר השני, זכיתי וחבשתי את ספסלי בית מדרשו של זאב בן־חיים באוניברסיטה העברית בגבעת רם. באחד הימים הטיל עליי מורי לכתוב חיבור מן החיבורים המוטלים באוניברסיטאות על תלמידים דורשי תואריהן. כשאר חבריי ללימודים, הייתי גם אני אחוז אימה. כמוהם ידעתי את דרכו של האיש להקפיד בקלה לא פחות משהקפיד בחמורה, והדבר הפך רבים מלילותיי לימים ארוכים. התאמצתי כמיטב כוחי: עשיתי שעות רבות בספרייה הלאומית, קראתי ספרים, קראתי מאמרים, כתבתי, ויותר משכתבתי מחקתי. כתבתי טיוטות וקרעתי בטרם נתמלאה מחציתן. את כל הדברים האלה, הצעירים פחות מביניכם יודעים מניסיונם. באחד העניינים רפתה ידי מלבדוק מה שנראה בעיניי לא דחוף דיו או עמוק מיכולתי, וכדי לסיים את העניין מבלי שייאחזו קרניי בסבך דבר שאינו לפי יכולתי, כתבתי, מעשה גדולים, דבר שנתפרש לי אז נוסחת התחמקות מיתממת: "יצריך עיון". משהחזיר לי מורי את החיבור מיהרתי לקרוא את הערותיו ובין השאר מצאתי רשום במקום בעיפרון בשולי הדף לאמור: "אם כן, עיין־נא". לכאורה אירוניה מחוכמת. אולם כל מי שהכיר את האיש, יודע שלא ביקש ללגלג על ההצטעצעות שלי בלשון למדנית מזויפת, אלא ללמדני משהו חשוב: לא להניח לדברים אלא לבררם עד תכליתם, כדרך שהוא מבררם – אם אפשר!

הואיל ואי־אפשר להציג לפניכם את פועלו המדעי של זאב בן־חיים בשיחה אחת, גם אילו הוקצה לכך כל הערב כולו, בחרתי עניינים אחדים שיש בהם להראות את דרכו בבירור דברים עד תכליתם. אחד מהם עולה ממאמר שכתב בספר היובל לשמחה אסף.

מעשה בחוקר גדול, רב־פעלים, פאול קאלה שמו, שהשמיע דעתו על ניקוד המקרא בידי הנקדנים שמלאכותי הוא ואף מזויף. הואיל ובתעתיקי המילים העבריות בטור השני של המקרא שכינס אוריגנס במאה השנייה למניין האומות אין בכינויי הנוכח תנועה סופית, ומאחר שסיומי הנוכח בפועל חסרים גם הם את התנועה הסופית, והואיל והתהליך המתמשך של הַשְׁרַת התנועות בסופי מילים מתקיים

בצורות העתיקות הללו, וניקוד המסורה אינו משקף תהליך טבעי ומוחלט זה, שמע ממנו פאול קאלה שנקדני טבריה הרכיבו על גוף הטקסט של המקרא את הכללים שלמדו ממסורת הקריאה של הקוראן, המיוסדת על הפונולוגיה של מבטא הערבית שבפי הבדווים, היא הפונולוגיה של השירה הערבית העתיקה. לימים מצא פאול קאלה סיוע גדול בקטעים מגניזת קהיר שהוא עצמו בחן ופרסם. קטעים בניקוד בבלי וקטעים בניקוד ארץ-ישראלי, ובהם קטעי מקרא וקטעי משנה ושפע של פיוטים מנוקדים ניקוד ארץ-ישראלי. לאלה האחרונים העניק את התואר "טקסטים ארץ-ישראליים שלפני המסורה". אותם מצא חסרי תנועות סופיות בכינויי הנוכח שלהם וסיכם את התאוריה שלו בספרו *The Cairo Geniza* בשנת 1947, ושב והעלה אותה במהדורה השנייה בשנת 1956.

חזר זאב בן-חיים ועיין בכתובים שהובילו את קאלה למסקנותיו הקיצוניות. כדרכו, הוא כינס את כל העדויות ובחן לא רק את צורתן אלא גם את מקומן בהקשר הטקסטואלי. וזה הדבר ש"מהפכת קאלה" החמיצה: בניקוד קטעים מן המקרא אין הפרש בין המסורת הטברנית ובין שאר המסורות. כולן כאחת מקיימות את התנועה הסופית בין בשמות מסתיימי עיצור בין בשמות מסתיימי תנועה. רק בטקסטים הבתר-מקראיים מעלים נקדני הניקוד הבבלי והארץ-ישראלי כינויים חסרי תנועה סופית. ואף זאת, בכינויים הבאים עם שמות מסתיימי עיצור לבדם. באלה המסתיימים בתנועה לפני הכינוי אין ניקודים אלה נבדלים מן הניקוד הטברני. ובמקום שהכינוי חסר תנועה סופית אין משתקפת המציאות הטרנס-מסרנית, אלא מציאות לשון שהארמית הטביעה עליה את חותמה. הדבר מתבטא בעצמה רבה בתעתיקי העברית בידי מי שאינם בני ברית ופעלו בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה, בעת שהארמית שלטה בכיפה והאצילה את הפונולוגיה שלה על העברית. נתיב אחד הוליך מכאן אל מאמרו "הרהורים על מערכת התנועות בעברית", שפרסם בן-חיים שנים רבות אחרי כן.¹ כאן השקיף זאב בן-חיים ממרום סמכות עיונו על פני הסתעפויותיה של העברית למסורותיה והציע תרשים מקורי, מעורר מחשבות, על התפתחות התנועות בכל אחת מהן, על המשותף להן ועל המפריש אותן זו מזו. לעניין מסורותיה של העברית מבקש אני להזכיר עיון שלו שהעלה את שורשי משמעותן של המילים מסורה ומסרת במאמר מופתי של בחינה ובדיקה שהביאנו להבנת השורש מס"ר וגלגולי משמעותו מן 'פקידה וספירה' אל עשייתם של "בעלי המסורה" במניין האותיות של המקרא ובשאר גוני מלאכתם:

אומר אני, שהשמות מסורת [...] ומסורה שניהם גזורים מן השורש מסר,

1. ז' בן-חיים, "הרהורים על מערכת התנועות בעברית", מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון מוגשים לשמואל א' ליושטס במלאת לו שבעים שנה, בעריכת י' אבישור וי' בלאו, ירושלים תשל"ח, עמ' 95-105.

אלא שאותו השורש יש בו גם המשמעות ספירה ופקידה, ואותה המשמעות דווקא ולא האחרת נתונה ביסוד השמות הנ"ל. משמעות זו של מסר ניתן עדיין למצוא בשרידים אחדים בתחום העברית, ובאופן ברור לחלוטין היא יוצאת מן הניב הארמי של השומרונים.²

ולא רק שאלת משמעות היסוד של השורש באה על פתרונה; אף לחידת הצורה שנתעצמו בה מלומדים רבים בדורותיהם הציע בן-חיים פתרון פשוט, על פי המשקל פֻעוֹל, הלווא הוא המשקל הקרוי "משקל עושה הפעולה", ששימש בתקופה הנידונה בהוראת הבינוני, בין בעדת השומרונים בין בקרב היהודים. מְסוֹר הוא אפוא 'סופר', 'מונה'. 'ספירה' היא משמעותו היסודית של השורש, וממנה השתלשלה משמעות הנתינה וההעברה שלו: "משה קיבל תורה תורה מסיני ומסרה ליהושע" (משל ל-Zählen 'לְסַפֵּר' בגרמנית כנגד erzählen 'לְסַפֵּר', וכדומה לזה בצרפתית compter 'לְסַפֵּר' כנגד conter 'לְסַפֵּר', הנבדלים בכתיבם בלבד, ושניהם מתייחסים על computare [בסוגרי סוגריים: שהוא פועל מורחב מ-putare, 'לחשוב', ונגזר ממנו ה-computer, ואותו היטיבה האקדמיה לכנותו בעברית מחשב].

ועדיין עומדים אנו בפרשת עיוניו הקטנים לכאורה שגדלותם במה שהם אומרים לנו במילים מעטות, ולא הבאתי לפניכם אלא דגימה קטנה מהם. מכאן נלך אצל מפעליו הגדולים. אין טעם בניסיון להציע את ערכם, לפי שהוא ידוע ומקובל, ולא אני האיש הראוי שיציעו. על כן אביא אך את מקצת זכרם ומקצת דרכו של המורה הגדול בהם. במאמציו להעמיד את אוצר העברית על דקדוק ועל מילון הבין זאב בן-חיים שיש להציל מן ההכחדה את כל מסורותיה של לשוננו, מן הנפוצה ומרובת המִכְטָאִים עד הנידחת וממועטת האוחזים בה. על כן ניגש למלאכת ההעלאה של מסורת עדה שמנתה אז פחות ממאתיים נפש, אבל דבקותה בהגיית אבותיה איתנה: עדת בני ישראל השמרים. סקירתו הראשונה הייתה בכרך יב של "לשוננו" ושיא חקירתו היה בכרך החמישי של יצירתו "עברית וארמית נוסח שומרון". קדמו לשיא הזה חיבוריו הרבים, שהעלה בהם את דרכי המסורת הזאת וכן ארבעת הכרכים שהציגו את פניה. אף בזה לא הניח בן-חיים אבן אחת שלא הפך. הוא הקדיש שניים מחמשת הכרכים להצעת מסורת הגייתם, כפי שהשומרונים עצמם מתארים אותה. על כן הדפיס חיבורים נשכחים של מדקדקים שומרונים מימי הביניים, תרגום לעברית, ניתח אותם והעיר עליהם. הוא ראה שלפני התיאור המדעי יש להאזין לקולות חכמי העדה עצמם. הכול כדי להבין את המסורת מתוכה (או כדרך שהוא אומר: "ממנה ובה"), ממש כמו שעשה כשלימד לתלמידיו את מדקדקי היהודים.

2. ז' בן-חיים, "מסורה ומסורת", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 283-292.

לא הבין זאת פאול קאלה. בספרו שהזכרתי לעיל הוא נזקק לספרי בן-חיים ותמה למי יועילו טקסטים ערביים אלה, שלרובם חשיבות מעטה, להבנתו: "all these Arabic texts, most of which are of little importance". מעידה עדות נאמנה על מידת ההעמקה שהעניק לנושאיו מלומד חשוב זה, שיריעת עיסוקיו רחבה הייתה מאוד. אולי ניתן ללמוד מזה משהו על דרכו בשיפוט המסורה של טבריה. אבל זאב בן-חיים עיין בעדויות האלה בכובד ראש והשווה אותן להגיית חכמי השומרונים בני ימינו. וכך נתבררה לו האבולוציה של המסורת של העדה וקרבתה של העברית השומרנית אל לשון חכמים בהיותה לשונה של ארץ ישראל, ועוד דברים רבים שאילו באתי למנותם לא הייתי מספיק. הדקדוק הגדול שלו יוסד אפוא מראשיתו על עיון במקורות האוטוכטוניים. ועם זאת הוא בנה דקדוק שיסוד ההשוואה אל לשון אחיהם היהודים הוא מן העיקרים שלו.

מפעל גדול שלו הוא "תיבת מרקה", אותה אסופת מדרשים שומרנית, שהוא היה הראשון להבין ולתאר ולתרגם ולפרסם פרסום מדעי אמתי. חייב אני להזכיר לקהל שכבר ביקשו מלומדים להתמחד עם סתומותיה של התיבה. היידנהיים פרסם חלקים ממנה בסוף המאה התשע-עשרה ותרגמם לגרמנית. למרבה הצער הוא נשען על כתבי יד משובשים מאוד ותרגומו לא חדר לכל נסתרותיה של היצירה הקשה הזאת. בשנת 1960 פרסם ג'ון מקדונלד את התיבה כולה ואף תרגם אותה לאנגלית. והנה פגמי קודמו נשארו בעינם. אף לא ירד האיש לסוף לשונה של התיבה ובצר לו תרגם לא את הטקסט המסובך שלה, אלא את התרגום הערבי, שהשומרונים התקינו בשעה שלא הבינו עוד את מיליה לאשורן.

אחרי עשרות שנות עיון נמרץ, שהביאו אותו אל חקר לשונה ותכניה, ניאות בן-חיים להעלות על הכתב את התיבה ולהאיר עליה את אור עיונו. בפעם הראשונה ראתה "תיבת מרקה" אור במהדורה מוסמכת, מתורגמת ומוערת לפני פחות מכ' שנים. הייתי מרבה לספר בספר זה, המאפיל האפלה גמורה על מה שנתפרסם בידי קודמיו מצד הבנת מהותו של המסמך המיוחד הזה, אבל השעה דוחקת ואני מעדיף להיפנות אל פסגת עשייתו המדעית של בן-חיים: המילון ההיסטורי ללשון העברית. משהגה נפתלי הרץ טור-סיני בשנת תשי"ג את רעיון מילון היסטורי ללשון העברית (אגב עריכת הכרכים האחרונים של מילוניו של בן-יהודה), נתקבלה באקדמיה שזה עתה נוסדה החלטת הקמתו. כעבור שנים אחדות, משבשלה הכרת דרכי המלאכה, נתמנה זאב בן-חיים לעורכו. הוא יסד את המילון, טיפח אותו, קבע את דרכי פעולתו והכשיר חבורה מעולה של עובדים להכנתו.

מלכתחילה הוא עמד ועיין בדרך פעולתם של מילונים היסטוריים אצל אומות העולם ומצא שתי רעות בחייהם. אחת היא העמדת אוצר המילים של הלשון בסדר האלף-ביתי, שהוא בוחן טכני וחיצוני לחלוטין המנתק ערך מילוני מכללותה של הלשון ואינו נותן אפשרות הוגנת להעריכו ולהציגו הצגה נאמנה כמציאותו

וכמעמדו בלשון. בסדר טכני זה אי-אפשר לתחום ערך מילוני כנגד נרדפיו או הפכיו, אי-אפשר להעמידו בשכנויותיו ובצירופיו שהוא בא בהם בשימוש הלשון, אלא במידה מועטה ובאקראי. והנה דווקא באלה בולט ייחוד אוצר המילים בדור אחד מייחודו בדור אחר. בלשון ימינו נאמר: הקומבינטוריקה של הלשון אינה מוצגת באופן סדיר.

רעה אחרת היא הספק הקבוע בשעת חיבורו של ערך מילוני, אם אמנם נראו כל הראיות ונתמצו כל הנתונים להצגת רציפות גלגולי הלשון, בצורה ובמשמעות, כפי שהיו באמת במציאות הלשון. שכן לפני מחברי הערכים במילונים ההיסטוריים היה חומר המובאות שנלקטו ממקורות שונים בדרך שלא תמיד הייתה נקייה מאקראי, ולא תמיד נעשתה על פי הכרעותיהם ושיקליהם בכל פרט ופרט.

עם הרעה הראשונה השלימו כידוע בעלי המילונים מאונס וניסו להוציא את המילה מבידודה בכל מיני דרכים, שלעתים קרובות מעוררות התפעלות בהתחשב באמצעים שהיו להם. הרעה השנייה לא נרפאה עדיין בשעה שבן-חיים עשה את עיונו בדרכי המילונות.

עמד בן-חיים והקים מגננון שיגבר על שתי הרעות הללו. הוא הביא לעברית את בשורת העיבוד המכנוגרפי (זה היה כינויו של המחשוב בימי תחילת המפעל). באותם ימים נחשב הדבר לחידוש המתקיים אך מחוץ לעולם מדעי הרוח. הוא הבין את היתרון העצום שיש לעיבוד הזה לגבי איכות הניתוח הלקסיקולוגי: לא עוד פתקאות שרשומה בה היקרות המילה במקור פלוני ואולי מילה אחת או שתיים לפניה ואחריה, אלא מסד נתונים המעלה לפי הצורך מילה בהקשרה התחבירי המלא, המסוגל להעלות את כל המובאות ולהציג את תפוצת המילה במיני הספרות שהיא נקריית בהן. מסד הנתונים יראה לא רק את משמעות המילה אלא גם את יחסיה עם סביבתה הקרובה ועם סביבתה הרחוקה, הכול לפי המטרה שהמילונאי יעמיד לפניו. וכך נדע איזו מילה מורגלת בפיוט וממה היא שאובה, ואיזו מילה מקובלת בהלכה וממה נתפתח שימושה. וכך ידע המילונאי מתי עלתה מילה ומתי היא חדלה, ומה אירע לה במעבר מזמן לזמן או מסוג ספרות אחד לסוג אחר.

ראשיתו של המפעל בהכנת קטלוג מלא של כל היצירה הכתובה עברית, על כל ענפיה. רבות טרחו מלומדים ללקט כל מידע על אוצר הספרות היהודית ולהעלות כל חיבור, בין גלוי ומצוי בכל מקום שחיים יהודיים תוססים בו, בין עלום ונשכח שדורות זנחוהו ולא נודע אלא זכרו מחיבורים אחרים. הקטלוג הזה נתכנס ב"ספר המקורות". הספר הנחה את עובדי המילון בליקוט החיבורים, בסידורם לפי סדר הזמנים ובעריכתם לפי איכות מסירתם במהלך הדורות. על פיו נבנה מסד נתונים שערכי המילון עתידים להיכתב ממנו.

כך הקים בן-חיים ארכיון שלם של היצירה העברית למן התקופה שלאחר המקרא ועד לסוף ימי הגאונים, ובמקביל הכין מסד נתונים של הספרות החדשה. זהו ארכיון יחיד מסוגו בעולם. אנו, שבאנו להמשיך במפעל העצום שהוא יסד ופיתח, עמלים

להשלים את הקטלוגים הללו ולסגור את הרווחים שעוד נותרו. וקלה עלינו מלאכתנו, לפי שאת הדרך הוא הראה.

היושב כיום לשולחן הכתיבה לכתוב ערך מן הערכים במילון אין לו אלא לפתוח את המחשב, להעלות ממסד הנתונים את המובאות שהמילה נקריית בהן, להעריך את סביבתה כדי לברר את משמעויותיה. הוא יראה את כל היקרויותיה, ישקול את כל המילים המזדווגות לה בקביעות גדולה או קטנה, יפריד רחוקים ויקרב קרובים, יברר את השינויים שחלו בה במרוצת הדורות, וכוודאי ימצא לה הגדרה נכונה.

זאב בן־חיים עמל כל הימים להקים את המפעל הגדול: הארכיון של הלשון העברית. אין ארכיון זה רק כלי לבניית המילון; הוא גם חי הנושא את עצמו (אם הפרפרזה מותרת). הוא האוצר שהכול יכולים להכיר ממנו את פניה הרבות של הלשון העברית בדורות קיומה. ועם זאת ידע בן־חיים שלא עליו המלאכה לגמור, שאין מילון מסתיים לעולם, ואין דור שיכול לומר שסיים את המלאכה. אולם הוא לא הניח את כתיבת המילון ההיסטורי לזולתו בלא לצייד אותו בכלי המנחה אותו בדרכו העתידה. על כן עמל על כתיבת חוברת לדוגמה, היא החוברת המעלה העלאה לקסיקוגרפית שלמה את השורש ער"ב על ערכיו,³ משל לשורשים שיבואו לעיון לקסיקוגרפי אחריו. החוברת עלתה מעיונו הנמרץ והחודר, הבוחן כל היקרות בקשריה עם סביבתה ועם מה שהיה לפניה ומה שבה אחריה. כדרכו בעיוניו הרבים, הוציא מתחת ידיו יצירת מופת.

3. המילון ההיסטורי ללשון העברית, מחברת לדוגמה, השורש ערב, לשוננו מו (תשמ"ב), חוברת ג-ד.

פרופ' זאב בן-חיים – נשיא ואדם

זיכרונות וחוויות

"מורנו פרופסור בן-חיים בן מאה" – לכאורה שמחה גדולה היא, אבל גם עצבות גדולה. שמחה גדולה שזכינו לראותו וליאות לאורו ומזיו תורתו שנים רבות, דור דור וחוקריו דור דור ותלמידיו, דורות על דורות, ואנו עמהם. אך השמחה בעצבות היא נמהלת, עצבות עמוקה, על שהאיש הגדול והאהוב הזה אינו יושב בתוכנו כמימים ימימה. רוחו שורה עלינו ותורתו מעורה בנו, אך גדולה התוגה על שאינו עמנו כאן ממש.

ככל שאנו משתוקקים להשמיע באוזניו דברי חיבה ותודה והכרת הטוב, כן גדל העצב על שאין הוא שומע את הנאמר כאן עליו ואודותיו. ויותר משהוא יכול לשמוע את הדברים, אנו רוצים להשמיע את הדברים. ואם לא באוזניו הרי לפחות באוזני חבריו ותלמידיו ומוקיריו, בין שלמדו שמועה מפיו בין ששמעו מתלמידיו ומתלמידיו תלמידיו בין שלמדו מכתביו.

בעיקר מבקש אני להשמיע את הדברים גם לבני המשפחה, שזיכרונותיי מהם חוזרים שנים רבות לאחור, עוד אל הדירה הצנועה ההיא בשכונת מקור ברוך, אל גברת בן-חיים, צפורה חברתו הנאמנה, שידה לא זזה מתוך ידו כל השנים, ואף במלאכת הלשון העברית סייעה, בהיותה חברה פעילה בוועדה למונחי הגסטרונומיה, ואל בנותיהם גוזל ושלומית, ולמשפחה שהתרחבה וגדלה לתפארת.

דבריי להם הם מכוונים, והם בגדר זיכרונות: זיכרונות של געגוע ושל התרפקות על העבר, זיכרונות על אדם שזיכרוננו שלו שוב אינו עומד לו כבעבר. ואולי גם האומר את הדברים מבקש למצוא בהם פורקן של רגשות וחוויות וזיכרונות מן העבר.

וחזור זיכרוני לימים שבעיצומה של מלחמת השחרור, סמוך למותו של מורי ד"ר בנימין קלאר, שנרצח בידי בני עוולה בשיירה ההיא להר הצופים. בכך נצטמצמה מצבת המורים בחוג ללשון לכדי מחצית, והמורה הנותר לפלטה, מורי פרופסור טור-סיני, מיהר לצרף אליו את המזכיר המדעי של ועד הלשון, ד"ר זאב בן-חיים. והייתה ראשית שיעוריו של בן-חיים – מדקדקי ימי הביניים, וארמית, וגם ממטעמי השומרונית הטעימנו כבר בימים ההם, וכן סמינריון משותף עם טור-סיני.

את חינוכו העברי הביא עמו בן-חיים מילדותו בגליציה ומלימודיו בגימנסיה

העברית; את תלמודו קנה בבית המדרש לרבנים של ברסלאו, שבו גם הוסמך לרב; את השכלתו המדעית בבלשנות השמית רכש באוניברסיטת ברסלאו, שבה הוכתר בתואר ד"ר בידי גדול הבלשנים השמיים באותו זמן, קרל ברוקלמן.

אף על פי שרקעו של בן-חיים היה רקע אקדמי ותורני, אל ההוראה באוניברסיטה העברית הגיע מחיי המעשה בלשון, לאחר שכינה ארבע-עשרה שנים כמזכיר מדעי בוועד הלשון. ביאליק, בהיותו נשיא ועד הלשון, הוא שקירב את הצעיר המלומד ואיש האשכולות בן העשרים ושש, ורתם אותו לעבודת הוועד ולמלאכת הקודש בלשון העברית. בישיבת האספה הכללית של ועד הלשון, בחודש שבט תרצ"ד (1934), אולי האחרונה שהשתתף בה ביאליק, הוחלט: "למנות מזכיר מיוחד לעניני הועדות שיעסק בארגון פעולתן, בהנהלת הפרוטוקולים של כל אחת מהן ובסדור כרטותיה של המונחים והחדושים. למטרה זו נתמנה הד"ר ז[אב] גולדמן". "בתקופה זו עבודת הוועד [התרכזה] בעיקר בתל אביב בהשתתפותו הפעילה של ח. נ. ביאליק". "לשכת הוועד שבירושלים [הייתה] פתוחה פעמים בשבוע בימי בקור המזכיר בירושלים". בתל-אביב הייתה הלשכה פתוחה בכל יום. עד כאן מובאות מן הפרוטוקול (לשוננו ו' [תרצ"ה], עמ' 256-258). אלה היו צעדיו הראשונים של המזכיר המדעי זאב גולדמן, הוא בן-חיים, בוועד הלשון, בברכתו של ביאליק.

כמה סמליות יש בכך שלאחר שנים הופקד בן-חיים כפרופסור ללשון העברית על הקתדרה ללשון העברית הנושאת את שמו של ביאליק באוניברסיטה העברית. זכיתי להימנות עם ראשוני תלמידיו של בן-חיים. הייתי באותו מעמד כשלךח טור-סיני את בן-חיים מאחרי האבניים, אבני המעשה בוועד הלשון, והביאו אל כס ההוראה האקדמית. זכיתי להיות ראשון התלמידים שהגישו לו את עבודת הגמר, ולאחר שנים גם את עבודת הדוקטור. שפר חלקי, שכל אותה עת וגם בשנים שלאחר מכן יכולתי לעשות במחיצתו בוועד הלשון ובאקדמיה, שכן הוא לא זנח את פעילותו בוועד הלשון אף לאחר שנתמנה למרצה באוניברסיטה.

כמנהגו של בן-חיים בראשית דרכו, כך מנהגו כל חייו: באחת ידו מחזקת בשלח המדע ואחת עושה במלאכת הלשון למעשה. עוד טרם בואו לאוניברסיטה, בד בבד עם התמנותו למשרת המזכיר המדעי, פרסם גם את מאמרו המדעי הראשון ("והיא שפחה נחרפת לאיש", לשוננו ז' [תרצ"ו], עמ' 362-366).

בשני נתיבים אלה הלך בן-חיים כל ימיו, ובשניהם עשה גדולות ונצורות. מפעלותיו במדע הלשון לענפיו ידועים ומפורסמים הם, וחבריי שקדמוני הרחיבו על כך. את שני הנתיבים חיבר לאחד במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, שהוא כולו חזון רוחו, יציר כפיו מן המסד ובן טיפוחיו היקר ללב. במילון נתמזגו לו המחקר המדעי במקורות הלשון עם הגשמת הצורך המעשי לעשות ללשון העברית ולכוון את דרכי התפתחותה.

ספק אם ימצא אדם בדורו שכל כך אהב את הלשון העברית, כל כך התמסר לה בכל נימי נפשו, וכל כך קינא לה ונלחם את מלחמותיה. מסירותו ללשון ולעשייה

בלשון לא ידעה גבולות, ועמה מסירותו לוועד הלשון ואחריו לאקדמיה ללשון העברית. הוא היה איך־אליסט ואידאולוג של הלשון העברית ועבד אותה באמונה ובהקרבה אין קץ. על כל מפעלותיו לא נטל גדולה לעצמו, ובכל הישגיו הרבים לא גבה לבו ולא רמו עיניו. עניו וצנוע הוא האיש. מידות שבהן יש לאדם להתברך לא פחות מאשר ברוחב תורתו ולמדנותו.

משנבחרו חמישה-עשר החברים הראשונים לאקדמיה בשנת תשי"ד (1954), אין פלא שבן-חיים עמם, אף שהיה צעיר הנבחרים, ואחד היחידים שלא היה קודם לכן חבר בוועד הלשון. באקדמיה היה הוא הרוח החיה מן הרגע הראשון ובין מכונני יסודותיה, חבר המנהלה מראשיתה, ויד ימינו של נשיא האקדמיה טור-סיני אף טרם נתמנה כעבור שבע שנים לסגן הנשיא.

למעשה, הוא היה התאורטיקן של האקדמיה. בכל נושא עקרוני או מרכזי הוא פותח את הדיון בהרצאת מבוא מאירת עיניים, שניכרו בה המבט הגדול למרחוק, הרואה את היער שמעבר לעצים ואת העתיד מעבר ליום קטנות. כך, למשל, הרצאת הפתיחה שלו לדיון בכללי הקמץ הגדול (תשי"ט), דברי המבוא וההסבר להצעת כללי הכתיב (תשכ"ב), דבריו על עשייתו של המילון ההיסטורי ללשון העברית (תשי"ט), סקירתו על העבודה במילון ההיסטורי (תשכ"ו) ועוד כהנה וכהנה. בכולם ניכר בו איש החזון ואיש המעשה, כשחזון ומעש אחוזים ושלובים זה בזה.

כך היה עד שנבחר לסגן נשיא האקדמיה בתשכ"א (1961) וגם אחריו כן. כל אותה העת היה משמש בתפקידים רבים: מקימו ועורכו של המילון ההיסטורי, עורך "לשוננו", יו"ר ועד הדקדוק, ועדת הדקדוק, ועדת הכתיב, ועוד. משנבחר לסגן הנשיא ביקש לשחררו לפחות מראשות ועד הדקדוק, ורק כעבור שלוש שנים נעתרו החברים לבקשתו זו.

כשנפכו השנים נפל משא האקדמיה יותר ויותר על שכמו של בן-חיים, ככל שהנשיא טור-סיני לא יכול היה לשאת בנטל מפאת גילו ומצב בריאותו. העבודה הרבה המתחייבת מן התפקיד הייתה קשה על טור-סיני מאוד. גם ישיבות המליאה האחרונה שהשתתף בה כנשיא, בשלהי תשכ"ו (1966), שבה בחרו בו חברי האקדמיה לנשיא בפעם האחרונה, גם בה כבר לא יכול היה להתמיד עד סופה.

עוד לפני כן, קרוב לארבע שנים, מסוף תשכ"ב (1962), הלכה ונצטמצמה פעילותו של טור-סיני. הוא התרחק בהדרגה מתפקידי הנשיא, וגם בישיבות המליאה, כשהיה נוכח בהן, לא עמד לו כוחו לנהל את הישיבות עד תומן. היה יושב זמן קצר ואז מעביר את שרכיט הניהול לידי סגנו בן-חיים.

יצוין שמאז בחירתו האחרונה לנשיא לא חזר טור סיני להשתתף בישיבות המליאה אלא פעם אחת בלבד (בראשית תשכ"ז), לישיבה החגיגית למלאת לו שמונים שנה – בהשתתפות נשיא המדינה זלמן שזר, שר החינוך זלמן ארן וחבר הכנסת דוד בן-גוריון. כל אותן שנים, למן ראשית תהליך פרישתו ההדרגתית של טור-סיני, שהחל, כאמור, בסוף תשכ"ב (1962), ועד לפטירתו בראשית שנת תשל"ד (1973), עמס

בן-חיים על שכמו את סבל האקדמיה, עומס הולך וגדל, הולך וכבד, בלא שנשא בתואר הרשמי. כשבע שנים מתוכן, מסוף תשכ"ו (1966) עד פטירתו של טור-סיני, היה בן-חיים הנשיא בפועל.

בעצרת זיכרון לטור-סיני אמר עליו בן-חיים: "נכון, כי חזר טור-סיני ונבחר לנשיא מדי פעם בפעם לפי המועדים הכתובים בתקנון, אבל הוא היה נשיא המוסד מכוח עצמו ומכוח מעמדו המיוחד" (לשוננו לח [תשל"ד], עמ' 9). למרות הפצרות חבריו, עמד בן-חיים על כך שלא להיבחר לנשיא בחיי טור-סיני, גם כאשר זה כבר לא הייתה דעתו נתונה לאקדמיה. בן-חיים כיבד אותו כבוד של אמת. קרוב לעשר שנים שימש במקומו באמונה, ולא נטל גדולה לעצמו.

כך חש בן-חיים כלפיו, וכך נהג בו תמיד, בהדרת כבוד ובהערצה, גם כאשר לא ראה עין בעין עמו בעניינים שונים. טור-סיני ידע ייסורי גוף ועוד יותר ייסורי נפש, ולא מעט נתייסר עמו בן-חיים בראותו את סבלו ואת כיליונו. הוא זיכה את טור-סיני ביחס מיוחד, ושמר על מקומו ועל כיסאו מכל משמר באהבה ובמסירות, אף כאשר זה לא היה מודע לכך ולא יכול היה להיות מודע לכך.

בכך ניכר בן-חיים עצמו במידותיו התרומיות ובאצילות נפשו. הוא נזהר בכבודו של כל אדם, וכבודם של תלמידים היה חביב עליו ככבודם של חבריו ורבותיו, קל וחומר ככבודם של הוריו, שברוחתם ובשימושם טרח מאוד.

נותרתי מן המעטים היכולים להעיד על המחווה הנאצלת של בן-חיים באותם ימים, וחשוב שייזכרו הדברים כשהם לעצמם. ואם יתהה אדם על המעשה שאנו עושים היום במעמד זה לכבודו של מורנו ורבנו פרופסור זאב בן-חיים, בשעה שדעתו אינה נתונה לנו, יבין וידע כי ניתנה לנו הזכות לגמול לו בכך על המעשה הנדיב שעשה הוא כלפי נשיאו.

במסורת היהודית "חסד של אמת" הוא חסד שהעושה אותו אינו מצפה לתשלום גמול. בן-חיים עשה עם טור-סיני חסד של אמת בחייו, במשך שנים. אנו מנסים להתקרב למדרגתו ולעשות למורנו ורבנו, פרופסור בן-חיים, חסד של אמת בחייו, ולו רק להרף עין.

הקדמת הפוקוס בעברית המקראית

הקדמה

לדעת רוב חוקרי העברית המקראית, הסדר הבסיסי במשפטים פועליים הוא פועל-נושא-מושא.¹ מבנה שבו הנושא, המושא או התיאור עומדים בראש המשפט מכונה "מבנה הקדמה" (preposed construction). מבנה ההקדמה מסומן מבחינה פרגמטית ומשמש מגוון של תפקידים פרגמטיים.² במאמר קודם עיינתי בתפקיד השכיח ביותר של ההקדמה, והוא הטופיקליזציה.³ מאמר זה דן בתפקיד השני בשכיחותו של ההקדמה – הקדמת הפוקוס, או פוקליזציה. במאמר זה אציג הגדרה מדויקת של הפוקוס, המתחשבת במחקר הפסיכולינגוויסטי על תפקיד הזיכרון בהבנת טקסטים. על פי הגדרה זו אחקור את תופעת הפוקליזציה בעברית המקראית, ובכלל זה היבטים תחביריים ופרגמטיים של התופעה. המחקר מבוסס על בדיקה של כל משפטי ההקדמה בספר בראשית, ודוגמות נוספות משמות

* מחקר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכת פרופ' ריצ'רד שטיינר בישיבה יוניברסיטי שבניו-יורק בשנת 2000. ספר המבוסס על עבודה זו צפוי לצאת לאור באמצע 2009 (מושבי, סדר מילים). אני אסירת תודה לפרופ' שטיינר, שהיה לי מקור השראה ותמיכה לאורך כל הדרך. המחקר נתמך על ידי הקרן למען תרבות יהודית, הקרן הלאומית לתרבות יהודית ובית הספר ברנרד רבל של ישיבה יוניברסיטי.

1. ראה למשל ברוקלמן, §48; גבעון; ולטקה ואוקונור, §8.3; יונגלינג; מוראוקה. כמה חוקרים טוענים, שלא כדעה המקובלת, כי סדר המילים הלא מסומן בעברית המקראית הוא נושא-פועל. ראה למשל דקין; הולמסטרט. גם ז'ואן (155k§) נמנה עמם, אבל במהדורה המתוקנת של ספרו (ז'ואן ומוראוקה), מוראוקה מתקן את דברי ז'ואן הקודמים ומביא את הדעה המקובלת. לדיון בשתי הדעות ולהערכתן ראה מושבי, סדר מילים, פרק 2. מבחינה סטטיסטית אין ספק שמשפטי ההקדמה הם המיעוט: עיוני בספר בראשית העלה כי משפטי הקדמה מהווים כ-12 אחוזים של המשפטים בעלי פועל נטוי שאינם משועבדים. לפרטים נוספים ראה מושבי, שם, פרק 5.

2. לסקירה של הספרות הענפה על תפקידי ההקדמה בעברית המקראית ראה מושבי, שם, פרק 3.

3. הטופיקליזציה מוגדרת כהקדמה המסמנת יחס בין הפרט העומד בראש המשפט לפרט שבקטע סמוך. היחס בין הפרטים עשוי להיות יחס לוגי או יחס אדי-הוק. נוסף על כך הטופיקליזציה מסמנת יחס של קוהרנטיות בין הקטעים המכילים את הפרטים, כגון ניגוד, הוספה, פירוט, סיכום, פרפרזה ורצף זמן. לפרטים נוספים ראה מושבי, טופיקליזציה.

עד מלכים ב.⁴ אדון בהבדלים הפרגמטיים בין הקדמה לשם פוקוס ובין מבנים אחרים המסמנים פוקוס. הדיון גם יבהיר את המניע לסדר המילים הכיאסטי במבנה הסגנוני המכונה "חזרת הנשוא".

הפוקוס כמושג אינפורמטיבי

במובן הרחב, פוקליזציה היא הסימון הפורמלי של פוקוס על ידי הנגדה מסומנת, מבנה תחבירי מסומן או שניהם יחד. בין התפיסות הרבות של פוקוס, התפיסה האינפורמטיבית היא היעילה להבנת תפקידי ההקדמה.⁵ פוקוס אינפורמטיבי מזהה פריט בלתי ידוע בפרופוזיציה הנתונה בהקשר.⁶ בעברית החדשה ובאנגלית ניתן לסמן את הפוקוס על ידי הדגשה בהנגנה, למשל: "דוד אכל את העוגיות". הדגשת המילה "דוד" מסמנת שהפרופוזיציה "X אכל את העוגיות" נתונה; X מסמן את הפריט הלא ידוע. מהמשפט משתמע שהערך הנכון ל-X הוא "דוד".⁷ אמצעי אחר לסמן פוקוס הוא המשפט המבוקע, למשל: "דוד הוא שאכל את העוגיות". בעברית החדשה ובמשלב הדבור של האנגלית ניתן לסמן את הפוקוס על ידי הקדמתו לראש המשפט, למשל: "קפה רציתי, לא תה".⁸ המרכיב המוקדם גם מודגש בהנגנתו.

מבני פוקליזציה מתייחסים לשני סוגים של פרופוזיציות נתונות: הנחות מוקדמות ומידע פעיל.⁹ הנחה מוקדמת (presupposition) היא מידע המשותף לדובר ולנמען, דהיינו, מידע שהדובר סובר שהנמען מקבל.¹⁰ לעומת זאת, מידע פעיל (activated information) הוא "מידע שהדובר סובר שהוא בתודעת הנמען בזמן שמיעת

4. קטעים המצוינים כשירה ב־*Biblia Hebraica Stuttgartensia* לא נכללו במחקר. נבדקו כל משפטי ההקדמה בחלקי הפרוזה של ספר בראשית, ובכללם משפטים בעלי פועל נטוי שאינם משועבדים. משפטים בעלי שני מרכיבים מוקדמים או יותר לא נכללו; אלה משפטים נדירים, והם ראויים לבדיקה נפרדת. גם לא נכללו משפטים בעלי תוארי פועל ממקדים, כגון גם ורק, משום פעולת הגומלין המסובכת בין תוארי פועל אלה ובין סדר המילים. להגדרה מפורטת יותר של הקורפוס ראה מושבי, סדר מילים, פרק 1, §2; פרק 4.
5. המונח פוקוס במובנו האינפורמטיבי הוצע על ידי הלידי, ופותח לאחר מכן על ידי ג'קנרופ; חומסקי; למברכט; ואחרים. לסקירה של השימושים האחרים במונח פוקוס, ראה גונדל.
6. לפי הגדרה זו, פוקוס נמצא בקבוצה נבחרת של מבעים בלבד, כי רוב המבעים אינם מתייחסים לפרופוזיציה שיש בה פריט אחד לא ידוע. חוקרים אחרים, כגון למברכט, טוענים כי לכל משפט יש פוקוס המייצג מידע חדש.
7. לשם הפשטות אשתמש במונח פוקוס לציין גם את הערך החדש ל-X וגם את הצירוף הלשוני המציין ערך זה.
8. על הקדמת הפוקוס בעברית המודרנית, המכונה לעתים "מיקוד", ראה, למשל, אור; בן-חורין; גיורא; גלינרט, §37.
9. ראה דרייר.
10. ראה, למשל, למברכט; סטוליניקר; קלארק והאוילנד; קרטון.

המבע".¹¹ דרייר מעיר כי ייתכן שפרופוזיציה מסוימת תהיה פעילה אך לא הנחה מוקדמת. לדוגמה, הפרופוזיציה "כדור הארץ הוא שטוח" יכולה להימצא בתודעת הנמען (אחרי שהזכרה על ידי הדובר) אף על פי שהנמען אינו מקבל פרופוזיציה זו. באנגלית, סימון הפוקוס על ידי הדגשה מתייחס לפרופוזיציה שהיא מידע פעיל, ואילו המשפט המבוקע מתייחס להנחה מוקדמת.¹² בעברית המקראית, כפי שנראה, הקדמת הפוקוס מתייחסת לפרופוזיציה פעילה ולא דווקא להנחה מוקדמת.

כיצד נהפכת פרופוזיציה לפעילה בהקשר נתון? שאלה זו אינה נחקרת די צורכה בספרות על ההקדמה, אך עיון במחקר הפסיכולינגוויסטי על הזיכרון ועל תפקידו בהבנת טקסטים מבהיר את העניין.¹³ ההנחה המוקדמת והמידע הפעיל מקבילים לזיכרון ארוך הטווח ולזיכרון קצר הטווח.¹⁴ הזיכרון ארוך הטווח מכיל את כל הידיעות, האמונות והניסיון של האדם ומהווה רשת ענקית ומורכבת של פרופוזיציות. לעומת זאת, הזיכרון קצר הטווח מכיל רק ארבעה עד שבעה "גושי" מידע – בערך הכמות הנכללת במשפט אחד.¹⁵ נראה שהקורא מבין את הטקסט על ידי בניית רשת קוגניטיבית המייצגת את הטקסט בזיכרון ארוך הטווח. בתהליך הקריאה, כל משפט נשמר בזיכרון קצר הטווח ואחר כך נעתק אל הזיכרון ארוך הטווח ונקשר לייצוג הקוגניטיבי הנמצא שם. באותו זמן הקורא מסיק מהמשפט השתמעויות המבוססות על הטקסט הקודם, על הידע הקודם ועל הניסיון שלו, ומוסיף השתמעויות אלה לייצוג הקוגניטיבי. כשהקורא עובר למשפט הבא, המידע המרכזי שנכלל במשפט הקודם נשמר בזיכרון קצר הטווח כדי להקל על הבנת המשפט הבא.

אם כן, כאשר הנמען קורא משפט בטקסט (או שומע מבע בשיחה), הפרופוזיציה המובעת במשפט שקדם לו פעילה, וכל הפרופוזיציות המובעות במשפטים הקודמים, יחד עם ההשתמעויות של משפטים אלה, הן הנחות מוקדמות הנשמרות בזיכרון ארוך הטווח. קינץ' מציין שמקצת המידע בזיכרון ארוך הטווח קרוב מאוד למידע פעיל. פרופוזיציות הקשורות ישירות לזיכרון קצר הטווח מופעלות כמעט ב־זמנית, שלא כפרופוזיציות אחרות בזיכרון ארוך הטווח, הדורשות פרק זמן משמעותי להפעלתן. פרופוזיציות אלה, המופעלות בקלות, מכונות "מידע נגיש" (accessible information).¹⁶ כל המידע שהוסק מהמשפט הקודם, או הקשור אליו ישירות, נחשב לנגיש. הגבול בין מידע פעיל למידע נגיש אינו חד ביותר. סביר להניח שמבנה

11. צ"יף, מידע נתון, עמ' 30. ראה גם גונדל; גונדל, הדברג וזכרסקי; למברכט; צ"יף, מגבלות.

12. ראה דרייר.

13. ראה, למשל, זינגר; קינץ'; סנדרס וספורן.

14. ראה דרייר, עמ' 480.

15. ראה קינץ', עמ' 217, 411.

16. למונח accessible information, ראה דרייר, עמ' 481. להבנה אחרת של הנגישות, ראה

אריאל. לפי קינץ', הזיכרון קצר הטווח והחלק של הזיכרון ארוך הטווח הקשור אליו ישירות

מהווים זיכרון פעיל (working memory).

פוקליזציה המתייחס למידע פעיל יכול להתייחס גם למידע נגיש. ליתר דיוק, משפט פוקליזציה המתייחס למידע נגיש משקף הנחה של הדובר שהמידע כבר נעשה פעיל. בדיון להלן "פעיל" מציין גם מידע נגיש שכנראה נחשב על ידי הדובר לפעיל. בשיח דבור, לעומת טקסטים כתובים, המידע הפעיל אינו מוגבל למידע שנשמר בזיכרון, אלא גם מידע המתייחס לזיהויים של הדובר ושל הנמען, לרגשות ולמוטיבציות שלהם, וגם לפריטים מהסביבה החוץ-לשונית שהשיחה מתקיימת בה. לפי קינץ, ניתן לחשוב על פריטים אלה כמופעלים באופן קבוע.¹⁷ הפוקליזציה בשיח דבור יכולה אפוא להתייחס למידע פעיל בייצוג הקוגניטיבי של השיחה הקודמת או למידע חוץ-לשוני הקשור לשיח.

הקדמת הפוקוס בעברית המקראית

לא מעט מחוקרי לשון המקרא דנים בתופעות הפוקליזציה, אך מקצתם אינם מגדירים את הפוקוס במובן האינפורמטיבי.¹⁸ נפוצה הדעה כי יש פוקוס בכל משפט, ולא רק במשפטים המתייחסים לפרופוזיציות נתונות בעלי פריט אחד בלתי ידוע.¹⁹ על פי תפיסה זו, אין הפוקוס כשהוא לעצמו מסביר מדוע ולשם מה מסומן הפוקוס דווקא במשפטי הפוקליזציה. כמו כן מידת השכיחות של הפוקליזציה במקרא אינה ברורה. בדיקה של ספר בראשית על פי הגדרת הפוקוס המוצגת לעיל נותנת תמונה ברורה יותר של שכיחות הפוקליזציה ואופייה בעברית המקראית. נראה שהפוקליזציה היא תפקיד ההקדמה השני בשכיחותו, אחרי הטופיקליזציה.²⁰ בדיון להלן, "פוקליזציה"

17. קינץ, עמ' 411.

18. אצל בנדסטר המושג פוקוס קשור לניגוד ולא דווקא למידע חדש. הגדרתו של גרוס קשורה גם היא לניגוד: לשיטתו, הפוקוס הוא פריט הנבחר מקבוצה מוגבלת של רפרנטים אפשריים. לפי הגדרה זו אפשר שיהיה למשפט יותר מפוקוס אחד. אצל בות (סדר מילים; המשפט השמני), הפוקוס הוא החלק החשוב ביותר של המשפט. הגדרה מפורטת יותר ניתנת על ידי רוזנבאום. לפי הגדרתם של בות ושל רוזנבאום לכל משפט יש פוקוס.

19. ראה, למשל, בות, סדר מילים; הנ"ל, המשפט השמני. הרעיון שלכל משפט יש פוקוס המייצג מידע חדש נמצא כאמור גם בגישה האינפורמטיבית של למברכט. עם חוקרי המקרא התומכים בשיטת למברכט נמנים, בין היתר, היימרדינגר; ון דר מרווה; ון דר מרווה וטלסטר. שימאסאקי עוקב אחרי למברכט באופן כללי, אך מבין את הפוקוס לא כמידע חדש אלא כפריט שהדובר רוצה למשוך אליו את תשומת הלב של הנמען. בעקבות למברכט, חוקרי המקרא הנזכרים כאן טוענים כי ההקדמה בלשון המקרא עשויה לסמן שכל המשפט הוא פוקוס, דהיינו מידע חדש. לדין מפורט בשיטות השונות ולהדחת הטענה שההקדמה בעברית המקראית יכולה לסמן את כל המשפט כפוקוס, ראה מושבי, סדר מילים, 3.3§§, 6.1.1.

20. מתוך 402 משפטי ההקדמה בספר בראשית, 171 הם משפטי טופיקליזציה (42.5 אחוזים), ו-50 משפטים הם משפטי הקדמת הפוקוס (12.4 אחוזים). שבעה משפטים (1.7 אחוזים) יכולים להתפרש כטופיקליזציה או כהקדמת הפוקוס. תפקידים אחרים נדירים יותר, כגון ציון של

מציינת הקדמה לשם פוקוס ולא מבנים מסומנים אחרים.²¹ משפטי הפוקליזציה בדוגמות להלן מסומנים בגופן שונה, והפוקוס מסומן בגופן עבה. הפוקוס המוקדם עשוי להיות נושא (למשל, דוגמה 1), מושא (למשל, דוגמה 2) או תיאור (למשל, דוגמה 3).

1. בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה (מא, טז).²²
2. בני יעקב באו על החללים ויבזו העיר אשר טמאו אחותם. את צאנם ואת בקרם ואת חמוריהם ואת אשר בעיר ואת אשר בשדה לקחו (לד, כז–כח).
3. כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה כירק עשב נתתי לכם את כל (ט, ג).

ברוב משפטי הפוקליזציה המרכיב המוקדם הוא מושא או תיאור. בספר בראשית, 42 מ' 50 (84 אחוזים) המרכיבים המוקדמים הם מושאים או תיאורים והיתר הם נושאים. 29 מ' 50 (58 אחוזים) המרכיבים המוקדמים הם צירופי שם, ו' 21 (42 אחוזים) הם צירופי יחס. קטגוריות תחביריות אחרות, כגון תוארי פועל ושמות תואר, אינן מזדמנות בקורפוס של ספר בראשית.

המרכיב המוקדם והפוקוס אינם תמיד זהים. מאחר שההקדמה מבוצעת באופן כללי על מרכיבי משפט שלמים, ייתכן שפריט השייך לפרופוזיציה הפעילה יוקדם יחד עם הפוקוס. תופעה זו שכיחה במיוחד כאשר מדובר בצירוף יחס מוקדם. במקרים אלה הפוקוס הוא בדרך כלל צירוף השם ששולטת בו מילת היחס:

4. ויאמר הנה נא אדני סורו נא אל בית עבדכם ולינו ורחצו רגליכם והשכמתם והלכתם לדרככם ויאמרו לא כי ברחוב נלין (יט, ב).

הפוקוס בדוגמה זו הוא "הרחוב" ולא "ברחוב". בדוגמות הבאות, המרכיב המוקדם מצוין בשלמותו בגופן עבה, אפילו אם יש בו פריט שאינו נכלל בפוקוס. כשהפוקוס הוא מרכיב מחובר, אפשר שרק המרכיב הראשון בין המרכיבים המחוברים יוקדם:

5. וישבעני אדני לאמר לא תקח אשה לבני מבנות הכנעני אשר אנכי ישב בארצו. אם לא אל בית אבי תלך ואל משפחתי ולקחת אשה לבני (כד, לז–לח).²³

אירוע או מצב נסיבתי, חריגה מרצף הזמן, או התחלת יחידה חדשה בנרטיב – כ' 12 אחוזים מהמשפטים. בקצת פחות משליש המשפטים התפקיד הפרגמטי של ההקדמה אינו ברור. לפריטים נוספים, ראה מושבי, סדר מילים, פרק 7.

21. מבנים אחרים, כגון הייחוד, משמשים גם הם לצורך פוקליזציה. על הייחוד כפוקליזציה, ראה קאן, עמ' 93–94.

22. מכאן ואילך כל הדוגמות בגוף הטקסט הן מספר בראשית, אלא אם כן מצוין אחרת.

23. פסוק זה מופיע שוב בדוגמה 10, בדיון על הפרופוזיציה הפעילה הקשורה לפוקליזציה.

כפי שיצוין להלן, הפרופוזיציה הפעילה בדוגמה זו היא "העבד ילך אל X לקחת אשה ליצחק". הפוקוס הוא "בית אבי ומשפחתי", אבל רק החלק הראשון, "בית אבי", מוקדם יחד עם מילת היחס השולטת בו.

הפרופוזיציה הפעילה הקשורה למשפט פוקליזציה

במשפטי פוקליזציה המביעים טענות, הפרופוזיציה הפעילה שהמשפט מתייחס אליה היא הפרופוזיציה המובעת על ידי המשפט, בהחלפת פריט לא ידוע במקום הפוקוס. בדוגמה 6, למשל, הפרופוזיציה הפעילה הוא "עשית X עמדי":

6. מה עשית לנו ומה חטאתי לך כי הבאת עלי ועל ממלכתי חטאה גדלה מעשים אשר לא יעשו עשית עמדי (כ, ט).

במשפטי שאלה, בקשה או הוראה, היחס בין משפט הפוקליזציה ובין הפרופוזיציה הפעילה מורכב יותר, מאחר שמשפטים אלה אינם מביעים פרופוזיציות באופן ישיר. הפרופוזיציה הפעילה במקרים אלו מבוססת על הטענה הקרובה ביותר למשפט:

7. ויקם אברהם מעל פני מתו וידבר אל בני חת לאמר. גר ותושב אנכי עמכם תנו לי אחזת קבר עמכם ואקברה מתי מלפני. ויענו בני חת את אברהם לאמר לו. שמענו אדני נשיא אלהים אתה בתוכנו במבחר קברינו קבר את מתך (כג, ג-1).

הפרופוזיציה הפעילה היא הטענה "אברהם יקבור את מתו ב-X". ברוב המקרים הפרופוזיציה הפעילה מוסקת באופן ישיר או עקיף מהמשפט הקודם למשפט הפוקליזציה. בדוגמה 8 הפרופוזיציה הפעילה מוסקת מהמשפט הקודם באופן ישיר:

8. ואך את דמכם לנפשותיכם אדרש מיד כל חיה אדרשנו (ט, ה).

המשפט הראשון, "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרש", מפעיל את הפרופוזיציה "אדרש את דמכם מ-X". המושא העקיף, X, אינו מפורש במשפט הראשון, אבל נמצא במבנה הסמנטי של המשפט. משפט הפוקליזציה מזהה את המושא, "כל חיה". בדוגמה 9 הפרופוזיציה הפעילה היא גרירה לוגית של המשפט הקודם:

9. ולישמעאל שמעתך הנה ברכתי אתו והפריתי אתו והרביתי אתו במאד מאד שנים עשר נשיאם יוליד (יז, כ).²⁴

מהמשפט הקודם, "והרביתי אתו במאד מאד", נגזרת הטענה "ישמעאל יוליד X".

24. ראה גם, למשל, בר' לה, יא.

בדוגמה 10 הפרופוזיציה הפעילה היא השתמעות של המשפט הקודם:

10. וישָׁעֲנִי אֲדָנִי לֵאמֹר לֹא תִקַּח אִשָּׁה לְבָנִי מִבְּנוֹת הַכְּנַעֲנִי אֲשֶׁר אֲנִי יֹשֵׁב בָּאָרֶצוֹ. אִם לֹא אֵל בֵּית אָבִי תִלָּךְ וְאֵל מִשְׁפַּחְתִּי וְלִקְחָתָּ אִשָּׁה לְבָנִי (כד, לו–לח).²⁵

מהוראתו של אברהם שלא לקחת אישה ליצחק מבנות הכנעני עולה כי על העבד ללכת למקום אחר לחפש אישה, דהיינו "העבד ילך אל א". כאמור, פרופוזיציה פעילה בדיבור ישיר עשויה לנבוע מהשיחה המצוטטת הקודמת, או ממקור חוץ-לשוני. לצורך בדיקת הפוקליזציה, דיבור ישיר דומה לשיח דבור. אף על פי שהדיבור הישיר איננו תעתיק מדויק של השיח הדבור, הוא מציג את הדיבור מנקודת המבט של הדובר המצוטט ושל הנמען שלו.²⁶ כמו בשיח הדבור, הפוקליזציה בדיבור ישיר מתייחסת למידע שהוא פעיל לנמען של השיח המצוטט, ולא לקורא של הטקסט. בדוגמה 11 המקור חוץ-לשוני:

11. וַיָּבֹא יַעֲקֹב מִן הַשָּׂדֶה בְּעָרֵב וַתֵּצֵא לָאָה לִקְרָאתוֹ וַתֹּאמֶר אֵלַי תְּבוֹא כִּי שָׂכָר שְׂכָרְתִּיךָ בְּדוּדָאֵי בְנֵי (ל, טז).

הפרופוזיציה "יעקב הולך ל-א" מופעלת על ידי המצב החוץ-לשוני, שהרי לאה יודעת שיעקב הולך לאוהל רחל. משפט הטופיקליזציה מחליף את הערך הקודם של א, "רחל", בערך אחר, "לאה".²⁷ כשאדם בא אל אדם אחר, פרופוזיציה כגון "באתי" און "ירדת" מופעלת על ידי המצב החוץ-לשוני. תיאור המציין את מטרת הביקור עשוי להיות מסומן כפוקוס ביחס לפרופוזיציה זו:

12. וַיֹּאמֶר פְּרַעָה אֵל אֶחָיו מֶה מַעֲשִׂיכֶם וַיֹּאמְרוּ אֵל פְּרַעָה לֵעָה צֶאֱן עֲבָדֶיךָ גַּם אֲנַחְנוּ גַּם אֲבוֹתֵינוּ. וַיֹּאמְרוּ אֵל פְּרַעָה לְגֹר בָּאָרֶץ בָּאנוּ כִּי אֵין מַרְעָה לְצֶאֱן אֲשֶׁר לְעַבְדֶּיךָ כִּי כִבַּד הָרַעַב בָּאָרֶץ כְּנָעַן (מז, ג–ד).

13. וַיִּרְדּוּ שְׁלֹשָׁת אֲלָפִים אִישׁ מִיְּהוּדָה אֵל סַעִיף סֹלַע עֵיטָם וַיֹּאמְרוּ לְשִׁמְשׁוֹן הֲלֹא יָדַעְתָּ כִּי מְשָׁלִים בָּנוּ פִּלְשְׁתִּים וְזֹאת עָשִׂיתָ לָנוּ וַיֹּאמֶר לָהֶם כֹּאשֶׁר עָשׂוּ לִי כֵן עָשִׂיתִי לָהֶם. וַיֹּאמְרוּ לוֹ לֹאֶסְרָךְ יִרְדּוּ לְתִתְּךָ בֵּיד פִּלְשְׁתִּים (שופ' טו, יא–יב).²⁸

25. פסוק זה מופיע גם בדוגמה 5.

26. על אי-הדיוק של הדיבור הישיר ביחס למקור המצוטט, ראה טאנן. לניתוח תחבירי ופרגמטי של הדיבור הישיר בלשון המקרא, ראה מאל; מילר; פולק.

27. על הפוקליזציה המחליפה ראה להלן.

28. דוגמה נוספת היא שמ"א טז, ה.

רוב הפרופוזיציות הפעילות הקשורות למשפטי פוקליזציה הן גם הנחות מוקדמות, למשל:

14. וישאלו בני ישראל בה' לאמר מי יעלה לנו אל הכנעני בתחלה להלחם בו. ויאמר ה' יהודה יעלה (שופ' א, א-ב).

השאלה "מי יעלה לנו..." משקפת את סברת בני ישראל שהם וגם ה' מקבלים את הפרופוזיציה "X יעלה לנו" כהנחה מוקדמת. הבעת השאלה מפעילה פרופוזיציה זו. ה' עונה עם משפט פוקליזציה המזהה את X כ"יהודה". אולם לא כל הפרופוזיציות הקשורות למשפט פוקליזציה הן הנחות מוקדמות, ובמיוחד כאשר מדובר בהוראות ובקשות, למשל:

15. ויקם אברהם מעל פני מתו וידבר אל בני חת לאמר. גר ותושב אנכי עמכם תנו לי אחזת קבר עמכם ואקברה מתי מלפני. ויענו בני חת את אברהם לאמר לו. שמענו אדני נשיא אלהים אתה בתוכנו במבחר קברינו קבר את מתך (כג, ג-1).

בדוגמה 15, משפט הפוקליזציה קשור לבקשתו הקודמת של אברהם, "תנו לי אחזת קבר", שמפעילה את הפרופוזיציה "אברהם יקבר את מתו ב-X". פרופוזיציה זו אינה הנחה מוקדמת; להפך, משתמע שאין לאברהם כעת מקום לקבור את מתו. ההבחנה בין הנחה מוקדמת ובין מידע פעיל מסבירה מדוע רק חלק ממשפטי הקדמה המסמנים פוקוס עשויים להיתרגם על ידי משפטים מבוקעים, שגם הם משמשים לצורך פוקליזציה. למשל, אפשר לתרגם את משפט הפוקליזציה בדוגמה 14 על ידי משפט מבוקע, It is Judah who should go up. אך משפט מבוקע אינו מתאים כתרגום של הפוקליזציה בדוגמה 15 – "במבחר קברינו קבר את מתך": It is in the choicest of our burial places that you may bury your dead.³⁰ המשפט המבוקע, שלא כהקדמה לשם פוקליזציה, תמיד מתייחס להנחה מוקדמת. אם כן, הניסוח כמשפט מבוקע מתאים רק כאשר הפרופוזיציה הפעילה שאלה מתייחסת הפוקליזציה היא גם הנחה מוקדמת.

מיון של משפטי פוקליזציה

כפי שהוזכר לעיל, הפוקוס במשפט פוקליזציה מזהה פריט בלתי ידוע בפרופוזיציה פעילה. ממשפט פוקליזציה משתמעת הפרופוזיציה $X=F$, כש-X הוא הפריט הבלתי

29. פסוק זה מופיע גם בדוגמה 7. לדוגמות נוספות ראה, למשל, בר' כ, טו; מד, ב; מז, ו.

30. בעברית החדשה אין משפט מבוקע המקביל לדוגמה 15 בגלל סיבה אחרת: המבנה מוגבל לסמן נושאים בלבד ולא מושאים או תיאורים. ראה גלינרט, 37.9.1§.

ידוע בפרופוזיציה הפעילה, ו- F הוא הפוקוס. במקרים מסוימים, ערך אחר ל- X כבר פעיל לנמען. אכנה ערך זה V . במקרים אלו הפרופוזיציה $X=V$ גם היא פעילה. בסעיפים הבאים משפטי הפוקליזציה ממוינים לפי היחס בין הפרופוזיציה החדשה, $X=F$, ובין הפרופוזיציה הפעילה $X=V$ (אם אכן יש פרופוזיציה כזאת).³¹ זוהו ארבעה סוגי פוקליזציה: זיהוי, תיאור, החלפה, והוספה.³²

א. זיהוי

בפוקליזציה מזהה, הזיהוי של X אינו ידוע לנמען בזמן שהוא שומע או קורא את המשפט. הווה אומר, אין פרופוזיציה פעילה מהסוג $X=V$. זיהוי מהווה שלוש חמישיות ממשפטי הפוקליזציה בספר בראשית.³³ פוקליזציה מזהה כמעט תמיד אסידרית, ללא וי"ו החיבור. לפי התיאור הקלאסי, הפוקליזציה המזהה היא תשובה לשאלה שנשאלה קודם לכן, כמו בדוגמה 14. ואולם, דגם זה נדיר מאוד במקרא. הדוגמה היחידה מספר בראשית היא:

16. מה עשית לנו ומה חטאתי לך כי הבאת עלי ועל ממלכתי חטאה גדלה מעשים אשר לא יעשו עשית עמדי (כ, ט).³⁴

משפט הפוקליזציה בדוגמה זו עונה על שאלה רטורית שנשאלה על ידי אותו דובר: "מה עשית לנו".³⁵ לעתים קרובות יותר, הפוקליזציה המזהה עונה על שאלה אפשרית, ולא על שאלה שנשאלה למעשה:

17. בני יעקב באו על החללים ויבזו העיר אשר טמאו אחותם. את צאנם ואת בקרם ואת חמוריהם ואת אשר בעיר ואת אשר בשדה לקחו (לד, כז-כח).³⁶

מהמשפט "ויבזו העיר" הקורא מסיק את הפרופוזיציה "הם לקחו X מהעיר". על כך ניתן לשאול: מה לקחו? משפט הפוקליזציה מספק את התשובה: "את צאנם...". ייתכן שהפוקליזציה אינה עונה על שאלה העשויה להישאל, אלא מתייחסת

31. למיון אחר, ראה דיק. בעקבותיו ראה היימרדינגר; רחובאום. המיון של דיק כולל משפטים אשר לשיטתנו אינם נחשבים לפוקליזציה.

32. לא אדון כאן במבנה מיוחד שבו מילת השלילה מקדימה את הפוקוס, למשל "ועתה לא אתם שלחתם אתי הנה כי האלהים" (בר' מה, ח). על הניתוח הפרגמטי של מבנה זה ראה מושבי, סדר מילים, 8.4§.

33. דוגמאות נוספות של פוקליזציה מזהה משאר הספרים בקורפוס הקלאסי הן, למשל, במ' ט, ג; דב' כד, יט, כ, כא; שופ' א, ב (מופיע גם בדוגמה 14); ב, כט; שמ"א א, כז.

34. פסוק זה מופיע גם בדוגמה 6.

35. ראה גם שופ' ו, כט.

36. פסוק זה מופיע גם בדוגמה 2. ראה גם, למשל, בר' יז, כ ("שנים עשר נשיאים"); לה, יא.

לנסיבות הפעולה המתוארת בפרופוזיציה הפעילה. מצב זה עולה כאשר הפוקוס הוא תיאור, למשל:

18. השדה נתתי לך והמערה אשר בו לך נתתיה לעיני בני עמי נתתיה לך (כג, יא).
 19. זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם ובין זרעך אחריו המול לכם כל זכר. ונמלתם את בשר ערלתכם והיה לאות ברית ביני וביניכם. ובן שמנת ימים ימול לכם כל זכר לדרתים יליד בית ומקנת כסף מכל בן נכר אשר לא מזרעך הוא (יז, י-יב).³⁷

בדוגמה 18, המשפט שלפני משפט הפוקליזציה מפעיל את הפרופוזיציה "אני נותן לך את המערה". לכאורה אין בפרופוזיציה זו תיאור לא ידוע, X , המקביל לתיאור "לעיני בני עמי". ואולם התיאור הבלתי ידוע מובלע בפרופוזיציה, שהרי כל פרופוזיציה מאפשרת מספר בלתי מוגבל של תיאורים המציינים את נסיבות הפעולה: זמן, מקום, אופן, סיבה, וכו'. אם כן, בצורתה השלמה יותר הפרופוזיציה "אני נותן לך את המערה" היא "אני נותן לך את המערה בזמן X , במקום Y , באופן Z , וכו'". כמו כן בדוגמה 19, הפוקוס "בן שמנת ימים" מזהה תיאור בלתי מפורש בפרופוזיציה "ימול לכם כל זכר".

ב. תיאור

פוקליזציה מתארת מציג תיאור חלופי או מפורט יותר לערך פעיל. במקרה זה פרופוזיציה בצורת $X=V$ פעילה, ו- F וכן V מצביעים על אותו פרנט. במילים אחרות, ממשפט הפוקליזציה משתמעת הפרופוזיציה $X=F$, כאשר F שווה ל- V . פוקליזציה מתארת אינה עונה על שאלה אפשרית, שהרי הערך ל- X כבר פעיל. פוקליזציה מסוג זה נדירה בעברית המקראית. בקורפוס של ספר בראשית יש שתי דוגמות בלבד (בר' ו, יז; ז, כא-כב), המופיעות מיד, שתיהן אסינדרטיות. הצירוף המציג את V במשפט הקודם לפוקליזציה מסומן בגופן עבה:

20. ואני הנני מביא את המבול מים על הארץ לשחת כל בשר אשר בו רוח חיים מתחת השמים כל אשר בארץ יגוע (ו, יז).
 21. ויגוע כל בשר הרמש על הארץ בעוף ובבהמה ובכל השרץ השרץ על הארץ וכל האדם. כל אשר נשמת רוח חיים באפיו מכל אשר בחַרְבָּה מתו (ז, כא-כב).

בדוגמה 20, המשפט הראשון מפעיל את הפרופוזיציה " X ימות", וגם מזהה את X כ"כל בשר אשר בו רוח חיים". הפוקוס של משפט הפוקליזציה, "כל אשר בארץ",

37. ראה גם, למשל, בר' ז, כ; ט, ג ("כירק עשב"); כ, ה ("בתם לבכי ובנקיין כפיו"); מא, יא ("איש כפתרון חלמו").

מצביע על אותה קבוצה של רפרנטים. לפוקוס של דוגמה 21, "כל אשר נשמת רוח חיים", יש יחס דומה לצירוף הקודם, "כל בשר הרמש על הארץ".

ג. החלפה

בפוקליזציה המחליפה, יש כבר ערך פעיל ל- X , אך הערך החדש, F , אינו מצביע על אותו רפרנט. ממשפט הפוקליזציה עולה כי הערך הפעיל נשלל, דהיינו, ממשפט הפוקליזציה משתמעת שלילת הפרופוזיציה $X=V$.

בהרבה מקרים של פוקליזציה מחליפה, הפרופוזיציה $X=V$ כבר נשללה על ידי הדובר.³⁸ במקרים אלה הפוקליזציה עונה על שאלה אפשרית: אם X אינו V , מהו אפוא X ? משפט פוקליזציה הבא אחרי שלילת V עשוי להתחיל בתואר פועל של ניגוד, כגון כי, כי אם, או אם לא – כולם במובן 'אלא'.³⁹ תואר הפועל מסמן במפורש כי הערך החדש הוא תחליף לערך הנשלל. בדוגמאות 22 ו-23 הערכים הנשללים מסומנים בגופן עבה.

b

22. ויאמר הנה נא אדני סורו נא אל בית עבדכם ולינו ורחצו רגליכם והשכמתם

והלכתם לדרככם ויאמרו לא כי ברחוב גליו (יט, ב).⁴⁰

23. ויאמר לו אלהים שמך יעקב לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה

שמך (לה, י)

בקשת לוט בדוגמה 22 מפעילה את הפרופוזיציה "האנשים ילינו ב- X ", ויחד אתה את הפרופוזיציה "ביתו של לבן" $X =$. תשובת שלושת האנשים שוללת את הפרופוזיציה האחרונה, ומציינת תחליף: "הרחוב". בדוגמה 23 ה' שולל את הפרופוזיציה "יעקב" $X =$ בקשר לפרופוזיציה "שמך יהיה X ", ומחליף את "יעקב" ב"ישראל".

בדוגמות אחרות, משפט הפוקליזציה אינו מתחיל בתואר פועל של ניגוד:

24. ויען יוסף את פרעה לאמר בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה (מא, טז).⁴¹

25. ויאמר אלהם מאין באתם ויאמרו מארץ כנען לשבד אכל. ויפר יוסף את אחיו

והם לא הפריהו. ויזכר יוסף את החלמות אשר חלם להם ויאמר אלהם

מרגלים אתם לראות את ערות הארץ באתם (מב, ז-ט).

38. שלילת הפרופוזיציה $X=V$ אינה מוחקת אותה בתודעת הנמען, כי הפרופוזיציה שנשללה נשארת בזיכרון קצר הטווח. מובן שהפרופוזיציה הנשללת אינה נשארת כהנחה מוקדמת, אם הייתה כזאת לפני שלילתה.

39. דוגמות עם כי מהקורפוס הפרוזאי הקלאסי הן, למשל, שמ"א ח, ז; י, יט. דוגמות עם כי אם הן, למשל, במ' י, ל; מל"ב יז, מ. אם לא במובן של 'אלא' מופיע בבר' כד, לח.

40. פסוק זה מופיע גם בדוגמה 4.

41. פסוק זה מופיע גם בדוגמה 1. ראה גם, למשל, שופ' ח, כג ("ה' ימשל בכם").

בדוגמה 24, "X יענה את שלום פרעה" היא פרופוזיציה פעילה; גם הפרופוזיציה "יוסף" X . שתי הפרופוזיציות הופעלו על ידי מבעו הקודם של פרעה: "ואני שמעתי עליך לאמר תשמע חלום לפתור אותו". מבע זה משמש הוראה עקיפה ליוסף לפתור את החלום, וכנראה לפתור אותו לטובה. המשפט החד-איברי "בלעדי" שולל את הערך "יוסף" ומחליף אותו בערך אחר, "ה'". בדוגמה 25, המשפט "מרגלים אתם" שולל באופן עקיף את טענתם הקודמת של האחים, היינו שהם באו לקנות אוכל. משפט הפוקליזציה מזהה את הערך המחליף: "לראות את ערות הארץ".

במקרים אחרים, הפרופוזיציה $X=V$ לא נשללה קודם על ידי הדובר. בדוגמה הבאה משפט הפוקליזציה הוא מהסוג המחליף, אף על פי שהוא מופיע בהתחלת השיח. כאמור, הדובר מחליף את הערך הפעיל, "רחל", בערך אחר, "לאה".

26. ויבא יעקב מן השדה בערב ותצא לאה לקראתו ותאמר אלי תבוא כי שָׁכַר שְׁכַרְתִּיךָ בדודאי בני (ל, טז).⁴²

ד. הוספה

הפוקליזציה המוסיפה דומה במקצת לפוקליזציה המחליפה. בשני הסוגים יש ערך פעיל ל- X , דהיינו, $X=V$, וכן הערך V והפוקוס F אינם מצביעים על אותו רפרנט. שלא כבפוקליזציה מחליפה, מהפוקליזציה המוסיפה אין משתמעת שלילת הפרופוזיציה $X=V$, אלא שיש להוסיף את הערך החדש, F , ל- V . התוצאה היא פרופוזיציה חדשה, $X=V+F$. הפוקליזציה המוסיפה אינה עונה על שאלה אפשרית, כי בדרך כלל לא יכול הנמען לדעת שיש ערך נוסף ל- X . למשל:

27. ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה ולזרעך אחריו אתן את הארץ (לה, יב).

המשפט הראשון, "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה", מפעיל את הפרופוזיציה "אתן ל- X את הארץ" ויחד אתה את הפרופוזיציה "יעקב" X . הפוקליזציה מוסיפה עוד ערך, דהיינו, "זרעך אחריו". הפוקליזציה המוסיפה מתחילה בדרך כלל בוי"ו החיבור. דוגמות נוספות של פוקליזציה מוסיפה הן 28–30.

28. ואך את דמכם לנפשתיכם אדרש מיד כל חיה אדרשנו ומיד האדם מיד איש אחיו אדרש את נפש האדם (ט, ה).⁴³

42. פסוק זה מופיע גם בדוגמה 11.

43. "מיד איש אחיו" מובן כתמורה לצירוף הקודם "מיד האדם". פירוש זה עוקב אחרי הטעמים,

29. ויצא נח ובניו ואשתו ונשי בניו אתו. כל החיה כל הָרֶמֶשׁ וכל העוף כל רומש על הארץ למשפחתיהם יצאו מן התבה (ח, יח-יט).⁴⁴
30. ואת כל הבית צפה זהב עד תם כל הבית וכל המזבח אשר לדביר צפה זהב (מל"א ו, כב).

הפוקליזציה המוסיפה דומה בתפקידה לשימוש בתואר הפועל הממקד גם, שגם הוא מסמן פוקוס אינפורמטיבי מהסוג המוסיף. למשל, אפשר לנסח מחדש את מבנה ההקדמה בדוגמה 27 בהוספת גם: "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה ונתתי את הארץ גם לזרעך אחריו". אולם מבנה ההקדמה והמשפט הכולל גם אינם שווים מבחינה פרגמטית, כי שניהם מתייחסים לסוגים שונים של פרופוזיציות נתונות. מבנה ההקדמה מתייחס לפרופוזיציה שהיא פעילה אך לא בהכרח הנחה מוקדמת, ואילו המשפט הכולל גם מתייחס לפרופוזיציה שהיא הנחה מוקדמת אך לא בהכרח פעילה. בדוגמה 31, למשל, הפרופוזיציה הנתונה אינה פעילה לקורא בזמן קריאת המשפט:

31. ויהי כאשר פלה יצחק לברך את יעקב ויהי אך יצא יצא יעקב מאת פני יצחק אביו ויעשו אחיו בא מצידו. ויעש גם הוא מטעמים (כו, ל-לא).

המשפט "ויעש גם הוא מטעמים" מציין את הפרופוזיציה "עשו" $X =$ ביחס לפרופוזיציה הנתונה "X עשה מטעמים". משתמע ממשפט זה שניתן להוסיף את הערך "עשו" לערך אחר שכבר זוהה, דהיינו "רבה". המידע שרבה עשתה מטעמים ניתן בפסוק יד ואינו פעיל בזמן קריאת פסוק לא. בניגוד לניסוח עם גם, המובן בקלות כפוקליזציה, ניסוח כמשפט הקדמה (למשל, "ועשו עשה מטעמים") לא יתפרש כפוקליזציה בהקשר הנידון.

וכן לפי התרגום NJPS. לפי תרגומים אחרים, כגון RSV, הצירוף "ומיד האדם" שייך למשפט הקודם, כלומר "מיד כל החיה אדרשנו ומיד האדם". משפט זה, שגם הוא פוקליזציה, מזהה את X כ"כל חיה והאדם" ביחס לפרופוזיציה "ה' ידרש את דם/נפש האדם מיד X". המשפט האחרון הוא אפוא "מיד איש אחיו אדרש את נפש האדם". לפי חלוקה זו, המשפט האחרון הוא מעין פוקליזציה מתארת, כי הערך החדש, "איש אחיו", וחלק מהערך הקודם, "האדם", מצביעים על אותם רפרנטים.

44. דוגמה זו יוצאת דופן לכלל שהפוקליזציה המוסיפה מתחילה בוי"ו החיבור; כלל שכבר נזכר לעיל. לדוגמות נוספות של פוקליזציה מוסיפה, ראה, למשל, בר' יז, כז; מג, יג; מד, ב. בר' לד, כה-כו הוא דוגמה חריגה, ובה F נכלל ב-V ולא מיתוסף אליו: "ויהרגו כל זכר: ואת חמור ואת שכם בנו הרגו לפי חרב". דוגמות נוספות מהקורפוס הפרוזאיק הקלאסי הן שמ' לו, י; וי' כו, כט; במ' ו, ג ("וכל משרת ענבים"); דב' יז, יז; מל"א ו, כב.

השימוש הסגנוני בפוקליזציה

דיוננו בפוקליזציה שופך אור על המבנה הסגנוני שבלאו כינה אותו בשם "חזרת הנשוא"⁴⁵ במבנה זה אותו פועל חוזר בשני משפטים רצופים או יותר. פארן מכנה את המבנה "מעגולת", ומגדיר אותו כמבנה תחבירי-סגנוני שבו הנשוא חוזר בלי צורך תחבירי או ענייני לכך.⁴⁶ בלאו ופארן מציינים שמבנה המעגולת מאופיין בסדר מילים כיאסטי: המשפט הראשון מתחיל בפועל, ואילו השני הוא משפט הקדמה, למשל:

32. דָּבַר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּקְחוּ לִי תְרוּמָה

מֵאֵת כָּל אִישׁ אֲשֶׁר יִדְבְּנוּ לְבוּ תִּקְחוּ אֶת תְּרוֹמָתִי (שִׁמ' כה, ב).

33. וּשְׂרָף אֹתוֹ עַל עֲצִים בָּאֵשׁ

עַל שֹׁפֶךְ הַדָּשֵׁן יִשְׂרָף (וי' ד, יב).

34. וַהֲנִיף אֶת הָעֹמֶר לִפְנֵי ה' לְרִצְנֹכֶם

מִמַּחֲרַת הַשֶּׁבֶת יִנִּיפֶנּוּ הַכֹּהֵן (וי' כג, יא).

בדוגמה 35 מובאת דוגמה דומה מבראשית:

35. וַיִּפְתָּר-לָנוּ אֶת חֲלֻמֹּתֵינוּ

אִישׁ כַּחֲלֹמוֹ פֶּתָר (מא, יב).⁴⁷

התכונה המיוחדת בכל הדוגמות האלה, כפי שמציינים בלאו ופארן, היא שניתן לקצר את המבנה למשפט אחד. למשל, אפשר להביע את התוכן של דוגמה 32 על ידי המשפט "ויקחו לי תרומה מאת כל איש אשר ידבנו לבו", ואת התוכן של דוגמה 33 על ידי המשפט "ושרף אתו באש על עצים על שפך הדשן". לאור דיוננו אפשר להסביר את המניע לסדר הכיאסטי של מבנה המעגולת: המשפט השני הוא משפט פוקליזציה, המסמן שהמרכיב המוקדם הוא פוקוס ביחס לפרופוזיציה המובעת על ידי המשפט הראשון. למשל, בדוגמה 32 משפט ההקדמה "מאת כל איש אשר ידבנו לבו תקחו את תרומתי" מזהה פוקוס ביחס לפרופוזיציה שהופעלה על ידי המשפט הקודם, "תקחו את תרומתי מ-X". ברמת המשפט, אין דבר המבדיל בין משפטי ההקדמה במבנה המעגולת לפוקליזציה רגילה. מה שהופך את הפוקליזציה במבנה המעגולת ל"סגנונית" הוא שהכותב מביע במתכוון רעיון

45. בלאו, עמ' 234. התופעה הסגנונית מוזכרת גם אצל אנדרסן, עמ' 46; בנודיד, עמ' 856-857; גורדיס, עמ' 150; גינזברג, עמ' 230; דרייבר, עמ' 130; פארן, עמ' 49-97.

46. לפי פארן (עמ' 49) מבנה המעגולת מאפיין את הסגנון הכוהני.

47. לפי פארן (עמ' 78-79) דוגמה זו חריגה כי אין שייכת למקור הכוהני; נוסחה גם שונה מהנוסח המקובל במקור הכוהני.

אחד על ידי שני משפטים כך שהראשון מפעיל פרופוזיציה הקשורה לפוקליזציה הבאה אחריו.

דוגמה מורכבת יותר של פוקליזציה סגנונית היא הדוגמה הבאה, שבלאו מזכירה כדוגמה של חזרת הנשוא:

36. ויברא אלהים את האדם בצלמו

בצלם אלהים ברא אתו

זכר ונקבה ברא אתם (א, כז).

דוגמה זו מנוסחת במבנה משולש, שבכל שלושת משפטיו מופיע הפועל ברא. המשפט הראשון, "ויברא אלהים את האדם בצלמו", מפעיל את הפרופוזיציה "אלהים ברא את האדם ב-X" וגם את הפרופוזיציה "בצלמו" = X. המשפט השני, "בצלם אלהים ברא אותו", מזהה את X כ"צלם אלהים". ערך זה שווה סמנטית לערך הקודם ("בצלמו"), אך שונה בצורתו. זו פוקליזציה מתארת, שכן הערך הפעיל והערך החדש מצביעים על אותו רפרנט. אחר כך באה פוקליזציה מזהה: "זכר ונקבה ברא אותם". את שלושת המשפטים ניתן לרכז במשפט אחד: "ויברא אלהים את האדם בצלמו זכר ונקבה".

נשאלת השאלה מדוע בחר המחבר להשתמש במבנה המעגולת עם פוקליזציה סגנונית, ולא בניסוח המרוכז. ייתכן שבמקרים רבים למבנה המעגולת תפקיד פרגמטי.⁴⁸ בנדיד כותב כי המבנה נובע מרצון לתת "כובד לכל חידוש וחידוש בפני עצמו".⁴⁹ פארן כותב באופן דומה ש"על ידי חזרת הפועל ניתנו משקל והטעמה שווים לשתי העובדות" המובעות על ידי שני חלקי המעגולת.⁵⁰ יתר על כן, הפוקליזציה הסגנונית עשויה למשוך את תשומת הלב של הנמען למרכיב שאחרת לא יקבל את הדגש הראוי. למשל, בדוגמה 33 תשומת הלב נמשכת אל הפוקוס "על שפך הדשן" כדי להדגיש שצריך לשרוף את הקרבן שם ולא בשום מקום אחר. לעומת דוגמות מעין אלה, בדוגמה 36 חישובים אסתטיים הם שגרמו כנראה לשימוש במבנה המעגולת.⁵¹

48. לעתים קרובות לאמצעי הסגנון תפקידים פרגמטיים, אף על פי שהתפקיד עשוי להיות אסתטי בלבד. ראה ווטסון, עמ' 32-34.

49. בנדיד, עמ' 857.

50. פארן, עמ' 81. הוא מוסיף שהשימוש בפעלים חוזרים מיועד גם להקל על הזיכרון (עמ' 82). פירוש אחר ניתן על ידי בלאו (עמ' 237), הטוען שהמבנה הוא שריד של סגנון בעל פה, הנובעת מ"חוסר-מהימנות של הזיכרון". בלאו (שם) גם מציע שהמושג או התיאור המוקדם משמש "נשוא פסיכולוגי" של המשפט הקודם.

51. מבנה המעגולת משמש אצל מקצת החוקרים ראייה שהטקסט שמבנה זה מצוי בו הוא שירה ולא פרוזה. דוגמה 37, למשל, נחשבת לשירה בתרגומים רבים, כגון NAB, NRSV, ו-RJB. נקודת מבט זו אינה מתחשבת די צורכה בעובדה שאמצעים "שיריים", דוגמת תקבולת וחזרה,

סיכום

הפוקליזציה היא אחד התפקידים החשובים של ההקדמה בעברית המקראית. המרכיב המוקדם במשפט פוקליזציה מזהה פריט בלתי ידוע בפרופוזיציה פעילה. ההפעלה מובהרת על ידי המחקר הפסיכולינגוויסטי על תהליך הבנת הטקסטים. מקור הפרופוזיציה הפעילה יכול להיות המשפט הקודם בטקסט או בשיחה, או, כשמדובר בדיבור ישיר, ההקשר החוץ-לשוני של השיחה. בהרבה מקרים הפרופוזיציה הפעילה נחשבת גם להנחה מוקדמת, אך לא בהוראות ובקשות, באופן כללי. ההבחנה בין מידע פעיל להנחה מוקדמת מבהירה את השאלה מדוע רק מקצת משפטי הפוקליזציה עשויים להיתרגם על ידי משפט מבוקע. יש ארבעה סוגים של פוקליזציה, והם: זיהוי, תיאור, החלפה והוספה. הסוגים השונים מובחנים באופן חלקי על ידי צורותיהם: הפוקליזציה המחליפה עשויה להתחיל בתואר הפועל של ניגוד; הפוקליזציה המוסיפה מתחילה בדרך כלל בוי"ו החיבור; ואילו הסוגים האחרים הם כמעט תמיד אסינדרטיים. הפוקליזציה המוסיפה דומה לתואר הפועל הממקד גם, אלא שהאחרון מסמן פוקוס ביחס להנחה מוקדמת ולאו דווקא מידע פעיל. בשימוש הסגנוני של הטופיקליזציה, רעיון אחד מנוסח כשני משפטים, שהאחרון בהם הוא משפט פוקליזציה. הפוקליזציה הסגנונית עשויה למשוך את תשומת הלב של הנמען אל המרכיב המוקדם, אך דומה שהיא משמשת לעתים צרכים אסתטיים בלבד.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אזר = מ' אזר, "לקראת הבנת מבנה המשפט הממוקד בעברית בת־זמננו", העברית שפה חיה: קובץ מחקרים על הלשון בהקשריה החברתיים-תרבותיים, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, חיפה תשנ"ג, עמ' 87–99
- F. I. Andersen, *The Sentence in Biblical Hebrew* (Janua Linguarum Series Practica, 231), The Hague 1974
- M. Ariel, "Accessibility Theory: An Overview", *Text = Representation: Linguistic and Psycholinguistic Aspects* (Human

רווחים גם בפרוזה (ראה יאקובסון). לפי מילנברג, החזרה היא אמצעי סגנוני מובהק לא רק של השירה המקראית אלא גם של הסיפורת המקראית. ברלין מעירה על התקבולת כי ההבדל בין שירה לפרוזה במקרא אינו מבוסס על העדר תקבולת בפרוזה, אלא שבשירה התקבולת היא "העיקרון המבני" של הטקסט ואילו בפרוזה אין היא מופיעה באופן שיטתי. גרינשטיין מציין כי התקבולת מצויה לעתים קרובות בדיבור ישיר במקרא. לדעתו, סגנון זה משמר נוהג ספרותי עתיק.

- Cognitive Processing, 8), ed. T. Sanders, J. Schilperoord and W. Spooren, Amsterdam 2001, pp. 29–87
- R. J. Buth, *Word Order in Aramaic from the Perspectives of Functional Grammar and Discourse Analysis*, Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles 1987
- R. J. Buth, "Word Order in the Verbless Clause: A Generative-Functional Approach", *The Verbless Clause in Biblical Hebrew: Linguistic Approaches* (Linguistic Studies in Ancient West Semitic, 1), ed. C. L. Miller, Winona Lake, Ind. 1999, pp. 79–108
- בלאו = י' בלאו, "על חזרת הנשוא במקרא", המקרא ותולדות ישראל: מחקרים במקרא ובספרות ימי בית שני לזכרו של יעקב ליוור, בעריכת ב' אופנהיימר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 240–234 [שב ונדפס בספרו עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 130–124]
- בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב: דקדוק ותרגילי סגנון, תל-אביב תשל"א
- B. L. Bandstra, *The Syntax of Particle KY in Biblical Hebrew and Ugaritic*, Ph.D. dissertation, Yale University, New Haven 1982
- G. Ben-Horin, "Aspects of Syntactic Preposing in Spoken Hebrew", *Studies in Modern Hebrew Syntax and Semantics*, ed. P. Cole, Amsterdam 1976, pp. 193–207
- C. Brockelmann, *Hebräische Syntax*, Neukirchen 1956 = ברוקלמן
- A. Berlin, *The Dynamics of Biblical Parallelism*, Bloomington = ברלין 1985
- T. Givón, "The Drift from VSO to SVO in Biblical Hebrew: The Pragmatics of Tense-Aspect", *Mechanisms of Syntactic Change*, ed. C. N. Li, Austin 1977, pp. 181–254
- G. K. Gundel, "On Different Kinds of Focus", *Focus: Linguistic, Cognitive, and Computational Perspectives* (Studies in Natural Language Processing), ed. P. Bosch and R. van der Sandt, Cambridge 1999, pp. 293–305
- J. K. Gundel, N. Hedberg and R. Zacharski, "Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse", *Language* 69 (1993), pp. 274–307
- גורדיס = ר' גורדיס, "על מבנה השירה העברית הקדמה", ספר השנה ליהודי אמריקה 7 (תש"ה), עמ' 159–136
- גיוורא = ר' גיוורא, "סדר המילים במשפט ויחסו אל הטקסט", עיונים בחקר השיח:

- קובץ מאמרים, בעריכת ש' בלום-קולקה, י' טובין ור' ניר, ירושלים תשמ"ג, עמ' 339–301
- H. L. Ginsberg, "Aramaic Studies Today", *Journal of the American Oriental Society* 62 (1942), pp. 229–238 = גינזברג
- L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989 = גלינרט
- R. Jackendoff, *Semantic Interpretation in Generative Grammar* = ג'קנדוף
(Studies in Linguistics Series, 2), Cambridge, Mass. 1972
- W. Gross, *Die Satzteilfolge im Verbalsatz alttestamentlicher Prosa: = גרוס*
Untersucht an den Büchern Dtn, Ri und 2Kön (FAT, 17), in coll. with
A. Disse and A. Michel, Tübingen 1996
- גריןשטיין = א' גרינשטיין, "הדיבור הישיר וצורת התקבולת", עיוני מקרא ופרשנות
ה: מנחות ידירות והוקרה לאוריאל סימון, בעריכת מ' גרסיאל, ש' ורגון, ע' פריש
וי' קוגל, רמת-גן תש"ס, עמ' 41–33
- S. C. Dik, *The Theory of Functional Grammar, I: The Structure of = דיק*
the Clause (Functional Grammar Series, 9), Dordrecht 1989
- V. DeCaen, "A Unified Analysis of Verbal and Verbless = דקין
Clauses within Government-Binding Theory", *The Verbless Clause*
in Biblical Hebrew: Linguistic Approaches (Linguistic Studies in
Ancient West Semitic, 1), ed. C. L. Miller, Winona Lake, Ind. 1999,
pp. 109–131
- S. R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old = דרייבר*
*Testament*⁹, Edinburgh 1913
- M. S. Dryer, "Focus, Pragmatic Presupposition and Activated = דרייר
Propositions", *Journal of Pragmatics* 26 (1996), pp. 475–523
- R. Holmstedt, "Word Order in the Book of Proverbs", = הולמסטרט
Seeking Out the Wisdom of the Ancients: Essays Offered to Honor
Michael V. Fox on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday, ed. K. G.
Friebe, D. R. Magary and R. L. Troxel, Winona Lake, Ind. 2005,
pp. 135–154
- J.-M. Heimerdinger, *Topic, Focus and Foreground in Ancient = היימרדינגר*
Hebrew Narratives (JSOTSup, 295), Sheffield 1999
- M. A. K. Halliday, "Notes on Transitivity and Theme in = הלידיי
English: Part 2", *Journal of Linguistics* 3 (1967), pp. 199–244
- C. H. J. van der Merwe, "Explaining Fronting in Biblical = ון דר מרווה
Hebrew", *Journal of Northwest Semitic Languages* 25 (1999), pp.
173–186

- C. H. J. van der Merwe and E. Talstra, "Biblical = וטלסטרה ון דר מרווה", *Hebrew Word Order: The Interface of Information Structure and Formal Features*, *Zeitschrift für Althebraistik* 15–16 (2002–2003), pp. 68–107
- W. G. E. Watson, *Classical Hebrew Poetry: A Guide to its = ווטסון Techniques* (JSOT Supplement, 26), Sheffield 1984
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to = ולטקה ואוקונור Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Ind. 1990
- P. Joüon, *Grammaire de l'Hébreu biblique*², Rome 1923 = ויואון
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical = ויואון ומוראוקה Hebrew* (Subsidia Biblica, 27), revised English edition, Rome 2006
- M. Singer, *Psychology of Language: An Introduction to Sentence = זינגר and Discourse Processes*, Hillsdale, NJ 1990
- N. Chomsky, "Deep Structure, Surface Structure and Semantic = חומסקי Interpretation", *Studies in General and Oriental Linguistics: Presented to Shiro Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday*, ed. R. Jakobson and S. Kawamoto, Tokyo 1970, pp. 52–91 [reprinted in *Studies on Semantics in Generative Grammar* (Janua Linguarum Series Minor, 107), ed. N. Chomsky, Paris 1972, pp. 62–119]
- D. Tannen, "Introducing Constructed Dialogue in Greek and = טאנן American Conversational and Literary Narrative", *Direct and Indirect Speech* (Trends in Linguistics Studies and Monographs, 31), ed. F. Coulmas, Berlin 1986, pp. 311–332
- K. Jongeling, "On the VSO Character of Hebrew", *Studies in = יונגלינג Hebrew and Aramaic Syntax Presented to Professor J. Hoftijzer on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday* (Studies in Semitic Languages and Linguistics), ed. K. Jongeling, H. L. Murre van den Berg and L. van Rompay, Leiden 1991, pp. 103–111
- R. Jakobson, "Linguistics and Poetics", *Essays on the = יאקובסון Language of Literature*, ed. S. Chatman and S. R. Levin, Boston 1967, pp. 296–322
- K. Lambrecht, *Information Structure and Sentence Form: = למברכט Topic, Focus and the Mental Representations of Discourse Referents* (Cambridge Studies in Linguistics, 71), Cambridge 1994
- מאלי = ע' מאלי, לשון השיחה בנביאים ראשונים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג

- T. Muraoka, *Emphatic Words and Structures in Biblical Hebrew*, Jerusalem 1985
- מושב, טופיקליזציה = ע' מושבי, "הטופיקליזציה בעברית המקראית", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 7–30
- A. Moshavi, *Word Order in the Biblical Hebrew Finite Clause: A Syntactic and Pragmatic Analysis of Preposing* (Linguistic Studies in Ancient West Semitic), Winona Lake, Ind. (in press)
- J. Muilenberg, "A Study in Hebrew Rhetoric: Repetition and Style", *Supplement to Vetus Testamentum* 1 (1953), pp. 97–111
- C. L. Miller, *The Representation of Speech in Biblical Hebrew Narrative: A Linguistic Analysis* (HSM, 55), Atlanta 2003
- R. C. Stalnaker, "Pragmatic Presuppositions", *Semantics and Philosophy*, ed. M. K. Munitz and P. K. Unger, New York 1974, pp. 197–213 [reprinted in *Pragmatics: A Reader*, ed. S. Davis, Oxford 1991, pp. 471–481]
- T. Sanders and W. Spooren, "Text Representation as an Interface Between Language and its Users", *Text Representation: Linguistic and Psycholinguistic Aspects* (Human Cognitive Processing, 8), ed. T. Sanders, J. Schilperoord and W. Spooren, Amsterdam 2001, pp. 1–25
- פארן = מ' פארן, דרכי הסגנון הכוהני בתורה: דגמים, שימושי לשון, מבנים, עם הקדמה מאת מ' הרן, ירושלים תשמ"ט
- F. H. Polak, "The Style of the Dialogue in Biblical Prose Narrative", *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 28 (2001), pp. 53–95
- W. Chafe, "Cognitive Constraints on Information Flow", *Coherence and Grounding in Discourse: Outcome of a Symposium, Eugene, Oregon, June 1984* (Typological Studies in Language, 11), ed. R. S. Tomlin, Amsterdam 1987, pp. 21–51
- W. Chafe, "Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects and Topics", *Subject and Topic*, ed. C. N. Li, New York 1976, pp. 27–55
- G. Khan, *Studies in Semitic Syntax* (London Oriental Series, 38), Oxford – New York 1988
- W. Kintsch, *Comprehension: A Paradigm for Cognition*, Cambridge קינץ' 1998

- H. S. Clark and S. E. Haviland, "Comprehension and = קלארק והאווילנד
the Given-New Contract", *Discourse Production and Comprehension*
(Discourse Processes: Advances in Research and Theory, 1), ed. R. O.
Freedle, Norwood, NJ 1997, pp. 1–40
- L. Karttunen, "Presupposition and Linguistic Context", = קרטונן
Theoretical Linguistics 1 (1974), pp. 94–181 [reprinted in *Pragmatics:*
A Reader, ed. S. Davis, Oxford 1991, pp. 406–415]
- M. Rosenbaum, *Word-order Variation in Isaiah 40–55: A* = רוזנבאום
Functional Perspective (SSN, 35 [= 36]), Assen 1997
- K. Shimasaki, *Focus Structure in Biblical Hebrew*, Bethesda, = שימאסאקי
Md. 2002

על הפועל "גהר" ועל "הות רשעים" במקרא לאור טקסט אוגריתי חדש

לאחרונה נתפרסם טקסט אוגריתי חדש שיש בו להבהיר את משמעותו של הפועל גהר במקרא. הפועל גהר נמצא בשני סיפורים במקרא: פעם אחת בסיפור על אליהו הנביא (מל"א יח, מב) ופעמיים בסיפור על אלישע איש האלוהים (מל"ב ד, לד–לה). בסוף הסיפור על התחרות בין אליהו לנביאי הבעל על הכרמל (מל"א יח) אומר אליהו לאחאב: "עלה אכל ושתה כי קול המון הגשם" (פסוק מא). אחאב עולה, אוכל ושותה ואליהו עולה אל ראש הכרמל: "ויגהר ארצה וישם פניו בין ברך" (פסוק מב). בסיפור על אלישע והשונמית (מל"ב ד, ח–לו) מסופר שלאחר מות הנער מגיע אליו אלישע, מתפלל אל ה', ולאחר מכן: "ויעל וישכב על הילד וישם פיו על פיו ועיניו על עיניו וכפיו על כפו ויגהר עליו ויחם בשר הילד. וישב וילך בבית אחת הנה ואחת הנה ויעל ויגהר עליו ויזורר הנער עד שבע פעמים ויפקח הנער את עיניו" (פסוקים לד–לה). לפירושו הנכון והמדויק של הפועל גהר בשני הסיפורים יש חשיבות לא רק להבנת פעולתם של אליהו ושל אלישע אלא גם להבנת הסיפורים ורקעם. לבירור פועל זה מן הראוי לשאול האם יש לו פירוש אחד בשני הסיפורים, מהי המשמעות שנתנו לו המפרשים עד להופעת הטקסט האוגריתי, אילו תימוכין משפות שמיות אחיות הובאו למשמעותו, והאם הם תקפים עדיין.

אין תמימות דעים על משמעות גהר בסיפורים הנזכרים כאן, לא בקרב המתרגמים ולא בקרב המפרשים המסורתיים והמילונאים בימי הביניים ובעת החדשה. בתגליות האחרונות מאוגרית יש כדי להאיר באור חדש את השאלות שהצגתי, לשלול דעות שהובעו בעניינים אלה, לתמוך בדעות אחרות, ולהבהיר לא רק את משמעות הפועל אלא גם מוטיבים מרכזיים בשני הסיפורים האלה.

המתרגמים הקדמונים של ספר מלכים לא היו בדעה אחת, ולא פעם אף הם עצמם נתנו שני פירושים שונים לפועל גהר בסיפור על אליהו ובסיפור על אלישע. למשל, "ויגהר ארצה" (מל"א יח, מב) מתורגם בתרגום יונתן "וגחן לארעא". לעומת זאת, "ויגהר עליו" (מל"ב ד, לה) מתורגם שם "ואלהי עלוהי" (לפי נוסח מקראות גדולות) "ואלהית עליו" (לפי הנוסח שפרסם שפרבר¹), שמשמעו 'התעיף'.

1. א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, ב, לידן 1959.

גם תרגום השבעים משקף התחבטות והתלכטות בתרגום הפועל שבאו לידי ביטוי בנוסחים השונים של התרגום. אחד מהם משקף את התרגום "גחן-גהן" (νεψυκε) ויש אפילו תרגום המשקף את מה שידוע מערבית: ג'האד – מלחמת קודש (νεψυδνά).²

רוב המפרשים המסורתיים חזרו על תרגום יונתן בגיוונים שונים. בפירושו למלכים א יח, מב פירש רש"י את הפועל ויגהר כגחן, בעקבות תרגום יונתן, והסביר אותו כהתפלל: "וגחן לארעא להתפלל על הגשמים". גם בפירושו למלכים ב ד, לה-לו פירש רש"י את תרגום יונתן והוסיף את פירוש מנחם בן סרוק: "ואלהי עלוהי – הוא לשון עייפות יש דוגמתו בברייתא דהאזינו ובספרי". מנחם פתר את ויגהר כפי עניינה של המילה – "נשתטח עליו". רד"ק הלך ופירש במלכים א יח, מב כתרגומו של יונתן וכפירושו של רש"י, בהרחבה:

ובראותו כי עלה אליהו אל ראש הכרמל להתפלל המתין לו ולא הלך עד שיראה מה יהיה [...] ויגהר ארצה כתרגו' וגחין שהתנפל לפני ה' על המטר למהר לתתו בעוד אחאב שם.. וישם פניו בין ברכיו – אחר שאמר ויגהר ארצה מתחילה התנפל והשתטח ארצה והתפלל ואח"כ ישב לו ושם פניו בין ברכיו ולא רצה לקום עדיין מתפלתו עד שידע אם יש סימן מטר לפיכך אמר לנערו הבט דרך ים בעוד שהי' הוא בתפילתו [...] וישם פניו ויגהר ארצה – כלומר שלא התפלל בפשוט ידים ורגלים אלא שחה כלפי הארץ ושם פניו בין ברכיו והתפלל.

לעומת זאת בפירושו למלכים ב ד, לד-לה, לאחר שפירש רד"ק כתרגום יונתן, הוסיף פירוש חדש, רַאליסטי יותר, וחזר לתרגום יונתן:

וישם פיו על פיו – כמו שפירשנו באלהו שאמר ויתמודד על הנער והכל לכוין לשון התפלה על מי שמתפלל עליו כמו שאמר ביצחק לנוכח אשתו ואפשר גם כן להנשים על הנער לחממו בחום הטבעי היוצא מפיו ומעיניו כי רוב הנסים נעשים עם מעט תחבולה מדרך העולם. ויגהר עליו – התנפל והשתטח עליו כמו ויגהר ארצה אבל זה ת"י ואלהית עלוהי.

רלב"ג גיוון את הפירוש הראליסטי וחזר לפירושו של תרגום יונתן:

וישם פיו על פיו – כאילו רצה שישפע חיות לנער מאברי אלישע והנה עשה זה אחר התפלה, ויגהר עליו. ר"ל ששב להתפלל אחר זה והיה הולך

2. בפירוט ראה J. A. Montgomery and H. S. Gehman, *The Book of Kings* (ICC), Edinburgh 1951, p. 372.

בבית לכו וכוונתו בתפלה. [...] וזכר שאחר התפלה היה עולה וכורע על הילד.

גם במילונים מימי הביניים אין תמימות דעים באשר למשמעות הפועל גהר. מנחם בן סרוק במחברתו, ערך גהר, פירש כתרגום יונתן: "ויגהר עליו ויחם פתרון המלה כפי ענינה נשתטח עליו".³ אלפאסי נתן שלושה תרגומים: "תנפס אי תנהד ויקאל אנכב" (נשף או הזדקף. ויש אומרים גחן).⁴

ר' יונה אבן ג'נאח בערך גהר מפנה לערך גחן, ושם הוא אומר: "נגזר מדברי התרגום ר' ויגהר ארצה: וגחין לארעא או ואנכב עלא אלארץ" [=והשתטח על הארץ].⁵

רד"ק במילונו מסכם את הפרשנים ואת המילונים של ימי הביניים ומביא שלושה פירושים.⁶

גם במילונים הלועזיים והעבריים מהעת החדשה אין אחדות דעים לגבי גזרוננו ופירושו של הפועל גהר. מילון BDB אינו נותן שום השוואה אטימולוגית לפועל ומסתפק בתרגומו "התכופף", "גחן", "רכן" (bend, crouch) ומציין שויגהר מקביל לוישכב במלכים ב ד, לד-לה.⁷ גם המילון HALOT בגרמנית ועדכונו ותרגומו באנגלית⁸ נותנים אותו פירוש, אך מוסיפים אטימולוגיה משווה מן הארמית הסורית (החל בפפירוסים שפרסם קאולי) – "גהן", "גהין", "גחין", "גחין".

מילון בן-יהודה מציין שהפועל גהר נמצא "רק בעברית, וקצת דומה לזה גחן וגחן בסורית וארמית", ומפרש: "הפיל את עצמו ארצה, השתטח".⁹ שם מובאים לאותו פירוש גם טקסטים בתר-מקראיים שאינם הולמים את הפירוש, וראה על זה בהמשך

3. מחברת מנחם, מהדורת ד' פיליפאווסקי, לונדון ועדינבורג 1854, עמ' 53.

4. S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitāb Jamī' Al-ʿAlfāz (Agron)*, 1, New Haven 1936, p. 308

5. A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots (Kitāb Al'usul) by Abu 'lwalid Marwān Ibn Janāḥ*, Amsterdam 1968 [Oxford 1875], p. 132

6. ספר השורשים לרבי דוד בן יוסף קמחי הספרדי, מהדורת ר"ה ביונטל ופ' לברכט, ברלין 1847 (ד"צ ירושלים תשכ"ז), עמ' 56.

7. F. Braun, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906

8. W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon zum Alten Testament*, Leiden 1964–1994, p. 174; *The Hebrew and Aramic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1994–2004, pp. 181–182

9. א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב 1947–1959, עמ' 714–713.

הדברים. "אוצר לשון המקרא" רק מפרש את הפועל: "היטה את הגוף קדימה, התכופף".¹⁰

גם פרשני המקרא החדשים, אנשי המאה העשרים, נתחבטו בביאור הכתוב. קיטל מזכיר את האטימולוגיה הסורית "גהין" ופירש "גחן", והצביע על מקבילות לשימת הראש בין הברכיים בהסתמכו על Keil.¹¹ שנדה תרגם את הפועל ויגהר במלכים א יח, מב nich meigen והתרכז בפירוש התנוחה "וישם פניו בין ברכיו" ובהשוואתה למנהגים ערביים.¹² במלכים ב יד-לה הוא ציין את ההקבלה בין "ויעל ויגהר" ל"ויעל וישכב".¹³

ברני, שתרגם "גחן, התכופף" – and he crouched, טען שבמלכים א יח, מב ובמלכים ב ד, לד-לה הפירוש ניתן על פי ההקשר.¹⁴ בפירושו למלכים ב ד לה-לו הוא ציין: "הפועל המופיע כאן מתאר שימת איברי הנביא שהיו מוכרחים להתאים עם איברי הילד הקטנים". למעשה, ברני ראה זהות בין ויגהר ובין ויתמודד.¹⁵ גם מונטגומרי וגיהמן תרגמו "השתחוה, התכופף" he bowed, ודנו בהרחבה בנוסחי תרגום השבעים לפועל כיוונית.¹⁶ ג'ון גריי תרגם bowed himself to the ground והתרכז בהסבר הפוחה "שם את ראשו בין ברכיו".¹⁷ גם כוגן ותדמור תרגמו "התכופף" – and crouched upon him, ודחו את פירוש ברני שזיהה את ויגהר עם ויתמודד.¹⁸

לסוגיית הפועל גהר והכתוב "שם ראשו בין ברכיו" הוקדשו מאמרים הדנים הן בבחינת משמעות הפועל הן במשמעות הכתוב. ירקו התרכז בפירוש "שם ראשו בין ברכיו" וטען שיש מקבילה מצרית-אוגריתית-ישראלית של שימת ראש בין ברכיים המציינת פעילות מאגית פולחנית. הוא תרגם את הצירוף "ויגהר לארץ" – sich zur Erde – אך לא פירש אותו.¹⁹

10. ש"א ליונשטם וי' בלאו, אוצר לשון המקרא, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 206.

11. R. Kittle, *Die Bücher der Könige*, Göttingen 1900, p. 149.

12. A. Shanda, *Die Bücher der Könige: Das Erste Buch der Könige*, Münster, 1911, p. 441.

13. A. Shanda, *Die Bücher der Könige: Das Zweite Buch der Könige*, Münster 1912, p. 33.

14. C. F. Burney, *Notes on the Hebrew Text of the Books of Kings*, New York 1970 [1903], pp. 227–228.

15. שם, עמ' 276.

16. J. A. Montgomery and H. S. Gehman, *The Book of Kings* (ICC), Edinburgh 1951, p. 372.

17. J. Gray, *1 and 2 Kings* (OTL), London 1964, pp. 350–351.

18. M. Cogan and H. Tadmor, *II Kings* (AB), New York 1988, p. 58.

19. A. Jirku, "Das Haupt auf Knie Legen: Eine Ägyptisch-Ugaritisch-Israelitisch

רודולף מאך וג'ון מרקס דנים במפורט בפועל גהר ובפועל "שם ראשו בין ברכיו".²⁰ הם מביאים את תרגומי הפועל בתרגומים העתיקים ואת האטימולוגיות הארמיות (גחן) והערביות (ג'הר) ומוסיפים ג'הר. מסקנתם היא –

Both Syriac and Arabic, if they indeed be related to Hebrew גהר, suggest an original meaning for גהר of concentration or reflection. Some such idea of concentration accompanied by bodily bending or crouching seems to be expressed in each of the verses in Kings. Elijah undoubtedly sat or crouched, staring fixedly toward the ground with his face between his knees. Elisha, on the other hand, fixed his gaze intently on the boy, either while lying prone upon him (v. 34) or while crouched over him (v. 35). This understanding of the Hebrew seems to find support when one investigates the significance in the Near East of the face between the knees.²¹

בנוגע לשימת הראש בין הברכיים. הם טוענים שיש ארבע שיטות בפירושי המחוה; הזאת: (א) מחוה פולחנית; (ב) מחוה מאגית; (ג) המחוה המקובלת בתפילה; (ד) מחוות צער. הם מקבלים את דעתו של ירקן שכאן מדובר במחוה המאגית²² (ראה גם להלן).

באחרונה טענו שניידוינד וסיוון כי סיפורי אליהו ואלישע משקפים דיאלקט עברי צפוני. הם העלו את ההצעה שגהר הוא מונח עברי צפוני ומעמדו הלשוני בעברית המקראית הוא הנגדה לרבץ ושכב.²³

ב־1995 נתפרסם טקסט אוגריתי, שבו מופיע השורש גה"ר. בהופעה זו יש כדי לפתור אחת ולתמיד את הבעיות שנתחבטו בהן מתרגמים, מפרשים, מילונאים

Parallele", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 103 (1953), p. 372

20. R. Mach and J. H. Marks, "The Head Upon the Knees: A Note to 1 Kings 18:42", *The World of Islam: Studies in Honour of P.K. Hitti*, ed. J. Kritzeck and R. B. Winder, London 1960, pp. 68–73

21. שם, עמ' 70.

22. שם, עמ' 73.

23. W. Schniedewind and D. Sivan, "The Elijah Elisha Narratives: A Test Case for the Northern Dialect of Hebrew", *Jewish Quarterly Review* 87 (1997), p. 330; G. Rendsburg, *Israelian Hebrew in the Book of Kings*, Bethesda Md. 2002, pp. 52–53

וחוקרים. כיוון שההקשר המורחב ייתן לנו פירוש מדויק ומבוסס, להלן נביא את הטקסט במלואו,²⁴ נתרגמו ונבהיר על פיו את הטקסט המקראי:

אֲשֶׁר לֹא יָדַע יִקְרָאָה הוּא זֶב	ד לידע יצחק א זב
אֲנֹכִי אֶקְרָאָה אֲמַרְמַר עֵץ קָדוֹשׁ	אנכ אצחק אמרמר עצ קדש
וְעֲלִיד לֹא יַעֲלֶה פֶתֶן	ועלכ ל תעל בת'נ
וְתַחֲתִיד לֹא יִקְנֶן עֲקָרֵב	ותחתכ ל תקננ עקרב
עֲלֶה לֹא יַעֲלֶה פֶתֶן עֲלִיד	עלי ל תעל בת'נ עלכ
לֹא יִקְנֶן עֲקָרֵב תַּחֲתִיד	ל תקננ עקרב תחתכ
כְּמוֹ שְׁלֹא תִאָּזֵן לְקוֹסְמִים	כמ ל תאדנ דבכמ
לְמַכְשָׁפִים לְהוֹת רָשָׁע	כשפמ הות רשע
לְהוֹת בְּנֵי אָדָם	הות בננשמ
לְגִהֲרַת פִּיהֶם וּשְׁפֹתוֹתֵיהֶם	גהרת פהמ ושפתהם
יִשְׁפְּכוּ כַּמִּים אֶרְצָה	ישפכ כממ ארצ
הַקּוֹסְמִים הַמְּכַשְּׁפִים	כשפמ דבכמ
לְאַרְתֵּן לְגַבְיֹו לְתִמוֹנָתוֹ. ²⁵	לארתנ לגבה לתמנתה

הטקסט הוא טקסט מאגי וללא ספק מדובר בהשבעה, שכן בידנו נמצאות כמה השבעות אוגריות ויש דברים זהים בטקסט זה ובהשבעות הללו. המשביע פונה לעצ קדש (=עץ קדוש) ומציין את תכונותיו המיוחדות: על עץ זה לא עולה נחש ומתחתיו לא מקנן עקרב. המשביע מבקש מן העץ הקדוש שלא יפגעו בו המזיקים, דברי הכשפים, דברי הרשע, דברי האנשים לארתנ, מי שבשבילו הוכנה השבעה זו. המשביע מסכם ואומר שלא תגיע אל ארתנ "גהרת פהמ ושפתהמ" (=גהרת פיהם ושפתותיהם) של הללו.

נבדוק את הביטוי "גהרת פהמ ושפתהמ" בשלושה דרכים כדי לקבל את משמעותו המדויקת: (א) לפי מקבילותיו של הביטוי בהשבעה; (ב) לפי הקשרו של הצירוף והרכבו; (ג) לפי הקשר בין התיבה גהרת האוגריתית ובין התיבה גהר העברית. נתחיל במה שאמרו חוקרים על גהרת האוגריתית.

24. לפרסום ראשון של הטקסט ראה D. Bordreuil and D. Pardee, "L'épigraphie ougaritique: 1973–1993", *Revista degli Studi Orientali* 11 (1995), pp. 27–32. גם D. Pardee, "A Ugaritic Incantation against Serpents and Sorcerers", *The Context of Scripture*, ed. W. W. Hallo, 1, Leiden 1997, pp. 327–328; idem, *Les textes rituels*, Paris 2000, pp. 829–833; J. N. Ford, "The New Ugaritic Incantation against Sorcery, RS 1992.2014", *Ugarit-Forschungen* 34 (2002), pp. 119–151.

25. תרגום זה ניתן ללא דיון, שאיננו מענייננו כאן, והוא יידון במקום אחר.

פרדי ציין במאמרו משנת 1997 שגהר, המופיע לראשונה באוגריתית, מציין בסורית חולשה, במיוחד של העיניים וגם של השכל. בערבית הוא מציין עצמה, במיוחד של הקול וגם של קרני השמש. בגלל ההקשר של הדובר בטקסט נראה לפרדי שהפועל האוגריתי קרוב לזה שבערבית מבחינת השדה הסמנטי. הוא הבין את גהרת כפועל ותרגם ²⁶.when it sounds forth

פרדי חזר על פירושו בשנת 2000 והוסיף ביסוס להגדרתו ולהעדפתו את הפירוש על פי הערבית ולא על פי הסורית: (א) המשמעות הסורית, היינו שהעוורון הוא תוצאה של השמש מכה בעיניים, נראית לו משנית; (ב) השימוש בשורש בסורית כעצם מצטמצם לעיניים בשעה שבערבית קיימים מספר רב של ביטויים שבהם מופיעים הפה והדיבור; (ג) המעבר מהפרפקט לאימפרפקט (גהרת-ישפכ) מבטא את הפעולה ותוצאתה ולא דווקא שתי פעולות זהות.²⁷ בהערה הוא הוסיף שהשורש גה"ר נמצא גם בעברית המקראית (מל"א יח, מב; מל"ב ד, לד-לה) בהקבלה לשכ"ב ומצטט את מילון HALOT, המקביל את גהר העברי לגהן.²⁸ הוא ציין שלפי "מילון השורשים השמיים" של כהן, נוסף לסורית נמצא השורש בסוקוטרי, ומסיים בקביעה שכל זה אינו נותן משמעות מתקבלת על הדעת לטקסט שלנו.²⁹ ב-2001 הלך ווטסון בעקבות פרדי ותרגם כתרגומו בסימן שאלה.³⁰

פורד פרסם ב-2002 מאמר ארוך על הטקסט האוגריתי שבו הקדיש לגהרת יותר מארבעה עמודים.³¹ הוא דוחה את טענת פרדי שמדובר בפועל, מציין שעל פי המקבילות בטקסט מדובר בשם עצם ומקביל אותו למונחים שומריים ואכדיים המציינים פעולות השבעה. חשוב לציין שהוא הקביל את גהרת האוגריתית לגהרת במנדאית במשמעות 'shout, cry, noise, rumbling'.³² לדעתו, השורש גה"ר הנידון קרוב אל השורש האוגריתי והעברי גע"ר, והמילה גהרת שבטקסט הנידון משמעה '(destructive) rumble', בדומה לגערה העברית.³³ בדיונו הארוך של פורד, שמובאות בו מילים משפות שונות – שומרית, אכדית, סורית וערבית – לא נזכר כלל הפועל העברי גהר!

באשר לצירוף האוגריתי "גהרת פהמ ושפתהמ", המופיע בהקבלה בולטת

26. פרדי 1997 (הערה 24 לעיל), עמ' 328.

27. פרדי 2000 (הערה 24 לעיל).

28. HALOT (הערה 8 לעיל), עמ' 174.

29. פרדי 2000 (הערה 24 לעיל), עמ' 832 הערה 20.

30. W. G. E. Watson, "Some Comments on DLU vol 1", *Aula orientalis* 19 (2001), p. 288.

31. פורד (הערה 24 לעיל), עמ' 142-146.

32. שם, עמ' 143.

33. שם, עמ' 143-144.

לביטויים "הות רשע" ו"הות בננשמ", אין ספק במשמעות המילה הות, במופעיה בשני הביטויים כנסמך: זוהי מילה שכיחה באוגריתית ומשמעה 'דיבור, אמירה'.³⁴ המילה באה בקשר לפה ולשפתיים בנוסחה החוזרת פעמים מספר בטקסטים האוגריתיים, למשל: "כפה רגמ יצא בשפתה הות[ה]" (KTU 19 III:7), וראה שם שורות 21–22, 35–36 (ועוד),³⁵ היינו: "מפיהו דבר לא יצא משפתו אמירתו". במובאות אלה ובאחרות מקבילה הות לרגם ומשמעות שתי המילים היא 'דבר, אמר'. המילה הות האוגריתית הוקבלה ל-*awātum* האכדית באותה משמעות: בטקסט האוגריתי מופיעה הות בהקשר להשבעה, למאגיה, וכן הדבר לגבי *awātum* האכדית שמשמעה בין היתר 'נוסחה, מילה מאגית' (formula, magic word).³⁶ המילה הות-הוה נמצאת במקרא ולא קשרו אותה להיות האוגריתית וגם לא ל-*awātum* האכדית. למשל, במילוני המקרא מובאת המילה הוה-הות בלי קשר למשמעות האוגריתית, מלבד אזכור גורדון ודהוד במילון *HALOT*.³⁷ במובאות אחדות מן המקרא באה הוה-הות כמשמעה באוגריתית ובאכדית. יתר על כן, הצירוף האוגריתי "הות רשע" נמצא כלשונו במקרא: "לא ירעיב ה' נפש צדיק והוֹת רשעים יהיף" (מש' י, ג). ברור ש"הות רשע" האוגריתית ומקבילתה *awātum lemattu* האכדית מקבילות ל"הות רשעים" שבמקרא, המציינת את דברי הרשעים, את לחישת הרשעים, את קללתם. והשווה גם צירוף מקביל לצירוף העברי: "ובהוֹת פגדים ילכדו" (מש' יא, ו). גם במקרא באה הוה-הות בהקשר לפה ושפתיים ולדיבור:

אין בפיהו נכונה / קרבם הוֹת קבר פתוח גרונם (תה' ה, י).
 וינקשו מבקשי נפשי / ודרשי רעתי דברו הוֹת / ומרמות כל היום יהגו (תה' לח, יג).
 הוֹת תחשב לשונך (תה' נב, ד).
 מִרַע מקשיב על שפת און / שקר מִזין על לשון הוֹת (מש' יז, ד).
 היש בלשוני עוֹלה / אם חכי לא יבין הוֹת (איוב ו, ל).

הוה-הות שבכתובים אלה מקבילה להיות האוגריתית ול-*awātum* האכדית שמשמען בדרך כלל 'דיבור' ולעתים הן מופיעות בהקשרים מאגיים.

34. לביבליוגרפיה מפורטת ראה 392 (1987), p. *Archiv für Orientforschung*.
35. M. Dietrich, O. Loretz and J. Sanmartin, *Cuneiform Alphabetic Texts*², Münster 1995.
36. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago 1954.
37. *HALOT* (הערה 8 לעיל), עמ' 242.

יש לשים לב גם שלצד הציור "הות רשעים" נמצאת הקבלה בין רשעה והוה במקרא:

צדקת תמים תישר דרכו	וברשעתו יפל רשע
צדקת ישרים תצילם	ובהֲנֹת בגדים ילכדו (מש' יא, ו-ז).

ביסוס לדבריי על הזיקה בין הוה בעברית ובין awātum האכדית ראיתי במקום בלתי צפוי. בערך "כשפים" באנציקלופדיה מקראית כותב פנחס ארצי:

הוה. – מושג זה רומז לעתים במקרא על דיבור מזיק, ובכמה מקומות קרוב הוא מאוד למשמעותה של נוסחת מאגיה שחורה (השווה תה' ה, י; נב, ד; ועוד). משום כך הציע גיום להשוות לו מושג מקביל באכדית, awātum, שמשמעותו דיבור, דבר, עניין. אולי הובעה מלה זו בתקופה האכדית העתיקה וכן בתעודות הראייה בכבד ממארי ב-hawātum, והשווה גם את השם הות באוגרית. למושג זה יש גם משמעות מאגית, שכן המלה משמשת יחד עם המלה shiptu (דבר הכישוף, לחש, השבעה) כתרגום המלה השומרית INIM. INIM. MA. וכן אתה מוצא בבבלית החדשה amât limuttim, דיבור רע, מלת כישוף מזיקה. אמנם קרוב בשימושו המונח הוה במקרא למונח הבבלי שנוצר לאחרונה. יש לשער שהמלה הוה שייכת לשכבה לשונית שמית קדומה יותר, ולא הושאלה במישורין מן האכדית, שכן בתחילתה של המלה באה הגרונית ה', על סמך זה אפשר לפרש את הכתוב ביש' מז, יא: ותפל עליך (בבל) הוה לא תוכלי כפרה.³⁸

מקבילה נוספת בטקסט האוגריתי הנידון ל"גהרת פהמ ושפתהמ", מלבד "הות רשע", היא "הות בנשמ", מילולית: הוות בני אנשים, היינו: "הוות בני אדם", "דברי כל אדם".

כאמור, השורש גה"ר מופיע באוגריתית בתוך הציור "גהרת פהמ ושפתהמ". המילה גהרת היא ללא ספק שם עצם ולא פועל ומקבילה הן בצורתה הן במשמעותה למילה הות, שגם היא שם עצם. הקשר של גהר לפה ולשפתיים מבהיר שמדובר כאן במשהו היוצא מאיברים אלה. כפי שהראינו לעיל, המילים הות באוגריתית והוה-הות במקרא באות בהקשר לפה וחלקיו (לשון, חך, גרון) ולשפתיים. על כן הסמכת השורש גה"ר האוגרית לג'הר הערבי ולגהר המנדאי, הבאים בהקשר לדיבור ולקול, הולמת את ההקשר. הקביעה של פרדי שגהר העברי אינו קשור לכאן וההתעלמות של פורד בדיונו הארוך מגהר העברי אומרת דרשני.

בעינינו אין ספק שזוהי המשמעות ההולמת בשני המקומות במקרא שבא בהם הפועל גהר ושתי הוכחות לכך: (א) ההקשר בשני המקראות מאפשר לקבוע שגהר

מציין פעולה הנעשית בפה ובשפתיים; (ב) הפעולה הנעשית על ידי אליהו ועל ידי אלישע היא ביסודה פעולה מאגית בהקבלה לטקסט האוגריתי המאגי. לאור האוגריתית מתברר עתה כי אין שום בסיס לפירושים שניתנו לפועל גהר במקרא ולהסתמכות האטימולוגית על גהן, גחן, והתגומים והפירושים שניתנו – "גחן", "השתטח", "כרע" וכיו"ב – ניתנו על פי ההקשר. בדיקה מפורטת של פעולות אליהו מראה שהסבר לגהר שבטקסט העברי כבטקסט האוגריתי הוא לא רק אפשרי אלא הכרחי.

לאחר ששחט את נביאי הבעל אמר אליהו לאחאב שיעלה לאכול ולשתות כי עוד מעט ירד גשם. אחאב הלך לאכול ולשתות ואליהו עלה אל ראש הכרמל ועשה את הפעולות המביאות את הגשם, ואלה הן: "ויגהר ארצה וישם פניו בין ברכו" (מל"א יז, מב). ברור שהפעולה השנייה – שימת הראש בין הברכיים – עם כל הפרשנות הפולחנית והמאגית שניתנה לה אינה אלא פוזה ופוזת הדיבור. פירוש "ויגהר ארצה" כגחינה או כהשתטחות אף היא אינה אלא פוזה, ובפוזה לבדה אין עושים פעולה מאגית. הפעולה המאגית נעשית על ידי לחישה, על ידי נשיפה, על ידי דיבור – פעולות הנעשות בפה ובשפתיים. ועל כן ההסבר שאני מציע הוא שמשמע הפועל ויגהר כאן הוא שאליהו השמיע לחישה, דיבור, מעין השבעה מאגית כדי להשפיע על בוא הגשם. פירוש זה עולה עתה מן הביטוי האוגריתי "גהרת פהמ ושפתהמ" (גהרת פיהם ושפתותיהם).

לאחר שביצע את הפעולה המאגית שלח אליהו את נערו להביט לעבר הים. וכמו בהרבה פעולות מאגיות, לאחר חזרה של שבע פעמים על השליחות וביצועה, חל המפנה בפעם השביעית והנער מבשר לאליהו שהוא רואה "עב קטנה ככף איש עלה מים" (מל"א יז, מה). רק אז הבין אליהו שפעולתו הצליחה והגשם בא. בתיאור אפיזודה קטנה זו, הנסמכת לסיפור מלחמתו של אליהו בנביאי הבעל, יש משקע כנעני המתבטא לא רק בשימוש בפועל גהר ובתיאור פעולה החוזרת ונשנית שבע פעמים עד המפנה החל בפעם השביעית,³⁹ אלא גם במונח "גשם גדול" המופיע בסוף הסיפור (פסוק מה), שדוגמתו מצאנו במכתב אוגריתי ששלח מלך צור למלך אוגרית במאה השלוש-עשרה לפנה"ס ובו הוא מספר על ירידת "גשם אדר" והאניות שיצאו מצור למצרים תפסן "הגשם האדיר" בין צור לעכו.⁴⁰

39. על פעולה הנמשכת שבע פעמים או שבעה ימים ראה בפירוט ש"א ליונשטם, "יחידת שבעת הימים באפוס האוגריתי", תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 235–227. D. Freedman, "Counting 235–227 Formulas in Akkadian Epos", *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 3 (1970–1971), pp. 77–85; "אבישור, "דגמים ספרותיים בתיאורים ההיסטוריוגרפיים של כיבוש הארץ במקרא ורקעם בספרות המזרח הקדמון", גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים בינארט, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 31–17.

40. הטקסט, RS 18.031 נתפרסם ב-59, no. 81–83, *Palais Royal d'ugarit*, Paris 1965.

בסיפור אלישע מדובר בהחייאת בן השונמית. לאחר שנכשל ניסיונו של גיחזי להעיר את הנער על ידי השמת המשענת על פניו, נכנס אלישע לפעולה ועליו נאמר:

1. ויבא
  2. ויסגר הדלת בעד שניהם
  3. ויתפלל אל ה'
  4. ויעל
  5. וישכב על הילד
  6. וישם פיו על פיו
ועיניו על עיניו
וכפיו על כפיו
  7. ויגהר עליו
ויחם בשר הילד
  8. וישב וילך בבית אחת הנה ואחת הנה
  9. ויעל
  10. ויגהר עליו
- ויזורר הנער עד שבע פעמים
ויפקח הנער את עיניו (מל"ב ד, לג-לה)

יש לשים לב שהצירוף "ויגהר עליו" מתאר את הפעולה השביעית ואת הפעולה העשירית במספרי השלמות, כמתואר לעיל. אלישע עולה על הנער, שוכב עליו וגוהר. רבים, כאמור, פירשו שהוא גחן עליו, רכן עליו, השתטח עליו, ורבים הקבילו בפירושיהם או במילונייהם את "ויעל ויגהר" ל"ויעל וישכב", ויש שרצו ללמוד מן הסיפור המקביל על אליהו והחייאת בן האישה האלמנה (מל"א יז, יז-כד), שכתוב בו ויתמדד. אולם הפעולה "ויעל וישכב" אינה מקבילה במשמעותה ל"ויעל ויגהר", שכן "ויעל וישכב" היא הפעולה הראשונה שעושה אליהו, ורק לאחר שעלה ושכב הוא ממשיך בפעולות הקבלת איבריו, פיו, עיניו וכפיו לאיברי הילד, ורק אחר כך מבצע את הפעולה המתוארת בפועל ויגהר, שבוודאי לא נעשתה, לא בעיניים ולא בכפות הידיים אלא בפיו. ופעולה זו ודאי שאינה אלא נשיפה או הנשמה או לחישה תוך כדי נשיפה, והיא שגרמה לבשר הילד להתחמם. גם פעולה זו היא פעולה

וראה D. Pardee, *The Context of Scripture*, 3, Leiden 2002, pp. 93–94. על השימוש בכנענית באור לעומת גדול בעברית המקראית ראה י' אבישור, כתובות פניקיות והמקרא, ירושלים תשל"ט, עמ' 106. יש להוסיף שכנגד השימוש בתואר אֲדַר באוגריתית בזיקה לקרן (22: VI אקתה) השתמשו במקרא ב"הקֶן הגדולה" (דניאל ח, ח). אפשר שהצירוף הכנעני מקביל גם ל־zimmu dannu האכדי (הערת הקורא המעריך).

מאגית. הנביא עשה זאת פעם אחת והוא עושה זאת שנית לאחר שהסתובב בבית "אחת הנה ואחת הנה". אחרי הפעולה השנייה המתוארת בפועל ויגהר נאמר "ויזורר הנער עד שבע פעמים". ופירשו המפרשים בדרך כלל את ויזורר על פי הארמית – התעטש (ראה גם להלן).

מבחינה רפואית שלל וישליצקי את האפשרות שהיה ביכולת הילד להתעטש, בציינו ש"מתקבל על הדעת שהנער לא התעטש, תגובה שהיא נדירה בהתעוררות אלא שהופיעו נשיפות עמוקות כסימן מוקדם של החיאה".⁴¹ גם הציון "עד שבע פעמים", בהמשך, אינו הולם בדיוק לא את ההתעטשות ולא את הנשיפות. נראה לי אפוא שיש לגזור את הפועל ויזורר מזו"ר, המופיע במקרא ובערבית במשמעות 'ללחץ, למעוך, לסחוט' (שופ' ו, לח), הבא בהקבלה למצ"ץ ובהקבלה לדו"ש (איוב לט, טו). והשווה גם בפיוט: "שבר עצמותי זורר ומפרר" (קינה לתשעה באב).⁴² מילון בן-יהודה מעיר שבערבית משמש השורש זו"ר במשמע "לחץ השפתיים וכדומה".⁴³

נראה על כן להציע שהנושא בחלקו הראשון של פסוק לה אינו מתחלף, אלא הנאמר "ויעל ויגהר עליו ויזורר הנער עד שבע פעמים" נאמר כולו על אלישע! אלישע עלה וגהר על הנער, היינו נשף, הנשים, לחש את לחישותיו, והוא, אלישע, זורר, היינו לחץ בשפתי על שפתי הנער וחזר על הפעולה "עד שבע פעמים". כך ממש מסופר בחזרה על פעולה הנמשכת שבע פעמים ובפעם השביעית חל המפנה שראינו בסיפור המקביל על אליהו שבו מופיע הפועל גהר, ורק אז לבסוף "ויפקח הנער את עיניו". יתר על כן, בדגם החזרה שבע פעמים חלו התפתחויות ושינויים מן החזרה המילולית על הטקסט שבע פעמים ממש עד לקיצורו והזכרתו פעם אחת או פעמיים ואמירת השאר באמצעות הזכרת הצירוף "שבע פעמים".

לפי זה פירושנו יהיה שהפועל ויזורר בא כהמשך לפעלים "ויעל ויגהר" ללא הצרכת מילות היחס על או את לפני המילה הנער, והדבר אפשרי. הנער משמש כאן

41. ל' וישליצקי, "החיאת הילד על ידי אלישע הנביא: מקרה של היפותרמיה", קורות: רבעון לתולדות הרפואה ומדעי הטבע ה' (תשל"ב), עמ' 876–878. לגבי מיקומו של הצירוף "ויגהר עליו" כפעולה השביעית והעשירית העיר הקורא המעריך. על הדגשת החזרה במקום השביעי ובמקום העשירי ראה י' אבישור, "דרכי החזרה במספרי השלמות (3, 7, 10) במקרא ובספרות השמית הקדומה", באר-שבע א (תשל"ג), עמ' 1–55; הנ"ל, "דרכי האמורי: הרקע הכנעני-בבלי והמבנה הספרותי", ספר מאיר ולנשטיין: מחקרים במקרא ובלשון מוגשים לו במלאות שבעים וחמש שנה, בעריכת ח' רבין ואחרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 17–47; ראה גם הספרות בהערה 39 לעיל.

42. ראה מילון אבן-שושן, ערך "זורר"(ב).

43. מילון בן-יהודה, עמ' 1316.

מבחינה תחבירית לא בתפקיד הנושא אלא כמושא (בתרגום השבעים BA³ תורגם "על הנער". פירוש כזה עולה גם מנוסח אחר של תרגום השבעים שהשמיט את ויזורר ואת סוף המילה על[ו]ן וגרס: "ויגהר על הילד עד שבע פעמים". גרץ חשב שויזורר אינו אלא דיטוגרפיה של ויגהר.⁴⁴

לאור הנאמר לעיל יש לפרש את הפועל ויגהר, המופיע בסיפור על אליהו ובסיפור על אלישע, על פי השורש האוגריתי גה"ר, שמשמעו לעשות פעולה בפה ובשפתיים, מנשיפה ועד לחישה ועד דיבור ועד תפילה. אליהו כופף את ראשו בין ברכיו ולחש והתפלל; אלישע החדיר את הבל פיו, הנשים, נשף לתוך פי הילד ולחש את אשר לחש. פעולות אלה ביסודן הן פעולות מאגיות העולות מן הטקסט האוגריתי ומן הטקסט המקראי: הטקסט האוגריתי הוא השבעה כנגד גורמי הרע וגהרת באה בזיקה לפעולה כנגד דבכם וכשפם (היינו מכשפים). גם הפועל גהר הערבי בא בזיקה לתפילה וכדומה. והרי עניין לנו במקרא בשני סיפורים עממיים של עשיית נסים: בסיפור אליהו נס הורדת הגשם, ובסיפור אלישע נס החייאת הילד. את אופיו המאגי של סיפור אליהו הגדירו כבר חוקרים בזיקה מיוחדת לכתוב הנידון כאן: "וישם ראשו בין ברכיו ויגהר ארצה" – פעולה שמצאו לה מקבילות הן במעשה הדרווישים הערבים הן בקרב חברות אחרות, כמצרים, כאמצעי להורדת הגשם.⁴⁵ בכך ניתן ביסוס אטימולוגי ופירוש מניח את הדעת לפועל גהר.

נספח: על גהר בעברית הבתר־מקראית

האם היו פירושים אחרים לגהר העברי מחוץ לפרשנים בימי הביניים והמילונאים העבריים? גם הפעם, כמו במקרים אחרים, הפייטנים והמשוררים עשו שימוש בשורש העברי המרמז על הבנה שונה מזו המצויה אצל פרשנים ומילונאים עבריים.⁴⁶ במובאות מן השירה והפיוט הביא בן־יהודה במילונו כתובים שיש בהם הפועל גהר, כמו "חדוש שיר להגהר", ופירשם כ"הפיל את עצמו ארצה, השתטח".⁴⁷ וכבר העיר עליו אבינרי במילונו, בהביאו את המובאה הזאת של אמתי בר שפטיה: "ב"י הביא דוגמא זו, אך הגדירה כלשון קריאה מתוך השתטחות על הארץ וכנעני אף

44. ברני (לעיל הערה 14), עמ' 276.

45. בפירוט ראה שנהר (לעיל הערה 12), עמ' 441; R. Patai, "The Control of Rain in Ancient Palestine: A Study in Comparative Religion", *Hebrew Union College Annual* 14 (1939), pp. 251–259; ירקו (לעיל הערה 19), עמ' 372.

46. ראה י' אבישור, "וכליתי אשתונן" (תהלים ע"ג, כא): למשמעות הפועל 'שנן' בעברית ובאוגריתית, לשוננו מד (תש"ם), עמ' 263–267.

47. מילון בן־יהודה, עמ' 714.

הפליג ופירש כלשון שיטוח בלבד, והנראה כדעת מ. זולאי (קונטרסים משנת תש"ג) שהוא לשון קריאה בקול כי הרבה דוגמאות יעידו על כך.⁴⁸ אבינרי הביא מובאה נוספת של גהר בבניין פיעל שציין את משמעה 'קרא בקול': "קול גיהר ארי בבית תושיתו" משיר הקליר.⁴⁹ הוא אף הביא גהרה שמשמעה 'קריאה בקול': "גהרת הגיגי אייפה" מהפייטן נחמיה בן שלמה.⁵⁰ במילוננו של בן-יהודה יש מובאות נוספות מן הפיוט והשירה שניתן לפרש בהן את גהר כ'קרא בקול'. נוסף למה שהביא אבינרי על קריאה בקול של חיות (ארי), יש מובאות שבהן מופיע פועל זה ביחס לזאב ונמר: "זאב ונמר אם עלינו גהר", וכן בזיקה לדב "כדוב שכול יגהר".⁵¹

אם נאמר שלגבי חיות אפשר שפירושו הפייטנים את גהר כגער, הרי לא ניתן לומר זאת לגבי שם העצם. נראה לי ששם העצם שנוצר מהשורש גה"ר כגֶהֶר, בדומה לגהרה שהבאנו לעיל, מציין אף הוא דיבור, אמירה בקול: "כי בריתי בשר בברכה יבלעודך כי גדודי גובה גֶהֶר יגידוך". לא נראה לי פירושו של בן-יהודה שגהר כאן "נפילה והשתטחות ארצה". מן ההקבלה בברכה ומן הסמכת גהר ליגידוך נראה שמדובר באמירה בקול.⁵²

מילון בן יהודה הביא שני ערכים נפרדים: האחד לגהור מן הספרות הבתרא-מקראית ואינו קושרם לפועל גהר שבמקרא ומפרש אותם אחרת. את גהור הראשון פירשו כחיתוך האותיות בפה על ידי כלי הדיבור, במובאה שזה לשונה: "ואין דומה הקול לדיבור כי הקול גרוני הוא ואין לך צורך לשון ודיבור לשוני הוא וביציאת הקול מן הגרון הגיהור יוצא מפה ויחצב דמות אותיות (ר"י ברזלי, פי' יצירה, פיסקה כב)". בן-יהודה מעיר על גיהור שכיוון שהיא לא הובנה היו שתיקנוה לגיהוק או לדיבור. הוא דוחה את התיקונים ומפרש את גיהור על פי הערבית גהר שמשמעו 'צלצל הקול וצחותו'.⁵³

את גהור השני פירש בן-יהודה כ"הבל היוצא מהפה", ומביא מובאה ארוכה מספר רזיאל הגדול שבה נזכר גהור חמש פעמים, ונביאנה בקיצור: "כימות החורף שהאור קור וגוף חם יוצא גיהור מפיו של אדם לחוץ כמו עשן דק [...] בגיהור היוצא מן הפה תרטוב הבגד בגיהור היינו באויר היוצא מן הפה [...] כך יצא הגיהור מפי האדון ומרטיבתו... מחמימות הגיהור נעשה תהו ובהו (רזיאל הגדול, יב)". בן-יהודה

48. י' אבינרי, גנזים מגולים, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 86.

49. שם.

50. שם.

51. מילון בן-יהודה, עמ' 714.

52. שם.

53. שם, עמ' 712.

העיר על מילה זו: "גם מקור מלה זה לא ידוע ואפשר שהיא היא המלה גהור שקודם לזה, שמצאה בעל ספר רזיאל וטעה בפרושה והשתמש בה במשמעו הבל הפה ואולי גזר מן ויגהר עליו שפרש במשמעות זו".⁵⁴ ברור ממובאות אלה שאכן היה ידוע למשוררים ולסופרים פירוש גהר כהשמעת קול או נשיפה והוא לא הובא על ידי המפרשים והמילונאים.

“קול התינוקות”

שנינו במשנה, בבא בתרא ב, ג:

[א] חנות שבחצר יכול למחות בידו לומר לו איני יכול לישן לא מקול הנכנסין ולא מקול היוצאין ועושה כלין ויוצא ומוכר בשוק.
[ב] אבל אינו יכול למחות בידו לומר לו איני יכול לישן לא מקול הפטיש ולא מקול הריחין ולא מקול התינוקות.¹

החלק הראשון של המשנה מתאר מצב שבו אחד השכנים בחצר משותפת מוכר את סחורתו בתחום החצר, דבר שגורם רעש הטורד את מנוחת השכנים האחרים. במקרה זה, ראשי השכן שנטרדה שנתו למחות לפני בעל החנות ולדרוש שימכור את סחורתו בשוק. הסיפא של החלק הראשון (“ועושה כלין ויוצא ומוכר בשוק”) משמשת בינוני פועל המביע רצון שכך תתבצע פעולה מכאן ואילך, דוגמת הלשון בבבא מציעא ה, א: “תן לי חיטיי שני [=שאני] מוכרין ולוקח אני לי בהן יין”, כלומר, שמבקש אני למכור ולקנות יין.² אם כן, יש בידי בעל החנות אפשרות להתפרנס מבלי להפריע לשאר דיירי החצר, וזאת על ידי מכירת סחורתו בשוק ולא בחצר עצמה.

שונה המצב בחלקה השני של המשנה. בעל המלאכה עדיין מרעיש, אבל אין לדיירי החצר זכות למחות בידו, משום שהחצר או הבית הצמוד לחצר הם מקום עבודתו והפסקת המלאכה משמעותה קיפוח פרנסתו. כלומר, בחלק הראשון הרעש נוצר כתוצאה מן המקח וממכר, שיכול להתקיים בשוק; בחלק השני הרעש נוצר כתוצאה מן המלאכה עצמה, כפי שעולה בבירור מן הקביעה שאסור לשכן להתלונן על כך שאינו יכול להירדם “לא מקול הפטיש ולא מקול הריחין” – רעשים הקשורים בעליל למלאכה. המשנה גם אוסרת על השכן למחות על כך שאינו יכול לישן “מקול התינוקות”. על טיבם של התינוקות הללו אני מבקש להעיר כאן.

הן המפרשים המסורתיים הן המחקר המודרני קובעים כי “קול התינוקות” במשנה זו נוצר תוך כדי לימוד. התלמוד הירושלמי קובע כי “אילין דמלפין טלייא” (בבא בתרא ב, ג [יג ע”ב]), בלי להתייחס לאופי הלימוד. בתלמוד הבבלי (בבא בתרא כא

1. המובאה על פי כ”י קאופמן.

2. מ’ אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ”ה, עמ’ 16.

ע"א) יש שתי צמדות: (א) המשנה מתייחסת לתינוקות הלומדים מלאכה; (ב) מדובר בתינוקות של בית רבן, המרעשים בשעת לימוד תורה. המחקר המודרני הלך גם הוא בדרך זו. אלבק קובע כי המשנה דנה במקרה ש"אחד מבני החצר מכניס תינוקות לביתו ומלמדם".³ ליברמן נמנע מלהציע פירוש עצמאי ומסתפק בהבאת דברי התלמודים: "ופירשה רבא בבבלי כ"א א' בתינוקות של בית רבן, אבל במלמדן אומנות יכול למחות. וכן בירושלמי בבא בתרא ב ג, יג ע"ב (אילין דמלפין טליא)".⁴ אלא שפירוש זה קשה משתי סיבות. ראשית, אין הוא הולם את פשט המשנה. ההקשר מלמד שמדובר בבעל מלאכה היכול למכור את סחורתו בשוק אך חייב לייצרה בחצר: מתכת שעובדה בנקישות פטיש, חיטה שנשחנה בריחיים (במקבילה בתוספתא [בבא בתרא א, ד] מופיע הצירוף "ריח רע" בין "קול הריחין" ל"קול התינוקות" ומדובר ככל הנראה בריח המתלווה למלאכת העיבוד. אם כן, לשיטת התוספתא גם העור המעובד של הבורסקאי נכלל בקבוצה זו).⁵ ההקשר מלמד כי האיבר השלישי ברשימת "המרעשים" במשנה קשור גם הוא לתהליך הייצור של סחורות – אחרי "קול הפטיש" ו"קול הריחיים" מתבקשת דוגמה שלישית מאותו סוג. שנית, התקיים דיון נפרד בשאלת זכותו של מורה להורות בחצר משותפת. הברייתא בבבלי (בבא בתרא כא ע"א) קובעת: "מי שיש לו בית בחצר השותפין הרי זה לא ישכרנו לא לרופא ולא לאומן ולא לגרדי ולא לסופר יהודי ולא לסופר ארמאי". בהנחה שמסורת זו אכן תנאית, הזיהוי של התינוקות במשנה בבא בתרא כתלמידים קשה עוד יותר: מדוע תכלול המשנה את סוגיית ההוראה בחצר משותפת עם רעש האומן כאשר במקום אחר מתקיים דיון בסוגיה זו ממש?

גם הברייתא בהמשך הסוגיה המקבילה בתוספתא (א, ד) נוגעת לענייננו, וזו לשונה: "יש לו בית בחצר השותפין ומבקש לחלקו ולהקרות בו את התינוקות, יכולין לעכב על ידיו". כמו בפירוש המשנה, גם כאן טוען ליברמן שהתינוקות הם תלמידים, ולצורך זה הוא קובע כי "נראה שלהקרות פירושו ללמדן אומנות הכתיבה".⁶ אלא שקביעה זו קשה מכמה סיבות. בראש ובראשונה, לפועל להקרות הוראה שגורה ומתועדת של הנחת קורות או גג על מבנה,⁷ ואילו ההוראה שמציע ליברמן אינה מתועדת, עד כמה שמצאתי. מה גם שההוראה השגורה הולמת היטב את לשון התוספתא.⁸ אך גם אם נקבל את הצעתו של ליברמן, דווקא מתגבר הקושי

3. ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, נויקין, ירושלים תשי"ב, עמ' 121.

4. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, בבא בתרא, ניריורק תשמ"ח, עמ' 331.

5. שם.

6. שם, עמ' 332.

7. לדוגמה: "המקרה סוכתו" (משנה, סוכה א, ח); "מקריין את הפירצה במועד" (משנה, מועד קטן א, ד).

8. אם כי ההתאמה אינה חלקה לחלוטין. על פי רוב המושא הישיר של להקרות הוא המבנה

שהצבענו עליו בפסקה הקודמת: אם היו מסורות קיימות באשר למעמדם של תלמידים בחצר, מדוע צירפה המשנה את "התינוקות המרעשים" לסוגיה העוסקת בבעל מלאכה?

מי הם אפוא התינוקות הללו ומדוע הם מרעשים בחצר? קרוב בעיניי שהמילה תינוקות מתייחסת לטווח הסמנטי שאנו מוצאים במילה *παῖδες* היוונית, שמשמעותה הבסיסית היא 'ילדים' (בעברית של ימינו), אך היא מורה גם על 'עבדים' או 'שוליות'.⁹ משמעות זו מתועדת היטב בספרות היוונית הקלאסית,¹⁰ וקיימת גם ברבדים מאוחרים יותר של יוונית, הקרובים לעברית של המשנה. להלן דוגמאות אחדות:

א. בתרגום השבעים לבראשית כד, ה (ועוד הרבה) בא *παῖς* לעתים קרובות במקום "עבד".

ב. ביוסף ואסנת ט, ג, יוסף פונה בפקודה ו"אומר אל עבדיו", *καὶ εἶπε τοῖς παισὶν αὐτοῦ*¹¹.

ג. בקדמוניות היהודים יח, 192 אגריפס הצמא רואה את "אחד מעבדיו של גאיוס" (הנושא נאד מים), *θεασάμενός τινα τῶν Γαίου παίδων*,¹²

ד. משמעות זו מתועדת גם בספרי הברית החדשה. בבשורה על פי לוקס (ז 7) מבקש קצין רומי מישו "רפא נא את ה-*παῖς* שלי" (*ἰαθῆτω ὁ παῖς μου*), כאשר ברור שהכוונה למשרתו ולא לבנו, משום שבפסוקים אחרים הוא מכנה את החולה *δοῦλος* (פסוק 2: "ועבד לאחד משרי המאות חלה למות והוא יקר לו מאד"; פסוק 10: "וימצאו את העבד החולה והוא נרפא" [בתרגום דליטש]).¹³ בבשורה על פי מתי (יד 2), כאשר הורדוס שומע את שמעו של ישו, הוא אומר למשרתיו (*καὶ εἶπεν τοῖς παισὶν αὐτοῦ*) שמדובר ביוחנן המטביל שקם לתחייה. בשני המקרים מדובר במשרתים אישיים הנהנים מקרבה לבעלים שלהם.¹⁴

הזוכה לסכך או לכיסוי, ואילו כאן הכוונה ככל הנראה שהדייר נותן גג על בקתה בחצר שבבעלותו למען התינוקות.

9. מבחינת ההקשר הלשוני, ראוי לציין כי ההוראה הכפולה 'גבר צעיר' ו'משרת' קיימת גם בנער בעברית מקראית (בר', כב, ג ועוד הרבה), וגם ב-*puer* בלטינית. ייתכן אפוא שאין מדובר בתרגום בבואה מיוונית אלא בהרחבה סמנטית המושפעת ממקורות שונים.

10. ראה H. G. Liddel, R. Scott and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s.v.: *παῖς*, p. 1289.

11. M. Philonenko (ed.), *Joseph et Aséneth: Introduction, texte critique, traduction et notes*, Leiden 1968, p. 160. "et dit à ses serviteurs": (עמ' 161).

12. Josephus, *Jewish Antiquities*, trans. L. Feldman (LCL, 9), Cambridge, MA. 1965, p. 121. פלדמן מתרגם: "he saw one of the slaves of Gaius".

13. המקבילה בבשורה על פי מתי (ח 6) משתמשת רק ב-*παῖς*.

14. להפניות נוספות ראה W. Bauer, *A Greek-English Lexicon of the New Testament*.

אם נפרש את המשנה דידן לפי המשמעויות שהבאתי כאן, התינוקות הם παῖδες, משרתים או אולי שוליות המסייעים לבעל המלאכה בעבודתו. דומני שפירוש זה הולם יפה משנה האוסרת על השכנים למחות ולומר: "איני יכול לישן לא מקול הפטיש ולא מקול הריחין ולא מקול התינוקות", כלומר, לא מקול הפטיש ולא מקול הריחיים ולא מקול השוליות המסייעים במלאכת הייצור ומרעישים בשעת עבודתם ומן הסתם גם בהפסקות.

***

לא מצאתי עוד היקרויות ודאיות לשימוש בתינוק בהוראה זו, אך ייתכן שזה מובנה של תוספתא מעשרות ג, ה:

סוכי תאינה ובהן תאנים, מכבדות תמרה ובהן תמרים, הכניסום תינוקות או פועלין פטורין, הכניסן בעל הבית חייבין.¹⁵

התוספתא דנה בשאלה אם סוכי (ענפי) תאנה או מכבדות (כפות) תמרים המכילים פרי חייבים במעשר, כלומר האם אפשר לטעון שהענף מובא אל הבית למטרה בפני עצמה ומכאן שיש לראות את הפרות כטפלים לענף ולא לחייבם במעשר. ניתן כמובן לפרש הלכה זו על פי המובן השגור של תינוקות, אלא שהצירוף "תינוקות או פועלין" בעייתי במקצת, שכן כל אחד מורה על עניין שונה. הענפים שהכניסו התינוקות פטורים, לדברי ליברמן, "מפני שאין להם [=לתינוקות] מחשבה",¹⁶ ואילו הענפים שהכניסו הפועלים פטורים, "מפני שאין מחשבתם מחייבת את בעל הבית".¹⁷ פירוש זה ודאי אפשרי אך אינו פשוט. ראשית, קשה להניח שהתוספתא מתייחסת באותה נשימה לשתי קטגוריות הלכתיות שונות כל כך (פטור משום חוסר דעתם של התינוקות ופטור משום היחס בין בעל הבית והפועלים). שנית, ההנחה כאילו תינוקות פטורים משום חוסר דעת אינה מתיישבת יפה עם הלכה ב באותו פרק: "תינוקות שטמנו תאנים לשבת, שחורות ומצאו לבנות, לבנות ומצאו שחורות, ספיקן אסור, ספק מוכנן אסור". בהלכה זו מצאנו שני גורמים מקלים. ראשית, מדובר בתינוקות; שנית, הם טמנו תאנים מסוג אחד ומצאו תאנים מסוג אחר, ואין סיבה להניח שהתאנים שנמצאו נטמנו דווקא לשבת. לכאורה היה על התוספתא לפטור את התאנים הללו ממעשר, אך לא היא. נראה אפוא שהתוספתא מייחסת

and Other Early Christian Literature, ed. F. W. Danker, Chicago 2000, s.v.: παῖς, pp. 750–751.

15. ש' ליברמן, תוספתא זרעים, ניר-ירוק תשט"ו, עמ' 238.

16. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, חלק ב, ניר-ירוק תשט"ו, עמ' 695.

17. שם, עמ' 696.

לתינוקות דעת ולא ברור מדוע פטורים הענפים נושאי הפרי בהלכה ה.¹⁸ עוד יש להעיר שהניגוד בין תינוקות למבוגרים ("אנשים"), מחד גיסא, ובין פועלים לבעל הבית, מאידך גיסא, מוכרים היטב. אך ההבחנה ההלכתית בין תינוקות לבעל הבית אינה נפוצה וגם אינה נהירה. ייתכן אפוא שגם כאן עדיף לפרש את הצירוף "תינוקות או פועלין" כמורה על סוגים שונים של עובדים: ענפי תאנה או כפות תמרים פטורים ממעשר אם הכניסום אל הבית שוליות קבועים או פועלים מזדמנים, אך חייבים במעשר אם הכניסם בעל הבית.

18. ליברמן (תוספתא זרעים, עמ' 237) מפרש שההטמנה מעידה על כוונתם של התינוקות: "יש להם מחשבה במקום שהמעשה שלהם מוכיח על מחשבתם". אך גם הכנסת ענפי פרי לבית היא מעשה, ולא ברור מדוע האחד מעיד על מחשבה והשני לא.

“חננתו למאה פְּרִי”: מן הפיוט הקדום אל התלמוד הבבלי

לפני כשבעים שנה, כשהתגלו פיוטי ינאי, פרסם הר"ש ליברמן מאמר חשוב על זיקתם לספרות חז"ל. ליברמן הראה שינוי השתמש ישירות בספרות התנאים, ואילו לספרות הבתראת-תנאית מצא אצלו רק מקבילות.¹ ואם ביניי הדברים אמורים, קל וחומר בקודמיו. ברצוני להראות כאן שבמקרה אחד זרמה השפעה דווקא בכיוון ההפוך: נוסחה מן הפיוט הקדום מצאה את דרכה אל התלמוד – לא תלמודה של ארץ ישראל, מולדת הפיוט, אלא תלמודה של בבל.² קטע מפורסם בבבלי סנהדרין פט ע"ב משלים את "הרקע החסר" לסיפור העקדה:

"ויהי אחר הדברים האלה והאלהים נסה את אברהם" (בראשית כב, א). אחר מאי? אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרה: אחר דבריו שלשטן. דכתיב "ויגדל הילד ויגמל ויעש אברהם משתה גדול" (שם כא, ח). אמר שטן לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו שלעולם! זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן, ומכל סעודה שעשה לא היה לו להקריב לפניך תר אחד או גזול אחד? אמר לו:

* נהניתי בהכנת המאמר מעצת שולמית אליצור, משה בראשר, יוסף יהלום וראובן שטיינר; ואתי תלין משוגתי.

1. ש' ליברמן, "חזנות ינאי", מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 123–152. וזה לשונו: "מרובות הן הסטיות של אגדת ר' ינאי ממדרשים שלנו. ומכל פיוטיו אנו רואים שהוא שאב בשפע ממקורות שאינם ידועים לנו, ואין הוכחות שר' ינאי שאב מן הירושלמי והמדרשים כשהם ספרים ערוכים וסדורים" (שם, עמ' 145). ליברמן הוסיף: "על סמך ניתוח המקורות הרמזים בפיוטי ר' ינאי אפשר להקדים את זמנו [...] עד סוף המאה הרביעית" (שם). היום מאחרים את זמנו, מטעמים אחרים, לתחילת המאה השישית. ראה פליישר, פיוט, עמ' 373. אבל דברי ליברמן על יחס ינאי לספרות חז"ל בעינם עומדים. דרך אחרת נקט צ"מ רבינוביץ בהקדמה למהדורתו (ינאי, א, עמ' 56–58) ובספרו הלכה ואגדה בפיוטי ינאי: מקורות הפייטן, לשונו ותקופתו, תל-אביב תשכ"ה.

2. עד עתה הוכחה השפעת הפיוט רק על מדרשים מאוחרים. ראה ש' אליצור, "מפיוט למדרש", ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בראשר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 383–397; ע' פליישר, "מבטלי" עשרת הדברות – בפיוט, במדרש ובתרגום, תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 61–92; ע' הכהן, "לברור זיקתם של מדרשי אסתר לפיוטי ההרחבה הקיליריים לפורים" אספרה אל חוק' ראמל ורבך", נטועים ז (תש"ס), עמ' 45–74.

כלום עשה סעודה זו אלא בשביל בנו, אם אני אומר לו זבח את בנך לפני הוא זובח. אמר לו: אמור לו.³ מיד והאלהים נסה את אברהם.⁴

נמקד את דיוננו במשפט קצר שבדברי השטן: "חננתו למאה שנה פרי בטן". בהקשרו הנוכחי כולל משפט זה לא פחות משלוש חריגות לשוניות: השימוש בפרועל חנן ובביטוי השמני פרי בטן, השייכים לאוצר המילים המקראי ואינם משמשים בלשון חכמים; ומיקום תואר הזמן למאה שנה, החריג מבחינה תחבירית, כיוון שהוא חוצץ בין הפועל למושא.

לכן מעניין למצוא נוסחה דומה מאוד בפיוט קדום. הפיוט "איתן לימד דעת" הוא אנונימי ובלתי מחורז, ושייך אפוא לתקופה הקדם-קלאסית.⁵ הוא מזכיר לפני הקב"ה את זכות העקדה. אקרוסטיכון אלפביתי מחלקו לטורים של שלוש שלוש תיבות, הקובעים קצב מהיר ופועם.⁶ הטורים הם לרוב מצומדים, והצמדים מזדווגים גם הם ליצור בתים בעלי ארבעה טורים.⁷ לשון הפיוט בהירה, חסכונית ורבת עֶצְמָה.⁸ בטור השמיני נאמר על אברהם: "חננתו למאה פָּרִי". פירוש: הענקת לו ולד בהיותו בן מאה. הלשון, בהקשרה, היא תקנית וטבעית: בלשון הפיוט רגיל השימוש באוצר מילים מקראי ובתחביר יצירתי.⁹ הפועל חנן קשור במקרא להענקת ולד: "הילדים אשר חנן אלהים את עבדך" (בר' לג, ה). פרי הוא קיצור של "פרי בטן" המקראי,¹⁰ וגם הקיצור נמצא במקרא.¹¹ למאה (עם התחילית למ"ד) מתמצת את

3. למשפט נועז זה, החסר בדפוס וברוב כתבי היד, יש מקבילה במדרש הגדול, בראשית, מהדורות מ' מרגליות, ירושלים תשל"ה, עמ' שמו: "אמר לפניו: רבנו שלעולם, נסהו".
4. על פי כ"י יד הרב הרצוג 1. על מעלותיו של כתב יד זה ראה סבתו, סנהדרין.
5. כך לפי החלוקה לתקופות שקבע פליישר (שירת הקודש, עמ' 11, 81–82). מינוח זה מתאים יפה להתפתחות ההיסטורית של הפיוט, אולם מבחינה סגנונית, הפיוט הקדם-קלאסי נשמע קלאסי, ואילו הפיוט הקלאסי נשמע כברוק; וראה שם, עמ' 97.
6. על האקרוסטיכון כמחלק פיוט בלתי מחורז לטורים, ראה שם, עמ' 85–88. על הדפוס המקצבי של שלוש תיבות לטור ראה שם, עמ' 84. פליישר סובר שדפוס זה שימש בעיקר בסוגות פיוט שוליות. אך ראה להלן על התפקיד הליטורגי של פיוטנו.
7. מבנה דומה מאוד יש לפיוט "אנשי אמנה אבדו". ראה מירסקי, הפיוט, עמ' 109–110.
8. לנוסחו המלא ראה להלן.
9. פליישר, שירת הקודש, עמ' 98–101.
10. למשל בר' ל, ב; דב' ז, יג; יש' יג, יח; תה' קלב, יא. וראה מ"ו, ז בהקשר להקרבת ולד! והשווה דברי הקב"ה לאברהם בספר קדמוניות המקרא לב, ב: "הרגו את פרי בטן למעני". על קטע זה ראה קיסטר, הערות, עמ' 10.
11. הו' ט, טז; תה' כא, יא; איכה ב, כ. ושם מרמו פרי גם לשכר, ראה תה' נח, יב ("אך פרי לצדיק"). והשווה את האמור בתהלים קכו, ג ("הנה נחלת ה' בנים, שכר פרי הבטן") לבראשית טו, א ("שכרך הרבה מאד") בקשר להבטחת בן.

המסופר על לידת יצחק לאברהם "לזקניו" (בר' כא, פסוקים ב, ז), דהיינו "בן מאת שנה" (שם, ה).¹²

לשון השטן בתלמוד, "חננתו למאה שנה פרי בטן", זהה לזו של הפיוט עם מילוי החסר: "למאה שנה" במקום "למאה", ו"פרי בטן" במקום "פרי".¹³ בנוסח ר' חננאל נשמר גם הַשְׁמַטָּה: "זקן זה חננת למאה פרי",¹⁴ אלא שנשמטה גם סיומת הכינוי מחננתו. מסתבר שלשון השטן נשאלה מן הפיוט: במקורה הייתה "חננתו למאה פרי" בדיוק כלשון הפיוט! בעל האגדה ציפה שהשומעים יכירו את הַהֶרְמֶז, וייהנו. בשלב מסוים מילאו מוסרים (שאולי לא הכירו) את ה"חסר",¹⁵ והתאימו את המשפט לשפת הנרטיב,¹⁶ אבל שמרו על סיומת הכינוי של חננתו. ואילו בנוסח ר' חננאל

12. הערת פרופ' ראובן שטיינר (בשיחה פרטית). והשווה מדרש שמואל, מהדורת ש' בוכר, ורשה תרל"ד, פרשה ד, עמ' 9: "יש תפלה שהיא נענית למאה שנה מאברהם: 'ואברהם בן מאת שנה' (בראשית כ"א, ה)". הביטוי "למאה (שנה)" רווח בנוגע ללידת יצחק, ואולי יונק ישירות מן המקרא, כשאנו מלווה בשורש חנ"ן או פרי. ראה, למשל, אז באין כל, עמ' 119: "רב מנוסה אב בכך נולד למאה"; ושם, עמ' 179: "נבחר עלי זבח גזוע למאה"; וכן ביניי, ב, עמ' 77 שורה 42; בראשית רבה נג, ט (עמ' 563); שם נו, ד (עמ' 599); איכה רבה, פתיחתא כד, מהדורת וילנא, דף ז, ע"א; פסיקתא דרב כהנא, ב (עמ' 389). בתנחומא, כי תשא ה ("ואתיהיב לה למאה שנים בר יחידאי") גם המיקום חריג, אולי בהשפעת הבבלי. בפסיקתא דרב כהנא, א (עמ' 22) התחביר רגיל ("חד בר יחיד איתיהיב ליה למאה שנים").

13. בנוסחאות אחרות תוקן גם התחביר. בילקוט שמעוני, מהדורת א' הימן, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 433: "חננתו פרי בטן למאה שנה" (על פי כ"י אוקספורד 2637 של הילקוט). הילקוט שמעוני שומר לפעמים על נוסחאות שלא נשמרו בכתבי היד. ראה סבתו, סנהדרין, עמ' 13. והשווה גם מדרש אגדה, מהדורת ש' בוכר, וינה תרנ"ד, עמ' 50: "חננתו בן לבן מאה שנה". התחביר החריג הפרע אפילו למעתיקי הפיוט: במחזור נירנבורג (ירושלים, כ"י שוקן, 24100, 298) כתוב: "חננתו פרי למאה"!

14. כ"י רומי, אנגליקה Or 83, עמ' 111. וראוי לצטט בהקשר זה את דברי א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי", תרכ"ז (תשמ"ח), עמ' 10: "ר"ח נותן לנו בפירושו הרבה מאוד נוסח מדויק (!) וכלל וכלל אינו פרפרסט!". בפירושו ר' חננאל הנדפס כתוב "חננתו", כנראה בהשפעת נוסח הבבלי שלפנינו, ונוספה המילה "בטן" בסוגריים מרובעים.

15. כל כתיב היד משלימים את "למאה" לביטוי "למאה שנה". לגבי "פרי" יש אייזיכות מסוימת: רובם משלימים ל"פרי בטן" (כ"י יד הרב הרצוג 1; כ"י מינכן 95; דפוס סונצינו); כתב יד אחד (כ"י פירנצה II-I-9) משלים ל"מפרי בטן". אולם בכ"י קרלסרוה, וויכילין 2, כתוב רק "זקן זה חננתו למאה שנה", אולי עקב ניסיון לתקן את הלשון דרך השמטת פרי – השמטה המתקנת גם את התחביר.

16. בפתחה הפרוואית למחצה לסדר העבודה, "שבעת ימים" (צ' מלאכי, בנועם שיח: פרקים מתולדות ספרותנו, לוד תשמ"ג, עמ' 99): "חיבתך הודעת לכל באי חלל, ולמאה שנה נתתה לו פרי בטן". מסתבר כי המחבר הושפע מפיוטנו, השלים את ההשמט, תיקן את התחביר, והחליף את חנן המקראי בנתן. אולם אין לשלול את האפשרות שכיוון ההשפעה היה הפוך, ו"חננתו

(לפחות בכתב היד היחיד הידוע לנו) נשמטה הסיומת¹⁷ ונשמר ההשגה, "למאה פרי".

*

קטרוג השטן נמסר בבבלי בעברית, בשם חכמים נקובים מארץ ישראל,¹⁸ בסגנון קולע ומלוטש. וכפי שעוד נראה, הוא שומר על מוטיב ארץ-ישראלי קדום. יש אפוא לשייכו לאגדה הקלאסית ולא לרבדיו המאוחרים של הבבלי. סביר להניח כי בעל האגדה שרמז לפיוט חשבו מוכר לקהל יעדו. פייטנים קדומים, המרמזים ללשונו, מלמדים אף הם על מעמדו הקלאסי.¹⁹ ואמנם צמצומו המופלג ולשונו הפשוטה מתאימים לתארוך קדום.

מסקנה זו מאשרת את דברי הגאונים ר' שרירא ור' האי, המוסרים ש"איתן לימד דעת" היה ידוע בבבל "מיומא דרבנן דהוראה",²⁰ היינו תקופת האמוראים.²¹ ברור שכוונתם היא לפיוטנו: הם מצטטים כמה טורים, לרבות "חננתו למאה פרי"! היום

למאה פרי" הוא ניסוח שירי של לשון הפתיחה. על חנן = 'נתן' ראה גם בפשיטתא לבראשית לג, ה ("אשר חנן אלהים את עבדך"): "דיהב אלהא לעבדך". הר"ח העליר (פשיטא: הוא התרגום הסורי לתנ"ך, ברלין תרפ"ז, עמ' מא-מב הערה 2) העיר שכן הבינוהו גם ר' יונה אבן ג'נאח ור' יוסף קמחי. ראה אבן ג'נאח, רקמה, א, עמ' 72; ספר השרשים, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 161-162; ר' יוסף קמחי, ספר הגלוי, מהדורת ה' מאתיאוס, ברלין תרמ"ז, עמ' 41.

17. לא נודעה כעת כתבי יד אחרים לקטע זה לפי הרשימה שמסר לי בטובו ד"ר אפרים הלבני.
18. "רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זמרה". האחרון היה בן דור המעבר שבין תקופת התנאים לתקופת האמוראים; ראה עליו ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 161.
19. ראה למשל ינאי, ב, עמ' 211: "תמוך מידורות עשרה, שדי, ניסיתה עשרה. רך אשר למאה חננתו, 'קח נא', בו בחנתו". על פיוט זה ראה דברי העורך, שם, עמ' 207-209. לדעת פרופ' יוסף יהלום (בשיחה פרטית) קטע זה של הפיוט נתחבר קודם לינאי (וראה יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 73). אצל הקליר, קדושתא ליום כיפור, "אזרחי זרוע חשף": "פרי למאה חננתו, עש לשמונה מילתו" (מצוטט על פי אתר מאגרים <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>); ובהושענא "למען תמים": "למען רך ונחנן למאה, צועק, איה השה לעולה, בשרוהו עבדיו, מצאנו מים". ובפיוט רבי פינחס הכהן (מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 318): "זך הוחנן למאה, לעידון תשעים ולהדרת מאה, מצא שערים מאה". וראה גם לעיל הערה 16.
20. מקבילות לטורים אחרים, המשקפות אולי מסורת משותפת ולאו דווקא השפעה ישירה, צוינו בהערות לפיוט. הפיוט, כגורלן של מרגליות קדומות אחרות, "זכה" לעיבוד מחורז, "איתן לימד דעת, טרם לכל מודעת" (ראה מחזור לימים הנוראים, ב [יום כפור], מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ל, עמ' 659-661). על התופעה ראה מירסקי, הפיוט, עמ' 102-122.
21. אוצר הגאונים, תענית, חלק התשובות, עמ' 25 (ציטוט ודיון להלן).

ראה למשל אגרת ר' שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, ירושלים תשל"ב, עמ' 69; אוצר הגאונים, יבמות, חלק התשובות, עמ' 71; שם, כתובות, חלק התשובות, עמ' 190.

אפנתי הוא לפקפק במהימנות מסורות הגאונים על תקופת התלמוד. והנה בנידון דידן נמצאו דבריהם מכוונים,²² לפחות לגבי קדמות הפיוט. על היותו בשימוש בבבל, אין ראיה חותכת. הפיוט נתחבר מן הסתם בארץ ישראל,²³ מקור האגדה על קטרוג השטן. לכן ייתכן שהאגדה הגיעה לבבל טבועה כבר בניסוחה הפיוטי. ניסוח זה אמנם חסר במקבילה הארץ-ישראלית,²⁴ אולם אין בכך הוכחה ל"בבליותו". יסוד ארץ-ישראלי אחר נשמר רק בגרסה הבבלי של האגדה: במקבילה הארץ-ישראלית המקטרגים הם המלאכים,²⁵ ואילו בבבלי המקטרג הוא השטן – מוטיב ארץ-ישראלי קדום המתועד בספר היובלים.²⁶ מכל מקום, מסתבר שהפיוט היה ידוע בבבל, כדברי הגאונים. קשה לתאר משפט זה כל כך להקשרו הסגנוני כ"חננתו למאה פרי" שורר את תהליכי המסירה (שבעל פה) לבבל, ובבבל – לולי הוכר שם. ואם אכן הוכר בבבל, ייתכן גם שהאגדה נוסחה שם מחדש, ושם קיבלה את הרמזו הפיוטי החסר במקבילה הארץ-ישראלית. בכגון דא קשה להכריע. מה שאכן בטוח הוא שפיוטנו היה ידוע בתקופת התלמוד.

22. על הבעיה הכללית ראה דיונו הנכון של י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 239–265.

23. ז' יעבץ ("הפיוטים הראשונים", ספר לדוד צבי: כולל דברי תורה ומדע לכבוד הרב הגדול מהור"ר דוד צבי האפפמאן, בעריכת מ' הילדסהיימער ואחרים, ברלין תרע"ד, עמ' 72) רצה להוכיח ממסורת הגאונים שפיוטנו נתחבר בבבל. אולם היום, מקורו הארץ-ישראלי של הפיוט הקדום הוא מן המוסכמות. ראה פלישר, פיוט, עמ' 366–367. וכפי שראינו (לעיל הערה 19) פיוטנו שימש מקור לפייטנים ארץ-ישראליים קדומים.

24. בראשית רבה נה, ד (עמ' 587): "מלאכי השרת אמרו, 'אברהם זה שמח ושימח את הכל ולא הפריש להקב"ה לא פר ולא איל'. אמר להם הקב"ה, 'על מנת שנאמר לו שיקריב לי את בנו ולא יעכב'". שם, כמו בבבלי, מונגדת מסורת חלופית התולה את "הדברים האלה" בוויכוח יצחק וישמעאל. הלשון "למאה שנה" אמנם מצויה באגדות ארץ-ישראליות אחרות, אבל רמזים לנוסחה המלאה, "חננתו למאה פרי", מצאתי רק בפיוטים. ראה לעיל הערות 12, 16, 19.

25. בראשית רבה (שם). בארץ ישראל קשורה העקדה לוויכוח שבין המלאכים לקב"ה על ערך האדם. ראה למשל תוספתא סוטה ו, ה (עמ' 184–185); אז באין כל, עמ' 119, 121; קיסטר, הערות, עמ' 10–14.

26. ביובלים יז, טז, מִשְׁטָמָה (המקביל לשטן) מציע את הניסיון. ראה קיסטר, הערות, עמ' 9, 26 הערה 38. וראה גם J. VanderKam and J. T. Milik (eds.), *4Q Psuedo-Jubilees* (DJD, 13), Oxford 1994, p. 145 ff. (= 4Q225). במקורות אלה אין תלונה מסוימת אלא קטרוג כללי הנובע מעוונות. אולי החלטת הבבלי לצרף לעלילה אחת את הקטרוג על אברהם ואת ניסיון השטן להניאו מן העקדה (בראשית רבה נו, ד [עמ' 598–599]) "הצילה" את תפקיד השטן בסיפור הקטרוג. מעניין שבלקח טוב (מהדורת ש' בובר, א [חש"ד], מט ע"א) מובא הקטרוג בלשון הבבלי, אבל השטן הוחלף במלאכי השרת: "אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה, רבנו של עולם, זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן וכו'". ניסיון השטן להניא את אברהם אינו נזכר שם.

*

ההנחה הרווחת הייתה שאין זכר לתופעת הפיוט בספרות התלמודית.²⁷ והנה מתברר כי פיוטנו לא זו בלבד שהיה ידוע בתקופת התלמוד אלא אף זכה למעמד קלאסי שעשאו מקור לרמזיה ספרותית.²⁸ היום ברור כי היו בתקופת התלמוד יצירות בסגנון הפיוטי;²⁹ אלה סווגן עזרא פליישר כ"קדם-פייטניות":

כל היצירות הללו [...] אינן עדיין יצירות פייטניות במלוא מובן המילה. אין הן אלא מעין צעד אחרון בתנועתן של כמה ברכות ליטורגיות אל הסגנון הגבוה והנשגב, צעד שנועד להבליט מעמדים ליטורגיים בודדים בעלי ענין וחשיבות מיוחדים. אין כאן עדיין הזקקות, אפילו רחוקה, אל תפילות החובה, ואין צריך לומר שאין כאן בשורה או רמז לתפיסה חדשה וכוללת כלשהי במהותה של תפילת הציבור.³⁰

הייתכן שפיוטנו הוא מסוג זה? הדבר תלוי כמובן בתפקידו המקורי. בכתבי היד הוא משמש סליחה בודדת, שהיא סוגה מאוחרת.³¹ הגאונים מייחסים לו תפקיד אחר:

אבל מנהגא דילנא השתא, דתדירא בכל צרה שלא תבוא על הציבור [...] מיתאמרין קדמנא שבע ברכות כסידורא דמתניתין (תענית ב, ד) [...] ומתמר סליחותא בחנון המרבה לסלוח לפום דניחא להון. וכד מטי לברכת גואל ישראל מתחיל בברכתא אריכתא. וכמה דברי חיבורין אית באילין מילי לראשונים ולאחרונים מנהון פיוטי ומנהון טידי.³² אלא מיהו מימר ראשון דהוה מיומא דרבנן דהוראה הדין רישיה: איתן לימר דעת.³³

27. פליישר, פיוט, עמ' 363.

28. ההנחה שלשון הפיוט נכנסה לאגדה בשלב הארץ-ישראלי של המסירה לא תקדים בהכרח את זמנו המשוער: גם אם נכנסה בבבל יש להתחשב בזמן שחלף ממועד חיבור הפיוט עד שהגיע לבבל וקנה שם מעמד.

29. ראה שירמן, שירה ליטורגית; יהלום, שפת השיר, עמ' 31–32; פליישר, פיוט, עמ' 363–365. על ברכת המילה, "אשר קידש ידיד מבטן", הנמצאת בתוספתא, העיר מנחם קיסטר ("בשולי ספר בן-סירא", לשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 126): "שאיננה אלא אחד הפיוטים הראשונים הידועים לנו, מצד המשקל ועומס הלשון הספרותית!". וראה מאמרו "נוספות למאמר 'בשולי בן-סירא'", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 37–38.

30. פליישר, שירת הקודש, עמ' 46.

31. לפי פליישר (שם, עמ' 39, 71), הסליחות מעיקרן היו קטעי הרחבה לתעניות ציבור, שמקומן בחטיבה השישית של קרובת ה"ח, המכוננת לברכת "חנון המרבה לסלוח".

32. כנראה סוגה ליטורגית, אבל מובן המילה אינו ברור. השווה הערת לרין באוצר הגאונים שם; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat Gan 2002, p. 501b.

33. אוצר הגאונים, תענית, חלק התשובות, עמ' 24–25. יש לשים לב כי הפיוט נחשב ל"ברכתא

הגאונים מוסיפים לצטט את תשעה הטורים הראשונים של הפיוט. מסורתם מתאשרת מן הפיוט עצמו. לפי המשנה: "על [הברכה] הראשונה [שמאריך בה הש"ץ בעמידת התענית, דהיינו 'גואל ישראל'] הוא אומר מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה, ברוך אתה ה' גואל ישראל".³⁴ והנה הפיוט מזכיר את זכות העקדה ואת "עניית" האל,³⁵ ומבקש ממנו שיסתכל ב"אפרו של יצחק" ("תפן אל באפרו"³⁶), מוטיב הקשור לתענית.³⁷ סיום הפיוט מכון לסיום הברכה שבמשנה:

תען ענוי נפשינו,

תגאלינו גואל חזק.³⁸

"תען ענוי נפשינו" מרמז בלשון נופל על לשון לעינוי התענית ולנוסחת "מי שענה... הוא יענה...". "תגאלינו גואל חזק" הוא תמצית הבקשה שבברכת הגאולה. נמצאו דברי הגאונים מכוונים לנתוני הפיוט.³⁹

אריכתא" (או חלק ממנה), כלשון הברייתא (תענית טז ע"ב) "ומאריך בגאולה", ולא תוספת שהוכנסה לתוכה. וראה להלן על תפקידו הליטורגי.

34. תענית ד, ב. על תפילת התענית ראה לרין, תעניות, עמ' 82–94.

35. בחינת "טרם יקראו ואני אענה" (יש' סה, כד), שהרי אברהם לא התפלל להיוושע מן העקדה.

36. או: "תפן אל באפר". ראה בהערות לפיוט.

37. בבבלי תענית טז ע"א: "ולמה נותנין אפר בראש כל אחד ואחד? [...] כדי שיזכור לנו אפרו של יצחק". ובירושלמי תענית ב, א (סה ע"א): "רבי יודן בי רבי מנשה ורבי שמואל בר נחמן, חד אמר כדי להזכיר זכותו של אברהם[ם], וחורנה אמר כדי להזכיר זכותו של יצחק [...] רואין אפרו של יצחק כאילו צבור על גבי המזבח". כפי שהעיר א"א אורבך (חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 448 והערה 37), לשון ראייה המצויה בהזכרת העקדה (כגון "ותראה לפניך עקדה שעקר אברהם אבינו את יצחק בנו" שבזכרונות ראש השנה) מקורה בהבנת "ה' יראה" (בר' כב, יד) כתביעת אברהם שה' יראה את העקדה וירחם על בניו של יצחק. מוטיב זה נמצא בפיוט הקדום. למשל: "תזכור כבישת רחמי אב המון, ותחיה יחיד כי השלים לחרב, ככ[תוב] בת[ורתך] ויהי אחר [הדברים האלה] והאלהים נסה עד בהר ייי יראה" (אליצור, תענית, עמ' 181). נראה כי לשון הירושלמי ("רואין אפרו של יצחק וכו'") ומקורות אחרים המזכירים "ראית אפרו של יצחק" (ספרא, בחוקותי ח, ז [ק"ב ע"ג]; בבלי ברכות סב ע"ב; בראשית רבה צד, ה [עמ' 1177]; ויקרא רבה לו, ה [עמ' תתמט]) יונקים מפרשנות זו. וראה גם יוסי בן יוסי, עמ' 205: "יה יראהו אפר עת תצר לנו". לזה רמז פיוטנו בקיצור מופלג, "תפן, אל, באפרו)", שהרי לפעמים פירושו של פנה כלשון הפייטנים הוא 'ראה', 'הסתכל'. ראה זולאי, א"י ופיוטיה, עמ' 398, 447–449, 498, 520. בכמה מקורות קדומים משמש הביטוי "דמו של יצחק" (אורבך, שם, עמ' 446–447, והוסף קדמוניות המקרא יח, ה). ושם נולדה החלופה "אפרו של יצחק" כדי לקשור את אפר התענית לזכות העקדה. וראה בהערות לנוסח הפיוט.

38. על הנוסח המדויק ראה בהערות לפיוט.

39. לרין (תעניות, עמ' 145–166) מעיר שכמה ממאפייני התענית בארץ ישראל, ביניהם התפילה

לכן יש לדעתי להקדים את היוזקות הפיוט אל תפילות החובה לתקופת התלמוד. נראה כי פיוטנו שימש כעיקר ברכת הגאולה, בלעדיו נותר רק הסיום, "מי שענה וכו' בא"י גואל ישראל". מדובר אפוא ביצירה פייטנית במלוא מובן המילה, דהיינו, נוסח שירי של תפילת הש"ץ.⁴⁰ אכן במקרה מיוחד אנו עוסקים, וקשה לדעת עד כמה פייטנו את תפילת הציבור באירועים אחרים. אך כיוון שהורעה הטענה *ex silentio*,⁴¹ סביר להניח שניצני הפיוט הקדם-קלאסי נראו בתקופת התלמוד.⁴²

המורחבת, אינם נזכרים במסורות בבליות מתקופת התלמוד, ולכן הוא מפקפק בקיומם, אף על פי שהיו נהוגים אצל הגאונים (שם, עמ' 159–163). לאור האמור כאן, מסתבר כי אכן נתקיימה התפילה המורחבת בבבל בתקופת התלמוד.

40. כהגדרתו הקפדנית של פליישר: "mature poetry deliberately intended for use in public prayer" (פליישר, פיוט, עמ' 363). דוגמה יפה לנוסח מפיוט של ברכת הגאולה לתענית מסוף המאה החמישית או ראשית המאה השישית זיהתה אליצור (תענית). על התארוך ראה שם, עמ' 181.

41. טענה זו לאיחור הפיוט סמוכה על הבחנה חדה בין תקופה של שימוש בנוסחאות הקבועות לתפילת הש"ץ לבין החלפתן בנוסחאות מפויטות. התפתחות דרמטית כזאת, אם אכן התקיימה, דין הוא שיבוא זכרה בתלמוד אולם למעשה הבחנה כזאת נראית חדה מדי: הכול מודים ששלוחי ציבור נהנו מחופש מסוים בסגנון תפילתם. ראה ע' פליישר, "הראשונים כבני תרבות: לצביון עולמם הרוחני של בני ארץ-ישראל ושלוחותיה לאור אוצרות השיר של הגניזה", תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 3 הערה 5, עם ציון למאמרו "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 437 ואילך. והכול מודים שהסגנון הפיוטי עמד אז לרשות בעלי כשרון שירי שבהם (ראה לעיל הערה 29). במצב זה היה צפוי שישתמשו בו לסגנון את תפילתם. סביר להניח שניסוחים אלה היו בתחילה פשוטים יחסית, והשימוש בהם היה תולדה של התפתחות טבעית והדרגתית. לפיכך לא אמרו בני התקופה "ראה זה חדש". והשווה הערת העורכים ל"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם י' עמיר, ערך והשלים י' היינמן בהשתתפות י' אדלר, א' נגב, י' פטוחבסקי וח' שירמן, תל-אביב תשל"ב, עמ' 211.

42. אפשר שבבבל ראו ב"ברכה הארוכה" של התענית מקרה חריג, ואילו בארץ ישראל כבר פייטו תפילות אחרות. אולם ההסתייגות מן הפיוט בבבל (פליישר, פיוט, עמ' 367) מתועדת רק מתקופת הגאונים, וספק אם אפשר להשליכה אחורה לתקופת התלמוד. קטעי פיוט מתקופת התלמוד נתגלו בחפירות ארכאולוגיות בסוריה ובמצרים. ראה שירמן, שירה ליטורגית. בקטע ממצרים (כנראה לשבועות) אנו קוראים, למשל, "פצ מלהב אנוכי". פירוש: "[הקב"ה] אמר מתוך האש [את הדיבר] "אנוכי". ראה C. Sirat, *Les papyrus en caractères hébraïques*, Paris 1985, pl. 54 (Or. 9180Ar) *trouvés en Égypte*; יהלום, שפת השיר, עמ' 31–32. פליישר סיווג שירים אלה כ"קדם-פייטניים" (שירת הקודש, עמ' 46; פיוט, עמ' 364), אף על פי שאין תפקידם ידוע – כנראה מתוך ההנחה ששירה מתקופת התלמוד היא בחזקת קדם-פייטנית. לאור האמור כאן הורעה חזקה זו.

*

אסיים בהערה קצרה על אמונות בעל האגדה – הבבלי או הארץ-ישראלי – ששם את הנוסחה "חננתו למאה פרי" בפי השטן. ידוע כי השטן של שייקספיר "יכול לצטט את המקרא לפי מגמתו".⁴³ מתוכם ומלומד ממנו הוא השטן של בעל האגדה: הוא שולט לא רק במקרא⁴⁴ אלא גם בפיוט הקדום. הרמיזה לפיוט ודאי תרמה קורטוב של הומור לקהל המקורי של האגדה.⁴⁵ הוא פעל בשני שלבים: שעשעם בתרבותו הספרותית של המקטרג המלומד והצחיקם שוב על חשבונם כשקלטו כי המקור הפיוטי שהתפאר בו המקטרג טופח על פניו ומנבא את כישלונם:

נוסח הפיוט

הואיל ונודון כאן הפיוט "איתן למד דעת" ותפקידו, ראוי להציעו בשלמותו. הטור שעמד במרכז הדיון – "חננתו למאה פרי" – נוסחו בטוח; אבל בכמה מקומות אחרים רוב כתבי היד הם משובשים.⁴⁶ נוסח טוב יחסית נמצא בגניזה פילדלפיה, אבל כתב היד לקוי ובכמה מקומות כמעט לא קריא.⁴⁷ נוסח יפה, הקרוב לו, נדפס באנתולוגיה שהוציא טוביה כרמי, אך בלי ציון המקור.⁴⁸ ביקשתיו ולא מצאתיו:

43. W. Shakespeare, *The Merchant of Venice*, Act 1, Scene 3, l. 97. למעשה, הדברים מכוונים לציטוטי שילוק: אין שם ציטוט מסוים המיוחס לשטן בכבודו ובעצמו, כמו הנוכרים בהערה הבאה.

44. ראה ציטוטי מספר איוב בהמשך הסוגיה (סנהדרין פט ע"ב), הספר שסיפק את הדגם לתפקיד השטן. ראה קיסטר, הערות, עמ' 10.

45. השווה גם את קטרוגם הפשוט של המלאכים בבראשית רבה נה, ד (עמ' 587) "ולא הפריש לקב"ה לא פר ולא איל" לאירוניה היפה של השטן: "לא היה לו להקריב לפניך תר אחד או גזול אחד?". שים לב גם לאזכור השטן ל"זקן זה" (לעומת "אברהם זה" של המלאכים), שיש בו נימה של בוז (השווה פסחים פז ע"א: "מה אעשה לזקן זה"; מכות י ע"א: "מתי ימות זקן זה"), אך סמוך גם על המקרא (בר' כא, פסוקים ב, ז: "לזקניו").

46. לרבות נוסח הגניזה, כ"י אוקספורד 2737, מס' 24. כתב היד הוא יפה וקריא, אבל נוסחו גרוע ומקלקל גם את המקצב ואת האקרוסטיכון. הנוסח היחיד שידוע לי בדפוס הוא בשפתי נגנות, סליחות לפי מנהג טריפולי, ונציה 1648, דף ב ע"ב, ובנוסח כמעט זהה במהדורות אחרות, כגון גרבה תש"ז, דף קי ע"ב. נוסח טוב של תשעה הטורים הראשונים נמצא באוצר הגאונים (לעיל הערה 20).

47. קטלוג הלפר, מספר 229, דף v2 בצילום המקוון ב-<http://sceti.library.upenn.edu/genizah/browse.cfm?option=search>. מצב כתב היד הידרדר, כנראה, בשנים האחרונות, והצילום שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד הספרייה הלאומית קריא יותר בכמה מקומות. אני אסיר תודה לד"ר שרה כהן מן המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, שעזרה לי בפענוח כתב היד במיומנות רבה.

48. כרמי, שירה עברית, עמ' 201–202, עם תרגום אנגלי. לא צוינו מקורות, כנראה משום שהספר היה מיועד לציבור רחב, דובר אנגלית.

ספק אם מקורו בשחזור יצירתי, או בטקסט שלא הצלחתי לאתר.⁴⁹ לכן אציע את נוסח כ"י פילדלפיה ונוסח כרמי לצדו, ואעיר גם על חילופים מספר מכתבי יד אחרים. בירור סופי תלוי כמובן בגילוי המקור שהשתמש בו כרמי ומידת מהימנותו – ולא עליך המלאכה לגמור וכו'.

במבט ראשון פיוטנו נראה פשוט, בלי רמיזות מלומדות. אולם הגאונים הבחינו בו, "טעמי מושכין לבבות דלקיטין מפום קדמאי".⁵⁰ ואכן מבט שני מגלה שהפיוט רומז בעדינות לכמה דברי אגדה, מבלי לפגוע בפשטותו היסודית.⁵¹ בהערות אנסה לפרש את לשונו, לעמוד על הרמיזות למקרא ולאגדה,⁵² ולציין מקבילות בפייטנות הקדומה.

נוסח כ"י פילדלפיה	נוסח כרמי
1 איתן לימד דעת	אֵיתָן לְמַד דַּעַת
בטרם ידעך כל	בְּטָרַם יִדְעָךְ כָּל,
גילה לכל יצור	גִּלָּה לְכָל יִצְוֹר
דרך להתהלך בה	דֶּרֶךְ לְהִתְהַלֵּךְ-בָּהּ.
5 הבחן מעשרים דור	הַבְּחֵן מֵעֶשְׂרִים דּוֹר

1 איתן – כינוי לאברהם. ראה ויקרא רבה ט, א (עמ' 174) והמקורות המצוינים שם. לימד דעת – על פי קה' יב, ט; והכוונה לדעת ה'. ראה בראשית רבה נט, ח (עמ' 636): "עד שלא הודעתיו לבריותיו – אלהי השמים, וכיון שהודעתיו לבריותיו – אלהי הארץ".

2 בטרם ידעך כל – בתרגום כרמי: before You were known by the world. ואפשר גם: before anyone knew You. ראה בן-יהודה, ערך "כל", עמ' 2363.

4 דרך להתהלך בה – ראה בר' יח, יט; יז, א.

5 הבחן – התנסה. ודרשו "ה' צדיק יבחן" (תה' יא, ה) על ניסיונות אברהם (בראשית רבה לב, ג [עמ' 290]). ומובן מזה ההמשך: "ועמד בכל נסיון". תרגום כרמי, he

49. כרמי (שם, עמ' 7–8) מספר שהשתמש במקורות נדפסים, לפעמים נידחים, ורק לעתים רחוקות בכתבי יד.

50. אוצר הגאונים, תענית, עמ' 25.

51. ברייתא בתענית טז ע"א מונה בין התכונות הנדרשות משליח הציבור בתענית: "רגיל [...] לשנות במשנה בתלמוד בהלכות ובאגדות" (על פי כ"י הרב הרצוג 1). וכן בכ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23. בנוסח הדפוס: "ולשנות במדרש בהלכות ובאגדות". דרישה זו, החסרה ברוב כתבי היד (אולי משום שלא הובנה שייכותה), מצויה במקבילה בירושלמי תענית ב, ב (סה ע"ב–ע"ג): "רגיל בחכמה ורגיל באגדה". ייתכן שהיא משקפת ציפייה שהש"ץ ישזור לתוך ברכתיו "טעמי מושכין לבבות דלקיטין מפום קדמאי".

52. מקורות בתר-תנאיים מצוינים בתורת מקבילות ולא מקורות, בהתאם לאמור בתחילת המאמר.

ועמד בכל נסיון	ועמד בכל נסיון
זה ניסיתו בעשר	זה ניסיתו בעשר
חננתו למאה פרי	חננתו למאה פרי
טוב באמרך לו	טוב באמרך לו
ילד לניחוח חשקתי	טוב באמרך לו
	"ילד לניחוח חשקתי" –

was designated, אינו נראה. השווה גם יוסי בן יוסי, עמ' 143: "טורח בוחן [=ניסיון] מנסהו עמס על שכם"; שם, עמ' 186: "וביחידו לטבוח בחנתו ועמד"; שם, עמ' 229: "בחנו נוס בו [=ביצחק] לשי, ולא אחרו". השורש בח"ן במובן זה נמצא כבר במגילות מדבר יהודה. ראה מ' קיסטר, "אחור וקדם: אגדות ודרכי מדרש בספרות החיצונית ובספרות חז"ל", היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט, קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים, בעריכת י' לוינסון, י' אלבוים וג' חזן-רוקם, ירושלים תשס"ז, עמ' 253–254. מעשרים דור – אבות ה, ב: "עשרה דורות מאדם עד נח [...] עשרה דורות מנח עד אברהם".

6 ועמד בכל נסיון – אבות ה, ג: "עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד כולם". וכן אצל יוסי בן יוסי, עמ' 186: "וביחידו לטבוח בחנתו ועמד".
7 זה – כינוי נפוץ לאל על פי שמ' טו, ב; יש' כה, ט. נסיתו בעשר – אבות ה, ג (המצוטט למעלה, שורה 6). העקדה הנזכרת להלן היא הניסיון העשירי. לשון דומה אצל יוסי בן יוסי, עמ' 205: "וניסה זה בעשר".
8 חננתו למאה פרי – השווה אז באין כל, עמ' 119: "והפרחתה יבש ליתן פרי מגד"; יוסי בן יוסי, עמ' 186: "שמחתו בפרי שעשועים"; שם, עמ' 229: "פרי החניט לו מפריח יבישים".

9 טוב – כינוי נפוץ לאל, אבל השימוש בו כאן מכביס נימה אירונית, שהרי דברי הטוב נראים הפכו, ומבליט את גבורת אברהם הסובל את הסתירה. באוצר הגאונים (תענית, חלק התשובות, עמ' 25) הנוסח: "טוב כנאמך לו".

10 ילד לניחוח חשקתי – הלשון מדגישה באופן נועז את האכזריות שבצו: "ילד" אמור להעיר רגשי חמלה (בר' כא, טז); "ניחוח", משמע גורם נחת רוח (ספרא, ז ע"ג); והשורש חש"ק קשור לתשוקה אירציונלית (בר' לד, ח). יצחק מתואר כילד ולא כמבוגר גם בעבודה קדומה (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 45) ובפסיפסים בבית אלפא וציפורי (יהלום, פיוט ומציאות, עמ' 108–109). גם בעל האגדה שרמז לפיוטנו סבר כן, שהרי הסמיך את העקדה למשתה – "ביום הגמל את יצחק" (בר' כא, ח). ואולי סבר הפייטן שלמרות גילו הצעיר, יצחק נעקד מרצונו. ראה בספרא המובא להלן, לשורה 26.

כמה צוי מלך	כָּמָה צווי שְׂקָד,
לא איחר דבר	לא אַחַר דָּבָר!
מיהר וביקע עיצים	מָהֵר וּבִקַּע עֵצִים,
נשא אש ומאכלת	נָשָׂא אֵשׁ וּמֵאֲכָלֶת,
15 שם על יחידו	שָׁם עַל יַחֲדוֹ
עצים עצי עולה	עֵצִים עֲצֵי עוֹלָה.

11 כמה צוי מלך – לפי נוסח כ"י פילדלפיה יש לקרוא כָּמָה. וכן בכ"י אוקספורד 2723, מס' 24: "כָּמָה בצוויך מלך". בשפתי רננות: "כָּמָה בצוויך אל". ואכן דרך הפייטן לפנות אל האל בגוף שני. נוסח כרמי, "כָּמָה צווי שְׂקָד", מתקשר יפה לטור הבא: "לא אחר דבר", ומכוון לבראשית כב, ג: "וישכם אברהם בבקר", שכן שְׂקָד בלשון חכמים קשור להשכמה. ראה למשל: "כמה אומניות שוקדות ומשכימות, ואני עומד שחרית ומוצא כל אלו לפני" (תוספתא, ברכות ו, ב [עמ' 33–34]). "אנו משכימים והם משכימים" שבבבלי ברכות כח ע"ב מקביל ל"אני שוקד והן שוקדין" שבירושלמי ברכות ד, ב (ז ע"ד). במובן קרוב, השורש שְׂקָד פירושו להיות ער: "לא היו ישנין כל הלילה, אלא שוקדין כנגד כהן גדול" (תוספתא, כפורים א, ט [עמ' 223]; וראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, ניריורק תשכ"ב, עמ' 732). הצעת הדברים אצל בן־יהודה (ערך "שְׂקָד", עמ' 7417) צריכה תיקון.

12 לא איחר דבר – השווה אז באין כל, עמ' 179: "ובאומר 'קח נא', לא איחר לעשות"; יוסי בן יוסי, עמ' 229: "בחנו ונס בו [=ביצחק] לשי ולא אחרו". על משמעות הזריזות בפיוט הקדום ראה הערת י' מופס, אישיותו של אלוהים: תיאולוגיה מקראית, אמונה אנושית ודמות האל, תרגם א' שרף, ירושלים תשס"ז, עמ' 131–134. והשווה ספר היובלים יז, יח. טורים 9–12 מהווים משפט ארוך ומורכב המאט לרגע את הקצב בתיאור הדרמטי של הצו ושל הציות.

14 נשא אש ומאכלת – על פי בר' כב, ו: "ויקח בידו את האש ואת המאכלת". על נשא במובן 'לקח' ראה בן־יהודה, ערך "נשא", עמ' 3851–3852.

15 שם – לפי האקרוסטיכון, סם, כרגיל בפיוט הקדום, כגון "סמחים בצאתם" בפיוט "אל אדון". יחידו – יצחק, על פי בר' כב, ב. וכן אצל יוסי בן יוסי, עמ' 186: "וביחידו לטבוח בחנתו ועמד"; שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 15 שורה 74.

16 עצים עצי עולה – בר' כב, ו: "ויקח [...] את עצי העולה וישם על יצחק בנו". לנוסח כרמי, "ערך עצי עולה", ראה בר' כב, ט: "ויבן [...] את המזבח ויערך את העצים". ואכן חכמים מדגישים את "מזבחו של יצחק [...] ומערכתו הערוכה עליו" (מכילתא, ויה בשלח, פרשה ג [מהדורת הורוביץ–רבין, ירושלים תש"ך, עמ' 100]). אבל הניסוח "שם על יחידו, ערך עצי עולה" מפתיע קצת, שהרי העצים, כשהושמו על יצחק, לא היו ערוכים במערכה; ושמא הכוונה ש"הלבישו" עצים למערכה

פנה ובנה מזבִּיחַ,	פנה ובנה מזבִּיחַ
צג ועלה כבש	צג ועלה כבש
קח בידו חרב	קח בידו חרב
רחמיו לא נכמרו.	רחמיו לא נכמרו
שדי הצריח לו	שדי הצריח לו
תרף ידך מהרה	תרף ידך מהרה

כ"ערך בגדים" (שופ' יז, י). סמך לנוסח כרמי יש במקבילה בעבודה אנונימית (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 45): "טעון עצי עירך, כשור אל טבח". וראה בראשית רבה נו, ג (עמ' 598); ותנחומא בוכר, וירא מו.

17 פנה – ראה (זולאי, א"י ופיוטיה, עמ' 398, 447–449, 498, 520); ומכוון לבראשית כב, ד: "וירא את המקום מרחוק"; ובבראשית רבה נו, א (עמ' 595): "מה ראה? ראה ענן קשור בהר. אמר, דומה שאתו מקום שאמר לי הקב"ה להקריב את בני שם". והשווה אז באין כל, עמ' 121 שורה 507 ובהערה; ושם, עמ' 179 שורה 261.

18 צג – עמד. ראה יהלום, שפת השיר, עמ' 87–88. ועלה כבש – כנראה כבש המזבח שבנה; וכן מבואר בכ"י אוקספורד 2737, מס' 24: "צג ועלה בכבש". וכעין זה בעבודה קדומה (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 45): "טס כנשר לכבש"; ובהערה שם: "היה אברהם קל כנשר לעשות רצון קונו, חש ועלה בכבש של מזבח". אולם שמא יש לקרוא שם כבש, ופירושו: מיהר כנשר הטס לחטוף כבש. בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 703, עמ' 107, הנוסח: "ועקרו ככבש". וכן באז באין כל, עמ' 179 שורה 265: "נעקד כמו כבש". נוסח כרמי, "והעלה כבש", רומז לבראשית כב, ב: "והעלהו שם לעולה", לפי הפירוש המובא בבראשית רבה נו, ח (עמ' 604), שהצו "העלהו" אכן קיים; והשווה גם אכן ג'נאח, רקמה, א, עמ' 58.

19–20 קח – יש לקרוא קח (=לָקַח), כשאר צורות העבר המקוצרות, ולא קח כבניקוד כרמי. לצורת העבר קח השווה יח' יז, ה (הערת ד"ר חיים א' כהן). קח... נכמרו – לשון חרב רגילה לגבי העקדה. ראה שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 15, 45; אז באין כל, עמ' 180; יוסי בן יוסי, עמ' 143, 205; אליצור, תענית, עמ' 181; וראה גם שמות רבה לח, ד. אולם בהקשר פיוטני יש גם הנגדה מרומזת למשפט שלמה במלכים א ג, כד–כו: "ויאמר המלך קחו לי חרב [...] ותאמר האשה אשר בנה החי [...] כי נכמרו רחמיה על בנה וכו'". ואילו אברהם "קח בידו חרב – רחמיו לא נכמרו".

21–22 שדי... מהרה – שאר הפיוט פונה לאל בגוף שני, כנהוג בתפילה. וכן במחזור מנהג רומא (כ"י רומא, Biblioteca Casanatense 69, עמ' 299): "שדי הצרחת לו". נוסח כרמי, "השמיע" (=גרם שישמע) תואם את הכתוב בבראשית כב, יא: "ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים". ושם צ"ל: "השמעת". אולם השווה קדמוניות המקרא

תמור בנך רציתי
תפור בסבך בקרן

תמור בנך רציתי
תפוש בסבך בקרן.

לב, ד: "וכיון שכבר הקריב את הבן על המזבח [...] מיהר שדי [בטקסט הלטיני Fortissimus, הכי חזק], ומעליין שיגר את קולו לאמור, 'לא תהרוג את בנך'; הערת ברוק, שירי עקדה סוריים, עמ' 70 מס' 7, עמ' 85 מס' 8; ופסיקתא דרב כהנא, כו, ג (עמ' 390): "אילולי שא' לו הקב"ה, אל תשלח ידך אל הנער כבר היה שחוט". תרף ידך מהרה – ראה בר' כב, יב; והשווה שמ' ד, כו.

23 תמור בנך – תמורת בנך. ראה יהלום, שפת השיר, עמ' 32. וכן בעבודה קדומה (שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 15): "ותתה תמורו איל כעולת כיפור". ובעבודה לשבת (שם, עמ' 6): "טנא אשכול [=יצחק] כשיי בשבתו [=עולת שבת], טהור [=הקב"ה] רצה, וחק איל תמורו". ומכוון לאמור בבראשית רבה נו, ט (עמ' 606–607): "וילך אברהם ויקח את האיל ויעלהו לעולה תחת בנו [...] אמר לפניו, רבון כל העולמים, הוי רואה דמיו שלאיל זה כאילו דמו שליצחק בני, אימוריו [...] כאילו אימוריו שליצחק בני, כהדה דתנן (תמורה ה, ה) הרי זו תחת זו, תמורת זו, חליפי זו, הרי זו תמורה". פירוש: תחת (בר' כב, יג) = תמורת. וכיוון שנחשב האיל לתמורה נשאר יצחק קרבן.

23–24 תמור... בקרן – לפי הכתוב בבראשית כב, יג נקרב האיל ביזמת אברהם, לא בצו האל. ושמא יש לפרש טורים אלה לא כצו אלא כהבטחה שיקובל האיל בתורת תמורה – רציתי מלשון "ונרצה לו" (ויקרא א, ד) – שממנה משתמע שגם יצחק יקובל כקרבן. והשווה שפיגל, אבות הפיוט, עמ' 6: "טנא אשכול כשיי בשבתו טהור רצה, וחק איל תמורו"; קדמוניות המקרא יח, ה: "דרשתי את בנו כעולה, והביאו [...] אבל השבתי אותו לאביו, וכיון שלא סירב, נרצה קרבנו לפני, ובגלל דמו בחרתי בהם"; ברוק, שירי עקדה סוריים, עמ' 110 שורה 114, עמ' 124 שורות 78–79. אולם בפיוט המאוחר הקב"ה מצווה על הקרבת האיל. למשל: ר' שלמה אבן גבירול, שירי הקדש, מהדורת ד' ירדן, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 129: "דוך ורוץ וקח איל תחת עפר" (הערת פרופ' שולמית אליצור). וכן בפסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש-שלוש, תל-אביב תשכ"ג (דפוס צילום וינה תר"מ), קעא ע"ב: "אמר לו אברהם, ומה אני הולך בלא קרבן? אמר לו הקדוש ברוך הוא, שא עיניך וראה את הקרבן שאחריך". וראה גם ברוק, שירי עקדה סוריים, עמ' 110 שורה 113, עמ' 124 שורה 82.

24 תפור – נוסח כרמי: "תפוש"; וכן במחזור רומא (כ"י רומא, Biblioteca Casanatense 69, עמ' 298). אולם אפשר לקיים גם את נוסח פילדלפיה, כי השורש תפ"ר מציין כל חיבור (ולאו דווקא בחוטים). ראה מ' בר-אשר, "הגלינות וההגהות בכתב-יד פארמה ב של המשנה: בחינה לשונית", סגולה לאריאלה: מאסף דברי מחקר וספרות לזכרה של אריאלה דיס-גולדברג, בעריכת מ' אידל ואחרים, ירושלים

תפן אל באפרו	תפן, אל, באפר,
תזכור לנו בריתו	תזכר לנו בריתו,
תנצר לנו עקידתו	תנצר לנו עקדתו,
תען ענוי נפשינו	תען ענוי נפשינו.
תגאלינו גואל חזק	תגאלנו גואל, חזק.

תש"ן, עמ' 136. בכ"י אוקספורד 2737, מס' 24: "נאחז בסבך בקרניו", נקט לשון המקרא וקלקל את האקרוסטיכון, אשר לפיו מתבקשת תיבה שתחילתה תי"ו; שכיוון שתמו אותיות האל"ף-בי"ת, חוזרים טורי תי"ו עד הסוף.

25 תפן אל באפרו – אפרו של יצחק. וכן בכל כתבי היד. אולם לפי נוסח כרמי, "תפן אל באפר", השכיל הפייטן לרמוז כאחת לאפר שבראשי המתענים (משנה תענית ב, א) ולאפרו של יצחק שהוא מזכיר!

26 תזכור לנו בריתו – ברית יצחק (וי' כו, מב) הנזכרת לפני הקב"ה תמיד, כיוון "שרואין את אפרו כאלו הוא צבור על גבי המזבח" (ספרא, בחוקותי [ק"ב ע"ג]).

29 גואל חזק – "גואל חזק" מצוי היום בכל נוסחי ברכת הגאולה (ראה יר' ג, לד), אבל רק במיעוט נוסחי הגניזה. ראה י' לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א, עמ' 93, 95. מפיוטנו נראה שהוא קדום. גם נוסח כ"י אוקספורד 2737, מס' 24, "גואל וחזק", מתועד בעמידה מן הגניזה (לוגר, שם). בכ"י מוצרי VIII.75.3 (שבו נשמר רק סוף הפיוט) כתוב "גאל", ונתלתה וי"ו למעלה בין הגימ"ל לאל"ף. תיקון דומה נמצא בעמידה מן הגניזה; וגם "גאל" בלי תיקון נמצא (לוגר, שם). כתיב זה נמצא במשנה תענית ב, ד (כ"י קאופמן), ובבבלי תענית טו, ע"א; טז, ע"ב (כ"י וטיקן 487). בכ"י קאופמן מנוקד, "גָּאֵל"; אולם נוסח כרמי, "גאול", משקף כנראה קריאה בצורת פֶּעוּל. הפיסוק של כרמי, "תגאלנו גאול, חזק" (= Redeem us, Mighty One), שגוי.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן ג'נאח, רקמה = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, א-ב, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד

אוצר הגאונים = אוצר הגאונים, ערוך בידי ב"מ לוין, ירושלים תשמ"ד (דפוס צילום של מהדורות קודמות, שנים שונות)

אז באין כל = אז באין כל: סדר העבודה הארץ-ישראלי ליום הכיפורים, מהדורת י' יהלום, ירושלים תשנ"ז

אליצור, תענית = ש' אליצור, "לסדר תפילת התענית של בני ארץ ישראל", תרביץ עה (תשס"ו), עמ' 175-184

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ירושלים
1959

בראשית רבה = מדרש בראשית רבה, מהדורת י' תיאודור וח' אלבק, ירושלים
תשכ"ה

S. Brock, "Two Syriac Verse Homilies on the = שירי עקדה סוריים
Binding of Isaac", *Le Muséon* 99 (1986), pp. 61–129 [= S. Brock, *From
Ephrem to Romanos: Interactions between Syriac and Greek in Late
Antiquity*, Aldershot, 1999, article VI]

ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשל"ב
זולאי, א"י ופיוטיה = מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה,
בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו
יהלום, פיוט ומציאות = י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל-אביב
תש"ס

יהלום, שפת השיר = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום,
ירושלים תשמ"ה

יוסי בן יוסי = פיוטי יוסי בן יוסי², מהדורת א' מירסקי, ירושלים תשנ"א
יניי = מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, מהדורת צ"מ רבינוביץ, א-ב,
ירושלים תשמ"ה-תשמ"ז

T. Carmi, *The Penguin Book of Hebrew Verse*, New = שירה עברית =
York 1981

לוי, תעניות ד' לוי, תעניות הציבור ודרשות החכמים: הלכה ומעשה בתקופת
התלמוד, תל-אביב תשס"א

מירסקי, הפיוט = א' מירסקי, הפיוט: התפתחותו בארץ-ישראל ובגולה, ירושלים
תש"ן

סבתו, סנהדרין = מ' סבתו, כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת
הנוסח, ירושלים תשנ"ח

ספרא = ספרא דבי רב, מהדורת א"ה ווייס, ניו-יורק תש"ז (דפוס צילום וינה
תרכ"ב)

E. Fleischer, "Piyyut", *The Literature of the Sages*, ed. S. = פיוט =
Safrai et al., II, Assen 2006, pp. 363–374

פליישר, שירת הקודש = ע' פליישר, שירת-הקודש העברית בימי-הביניים² (מהדורה
מצולמת עם נספחים), ירושלים תשס"ח

פסיקתא דרב כהנא = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מגדלבוים, ניו-יורק תשכ"ב
קדמוניות המקרא = *The Pseudo-Philo* (= *Liber Antiquitatum Biblicarum*), *The
Old Testament Pseudepigrapha*, trans. D. J. Harrington, ed. J. H.
Charlesworth, II, New York 1985, pp. 291–377

M. Kister, "Observations on Aspects of Exegesis, = קיסטר, הערות = Tradition and Theology in Midrash, Pseudepigrapha, and Other Jewish Writings", *Tracing the Threads: Studies in the Vitality of Jewish Pseudepigrapha*, ed. J. C. Reeves, Atlanta 1994, pp. 1–34

J. Schirrmann, "Hebrew Liturgical Poetry and = שירמן, שירה ליטורגית = Christian Hymnology", *Jewish Quarterly Review* 44 (1953–1954), pp. 123–161

שפיגל, אבות הפיוט = ש' שפיגל, אבות הפיוט, ניו-יורק–ירושלים תשנ"ז
תוספתא = תוספתא, מהדורת ש' ליברמן, ניו-יורק תשט"ו–תשמ"ח

”וּפָחַד וְרָחַב לְבָבָךְ”: גרסת ר' יהודה בן דוד חיוג'

בנבואות הנחמה של ישעיהו, הנביא מבטיח לעם ישראל עתיד מזהיר בלשון זו: “קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח”. הפסוק הזה פותח את ההפטרה הידועה מפרק ס. בפסוק ד אומר ישעיהו: “שאי סביב עיניך וראי, פלם נקבצו באו לך, בניך מרחוק יבאו ובנתיך על צד תאמנה”. ובפסוק ה: “אז תראי ונתהרת ופחד ורחב לבבך, כי יהפך עליך המון ים, חיל גוים יבאו לך”.

לפי עדויות עקשניות, ר' יהודה בן דוד חיוג', המאור הגדול של הדקדוק העברי שחי ופעל בפאס שבמרוקו ולימים בקורדובה שבספרד במחצית השנייה של המאה העשירית למניינם, גרס “ופחד ורחב לבבך”. גרסת ורהב נפוצה במאה השלוש-עשרה משהביא אותה רד”ק בספר השרשים שלו, ערך “רחב”.¹ במאה השש-עשרה היא מופיעה בחיבורו הנודע של ר' ידידיה מנורצי “מנחת שי”, בהערותו על אתר לפסוק, שם הוא מצטט מרד”ק.

משיצא לאור פירוש ר' יהודה אבן בלעם לישעיהו, תחילה בידי יוסף דרנבורג² ולאחר מכן בידי משה גושן-גוטשטיין ומערכי פרץ,³ נתברר שהוא היה ראשון המבקרים של גרסה זו בספרד, ברבע השלישי של המאה האחת-עשרה. דבר זה עולה מפירושו לכתוב “ופחד ורחב לבבך” (יש' ס, ה):

פמענאה אתסאע אלפכר ענד אג'אלתה פי עט'אים אלאמור ומעג'באתהא ווהם פי קראתה אבו זכריא וט'נה ורהב באלהא קאל [אנה פעל] מאץ'

* מאמר זה מיוסד על הרצאתי במעמד הענקת פרס האקדמיה ללשון העברית בחקר הלשון העברית ע"ש רורברט ומישל אסרף ביום שני, י"ב במרחשוון תשס"ט (10 בנובמבר 2008).

1. ספר השרשים לדוד בן יוסף קמחי הספרדי, מהדורת י"ה ביזנטל ופ' לברכט, ברלין 1847. השער הלטיני: J. H. Biesenthal and F. Lebrecht, *Rabbi Davidis Kimchi Radicum*, Berlin 1847.

2. *Gloses d'Abou Zekariya Yahia Ben Bilam sur Isaïe*, trans. from the Arabic J. Dérenbourg, Paris 1892 (להלן דרנבורג, אבן בלעם).

3. פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, המקור הערבי על פי כתב יד פירקוביץ (RNL Ebr.-arab I 1377) עם תרגום עברי, הערות ומבוא מאת מ' גושן-גוטשטיין, סייע בידו מ' פרץ, רמת-גן תשנ"ב (להלן אבן בלעם, ישעיהו).

ולד'לך ג'א [בקמץ גדול] ללפרק אלד'י בינה ובין אזכיר רהב ובכל ליודעי
הד'א מן עט'ים אלכ'טא.⁴

תרגום גושן ופרץ:

מובנו התרחבות המחשבה, בשעה שהיא סובבת על דברים עצומים ונפלאים.
ואבו זכריא טעה בקריאתה וחשב שזו "ורחב" בה"א. ואמר שהוא פועל עבר
ולכן בא בקמץ גדול,⁵ להבדיל בינו לבין "אזכיר רהב ובכל ליודעי" [תה'
פז, ד] וזאת טעות חמורה.⁶

לדברי אבן בלעם, אין זו אפוא גרסה ממשית, מסורתית, אלא טעות.
בזמן האחרון גילינו בגניזה עדויות נוספות. אחת מהן בקטע מפירושו של תנחום
הירושלמי, איש מצרים בן המאה השלוש-עשרה, לישיעיהו, וזה לשונו:

ואמא אבו זכריא פקאל אנה יעני ורחב פעל מאץ' לד'לך הו מלרע ליפרק
בינה ובין אזכיר רהב ובכל. פהד'א ידל אנה כאן יט'ן אנה מכתוב בהא אעני
ופחד ורהב. חתי יתצ'מו ויתסאוו פי מעני אלהיבה ואלפזע או אנה כאן
יעתקד אן אלחא פיה בדל הא ומא אוהמה פי דלך סוי לפט'ה ופחד אלתי
אשתרכת מעהא (T-S NS 275.32b, דף 22ב, וכן RNL Ebr.-Arab. I
1967, דף 60א).

ובתרגום:

ואילו ר' יהודה חיוג' אמר כי פירוש "וְרַחֲב" פועל בעבר, ולכן הוא מלרע,
כדי להבחינו מן "אזכיר רַהֲב ובכל" (תה' פז, ד). וזה מוכיח כי הוא סבר כי
הכתיב בה"א, כלומר "ופחד וְרַחֲב". כך שהם [=שני הפעלים] מצטרפים
ומשתווים בהוראת אימה ופחד; או שסבר כי חי"ת היא תמורת ה"א; ולא
הִשָּׁגה אותו בכך אלא תיבת "ופחד" שנדווגה עמה [=עם "ורחב"].⁷

מה שהכשיל את חיוג', לדברי תנחום הירושלמי, הוא אי-סבירותו הסמנטית של
הצירוף "ופחד וְרַחֲב", כי הפחד אינו מרחיב את הלב כידוע אלא להפך. וכבר תרגם
רס"ג בהקשר דומה את הביטוי "צרות לבבי הרחיבו" (תה' כה, יז): "וצירור קלבי
קד אתסע עלי" (=צרות לבי רחבות עליי, גדולות ממני); ור' יונה אבן ג'נאח יכול
היה להעיר על תחבירו של פסוק זה שאין לקרוא "צרות – לבבי הרחיבו", ניתוח

4. שם, עמ' 234. בין סוגריים מרובעים השלמתו של דרנבורג.

5. המהדירים הלכו אחר השלמתו של דרנבורג (אבן בלעם), אך ההשלמה הנכונה היא "מלרע",
כפי שמלמדת המובאה מקטע הגניזה שלהלן.

6. אבן בלעם, ישיעיהו, עמ' 234.

7. כל התרגומים מערבית לעברית להלן הם שלי אלא אם כן צוין מקור מפורש אחר לתרגום.

שמשמע ממנו כאילו הצרות הרחיבו את לבבי, אלא "צרות לבבי – הרחיבו", היינו: צרות לבבי התרחבו.⁸ שהרי הצרות אינן מרחיבות את הלב אלא מכווצות אותו; אלא שופחד בהקשר הזה נושא כמובן גם משמעות אחרת, כפי שצינו פרשנים אחרים.⁹

גרסת ורהב לא ירדה מהפרק גם בשלהי המאה החמש-עשרה. מתקופה זו יש לנו עדות של ר' סעדיה אבן דנאן, ממגורשי ספרד שגלה לצפון אפריקה, במילונו "אלצ'ורוי פי אללגה אלעבראניה", שיצא לאור לפני שנים אחדות על ידי מילאגרוס ח'ימנז-סנצ'ז,¹⁰ בשם ספר השרשים. בערך רה"ב אבן דנאן כותב:

ופחד ורהב לבבך, ירהב, והו מן מעני אלכ'וף. הכד'א יקראה ויפסרה אבו זכריא חיוג' ז"ל. וקד אסתעמלה שיוך' אללגה ואלשערא פי הד'א אלמעני. וראינאה כד'לך בכ'ט ר' לכתן אלשהיר באלאכ'תין נ"ע. ואכ'ר[ון] יקראוה ופחד ורחב.¹¹

ובתרגום:

ופחד ורהב לבבך, ירהב, והוא ממשמעות הפחד. כך קורא אותו ומפרשו אבו זכריא חיוג' ז"ל. וחכמי הלשון והמשוררים משתמשים במילה במובן זה. וראינו אותו כך בכתב ידו של ר' לכתן הידוע בכינוי אלאכ'תין נ"ע. ואחרים גורסים ופחד ורחב.

לא נתבררה זהותו של ר' לכתן זה, ואף לא ברור אם הכוונה לכתב ידו בעותק מן המקרא או בעותק מחיבורו של חיוג'. מכל מקום, אבן דנאן הציג גרסה זו בלא ביקורת, ולא זו בלבד אלא שהציג אותה כאחת משתי קריאות לגיטימיות לכאורה. הרי לנו חמש עדויות רצופות לאורך חמש מאות שנה על גרסתו של חיוג', ואין זה דבר של מה בכך. אנחנו יודעים כי חכמי הלשון בימי הביניים טרחו להשיג את כתבי היד המוסמכים ביותר של המקרא, והקפידו על קלה כבחמורה.

והנה בומן האחרון מצאנו לכאורה ראייה לסתור, עדותו של עלי בן סלימן הקראי הירושלמי, איש המאה האחת-עשרה. נתגלגלה זכות לידי תלמידי אפרים בן-פורת

8. ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח, מהדורת מ' וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, עמ' קסג והערה 13.

9. ראה להלן פירוש עלי בן סולמן. ובפירושים חדשים ראה למשל פירוש של שלום פאול (להלן הערה 23).

10. M. Jiménez-Sánchez, *Se'adyah ibn Danān, Sefer ha-Šōrašim, Introducción, edición e índices*, Granada 1996.

11. שם, עמ' 307. ולפני כן A. Neubauer (ed.), *The Book of Hebrew Roots by Abū l-Walid Marwān Ibn Janāh*, Oxford 1875, p. 801.

ולי, ואיתרנו בין עלי הגניזה נוסח מקוצר שעשה עלי בן סולימן מחיבורו הרביעי של חיוג', כתאב אֶלְנֶתֶף, שהוא פירוש לשמונת ספרי נביאים.¹² על פי עדות עלי בן סלימן, קרא חיוג' בישעיהו ס, ה, לפי הנוסח כמקובל, "ופחד ורחב לבבך". וזה נוסח פירוש חיוג' במסירתו של עלי בן סולימן: "אז תיראי"¹³ ונהרת ופחד ורחב לבבך יריד אן בעקב אליראה תאתיך נְהָרָה ובעקב פחד לב יחצל לך רַחֵב לב" (= "אז תיראי ונהרת ופחד ורחב לבבך" כוונתו שבעקבות היראה תבואך נְהָרָה, ובעקבות פחד הלב יִקְרַךְ רַחֵב לב). גם הלשון גם הפירוש במסירת בן סולימן אינם משאירים ספק שהגרסה היא ורחב. לחיזוק גרסת עלי בן סלימן נביא גם מפירושו שלו לספר ישעיהו (RNL Ebr.- Arab. I 3417, דף 42), שגם בו אין זכר לגרסת רחב אף שהביא פירוש מקורב בלשון "יש אומרים":

ופחד ורחב לבבך ענד מא תצל אליך אלקואפל אלכבאר ותנט'ריהם ודאכ'ל קלבך אולא אלפוע קבל אן תעלמי עלי אי וג'ה וצלו פאד'א עלמת אנה בהג'יך באולאדך אתסע קלבך ואבסט באלסרור ואלפרח בעד אן כאן קד דאכ'לה אלפוע. וקיל אן ליס ופחד פזע בל תעג'ב ואסתהואל מן כת'רה אלנעם ואן מת'לה ופחד אל יי ואל טובו.

ובתרגום:

"ופחד ורחב לבבך": כאשר יגיעו אלייך השיירות הגדולות ותראי אותן, יירא לבבך תחילה, בטרם תדעי את מגמת פניהן. וכשתדעי שהם משמחים אותך בילדייך, ירחב לבך וישמח אחרי שירא בתחילה. ויש אומרים שעניין "ופחד" אינו יראה אלא פליאה ותדהמה מרוב החסדים, וכמוהו "ופחדו אל ה' ואל טובו" (הושע ג, ה).

הפירוש השני קרוב מאוד למה שרצה חיוג' לומר, אך פירוש לחוד וגרסה לחוד. כיצד ניתן ליישב את ההבדל הגדול בין עדות עלי בן סלימן לבין שאר העדויות? אילו מצא עלי בן סלימן לפניו גרסת ורחב מן הסתם לא היה עובר עליה בשתיקה. ועוד זאת, נוכחנו שבקיצורו ובעיבודו לכתאב אלנֶתֶף היה נאמן מאוד לדברי חיוג'.

12. על כתאב אלנֶתֶף ועל קיצורו ראה נ' בסל, כתאב אלנֶתֶף לר' יהודה חיוג', תל-אביב 2001; א' ממן וא' בן-פורת (מהדירים), פְּתָאב אֶלְנֶתֶף, פירושו הדקדוקי של ר' יהודה חיוג' לספרי נביאים, בעיבוד עלי בן סלימן, עם מבוא, מהדורה ותרגום מוערים ומפתח הפסוקים (ברפוס). המובאה מדף 19 של כתב היד, והדיון במבוא.

13. יצוין כי מהדירי כ"י לנינגרד של המקרא, קיטל וקאלה (*Biblia Hebraica Stuttgartensia*), (ed. R. Kittel and P. Kahle, Stuttgart 1951, p. 769), העירו לתיבה זו כי כתיב יד רבים גורסים תיראי, כיו"ד, אך כבר העיר רד"ק שהכתיב והקריאה כיו"ד הם טעות, וצריך לקרוא מלשון ראייה.

וזאת כמובן יכולנו להסיק מהשוואה שיטתית של דבריו לכל המקומות שנמצא גם נוסח מקורי של נתן כמות שהוא.

והנה אם נדקדק נראה שאבן בלעם, תנחום ירושלמי, רד"ק, סעדיה אבן דנאן ור' ידידיה מנורצי, ציטטו לא מכתאב אלנתף אלא מספרו השלישי של חיוג', ככתאב אלנתקיס (ספר הניקוד), ורד"ק ציין לספר הניקוד במפורש. וזו לשון חיוג' בכתאב אלנתקיס:

ופחד ורהב לבבך אלפא פי פחד קמוצה ללפרק אלד"י בינה ובין פחד ופחת ואלרא פי רהב קמץ גדול ללפרק אלד"י בינה ובין רהב ובכל ליודעי ואמא אלחא ואלהא פבקיאת מפתוחתאן כמא כאנת פי אלמצדר קבל כ'רוג'ה אלי אלפעל אלמאצי' ואנמא יתעלק אלתפסיר מן מוצ'ע אלסאכן.¹⁴

ובתרגום:

וכמוהו ופחד ורהב לבבך: הפ"א ב"פחד" בקמץ כדי להבחין בינה ובין "פחד ופחת" (יש' כד, יז ועוד), והר"ש ב"רהב" בקמץ גדול כדי להבחינה מן "רהב ובכל ליודעי" (תה' פז, ד), והח"ת והה"א נותרו פתוחות, כפי שהיו במקור לפני שהפכו פועל עבר, וביאור המילים האלה תלוי במקום הנח.¹⁵

אכן התיבות הנידונות מפתוב זה הולמות את ההקשר שבו הביאן חיוג', שכן הוא דן באותו שער בהבדל בין הטעמת מלעיל להטעמת מלרע במילים דו-הברתיות. מלבד התמיהה שיש לנו על עלי בן סולימן, יש לתמוה גם על שני חכמים נוספים: על ר' אברהם אבן עזרא שתרגם את כתאב אלנתקיס לעברית והביא את גרסת חיוג' כמות שהיא ולא ראה צורך להעיר עליה. אף הוא לא העיר עליה בפירושו על אתר לישעיה ס, ה. ולא פחות מזה יש לתמוה שר' יונה אבן ג'נאח לא העיר בכתאב אלאצול על גרסת "ופחד ורהב" של חיוג' מאומה, לא בשורש פח"ד ולא בשורשים רח"ב ורה"ב.

על אבן עזרא, אין בידי ליישב את התמיהה. על אבן ג'נאח ידוע בוודאות כי לא ראה כלל את כתאב אלנתף לחיוג'. ולפי דרכנו למדנו, שאבן ג'נאח לא ראה גם את

14. ראה י"ב נוט (עורך ומתרגם), שלשה ספרי דקדוק, הלא המה: א – ספר אותיות הנח והמשך, ב – ספר פעלי הכפל, ג – ספר הנקוד, אשר חברם בלשון ערבי ר' יהודה הנקרא חיוג' ז"ל ותרגמם ללשון הקדש ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה נ"ע ויצאו לאור בפעם הראשונה עם העתקתם ללשון אנגליקא, לונדון וברלין 1870, עמ' vii.

15. והשווה תרגום ר' אברהם אבן עזרא, י"ל דוקעס, ספרי דקדוק מראש המדקדקים ר' יהודה חיוג', הלא המה: א' – ספר אותיות הנח, ב' – פעלי הכפל, ג' – הניקוד, אשר העתיקם החכם ר' אברהם בן עזרא ז"ל מערבי לעברי, פרנקפורט א"מ 1844, עמ' 123, בצד העברי.

כתאב אלתנקיט לחיוג', וכל המידע שלו היה משני ספרי הדקדוק הראשונים של חיוג' בלבד, הספר על הפעלים העלולים והספר על גזרת הכפולים.¹⁶ אבל דומה לשאלה על עלי בן סלימן אפשר להציע תשובה: חיוג' גרס, כנראה, "ופחד ורהב" כשחיבר את כתאב אלתנקיט, אך משהגיע לספרו האחרון, כתאב אלנתף, כבר היה תחת ידיו כתב יד מדויק של המקרא ובו גרס "ופחד ורחב", בחי"ת. ועל כן אין זכר לגרסת ורהב אצל עלי בן סלימן בקיצורו לאלנתף. ספק גדול אם החכמים האחרים שהזכרנו לעיל, להוציא את עלי בן סולמן, זכו לראות את כתאב אלנתף, כי אילו ראו אותו היו מעמידים על הסתירה שבינו לבין ספר הניקוד. עד היום חידה גדולה היא איך נעלם כתאב אלנתף סמוך לכתיבתו, ולא נתגלה אלא במצרים כעבור כשישים שנה. אבל זו שאלה אחרת. אכן העיון במובאות מדברי חיוג' בפירושי אבן בלעם לישעיהו, לירמיהו וליחזקאל מלמד שמקור רובן בחיבורי הדקדוק של חיוג'. ואילו המובאות מכתאב אלנתף נדירות, כגון הפירוש ליחזקאל מח, יב,¹⁷ וגם אלה ספק אם הגיעו לידי מכלי ראשון. בשולי הדברים נציין כי תיעוד נוסף של גרסה זו נמצא באחת ההעתקות של מחברת מנחם בן סרוק, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Ms. Ar. Or. 51 (Margoliouth 951,1).¹⁸ הגרסה "ופחד ורהב לכבך" הובאה כאחת הדוגמות ברשימת הצימודים בהקדמה למחברת (מחברת, עמ' 13*), בכלל "המלים השווים במראיהם ושונים בנקידתם ובפתרונם", כלומר לצורך השוואת השם פֶּחַד (איוב ד, יד), שהוא במלעיל, עם הפועל ופחד שבפסוקנו, שהוא במלרע.¹⁹ אך כתב יד זה אינו המסירה הקדומה או המהימנה ביותר של מחברת מנחם. בהתקנת נוסח המחברת

16. למקור הערבי ראה M. Jastrow (ed.), *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew* by *Abu Zakariyya Yahya Ibn Dawud of Fez Known as Hayyūg*, Leiden 1897. לתרגומים העבריים ראה מהדורת דוקס (שם) ומהדורת נוט (לעיל הערה 14).
17. "והיתה להם תרומיה: [מת'ל תרומה ואבו זכריא יקול אנה נסבה אלי תרומה] וכד'לך הומיה נסבה אלי הומיה וכו'כיה נסבה אלי בוכה" (ובתרגום מערבי פרץ: "כמו רומה, ואבו זכריא אומר שהיא ייחוס ל'תרומה' וכן הומיה 'יש' כב, ב] ייחוס ל'הומה' [מל"א א, מא], ו'בוכיה' [איכה א, טז] – ייחוס ל'בוכה'"). ראה מ' פרץ (מהדיר), פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר יחזקאל, רמת-גן תש"ס, עמ' 160.
18. אני מודה למר עמנואל מסטיי, המתקין את "מחברת מנחם" לצורך המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, שהעמיד אותי בעקבות הרצאתי (ראה הערת הכוכב בתחילת המאמר) על גרסה זו ועל הנתונים מכתבי היד המשמשים להתקנת המחברת.
19. סאאנז'בדייוס *Mahberet: Menaḥem Ben Saruq*, edición critica e introducción de (A. Sáenz-Badillos, Granada 1986, Ms. B, pp. 62–63). תיאר את כתב היד על יסוד הנתונים שבקטלוג מרגוליות. לרבריו הוא הועתק בידי יצחק בן מנחם בשנת 1189, בכתיבה צרפתית או אשכנזית. סאאנז'בדייוס לא העיר על גרסה זו באפרט ההערות הטקסטואליות שלו (מחברת, עמ' 13*), ובפנים הביא ורחב, מן הסתם על פי הנוסח המקובל, או על פי נוסח אחד כתבי היד האחרים.

באקדמיה ללשון העברית הוא משמש רק עד משנה. בכתבי יד אחרים המחזיקים את הקטע הרלוונטי מן ההקדמה למחברת, כגון כ"י פרמה (Ms. 3508 (Perreau 32/3), שהועתק במאה השלוש-עשרה, הגרסה היא ורחב.²⁰ ועוד, במחברת עצמה לא הובאה גרסה זו בשורש רח"ב ולא בשורש רה"ב, ואין זה סביר שמנחם היה עובר עליה בשתיקה אילו ידע על חילופים בנוסח הכתוב.

אשר לעדויות מכתבי היד למקרא: בכתבי היד המוסמכים ביותר אין זכר לגרסת ורהב. כתר ארם צובא²¹ וכ"י לנינגרד (סנקט פטרבורג)²² ורבים אחרים גורסים אך ורחב. אף אין כל הערת מסורה על גרסת ורהב. אך בשוליים אתה מוצא כתבי יד חוץ-מסורתיים שגרסו ורהב, ועם זה, מסורת הקריאה של המקרא מיסודם של חכמי ישראל הקדומים מאוששת היטב ויודעת שזו לא הייתה גרסה ממשית אלא שגיאה בעולם, כפי שראינו לעיל.²³

20. כתב היד החשוב ביותר של מחברת מנחם – כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add.27214 (Margoliouth 950,1) משנת 1090–1091 – חסר בראשו עד אמצע אות גימ"ל, ועל כן אינו יכול להעיד על גרסת הפסוק שלנו.

21. לא בכתב היד ולא במהדורה המדעית של מפעל המקרא באוניברסיטה העברית. ראה M. H. Goshen-Gottstein, *The Hebrew University Bible: The Book of Isaiah*, III, Jerusalem 1993, עמ' רסט. וכן אין זכר לגרסת ורהב בתנ"ך בריואר – תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בידי מ' בריואר, ירושלים תשמ"ט; ולא בכתר ירושלים, תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים, בשיטת מ' בריואר ובפיקוח מדעי של י" עופר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 419.

22. ביבליה הבראיקה שטוטגרטנויה (לעיל הערה 13). וכך מהדורת דותן – תורה נביאים וכתובים, מדויקים היטב על פי הניקוד הטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד לנינגרד בידי אהרן דותן, תל-אביב תשל"ג.

23. דרך משל, במהדורת גושן-גוטשטיין של ספר ישעיהו (לעיל הערה 21) העירו באפרט החמישי, שעל אף שתרגום השבעים תרגם ורחב (*ekstêse* (=תתמה)), לא סביר שגרס ורהב. אמנם באפרט השלישי, שם, ציינו כי כמה כתבי יד מאוספי קניקוט ומאוספי דה רוסי גורסים ורהב, אך מסתבר שמדובר בכתבי יד חוץ-מסורתיים או לא מדויקים. אכן גרסה זו נזכרת בפירושים מדעיים למיניהם לספר ישעיהו, ויש שעשו אותה עיקר, כי היא הולמת יותר את התקבולת, מבלי שהביאו בחשבון את העובדה הפשוטה שופחד נושא את המשמעות שציין כבר עלי בן סולימן כאמור בפנים לעיל. ראה למשל *The Old Testament: A Critical Edition of the Hebrew Text*, Part 10: *The Book of Isaiah*, by T. K. Cheyne, Leipzig 1899, pp. 64, 160; וכן: *J. L. Koole, Isaiah, Part III, Volume 4: Chapters 56–66 (Historical Commentary of the Old Testament)*, Kampen 1997, p. 228. ואפייני הדבר שבפירוש המדעי העדכני ביותר ליסעיהו, כל שמחברו שלום פאול אומר בעניין זה הוא רק ש"יש גרסה: ופחד ורהב" בכתבי יד עבריים מימיהביניים (ראה גם מנחת ש"י), אך הביאה רק בשולי דבריו. ומשלא בירר את מקורותיה ברי שלא ייחס לה חשיבות מרובה, אף שטרח לפרש אותה. ואין צריך לומר שהנוסח שהביא בפנים לכתוב זה הוא הנוסח המסורתי המקובל. ראה ש"מ פאול, ישעיה פרקים מ-סו (מקרא לישראל – פירוש מדעי למקרא בעריכת ש' אחיטוב), תל-אביב-ירושלים תשס"ח, עמ' 475.

תפיסת השורש של רש"י

א. תפיסת השורש בחכמת הלשון בימי הביניים

1. מושג השורש בחכמת הלשון הספרדית
השלב החשוב בתולדות חכמת הלשון העברית הוא התקופה שנפתחה בחיבוריו של ר' יהודה חיוג' שנכתבו סביב שנת 1000 לסה"נ.¹ חידושו העיקרי של חיוג' קשור לתפיסה של מושג השורש, שמקורו בדקדוק הערבי וחיוג' לקחו משם והעבירו בהצלחה לדקדוק העברי. הוא העמיד את השיטה,² והמדקדקים שבאו אחריו פירטו את הדברים ויישמום בניתוח המילים שבמקרא ובבניית מילונייהם. הפעילות הדקדוקית הזאת התרחשה כולה בספרד. אסכולת הדקדוק העברי מספרד, אשר נשענה על הדקדוק הערבי, יצרה את הבסיס לדקדוק העברי המסורתי. מאמר זה בא לבחון את עמדתו של רש"י בסוגיית השורש על סמך עיון בהערותיו הפרשניות לתורה.

השורש הוא, כהגדרתו של זאב בן-חיים, מורפמה מופשטת (אך ממשית) של עיצורים המשותפים לקבוצת מילים והיא מכילה את התוכן הסמנטי המשותף שלהם,³ והוא אחד המושגים המרכזיים בתיאור המורפולוגי של העברית.⁴ בחכמת

* עיקרי הדברים הושמעו ביום העיון על העברית ולשונות היהודים שנערך לכבוד פרופ' משה בראשר ב"א בכסלו תשס"ח (21 בנובמבר 2007). כאן הם ניתנים במלואם, וכמו כן נדונים נושאים שלא עסקתי בהם בהרצאה שבעל פה. תודתי לקורא האנונימי של המאמר על הערותיו המועילות למרות הסתייגותו ממסקנת המאמר.

1. ראה D. Téné and A. Maman, "Linguistic Literature, Hebrew", *Encyclopaedia Judaica*, 13, Jerusalem 2007, p. 32; א' אלדר, "אסכולת הדקדוק האנדלוסית: תקופת הראשית", פעמים 38 (תשמ"ט) עמ' 21–33; הנ"ל, משנתו הדקדוקית, עמ' 169; ש' מורג, "המורשת הלשונית העברית של קהילות ספרד", עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בראשר, י' בריאר וא' ממן, ירושלים תשס"ד, עמ' 68; N. Allony and A. Maman, "Hayyuj Yehuda ben David", *Encyclopaedia Judaica*, 8, Jerusalem 2007, pp. 484–485.

2. ספריו העיקריים של חיוג' עוסקים בשורש: "כתאב אלאפעאל ד'ואת אלמת'לין" (ספר הפעלים בעלי [האותיות] הדומות) ו"כתאב חרוף אלמד ואללין" (ספר הפעלים בעלי אותיות הנוח).

3. ראה Z. Ben-Hayyim, "Hebrew Grammar", *Encyclopaedia Judaica*, 8, p. 574.

4. מרכזיותו של מושג השורש לתיאור המורפולוגי של העברית עולה גם ממחקרים בעברית

הלשון של ימי הביניים העיסוק בשורש היה קשור בלימוד המקרא ובהבנתו, ובבניית המילון של העברית המקראית. שתי שיטות שונות נודעו בספרד בבניית המילונים האלה: האחת מיוצגת במחברת מנחם, מילונו של מנחם בן סרוק,⁵ והאחרת בספר השורשים של יונה אבן ג'נאח,⁶ הבנוי על שיטתו של חיוג'.

מנחם לא השתמש בדרך כלל במונח "שורש" אלא ב"סוד", והוא הבסיס למיון הערכים במילונו. יסוד הוא "צירוף האותיות הקבוע שאינו משתנה והקיים תמיד בכל צורותיה של המילה".⁷ מחבר מילון צריך להחליט אילו מילים כלולות בקבוצה הצורות הנידונה, אך הקריטריון של האותיות הקיימות בכל הצורות הוא קריטריון צורני אובייקטיבי מובהק. כך בנה מנחם את הערכים הראשיים במילונו. לדוגמה, כאשר היה צריך לקבוע יסוד לצורות כגון יִשָּׁב, יָשׁוּב, יֵשֶׁב, יִשָּׁב, הוא בדק אילו אותיות קיימות בכל הצורות של המילים האלה, והן האותיות שֵׁב, ולכן היסוד הוא שֵׁב (מחברת, עמ' 359*). הערך הראשי מחולק חלוקת משנה סמנטית. בדוגמה של הערך שֵׁב הוא מחולק לשמונה משמעים שונים, המכונים "מחלקות", ללא קשר לשיקולי תצורה. המעיין במחברת מנחם נוכח לדעת שהחלוקה לערכים ראשיים מבוססת על קנה המידה הצורני בלבד, וחלוקת המשנה מבוססת על שיקולים סמנטיים בלבד. מנחם השתמש בשיטתו באופן עקיב, והמילון שכתב זכה לתפוצה רחבה בעולם היהודי.

גם בן דורו של מנחם, דונש בן לברט, הסכים מבחינה עקרונית עם שיטה זו של מנחם, אף על פי שמתח עליו ביקורת חריפה בפרטים שונים באשר ליישומה לגבי מילים מן המקרא.⁸

אולם זמן קצר אחרי שחיבר מנחם את מילונו בא חיוג' והציע שיטה אחרת. הוא מתח ביקורת על שיטתו של מנחם והתייחס לפרטים שונים בדבריו, בלי להזכירו בשמו.⁹ בפתיחת חיבורו טען חיוג' שתי טענות: (א) שיטת המיון של מנחם אינה

החדשה. ראה למשל T. Sasaki, *The Verb Formation of Modern Hebrew*, Ph.D. dissertation, The Hebrew University in Jerusalem, 2000; ע' אורנן, המילה האחרונה: מנגנון התצורה של המילה העברית, חיפה תשס"ג. לסקירה מסכמת ראה מ' אפרת, "עיונים בהגדרת השורש העברי", בלשונות עברית 46 (תש"ס), עמ' 54-56; G. Goldenberg, "Semitic Triradicalism and the Biradical Question", *Semitic Studies in Honor of Edward Ullendorf*, ed. G. Khan, Leiden 2005, pp. 7-25.

5. מחברת (מהדורת סאאנז'בדייס). כל מראי המקום ממחברת מנחם יובאו ממהדורה זו, למעט מקרים שנציין במפורש למהדורת פליפובסקי.

6. ספר השרשים, הוא החלק השני ממחברת הדקדוק, חיברו בלשון ערב ר' יונה בן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקודש ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז באכער, ברלין 1896.

7. מורג, מחלוקת, עמ' 5. שיטתו של מנחם בן סרוק בעניין זה זכתה לדיונים רבים. לדיון מפורט ראה אלדר, התפתחות.

8. מורג, מחלוקת, עמ' 8. התייחסות לנושא שורשים של גזרת פ"ו ראה בסעיף 5 להלן.

9. ראה ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה, עמ' 155. ראה גם נ' בסל,

מבחינה בין צורות הנבדלות בנטיותיהן, ובכך מתעלמת מן ההבדל במין ערכים שנראים בעינינו שונים זה מזה, כגון השורשים י"ש/ב/ש"ה/נש"ב/ש"ו"ב בדוגמה שנתנו לעיל. זהו חיסרון הנוגע בעיקר לניתוח צורות שונות בלשון המקרא. (ב) האפשרות ליצור צורות פועל בלי להתחשב בכללי הנטייה המקובלים במקרא. העיסוק המילוני של מנחם ודונש היה בעל חשיבות רבה לא רק להבנת העברית המקראית, כי אם גם לשימוש בעברית כלשון ספרותית.¹⁰ לכן נושא זה נכלל בביקורתו של חיוג' על מנחם.¹¹

ואכן חיוג' הלך בדרך אחרת. הוא תיאר את השינויים הפונטיים החלים בנטיות הפעלים העלולים, העמיד את הגזרות השונות (פ"ו, ע"ו, ל"י וכפולים), והניח בסיס למיון מילוני המתאים לנטיות הייחודיות לכל גזרה. ספר השורשים של אבן ג'נאח מעמיד מילון לעברית המקראית המבוסס על הכללים שפיתח ועיצב חיוג'.

במאמרו החשוב על התפתחות תורת השורש העברי, "על השוכן החלק והשורש העברי", עמד גדעון גולדנברג על כך שמנחם לא פיתח את ההכרה הכללית בשורש תלת-עיצורי, מפני שלא הצליח להסביר את החוקיות הפונטית של השינויים בתצורה של הפעלים המכילים הגאים "חלשים". חידושו הגדול של חיוג' הוא בכך שהצליח להסביר את החוקיות הזו, וכך עלה בידו לנתח ולהסביר מדוע יִשָּׁב, יָשׁוּב, יִשָּׁב, יִשָּׁב שייכים לערכים נפרדים, כלומר לשורשים נבדלים. ההבדל בין השורשים י"ש/ב/ש"ו"ב הוא כמו ההבדל בין השורשים ש"ב/ח/ש"ט. ההצדקה להפרדה ביניהם נמצאת במישור הצורני, והיא מקבילה להבדל הקיים בתחום המשמעות. בכך הצליח חיוג' להשיג הקבלה בין המיון המבוסס על הבדלים בתצורה ובין מיון המבוסס על הבדלים של סמנטיקה.¹²

מנחם וחיוג' שווים בזה שהם הפעילו בשיטתיות קנה מידה צורני למיון השורשים, ואילו ההבדלים הסמנטיים באים לביטוי רק במיון לערכי משנה. ההבדל העיקרי ביניהם הוא בשאלה אם יש להתחשב בנטיותיהם השונות של הפעלים כבסיס למיון של השורשים. שיטותיהם השונות במיון השורשים מובילות לפער גדול מאוד במספר הערכים במילונים אלה. לפי חישובו של דוד טנא, יש אצל אבן ג'נאח מעל

תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 111-117.

10. ראה א' אלדר, "ראשית המילונאות העברית במזרח", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב) - ספר היוכל לישראל ייבין, עמ' 356-357; מורג, מחלוקת, עמ' 8.

11. ראה שלשה ספרי דקדוק, עמ' 2-3.

12. גם אלדר (משנתו הדקדוקית) סבור שחידושו העיקרי של חיוג' הוא בכך שהעמיד את המושגים הדרושים להסברת החוקיות הפונטית של השינויים בתצורה של פעלים בעלי הגאים חלשים ויישם את העקרונות הללו בספריו.

500 שורשים תלת-עיצוריים חדשים לעומת המצוי במחברת מנחם, ומספר זה אינו כולל עשרות ערכים השייכים לגזרת פ"נ.¹³ לסיכום, יש לפנינו שתי שיטות שונות באשר לקביעת השורש, ולכל אחת דרך אחרת לקביעת הערך המילוני הבסיסי של הצורה הלשונית שבמקרא. לאור דברים אלה ניגש לברר מהי דעתו של רש"י בעניין הזה.

2. הספרות הדקדוקית שעמדה לפני רש"י

כידוע, רש"י הכיר היטב את מחברת מנחם וכן את תשובות דונש בן לברט על מנחם. מנחם מוזכר בשמו בפירוש רש"י פעמים רבות.¹⁴ אהרן מירסקי הראה שרש"י הלך בעקבות מנחם גם במקומות שאין הוא מזכירו במפורש.¹⁵ גם דונש בן לברט נזכר בשמו פעמים מספר, אם כי פחות ממנחם. אולם האם הכיר רש"י גם את שיטתו של חיוג?

רש"י אינו מזכיר את חיוג – לא בשמו ולא ברמיזה אליו. מלבד אזכורם של מנחם ודונש, רש"י מצטט פעם אחת את יהודה בן קוריש, בשמו, מתוך דברי דונש המוזכרים בפירוש רש"י.¹⁶ בפעם השנית מצוטטת דעתו של בן קוריש בלי להזכירו בשמו; זהו ציטוט ממנחם המציין שם במפורש את שמו של יהודה בן קוריש.¹⁷ העובדה שרש"י הקפיד להזכיר את יהודה בן קוריש בשמו מלמדת שראה חשיבות בציון שמו של מדקדק ספרדי אף על פי שלא הכירו ולא הכיר ישירות את חיבורו.¹⁸ מכאן אפשר להסיק שחכמי לשון ספרדים אחרים, שאין הוא מזכיר, לא נודעו לו. זאת ועוד: גולדנברג מציין שהסימן המובהק להשפעתו של חיוג הוא בתחום המינוח וההמשגה,¹⁹ ובפירוש רש"י אין זכר להשפעה כזו. המעיין במחקרו החשוב של אברהם גרוסמן על חכמי צרפת, יראה שאין כל אזכור לקשר או להיכרות של רש"י עם תורתו של חיוג, ובני זמנו הקרובים לו. על כן קבע גרוסמן שבתחום הלשוני היה רש"י חשוף להשפעתם של מנחם ושל דונש.²⁰

13. ד' טנא, ספר ההשגה לר' יונה אבן ג'נאח, השלים וערך א' ממך, ירושלים תשס"ו, עמ' לה.
14. ראה בפירוט מ' זהרי, מדקדקים וחיבוריהם בפירוש רש"י, ירושלים תשנ"ד.
15. א' מירסקי, "רש"י ומחברת מנחם", סיני ק (תשמ"ז), עמ' תקעט-תקפו.
16. רש"י לירמיהו ט, יט. הוא מכוון לדברי דונש בערך "אלוף". ראה תשובות דונש, עמ' 68*.
- דונש מגיב לדברי מנחם, שציטט את יהודה בן קוריש. ראה מחברת, עמ' 45*.
17. רש"י ליחזקאל כא, כ. וראה במחברת, ערך "אבח", עמ' 19*, שם הוא מצטט את יהודה בן קוריש בשמו. הדעה המובאת ברש"י בשם "יש אומרים" היא דעתו של בן קוריש.
18. ספרו של יהודה בן קוריש, הרסאלה, לא נודע באירופה הנוצרית, וגם במזרח לא רבים הכירוהו. ראה ד' בקר, ה"רסאלה" של יהודה בן קוריש, מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 82-92.
19. גולדנברג, השוכן החלק, עמ' 292.
20. גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 564. בעמ' 563 נאמר שר' שמעיה הביא מפירושו של

3. הדעות במחקר על שיטת רש"י

במחקר מקובלת הדעה שעל פי שיטתו ניכר שהיה רש"י ממשיך דרכם של מנחם ודונש. וכך כותב פיליפובסקי במבואו למחברת מנחם: "שיטה מיוחדת הייתה למנחם בבניין לשון הקודש [...] לדעתו ייתכן שיהיה שורש בעל אות אחת, ובעל שתי אותיות ושלש אותיות וארבע וחמש. ובאותה שיטה אחז גם מאור עינינו רש"י ז"ל".²¹ אנגלנדר²² עסק בשיטות בהערות הפירוש של רש"י הנוגעות לנושא השורש, ובדק עשרות מהן בכל פירושו למקרא. מסקנתו זהה לזו של פיליפובסקי: מבחינה עקרונית השיטה שדגל בה רש"י היא שיטתו של מנחם, ורק בפרטים מסוימים הוא מציע לשייך צורה מקראית מסוימת לערך אחר מאשר מנחם. לדעת אנגלנדר, רש"י הסכים עם מנחם ודונש שיש שורשים בני אות אחת, ויש שורשים בני שתי אותיות, ושיטת המיון של הצורות לערכים היא השיטה של מנחם ודונש. ההבדל היחיד הוא לגבי שורשים שפ"א הפועל בהם היא וי"ו, ובעקבות דבריו של דונש הכיר בה רש"י כאות שורשית.²³

היו חוקרים שהציעו שגישתו של רש"י שונה מזו של מנחם ודונש וקרובה יותר לתפיסה הספרדית מבית מדרשו של חיוג'. פוננסקי מעיר במבואו על פרשני צרפת: "ובכלל נראה אצלו כמה נכוחות בדבר האותיות החסרות", ומדגים מפירושו של רש"י לפסוק בשמות ב, י.²⁴ אולם דבריו קצרים ואין בהם ניתוח שיטתי ומפורט של דברי רש"י. אלטופט מציע, על סמך בחינה של כמה הערות פרשניות של רש"י, לשקול את האפשרות שרש"י "גישש באופן עצמאי בדרך שהלך בה גם יהודה חיוג'", ואולי אף הושפע מתלמידי חיוג'.²⁵ אנגלנדר שלל בחריפות דעות אלה ומסקנתו היא המקובלת בספרות המחקר.²⁶

ב. הערות הפירוש של רש"י

להלן נבדוק מחדש את הערותיו הפרשניות של רש"י בפירושו לתורה, הערות העוסקות בנושא השורש, ונסה לראות מה משתמע מהן. נתמקד בנקודה שנראית

חיוג'. זו טעות הדפוס וצריך להיות "מפירושו של יהודה אבן קורישי". השווה שם, עמ' 472. אני מודה לפרופ' גרוסמן על ההבהרה הזאת.

21. מחברת מנחם, פיליפובסקי, עמ' ד.

22. ראה אנגלנדר, שורש. מאמר זה בוחן בפירוט את הערות הפירוש על הגזרות השונות. במאמר אחר אנגלנדר (מונחים) עוסק בעיקר במושגים שהשתמש בהם רש"י, כגון "יסוד נופל".

23. ראה על כך להלן סעיף 5א.

24. ש"א פוננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשא תרע"ג, עמ' xvii.

25. H. C. R. Eltoft, "Rashi's Knowledge of the Triliteral Root in Hebrew", *Journal of the Manchester Egyptian and Oriental Society* 14 (1929), p. 60.

26. אנגלנדר, שורש, עמ' 400 והערה 4 שם. ובעקבותיו גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 564.

לנו הנקודה המרכזית במחלוקת שבין שיטתו של מנחם ובין זו של חיוג', והיא השאלה של ההכרה בנטיית השונות של הפועל כבסיס למיון הערכים במילון, וממילא כבסיס לבניית השורש וזיהויו.

תורתו של חיוג' התמקדה בפעלים (כך מלמדים שמותיהם של שני ספריו שעוסקים בנושא). ואף אנו נבדוק את כל הערות הפירוש של רש"י העוסקות בפעלים, ולא את אלה העוסקות בצורות שמניות. בסיום הדברים נתייחס בקצרה גם לשם העצם. הדוגמאות מפירוש רש"י סודרו לפי תוכנו ולא לפי סדר הכתובים.²⁷ השתמשנו כאן במונח "שורש" וכן בשמות המקובלים של הגזרות, כגון פ"נ, ל"י. לאחר כל דוגמה יבוא דיון קצר והשוואה עם דברי מנחם. בסיום הדברים תוצג התפיסה הכוללת.

פעלים מגזרת פ"נ

1. נסעה – כמו שמעה תפלתי [תה' קב, ב]; שלחה הנער [בר' מג, ח]; שהוא כמו שֶלַח, שָׁמַע. אף זה: נסעה – כמו נָסַע, והנו"ן של נסעה – יסוד בתיבה, ותרגומו: "טול ונהך". עשו אמר ליעקב: נָסַע מיכן ונלך (בר' לג, יב).

ניתן לנתח את הצורה נסעה כצורת עתיד יקטל בגוף מדברים, כפי שמעיר אבן עזרא בפירושו לפסוק הזה, וכפי שמשמע מתרגום אונקלוס שלפנינו ("ניטול ונהך"). רש"י חושב שזו צורת ציווי, וזה פשר החלק הראשון בפירושו. הוא מוסיף שהנו"ן היא יסוד, כלומר אות שורשית, ומכאן שראה את השורש כשורש תלת-עיצורי נס"ע. מנחם לעומת זאת כלל צורות משורש זה בערך סע (מחברת, עמ' 268*), ואין לו ערך נסע. למעשה, כל פועלי פ"נ, אלה שהנו"ן נושלת בעתיד, אינם מופיעים במחברת מנחם באות נו"ן, מפני שהאות הנופלת מוכיחה, לדעתו, שאין היא אות מאותיות היסוד. הקביעה של רש"י הפוכה: הנו"ן היא חלק מן השורש, ממש כשם שבצורה שמעה השורש הוא שמ"ע.

2. ונמלתם – כמו ומלתם, והנו"ן בו יתרה ליסוד הנופל לפרקים, כמו נו"ן של

27. טקסט הפירוש של רש"י הובא לפי מהדורת מקראות גדולות הכתר. הנוסח הושווה עם שתי המהדורות של ברלינר. בהערות הנידונות כאן הוא שווה בדרך כלל, וכאשר יש הבדל צוין הדבר במפורש. בתוך הערות הפירוש הוספנו בסוגרים רבועים מראי מקום לפסוקים שרש"י מצטט, וכן פיסוק וניקוד לפי הצורך. כל הציטוטים מן המקרא אשר באים בתוך הערות הפירוש הובאו באותיות בולטות. בסוף כל הערת פירוש נרשם מקורה בסוגריים עגולים. לא התייחסנו כלל לשאלה של נוסח הפסוקים המצוטטים ברש"י לעומת נוסח המסורה המקובל, מפני שזה אינו נוגע לענייננו. ראה על כך י"ש פנקובר, "נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף בפירושו למקרא", רש"י – דמותו ויצירתו, בעריכת א' גרוסמן וש' יפת, ירושלים תשס"ט, עמ' 99–122.

נושך ונו"ן של נושא. ונמלתם – כמו ונשאתם [בר' מה, יט]; אבל ימול [בר' יז, יד] לשון יתפעל, כמו יַעֲשֶׂה [בר' כט, כו], יֹאכַל [בר' ו, כא] (בר' יז, יא).

הערה זו עוסקת בשני נושאים, האחד הוא השורש של הצורה ונמלתם, והאחר הוא הבנת הערכיות התחבירית של הפועל. רש"י שם לב לכך שהפעלים הקשורים לברית המילה באים במקרא בצורות שונות. הוא מזהה את נטיותיהם השונות ומנתח אותם כפעלים פעילים וסבילים. ההבחנה בין ההבעה הפעילה והסבילה העסיקה אותו הרבה.²⁸ עניין נוסף שהוא מדבר עליו כאן הוא השורש. רש"י מגדיר את הנו"ן כפעלים כמו נשא, נשך בתור "יסוד הנופל לפרקים". יסוד הוא המונח של מנחם לאותיות של השורש, מפני שהן קיימות תמיד. לפי הגדרתו של מנחם לא ייתכן המונח יסוד נופל, כבפירושו של רש"י, מפני שיש בו סתירה פנימית. אם הוא "נופל לפרקים", אין הוא יכול להיחשב יסוד. רש"י חולק על מנחם (כאן וגם בדוגמה הקודמת) ומציע לראות בזה יסוד, אף על פי שהוא "נופל לפרקים". הפעלים נשא, נשך משמשים דוגמאות קלאסיות של גזרת פ"נ, ואליהם הוא משווה את הפועל נמל. במחברת מנחם היסוד נמל (עמ' 256*) כולל רק את הערכים נמלה, נמלים. הפעלים הקשורים במילה נמצאים כולם בערך מל (עמ' 240*); הערך כולל גם את מלל 'דיבר', וכן מלא חסר אל"ף).

3. ונצלתי – כתרגומו: "ותרוקנון"; וכן וינצלו את מצרים [שמ' יב, לו], וכן ויתנצלו בני ישראל את עדים [שמ' לג, ו]; והנו"ן בו יסוד. ומנחם חברו במחברת צד"י עם: ויצל אלהים את מקנה אביכן [בר' לא, ט], אשר הצייל אלהים מאבינו [שם, טז]. ולא יאמנו דבריו, כי אם לא היתה הנו"ן יסוד, והיא נקודה בחרק, לא תשמש בלשון ופעלתם אלא בלשון ונפעלתם, כמו ונסחתם מעל האדמה [דב' כח, סג]; ונגפתם לפני אויביכם [שם, יז]; ונתתם ביד אויב [וי' כו, כה]; ונתתם בתוכה [יח' כב, כא]; ואמרתם נצלנו [יר' ז, י] – לשון נפעלנו. וכל הנו"ן שהיא באה בתיבה לפרקים ונופלת ממנה, כגון הנו"ן של נוגף, נושך, נותן, נושא, כשהיא מדברת לשון ופעלתם תנקד בשבא בחטף, כגון ונשאתם את אביכם [בר' מה, יט]; ונתתם להם את ארץ הגלעד [במ' לב, כט]; ונמלתם את בשר ערלתכם [בר' יז, יא]. לכך אני אומר, שזו, הנקודה בחרק, מן היסוד היא, ויסוד שם דבר – נצול, והוא מן הלשונות הכבדים, כגון: דבור, כפור, למוד, כשידבר בלשון ופעלתם ינקד בחרק, כגון ודברתם אל הסלע [במ' כ, ח]; וקפרתם את הבית [יח' מה, כ]; ולמדתם אתם את בניכם [דב' יא, ט] (שמ' ג, כב).

28. ראה גמליאל, תפיסות תחביריות, עמ' 125–166.

כרור מדבריו של רש"י שהוא יוצא נגד מנחם, אך השאלה היא אם הוויכוח ביניהם הוא רק לגבי תוכן המילה, ואילו לגבי תפיסת השורש רש"י מסכים עם מנחם, או שמא הוויכוח הוא גם לגבי תפיסת השורש.²⁹ נראה לנו שהוויכוח ביניהם הוא אכן ויכוח עקרוני על קביעת השורש. מנחם קובע כאן את הערך צל (מחברת, עמ' *318), מפני שאם אחת הצורות איננה שומרת את הנו"ן אין זו אות שורשית. ואמנם במחברת מנחם אין למצוא אף לא שורש אחד עם נו"ן בשורשים שבהם הנו"ן מידמה להגה הסמוך לה, אלא רק בשורשים שמתנהגים כשלמים. רש"י מסיק משיטתו של מנחם שבצורה נצלתם הנו"ן איננה אחת מאותיות השורש, ומכאן שהנו"ן היא של בניין נפעל. אפשרות זו נראית בעיניו בלתי סבירה בהקשר, כי היא צורה סבילה ולא צורה פעילה, ולכן הוא דוחה אותה.

רש"י טוען שלפי מנחם הכרחי לפרש את הצורה נצלתם כצורה סבילה. ייתכן שאין הדברים כך. מנחם רושם את הצורה ונתצתם (דב' יב, ג) בערך תץ (מחברת, עמ' *395) ואין הכרח לומר שהוא רואה בה צורה סבילה, ועל כן גם בצורה נצלתם אין הכרח כזה, ואפשר בהחלט שמנחם ראה אותה כצורה פעילה. אולם הטענה הזאת של רש"י מבוססת על ההנחה שמנחם לא ראה בנו"ן חלק מן השורש, ואילו רש"י ראה בה אות מאותיות השורש. רש"י אומר זאת במפורש, אף על פי שאין בו צורך לפרש את הפסוק: הוא מוסיף דוגמאות של פעלים השייכים לגזרת פ"נ כגון נגף, נשא, נתן, כדי לבסס את פירושו על הצורה נצלתם. לפיכך נראה שהמחלוקת ביניהם היא עקרונית, בשאלה אם לכלול נו"ן כאות שורש או לא.³⁰ הערה זו מצטרפת לשתי ההערות הקודמות ובכולן רש"י חוזר ואומר שלדעתו יש לראות בנו"ן חלק מן השורש בצורות אלה.

פעלים מגזרת פ"י

4. פן תַּנְקֶשׁ – אונקלס תרגם לשון מוקש. ואני אומר שלא חש לדקדק בלשון, שלא מצינו נו"ן בלשון יוקש ואפילו ליסוד הנופל ממנו; אבל בלשון טירוף וקשקוש מצינו נו"ן: וארכבתה דא לדא נקשן [דנ' ה, ו]. ואף זה אני אומר: פן תנקש אחריהם – פן תטרוף אחריהם להיות כרוך אחר מעשיהם. וכן ינקש נושה לכל אשר לו [תה' קט, יא] – מקלל את הרשע להיות עליו נושים רבים, ויהיו מחזירין ומתנקשים אחר ממונו (דב' יב, ל).

29. כבר פרשנו הקלאסיים של רש"י התחבטו בהבנת דבריו כאן. ראה דברי הרא"ם והמהר"ל לפסוק הזה (מפרשי רש"י, שמות ג, כב).

30. מלבד הוויכוח על השורש, יש גם ויכוח בתחום הסמנטי, כפי שיוצא מפירוש רש"י לבראשית לא, טז ולהושע ב, יא. אולם אין ענייננו כאן בבדיקת נאמנותו של רש"י לפרשנותו של מנחם, אלא רק בבדיקת תפיסת השורש שלהם. בדעתי לדון במקום אחר ביחס הכללי של רש"י למנחם.

הוויכוח של רש"י עם אונקלוס הוא ויכוח גם עם מנחם, שכן מנחם במחברתו רשם את שני הפסוקים בערך קש (מחברת, עמ' *333), שם נאמר כך:

השלישית: יקשתי לך וגם נלכדת (יר' נ, כד), נוקשת באמרי פיך (מש' ו, ב), השמר לך פן תנקש אחריהם (דב' יב, ל), כי מוקש הוא לך (דב' ז, טז), כהם יוקשים בני האדם (קה' ט, יב), ישור כשך יקושים (יר' ה, כו).

מנחם הולך בדרכו של אונקלוס מבחינה סמנטית ומשייך את תנקש לצורה מוקש. רש"י חולק עליהם. מבחינת המשמעות, תפיסתם של מנחם ואונקלוס הולמת את הכתובים, מפני שיש פסוק המקביל לפסוק הנדון (והוא בדב' ז, כה) ונאמר בו "פן תִּנְקֶשׁ בו". שני הפסוקים מזהירים מפני הידבקות בעבודה זרה, ולכן תרגומו של אונקלוס ומינוו של מנחם הולמים את התוכן ואת המשמעות. הבעיה עם תרגומו של אונקלוס ועם מינוו של מנחם היא רק במישור המורפולוגי: אי־אפשר לשייך את הפעלים לאותה קבוצה, מפני שהאחד שייך לפעלים שפ"א הפועל שלהם נו"ן והאחר שייך לפעלים שפ"א הפועל שלהם היא יו"ד. אותיות אלה הן אמנם יסוד נופל, לדעת רש"י, אך הן מחייבות הבחנה בין הערכים.

מדוגמה זו אפשר ללמוד שרש"י ראה באות הנופלת חלק מן השורש, וזה מנוגד למנחם, והבחין בין שורשים גם כאשר אין לכך הצדקה במישור הסמנטי, אלא רק במישור הצורני. המניע היחיד למיון זה הוא מהתחום המורפולוגי. רק מי שחושב שצריך ללכת באופן עקיב לפי אותיות השורש, ילך בכיוון הדברים שרש"י כותב כאן.

5. הַנְּסָדָה – שנתסדה; וכל תיבה שתחלת יסודה יו"ד, כגון יסוד, ילד, ידע, יסר, כשהיא מתפעלת תבא וי"ו במקום יו"ד, כמו הוסדה; הַנְּלָדָה [הו' ב, ה]; ויִנְדַע הדבר [אס' ב, כב]; ויִנְלַד ליוסף [בר' מו, כ]; בדברים לא יִנְסַר עבד [מש' כט, יט] (שמ' ט, יח).

הערה זו פשוטה: היא מציינת את חילופי יו/ו בשורשי פ"י. אולם היא חשובה להבנת היחס בין רש"י למנחם. לפי מנחם החילוף האפשרי בין יו/ו הוא ההוכחה שאין הן אותיות של היסוד, שהרי רק אות שנשארת תמיד בצורה שייכת ליסוד. רש"י חולק על דעתו, ורואה ביו"ד אות השייכת ליסוד, והוא אומר: "כל תיבה שתחלת יסודה יו"ד". זאת ועוד, רש"י לא הסתפק בביאור המילה הוסדה, אלא הוסיף כלל לשוני וליווה אותו בדוגמאות נוספות. הוספה זו חורגת מן הפירוש התוכני ומשקפת תפיסה לשונית.³¹

31. אכן עזרא וכן הרשב"ם לפסוק זה אינם מתייחסים כלל למילה זו.

פעלים מגזרת ל"י מול פעלים מגזרת ע"ו

6. משיתוהו – "שחלתיה", הוא לשון הוצאה בלשון ארמי: כמשחל בינתא מחלבא [בבלי ברכות ח ע"א]. ובלשון עברי: משיתיהו – לשון הסירותיו, כמו לא ימוש [יהו' א, ח]; לא משו [במ' יד, מד]; כך חברו מנחם. ואני אומר, שאינו ממחברת מש וימוש אלא מגזרת משה, והוא לשון אחר, ולשון הוצאה הוא, וכן ימשני ממים רבים [שמ"ב כב, יז]; שאילו ממחברת מש היה, לא יתכן לומר משיתיהו אלא המשיתיהו – כאשר יאמר מן קם – הקימותיו, ומן שב – השיבותיו, ומן בא – הביאותיו; או מִשְׁתִּיהוּ, כמו ומשתי את עון הארץ [זכ' ג, ט]. אבל משיתיהו אינו אלא מגזרת תיבה שפעל שלה מיוסד בה"י בסוף התיבה, כמו משה, עשה, בנה, צוה, פנה. כשיבא לומר בהן פעלתי, תבא יו"ד במקום ה"י, כגון עשיתי, בניתי, פניתי, צויתי (שמ' ב, י).

כאן רש"י מזכיר את מנחם במפורש וחולק עליו. המחלוקת איננה על התוכן, כיוון שרש"י מסכים שמשמעות הפועל היא של הוצאה, כפי שתרגם אונקלוס וכפי שקבע מנחם. מנחם כותב בערך מש (מחברת, עמ' 246*): "האחת: לא ימוש ספר התורה הזה (יהו' א, ח), איך ימיש לי (מי' ב, ד), לא משו מקרב המחנה (במ' יד, מד) כמו לא סרו, ימשני ממים רבים (שמ"ב כב, יז), מן המים משיתיהו (שמ' ב, י)". רש"י חולק על מנחם מפני שצירף צורות כמו ימוש, משו עם משיתיהו. הצירוף הזה הוא ערבוּבִיָּה, מפני שיש צורות שנטייתן אחת – מִשְׁ-יְמוֹשׁ, ויש צורות שנטייתן שונה מִשְׁ-יְמוֹשָׁה. רש"י מסביר את העיקרון, מדגים את הנטיות השונות, ודוחה את דברי מנחם מכול וכול.

דבריו הם אמירה מפורשת וברורה שהנטיות השונות של הפעלים הן שצריכות לשמש בסיס למיון הערכים, גם אם מבחינת המשמעות אין הבדל ביניהם, כמו במקרה שלנו. חלק זה של הערת הפירוש אינו בבחינת פירוש לפסוק, כיוון שהפירוש למילה משיתיהו בא בחלק הראשון, בכיזור המילוני של לשון הוצאה.³² הדיון כולו הוא דיון דקדוקי, ורש"י מסביר ומדגים את דעתו על ההפרדה בין הנטיות השונות. הוא מוסיף ומסביר לקורא שצורות השייכות לנטיית ל"י, כגון מִשְׁ-יְמוֹשָׁה, יש בהן חילופי ה"א/ו"ד בנטייה.

7. ואשר לא צדה – לא ארב, ולא נתכוון. צדה – לשון אורב, וכן הוא אומר ואתה צודה את נפשי לקחתה [שמ"א כד, יא]. ולא יתכן לומר צדה – לשון

32. אגב, יש לשים לב לכך שרש"י מתקן ומשפר את דברי מנחם, אף על פי שהוא בא לחלוק עליו. מנחם ביאר את הפועל מִשְׁ-יְמוֹשָׁה בעזרת הפועל סָר. ביאור זה אפשרי בדוגמה מבמדבר יד, מד, אך אינו מתאים לפסוק שלנו. רש"י מתקן את הניסוח לפועל הוֹצִיא, המתאים יותר בהקשר של הסיפור בשמות פרק ב.

הצד ציד [בר' כז, לג], שצידת חיות אינו נופל ה"י בפועל שלו, ושם דבר בו ציד, וזה שם דבר בו צדיה, ופועל שלו צודה, וזה – פועל שלו צד. ואומר אני: פתורונו כתרגומו: "ודלא כמן ליה". ומנחם חברו בחלק צד ציד, ואין אני מודה לו. ואם יש לחברו באחת מחלקות של צד, נחברנו בחלק על צד תנשאו [יש' סו, יב]; צדה אורה [שמ"א כ, כ]; ומלין לצד עלאה ימלל [דנ' ז, כה], ואף כאן: אשר לא צדה – לא צידד למצוא לו צד מיתה; ואף זה יש להרהר עליו. סוף דבר: לשון אורב הוא (שמ' כא, יג).

גם כאן רש"י חולק על מנחם מאותה סיבה. מנחם מחלק את הערך צד (מחברת, עמ' *316) לשש מחלקות. בשל חשיבותם יובאו הדברים במלואם:

האחת: ובנה עליה מצודים גדולים (קה' ט, יד), ה' סלעי ומצודתי (תה' יח, ג), מצדות סלעים משגבו (יש' לג, טז); השנית: מצד ארון ברית ה' (דב' לא, כו), צדה אורה (שמ"א כ, כ), ותשב מצד הקוצרים (רות ב, יד), על צדי המשכן (שמ' כו, יג), על צד תנשאו (יש' סו, יב), על צד תאמנה (שם, ס, ד), ומלין לצד עלאה ימלל (דנ' ז, כה), להשכחא לדניאל מצד מלכותא (שם, ו, ה); השלישית: נצדו עריהם מבלי איש (צפ' ג, ו) – ענין חורבן, ויש כמוהו בלשון ארמית: הות צדיא ורקניא; הרביעית: צידה שלח להם לשובע (תה' עח, כה), ויתן להם צדה לדרך (בר' מה, כא) זה לחמנו חם הצטידנו אתו מבתינו (יהו' ט, יב); החמישית: הוא הצד ציד (בר' כז, לג), ואשר לא צדה (שמ' כא, יג), צוד צדוני כציפור (איכה ג, נב), מצודדות את נפשם (יח' יג, כ), יצודו כחרם (מי' ז, ב), או השליך עליו כל כלי בלא צדיה (במ' לה, כב); הששית: הצדא (דנ' ג, יד) – כמו האמת לפי העניין.

החלוקה הזאת למחלקות מבוססת על הבדלים בתוכן, כלומר על הקריטריון הסמנטי בלבד, כפי שאפשר לראות מחלוקת הפסוקים ברשימה שהובאה כאן. ביקורתו של רש"י מופנית כלפי שיטת מיון הצורות לערכיהן. לפי מנחם, צדה וציד נמצאים באותו ערך ובאותה מחלקה. רש"י חולק על כך מפני שהאחד נטייתו צד-יצוד והאחר צדה-יצדה. אין הוא מתווכח עם מנחם במישור הסמנטי, ואין הוא חולק על שיוך המשמעויות של צורות, כגון הצד ציד, עם הצורה ואשר לא צדה. טענתו של רש"י היא נגד שיטת המיון, שאיננה מתחשבת בהבדל שבין הנטיות כקובע את המיון לערכים נפרדים. ההבדל הזה הוא מה שאנו רואים כהבדל בין נטיית הפועל בגזרת ע"ו ובין נטיית הפועל בגזרת ל"י. דבריו כאן חוזרים על הדברים בהערה הקודמת, וטענתו היא שנטיות שונות יוצרות ערכים מילוניים שונים.³³

33. תמצית קולעת נותן מפרשו "באר יצחק" כאן: "תורף דברי רש"י דשורשו גם כן צדה והוא

בסוף דבריו רש"י שוקל אם לקבל את עמדתו של מנחם, ולבסוף דוחה אותה, ועוד נשוב לנקודה זו בסוף הדברים.

פעלים מגזרת ע"ע

8. והמזותי – כמו והממתי, ותרגמו: "ואשגיש". וכן כל תיבה שפועל שלה בכפל אות אחרונה, כשתהפך לדבר בלשון פעלתי, יש מקומות שנוטל את הכפילה ומדגיש את האות ונוקדו במלאפוס כמו והמזותי – מגזרת והמם גלגל עגלתו [יש' כח, כח]; סבותי [שמ"א כב, כב] – מגזרת וסבב בית אל [שמ"א ז, טז]; דלותי [תה' קטז, ו] – מגזרת דללו וחרבו יאורי מצור [יש' יט, ו]; על כפים חקותיך [יש' מט, טז] – מגזרת חקקי לב [שופ' ה, טו]; את מי רצותי [שמ"א יב, ג] – מגזרת קנה רצוץ [יש' מב, ג]. והמתרגם והמתי – "ואקטיל", טועה הוא, שאילו מגזרת מיתה היה, אין ה"י שלו בפתח, ולא מ"ם שלו מדגשת, ולא נקודה מלאפוס, אלא: והמתי, כמו והמיתה את העם הזה [במ' יד, טו], והתי"ו מדגשת, לפי שתבא תחת שתי תוי"ן: האחת נשרשת, שאין מיתה בלא תי"ו, והאחת משמשת, כמו חטאתי, עשיתי, אמרתי; וכן ונתתי – התי"ו מדגשת, שהיא באה תחת שתיים, לפי שהיה צריך שלש תוי"ן: שתיים ליסוד, כמו ביום תת ה' [יהו' י, יב]; מתת אלקים [קה' ג, יג]; והשלישית לשימוש (שמ' כג, כז).

חלקו הראשון של הפירוש עוסק בתצורות של הכפולים. לצד התצורה על דרך השלמים יש תצורה בדגש בע' הפועל, ורש"י מדגים אותה מכמה פעלים במקרא. מעבר להסבר המילה והמתי, הוא מסביר את הנטייה: שורש סב"ב נוטה סבותי, וכמוהו המקבילים לו. בסך הכול יש במקרא צורות פועל מסוג דלותי משבעה-עשר שורשים, ורש"י מדגים חמישה מהם (ובכלל זה הצורה המתי): הדוגמאות שהוא בחר הן מהשורשים סב"ב, דל"ל, חק"ק, רצ"ץ.³⁴

בחלקו השני של הפירוש מדבר רש"י על ההבחנה בין צורה מן השורש מו"ת ובין צורה מן השורש המ"ם. דבריו מכוונים נגד מתרגם ארמי, שמתרגם כאן לשון מיתה. תרגום זה אפשרי בהקשר, אך לדעת רש"י הוא בלתי אפשרי לפי הניתוח המורפולוגי. בדבריו הוא עומד על כך שיש לזהות את אותיות השורש – תי"ו נשרשת" בניגוד לתי"ו משמשת" – והן הקובעות איזה ערך לפנינו. תוכן הדברים

מנחי ל"ה [...] אבל בענין ציד שורשו צוד מנחי ע"ו" (ראה י' הורוביץ, באר יצחק, ירסלוב תרל"ג [ד"צ ירושלים תשכ"ז], לפסוק זה).

34. מעניין לציין שגם חזיו' מדגים נטייה זו (בספרו הפעלים בעלי [האותיות] הדומות) מן הפעלים הבאים: סבותי, המותי, דלותי (שלשה ספרי דקדוק, עמ' 99).

הוא שיש להקפיד על ההבחנה בין נטיית פעלים של גזרת ע"ע ובין פעלים שאינם כאלה, והם שייכים למה שאנו מכנים גזרת ע"ו.

במחברת אין מנחם מתייחס לצורה המותי בערך הם (עמ' 141*), אך הערך הוא יסוד בן שתי אותיות בלבד. הצורה דלותי מופיעה אצלו בערך דל (עמ' 125*) "לצד דללו וחברו יאורי מצור" (יש' יט, ו). סבוטי מופיעה אצלו בערך סב (עמ' 261*) לצד טובב, ואין לו ערך סבב. חקות (יח' ד, א) בערך חק (עמ' 186*) לצד "החוקקים חקקי און" (יש' י, א). רצותי מופיעה בערך רץ (עמ' 345*) ליד "רצה ה' להצילני" (תה' מ, יד), ובמחלקה אחרת בערך זה מופיע "רצון" (יש' מב, ג). התמונה הכללית אצל מנחם אחידה: הערכים כולם מכילים יסוד בן שתי אותיות. רש"י מדבר על "כפל האות האחרונה", משמע שראה את השורש מכיל שלושה עיצורים.

9. חנני אלהים – נו"ן ראשונה מדגשת, שהיא משמשת במקום שני נוני"ן, שהיה לו לכתוב חננני, שאין חנן בלא שתי נוני"ן, והשלישית לשימוש, כמו עשאני; זבדני [בר' ל, כ] [בר' לג יא].

הערה קצרה זו מטעימה גם היא ששורש הצורה הוא חנ"ן ולא ח"ן, שהרי יש בשורש "שתי נוני"ן". מנחם רשם במחברתו את הערך חן (עמ' 181*) ובו הביא צורות כמו "חנני ה' כי אמלל אני" (תה' ו, ג) ו"חננו ורחום ה'" (תה' קיא, ד).

פעלים מגזרת ל"א לעומת פעלים מגזרת פ"א

10. אמרתי אפאיהם – אמרתי בלבי אפאה אותם. ויש לפרש אפאיהם, אשיתם פאה, להשליכם מעלי הפקר. ודוגמתו מצינו בעזרא ותתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאה [נחמ' ט, כב], להפקר, וכן חברו מנחם. ויש פותרים אותו כתרגומו "יחול רגזי עליהון", ולא ייתכן, שאם כן היה לו לכתוב אאפאיהם, אחת לשימוש ואחת ליסוד, כמו אאזוך [יש' מה, ה], אאמצכם כמו פי [איוב טז, ה]. והאל"ף התיכונה אינה ראויה בו כלל. ואונקלוס תרגם אחר לשון הבריייתא השנויה בספרי החולקת תיבה זו לשלש תיבות: אמרתי אף אי הם, אמרתי באפי אתנם כאילו אינם, שיאמרו רואיהם עליהם איה הם (דב' לב, כו).

כאן רש"י מסכים עם מנחם בניתוח המילה ובקביעה שיסודה פאה. מנחם רושם אותה בערך פא (מחברת, עמ' 297*), ומביא את הדוגמאות מנחמיה וכן מדברים לב, כו. אצל מנחם היסוד הוא בעל שתי אותיות. רש"י מזכיר את המילה פאה ואינו מפרט מהו השורש. הוא דוחה אפשרות לשייך מילה זו לשורש א"ף (או אפ"ה), מפני שהנטייה איננה מתאימה. אפשרות זו, שנזכרת בתרגום אונקלוס, מניחה שיסוד המילה הוא אף, ורש"י חולק עליה בגלל שהצורה הנידונה כאן איננה מתאימה

לנטייה של פעלים השייכים ללגזרת פ"א. גם בדוגמה הזאת הנטייה של הפועל היא הקובעת את מיונו לפי שורשו. להערות הפירוש האלה יש להוסיף עוד שתי הערות הבאות אגב דיון בצורות פועל שונות.

11. גד גדוד יגודנו – גדודים יגודו ממנו, שיעברו את הירדן עם אחיהם למלחמה כל חלוץ, ונכבשה הארץ [במ' לב, כט]. והוא יגד עקב – כל גדודיו ישובו על עקבם לנחלתם שלקחו בעבר הירדן, ולא יפקד מהם איש [גד גדוד יגודנו – כולם לשון גדוד הם, וכך חברו מנחם. ואם תאמר: אין גדוד בלא שני דלתי"ן? גדוד שם דבר – צריך שני דלתי"ן, שכן דרך תיבה בת שתי אותיות לכפול בסופה, ואין יסודה אלא שתי אותיות; וכן יאמר כצפור לנוד [מש' כו, ב] – מגזרת שבעתי נדודים [איוב ז, ד]; ושם נפל שדוד [שופ' ה, כז] – מגזרת ישוד צהרים [תה' צא, ו]; אף גדוד ויגודנו – מגזרה אחת הן. וכשהוא מדבר בלשון יפעל, אינו כפול, כמו: יגוד, ישוד, נוד, ירום; וכשהוא בלשון מתפעל או מפעיל אחרים – הוא כפול, כמו: יתגודדו, יתרומם, יתבולל, יתעודד. ובלשון מפעיל: יתום ואלמנה יעודד [תה' קמו, ט], לשובב יעקב אליו [יש' מט, ה], משובב נתיבות [יש' נח, יב]. יגודנו האמור כאן אינו לשון שיפעילוהו אחרים, אלא כמו: יגוד הימנו, כמו בני יצאוני [יר' י, כ] – יצאו ממני [בר' מט, יט].³⁵

רש"י מסכים כאן עם דברי מנחם שקישר בין הצורה גדוד ובין יגודנו. ואמנם מנחם בערך גד (מחברת, עמ' 99*) מביא את הפסוק הזה בראש הערך. אבל דברי רש"י אינם זהים לשיטתו של מנחם, מפני שרש"י מוסיף כאן שאלה: "אין גדוד בלא שני דלתי"ן", כלומר הערך הוא גדד, ותשובתו היא שהיסוד הוא של שתי אותיות, ויש בו כפל באות האחרונה. יש כאן עמדת ביניים בין הקביעה שהיסוד הוא של שתי אותיות, שהיא דעתו של מנחם, ובין הקביעה שהיסוד הוא תלת-עיצורי, כלומר יש בו שלוש אותיות, והן גד"ד. הפתרון הוא שלעתיים רואים שתי אותיות ולעתיים שלוש, וכולן שייכות ליסוד. תפיסה זו מתיישבת יפה עם הנאמר בהערת הפירוש בדוגמה מס' 8, שלעתיים הצורה נראית כמו פועל רגיל, כגון המם, ולעתיים יש שתי אותיות עם הכפלה, כלומר עם דגש על דרך סבתי.

12. ויִיטב – היטיב להן. וזה חילוק בתיבה שיסודה שתי אותיות ונתן לה וי"ו יו"ד בראשה: כשהיא באה לדבר לשון ויפעיל הוא נקוד היו"ד בצירי, שהוא

35. החלק המוקף סוגריים מסומן במהדורות הכתר כתוספת, כלומר אין הוא משל רש"י ולכן אין צורך לדון בו במאמר זה, אולם במהדורות ברלינר הוא מופיע בשלמותו. החלק התחבירי שבהערה זו מתאים לשיטתו של רש"י במקומות אחרים (גמליאל, תפיסות תחביריות, עמ' 112) ולכן נדון בו כאן.

קמץ קטן, כגון: וַיֵּיטֵב... למילדות; וַיִּרְבַּ בְּבֵת יְהוּדָה – הִרְבָּה תַּאֲנִיָּה [איכה ב, ה]; וְכֵן וַיִּגַּל אֶת הַשְּׂאֵרִית דְּנִבְחֹזְרָאדָן [דה"ב לו, כ] – הגלה את השארית; וַיִּפֶּן זָנֵב אֶל זָנֵב [שופ' טו, ד] – הפנה הזנבות זו לזו; כֹּל אֱלֹה לִשׁוֹן הַפְּעִיל אֶת אַחֲרִיָּם. וכשהוא מדבר בלשון ופעל הוא נקוד הי"ד בחירק, כגון וַיֵּיטֵב בְּעֵינָיו [וי' י, כ] – לשון הוטב; וְכֵן וַיִּרְבַּ הָעָם – נתרבה העם; וַיִּגַּל יְהוּדָה [מל"ב כה, כא] – הוגלה יהודה; וַיִּפֶּן כָּה וְכָה [ש"מ ב, יב] – הופנה לכאן ולכאן. ואל תשיבני: וילך, וישב, וירד, ויצא, לפי שאינו מגזרתן של אילו; שהרי היו"ד יסוד בהן: ישב, ירד, יצא; הלך – היו"ד אות שלישית בו (ש"מ' א, כ).

עיקר ההערה בא להבדיל בין צורה פעילה שיש בה גרימה לזולת ובין צורה סבילה, וליתר דיוק סביל לא פעולתי. וַיִּפֶּן בשופטים הוא פועל פעיל, מציין את העובדה שמשוֹן הפנה את זנבות השועלים זה אל זה. לעומתו וַיִּפֶּן בשמות, במעשהו של משה, מציין פעולה עצמית, לא גרימה לזולת. ההבדל הזה מתבטא בניקוד, סגול ("צירי" בלשונו של רש"י) בצורה הפעילה לעומת חיריק בצורה העומדת או הסבילה. כך גם בשאר הדוגמאות.³⁶ לכן בפסוק הזה הצורה וַיֵּיטֵב היא גרימה לזולת, כלומר בבניין הפעיל, ובוזה היא שונה מצורה דומה, וַיֵּיטֵב, בויקרא י, כ.

אגב הדיון הזה רש"י מעיר גם על השורש, ודבריו נראים סותרים זה את זה. בתחילה הוא קובע שיסוד התיבה הוא שתי אותיות, כלומר היסוד של צורות כגון וַיִּפֶּן הוא שתי אותיות, וזה נשמע כמו תפיסתו של מנחם. אולם בסוף דבריו הוא אומר שצורות כמו וַיִּצָא, וַיִּרָד, הן צורות שיש להן אות שורש שלישית. אות זו היא יו"ד, ולפיכך יש לראות בהן צורות תלת-עיצוריות עם יו"ד שורשית. מכאן אפשר להסיק שרש"י חשב כי בפעלים של גזרת פ"י, היו"ד שייכת לשורש, אולם בפעלים של ל"י, אין היא חלק מהשורש. תפיסה זו איננה מתאימה למה שראינו בהערות הפירוש שלו בדוגמאות 6, 7 לעיל. שם רש"י מגדיר בפירוש את היו"ד כחלק מן השורש בשורשי ל"י. יש כאן אי-עקביות מסוימת, שתידון בסיום הדברים. להשלמת התמונה נוסיף כאן שתי הערות פירוש נוספות, אחת מנביאים ואחת מכתובים, ושתייהן מראות מה שראינו בפירושו לתורה.

13. כִּי כָל סֹאֵן סֹאֵן בָּרַעַשׁ – יש פותרין אותו לשון סאה ומדה, כמו שדרשוהו רבותינו [בבלי סוטה ח ע"ב], אך לפי פשט לשון המקרא לא יתכן לפרשו מגזרת סאה, מאחר שאין היו"ו והנו"ן מעיקר התיבה, אלא כמו: שאון מן תשוואה, והמון מן הומה, וחרון מן חרה, לא יתפעל עם הנו"ן לומר סואן

36. לדיון בהבחנה בין צורות פועל פעילות לצורות סבילות ראה גמליאל, שם, פרק 2. וכן ראה הפירוש בשופטים טו, ד, החוזר על הנאמר כאן. צורת הפעל באה לציין את הסביל הלא פעולתי.

אלא סוּאָה, כמות מן המון – הומה ומן שאון – שואה ולא יאמר הומן, שואן, חורן. ואני אומר שפתרונו לפי עינינו, ואין לו דומה במקרא; ופתרונו: לשון צהלת נצחון מלחמה: כי כל סָאון סוּאָן ברעש – קול נצחון שום נוצח במלחמה ברעש שעטט סוסים והגפת תריסין הוא (יש' ט, ד).

רש"י חולק כאן על חז"ל ורואה בהסבר שמופיע בתלמוד הבבלי דרשה ולא פשט, מאחר שאין היא מתאימה לניתוח השורש. הוא חולק גם על "יש פותרין", וזה כנראה מנחם הכותב בערך סא (מחברת, עמ' *261): "סאה סולת (מל"ב ז, א) כי כל סאון סואן ברעש (יש' ט, ד) בסאסאה בשלחה תריבנה (יש', כז, ח) וסאתים שעורים (מל"ב ז, א) – עניין מידה המה".

מנחם מסכים לגמרי עם מדרש חז"ל, שכן המדרש בתלמוד הבבלי מביא גם הוא את הפסוק "בסאסאה בשלחה תריבנה". לפי שיטתו של מנחם, המדרש מוצדק מבחינה לשונית, שכן היסוד סא נמצא גם במילה סאה גם במילה סואן. רש"י חולק על שיטה זו בגלל ההבדל בין הנטיות. לצורה השמנית סָאון ייתכן שורש סא"ה, כמו היחס בין הצורה השמנית המון לשורש המ"ה. אבל אם זה השורש, כי אז היינו מצפים לבינוני *סואה, דוגמת הבינוני הומה. בפסוק יש צורת בינוני אחרת – סוּאָן, ואין היא יכולה להיות בינוני של שורש סא"ה. כיוון שהמדרש אינו מפרש את הפועל לפי נטיותיו, רש"י רואה בו דרש ולא פשט, מפני שהפשט חייב להתאים לכללי הדקדוק.³⁷ הוויכוח הזה עם מנחם ועם חז"ל מעניין, מפני שמדרש חז"ל ומחברת מנחם נתנו למילה סָאון משמעות הקשורה לצורות אחרות בלשון המקרא, והסבירו אותה במסגרת רעיונית מסוימת, ואילו רש"י נאלץ להודות שלשיטתו המילה יחידאית ("אין לו דומה במקרא"), וצריך לפתור רק לפי ההקשר. למרות קשיים אלה הוא מסרב לקבל את עמדת מנחם, וזה מלמד עד כמה חשוב לו לפרש את המילים באופן שיטתי על פי התפיסה הדקדוקית שהוא דוגל בה, והיא שנטיות שונות של צורות פועל קובעות מיון לערכים מילוניים נפרדים.

14. לא יסוף – תרגום של לא יתום [יח' מז, יב] כדמתרגמין עד תם [במ' לב, יג] – "עד דסף". ואי אפשר לו להיות מגזרת פן תָסְפו [במ' טז, כו] ומגזרת עתה אספה יום אחד [שמ"א כז, א] שאם כן היה לו לכתוב לא יספה מזרעם (אסתר ט, כח).

הערת הפירוש הזאת חוזרת שוב על ההבחנה הברורה בין נטייה שהיא על דרך ל"י, סָפָה/יִסְפָּה, ובין נטייה על דרך ע"ו, סָף/יָסַף.

37. לדעת קמין (רש"י, עמ' 207), בעיני רש"י היה חשוב לפרש לפי "מובנו המילולי של הכתוב על פי מבנהו התחבירי הברור והקשרו הענייני הגלוי". נראה שאפשר להרחיב את דבריה למישור הדקדוקי בכללו.

ג. שיטתו של רש"י בנושא השורש

1. הנטיות הן קובעות את השורש

רש"י משייך את הצורות לקבוצות שונות לפי נטיותיהן השונות, ומזהה את העיצורים העלולים כחלק מן השורש: יו"ד שורשית בפעלים מגזרת פ"י (דוגמאות 4, 5, 12), נו"ן שורשית בפעלים מגזרת פ"נ (דוגמאות 1-4), יו"ד שורשית בפעלים מגזרת ל"י (דוגמאות 6-7, 13), וי"ו או יו"ד בפעלים מגזרת ע"ו (דוגמאות 6-7) וכפל עיצור בפעלים מגזרת הכפולים (דוגמאות 8-9, 11). הנקודה המכרעת היא שההבדל בנטייה של הפעלים הוא הגורם להבדל בשיוכם המילוני, ולכן רש"י חולק על מנחם בכל הערות הפרשנות שהובאו כאן. הוא מתחשב בנטייה גם במקום שמבחינת המשמעות אין צורך להפריד בין הערכים, כגון במקרה של תנקש/תוקש (דוגמה 4), וכן בהבנת הפועל משיתהו (דוגמה 6). והוא הולך לפי דרכו גם במקום שהיא עומדת בסתירה לאונקלוס, תרגום התורה הארמי שרש"י העריך מאוד והרבה לצטטו, יותר משאר פרשני המקרא בימי הביניים,³⁸ ואף מוכן לחלוק על מדרש חז"ל בנושא זה בגלל השיקול הבלשני.

בכל ההערות האלה רש"י פועל בעקיבות גמורה ומיישם שיטה השונה משיטתו של מנחם. בעוד שמנחם התחשב רק ביסוד היציב והקבוע, רש"י מתחשב גם באותיות שאינן יציבות וקבועות. הוא מכנה אותן בשם חדש – יסוד נופל.³⁹ אותיות אלה הן בעצם ההגאים החלשים או העלולים במינוח של המדקדים הספרדים.

2. שיטה שלמה ולא הערות בודדות

ראינו כאן תריסר הערות בפירושו של רש"י לתורה ושתיים בפירושו לנביאים ולכתובים המתייחסות לנטיות הפועל כקובעות את השורש. מספר זה קטן ביחס להערותיו הדקדוקיות של רש"י בנושאים תחביריים,⁴⁰ והוא מלמד שעיקר תשומת לבו הופנתה לנושאי תחביר. אולם למרות מיעוט ההערות, אפשר לבנות מהן שיטה שלמה.

שאלת זיהויה של שיטה בפירושו של רש"י הטרידה הרבה את החוקרים, מפני שאין זו דרכו לעסוק בנושאים כוללים.⁴¹ למרות הקושי הזה, החוקרים מצאו שאפשר לזהות אצלו שיטה והשקפה כוללת כאשר מקדישים תשומת לב לבחירותיו

38. על ההערכה הרבה של רש"י לאונקלוס ראה ד' רפל, תרגום אונקלוס, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 21.

39. לדיון רחב במונח זה אצל רש"י ראה אנגלנדר, מונחים, חלק א, עמ' 371-383.

40. ראה פירוט הנתונים על התפלגות הערותיו הלשוניות לפי נושאים שונים אצל גמליאל, תפיסות תחביריות, עמ' 334-335.

41. ראה גרוסמן, רש"י, עמ' 164; הנ"ל, תמונת עולמו; קמין, רש"י, עמ' 65.

הפרשניות, לשינוי בינו לבין מקורותיו וכן לחזרתו על נושא מסוים שוב ושוב.⁴² כל הסימנים שנתנו החוקרים לזיהוי שיטה והשקפה כוללת של רש"י מתקיימים גם כאן. בראש ובראשונה בכל הערותיו של רש"י הוא חולק על שיטתו של מנחם. המחלוקת נובעת מאותו עיקרון החוזר על עצמו: נטיות הפועל הן הקובעות את שורשו ומצדיקות הפרדה בין שורשים שונים; השורש מכיל אותיות שעשויות להיעלם בנטייה אך הן חלק מן השורש, ורש"י מכנה אותן בשם "היסוד הנופל". זהו סימן שמדובר כאן בשיטה ולא בהערה בודדת. במקצת ההערות רש"י חולק גם על אונקלוס או על חז"ל, שהם מקורותיו המובהקים. גם זו ראייה לכך שההערות משקפות שיטה. זאת ועוד: רש"י אינו מסתפק בביאור הכתוב אלא עובר להרצאה לשונית מסודרת. אף זה סימן לשיטה. כך עשה למשל בפירוש המילה משיתהו (דוגמה 6), כאשר הוסיף פעלים שונים ואף העיר על נטיית הצורה בעבר נסתר, וכך עשה בוויכוח עם מנחם לגבי הצורה ונצלם (דוגמה 3), שם האריך והביא דוגמאות שונות של פעלים מגזרת פ"נ. כך עשה גם בהערות על הצורה ונמלתם (דוגמה 2), על הצורה הוסדה (דוגמה 5), על הצורה והמותי (דוגמה 8) יגודנו (דוגמה 11), וכן בדוגמה 12. בכל ההערות הביא דוגמאות שונות לגזרות הפעלים שדן בהם, ובכך הראה שלדעתו לא מדובר בניתוח של צורה בודדת אלא בניתוח שיטתי של צורות הפועל.

אמנם, מספר ההערות הפרשניות שרש"י דן בהן בנושא זה קטן ביחס למספר ההערות העוסקות בזיהוי השורש אצל פרשנים אחרים (כמו אבן עזרא), אך ייתכן שלגבי רש"י מדובר במספר ניכר של הערות. לעניין זה יפים דבריו של גרוסמן: "זו דרכו של רש"י בכל יצירתו הספרותית: עולם אידיאי גדול מקופל במילים מעטות".⁴³

3. התלבוטיות והיסוסים

בשונה מחיג'ו, אשר נשען על תפיסת השורש בדקדוק הערכי והוצרך לעשות רק את ההתאמות הנדרשות בעברית,⁴⁴ לרש"י לא היה בסיס מדעי להישען עליו, והוא גישש את דרכו באפלה. הבסיס היחיד שהכיר רש"י הוא שיטתו של מנחם, ונגד

42. גרוסמן, רש"י; הנ"ל, תמונת עולמו. וכן א' גרוסמן, "שלום ואחוזה במשנתו של רש"י", מנחה למנחם, קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, בעריכת ח' עמית ואחרים, בני-ברק תשס"ח, עמ' 391–402. פרקים ח–י בספרו של גרוסמן על רש"י (גרוסמן, רש"י, עמ' 162–277) מוקדשים כולם לסרטוט השקפת עולמו של רש"י המבוססת על הדרך הזו לזיהוי שיטתו המחשבתית.

43. גרוסמן, תמונת עולמו, עמ' 297. למסקנה דומה לגבי הסברי המונחים המפוזרים בפירוש רש"י לתלמוד ראה י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ס, עמ' 199–201.

44. וכאן טמון חידושו הגדול. ראה גולדנברג, השוכן החלק, עמ' 288.

שיטה זו יצא. העובדה שהוא עשה את דרכו באופן עצמאי וללא בסיס מוצק עשויה להסביר את האי-עקיבות המסוימת העולה מדבריו, וכן את ההיסוסים עד כמה לחלוק על מנחם. ראינו בדוגמה 7 שרש"י מתלבט אם לקבל את עמדתו של מנחם, המקשר בין צדה ובין ציד, או לדחותה. נראה שההיסוסים האלה משקפים שיטה חדשה, ודווקא משום יוקרתו הרבה של מנחם, וענוותנותו הרבה של רש"י, אין הוא ממחר לדחות את מנחם אלא מסכם בלשון זהירה, "ואף זה יש להרהר עליו".⁴⁵

על האי-עקיבות בשיטתו של רש"י הוער כבר בדיון על הערות הפירוש שלו שבדוגמאות 7, 11, 12, ונראה שהיא נובעת מכך שהשיטה עדיין חדשה, ורש"י התלבט עד כמה לאחוז בה. אנגלנדר ראה באי-עקיבות זו הוכחה לכך שרש"י הלך בדרכם של מנחם ודונש, וחלק עליהם רק בפרטים.⁴⁶ אולם נראה לנו שאי-עקיבות מסוימת אינה יכולה לטשטש את קביעותיו החוזרות ונשנות של רש"י על כך שיש לראות בהגאים העלולים חלק מן השורש, ועל כך שיש למיין את הצורות לגזרות שונות לפי נטיות הפעלים. העיקרון שהוא השתמש בו שונה לגמרי משיטת מנחם ודונש, וקרוב למדיי לשיטת השורש של חיוג'. עלינו לראות את התמונה הכוללת אף על פי שיש בה קווים מסוימים של התלבטות.

הערות הפירוש האלה משקפות גישה חלוצית, וזה ההסבר לחוסר הבהירות שבדבריו של רש"י. רש"י ידוע כפרשן שדבריו קצרים ובהירים ביותר, והנה אנו רואים שבהערות הפירוש האלה הוא מאריך למדיי, חוזר שוב ושוב על דבריו ולבסוף אלה נשארים לא ברורים. ראה למשל בדוגמה 3, שם נבוכו מפרשיו בהבנת כוונתו. חוסר הבהירות הזאת נובעת מכך שאין לרש"י שיטה ערוכה שהוא יכול להתבסס עליה, וחסר לו גם מינוח מסודר להבהרת המושגים שהוא השתמש בהם. לרשותו עמדו שיטתו ומונחיו של מנחם ותו לא, והוא נאלץ להסביר שיטה חדשה תוך שימוש במונחים ישנים. עם זאת, האריכות שבדבריו מלמדת שהוא ראה בשיטתו משהו חשוב שראוי להסבירו לקורא בפירוט. לכן לא נמנע מלתת עוד ועוד דוגמאות נוספות לתופעות שתיאר, גם אם אין קשר בינן לבין המילה המתפרשת בפסוק.

45. גרוסמן (רש"י, עמ' 222–233, 278–287) עמד בבהירות על השילוב המעניין הקיים אצל רש"י בין ענוותנות מזה ועצמאות מחשבתית מזה.

46. זו למעשה טענתו העיקרית נגד הקביעה שרש"י קרוב לשיטתו של חיוג'. הוא אינו שוקל את התמונה הכוללת, אלא דורש למצוא ברש"י עקיבות מלאה ללא סטייה כלשהי, ודי בהערה אחת של רש"י שאינה מתיישבת עם תורת השורש הספרדית כדי להפיל את כל השיטה. כמו כן הוא אינו מבחין בין הפעלים ובין שמות העצם, ולפיכך הוא מצייר תמונה שונה לגמרי מזו המוצגת כאן.

4. הגישה לגבי שמות העצם

עד כאן ראינו את הערותיו של רש"י לגבי צורות פועליות. בפירושו לתורה יש הערות בודדות העוסקות בשורש של שמות העצם, ומהן משתמעת גישה אחרת. נביא כאן שתיים מהן, המיטיבות לייצג את הדברים.

15. ולו יקתה עמים – אסיפת עמים. שהיו"ד עיקר הוא ביסוד, כמו יפעתך [יח' כח, יז], ופעמים שנופלת ממנו. וכמה אותיות משמשות בלשון הזה, והן נקראין עיקר נופל, כגון נו"ן של נגף ושל נשך, אלף שבאחותי באזניכם [איוב יג, יז] ושבאבחת חרב [יח' כא, כ], אסוך שמן [מל"ב ד, ב]. אף זה יקתה עמים – אסיפת העמים, שנאמר אליו גוים ידרשו [יש' יא, י]. ודומה לו עין תלעג לאב ותבזז לקתה אם [מש' ל, יז] – לקיבוץ קמטים שבפנים מפני זקנתה. ובתלמוד: דיתבו ומקוהו אקתתא בשוקי דנהרדעא ביבמות [בבלי יבמות קי ע"ב]. ויכול היה לומר קהיית עמים [בר' מט, י].

הערת הפירוש הזו עיקרה הוא הדיון הלשוני ולא הסבר מילוני של המילה הקשה יקתה. רש"י מאריך הרבה בפירושו,⁴⁷ ורוב הדברים אינם על תוכן המילה אלא על נושא השורש: יש אותיות שלפעמים באות ולפעמים נופלות, והן נקראות "עיקר נופל". מבחינת התפיסה הכללית זו אותה תפיסה שהביע בהערות הפירוש העוסקות בצורות פועליות. גם כאן הוא חוזר ומדגים מצורות של פ"נ, אף על פי שהצורה בפסוק איננה אחת מהן אלא שייכת לצורות של פ"י, והוא מדגיש את העיקרון שהאות הנופלת עשויה להיות שייכת ליסוד, עיקרון העומד בסתירה גמורה לשיטתם של מנחם ודונש. מתחום הפועל הוא עובר לתחום השם, וכאן העיקרון הזה מיושם באופן שנראה בעינינו שונה. הוא רואה באל"ף המוספית אות של עיקר נופל, כמו היו"ד בפעלים של פ"י או ל"י.

16. מִן – פחד ורך לבב. מ"ם של מרך יסוד נופל הוא, כמו מ"ם של מועד, ושל מוקש [וי' כו, לו].

האות מ"ם, שרש"י מכנה אותה "יסוד נופל", נראית בעינינו מוספית ולא אות שורש. אם נבין את המונח יסוד נופל כמציין אות שורש, הרי שבשמות העצם האלה קשה להבין את תפיסת השורש שרש"י מציע. דברים אלה חוזרים גם לגבי כמה מילים אחרות ובכולן הוא אומר שהמוספיות הן יסוד נופל.⁴⁸

47. לשם השוואה אפשר לעיין בפירוש אבן עזרא כאן, המציין בקיצור שזו צורת פועל בעתיד, ומביא את המקבילה מספר משלי.

48. בתורה מדובר עוד בשלושה מקומות: בפירושו למילה "התלאה" (שמ' יח, ח), "עיי" (במ' כא,

ראייה כזו של שורש המילה אינה מתאימה לשיטת השורש התלת-עיצורי מבית מדרשם של מדקדקי ספרד, אולם באותה מידה גם אין היא מתאימה למה שאמר רש"י לגבי הפועל, והיא מעוררת רושם של סתירה פנימית. בתחום הפועל רש"י מבדיל היטב בין מה ששייך לשורש ובין מוספיות של הבניינים, כגון תחילית הת"ש של בניין התפעל, כפי שהוא מעיר בדוגמה 8 על התי"ו של צורן המדבר, או של הנטיות, כגון הצורן "ני בצורה חנני (דוגמה 9). לעומת זאת בשם העצם נראה שההבחנה שונה.⁴⁹

אפשרות אחת היא שבתחום הפועל אכן הבחין רש"י היטב בין הנטיות השונות וזיהה קבוצות שונות, כגון פ"י/ל"י/ע"ו. הבחנה זו היא חידוש גמור לעומת שיטתם של מנחם ושל דונש. רש"י מיישם אותה באופן שיטתי ועקיב למדי, אם כי פה ושם יש לו היסוסים והתלבטויות. לעומת זאת, בטיפולו בשמות העצם אין אצלו זיהוי של שורש תלת-עיצורי. למען שלמות התמונה צריך להעיר שגם בשיטתו של חיוג' העיסוק בתלת-עיצוריות הוא במערכת הפועל, ואילו בתחום שם העצם אף הוא מקבל שורשים דו-עיצוריים.⁵⁰

אפשרות שנייה היא להבין באופן שונה את המונח יסוד נופל בהערות אלה. בתחום הפועל רש"י מזהה את אותיות השורש העלולות כחלק מן היסוד, בדומה לשיטתו של חיוג' ובניגוד לשיטתו של מנחם. אבל המינוח של רש"י מבוסס על זה של מנחם, מפני שהוא היחיד המוכר לו. לכן הוא משתמש במונח יסוד נופל המשמש בתחום הפועל עבור אות שורשית, ואילו בתחום שם העצם הוא משמש עבור צורני המשקל. יש כאן אפוא שוני בשימוש במונח, וממנו נובעת סתירה במינוח ולא סתירה בשיטה.

הצעה זו מובילה למסקנה הפוכה מזו של אנגלנדר: רש"י חולק על מנחם ועל דונש מבחינת השיטה, אך המינוח שלהם שהוא משתמש בו מפריע לו להגיע להמשגה מתאימה, ומכשיל אותו בניסוח לא ברור.⁵¹

- (יא), ואולי "מדברותיך" (דב' לג, ג). שימוש אחר במושג שורש, בתור אות חלק מן המילה, מופיע בפירושו לשמות טו, כג.
49. ואכן אנגלנדר מצביע על סתירות אלה כראיה מרכזית לכך שרש"י עומד בשיטתם של מנחם ושל דונש. ראה למשל דבריו לגבי השמות יגון, עיי (אנגלנדר, שורש, עמ' 402). על הערות הפירוש שנדונו כאן ראה שם, עמ' 402.
50. יש לזכור שתלת-עיצוריות בולטת בעברית המקראית בעיקר במערכת הפועל. ראה י' בלאו, "על בעיות שורשים דו-עיצוריים בלשונות שמיות", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 250.
51. נושא המינוח הדקדוקי אצל רש"י טעון בירור נוסף. ברור שהמינוח שלו אינו שיטתי כמו התפיסות הדקדוקיות המובעות על ידיו. ראה גמליאל, תפיסות תחביריות, עמ' 338–340, 348–352. מקרה דומה, ובו מינוח דקדוקי קודם מפריע לרש"י לבטא את גישתו התחבירית המנוגדת לדונש, יש בהערותיו על וי"ו הנשוא (שם, עמ' 322–326). ואכמ"ל.

5. האם רש"י ממשיך את דונש בן לברט?

בטרם סיום, ברצוני לברר נקודה נוספת: האם אפשר לומר שתפיסה זו של רש"י ממשיכה את דרכו של דונש? אנגלנדר העלה את הטענה שרש"י הולך בעקבות דונש במה שנוגע לפעלים מגזרת פ"י.⁵² אם הוא צודק, כי אז יש כאן המשך ולא חידוש. ראשית, יש לקבוע שגם לפי אנגלנדר מדובר רק במה שנוגע לגזרת פ"י, ולא לגבי שאר הגזרות. ואילו לדעתנו השיטה נוגעת לכלל הגזרות העלולות. אולם גם במה שנוגע לגזרת פ"י אין לקבל את דבריו של אנגלנדר.

דונש משיג על מנחם לגבי ניתוח הצורה יגע. מנחם משייך אותה, לפי שיטתו, לערך גע (עמ' 109*). בערך הזה כולל מנחם ארבע מחלקות שונות: "וגע אל עצמו (איוב ב, ה) – עניין נגעים, אם יגעה שור על בלילו (איוב ו, ה) – עניין צוחה, ושם ינוחו יגיעי כח (איוב ג, ז), ועת הזמיר הגיע (שה"ש ב, יב) לנגוע אליה (בר' כ, ו)". דונש כותב כנגדו כך: "והבאת ואתה עיף ויגע (דב' כה, יח) במחברת גימל"⁵³ והוא ממחברת יוד כי הוא בו מן היסוד".⁵⁴

לכאורה, יש כאן הצהרה עקרונית שפעלים שיש בהם יו"ד שעשויה לנשול, המכונים אצלנו פ"י, הם תלת-עיצוריים והיו"ד אות שורשית. אולם בדיקת דברי דונש במלואם מעלה מסקנה שונה. טענתו של דונש היא שהיו"ד אות יסוד מפני שהיא אכן נמצאת בפועל במילה. אמנם היא מתחלפת לפעמים באות וי"ו, כגון בצורה הוגעתם, אך הוי"ו מייצגת את היו"ד, ולכן אפשר לומר שהיו"ד נמצאת והיא אות שורש. דונש חוזר על טענה זו בערך יבש,⁵⁵ ומבהיר בסוף דבריו שהוא רואה בה אות שורש רק מפני שהיא תמיד מיוצגת במילה:

לולא אשר ראינו יסוד הפועל עד יבשת המים (בר' ח, ז), אמרנו כי יו"ד ייבוש מקורו (הו' יג, טו) לא הוא מן היסוד, כאשר נאמר כי אין יוד יעץ וישן מן היסוד בראותינו יסודיהם עצו עצה (יש' ח, י), מתוקה שנת העובד (קה' ה, יא). ולו מצאנו מן יגע יסוד הפועל געת אמרנו אין היוד מן היסוד, וגם כמו כן היינו אומרים כי אין היו"ד ביבש מן היסוד לו מצאנו יסוד פועלו בוש או בשת.

דברים אלה מדברים בעד עצמם: אות שורשית, כלומר אות השייכת ליסוד, היא רק אות שמופיעה תמיד בכל צורות המילה. דונש מסכים עם מנחם בעיקרון הזה, אך

52. אנגלנדר, שורש, עמ' 403.

53. הפסוק הזה אינו מובא בערך "גע" במהדורות בדיוס, אך מדברי דונש משתמע שהיה לפניו. המילה 'מחברת' כאן משמעה קבוצת הערכים באות מסוימת, כגון האות גימל. ראה אלדר, התפתחות, הערה 6.

54. תשובות דונש, עמ' 50*.

55. שם, עמ' 51*.

חולק לגבי יישומו: בערך יגע האות מופיעה בצורת וי"ו, ולכן היא חלק מהיסוד. אבל אם יש ערכים שבהם אין היא מופיעה כלל, כגון בערכים יעץ, ישן, כי אז אין היו"ד אות יסוד. שיטתו של דונש זהה אפוא לזו של מנחם: היסוד כולל רק אותיות שמופיעות בכל צורות המילים, והמחלוקת ביניהם היא רק אם במקרים מסוימים אפשר לראות בוי"ו ייצוג של האות יו"ד או לא. ההפרדה בין יבש, יגע ובין יעץ, ישן, מלמדת שדונש לא התחשב בנטיות של הפעלים כבסיס למיון, שהרי נטיותיהם של פעלים אלה זהות הן, אלא דגל בעיקרון של מנחם הקובע שהיסוד מכיל רק את האותיות היציבות הקיימות בכל צורות הנטייה של הערך.

המעייין בהשגותיו של דונש רואה שהוא מקבל את שיטתו של מנחם בקביעת השורש, ואינו רואה את נטיות הפועל כגורם הקובע שורש. השגותיו על מנחם הן לגבי קביעה של פרטים מסוימים, מתוך מחשבה שבמקרים מסוימים מנחם לא החשיב כראוי אותיות שאכן מופיעות באופן קבוע.⁵⁶

ד. סיכום

בדקנו במאמר הזה את הערות הפירוש של רש"י לתורה העוסקות בנושא השורש. ראינו שיש לו שיטה מגובשת, שונה לגמרי מזו של מנחם ושל דונש. רש"י הכיר היטב את דבריהם ואת שיטתם, אך הוא מציג לפני הלומד גישה אחרת. עיקר ההבדל הוא בכך שרש"י מזהה את נטיות הפעלים לסוגיהם וקובע שיש למיין אותם לקבוצות שונות, או לגזרות שונות, לפי ההבדל בנטיות. מכאן שיש למיין פעלים של גזרות פ"י, ע"ו, ל"י, פ"נ וכפולים בקבוצות נפרדות. מדבריו של רש"י משתמע ספק מסוים לגבי הכפולים: היש לראות בהם שורש תלת-עיצורי או שורש דו-עיצורי מורחב. עיקרון זה של קביעת השורש לפי נטיות הפועל דומה מאוד לשיטה שר' יהודה חיוג' פיתח וביסס בספרד. לעומת זאת בתחום שם העצם משתמעת נימה אחרת בדבריו. הצענו שתי אפשרויות כיצד להבין את הערותיו בנושא זה. עיקר ההבדל בין שיטת מנחם לשיטת חיוג' הוא בזיהוי השורש וקביעתו, והוא תולדה של ההכרה בנטיות הפועל כקובעות את השיוך לשורש. בנקודה זו, שהיא המרכזית בהבדל בין השיטות, נמצאת דעתו של רש"י קרובה ביותר לשיטה מבית מדרשו של חיוג'.

לא ידוע לנו על מקור כלשהו לרש"י, ונראה שהדברים הם פרי חשיבתו ויגיעתו בלשון המקרא. דברי רש"י בנושא זה ארוכים ומסורבלים. כבודות הלשון מעידה שזה ניסיון מקורי וראשוני לעסוק בתחום שאין לו תשתית מושגית קיימת. אילו היה מכיר

56. כך למשל הוויכוח על המילה "איסירם" (הו' ז, יב; ראה תשובות דונש, עמ' 52*) או על המילה "נסתם" (שמ' ז, ז; ראה שם, עמ' 34*). בשני המקרים מדובר בוויכוח נקודתי על שיוך מילה לערך מסוים ולא בוויכוח שיטתי מסוג זה שראינו אצל רש"י.

את תורת חיוג', היה יכול לנסח את דבריו בשפה קצרה וקולעת כדרכו בפירושו. גם חוסר העקיבות בין מערכת הפועל ובין מערכת שם העצם, והספקות שהוא מעלה בדבריו, מלמדים שאין זו תורת ספרד. בעוד השיטה הספרדית נשענת על הדקדוק הערבי, אצל רש"י השיטה היא פרי חשיבה מקורית ועצמאית. שיטה זו דומה ביישומה לשיטה של חיוג' בספרד, אך היא חסרה את הבסיס התאורטי המוצק שיש לשיטה הספרדית, ואופייה החלוצי והראשוני ניכר גם מקשיי הניסוח. כיום אנו יודעים שרש"י עסק וחדש הרבה בתחומי הדקדוק,⁵⁷ ודבריו בנושא השורש מצטרפים למשנה דקדוקית מקורית ומגובשת במגוון נושאים. היא מציבה את רש"י במקום נכבד בעשייה הלשונית בימי הביניים, ומצריכה הערכה מחודשת של מקומו בתולדות חכמת הלשון העברית בימי הביניים.⁵⁸

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלדר, התפתחות = א' אלדר, "התפתחות מושג השורש העברי", ברית עברית עולמית, דברי הכנס העברי השמיני בברצלונה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 21–32
אלדר, משנתו הדקדוקית = א' אלדר, "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד (תש"ן), 169–181

H. Englander, "Grammatical Elements and Terminology = מונחים in Rashi's Biblical Commentary", I, *HUCA* 11 (1936), pp. 367–389; II, *HUCA* 12–13 (1937–1938), pp. 505–521

H. Englander, "Rashi's View of the Weak Roots", = שורש *HUCA* 7 (1930), pp. 399–437

ברלינר = א' ברלינר, רש"י על התורה, ברלין תרכ"ז; פרנקפורט תרס"ה
גולדנברג, השוכן החלק = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 281–292

גמליאל תפיסות תחביריות = ח' גמליאל, תפיסות תחביריות בפירוש רש"י לתורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג
גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים,³ ירושלים תשס"א

גרוסמן, רש"י = א' גרוסמן, רש"י, ירושלים תשס"ו

57. בפירוט ראה גמליאל, תפיסות תחביריות, עמ' 329–355.

58. לאור הדברים האלה יש לשקול שוב את תפיסתו של הרשב"ם בנושא. לתיאור מפורט של שיטת רשב"ם ראה ר' מרדלר, רשב"ם והדקדוק העברי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד; הנ"ל, דיוקן מרבנו שמואל, מהדורה ביקורתית, ירושלים תש"ס. ראה גם ש' יפת, פירוש ר' שמואל בן מאיר לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 227–240.

גרוסמן, תמונת עולמו = א' גרוסמן, "לחקר 'תמונת עולמו היהודית' של רש"י", זכור דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר רפל, בעריכת ש' גליק, ירושלים תשס"ז, עמ' 283–298

מורג, מחלוקת = ש' מורג, "מחלוקת מנחם ודונש ותהליך התחייה העברית בספרד", פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 4–19

מחברת: *Maḥberet: Menaḥem Ben Saruq*, edición crítica e introducción de A. Sáenz-Badillos, Granada 1986

מחברת מנחם, פיליפובסקי = מחברת מנחם... מאת... רבינו מנחם בן סרוק הספרדי... מהדורת צ' פיליפובסקי, לונדון 1854

מפרשי רש"י = חומש המאורות הגדולים עם מפרשי רש"י, ירושלים תשנ"ב
מקראות גדולות הכתר = מקראות גדולות הכתר, מהדורת יסוד חדשה, בעריכת מ' כהן, רמת-גן תשנ"ב ואילך; תקליטור הכתר, גרסה ב (BETA1)
קמין, רש"י = ש' קמין, רש"י: פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו

שלשה ספרי דקדוק = שלשה ספרי דקדוק: ספר אותיות הנח והמשך, ... ספר אותיות הכפל... ספר הנקוד, אשר חברם בלשון ערבי... ר' יהודה... חיוג', ותרגמם ללשון הקדש ר' משה הכהן... בן גקטילה..., עם העתקתם ללשון אנגליקא על ידי יוחנן ביליאם נוט, ירושלים תשכ"ח (דפוס צילום)

תשובות דונש = *Tešubot de Dunaš Ben Labrat*, ed. A. Sáenz-Badillos, Granada 1980

תורת התנועות של ר' יהודה הלוי על פי ספר הכוזרי

מבוא

אחד הטקסטים הדקדוקיים הקשים והמסובכים ביותר בין כתביהם של יהודי ספרד בימי הביניים הוא הטקסט שבא כנספח לסעיף פ במאמר השני של ספר הכוזרי,¹ חיבורו ההגותי-הפולמוסי של יהודה בן שמואל הלוי (ריה"ל),² גדול משורריה של האומה, שזכה להגיע לעמדת מנהיגות מוכרת באנדלוס.³ הגם שחכמת הלשון (והמיומנות המתודית הכרוכה בה) לא הייתה אומנותו, הרי מקוריותו וחריפותו של ריה"ל כהוגה דעות מעמיק ניכרות הן גם בכתיבה הדקדוקית שלו. עם זאת, נדרשים היכרות טובה עם מקורותיו הספרותיים ומאמץ מחשבתי ניכר

1. ספר הסגוריה הזה, שהוא אחת מיצירות המופת של ההגות היהודית, נועד להגן על היהדות כדת מיוחדת. המאורעות המסופרים במקרא משמשים לריה"ל בתור ראיות לעליונותה ביחס לתרבותם של אומות אחרות. הספר כולל ביקורת שלילית על העולם הרוחני-תרבותי של יהודי ספרד וקריאה לתחיית תרבות יהודית חדשה (פליישר, תמצית ארצנו, עמ' 10–11). ריה"ל מוסר את דבריו ואת השקפת עולמו מפי חכם יהודי ("החבר") במענה לשאלותיו של המלך הכוזרי, שעליו הוא מבקש להשפיע לקבל את הדת היהודית. הספר נכתב במשך שנים וכתבתו נסתיימה, ככל הנראה, בסוף התקופה האנדלוסית, סמוך לשנת 1140. ראה פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 310; בראן, עמימות תרבותית, עמ' 98–99; פליישר, תמצית ארצנו, עמ' 12.
2. בקטע גניזה של ספריית האוניברסיטה בקיימברידג', הכולל את תחילת הטקסט הערבי של ספר הכוזרי, נמצאת כותרת החיבור המקורית: "כתאב אלדר ואלדליל באלדין [צ"ל: פי אלדין] אלדליל". בשער מהדורת בנעט של הטקסט הערבי המקורי של החיבור תורגמה הכותרת הזאת: "ספר המענה והראיה על אודות הדת המושפלת". במהדורת הירשפלד (המקור הערבי ותרגומו העברי של ר' יהודה אבן תיבון) הכותרת היא: "כתאב אלחגה ואלדליל פי נצר [נ"א: נצרה] אלדין אלדליל", כלומר, ספר ההוכחה (או הטענה) והראיה להגנה על הדת המושפלת (או הבויה).
3. ראה פליישר, בירורים, עמ' 243; הנ"ל, תמצית ארצנו, עמ' 8–9. ריה"ל נולד בספרד הנוצרית בסמוך לשנת 1070 (הני"ל, בירורים, עמ' 246–247); מרבית חייו נדד ברחבי אנדלוס. בשנת 1140 נסע לארץ ישראל כדי להשתקע בה. הוא נפטר בקיץ 1141, חודשים אחרים לאחר שהגיע אליה. ראה פליישר, תמצית ארצנו, עמ' 5, 11–13; בראן, עמימות תרבותית, עמ' 84–87. ברי כי מצעירותו היה ריה"ל בקי בתרבות הערבית ובלשונה.

כדי לפענח מתוך ניסוחיו התמציתיים, שהם מעורפלים למדי ואף סותרים לעתים, את מה שאמר המחבר (בלשונו הערבית) ואת מה שהתכוון לו.⁴

עיקרו ורובו של הנספח הדקדוקי לסעיף פ, הנושא את הכותרת "פצילה אלנוט וצבט אלשבע מלכים" (מעלת הניקוד ומסורת שבע התנועות), מוקדש לדיונים בשאלת הנחים לסוגיהם ובשאלת כמות התנועות (בזיקה לניקוד של משקלים מדגימים אחדים בפועל ובשם). דיונים אלה מייצגים, בעיצומו של דבר, את תורת התנועות של מחברם.⁵

מצד תוכנו נוסף הנספח על הניקוד והתנועות שבסעיף פ לסעיפים סז-עז של המאמר השני, העוסקים במעלותיה של הלשון העברית,⁶ ובכללם יתרון הקריאה במסורת הטעמים על דקלום השירים השקולים במשקלים הכמותיים.⁷

מצד מטרתו נראה כי הנספח הדקדוקי לא נועד מעיקרו לתכלית בלשנית-תיאורית גרידא, אלא כל עצמו בא לשמש מטרה מעשית. הדיונים בנושא כמות (אורך, מְשָׁךְ) התנועות נועדו להציע לקוראי ספר הכוזרי את התשתית העיונית ההכרחית להבנת השגותיו הדקדוקיות של ריה"ל (בסעיף עז) על הכנסת שיטת השקילה הכמותית הערבית לשירה העברית.⁸

תורת התנועות של ריה"ל נסמכת על ההכרה בדבר אופייה הכמותי של פונולוגיית התנועות של העברית והיא מבקשת לקשר בין כמות התנועות (אריכותן וקיצורן)

4. להתייחסותם של מלומדים אחדים לקשיי הדיון הדקדוקי של ריה"ל בספר הכוזרי שלו ראה שטיינר, משך התנועות, עמ' 218–219. במאמר מאלף זה על תיאורי מְשָׁךְ התנועות בעברית (מהירונימוס עד ריה"ל) נידונים באורח מעמיק ובבהירות רבה כמה מן העניינים הנידונים במאמרי.

5. באכר (ריה"ל, עמ' 143–149) סיכם בקצרה כמה מן הנושאים הנידונים בנספח הדקדוקי של סעיף פ. המתרגמים והמפרשים החדשים של ספר הכוזרי לא הצליחו להתמודד עם רוב הקשיים הטקסטואליים והפרשניים של הנספח הזה. יצוין לטובה התרגום האנגלי המבאר של פרידלנדר (ריה"ל, עמ' 144–151).

6. לבירור השקפותיו של ריה"ל בסעיפים סז-עז של המאמר השני ראה באכר, ריה"ל, עמ' 136–140; פרידלנדר, ריה"ל, עמ' 139–144; רוזן, המהלך הסטרופי, עמ' 318–323; בראן, עמימות תרבותית, עמ' 106–115; אלוני, ריה"ל ותורת השירה, עמ' 135–140; ועיין להלן בנספח. בראן (שם, עמ' 89–90) מציין שריה"ל לא החזיק בהכרח בכל ההשקפות המובעות בסעיפים סז-עז הנאמרים מפיו של החבר היהודי.

7. הסעיפים העוסקים בפרוודיה ובלשון העברית (סז-עז) נכתבו לפני שנת 1138 (בראן, שם, 97–98), כנראה כעשר שנים ואולי אף יותר לפני יום מותו של ריה"ל (רוזן, המהלך הסטרופי, עמ' 315). סביר להניח שהגבול הכרונולוגי הזה תקף גם לגבי הנספח הדקדוקי שאנו דנים בו כאן.

8. לטענותיו של ריה"ל על פגיעת המשקל הכמותי באופייה של הלשון העברית ראה באכר, ריה"ל, עמ' 140–143; בקן, התפתחות המשקל, עמ' 217–223; אלוני, ריה"ל ותורת השירה, עמ' 141–144; בראן, עמימות תרבותית, עמ' 101–103; אלדר, התנגדות ריה"ל.

לבין הניקוד הטברני של המקרא, המשקף כידוע מסורת הגייה בת שבע תנועות, שיש בה הפרש של איכות בין קמץ לפתח מכאן ובין צירי לסגול מכאן. בד בבד היא מבקשת לגשר בין שיטת הניקוד הזאת לבין מסורת ההגייה הספרדית בת הזמן המחזיקה חמש תנועות (ואין בה ההפרשים האיכותיים הנ"ל). חומש התנועות הספרדי מממש, לפי גישתם של מדקדקי ספרד, את הניקוד הטברני המסורתי. המושג הדקדוקי המשמש ליצירת הזיקות הללו הוא הנח הרפה ("אלסאכן אללין") / הנח המְשוּף ("אלסאכן אלממדרו"): ⁹ ההבדל בין אריכות תנועה מסוימת (מבין חמש התנועות שבמבטא הספרדי) לבין קיצורה נעוץ במציאותו של הנח הרפה או בהעדרו.

הגישה הכמותית הזאת אף מודדת את ההטעמה במידה כמותית וקובעת אריכות לתנועות מכוח הטעמת מלעיל והטעמת-משנה ואף מכוח טעמי הנגינה. מושג הנח הרפה, שראשית שימושו בתורתם הלשונית של תלמידי מנחם בן סרוק, תופס את המקום המרכזי במשנתו הדקדוקית של יהודה חיוג' בהקשר לתורת השורש השְלֵשִׁי בכל צורות הפועל העלול והכפולים.¹⁰ ייחודו של ריה"ל הוא בניסיון להרחיב ולשכלל את תורת הנחים של קודמיו (על כל הכרוך בה לעניין משך התנועות) על ידי שילובה בתורת ההנחות ("אוצאע"; אכן תיכון: "תכונות"), שייסודותיה נעוצים בפילוסופיה הסטואית (ראה לקמן א, 3). כתוצאה מצירוף מקורי זה, טוען פרופ' שטיינר, ריה"ל "יצר את התיאוריה הפונולוגית המתוחכמת ביותר בתולדות הבלשנות העברית".¹¹

ריה"ל אינו מזכיר בנספח הדקדוקי את מקורותיו ואת המדקדקים העברים שקדמו לו, אך היסודות העיוניים שעליהם מושתתת תורת התנועות שלו, מכלול העניינים המטופלים בה והמינוח הדקדוקי המשמש אותה מלמדים כי שלושה חיבורים דקדוקיים שימשו לו מקור עיקרי: ספר הניקוד ("כתאב אלתנקיט") וספר אותיות הנוח והמשך ("כתאב חרוף אלמד ואללין"), ובו בראש ובראשונה המבוא העיוני ליהודה חיוג' ואיגרת הקירוב והיישור ("רסאלת אלתקריב ואלתסהיל") ליונה אבן ג'נאח.

כמו כן ברי כי ריה"ל הכיר את המחלוקת המפורסמת, שהתנהלה במחצית השנייה של המאה העשירית בין תלמידי מנחם בן סרוק (ראשון לחכמי הלשון העברית

9. השווה מורג, מחלוקת מנחם ודונש, עמ' 16; שטיינר, משך התנועות, עמ' 217.

10. ראה גולדנברג, השוכן החלק, עמ' 288; אלדר, חיוג', עמ' 171–175; סיוון, שורשים ונחים. למקבילות בין תורתם של תלמידי מנחם לבין תורתו של חיוג' ראה שטיינר, משך התנועות, עמ' 213–216. שטיינר מציי, בצדק, כי ספר הניקוד ("כתאב אלתנקיט") של חיוג' מבוסס על אחת מתשובות תלמידי מנחם בן סרוק (לדונש בן לברט).

11. שטיינר, שם, עמ' 204. פרופ' שטיינר מרחיק לכת לטעון כי מעמדה של התאוריה של ריה"ל הוא "מעמד ביניים בין המחשבה הסטואית לבין מודלים חדשים של הפונולוגיה הגנרטיבית".

בספרד) לבין יהודי בן ששת, תלמידו של דונש בן לברט, בעקבות הכנסת שיטת השקילה הכמותית לשירה העברית בספרד בידי המשורר והמדקדק דונש בן לברט (בר-פלוגתה של מנחם בן סרוק). תלמידי מנחם, שריה"ל אימץ את השקפתם, ערערו, כמפורסם, על מידת התאמתם של המשקלים הכמותיים לאופייה של הלשון העברית.¹²

ועוד זאת: אין ספק כי ריה"ל ניזון במידת-מה גם מתורת התנועות של ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע)¹³ המוכרת מספר מאזנים ומספר צחות שלו. את ניסוחיה שבכתב של תורה זו לא יכול היה ריה"ל לקרוא בספר (ספר מאזנים נכתב ברומא בשנת 1140 וספר צחות נכתב במנטובה ב-1145), אשר על כן דין לשער שהכיר אותה במשמע אוזן.¹⁴ יש בידינו עדויות לא מעטות על היכרות קרובה (וקשרי חיתון) בין שני חכמי ספרד אלה (עוד קודם שיצא ראב"ע למסעותיו בארצות אירופה הנוצרית), שבכוון לאושש השערה זו.¹⁵

המאמר שלפנינו מבקש להציע את תורת התנועות של ריה"ל לעיקריה ולמכלול פרטיה וזאת על יסוד ניתוח תוכן של הנספח הדקדוקי של סעיף פ במאמר השני של ספר הכוזרי.¹⁶ בחלקו הראשון יידונו נושאים כלליים ועקרוניים, שיכולים להיחשב למעין מבוא עיוני לתורת התנועות של ריה"ל. בחלקו השני נבוא לכאר ולנתח את ההסברים הפונטיים שמעלה ריה"ל לדרכי מימושן של העיקרון הכמותי בפונולוגיית התנועות הגלומה בניקוד הטברני של המקרא.

[א]

1. תועלת הניקוד

העברית, וביתר דיוק: העברית הטברנית (הווה אומר, העברית במסורת המשתקפת בניקוד הטברני המסורתי של המקרא), היא בת שבע תנועות (במקור הערכי נקט ריה"ל את המונח העברי הקדום מלכים¹⁷). ואלו הן התנועות: קמץ, חולם, שורוק,

12. למחלוקת בין תלמידי מנחם לתלמידי דונש בעניין המשקל הכמותי בשירה העברית ראה אלוני, תורת המשקלים, עמ' 110–116; פגיס, חידוש ומסורת, עמ' 110–112; מורג, מחלוקת מנחם ודונש, עמ' 15–17.

13. ראב"ע נולד בספרד בשנת 1090 או בשנת 1092, עזב אותה בשנת 1140 מפחד הכובשים המוחרדים ונפטר בשנת 1164 בעת שהייתו באנגליה. ראה פליישר, בירורים, עמ' 266–268.

14. עיין הערה 7 לעיל.

15. ראה פליישר, שם, עמ' 264–265. מן הדרך שראב"ע מביא דברים משמו של ריה"ל בפירושו למקרא משתמע שלפחות מקצת דברי ריה"ל נאמרו לו בעל פה (שם, עמ' 266–267).

16. במאמר זה אנו מסתמכים בעיקר על מהדורת בנעט של ספר הכוזרי בנוסחו המקורי, הערכי. עם זאת, בכל עניין ועניין אנו מציינים למראה מקום במהדורת הירשפלד.

17. ברגיל המונח חרכה הוא המשמש לציון תנועה אצל המדקדקים העברים כותבי העברית

פתח, סגול, צירי וחיריק. להבדל האיכותי ("אלתפרקה") שבין התנועות תפקיד בהבחנת המשמעות הדקדוקית של צורות הומוגרפיות; ובלשון החבר: "ופאידתהא פי אלמעאנני" (ותועלתם במשמעויות).¹⁸

ההבדל בין קמץ לפתח, למשל, יוצא להבחין בין הקטגוריות הדקדוקיות הבאות: (א) בין עבר לעתיד, כגון שְׁמָתִי (צורת עבר)¹⁹ – וְשָׁמָּה (עבר מהופך המורה לעתיד);²⁰ וְאֶכְרְהוּ (עתיד) – וְאֶכְרְהוּ (עתיד מהופך המורה על העבר);²¹ (ב) בין ה"א השאלה ("אלאסתפהאם") לבין ה"א הידיעה ("אלמערפה"). ריה"ל מביא את הדוגמה הַעֲלָה היא למעלה (קה"ג, כא), שבה הניקוד בקמץ יוצא ללמד שהה"א היא לידיעה ולא לשאלה או תמיהה (שאו היה עליה להניקד בפתח);²² (ג) בין פועל לשם תואר ("צפה"), כמו חָכַם (צורת נסתר בעבר) – חָכָם.²³

בחתימת הנספח הדקדוקי חוזר ריה"ל ומזכיר את ההבחנה בין ה"א הידיעה לה"א השאלה מכאן ובין עבר לעתיד מכאן. את ההבחנות האלה, התלויות בניקוד, הוא מביא כדוגמאות לכמה מן הסודות הנסתרים ("אסראר תכפי ענא") של תורת הניקוד ("אלעלם אלקיק" = החכמה הדקה) שהוא, ריה"ל, ייתכן כי הצליח לחשוף מתוך כוונה לעורר באמצעותם את תשומת הלב לפירושי הכתובים ("ורבמא וקפנא עלי בעצהא יקצד בהא אלתנביה עלי תפאסיר").²⁴

הוא אף מביא שם שתי הבחנות נוספות התלויות בהפרש בין קמץ לפתח: (א) ההבחנה בין צורת העבר של הנפעל, שניקודה בפתח, לבין צורת הבינוני

שבספרד. בהקדמת ספר אותיות הנוח והמשך חיג' מבאר: "הדה אלסכע חרכאת אלמסמאת שבעה מלכים" (יסטורוב, עמ' 4).

18. בנעט, עמ' 83–84; הירשפלד, עמ' 131.

19. הקשר הכתוב מחייב להניח כאן ניקוד קמץ בשי"ן של צורת העבר. ואכן, כבר העירו חכמים (באכר ואחרים) כי מקצת מדקדקי ימי הביניים מרמזים בדבריהם על ניקוד פ' הפועל של צורות גזרת ע"ו בעבר של הקל בקמץ (שְׁבַתִּי, שְׁבִנו). עיין למשל בעדותו של הראב"ע בספר מאזנים (ט, ב). ועיין להלן סוף §7.

20. ריה"ל אינו מתייחס להבדלי ההטעמה בין צורת העבר לצורת העבר המהופך.

21. דברים דומים משמיע ראב"ע בספר צחות (ג, א): "וְאֶדְבֵּר אוֹתָךְ (יח"ב, א) לעולם הוא בפתח להפריש בינו שהוא העתיד ובין וְאֶדְבֵּר אל העם (שם כד, יח) שהוא עבר, על כן נקמץ".

22. את הכלל הקובע את ההבחנה בניקוד בין ה"א הידיעה לבין ה"א השאלה מביא גם ראב"ע בספר צחות (יז, ב – יח, א). הוא מכנה את ה"א הידיעה "ה"א הדעת" ואת ה"א השאלה – "ה"א התימה".

23. המקור להבחנה זו בדברי ראב"ע בספר צחות (ח, ב): "משקל חָכַם והנה הוא תואר השם, כי העברים הפרישו בין כל פועל עבר ובין שם התואר כמו בני אדם חָכַם לכך (מש"כג, טו) שהכ"ף פתוח בפתח גדול כמשפט, בעבור שיש אחריו נח נראה".

24. בנעט, עמ' 88–89; הירשפלד, עמ' 139.

("אלמנפעל") בבניין זה, שניקודה בקמץ, כגון וכאשר נֶאֱסַף (כמ' כז, יג) – נֶאֱסַף על עמו (בר' מט, כט); (ב) ההבחנה בין צורת ההקשר של עתיד הקל, המנוקדת בפתח, לבין צורת ההפסק, כגון וישחט (וי' ט, ח ועוד) – וישחט (שם ח, יט). הוא אף מעיר כי צורת וישחט מזדמנת במקרא לא רק בהפסק של דיבור ("פי מוצע קטע לפטי"), כלומר בסילוק או באתנח, כי אם גם בסופו של עניין (כלומר הפסקה המתחייבת מתוכנו של הפסק). כוונתו לפסוק "וישחט | ויקח משה מדמו ויתן על תנוך אוזן-אהרן הימנית" (וי' ח, כג), שבו בעל הטעמים הפריד בקמץ של הפסק (בטעם מפסיק שלשלת) בין פעולת השחיטה לשתי הפעולות שלאחריה: הלקיחה והנתינה.

מלבד האמור לעיל על חשיבות השימוש בניקוד לצורך ההבחנה בין הומוגרפיים דקדוקיים "מועילה" מסורת התנועות בארגון ובתיאום שטף (או רצף) הדיבור בלשון העברית ("וגיר דלך אלי 'מא' תפיד מן חסן אנתטאם אדראג אכלאם פי גמע אלסאכנין") וזאת באמצעות אפשרות הצטרפותם של שני נחים אחר תנועה.²⁵

כמסתבר, תכיפות שני הנחים מאפשרת את הקריאה האחידה של הציבור ("חתי תאתי פי אלכלאם אלעבראני קראה תסתוי פיהא גמאעה"),²⁶ גם כאשר אין היא מלווה בנעימה ("דון לחן").²⁷

2. חלוקתן של התנועות בעברית לשלוש קבוצות

ריה"ל ממיין את כלל התנועות שבעברית לשלוש קבוצות ("גהאת אלנטק פי אלעבראניה באלקסמה תלת"),²⁸ והן: צמה (=קמיצה), פתחה (=פתיחה) וכסרה (מילולית: שבידה, שבר). המיון הזה מיוסד על קריטריון פונטי-חיתוכי (ארטיקולטורי). ריה"ל מוסיף ומחלק בחלוקה נוספת את התנועות הכלולות בקבוצה נתונה

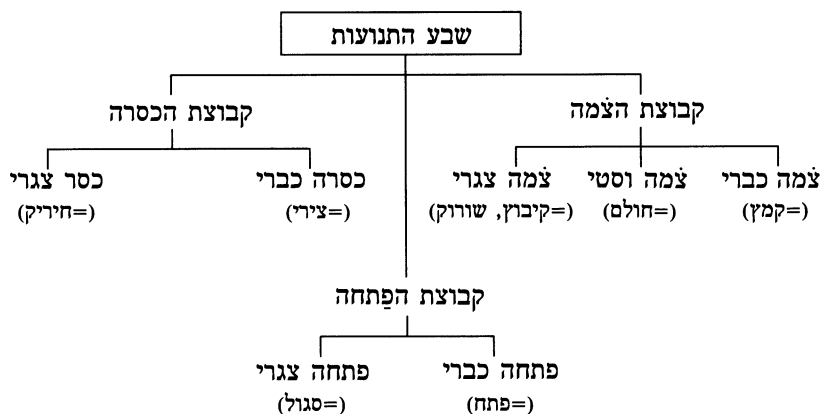
25. הכלל הפונטי של "קיבוץ שני נחים" (כלשון אבן תיבון), המייחד את העברית (לעומת הערבית), פירושו שאחרי תנועות עבריות מסוימות עשויים לבוא נח נמשך ("סאכן ממדוד") ונח נראה ("סאכן טאהר") כאחת (למונחים הללו ראה להלן 48). במקום אחר בספר הכוזרי (מאמר ב, סעיף עח) מדבר ריה"ל על הפגיעה שפוגע המשקל הכמותי (בעברית) בכלל של סמיכות שני הנחים. לעניין זה ראה אלדר, התנגדות ריה"ל, עמ' 102–105.

26. על האחידות הנוהגת בקריאת הציבור במקרא (לעומת היעדר האחידות בקריאת הקוראן אצל הערבים), המושגת מכוח תכונת הנחות היתרה של העברית (שהיא מצדה מוקנית לה מאפשרות "קיבוץ הנחים") מדבר ריה"ל גם במאמר השני של הספר, בסעיפים עו, עז וראש סעיף עח. ועיין להלן בנספח, § 5.

27. בנוסח העברי של אבן תיבון: "מבלי טעות". באכר (ריה"ל, עמ' 141) דוחה את התרגום הזה, ובצדק.

28. בנעט, עמ' 84; הירשפלד, עמ' 131, 133.

לשניים: תנועה גדולה ותנועה קטנה, או לשלושה: הנ"ל בתוספת תנועה בינונית. נציג את החלוקה האמורה באופן סכמטי:

הואיל ושמות הקבוצות מקבילים, כידוע, לשמות התנועות בערבית, ברי שלשיטת ריה"ל התנועה הראשית או היסודית בכל קבוצה היא זו הזזה (או המתאימה) לתנועה הערבית, הווה אומר שורוק/קיבוץ בקבוצת הצמה, פתח בקבוצת הפתחה וחיריק בקבוצת הכסרה.

הקריטריון החיתוכי, העומד ביסוד החלוקה המשולשת, הוא בלא ספק מצב השפתיים ופעולתן בעת הגיית התנועות. התנועות בקבוצת הצמה נהגות בשפתיים קמוצות (כלומר, מעוגלות); התנועות בקבוצת הפתחה – בשפתיים פשוקות (או רוחות); ואלה שבקבוצת הכסרה – בשפתיים משוכות. החלוקה הפנימית בתוך כל קבוצה מתחשבת אף בקריטריון חיתוכי והוא מפתח הפה (כלומר, גובה פסגת הלשון ביחס לחך): כאשר תנועה מבוצעת במצב הפתוח (הנמוך) ביותר מכוון לה התואר "כברי" (גדולה), וכשהיא מבוצעת במצב הסגור (הגבוה) ביותר היא מכונה "צגרי" (קטנה).²⁹

3. עקרון שלוש ההנחות

הצורך הפונולוגי להאריך בתנועה או לקצר בה על פי התפיסה הכמותית של מדקדקי ספרד אינו מוצא את ביטויי בשיטת הניקוד הטברני, שאין בה כידוע סימנים להבדלי אורך בתנועות (המלאות).

29. לדיון נרחב בסוגיית חלוקת התנועות לשלוש קבוצות ראשיות וחלוקתה הפנימית של כל קבוצה ראשית ראה אלדר, עיון מחודש.

תורת התנועות של חיוג', ובעקבותיה זו של ריה"ל, מלמדת להבחין ולדעת את מידת אורכו של סגול או פתח או קמץ וכדומה על פי טיבו של הנח – נח רפה או נח נראה – התוכף לתנועה לאחריה. תורת התנועות של ריה"ל, הנסמכת על מושג הנח הרפה (ראה להלן §4), באה לשכלל את העיון בזיקה שבין כמות התנועות לאיכותן, כלומר לניקודן הטברני, בעזרת עיקרון, אשר לפיו הבדלי הכמות בפונולוגיה העברית מותנים (גם) בנסיבות ביצועה של המילה, היינו האם המילה הגויה לעצמה, כמהות לשונית אוטונומית ונפרדת (המנותקת מהשפעה של גורמים הקשריים) או כחלק ממבע שלם המאופיין בזיקה שבין מרכיביו.

אצל ריה"ל העיקרון הזה, שהוא חידושו העיקרי ואכן הפינה של תורת התנועות שלו, מוצע כשלוש הנחות ("תלת אוצאע"; אכן תיכון: "שלוש תכונות").³⁰ בהנחה הראשונה, המילים מסורות לנו בצורתן "הטבעית", היסודית, האינדוידואלית: כל תנועה במילה מתממשת במימושה היסודי וכל הברה במילה עומדת לעצמה בלי זיקת גומלין עם שכנותיה, והמילה גופה מנותקת מרצף הדיבור, מן ההקשר וההפסק.

בהנחה השנייה, צורתה היסודית של המילה עשויה להשתנות והיא נקבעת על ידי הביצוע המילולי שלה עצמה וכחלק של מבע שלם, ואז מתחשבים בהגבלים פונוקטיים, בנסיבות הקשריות וביפי הדיבור (אופוניה).

בהנחה השלישית, צורתה של המילה עשויה להשתנות ממה שהיא על פי ההנחה הראשונה וההנחה השנייה, שכן היא חלק מן הפסוק בביצועו המוזיקלי על סמך טעמי המקרא והיא מותנית בהקפה ובגויות (מתגים). בהנחה השנייה ובהנחה השלישית, תנועות חטופות עשויות ליהפך לתנועות רגילות, תנועות קצרות עשויות להתארך, ותנועות ארוכות עשויות להתקצר. קיומם או הימנעותם של שינויים כמותיים במבנה התנועי של המילים מותנים בגורמים דקדוקיים (הטעמת מלעיל, הנחשבת לשינוי מן המצב היסודי של הטעמת מלרע, והטעמת משנה) ותחביריים, בצירופים מוזיקליים (הנקראים "תרי טעמי") ובשיקולים שמחוץ לדקדוק (יפי הדיבור וקצבו).

לדעת באכר,³¹ שלוש ההנחות (או התכונות, לפי תרגום אכן תיכון) בתאוריה הייחודית של ריה"ל אינן אלא שלושה שלבים בפורמציה של המילה. ריה"ל אינו אלא מספק לנו את המידע על אופן מימושה של מילה עברית ועל המבנה ההגאי שלה בכל אחד משלושת השלבים של יצירת צורת המילה.³²

30. בנעט, עמ' 85; הירשפלד, עמ' 133.

31. ראה באכר, ריה"ל, עמ' 144–145.

32. לדעת שטיינר (משך התנועות, עמ' 222), ההנחות בספר הכוזרי הן "שלבים בגזירה סינכרונית, וכן משמשות במישור הפונולוגי". להסברו לשלושת השלבים ראה שם, עמ' 224–225.

לא עלה בידי למצוא מקור ישיר לעקרון ההנחות שאותו צירף ריה"ל לתורת הנחים של המדקדקים.

הבחנה בין שתי הנחות, הנחה ראשונה והנחה שנייה, מצויה לראשונה בדקדוק היווני, בחיבורו הידוע של דיוניסיוס תראקס (המאה השנייה לפנה"ס) "ארס גרמאטיקה". בחיבור זה היא מציינת הבחנה אטימולוגית בין מילים ראשוניות פרימיטיביות לבין מילים נגזרות, כלומר מילים חדשות שבאות ממילים של ההנחה הראשונה.³³

את המקור היווני לעצם ההבחנה בין הנחה ראשונה לשנייה יש לחפש ככל הנראה בדיאלקטיקה של הסטואה,³⁴ וביתר דיוק בדוקטרינה הסטואית בנוגע למוצאה ולטיבה של הלשון.³⁵ כידוע, בהקשר לשאלה בדבר אופיו של הסימן הלשוני בזיקה למציאות (היינו, בטיבו של הקשר בין המילים לבין הדברים), שאלה שבה התמקדה יותר מכול התעניינותם של הפילוסופים היוונים בלשון, חכמי הסטואה החזיקו בהשקפה, שגרסה כי יש קשר "טבעי" בין המילים (או השמות) לבין הדברים (העצמים שבעולם שמחוץ ללשון) המסומנים בהן. אלא שקשר זה יש לו, לשיטתם, אפליקציה ישירה רק לגבי "המילים הראשוניות" (πρωται ρωναι) השייכות לשלב הראשון או הקדום של התפתחות הפעילות היוצרת בתחום הדיבור האנושי (לשון אחר: המילים הנחשבות לראשוניות מבחינה גנטית ולוגית), וזאת משום שבמילים אלה אכן מתגלה התאמה ממשית בין מהות הדברים לבין צורתן ההגאית,³⁶ והן משקפות אפוא באופן טבעי את מהות העצמים המסומנים. כמתברר (מעדויות של מדקדקים מאוחרים), הסטואים החשיבו בגדר "מילים ראשוניות" אותן מילים שניתן להמציא ליצירתן הסבר מניח את הדעת של אנומטופאה ושל סימבוליוס צלילי.³⁷ מן "המילים הראשוניות", הפרימיטיביות, המהוות את גרעינו של אוצר המילים (של הלשון היוונית), נוצרו מילים חדשות (המציאות מושגים חדשים) או צורות מילים חדשות (שאינן מסמנות מושגים חדשים) באמצעות גזירה (paragōge) או נטייה (klisis) לשני ענפיה: דקלינציה של שמות וקוניוגציה של פעלים.³⁸ שני סוגים

33. ראה צימרמן, אלפראבי, עמ' xxxii-xxxiii והערה 6; פרסטיך, אלמנטים יווניים, עמ' 168; שטיינר, משך התנועות, עמ' 221.

34. הדיאלקטיקה הוגדרה כדיסציפלינה של דיבור נכון, כלומר דיבור העומד בהתאמה עם העובדות הרלוונטיות. ראה ליד, סטואה, עמ' 62. הסטואים הניחו את הלשון במרכז הפילוסופיה שלהם, במסגרת אותו חלק שכינו אותו בשם "לוגיקה". הלוגיקה הסטואית כוללת אפוא לא רק כללי חשיבה וארגומנטציה אלא גם תאוריות דקדוקיות וסמנטיות.

35. ראה צימרמן, אלפראבי, עמ' xxxi; שטיינר, משך התנועות, עמ' 221.

36. ראה ליד, סטואה, עמ' 62; ברוויק, סטואה, עמ' 29; פרסטיך, אלמנטים יווניים, עמ' 165; אלדר, חיבור דקדוקי, עמ' 489.

37. ראה ברוויק, סטואה, עמ' 30; אלדר, חיבור דקדוקי, עמ' 489 והערה 17.

38. ראה ברוויק, סטואה, עמ' 76; ליד, סטואה, עמ' 59-60. חכמי הסטואה מבחינים, לאמתו של

אלה של יצירת המילים והצורות הדקדוקיות (שמכוחם מתפתחת הלשון) משמשים לציין דברים שיש להם קשר סמנטי כלשהו לדברים המסומנים על ידי "המילים הראשוניות". המילים הנגזרות שייכות לשלב מאוחר יותר של התהוות הלשון. האטימולוגיה הסטואית (כענף של הדיאלקטיקה) מתארת את גזירת המילים החדשות כמקבילה לתהליכים המנטליים שבאמצעותם מתהווים המושגים החדשים ומחפשת את הקשר הלוגי שבין "המילים הראשוניות" לבין נגזרותיהן מצד הדמיון (similitudo). או הקרבה (vicinitas) או הניגוד (contrarium) של המושגים המסומנים בהן.³⁹

שלב שלישי (או פעולה שלישית) בהתפתחות הפעילות היוצרת בתחום הדיבור הייתה התהוותן של מילים חדשות על ידי הרכבה של "המילים הראשוניות" או הנגזרות.⁴⁰

באחת: בתאוריה הסטואית של האטימולוגיה, שהדוקטרינה של טבעיות הלשון שייכת לה, באה לידי ביטוי ההבחנה בין "מילים ראשוניות" למילים חדשות וצורות מילים חדשות ומילים מורכבות הנגזרות מהן ועמן מתפתחת הלשון. שתי התקופות או השכבות הראשונות של התפתחות הדיבור הן הקרירות הנחות, הנחה (impositio) ראשונה והנחה שנייה.

השנייה הפונטית המתלווה למעבר הסמנטי נתחם על ידי סדרה של ארבעה עקרונות מכניים: תוספת (adiectio), שימוט (detractio), חילוף (immutatio) והיפוך סדר (transmutatio).

כאמור, אני יודע להצביע על מקור ישיר לעקרון שלוש ההנחות של ריה"ל כהיצגו וכמשמעו בספר הכוזרי, בנספח הדקדוקי הנדון כאן. עם זאת, עצם ההבחנה בין שלוש הנחות במה שקשור לצורותיה של מילה מתבססת בדרך זו או אחרת על התפיסה הלשונית של הפילוסופים של הסטואה בסוגיית השלבים הכרונולוגיים בהתפתחות הדיבור היווני,⁴¹ וביתר דיוק היא מתבססת על ביטוי ערבי כלשהו של תפיסה זו, וכנראה אינה אלא אפליקציה ומודיפיקציה של הבחנה היסטורית זאת.

4. הנחים

מקום מרכזי בדיוניו של ריה"ל בשאלת כמות התנועות, היינו הפרשי המידות במשך התנועות, תופס המושג נח ("סאכן"), כלומר אות שאין עמה תנועה.

דבר, בין שינוי מילה חיצוני העושה מילה חדשה (גזירה) לבין שינוי מילה פנימי של אותה מילה (נטייה).

39. ראה ברוויק, סטואה, עמ' 77-78; אלדר, חיבור דקדוקי, עמ' 490. בעיקרו של דבר, האטימולוגיה הסטואית משמשת אמצעי לתיאור סמנטי, שהרי המילים החדשות מצינות דברים שיש להם זיקה סמנטית למושגים המובעים ב"מילים הראשוניות".

40. ראה ברוויק, סטואה, עמ' 32, 46, 76.

41. ראה צימרמן, אלפראבי, עמ' xxxii.

ריה"ל מבחין בין שני סוגי נחים: נח הגוי ונח שאינו הגוי: לסוג הראשון מכון המונח "סאכן טאהר" (אכן תיכון: "נח נראה"), ולסוג השני מציינים המונחים הנדרפים "סאכן לין" (אכן תיכון: "נח רפה") ו"סאכן ממדוד" (אכן תיכון: "נח משוך"). הבחנה זו היא, כמפורסם, מעיקרי תורתו הלשונית של ר' חיוג' הספרדי. מאחר שעניין הנחות בא אצל ריה"ל כדבר ידוע, נקדים ונציגו על פי הסבריו של חיוג'.⁴²

שלוש אותיות הרפיון והמשך ("חרוף אללין ואלמד") – אל"ף, וי"ו, יו"ד (ה"א היא אלטרננטה גרפית של אל"ף בסופי מילים) – מתייחדות משאר האותיות בכך שיש להן שני מינים של נחות ("סכון"). הווה אומר, הן עשויות להופיע במילה בשני מצבים של אות נחה, "שוכנת", ואלה הם:

א. אות נחה הגויה ("סאכן טאהר", "נח נראה"), כגון תִּאֲטֵר, שְׁלֹחִי, וידבר. במצב זה אותיות אוי"ה שוות לשאר האותיות (העיצורים).

ב. אות נחה שאינה הגויה, שאינה "נראית" במבטא ("סאכן כפי", "סאכן לין כפי"), כגון האל"ף במילים קָאם (הו' י, יד), רָפָא נָא (כמ' יב, יג), הוּי"ו במילים שופר ועולם והוּי"ד במילה שריד. במצב הנחות הזה – "סכון כפי" – אותיות הרפיון (או המֶשך) יש שהן נכתבות ויש שהן מתחלפות זו בזו ויש שהן נשמטות מהכתיב (עם הישמטותן, כאמור, מן המבטא). במצב זה אותיות הרפיון (ולא חשוב אם הן כתובות או אינן כתובות) מסמנות את האורך של התנועה שלפניהן, כגון הוּי"ו במילה שְׁפֹר והאל"ף (הנעלמת) במילים שְׁ(א)מֵר, דְּ(א)בְ(א)ר.

הנח הנעלם מן ההגייה נתפס אפוא כאות (נחה) גם כשאינו כתוב. עם זאת, עשויה הנחות הנעלמת להתקיים בלשון גם כאשר אינה מוצגת או אינה תלויה באחת מאותיות אוי". קיומו של הנח הנעלם ("אלסאכן אללין") המופשט הזה, שאינו מצב של אות נוח רפה מסוימת (וגם אינו תנועה!), מתבטא באריכות הנוספת לתנועה (כל תנועה) או בהטעמה⁴³ או (כאשר הוא נבלע) בדיגוש באות שלאחריו.⁴⁴

אמירה מפורשת בעניין המובן המופשט יותר של "אלסאכן אללין" משמיענו ראב"ע, כשהוא דן בספר מאזנים (מא, ב) בפעלים מגזרת עו"י, שחיוג' רואה בהם פעלים שלשיים בעלי "אות נוח" שורשית מְצַעִית; וזה לשונו: "על כן לא אומר כי שורש קם-קו"ם או קי"ם או קא"ם באל"ף, ואם [אף על פי ש...] תמצא כתוב והוא

42. כהיצגם בהקדמת ספר אותיות הנוח והמשך (יסטרוכ, עמ' 7-11). בהקדמה לספר הזה הוגדרו והוסברו כל המונחים הדקדוקיים הנדרשים להבנת שלשיות השורש העברי ומבנם והתנהגותם של הפעלים העלולים (הם הפעלים שאחת מאותיות השורש שלהם היא אות רפיון – "חרף לין"). לעיקרי תורתו הדקדוקית של חיוג' ראה אלדר, חיוג'.

43. לשיטתו של חיוג', תנועה מוטעמת ותנועה ארוכה חד הן ושתיהן מתוארות במונח הכמותי "מד". ראה בנודיד, מניין החלוקה, עמ' 22-23. לגישה הכמותית של ריה"ל בהגדרת ההטעמה ראה להלן §58.

44. ראה גולדנברג, השוכן החלק, עמ' 288-289.

נעלם: וְקָאם שאון בעמך (הו' י, ד) רק אומר כי שורשו קו"ף ומ"ם ונוח נעלם ביניהם ואינו אות כלל". לפיכך רואה ראב"ע בפעלים קם, קץ וכיו"ב "פעלים שניים" (ספר מאזנים מ, א; ספר צחות מח, ב).⁴⁵

כאמור, שני מונחים נפרדים משמשים בנספח הדקדוקי של סעיף פ לציין בהם את אות המשך הווירטואלית, את הנח המנוגד לנח הנראה: האחד – "סאכן לין" (אבן תיבון: "נח רפה"), שהוא המונח השגור בכתבי חיוג', והמתורגם "נח נעלם", "נח נסתר" (בידי ראב"ע ור' משה הכהן ג'יקטילה, מתרגמי ספר אותיות הנוח והמשך), והאחר – "סאכן ממדוד" (אבן תיבון: "נח משוך"), שהוא מונח ייחודי לריה"ל.⁴⁶ המונח הראשון מכוון לעצם תכונת הרפיון של אות או"ה הנחה המצויה בפועל או בכוח (באמצע המילה או בסופה) אחרי תנועה מסוימת המכוונת לה. ואילו המונח השני מכוון לתפקידה של אות או"ה הרפה להורות על המשך, ההארכה, של התנועה שלפניה.

5. התנועות והנחים המשוכים

בהנחה ("וצע") הראשונה, כאשר התנועות נמצאות בתכונתן הראשונית ובטרם יחולו בהן שינויים מכוחם של גורמים הקשריים (עיין לעיל 38), יבוא נח משוך ("סאכן ממדוד") אחרי חמש תנועות: קמץ, צירי, חולם, שוורק/קיבוץ⁴⁷ וחיריק.⁴⁸ קמץ מושך אחריו אל"ף או ה"א, כגון פָּרָא, קָנָה; חולם מושך וי"ו או אל"ף, כמו לו, לא; צירי מביא אחריו אל"ף או יו"ד, כמו יוֹצֵא, יוֹצֵאִי (בהנחה השנייה גם ה"א

45. להבדל שבין שיטת חיוג' לשיטת ראב"ע לגבי גזרת נחי עו"י ראה חרל"פ, ראב"ע, עמ' 91–93, 96. בספר שפה ברורה (כח, א) מייחס ראב"ע את "הנוח הנעלם" שבשורשי עו"י לרב שמואל הנגיד: "ויאמר ר' שמואל הנגיד כי שורש קם שתיים אותיות ונוח נעלם ביניהם, ולא נאמר עליו שהוא אל"ף ולא וי"ו ולא יו"ד". גם בספר צחות (מז, ב) מביא ראב"ע את דעת הנגיד, אלא שבספר זה מדובר על "אות נוח נעלם" (ולא על "נוח נעלם") אשר "גם הוא עיקר" ומצורפת הערה: "ודעתי קרובה מאוד אל דעתו". לדיון בעדויות אלה לדעתו של הנגיד ולהבדל אפשרי בין דעת הנגיד לדעת ראב"ע (שאינו עניין לדיונו כאן) ראה גולדנברג, השוכן החלק, עמ' 289–291; חרל"פ, ראב"ע, עמ' 95–99.

46. קרוב למונח "סאכן ממדוד" של ריה"ל, המונח "סאכן אלמד", המזדמן פעמים בודדות בכתבי חיוג'. בהקדמתו לספר אותיות הנוח והמשך (יסטרוב, עמ' 8; נוט, עמ' 6–7) מסביר חיוג' מדוע נקראו אותיות או"י בשם "חרוף אלמד": מפני שהן נוספות בפעלים ובשמות מסיבת הקָשֶׁךְ ("אלמד") הקורה ("אלחאדת") בהן כמו הו"ו שבמילים שפּוֹר וּגְבוּר הנוספת בשל המשך בלבד ואינה מן השורש, וכמו הו"ו שבמילים שריר ופליט, וכמו השוכן/ הנח ("אלסאכן") אשר במילים שָׁמַר וְאָמַר ודָּבַר, שהוא לשם המשך בלבד ואינו שורשי. לפי חיוג', אותיות המשך מכוונות אפוא לאורכן של אותיות או"י כשאין שורשיות.

47. שני סימני הניקוד הקרויים שוורק וקיבוץ מציינים לאותה תנועה.

48. בנעט, עמ' 84–85; הירשפלד, עמ' 133.

עשויה לשמש נח משוך לצירי, כגון מְקַנְהִי; הנח המשוך שבא אחרי שורוק הוא וי"ו, כגון לו, ואחרי חיריק – יו"ד, כגון לִי.

אחרי קמץ, חולם ושורוק אפשר שייפגשו שני נחים, נח משוך ואחריו נראה ("סאכן טאהר"), כגון קָאם (הו' י, יד), שוֹר, שמאל, לָלוֹן, לָלִין.

תנועה שאחריה נח משוך (או נח משוך + נח נראה) מתממשת, מבחינה כמותית, כתנועה ארוכה. מכאן עולה שבהנחה הראשונה הנח המשוך הוא המאריך את התנועה שלפניו.

דגש (כלומר, מְכַפֵּל), שאינו אלא גילוי של נח נראה, עשוי לבוא אחרי שלוש מבין חמש התנועות הנזכרות: קיבוץ (כמו לִקְחָ), חיריק (לְפִי וכד') וקמץ, אבל רק בהנחה השנייה או השלישית. ריה"ל עצמו אינו מביא דוגמה לדגש שעשוי לבוא אחרי קמץ בשתי ההנחות הנזכרות. נראה כי התכוון לדגש בצורות כגון מְרַטֵּה (יח' כא, טו), נִשְׁתָּה (יש' מא, יז).

ראב"ע (ספר צחות ג, ב) מפריד לעניין הדגש שאחרי קמץ בין קמץ גדול לקמץ חטוף/קטן ("חטף" בלשונו): "ולא ייתכן להיות אחריו דגש כלל רק אם יהיה חטף, כגון רְנוֹ שמים (יש' מד, כג) חֲגִי יהודה (נחום ב, א)". ובספר מאזנים (י, א) הוא מפרט:

והוא [הקמץ] על שני דרכים. האחד שלא יהיה אחריו דגש לעולם כי אם אות נח נעלם כמו האל"ף, ובסוף המלה אל"ף או ה"א [...] והדרך השני, שקמץ שיהיה חטף כמו [...] רְנוֹ שמים (יש' מד, כד), וְכָרְהִי (נחמ' ה, יט), והנח יהיה אחריו שווא נח או דגש לעולם.

אחרי פתח וסגול לא יבוא בהנחה הראשונה נח המשך כי אם נח נראה. שתי התנועות הללו על פי טבען הן אפוא קצרות.⁴⁹ ואולם בהנחה השנייה פתח וסגול עשויות להתארך מכוחם של שלושה גורמים: (א) ההשתהות במבטא ("אעתמאד"; מילולית: תמיכה, הישענות על), כלומר תחולת ההטעמה של המילה (על ההברה שבה פתח או סגול);⁵⁰ (ב) טעמי הנגינה ("לחן"); (ג) מקום הפסק ("למוצֵע קטע ופצל"). ובכן, הנח המשוך גורם לאריכות התנועות בהנחה הראשונה, ואילו ההטעמה, הגורם המוזיקלי של טעמי המקרא והפסק הדיבור עשויים להאריך בהנחה השנייה ובהנחה השלישית.

העיון הכולל בנספח הדקדוקי של ריה"ל יש בו כדי ללמדנו שהטעמת מלרע נתפסת כתכונה יסודית שהיא בטבע המילה, כלומר כאפיון של ההנחה הראשונה,

49. ראה באכר, ריה"ל, עמ' 145; שטיינר, משך התנועות, עמ' 220.

50. בספר הרקמה לר' יונה בן ג'נאח (וילנסקי, עמ' עד, רנה) מתרגם אבן תיבון את המונח "אעתמאד" במילה "סמיכה על" והכוונה שם לאות שההטעמה חלה עליה.

ואילו הטעמת מלעיל הובנה כשינוי מן המצב היסודי, הווה אומר כאפיון של הנסיבות ההקשריות (ההנחות השנייה והשלישית). אשר על כן, גורם ההשתהות במבטא האמור בהנחה השנייה צריך להיחשב כמתייחס להטעמת מלעיל (כמו גם להטעמה המשנית של מילים מסוימות, המסומנות על ידי געיה/מתג).

ההשקפה שאחרי כל אחת מן התנועות בא נח – רפה או נראה (או שניהם כאחת) – מיוסדת על קביעתו של חיוג' בספר אותיות הנוח והמשך שהדיבור העברי, (א) אינו פותח בעיצור נח ואינו יכול להסתיים בתנועה ("אלעבראנין לא יבדון בסאכן ולא יקפון עלי מתחרך"); (ב) אין בו נח או פגישה של שני נחים אלא אחרי תנועה ("ולא יכון ענדהם סאכן או סאכנין מלתקיאן אלא בעד מתחרך").⁵¹

ר' יונה אבן ג'נאח מנסח בראש השער השלישי של ספר הרקמה שלו את הקביעות הנ"ל במילים אלה: "כי התחלת הדיבור לא יהיה כי אם בתנועה, כי לא יחלו בנח, ותכליתו [סופן] יהיה בנח, כי לא יעמדו (במקור הערבי: יוקף) כי אם על נח".⁵² ויושם אל לב כי חיוג' מדבר על הדיבור העברי, ואילו אבן ג'נאח מכוון את דבריו לדיבור בכלל.

התפיסה הפונולוגית, אשר לפיה תנועה אינה יכולה לחתום הברה, נתמצתה בידי ראב"ע בספר צחות (ו, א) ככלל הבא: "והנה סוף כל התנועה נח נראה או נעלם". חיוג' עצמו לא מנה את התנועות אחת לאחת כדי להראות את הנחים הבאים אחריהן. העיון הכולל בחיבורי הדקדוק שלו יוצא ללמד כי לפי גישתו הכמותית אין תנועות שהן קצרות במוחלט. חולם וצירי הן תמיד תנועות משוכות, הנהגות באריכות, ואילו קמץ, פתח, סגול וקיבוץ/שוורוק יש בהן שתי מידות: פתח ארוך (משוך) ופתח קצר, קמץ ארוך (אצל הספרדים הוא הקמץ ה"גדול" שהגוי כפתח) וקמץ קצר (אצל הספרדים הוא הקמץ המכונה "קטן" או "חטוף", הבא בהברה סגורה ובלתי מוטעמת והגוי כתנועת חולם), סגול ארוך וסגול קצר, שוורוק ארוך וקיבוץ קצר. אחרי התנועה הארוכה הנח הנמשך הוא רפה/נעלם, ואילו אחרי תנועה קצרה הנח הוא נראה.

לעומת חיוג', ראב"ע בספר צחות (א, א – ט, א) ובספר מאזנים (ה, ב; ז, א; ח, א – ב; ט, א; יא, א) מפרט את התנועות אחת לאחת בזיקתן לנחים שלאחריהן,⁵³ ואין ספק כי ריה"ל הלך בעקבותיו. בהשוואה לתיאורו של ראב"ע, זה של ריה"ל שיטתי יותר ומלא יותר, באשר הוא כולל גם את אפשרויות ההצטרפות של נח נעלם ונח

51. יסטרוב, עמ' 5.

52. וילנסקי, עמ' מ.

53. ראב"ע מתאר את התנועות מבחינות אחדות, ובכללן מבחינת זיקתה של כל תנועה ותנועה אל הנחים העשויים לתכוף לה לאחריה. לתיאורי התנועות של ראב"ע ראה חרל"פ, ראב"ע, עמ' 25–20.

נראה גם יחד אחרי תנועה מן התנועות. יתר מכך, השקפתו המיוחדת של ריה"ל בעניין שלוש ההנחות שכללה את התיאור שלו בהשוואה לקודמיו ולמקורותיו.

6. המשך הפונטי וההגייה של השווא הנע

לדעת ריה"ל, ההבדל בין תנועה מלאה ("חרכה") לשווא נע (וחטף) אינו אלא במציאותה או בהיעדרה של אות נחה. בעוד התנועה מושכת אחריה לעולם נח נראה או נח נעלם, המהות התנועית המיוצגת בשווא נע / חטף אין בכוחה להביא אחריה לעולם אות נחה.⁵⁴ ובלשונו: "ואלשבא [...] והי אלחרכה וחדהא דון זיאדה [וגיראה] תקתצי סאכנה בעדהא" (אכן תיכון: "והשבא [...] והיא התנועה לבדה בלי תוספת [וזולתה] מביאה נח אחריה").⁵⁵

הבחנה עקרונית זו עשויה ללמדנו על התפיסה הדקדוקית של חכמי ספרד בנוגע למימוש הכמותי של השווא הנע: בניגוד לתנועה מלאה (המושכת אחריה נח נראה או נעלם או שניהם גם יחד), השווא הנע (בעברית המשתקפת בניקוד הטברני של המקרא) הוא תנועה חטופה.⁵⁶

תפיסת השווא הנע / החטף כנבדל מן התנועה מצד מציאות הנח והתפיסה הכמותית הכרוכה בה הן שהונחו, אל נכון, ביסוד שיטת השקילה הכמותית בשירה העברית שנוצרה על אדמת ספרד, הקובעת ניגוד ביני בין הברות כבדות (ארוכות) לבין הברות קלות (קצרות).⁵⁷

לשווא, כשהוא מציין מהות תנועית, כלומר שווא נע, אין מימוש איכותי קבוע. השווא הנע עשוי להתממש (היינו, להיות הגוי) ככל אחת משבע התנועות הטברניות לפי כללים ידועים ("ואלשבא מחרכה בהדה כלהא בשראיט"). ריה"ל אינו טורח לפרש כאן מהם הכללים למימושי האיכותיים של השווא הנע. כללים אלה, כידוע לנו, אינם אלא כללי הגייתו של השווא הנע במסורת ההגייה הטברנית שנתפרטו במקורות ספרותיים ארץ-ישראליים ונודעו מחיבורי דקדוק ספרדיים ששימשו מקור לריה"ל.⁵⁸

54. בנעט, עמ' 84; הירשפלד, עמ' 133. לתיאור התנועות בזיקתן לאותיות הנחות ראה בדיינס, ראב"ע, עמ' 133-140.

55. ריה"ל אינו מעמיד על תפקידו הפונולוגי של השווא. בעקיפין ובמשתמע בלבד ניתן ללמוד מדבריו על תפקידו ומעמדו ההברתי של השווא. דומה כי ריה"ל סבור שמשום היעדר יכולתו למשוך אחרי נח (היינו, משום חטיפותו) אין השווא יכול להעמיד הברה לעצמה. לשאלת מעמדו ההברתי של השווא הנע בזיקה לצמיחתה של שיטת השקילה ההברתית ראה מורג, משקלי השירה, עמ' 410-415.

56. ראה מורג, קהילות ספרד, עמ' 223.

57. ראה מורג, שם, עמ' 224, 225; הנ"ל, משקלי השירה, עמ' 415-416; אלדר, עקרון השקילה הכמותית, עמ' 22-29.

58. ראה, למשל, בהקדמת ספר אותיות הנוח והמשך לחיוג' (יסטורוב, עמ' 5-6; נוט, עמ' 5).

7. רציפות תנועות

כמבוא לחיבורו ספר אותיות הנוח והמשך קובע 'יהודה חיוג' את כלל רציפות התנועות בעברית, וזה לשונו: "וממה שאתה צריך לדעתו ולעמוד עליו, שהעברים לא יקבצו בלשונם שלוש תנועות זו אחר זו עד שיפסיק אות נחה ביניהם, כי אם במלה שבתוכה אחת מאותיות אהח"ע או שתי אותיות דומות זו לזו".⁵⁹ אפשר אפוא שיבואו שלוש תנועות רצופות במילה כאשר אחת האותיות היא עיצור גרוני או כאשר באות באמצע המילה שתי אותיות זהות רצופות.

ר' משה הכהן אבן ג'יקטילה, מתרגמם (הראשון) של חיבורי חיוג', הוסיף לכלל האמור (בגופו של התרגום שהתקין) דוגמאות והסבר משלו. ואלו דבריו:

כמו יעמוד, יחלוף, יהרוג, יאסוף, שאלה ארבע אותיות אהח"ע נעות בפתח חטף וסגול חטף [חטף פתח וחטף סגול] ולפניהם שתי תנועות זו אחר זו. ואילו היתה במקומם אות אחרת היתה נחה, כמו יִשְׁמור, יִשְׁמע – והיה הנח [השווא הנח, האות הנחה] מפסיק בין התנועות. וכן שיהיו שתי אותיות דומות [בזו אחר זו] כמו "קָלַל יותם בן ירבעל", "רָבְבוּ אלפי ישראל" – שהלמ"ד והבי"ת הראשונית פתוחות [כלומר, שווא שלהן נע]⁶⁰ והגוי כפתח,⁶¹ כדין כל שווא נע שמימושו כפתח אם אינו קודם ליו"ד או לגרונית] ונתקבצו התנועות אשר לפניהם ואחריהם. ואילו היו משאר אותיות הייתה שווא נחה ומפסקת בין התנועות כמו צָדַקַת ה'.⁶²

ריה"ל בא לטפל בסוגיית רציפות התנועות בזיקה לעיקרון שלוש ההנחות (לעיל 3§). באמצעותו הוא מבקש להראות כיצד תופעה פונולוגית מסוימת, שאינה אפשרית לפי כללי הדיבור המחובר (ההנחות השנייה והשלישית), מותרת כאשר בוחנים את

ובראש ספר צחות לראב"ע (ב, א). להשוואה בין כללי הגיית השווא הנע שקבע חיוג' לבין הכללים שהביא ראב"ע משמו ראה מורג, העברית, עמ' 163–165; חרל"פ, ראב"ע, עמ' 40–41. לכללי הגיית השווא בחיבורי תורת הקריאה והדקדוק שנכתבו בארץ ישראל ראה מורג, שם, עמ' 162–163; אלדר, תורת הקריאה, עמ' 138–145.

59. נוט, עמ' 6.

60. חיוג' ואבן ג'יקטילה גורסים אפוא שהשווא בראשונה משתי הדומות נע הוא.

61. ואפשר שיש צורך, לדעת חיוג' ואבן ג'יקטילה, לנקד בחטף פתח כפי שגורס למשל אבן ג'נאח ב"רסאלת אלחקריב ואלתסהיל" (דרנבורג, עמ' 279).

62. נוט, עמ' 6. הדברים המצוטטים למעלה נאמרים כהמשך ישיר לדינונו של חיוג' ברצף של שני שוואים בסופי מילים, כגון וישָׁב, שָׁמַת. בספר אותיות הנוח והמשך קובע חיוג' את הכלל הבא: כאשר המילה בעלת שני השוואים בסופה מופיעה בהקשר, השווא השני הוא נע, וכאשר היא באה בהקסס ("פי אלוֹקֶף ואלקטע") השווא הוא נח (נוט, עמ' 5–6). נראה לי שסמיכות הכלל על רציפות התנועות לכלל על רציפות הנחים הביאה את פרשני ספר הכוזרי לסבור כי בתלונתו "מה שיפסיד במקצב השיר עניין אלה השני נחים" (סעיף עח; הירשפלד, עמ' 129, 131) התכוון ריה"ל למקרים של שני שוואים נחים בסוף מילה.

המילה בכידודה, כישות עצמאית המנותקת מהקשרה למבע שלם, לכיצוע המילולי והמוזיקלי של הפסוק, שבו היא משתבצת, היינו לפי ההנחה הראשונה.⁶³

ריה"ל טוען כי בהנחה הראשונה אין באמת מניעה ("לא ינכר") בעברית, כמו בערבית, לסמיכותן של שלוש תנועות גם אם לא מפריד ביניהן (בין הראשונה לשנייה ובין השנייה לשלישית) נח ("סאכן") או דגש. רציפות כזאת אפשרית כאשר אחת משלוש התנועות היא תנועה חטופה ("חרכה שבאיה"), כלומר שווא נע או חטף, שאחריה לא יבוא לעולם נח, לא נח נראה ולא נח משוך (לעיל § 6) או דגש. רק לפי דרישות ההנחה השנייה, העברית אינה מתירה רציפות של שלוש תנועות, אלא אם כן נפגשות במילה שתי אותיות זהות, כמו שֶׁרֶךְ (שה"ש ז, ג) או כאשר אחת האותיות היא מעיצורי הגרון, כמו "נִהְיֶי דְּבִשׁ" (איוב כ, יז).

אשר על כן כאשר לפי ההנחה הראשונה מזדמנות ("אתפקת") שלוש תנועות סמוכות (בלא חציצת נח או דגש) במילה, הרי לפי ההנחה השנייה חייבת אחת מהן (זו הקודמת לשווא או לחטף) להתארך ("מד אחדאה") בגעיה (מתג) או בטעם-משנה שדינו כדין געיה. האריכות הנוספת לתנועה (הקצרה) היא שוות ערך לנח ("בקדר סאכן"; אכן תיכון: "בשיעור נח"), אף כי איננה בגדר נח משוך/רפה. עם זאת, לא קיימת חובת הקפדה לגבי מימושו של המתג, והדבר מסור לרצונם ולשיקול דעתם של הקוראים: מי שרוצה רשאי להאריך את התנועה המתוגה ומי שאינו רוצה רשאי לקצר בה ("פאן שית מדדת ואן שית אסרעת").

ריה"ל מביא שלוש דוגמאות לחזור את האמור על הארכת אחת התנועות במתג או בטעם-משנה; ואלה הן: וְלִשְׁכְּנִי (תה' לא, יב),⁶⁴ מְשִׁכּוֹ (שמ' יב, כא),⁶⁵ רְצַפְתָּ (אס' א, ו). בדוגמה הראשונה שלפנינו (וְלִשְׁכְּנִי) ארבע תנועות רצופות: שווא תחילי ההגוי כפתח, חיריק (של למ"ד), חטף פתח שעם השי"ן וצירי הבא עם כ"ף; תנועת החיריק מתארכת מכוח הטעם המשני. בדוגמה השנייה (מְשִׁכּוֹ) יש סמיכות של שלוש תנועות: חיריק, שווא נע (כעדות המתג שלפניו) ההגוי כפתח, ותנועת השורוק; לחיריק המתוג נוספת אריכות. גם בדוגמה השלישית (רְצַפְתָּ) יש רצף של שלוש תנועות: חיריק, חטף פתח, ופתח; אף בדוגמה זו מתארכת תנועת החיריק מכוחו של המתג.

63. בנעט, עמ' 85; הירשפלד, עמ' 133, 135.

64. זו הצורה הנדרשת כאן (שטיינר, משך התנועות, עמ' 223) ולא לְשִׁכְּנִי (שמ' כט, מו) כנוסח הפנים במהדורת בנעט (עמ' 85, שורה 133) ובמהדורת הירשפלד (עמ' 132, שורה 27; עמ' 133, שורה 27). בחילופי הנוסחאות הביא בנעט את גרסת קטע גניזה (שסימונו ק 5) ולְשִׁכְּנִי. שטיינר (שם, עמ' 225) מציין כי ההגבל הפונטקטי של חוק שלוש התנועות (הקצרות) הרצופות הוא אצל ריה"ל (שלא כמו אצל חייג') "חלק בלתי נפרד מן הדקדוק".

65. זו המילה הנדרשת לצורך העניין. בנוסח הערבי של מהדורת בנעט (עמ' 85, שורה 133) ושל מהדורת הירשפלד (עמ' 132) כתובה הצורה מְשִׁכְּנִי (שה"ש א, ד).

על אפשרות סמיכותן של שלוש תנועות במילים עבריות שאין בהן אות מאותיות אהח"ע או אותיות זהות (אבל בלי זיקה לעקרון שלוש ההנחות) כבר הרחיב את הדיבור יונה אבן ג'נאח בחיבורו הקטן "רסאלת אלתקריב ואלתסהיל".⁶⁶ אף הוא הביא שם שפע דוגמאות (ובכללן שלוש הדוגמות שהביא ריה"ל) היוצאות ללמד כי לכלל שקבע חיוג' יש חריגים מרובים. אבן ג'נאח דוחה שם את דעת יריבו הסבור שאחרי האותיות המועמדות בגעיה/מתג או בטעם-משנה, כמו הנו"ן של "נדרו ושלמו" (תה' עו, יב) והמ"ם של מִשְׁכוּ (שמ' יב, כא) והוי"ו של "קִרְב־לבו" (תה' נה, כב) והלמ"ד של "לְשִׁכְנִי מאד" (תה' לא, יב), באים נחים רפים להארכה ("סואכן לינה ללמד"). לדעתו, אותיות המשך אינן באות לא אחרי פ' הפועל בציווי (מִשְׁכוּ, נדרו) ולא אחרי וי"ו החיבור ("ואו אלעטף") ולמ"ד היחס ("לאם אלאצאפה").

אבן ג'נאח גם חולק על דעת אנשי לשון הטוענים כי פגישת ("אגתמאע") שלוש תנועות רצופות מקוימת במילים שאין בהן אהח"ע או שתי אותיות זהות רצופות ("אלתקא אלמתחין"; מילולית: פגישת הדומות), כגון דְּבָרִים, שְׁכָנִים; הוא סבור שאותם חכמי לשון כלל אינם מבחינים ("ישערון") בנחים ("סואכין") הנעלמים מן הכתיבה, שמורה עליהם התנועה שלפניהם: קמץ (במילה דְּבָרִים וכד') מכאן וצירי (במילה שְׁכָנִים וכד') מכאן. אילו היו עדי שמיעה – אומר שם אבן ג'נאח – לקריאתם של מקצת בעלי הלשון הצחה שבמזרח ("בעץ פצחא אהל אלמשרק"), כי אז היו עומדים על מציאותו במבטא ("פי אללפט") אף על פי שאינו מתגלה בכתיבה ("ואן לם יכן טאהרא פי אלכט").⁶⁷

ועוד מתנגד אבן ג'נאח לדעה שבמילים כגון יִפְשֶׁת וּדְלָקָת נפגשות שלוש תנועות רצופות, שכן אות דגושה בדגש חזק מייצגת עיצור מוכפל והיא מורכבת בעיצומו של דבר משתי אותיות (ובאה במקומן), שהאחת מהן (הראשונה) היא אות נחה הנבלעת ברעותה. במילים הנזכרות חוצץ אפוא נח נבלע ("סאכן מנדגם"), שדינו כדין נח נראה, בין שלוש התנועות ומבטל את רציפותן.⁶⁸

נחזור לריה"ל. ריה"ל מביא טיפוס אחר של רציפות תנועות כדי להראות גם בו הפרש בהתנהגות המילה בין ההנחה הראשונה להנחה השנייה.

המצב הראשון, כמתברר, מתיר פגישה של שתי תנועות ארוכות בזו אחר זו ("אגתמאע חרכתין מתואליתין ממדודתין"), כאשר אריכות התנועה הראשונה היא שוות-ערך לשני נחים ("בקדר סאכנין"), נח רפה + נח נראה. צורת המדבר בעבר מפועלי עו"י היא דוגמה לכך. צורה זו (שמתי וכד') בהנחה הראשונה אין מניעה לניקודה בפ' הפועל קמוצה (שְׁמִתִּי), כמו צורת הנסתר (שָׁם). אבל לפי דרישות

66. דרנבורג, עמ' 280–282.

67. שם, עמ' 283–284.

68. שם, עמ' 284–286.

ההנחה השנייה המתחשבת ביופי ("חסן"), חיבור המילים והקשרן, המבטא ("אלנטק") של מילה בשתי תנועות ארוכות (שהראשונה בהן נמשכת מכוח שני נחים) אינו נאה ("יסמג"); שעל כן בהנחה השנייה מתקצרת אריכות התנועה הראשונה ("פיסקט [אלוצע אלתאני] אחד אלמדין"; בתרגום אבן תיבון: "והפילה [התכונה השנייה] אחד משני המְשָׁכִים") ומתקיימת רק אריכות התנועה השנייה. ובכן שְׁמָתִי (בהנחה ראשונה) < שְׁמָתִי (בהנחה שנייה), וכיו"ב.

8. "בִּין" – בין הנחה ראשונה לשנייה

המילה בן יוצאת להדגים מקרים שבהם ההנחה השנייה אינה עושה שינוי בניקוד של מילה אלא רק במבטא ("ואלדי גא עלי אלוּע אלאול לם יגירה אלתאני פי אלנטק לכן פי אללפט"), כלומר במימושה הכמותי של אחת מתנועותיה.⁶⁹

בבואה בהנחה הראשונה, צורת הנפרד של בן מנוקדת בצירי וצורת הסמיכות שלה בסגול ("מפצולה בצירי ומצאפה בסגול"). והנה בהנחה השנייה, אפשר שבהיסמך המילה טעם הנגינה גורם להאריך את התנועה ("מדה אללחן"), ואף על פי כן ניקודה נשאר כפי שהוא בבואה בהנחה הראשונה: כאשר בן הנסמכת אינה מחוברת במקף (אל המילה שלאחריה) אלא בטעם מחבר, ניקודה הוא בסגול, כגון "בִּין יֵאִיר" (אס' ב, ה).⁷⁰

ועוד זאת: בהנחה השנייה אפשר שהקפה (והיעדר ההטעמה הכרוך בה) גורמת לקצר את התנועה במבטא ("חפזה אללחן"; אבן תיבון: "חפוזו הטעם") ואף על פי כן ניקוד המילה נשאר כבהנחה הראשונה, היינו בצירי: "בִּין אֶחָד" (שמ"א כב, כ).⁷¹

[ב]

1. פֶּעַל – צורת הנסתר בעבר של בניין קל

א. הצורה ההקשרית

בהגיונות הממשית של צורות הנסתר בעבר של בניין קל, המימוש הכמותי של תנועות הקמץ והפתח אינו עולה בקנה אחד עם תכונתן היסודית ("אלנטק בהא בעכס אלנטק"; אבן תיבון: "הדיבור בו בהפך הניקוד"), שכן תנועת הפתח הקצרה מעיקרה בצורות הללו הגויה באריכות ("תמד אלעין והי פתח"), ואילו הקמץ הארוך

69. בנעט, עמ' 88; הירשפלד, עמ' 137, 139.

70. המסורה מונה שבעה מקרים שבהם מילת בן נסמכת ואינה מחוברת במקף ואף על פי כן ניקודה בסגול.

71. ראה שטיינר, משך התנועות, עמ' 220. מהדירי ספר הכוזרי (בנעט והירשפלד) לא עמדו על כוונת העניין והדפיסו "בן אחר" (בתרגום אבן תיבון יש כאן השמטה); הצירוף הזה חסר משמעות בהקשרו. המסורה מונה ארבעה צירופים שבהם מילת בן מוקפת ומנוקדת בצירי. לאמתו של דבר, אין אלה צירופי סמיכות, אשר על כן הניקוד בצירי הוא בדין (ספר צחות ה, א).

מיסודו מתממש בהן כתנועה קצרה ("ותהמל אלפא"; מילולית: זנחת או מתבטלת תנועת פ' הפועל).⁷²

הארכתה של תנועת הפתח של ע' הפועל ("מד אלעין") בצורת הנסתר נגרמת מכוח ההטעמה (במקור: "אעתמאד"; מילולית: הישענות, ובהשאלה: השהיה במבטא)⁷³ ולא מכוח של נח רפה ("סאכן לין"). דבר זה מוכח ממקרים כגון "אמר-לי" (בר', כ, ה), כאשר צורת פֻעַל מוקפת היא וההטעמה העיקרית של הצירוף באה על התיבה הזעירה ("עלי אלחרף אלצגיר") שאחרי המקף. בצירוף מוקף כזה תנועת הפתח נטולת ההטעמה של פֻעַל מתממשת כתנועה קצרה, כמימושה על פי ההנחה הראשונה, ואילו תנועת הקמץ חוזרת להתממש כארוכה, בשל המתג.⁷⁴

וכבר קדם לריה"ל יהודה חיוג', שקבע בספר הניקוד כי בין ע' הפועל לל' הפועל בצורות הנסתר שָׁמַר, אָמַר וכיו"ב נח רפה אינו מתמצע;⁷⁵ אלא שחיוג' אינו מייחס אריכות לפתח של ע' הפועל למרות היותו מוטעם. אף הוא הביא לעניין זה את הצירופים המוקפים של צורת פֻעַל, כגון "נַתְּנָה" (מל"ב ה, א), "אָמַר-לִי" (יש' לח, טו), שבהם שומט הטעם ("סקט אללחן") ועובר אל המילה הזעירה שבצירוף. אלא שלשיטתו מקרי הקפה אלה יוצאים ללמד על כך שבהקשר ("אדראג אלכלאם"), בניגוד להפסק (ראה לקמן בסמוך), אין נח נעלם (כלומר, אין הארכה) אחרי הפתח של צורת פֻעַל, בין שהיא מוקפת (ולכן ע' הפועל אינה מוטעמת) בין שאינה מוקפת (וע' הפועל מוטעמת).

ב. הצורה ההפסקית

צורת הנסתר בעבר של הקל, כשהיא באה באתנח או בסוף פסוק, הריהי בע' הפועל קמוצה: פֻעַל. "תוספת" הנח הרפה (הכרוכה בשינוי מפתח לקמץ) מתאפשרת אפוא ("תמכין") בהנחה השנייה, במעמדי הַפֶּסֶק ("אלוקוף ואלקטע").⁷⁶ השינוי מתנועה קצרה לתנועה ארוכה בע' הפועל של צורת פֻעַל בהפסק – וזו הרי משמעות הנח הרפה הנוסף אחרי ע' הפועל – הוצג לראשונה בידי חיוג' בספר הניקוד שלו,⁷⁷ בזו הלשון (בתרגומי):

בסופו של דיבור, בהפסק, כאשר אין אפשרות להסמיך את צורת פֻעַל אל מילה אחרת שלאחריה ("פאן אוקפת אלכלאם וקטעת ולם יכן לך סביל אלי

72. בנעט, עמ' 85–86; הירשפלד, עמ' 135.

73. המהות הפונטית של ההטעמה נתפסת, כנראה, כהשהיה בהגייתה של הברה, השהיה שיש עמה הארכה של תנועות ההברה (המוטעמת).

74. שטיינר (משך התנועות, עמ' 225) מציע הסבר שונה משלי להתפתחות ההגייה הכמותית של רצף שתי התנועות בצורת פֻעַל.

75. נוט, עמ' iii.

76. בנעט, עמ' 86; הירשפלד, עמ' 135.

77. נוט, עמ' iii–iv.

אדראגה", חוזר ("רגע") הנח הרפה והניקוד הוא בקמץ; רוב מקרי ההעמדה ("וקוף") והשלמת המבע ("תמאם אלכלאם") הם באתנח ובסוף פסוק כגון כאשר אָמַר (בר', כא, א) ובדרך חטאים לא עָמַד (תה' א, א).

השימוש במונח "חוזר" בקשר עניינים זה מתברר לאור השקפתו של חיוג' שצורת פֶּעַל נוצרת (או נגזרת) מן המשקל השמני פֶּעַל, כגון "והר סיני עָשָׂן כלו" (שמ' יט, יח) מן עָשָׂן, וּשְׁלַל מן שָׁלַל וכד'. במשקל פֶּעַל מתמצע נח רפה בין העיצור השני לשלישי הנשמט ("סקט") בצורת הפועל ההקשרית פֶּעַל הנגזרת ממנו, אך "חוזר" בצורת פֶּעַל ההפסקית.⁷⁸

ריה"ל מוסיף כי השינוי מתנועת פתח בצורות ההקשריות לקמץ בהפסק הטעם נוגה ("יטרד") לעתים גם כאשר הטעם הוא זקף, כגון גָּזַל (יח' יח, יב), עָזַב (יש' נח, ב).⁷⁹ הסיבה ("אלעלה") לכך היא שהזקף באותם המקומות בא בסופו של דיבור ("מוצֵע קטע פי אלמעני"; ובתרגום: מקום הקיטוע מצד העניין) וכוח פיסוקו (מבחינה תחבירית) הוא אז ככוח פיסוקם של אתנח וסוף פסוק. אלמלא כללי הטיעום של הפסוק ("צורריאת אכר"; אבן תיבון: "דחקים אחרים") המחייבים זקף, באמת היה ראוי לסמן את ההפסק בעניין באתנח ובסוף פסוק.

ג. צורות הפסק בפתח

אגב הדיון בהתחלפות פתח בקמץ בצורת ההפסק של פֶּעַל (לעיל §ב) מעיר ריה"ל על כמה פעלים שצורות ההפסק שלהם הן בפתח, שלא כמנהג ("אטראד") ומציע להן הסבר סיבתי.⁸⁰ ואלה הן הצורות הפועליות: וַיִּלֶךְ (איוב כז, כא),⁸¹ וַיִּקְנֵתִי (בר' יח, יג) תִּשְׁבְּרֶנָּה (תה' לז, טז),⁸² וכן כל וַיֵּאמֶר שבמקרא (באתנח ובסוף פסוק וגם בזקף).

בצורות וַיִּלֶךְ, תִּשְׁבְּרֶנָּה, מסביר ריה"ל, היה מן הדין ("כאן חקה") לנקד וַיִּלֶךְ, תִּשְׁבְּרֶנָּה, כלומר בשינוי מצירי שבצורת היסוד (וַיִּלֶךְ, תִּשְׁבְּרֶנָּה) לקמץ. אבל ההתחלפות ("נקל"; מילולית: מעבר) מן הצירי הכלול בדרגת ה"כסרה" (ומכונה "כסרה כבירי")

78. ראה נוט, עמ' iv. ראב"ע (ספר צחות ב, ב) מסתפק לומר: "וכאשר יפתח האות בעבור שיש אחריו נח נראה כמ"ם אָמַר, יקמץ בקמץ גדול אם היה בסוף פסוק או באתנח [...] ונקמץ בעבור שהוא מועמד". ואין "העמדה" (אצל חיוג': "וקוף") אלא הפסקה בסופו של דיבור, הפסק הטעם.

79. ריה"ל אינו טורח להביא דוגמאות לצורות ההפסקיות הנזכרות למעלה. לרשימה מלאה של קמצים בזקף קטן ראה בן-דוד, צורות הקשר והפסק, עמ' 475.

80. בנעט, עמ' 86; הירשפלד, עמ' 135.

81. ויש גם בוי"ו ההיפוך וַיִּלֶךְ (איוב ז, ט). צורת ההקשר היא במלעיל ובסגול.

82. בעתיד נפעל של צורת הנסתרות הפתח שבהקשר אינו משתנה לעולם לקמץ במעמד של הפסק. ראה בן-דוד, צורות הקשר והפסק, עמ' 443.

אל הקמץ (המכונה "צמה כברי")⁸³ הכלול בדרגה הקמיצה ("צמה") קשה ("צעב") היא, באשר אינה הדרגתית ("דון תדריג") ויש בה משום דילוג על הדרגה המצעית, דרגת הפתיחה ("פתחה").⁸⁴

כדי לקיים את מעבר התנועות המודרג, המתחשב בסדר התנועות (הדר-כיווני), הווה אומר קמיצה ⇐ פתיחה ⇐ שבר ("כסרה"), התחלף אפוא הצירי בפתח. ייתכן, אומר ריה"ל, כי זהו גם ההסבר לצורת ההפסק זְקָנְתִי שהיא בפתח (בהברת מלעיל סגורה). מאחר שצורת היסוד ("אצל") שלה היא זָקֵן, מתחלף הצירי שלה בהפסק לפתח (ולא לקמץ).⁸⁵

את תורת התחלפות התנועות בעברית, במתאים לסדר התנועות, לימד לראשונה רב סעדיה גאון בספר הדקדוק שלו "כתאב פציח לגה אלעברניין" (ספר צחות לשון העברים).⁸⁶

רעיון ההתחלפות המודרגת של התנועות היה ידוע ככל הנראה לראב"ע, אף כי לא זכה אצלו להצגה. הדבר נרמז⁸⁷ משתי התבטאויות שלו הקשורות ביחסי הקשר-הפסק, ואלה הן:

א. וַיִּלֶךְ (בר' סא, כד) פתח, ואם [אף על פי ש-] הוא סוף פסוק; ולא נקמץ, כי בתחילה היה בפתח קטן [וַיִּלֶךְ] ולא יוכל לעלות שתי מדרגות (פירוש ראב"ע לבר' סא, כד).

ב. ואל תתמה על כל ויאמר שהוא פתוח והוא באתנח וגם בסוף-פסוק, כי היה בתחילה בפתח קטן [וַיֹּאמֶר], והנה עלה מדרגה אחת להיות בפתח גדול [=פתח] ודי לו (ספר צחות ב, ב).

אשר לצירי ההפסקית וַיֹּאמֶר⁸⁸ – לדעת ריה"ל, ניקודה בפתח נעוץ ברצון להקפיד על תוכן הדיבור ("מראעא אלמעני"), כלומר להבחין בין הצורה ההקשרית וַיֹּאמֶר המקדימה את תחילת הדיבור ("אד לא יסתחק אלוך פיה לאצטראה אלי מא בעדה פי תתמים אלמעני"; אבן תיבון: "מפני שאין דין 'ויאמר' לעמוד בו, מפני צורכו אל מה שאחריו בהשלמת העניין") לבין צורת וַיֹּאמֶר המציינת את השלמת הדיבור.

83. בנוסח הערבי נפל שיבוש ובמקום "פתחה כברי" (=פתח) צריך, כמובן להיות "צמה כברי" (=קמץ). אבן תיבון נגרר אחר הנוסח השגוי ותרגם "פתחה גדולה". לאור הגהתי בטקסט – פירשתי למעלה.

84. לדיון בקבוצות (או דרגות) התנועות ראה לעיל חלק א §2.

85. בצורות פְּעֻלְתִּי בבניין הקל (ובבניינים אחרים) משתנה הפתח של ע' הפועל לקמץ בהפסק לעתים רחוקות. ראה בן-דוד, צורות הקשר והפסק, עמ' 442–443.

86. לתורת מעברי התנועות של רס"ג ראה דותן, אור ראשון, א, עמ' 120–123, 229–229.

87. ראה חרל"פ, ראב"ע, עמ' 33–34.

88. הצירי ההפסקית וַיֹּאמֶר נמצאת לא רק במפסיקים הקיסריים אלא גם בסגול, רביע, זקף קטן וגדול. ראה בן-דוד, צורות הקשר והפסק, עמ' 325.

2. משקל פֶּעַל המלעילי

לכאורה יש לתמוה על כך שבמשקל פֶּעַל המלעילי הברת אות השורש הראשונה משוכה היא (מכוח ההטעמה שמתלווה אליה) אף על פי שהיא מונעת (כלומר, מנוקדת) בסגול ("נתעגב מן פֶּעַל וכל מא גֵּא עלי וזנה מלעיל ממדוד אלפא והו בסגול"). את התמיהה הזאת מיישב ריה"ל בהסבר הבא.⁸⁹

אלמלא נתארכה התנועה בהברה הראשונה במילים שבמשקל הזה, מן ההכרח היה להטעים את הברת הסגול השנייה (הסגורה) ובכך לעשות את המשקל למלרעי ולהביא אחרי הסגול (המוטעם) נח רפה שתוכף לו נח נראה ("לצמת צורה נטק אלעבראני אלי מד אלעין פיציר מלרע ויציר בין אלעין ואללאם סאכן לין בעד סגול"; ובתרגום אבן תיבון: "היה מביא צורך הדיבור העברי למשוך העי"ן וישוב מלרע והיה בין העי"ן והלמ"ד נח רפה אחר סגול").

דבר זה, כלומר בואם של שני נחים רצופים אחרי סגול, הוא בלתי ראוי ("והדא שניע"; מילולית: מגונה, מכוער). לעומת זאת ראוי ("ליס בשניע") להביא נח עם הסגול הראשון, כלומר בין פ' השורש לבין ע' השורש, שהרי אין מנוס מלהביא נח אחרי תנועה כלשהי ("אד לא בד להא מן סאכן"). במקרים של משקל פֶּעַל ממלאת האריכות הנוספת לסגול הראשון, שהוא מימושה הכמותי של הטעמת מלעיל ("פתלך אלמדה אלתי הי מלעיל"),⁹⁰ את המקום "הפנוי" ("פארג") של הנח שדינו לבוא אחרי התנועה. מכאן שההיצג הנכון של אריכות המלעיל במשקל פֶּעַל אינו פא־עֶל (באות נחה רפה) אלא פ־עֶל.⁹¹ לעומת זאת, במעמדי הפסק, כאשר פֶּעַל משתנה לפֶּעַל, פ' השורש המוטעמת מלעיל והקמוצה מושכת אחריה נח רפה, ואז ייצוגו של המשקל הריהו פ־אֶעֶל (ובלשון המחבר: "אדא כאן פי אתנח וסוף פסוק רגע פֶּעַל באזא פ־אֶעֶל").⁹²

הסבריו של ריה"ל למלעיליות ולאריכות הסגול (הראשון) של משקל פֶּעַל נבדלים

89. בנעט, עמ' 86–87; הירשפלד, עמ' 135–136.

90. במהדורת בנעט (עמ' 68, שורה אחרונה) נוסף (על פי קטע גניזה ק 5): "אנמא הי סאכן טאהר". גרסה זו, הנראית תוספת פרשנית, היא בבירור שגויה, שהרי מדברי ריה"ל עצמו אנו יודעים שנח נראה הוא סימן לקיצורה של תנועה.

91. במהדורת בנעט של המקור הערבי (עמ' 87, שורה 1; על פי קטע גניזה מאוסף ספריית קיימברידג') הנוסח הוא "באזא [כנגד, בהשוואה ל-] פֶּן עֶל לא באזא פ־אֶעֶל". במהדורת הירשפלד (על פי כ"י אוקספורד, הוא כתב היד השלם של המקור הערבי) הנוסח הוא "באזא פֶּן עֶל [לא] באזא פֶּן עֶל". גרסאות אלו חסרות משמעות בהקשרן וברי שהן פרי שיבוש של מעתיקים שלא עמדו על כוונת הכתוב. מסתבר שבמקור יש קו מאונך לציון ההפרדה בין ההברות של משקל פֶּעַל (פ־אֶעֶל, פ־עֶל) והמעתיקים תפסו אותו כנו"ן סופית.

92. בכ"י אוקספורד הנוכח בהערה הקודמת נכתב "כאן על" והירשפלד תיקן בנוסח הפנים (עמ' 136, שורה 1) ל"פ־אֶעֶל". בנעט (עמ' 87, שורה 2) הביא גרסה זו משם קטע גניזה מקיימברידג'. גרסה זו שגויה היא (ראה בהערה הקודמת) והגתי לתקנת העניין.

הם מאלה של חיוג' כהיצעם בספר הניקוד שלו, הגם שהם נסמכים על גישתו הכמותית להטעמה. בחיבור זה חיוג' בודק את מלעיליותו של משקל פֶּעַל בזיקה אל משקל פֶּעַל הקמוץ והמלרעי, ומתוך זוויט ראייה רחבה יותר של תבניות (של השם ושל הפועל), שהן בנות שלושה עיצורים. במילים שבמשקל פֶּעַל, כגון עֶשֶׂן וְזָהָב, האות הראשונה קמוצה היא בשל הנח הרפה ("אלסאכן אללין") המתמצע בינה לבין האות השנייה; האות השנייה אף היא קמוצה בשל הנח הרפה שבינה לבין האות השלישית. כל שם או שם פעולה ("מצדר") בן שלוש אותיות שנמצאים בו שני נחים רפים (שאינם נראים בכתיבה) – הראשון בין האות הראשונה לשנייה, והשני בין האות השנייה לשלישית – הוא מלרע ("פהו אלמסמי מלרע"). הנחים הרפים האלה הם סיבת ("עלת") המלרע.⁹³

לעומת הקמץ (או הצירי) ה"נופל" (לשון "וקע") על נח רפה, הסגול (או הפתח) בא עם נח נראה ("סאכן טאהר"). בשמות במשקל פֶּעַל לא בא נח רפה אחרי ע' השורש אלא נח לא רפה, היינו נח נראה (הוא העיצור האחרון של המילה שאינו מונע בתנועה); וזו הסיבה לסגול של הע'. אילו היה נמצא בין הע' לבין הל' נח רפה היה הדבר מונע את הניקוד בסגול. הניקוד של הע' בסגול הוא אפוא הדרך הראויה ("אלוגה").

לעומת זאת, ניקוד הפ' בסגול הוא בגדר סטייה ("שאד") מהדרך הרגילה, מפני שבין הפ' לבין הע' יש נח נעלם חבוי בכתיבה שהוא הוא הטעם המלעילי.⁹⁴ נקודת המוצא של חיוג' היא שמשקל פֶּעַל מייצג את המשקל היסודי בשמות בני שלוש אותיות, אשר על כן מלעיליותו של שם בן שלוש אותיות (במשקלים פֶּעַל, פֶּעַל, פֶּעַל) מתפרשת בזיקה למלרעיותו של פֶּעַל: המלעיל של פֶּעַל ורעיו אינו אלא נפילת ("סקוט") הנח השני (בין הע' לל') והשתמרותו ("תבאת") של הנח הראשון בין הפ' לע'.⁹⁵ ועוד יוער, כי לדעת חיוג', המילים המועטות במשקל פֶּעַל הנמצאות במקרא גם בפ' בצירי, כגון שֶׁבֶט, כמו גם המילים במשקל פֶּעַל, כגון ספר, הן אלה הבנויות לפי ההיקש הדקדוקי הנכון ("עלי אלקיאס אלצחיה"; ראב"ע: "על מנהג הלשון").⁹⁶

3. משקל פֶּעַל המלעילי

במילים שְׁעַר, נֶעַר וכיו"ב תנועת הפ' משוכה היא למרות היות הניקוד בפתח. המילים הללו שייכות, בעיצומו של דבר, למשקל פֶּעַל ("מקאם פֶּעַל"), אלא שהפ' והע' שלהן פתוחות מפאת העיצור המצעי הגרוני ("ואנמא פתחת מן אגל אהח"ע").

93. נוט, עמ' iv; עמ' 121–122.

94. שם, עמ' v.

95. שם, עמ' vi–v.

96. שם, עמ' 123; עמ' ix.

לפיכך כוחו של ההסבר לאריכות של הסגול (הראשון) של פֶּעַל (לעיל §2) יפה גם לפתח (הראשון) של פֶּעַל.⁹⁷

ריה"ל מציין, בעקבות חיוג' ואבן ג'נאח, כי למרות דמיון הצלילי של שֶׁעַר וְנֶעַר למילים נָהַר וְקָהַל (אלה ואלה מילים בנות שלוש אותיות שהפ' והע' הגרונית שלהן מונעת בתנועת a) אין לשייך אותן לאותו משקל. הראשונות, בשל שייכותן למשקל פֶּעַל הסגולי, אינן משתנות בסמיכות ("לם תתגיר ענד אלאצאפה"), ואילו האחרונות, בשל היותן נמנות עם דָּבָר וּשְׁלָל על משקל ("זנה") פֶּעַל המלרעי, הריהן משתנות בסמיכות.

בספר הניקוד קובע חיוג' שהמילים שֶׁעַר, נֶעַר וכיו"ב תבניתן ("בניה") אינה משתנה בהיסמכן לשם אחר ("אצאפתהא אלי אסם אכר").⁹⁸ הוא מוסיף שאין היתר ("ולא יגזו") לסמיכויות כגון "שֶׁעַר העיר" (במקום שֶׁעַר) "נֶעַר שאול" (במקום נֶעַר) בניגוד לשינוי המותר בסמיכויות של מילים ממשקל פֶּעַל.⁹⁹

דברים דומים משמיענו חיוג' בספר הניקוד על המילים שבמשקל פֶּעַל, אך הוא מציין שמילים אחדות במשקל זה משנות את צורתן ("בניה") בסמיכות, כגון הֶבֶל לעומת "הֶבֶל הבלים" (קה' א, ב) ועוד.¹⁰⁰

אבן ג'נאח בספר הרקמה אף הוא מלמד שהמילים במשקלים פֶּעַל וּפֶּעַל אינן משתנות בנסמך (לעומת מילים בעלות גרונית מצעית במשקל פֶּעַל). אך במסגרת היתרי דוחק השיר הריהו מתיר גזירת צורות נסמך חדשות בתבנית פֶּעַל מצורות פֶּעַל וּפֶּעַל במקום הדוחק.¹⁰¹ כדוגמה מביא אבן ג'נאח את הצורה נֶעַל בנסמך המופיעה בשיר של דונש ("עדי נֶעַל רגלי") ומכשיר את גזירתה בהיקש אל הצורות החריגות "קַחַת כסף" (מלי"א יב, ט), מן קַחַת (יר' ה, ג), "רַחַב לב" (מש' כא, ד), הגזורה לדעתו מן רַחַב (איוב לו, טז). זרות ונדירות של הצורות הללו מאפשרת להקיש אליהן צורות נגזרות חדשות רק בעת הדוחק.¹⁰² אבן ג'נאח התיר אפוא את שאסרו חיוג' מכאן ותלמידי מנחם בן סרוק מכאן.¹⁰³

בעניין מעמדו של משקל פֶּעַל – האם הוא משקל עצמאי או אולי הוא אלטרנטיבה

97. בנעט, עמ' 87; הירשפלד, עמ' 137.

98. נוט, עמ' 123; עמ' iii.

99. חיוג' (נוט, עמ' vi) מציין שבמילים בעלות ע' גרונית, כגון, קָהַל וְרַעַב, קיים נח רפה אחרי האות האמצעית, שעל כן הן מצטרפות לעֶשֶׂן וּשְׁלָל ורעותיהן, היינו שייכות הן למשקל פֶּעַל המלרעי.

100. נוט, עמ' 124; עמ' x.

101. וילנסקי, עמ' רכו–רכז, רלב–רלג. ראה גולדנברג, דוחק השיר, עמ' 127–129.

102. ראה גולדנברג, שם, עמ' 129–130. הצורה קַחַת הנוכרת לעיל אינה במשקל פֶּעַל ממש, אלא רק מזדהה אתו הזדהות חיצונית; בלשון אבן ג'נאח היא "במצב" של שֶׁעַר.

103. תשובות, עמ' 56–57.

של משקל פֶּעַל – דעתו של ריה"ל קרובה לזו של אבן ג'נאח בספר הרקמה.¹⁰⁴ הוא אומר כי שֶׁעַר ודומיו אינם מעמידים משקל בפני עצמו,¹⁰⁵ אלא שייכים הם למשקל פֶּעַל ורק הע' הגרונית "מוציאה" את צורתם ממנו. מילת לָחֵם שקולה אפוא על "עיקר השער", אף כי אינה נוהגת כמנהג רוב השמות שע' השורש שלהם היא מאותיות אהח"ע.

ריב"ג אף קובע שהמילים קָהַל, רָעַב וכיו"ב, בע' השורש גרונית, שייכות למשקל פֶּעַל, שהרי "הם משתנים בהיסמכם כהשתנות שָׁלַל" ואין "האות הגרונית" משנה אותם אל "הפתחות" (היינו לפתח) ואינה מעבירה אותם אל משקל פֶּעַל.¹⁰⁶ בכך הריהו חלוק על חיוג' שסבור, שהמילים המלרעיות הנ"ל (שמספרן מועט, שש או שבע) הן בגדר חריגים של משקל פֶּעַל/פֶּעַל.¹⁰⁷

4. אָפַעַל, יָפַעַל מופעלי לו"י

בצורות העתיד של הבניין הקל מופעלי לו"י (=ל"ה) כגון אָבְנָה, יַעֲשֶׂה, ע' הפועל מונעת בסגול שתוכף לו לאחריו נח רפה ("סאכן לין"). אף בצורות הללו ושכמותן יש לתמוה על הנח הרפה הבא אחרי הסגול, שהרי דבר זה – כפי שכבר הורה ריה"ל (לעיל 2§) – הוא בגדר "שניע".¹⁰⁸

ריה"ל מבקש לסלק את התמיהה הזאת מתוך נתינת הדעת לתבנית היסודית ("אלמתאל אלאול") של הצורות האלה שהיא אָפַעַל, יָפַעַל, ובה לא מקוים מִשְׁךְ עם תנועת ע' הפועל, אלא פתח (קצר) ונח נראה, שהוא ל' הפועל ("ונרי אן עי"ן אלפעל לא יבן עלי מד כל עלי סאכן טאהר מע פתח אבדא"). מאחר שפתח (בלשוננו: "פתח גדול") אינו מושך אחריו לעולם ה"א נחה ("לינה"), אין הפתח המקורי של צורת הפועל השלם (יָפַעַל) יכול להשתמר בצורות מגזרת ל"ה.

גם קמץ, הראוי לבוא עם ה"א נחה, אינו יכול לשמש (כתנועת ע' הפועל) בצורות מגזרת ל"ה, שכן הקמץ הוא תנועה משוכה ואילו תנועת ע' הפועל המקורית בצורות העתיד של הקל אינה משוכה כל עיקר ("ואלקמץ ממדוד ועי"ן אלפעל ליס בממדוד אצלא").

ובכן תנועת a אינה ראויה לבוא כתנועת ע' הפועל בצורות אָבְנָה, יָבְנָה וכיו"ב: לא התנועה הקצרה של הפתח (בשל אות המשך ה"א הבאה אחרי ע' הפועל) ולא

104. וילנסקי, עמ' רד.

105. אבן ג'נאח מעיר בספר הרקמה (וילנסקי, עמ' רכח), שדבריו אמורים כנגד דעת חיוג' בעניין זה, ואולם לא מצאתי בספר הניקוד לחיוג' אמירה שמשמע ממנה כי חיוג' חושב את שֶׁעַר וכיו"ב כקובעים משקל לעצמו.

106. וילנסקי, שם.

107. נוט, עמ' vi.

108. בנעט, עמ' 87–88; הירשפלד, עמ' 136–137.

תנועתו הארוכה של קמץ משום שבתבנית היסודית של פועלי ל"ה שבעתיד הקל ע' הפועל קצרה היא.

הארכת תנועת ע' הפועל בצורות של משקל יִפְעֵל, טוען ריה"ל, מתאפשרת אם תנועת a המקורית משתנה לתנועה אחרת ("אלא אן תנקל אליהא חרכה") או כאשר אחרי ע' הפועל תבוא – וזה קורה בפועלי ל"א – אות המשך אל"ף, כגון יִצָא, כלומר כאשר ל' הפועל משתנה מאות המשך ה"א לאות המשך אל"ף.¹⁰⁹ צורת *אֶעֱשֶׂה מחויבת אפוא להשתנות לאֶעֱשֶׂה, כלומר להינקד בסגול ("פוגב נקל אעשה אלי סגול"); בסגול דווקא ולא בתנועה אחרת, מפני שהסגול היא הפחותה (או הקטנה) שבתנועות ("לאנה אקל אלחרכאת").

אף על פי שריה"ל אינו מפרש את מהות פחיתותו (או קטנותו) של הסגול, מחזור הוא, שאינו רואה בה"א הנחה של אֶעֱשֶׂה, יבנה וכיו"ב אות משך הבאה לציין את אריכותו של הסגול בע' הפועל. נראה להניח, שבדבר זה נמשך ריה"ל אחרי מה שכתב אבן ג'נאח ב"איגרת הקירוב והיישור" על טיבן של אותיות המשך (כבואו לכאר את דברי חיוג' הקובע ש"אותיות המשך" הן שלוש האותיות או"י). ואלה דברי אבן ג'נאח שם (בתרגומי):

הה"א היא רק לרפיון ("לין") ולא למשך ("מד"), ולפיכך לא הזכיר אותה חיוג' עמן [=עם אותיות או"י]; ואם יאמר אומר, הה"א משמשת למשך מפני שהיא נוספת בסופי פעלים ושמות, הרי זה דבר בטל ("מבטלא"), שכן אותיות המשך לא נקראו אלא על האותיות הנוספות באמצע המילים, אך לא בסופן.¹¹⁰ חיוג' עצמו הדגים זאת בוי"ו של גיבור ושיכור ובי"ד של פליט ושריד, והדגים את הנחים ("סואכין") במילים שָׁמַר וְאָמַר ודָּבַר וחקכם [כלומר: ש(א)מר... ח(א)כ(א)ם] ולא אמר שה"א ב־אֶלְכֶּה־לִי (יר' ה, ה), מִדְּרָה מצרימה (בר' מו, ג) היא לשם המשך.¹¹¹

אחרי שגילה את דעתו שבהנחה הראשונה ("אלוצע אלול") הה"א הסופית הרפה בצורות העתיד של הקל מגזרת ל"ה (אֶפְעֶה, יִפְעֶה וכד') אינה למשך, ולפיכך הסגול תנועה קצרה היא, יוצא ריה"ל ללמדנו שבהנחה השנייה, כשהצורות הנידונות מזדמנות בהפסק הטעם, נעתקת תנועת ע' הפועל מסגול לציירי (תִּפְעֶה < תִּפְעֶה וכד').

109. ראב"ע אומר בספר צחות (ה, ב – ו, א): "סוף המילה אל"ף – לעולם יהיה נח נעלם, על כן לא יהיה לעולם תחת האל"ף שהוא לפניו פתח גדול כי אם קמץ גדול, ואם המילה מלרע יהיה בקמץ קטן כמו ועתה יִרָא פרעה (בר' מא, לג) [בספרינו ר"ש נקודה בסגול], ואם יהיה מלעיל יהיה פתח קטן כמו וַיָּדָא על כנפי רוח (תה' יח, יא).

110. בסופה של הפסקה המצוטטת לעיל מאיגרת הקירוב והיישור מזכיר אבן ג'נאח, משמו של חיוג', שהאות ה"א משמשת הרבה בסופי מילים במקום אות רפיון ("חרף לין"), ובמיוחד מרובה שימושה במקום א' נחה. ראה דרנבורג, עמ' 291–292.

111. שם, עמ' 291.

במצבי הפסק יש אפוא לה"א רפה גילוי במבטא, כלומר היא משמשת כאות משך המציינת את אריכות תנועות ע' הפועל (=הצירי). ובלשונו של ריה"ל: "ויכאד אלא יטַהר ללהא פי אעשה מכאן אלא פי אלקטע"¹¹² (ובתרגום אבן תיבון: "וכמעט שלא יראה לה"א באעשה מקום אלא בהפסק"). ראוי להעיר כאן כי חילוף זה, שריה"ל עצמו אינו מדגימו, פועל לא רק בסופית של פועלי ל"ה בבניין פֶּעַל אלא גם בבניינים נִפְעַל (יִפְעָה-יִפְעָה), פיעל (תִּפְעָה-תִּפְעָה) וכיו"ב.

עם זאת, גם במצב הקשרי עשויה תנועת ע' הפועל של צורות העתיד מגזרת ל"ה לחזור לעיקרה, כלומר להיות הגויה כתנועה קצרה ולהתנקד בסגול: במצב של הקפה, של מילים הסמוכות בטעמיהן, כאשר מכורח איבוד ההטעמה העצמית או נסיגת ההטעמה לאחור נותרת הברת ע' הפועל של צורת אֶפְעָה בלתי מוטעמת, אין הה"א הרפה מתגלה במבטא ומשכה של התנועה מתקפח (נסיגה כזאת מתרחשת כשהטעמת התיבה השנייה, הזעירה, היא בראשה ומתחייבת הרחקה של ההטעמות הסמוכות). למשל (הדוגמות במקור שלפנינו): "אֶעֱשֶׂה-לָךְ" (יח' לה, יד), "אֶבְנֶה-לִּי" (יר' כב, יד)¹¹³.

בניסוחו התמציתי של ריה"ל נאמר עניין זה כך: "ויסתסהל אلدגש מעהא אעשה-לך, אבנה-לי חתי לא טַהר"; בתרגום אבן תיבון: "ויקל הדגש עמה [בה"א המשך] אֶעֱשֶׂה-לָךְ, אֶבְנֶה-לִּי עד שלא תיראה [כאות משך]". ריה"ל תולה אפוא בדגש הדחיק את קלותה, היינו את קיצורה, את משכה הקצר, של תנועת ע' הפועל בצורות הנידונות כאן.

ריה"ל מוסיף כי בצירופים הדוקים בעלי סמיכות טעמים, כגון "וְיִבְנֶה לִּי" (בר' כז, לג), "יִצְאֶנָּה" (שמ"א כב, ג), שיש בהם אמנם נסיגה אך אין בהם דגש (של דחיק), האל"ף הרפה הסופית של המילה הראשונה בצירוף מוסיפה לשמש אות משך, שלא כמו במקרים הנזכרים של ה"א סופית רפה, וממילא משתמרת אריכותה של התנועה הסופית, הצירי, שלא כמו במקרי הסגול הסופי בדוגמאות מגזרת ל"ה.

העובדה שאין משגיחים בה"א הרפה ("ואלא תרי אסתכפאפהם באלה"א"; בתרגום אבן תיבון: "הלא תראה קלותם [=הקלתם] בה"א"), כלומר אין מתייחסים אליה כאות משך וכסימן לאריכות התנועה (=הסגול) שלפניה, אף עשויה להגיע להשמטתה הגמורה ("חתי אסקטוהא מן אלכט ואללפט"; אבן תיבון: "עד שהפילוה מן הכתב והלשון"), כפי שאנו רואים בצורות העתיד המקוצר מגזרת ל"ה, כגון וְיִבְנֶה, וְיִקַּח. דבר זה לא היה קורה אילו תנועת ע' הפועל בפעלים הללו הייתה צירי; לכן מקבלות הצורות יִבְנֶה, יִקַּח בהנחה הראשונה את תנועת הסגול, שהיא כאמור

112. בנעט, עמ' 87.

113. על נסיגת ההטעמה מורה לעתים מתג או טעם משרת, אך במקצת המקרים אין לה סימן (נסיגה סמויה). ההטעמה הנסוגה (למלעיל) של התיבה הראשונה היא עילת הדגש הנקרא אתי מרחיק או דחיק. ראה דותן, דחיק ואתי מרחיק.

הפחותה (או הקלה) שבתנועות. בהנחה השנייה, במעמדי הפסק, עשויה תנועה זו, כנזכר, להיעתק לצירי. ובלשון ריה"ל: "וכיף תמכן"¹¹⁴ באלצירי כל אנמא תעטי אקל אלחרכאת, והי אלסגול, הדא פי אלוצע אלאול, חתי אנקלהא פי אלוצע אלתאני אלי אלצירי ענד אלקטע"; בתרגום אבן תיבון: "ואיך תתישב בצירי אבל היא נותנת המעטה שבתנועות, והוא הסגול, זה בתכונה הראשונה עד שתעתיקנה התכונה השנייה אל הצירי בהפסק".

על השמטת אות השורש ה"א בצורות העתיד של פועלי ל"ה מדבר חיוג' בחיבורו ספר אותיות הנוח והמשך.¹¹⁵

5. משקל מִפְעָה

ועוד יש מקום לתמוה ("וכדלך נתעגב") על ניקוד משקל מִפְעָה.¹¹⁶ התמיהה נוגעת לניקוד ההברה האחרונה: המילים מַעֲשֶׂה, מִקְנֶה, מִרְאָה וכיוצא בהן במשקל הזה מנוקדות בסגול בצורת הנפרד שלהן ("פי גיר אלאצאפה") ואילו בצורת הנסמך ובצורות הנוטות עם כינויי הקניין ("אלאצאפה")¹¹⁷ הן מנוקדות בצירי. והלוא ראוי היה לצפות לצירי בנפרד ולסגול בנסמך ("ונטן אלחק כאן פי אלעכס"; אבן תיבון: "ונהיה סבורים שהאמת בהיפוך זה").

את התמיהה מתרץ ריה"ל בהסבר הבא: האות ה"א הרפה שהיא ל' השורש העלולה בשמות הללו נחשבת לחסרה, שהרי אין היא משמשת אות משך, כפי שלמדנו מן הדיון בצורות העתיד מגזרת ל"ה. ובלשונו של ריה"ל: "פאדא תפכרנא פי לאם אלפעל אלמעטלה [במהדורת הירשפלד גרסה שגויה: "אלעאטלה"] והי אליה אנהא מחסובה כאלעדס וכאן הדה אלאסמא אנמא הי מראַ מעש מקן" (בתרגום אבן תיבון: "וכאשר נחשב על למ"ד הפועל הנחה והיא הה"א, כי היא נחשבת כאין, וכאילו השמות האלה אינם כי אם מרא, מעש מקן").

ומאחר שאין לה"א השורשית הרפה גילוי במבטא (כנח משוך), צורת הנפרד של השמות הבנויים במשקל מִפְעָה אכן אינה ראויה לתנועה אחרת זולת הסגול ("פלם תסתחק גיר אלסגול"). ואולם כאשר נוצר הצורך לגלות את אות השורש בנח רפה (ולהאריך את התנועה), משתנה הסגול לצירי ("חתי תאתי צרורה לאטהארהא בסאכן

114. "תמכן" היא הגרסה במהדורת בנעט (עמ' 88, שורה 1, על פי קטע גניזה). במהדורת הירשפלד של המקור הערבי (עמ' 136, שורה 18, על פי כ"י אוקספורד) הגרסה היא "תסכן", וזו הגרסה שהייתה לעיני אבן תיבון שתרגם "תתישב".

115. נוט, עמ' 60.

116. בנעט, עמ' 88; הירשפלד, עמ' 137.

117. בעקבות הדקדוק הערבי כוללים חכמי הלשון העברית במונח "אצאפה" לא רק את הסמיכות הרגילה אלא גם את השמות בתוספת כינויי הקניין.

לין [...] ¹¹⁸ אלסגל צריי". צורך זה נוצר בהנחה השנייה, במצב ההקשרי, בצורות הנסמך והנטייה מראה, מעשה, מראה, מעשה, וכיו"ב. ¹¹⁹

נספח: מעלת העברית על שאר הלשונות על פי ספר הכוזרי (מאמר ב)

1. הקדמה (סעיף סו)

לא רק שכל החכמות והמדעים עברו משלמה המלך אל אומות העולם (הבבלים, הפרסים, היוונים והרומאים) אלא גם הלשון העברית, שממנה הועתקה חכמת שלמה אל ספרי החכמים של העמים, יש לה יתרון ומעלה ("פצל") הן מצד הלשון עצמה הן מצד העניינים הכלולים בה. ¹²⁰

2. העברית היא האצילה בלשונות (סעיף סח)

העברית היא האצילה ("אשרף") בלשונות הן לפי המסורת ("נקל") הן לפי ההיקש ההגיוני ("קיאס").

מצד המסורת, העברית היא לשון ההתגלות האלוהית אל אדם הראשון והיא הלשון שדיברו בה אדם וחווה. ראייה לכך היא גזירת ("אשתקאק") השם אָדָם מן אדמה והשם חווה מן חי והשם קֵן מן קניתי ועוד. נוסף על כך מעידות על חשיבות העברית התורה עצמה הכתובה עברית והמסורת שהעברית משתלשלת מאדם עד עבר, ששמר עליה בדור הפלגה בעת בלבול הלשונות (ועל שמו נקראה הלשון "עברית").

מצד ההיגיון, יתרונה של העברית בכך שהיה בכוח הדוברים בה להביע ("אעתבאר") את הדיבור המליצי ("מכאטבה"): את נאומי התוכחות ואת השירות והתהילות של הנביאים והמלכים ואת טענות איוב. סיפורי התורה יוצאים ללמד כי היה בכוחה של העברית לספק בשעתה גם את המונחים הנדירים ("אסמא גריבה"), שנדרשו כדי לתאר בשמות את פרטי המשכן, האפוד והחושן ומיני העופות והאבנים היקרות הנזכרים בתורה. ¹²¹

3. דיגלוסיה דו־לשונית: עברית-ארמית (סעיף סח)

אגב דבריו על בלבול הלשונות שהתרחש בימי עבר, מדבר החבר על מעמדה של

118. ליתא בכתבי היד. בנעט (עמ' 88, שורה 136) הציע להשלים "פציר"; במהדורת הירשפלד (עמ' 136, שורה 26) – "וירגע".

119. בספר מאזנים (ט, א) אומר ראב"ע שהניקוד של מִפְעָה בסגול בא כדי "להפריש בין המוכרת [צורת הנפרד] והסמוך [צורת הנסמך], כי הסמוך לעולם הוא קמץ קטן [צירי] כמו את־ מַעֲשֵׂה האלהים (קה' ז, יג)".

120. בנעט, עמ' 79; הירשפלד, עמ' 125.

121. בנעט, עמ' 79; הירשפלד, עמ' 125. וראה באכר, ריה"ל, עמ' 136–137, 140.

העברית כלשונו של אברהם אבינו בתחום הארמי. שהיה בן דור הפלגה, המשיך לשמר את העברית אחרי עבר, סבו; אבל בימי שהייתו באור כשדים דיבר אברהם בשפת המקום, היינו ארמית, ואילו העברית הייתה לו לשון מיוחדת ("כאצה"), כלומר שהיה לה מעמד של לשון עילית.¹²² זהו מצב של חלוקה דיגלוסית דו-לשונית, שהמאפיין אותו הוא השימוש בארמית כלשון חול ובעברית כלשון קודש.

4. קרבת הלשונויות עברית-ארמית-עברית (סעיף סח)

ישמעאל נשא את הארמית, לשון החול של אביו, אל ארץ ערב ושם, ברכות השנים, היא נהפכה לערבית. בכך נעשו הארמית, הערבית והעברית דומות זו לזו הן בשמותיהן הן בנטייתיהן ("תצאריפהא") ובניקודן ("אנחאיהא"), כלומר שלוש הלשונויות האלה נעשו דומות באוצר המילים מכאן ובדקדוק מכאן.¹²³

5. אחידות הקריאה במקרא (סעיפים עב, עז – עח, פ)

לעומת היעדר האחידות בקריאת הקוראן אצל הערבים (סעיף עז),¹²⁴ הרי אצל היהודים נוהגת אחידות בקריאת הציבור במקרא: "אמר החבר: אם לא ראית מאה אנשים קוראים במקרא כאילו היו איש אחד, מפסיקים ("קטעון") קריאתם ברגע אחד וממשיכים ("יצלון") כאחד?" (סעיף עז)¹²⁵ אחידות הקריאה הציבורית במקרא מסייעת להקל על זיכרון הקוראים, לשמור על תוכן הדברים ולהחדירם ללב (סעיף עח).¹²⁶ היא מושגת מכוחם של שני גורמים:

- א. טעמי המקרא, שהרי באמצעותם הקורא יודע להפסיק בין עניין לעניין ולקשר בין עניין לעניין ("ישכל פיהא אלקטע ואלוצל") (סעיף עב).¹²⁷
- ב. תכונת הנחות היתרה של העברית המוקנית לה, כאמור, מרציפות שני נחים¹²⁸

122. בנעט, עמ' 80; הירשפלד, עמ' 124.

123. בנעט, עמ' 80; הירשפלד, עמ' 125, 127. וראה באכר, ריה"ל, עמ' 139; פרידלנדר, ריה"ל, עמ' 140 הערה 1.

124. בנעט, עמ' 82; הירשפלד, עמ' 129.

125. בנעט, עמ' 82; הירשפלד, עמ' 129.

126. בנעט, עמ' 83; הירשפלד, עמ' 129–130.

127. בנעט, עמ' 81; הירשפלד, עמ' 127. לדעת ריה"ל (ספר הכוזרי, שם; בנעט, עמ' 81–82) הטעמים הם בגדר תחליף להרמות ולהשפלות הקול שבדיבור ולתנועות הידיים המלוות אותו; בהיותם מציינים את הפסק העניין והמשכו ובכך שהם מפרישים בין שאלה לבין תשובה ומבדילים בין החיפזון למתינות ומפרידים בין פקודה לבין בקשה, הם מסבירים את כוונתו המלאה של הכתוב. ריוויל (אריסטו והטעמים, עמ' 30–31) סבור כי הפסקה הזאת משקפת את חמש קטגוריות הדיבור של אריסטו.

128. ראה לעיל הערה 25.

ומניעת התקבצות שלוש תנועות רצופות (לעיל חלק א §7; סעיף עח, בראשו).¹²⁹ תכיפות שני הנחים ("גמע אלסאכנין") יש לה תפקיד בארגון ותיאום שטף הקריאה ("תפיד מן חסן אנתטאם אפראג אלכלאם") בלשון העברית, ובכך היא מביאה לקריאה אחידה של המקרא בציבור ("חתי תאתי פי אלכלאם אלעבראני קראה תסתוי פיהא גמאעה"), גם כאשר זו אינה מלווה בנעימות הטעמים ("דון אללחן"; סעיף פ).¹³⁰

ספר הוריית הקורא (במקורו הערבי: "הדאיה אלקאר"), שהוא חיבור ארץ-ישראלי מטיפוס תורת הקריאה במקרא מן המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה, הוא המקור הספרותי הקדום ביותר המעיד על האחידות בדרך הקריאה של הרבים במקרא הנובעת מן השימוש בטעמים.¹³¹

הקיצורים הביבליוגרפיים

א. מקורות

בנעט = ד"צ בנעט (מהדיר), כתאב אלדרד ואלדליל פי אלדין אלדליל תאליף ר' יהודה הלוי, ירושלים תשל"ז [המקור הערבי של ספר הכוזרי לריה"ל]

דרנבורג = רסאלת אלתקריב ואלתסהיל [איגרת הקירוב והיישור], בתוך J. H. Derenbourg, *Opuscles et traités d'Abou 'l-Walid Merwan Ibn Djanah*, Paris 1880

הירשפלד = ה' הירשפלד (מהדיר), ר' יהודה בן שמואל הלוי, ספר הכוזרי, לייפציג 1887 [המקור הערבי ותרגום ר' יהודה אבן תיבון]

השער הגרמני של המהדורה: H. Hirschfeld (ed), *Das Buch Al-Chazarī des Abū-l-Ḥasan Yehuda Hallewi im arabischen Urtext sowie in der hebräischen Übersetzung des Jehuda Ibn Tibbon* וילנסקי = מ' וילנסקי (מהדיר), ספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח, ירושלים תשכ"ד

יסטורב = ספר אותיות הנוח והמשך ליהודה חיוג', מהדורת מ' יסטורב, ליידין 1897 [המקור הערבי]

השער האנגלי: M. Jastrow (ed.), *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew by Abū Zakariyyā Yahyā Ibn Dawud of Fez known as Ḥayyūḡ*

129. בנעט, עמ' 83; הירשפלד, עמ' 129. ועיין באכר, ריה"ל, עמ' 143.

130. בנעט, עמ' 84; הירשפלד, עמ' 131. וראה פרידלנדר, ריה"ל, עמ' 142, 143; אלדר, התנגדות ריה"ל, עמ' 102.

131. כתיבת המאמר נשלמה בשנת 1999; עקב סיבות אישיות נדחתה התקנת נוסחו הסופי ושליחתו לפרסום לשנת 2007.

ספר מאזנים = מאזני לשון הקודש לר' אברהם ב"ר מאיר הספרדי המכונה בן עזרא, מהדורת ו' היידנהיים, אופיבאך תקנ"א (= L. Jiménez Patón, *Sefer Moznayim*, Edición Crítica [Revisada, completada y reelaborada por A. Sáenz-Badillos], Córdoba 2002) [האפניות במאמר הן למהדורת היידנהיים]

נוט = "נוט (מהדיר), שלושה ספרי דקדוק הלא המה א' ספר אותיות הנוח והמשך, ב' ספר פעלי הכפל, ג' ספר הניקוד אשר חיברם בלשון ערבי ר' יהודה חיוג', לונדון-ברלין תר"ל [המהדורה כוללת את תרגומו העברי של ר' משה הכהן אבן ג'יקטילה לשני הספרים הראשונים; את תרגומו העברי של ר' אברהם בן עזרא לספר השלישי ואת המקור הערבי ("כתאב אלחנקיט") שלו. מראה מקום של התרגום העברי של ספר הניקוד מצוין בספרות רגילות; מראה מקום של המקור הערבי שלו מצוין בספרות רומיות]

ספר צחות = ספר צחות לרבי אברהם ב"ר מאיר הספרדי המכונה בן עזרא, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקפ"ז (= C. del Valle Rodríguez, *Sefer Şahot de*) [האפניות במאמר הן למהדורת ליפמאן]

שפה ברורה = שפה ברורה לר' אברהם בן רבי מאיר הספרדי המכונה אבן עזרא, מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא תקצ"ט

תשובות = ספר תשובות תלמידי מנחם, מהדורת ז' שטרן, וינה 1870 (= S. Benavente Robles, *Těšovot de los discípulos de Měnaḥem contra Dunaš ben Labrat*, Edición Crítica [Revisada y completada por A. Sáenz-Badillos], Granada 1986) [האפניות במאמר הן למהדורת שטרן]

ב. מחקרים

אלדר, התנגדות ריה"ל = א' אלדר, "התנגדותו של ר' יהודה הלוי לשקילה הכמותית", בין עבר לערב ב (תשס"א), עמ' 93-108

אלדר, חיבור דקדוקי = א' אלדר, "חיבור דקדוקי קדום בנושא חילוף אותיות פנים-עבריים", תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 483-510

אלדר, חיוג' = א' אלדר, "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 169-182

אלדר, עיון מחודש = א' אלדר, "עיון מחודש בשאלת חלוקת התנועות העבריות", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראש-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 43-56

אלדר, עקרון השקילה הכמותית = א' אלדר, "לשאלת סיגולו של עקרון השקילה הכמותית הערבית לשירת החול העברית לאור הדקדוק העברי בספרד", במכללה: מחקר, עיון ויצירה 14-15 (תשס"ג), עמ' 15-38

אלדר, תורת הקריאה = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא, ירושלים תשנ"ד
אלוני, ריה"ל ותורת השירה = נ' אלוני, "ר' יהודה הלוי ותורת השירה ב'הכוזרי'",
השירה העברית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 135–150 [נדפס לראשונה:

סיני ט (תש"א), עמ' קסח–קפג]

אלוני, תורת המשקלים = נ' אלוני, תורת המשקלים, ירושלים תשי"א
באכר, ריה"ל = W. Bacher, "The Views of Jehuda Halevi Concerning the =
Hebrew Language", *Hebraica* 8 (1891–1892), pp. 136–149

בדיוס, ראב"ע = A. Sáenz-Badillos, "Some Basic Concepts in the Liguistic =
System of A. Ibn Ezra", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים
לפרופ' שלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 125–149

בן-דוד, צורות הקשר והפסק = י' בן-דוד, "צורות הקשר וצורות הפסק בעברית
שבמקרא", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן
בנרוד, מניין החלוקה = א' בנרוד, "מניין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות",
לשונונו כב (תשי"ח), עמ' 7–35, 110–136, 198
בקן, התפתחות המשקל = י' בקן, פרקים בהתפתחות המשקל של השירה העברית,
תל-אביב תשכ"ח

בראן, עמימות תרבותית = R. Brann, *The Compunctious Poet: Cultural =
Ambiguity and Hebrew Poetry in Muslim Spain*, Baltimore–London 1991

ברויק, סטואה = K. Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und =
Rhetorik*, Berlin 1957

גולדנברג, דוחק השיר = א' גולדנברג, "דוחק השיר בתורת-הלשון העברית בימי
הביניים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ'
בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117–142
גולדנברג, השוכן החלק = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשונונו
מד (תש"ס), עמ' 281–292

דותן, אור ראשון = א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים
לרב סעדיה גאון, א-ב, ירושלים תשכ"ז

דותן, דחיק ואתי מרחיק = א' דותן, "לבעית דחיק ואתי מרחיק", דברי הקונגרס
העולמי הרביעי למדעי היהדות ב (תשכ"ט), עמ' 101–105

חרל"פ, ראב"ע = ל' חרל"פ, תורת הלשון של רבי אברהם אבן עזרא: מסורת
וחידוש, באר-שבע תשנ"ט

לוי, סטואה = A. C. Lloyd, "Grammar and Metaphysics in the Stoa", =
Problems in Stoicism, ed. A. A. Long, London 1971, pp. 58–74

מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג
מורג, מחלוקת מנחם ודונש = ש' מורג, "מחלוקת מנחם ודונש ותהליך התחייה
העברית בספרד", פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 4–18

מורג, משקלי השירה = ש' מורג, "משקלי השירה העברית בימי הביניים: בחינות בלשניות אחדות", תרכ"ב ס (תשנ"א), עמ' 405–420
 מורג, קהילות ספרד = ש' מורג, "קהילות ספרד ומסורת ההגייה של טבריה: התקופה הראשונה", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 203–229

סיוון, שורשים ונחים = D. Sivan, "Biblical Hebrew Roots and Quiescents According to Judah Hayyuj's Grammatical Works", *Hebrew Union College Annual* 60 (1989), pp. 115–127

פגיס, חידוש ומסורת = ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים 1976
 פליישר, בירורים = ע' פליישר, "ר' יהודה הלוי: בירורים בקורות חייו ויצירתו", ספר ישראל לוין: קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה, בעריכת ר' צור וט' רוזן, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 241–276

פליישר, תמצית ארצנו = ע' פליישר, "תמצית ארצנו ומשמעותה: לדיוקנו של רבנו יהודה הלוי על פי ממצאי הגניזה", פעמים 68 (תשנ"ו), עמ' 4–15
 פרידלנדר, ריה"ל = M. Friedlander, "Jehuda ha-Levi on the Hebrew Language", *Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut*, ed. G. A. Kohut, Berlin 1897, pp. 139–151

פרסטיך, אלמנטים יווניים = C. H. M. Versteegh, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, Leiden 1977

צימרמן, אלפראבי = F. W. Zimmermann, *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, Oxford 1987

רוזן, המהלך הסטרופי = ט' רוזן, "המהלך הסטרופי בשירת יהודה הלוי: פואטיקה אלטרנטיבית", ספר ישראל לוין: קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה, בעריכת ר' צור וט' רוזן, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 315–328

ריוויל, אריסטו והטעמים = E. J. Revell, "Aristotle and the Accents: The Categories of Speech in Jewish and Other Authors", *Journal of Semitic Studies* 19 (1974), pp. 19–35

שטיינר, משך התנועות = ר' שטיינר, "משך התנועות בעברית: תיאורים ותיאוריות מהירונימוס עד ריה"ל לאור הפולמוס הדתי", מחקרים בלשון ח (תשס"א) – ספר זיכרון לדוד טנא, עמ' 203–228

שינויי תנועות בעברית המדוברת בהשראת חוק החיטוף: מחקר שדה

מבוא

בעברית הקלאסית הקמץ בהברה פתוחה בשם העצם משתנה ברגיל לתנועה חטופה כאשר ההברה איננה סמוכה לטעם. לחוק זה, המכונה "חוק החיטוף", חריגים לא מעטים, חלקם בתנועת a שמקורה בתנועה ארוכה.¹ העמדת מערכת הנטייה של התנועה e סבוכה יותר, שכן בתנאים שווים יש שהצירי משתמר ויש שהוא משתנה לשווא.² ואולם המציאות הנוהגת היום מגוונת מאוד וסוטה במקומות רבים מן הדקדוק הנורמטיבי.³ כך למשל נשמעות בעברית המדוברת צורות כגון לוייתנים (livyatanim), לקוחות (leqohot או lequhot), משקפי שמש (mishqafey-) – כולן שלא כתקן.

במאמר זה אנסה לסרטט תמונת-על הסוקרת את מידת חלותם של שינויי התנועות בהשראת חוק החיטוף, הן בדיון כללי עקרוני הן מתוך העמדה קטגוריאלית.

* המאמר מבוסס על עבודת הדוקטור "נטיית שם העצם בעברית המדוברת: תהליכי חיטוף", שכתבתי בהנחיית פרופ' משה בר-אשר (גונן, תשס"ו). שלוחה לו תודה מקרב לב על הנחייתו ועל הדרכתו. תודה שלוחה גם למרכזו ללימודי היהדות ע"ש ג'וזף ורבקה מאיירהוף באוניברסיטת מרילנד, על מימון המחקר.

1. ראה גוניס, 1910, עמ' 260–261; ברגשטרסר, תשל"ב, עמ' 207–208; ז'ואן ומוראוקה, 1993, עמ' 102–103; בלאו, תשל"ב, עמ' 68. וראה גם גדיש וגונן, תשס"א.

2. ז'ואן ומוראוקה, 1993, עמ' 104; בלאו, תשל"ב, עמ' 70. וראה גם את ההקדמה לפרק הרביעי – הצירי – מכללי נטיית השם, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כא–כד לשנים תשל"ד–תשל"ז (תשמ"א), עמ' 10. בתנועות האחרות בדקדוק הנורמטיבי החיטוף כמעט איננו רלוונטי במערכת השם (למעט השמות המלעיליים, שמעמידים חטיבת נטייה לעצמה), שכן תנועות מלאות אינן משתנות בנטייה, ואילו שאר התנועות באות בהברות סגורות, שאינן נחטפות.

3. סטיות מן המקובל במקרא מתועדות גם בטקסטים מלשון חז"ל. כך למשל מצוי בנסמך: שְׂכִיר־נְבִלָת, מְתָנוּת וכו"ב; לצדם מצויים מקרים של שינויי תנועות במקומות לא צפויים, כגון "לְמָקֶם אַחֵד", אֲבָטָחִים (בר-אשר, תש"ס, עמ' 54–55). לאלה מיתוספות עדויות אחרות: מְבוֹאוֹת, בְּשֶׁר־חִזִּיר, פְּסוּקִים ועוד (שלינגר רביד ושראל, תשמ"ז, עמ' 121 – על פי רשימותיו של שרביט).

רקע תאורטי

הפונולוגיה של העברית החדשה

המורפולוגיה של העברית החדשה יסודה במורפולוגיה המקראית,⁴ אך הפונולוגיה שלה נבדלת מהפונולוגיה הקלאסית.⁵ יש אפילו המרחיקים לכת ורואים בפונולוגיה של העברית החדשה חטיבה חדשה, שקשה להצביע על קשר ישיר בינה לבין שלב קודם כלשהו של העברית.⁶ בעברית הקדומה התאימו רוב החוקים המורפולוגיים למערכת ההגייה הטבעית דאז, ואילו בעברית החדשה ניכר פער בין מציאות פונולוגית חדשה לבין חוקי לשון מוֹרְשִׁים שיסודם במערכת פונולוגית אחרת.⁷ מצב זה מוליד בדיבור החופשי סטיות לא מעטות מן המורש לנו מן המקרא ומכללי לשון המופת. סטיות אלה מתבטאות היטב במימושו של חוק החיטוף הקלאסי בעברית המדוברת הכללית,⁸ והן מושפעות משינויים פונולוגיים אחדים שעברו על העברית ממצבה המוכר לנו במסורת הטברנית ועד היום.⁹

א. מבנה ההברה ההיסטורי אינו משפיע על אורך התנועה: אין הבחנה בין קמץ שמקורו בתנועה ארוכה, שנשמר בנטייה, לבין קמץ שמקורו בתנועה קצרה, שנחטף; ב. אין ניכרת עוד הבחנה בין הפתח לקמץ במבטא שבפינו; ג. המכפל אינו מבוצע כלל בעברית הכללית; מכפל בעיצורי כ"פ משפיע על אופן הגיית העיצור כפוצץ ולא כחוכך, אולם אינו גורם ל"הכפלת" העיצור, וספק אם נתפס כך בעיני הדוברים;

ד. במקרא נתייחדה לשווא הנע תנועה מיוחדת, קצרה מן התנועות האחרות,¹⁰ ואילו בעברית החדשה יש לשווא הנע שני ביצועים עיקריים: בלא תנועה (בדומה לרוב הביצועים של השווא הנח) ובתנועה¹¹.

השינויים הללו מצמצמים מאוד את ההניעה לחיטוף לשם הקיצור.

4. בן-חיים, תשי"ג, עמ' 41.

5. שורצולד, תשס"ב, ג, עמ' 95; רביד ושלזינגר, 2001, עמ' 372.

6. וקסלר, 1990; בולוצקי, תשנ"ו, עמ' 122–123; צוקרמן, 2005; צוקרמן, תשס"ה.

7. שורצולד, תשמ"א, עמ' 13.

8. על העברית המזרחית ועל העברית הכללית ראה בלנק, 1964, עמ' 134–135; בלנק, תשי"ז,

עמ' 33; מורג, 1959, עמ' 248–254; מורג, תשל"ג, עמ' 206–207. סקירה ממצה ראה

בן-טולילה, תשמ"ג, עמ' 93; בן-טולילה, תשמ"ט, עמ' 14.

9. ראה גם שלזינגר רביד ושראל, תשמ"ז, עמ' 121.

10. על הגיית השווא הנע בעברית הקלאסית ראה מורג, תשט"ז–תשי"ז.

11. כך סוברים מרבית החוקרים כיום. אמנם טנא (תשכ"ב, עמ' 231, 250) טען כי ייתכן שהמשך

הנמדד של השווא קצר מזה של התנועות האחרות, ולדעתו הצטרף גם חן (תשל"ב, עמ'

217–218), שסבר שהשווא מעיקרו קצר מאוד ובלתי מוטעם, אך רבים חולקים עליהם. ראה

מורג, תשל"ג, עמ' 208–209; רוזן, תשט"ו, עמ' 241; בלנק, תשי"ז, עמ' 37; בן-טולילה,

תש"ן, עמ' 269; בולוצקי ושרצולד, 1990, עמ' 26; בולוצקי, 1997, עמ' 288; שורצולד,

התערערו חוק החיטוף בעברית המדוברת נזכרת במחקרים שונים, הן בהיבט פוסקני הן בהיבט תיאורי, אולם לאמתו של דבר טרם נערך מחקר מקיף על התנאים שחל בהם חוק החיטוף כיום. המחקר המקיף ביותר שנערך עד כה סקר את נטייתן של 30 מילים בלבד.¹² הקושי במחקר שכזה הוא שמלכתחילה נבדק מספר קטן מאוד של צורות שהחוקרים סברו שהדוברים עשויים "לטעות" בהן. הבחירה הזאת משפיעה מאוד על תוצאות המחקר, מחזקת את הפן הלסקיקלי שבו, ואינה מאפשרת הכללה ראויה בקטגוריות המשנה השונות.

חוקרים אחרים נדרשו לשאלת גלגולו של חוק החיטוף בעברית המדוברת ולסוגיות של שינויי תנועות, אולם לרוב נעשה הדבר בלא מחקר שדה. נזכיר כאן בייחוד את עבודותיהם של בולוצקי ושורצולד, שתארו סוגיות שונות של שימוט או של צמצום תנועות ועסקו בהרחבה בגלגולו של חוק החיטוף בעברית החדשה.¹³

שיטת המחקר וגיבוש מסד הנתונים

הנתונים שיוצגו כאן מבוססים על קריאה של טקסטים שנכתבו לצורך המחקר (שאלונים), והם מנותחים ניתוח סטטיסטי. במחקר המלא הועמדה קבוצה נוספת של צורות רלוונטיות שלקטו בשמיעת טקסט חופשי,¹⁴ אולם אין היא נידונה במאמר זה מכיוון שאין היא מאפשרת דיון שיטתי אמפירי.

לשיטה זו, המקובלת במחקר הלשון,¹⁵ יש חסרונות לא מבוטלים, אולם נראה שכל עוד לא התגבש מאגר מקיף של עברית מדוברת טבעית,¹⁶ יקשה עלינו להעמיד מורפולוגיה סדורה על פי טקסטים נשמעים מזדמנים. חשוב להדגיש שהמחקר אינו מתיימר להיות מחקר מייצג; מטרתו היא להעמיד סל של שפה, לנתחו ניתוח מקיף ככל האפשר ולתאר את הדקדוק העולה ממנו.

3459 תיבות הובאו בשני שאלונים גם יחד, בטקסט רציף, בטשטוש העובדה שמדובר במחקר לשוני, והן התפרסו על פני 14 עמודים. זמן הקריאה הממוצע של כל שאלון כ-22 דקות. זמן ההקלטות כולן – כ-1870 דקות, שהן כ-31 שעות. מתוך

תשס"ב, ג, עמ' 90. הם מעידים על דרכי הפקה שונות של השווא, אך בלא היבדלות מתנועות ה"ה האחרות.

12. שלזינגר ורביד, תשנ"ח; רביד ושלזינגר, 2001.

13. בולוצקי, 1997; בולוצקי, תשס"ב; בולוצקי ושורצולד, 1990. ענייני חיטוף נזכרים גם בעבודות נוספות, בהן: בן-טולילה, תש"ן; מורג, תשס"ד, עמ' 186; שלזינגר רביד ושראל, תשמ"ז; צבי, תשנ"ח, עמ' 118, 123–124.

14. הטקסט החופשי התבסס בעיקרו על הקלטות מתוך מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד). תודה לפרופ' שלמה יזרעאל על נכונותו לעזור ועל עצותיו המועילות בכתיבת העבודה.

15. ראה שורצולד, תשמ"א, עמ' 16; וגם שם, עמ' 39.

16. ראה יזרעאל, הרי ורהב, תשס"ב; יזרעאל, תשס"ב; יזרעאל, תשס"ד.

3459 התיבות בשאלונים נרשמה הגייתן של למעלה מ-1110 צורות. הצורות מוינו על פי קטגוריות שונות כדי לאפשר ניתוח ממוקד, ובהן 569 צורות שנבדקה בהן ישירות שאלת החיטוף.¹⁷

שני השאלונים נקראו מפי 40 אינפורמנטים שונים – 80 נבדקים בסך הכול. לשאלון הראשון נוספה קבוצת ביקורת של חמישה אינפורמנטים יודעי ח"ן: ארבעה עובדי האקדמיה ללשון העברית, האמונים על כללי נטיית השם, וקריין רדיו אחד.¹⁸ הושם דגש על הקלטת מרואיינים מגוונים בכמה קריטריונים: קבוצות גיל מגוונות, מקומות גאוגרפיים שונים, מוצא אתני מגוון, נוהגי תפילה שונים ורקע תרבותי שונה. כל הנבדקים היו בוגרי תיכון, רובם בעלי השכלה אקדמית, או תלמידי תיכון. כל שאלון מוקלט הועבר בדיגיטיזציה למחשב. באמצעות תכנת מחשב הוא נשמע שמיעה מוקפדת, שבה נשמעת ההברה המבוקשת כלולאה חוזרת עד להכרעה על התנועה המבוטאת בה.

הצגת הממצאים

מידת הנורמטיביות של כל דובר

מידת הנורמטיביות של כל דובר באה לתאר את שיעור הקריאה הנורמטיבית בשאלות הנוגעות לשינויי תנועות בהשפעת חוק החיטוף. יש לזכור שאין מדובר במאגר טבעי של נתונים, אלא בשאלונים שחוברו במיוחד לצורך העבודה, ובהם קובצו צורות מיוחדות ומוקשות ששיעורן גבוה משיעורן בטקסט טבעי. מן הנתונים שנבדקו עולים הממצאים האלה:

א. הדוברים הצליחו להגיע לשיעור נורמטיביות מרבי של כ-53 אחוזים בלבד בשאלות הנוגעות לשינויי תנועה בהשפעת חוק החיטוף. הקורא ה"טוב" ביותר הגיע לשיעור ממוצע של 68 אחוזים צורות נורמטיביות – בהיבט שינויי התנועות.¹⁹
 ב. גם קוראים מיומנים, האמונים על כללי נטיית השם, אינם קוראים קריאה מושלמת ומגיעים לשיעור נורמטיביות ממוצע של 87 אחוזים. ממצא זה מחדד מאוד את עמיתותה של החוקיות שבשינויי התנועות, שכן גם הדובר הלבדן, שמתמחה בקריאה מופתית ומכיר את חוקי הלשון, אינו יכול לדעת ידיעה שלמה את הנורמה, וגם אם הוא מכיר את החוקים היכרות למדנית, הוא עשוי להתקשות בהחלתם.

17. צורות אחרות נגעו לסוגיות קרובות, שרובן נידונו בעבודת הדוקטור (גונן, תשס"ו).

18. תודתי שלוחה לרות אלמגור-רמון, שטרחתי ותיווכה.

19. אולם אין זה הכרחי שהמילה בשלמותה נהגתה על פי התקן: בארבעה אחוזים מן הצורות הגיית המילה איננה תקינה, אולם שינויי התנועות הם על פי התקן, למשל *vemetosim* ולא *umtosim*.

התפלגות הנטייה

ניתוח מידת הנורמטיביות של הדוברים בשאלות חיטוף מזמין סקירת עומק בדבר תחולתם של שינויי התנועות בהשראת חוק החיטוף. אולם לפני שתוצג הסקירה, יש לתת את הדעת להכרעות שעמדו ביסוד גיבושה.

בעבודה על הממצאים בקריאת הטקסטים נדרשות כמה הכרעות מקדימות בדבר הצורות שייכללו במחקר, הכרעות העשויות להשפיע על הממצאים. לכן הוחלט להתמקד בצורות שבמובהק אפשריים בהן שינויי תנועות בהשפעת חוק החיטוף הקלאסי, והוצאו מכלל הצורות הנסקרות קבוצות קטגוריאליות של שמות שעשויות היו לפעול בהן הניעות מובהקות אחרות. לפיכך לא נכללו כאן השמות הסגוליים, או שמות כגון ועדה שנטייתם עמומה (האם צורה כגון וְעָדָה תיכלל בקבוצה שחלים בה שינויי תנועה או שמא מדובר בצורת הרבים המתבקשת של ההגייה הרווחת וְעָדָה).

מהנתונים עולה מגמה ברורה לקיום התנועה בנטייה: 61 אחוזים מהצורות משמרות בפועל את התנועה, ואילו לפי התקן רק כ־33 אחוזים מהצורות הייתה אמורה התנועה להשתמר, כמעט הכפלה של שיעור השמות בשימור התנועה. בהיבט הנורמטיבי, 56 אחוזים מהצורות בשימור התנועה ובשינויה כאחד הן נורמטיביות, ואילו 44 אחוזים אינן נורמטיביות.

שינויי תנועה על פי הקטגוריה

הנתונים שהוצגו כאן מעמידים תמונה כללית של התפלגות שינויי התנועה. כדי לנתח את התופעה לעומקה נבחנו נתונים נוספים על פי החלוקה הקטגוריאלית של השמות הנידונים: צורת נסמך יחיד, רבים ונטייה, נסמך רבים וגזירה. הטבלה שלהלן מציגה את שיעור החיטופים על פי התפלגות הצורות הנבדקות (100 אחוזים פירושם סך ההתפלגות בכל קטגוריה, למשל בנסמך יחיד, בנטייה וכו').²⁰ בטבלה הופרדו נתוני התנועה a (94 אחוזים מהצורות הרלוונטיות לחיטוף) מנתוני התנועה e (6 אחוזים מהצורות). בכל קבוצה נבדק אם התנועה משתנה בנטייה, ואם שינוי התנועה או שימורה הם תקינים. כך למשל בצורת הנסמך סנדלי-משקפת ההגייה sandeley- שינוי תנועה תקני לעומת sandaley-, שבה משתמרת התנועה a שלא על פי הנורמה. בהגיית הנסמך גמלי- [המדבֶּר] מבטאת הצורה gmaley- שימור תנועה כדין, ואילו ההגייה gimley- מייצגת שינוי תנועה שלא כדין (=חיטוף יתר).

20. כל הנתונים מובאים באחוזים מעוגלים; הנתונים שהתקבלו עוגלו אוטומטית על ידי התכנה (אקסל או אקסס, על פי הצורך). לעתים יצר הדבר אי־דיוק קל (למשל חיבור האחוזים בשאלה נתונה יכול להיות 101 אחוזים או 99 אחוזים). מדובר בסטיות זעירות, שאין להן השפעה של ממש על המסקנות.

שינויי תנועה				
צורת יסוד	כן - כדין	חיטוף יתר	לא - לא כדין	לא - כדין
תנועת a				
דוגמה	sandaley-	gimley-	sandaley-	gmaley-
יחיד-נסמך	38%	3%	45%	14%
רבים-נטייה	41%	12%	10%	36%
רבים-נסמך	18%	5%	56%	21%
גזירה	28%	15%	26%	31%
תנועת e				
דוגמה	atsat-	havruyot	etsat-	haveruyot
יחיד-נסמך ²¹	70%		30%	
רבים-נטייה ²²	55%		40%	4%
רבים-נסמך ²³	82%		1%	17%
גזירה ²⁴		57%		43%

ניתוח

התנועה e

עיון בממצאי השאלונים מעלה שברוב המוחלט של השמות בתנועת e התנועה מתנהגת על פי התקן, ורק בנסיבות מובחנות מאוד, שבהן הצירי שבצורת היסוד בא בעיצור גרוני והוא אמור להשתנות לחטף פתח, בולט הערעור בחוק החיטוף הקלאסי. כך למשל רווח מאוד אזורי- ezorey או עצת- etsat, שניהם שלא על פי התקן.

מכיוון שבשאלון רוכזו בעיקר צורות מוקשות, הצביעו הממצאים על שיעור לא מבוטל של שימור תנועה שלא כדין: 30 אחוזים בצורת הנסמך יחיד (כגון etsat-) ו-40 אחוזים בנטיית הרבים (כגון ezorim). שמות אלה נדירים יחסית במערכת השם, ובנטייתם גובר הרצון לשמר את צורת היסוד ולא להטות על פי התקן, שבו מתבקש שינוי שאינו כלכלי (שינוי $a < e$, שאין בו חיסכון במספר ההברות). כמה גורמים עומדים ביסוד השתמרות כללי הנטייה הקלאסית של התנועה e בעברית המדוברת.

21. לדוגמה: עצת- לעומת עצת-.

22. לדוגמה: אזורים-אזורים; תדהמתו.

23. לדוגמה: זקני-זקני; עדי. לא הובאו כאן שינויי תנועה הצפויים כבר ברבים, כגון רופאי-מן רופאים.

24. לדוגמה: חברויות-חברויות.

א. שיעור ניכר מן השמות הצוריים נוטים מלכתחילה לקיים את התנועה (ובכללי נטיית השם של האקדמיה לא נקבעה דרך ראשית לנטיית השמות הצוריים, אלא תוארו שתי מערכות).²⁵

ב. שינויי התנועה מתבטאים על פי רוב בהתאפסות או בתנועת e, מכאן שתנועת היסוד עשויה להשתמר בהגייה מעין מסמרים masmerim, גם אם המנקד הקפדן ינקד בה שווא.

ג. צירי – בשונה מקמץ – עשוי להשתנות פעמים רבות בסמיכות לטעם. מכאן שחלק גדול מן השינויים הנורמטיביים מתרחשים כבר בצורת הרבים (כגון רופֿא – רופֿאים, ולא רק בנסמך או בנטייה), ולשמות יש נטייה לשמר את שינויי התנועה בצורת הרבים הרווחת יותר (וראה להלן נטיית השמות בתנועה a).

התנועה a

שלא כתנועה e, תיאור התנהגותה של התנועה a בעברית המדוברת סבוך ומושפע מאוד מהקטגוריה הנידונה.

בצורת הרבים, כאשר הטעם מתרחק, מבוססים בעברית המדוברת שינויי התנועה: ב־51 אחוזים מהצורות שהובאו בשאלון, הנורמה מחייבת שינויי תנועה. ב־41 אחוזים מהצורות שינוי התנועה חל (כדין), לעומת ב־10 אחוזים מהצורות שלא חל בהן שינוי תנועה (שלא כדין). זהו יחס של 80 אחוזים (תקני) לעומת 20 אחוזים (לא תקני) – הבדל מבוסס מאוד. מעניין לראות שחיטופי יתר רבים עולים מפי הדוברים, ושיעור שינויי התנועה בפועל (53 אחוזים) גבוה אפילו מהמצופה (51 אחוזים).

שיעור זה אינו דומה בצורות הנסמך. בצורת הנסמך צפויים בעברית הקלאסית שינויי תנועה, שכן צירוף הסמיכות נחשב בה יחידה אחת שהטעם הדקדוקי בה מצוי בסומך.²⁶ בעברית החדשה משתנה מעמדה של הסמיכות, ואנו עדים לנהגים הסוטים מאלה של העברית הקלאסית, למשל יידוע הנסמך בצירוף²⁷ ושימור התנועה בהברה פתוחה בנסמך.

ואכן כך עולה גם מממצאי המחקר. בנסמך יחיד שיעור המקרים שלא חלו בהם שינויי תנועות צפויים גבוה יחסית (45 אחוזים), אף על פי שעדיין אפשר לדבר על שיעור של 52 אחוזים בנטייה נורמטיבית.

ב־83 אחוזים מהצורות אמורים לחול שינויי תנועה בנסמך יחיד; מתוכם ב־38 אחוזים התנועה משתנה, ואילו ב־45 אחוזים התנועה משתמרת (דהיינו רק 46 אחוזים תחולה כדין), נתון הנופל משמעותית מתחולת שינויי התנועה ברבים. מכיוון

25. גדיש וגונן, תשס"א.

26. ראה גזניוס, 1910, עמ' 247; רביד ושלזינגר, 2001, עמ' 390.

27. ראה למשל בן-טולילה, תש"ן, עמ' 274.

שעדיין אפשר לראות שינוי תנועה רב יחסית בצורות הנסמך יחיד, נראה שבטקסט נקרא הדוברים מקשרים בין צורת הנסמך לבין שינויי התנועות, גם אם בשיעור פחות מאשר בצורת הנסמך רבים.²⁸

מגמת הירידה בשיעור הצורות שחלו בהן שינויי תנועה כדין מתחזקת בצורת הנסמך רבים: ב־74 אחוזים מהצורות שהובאו בשאלון אמורים לחלו שינויי תנועה. ואולם בפועל חלו שינויי תנועות כדין רק ב־18 אחוזים (שהם 23 אחוזים צורות תקניות מתוך הצורות המועדות לשינויי תנועות) – ירידה משמעותית לעומת צורת הנסמך יחיד.

כיצד נסביר נתון זה? אם נטען שחל ערעור בצורת הנסמך, שהדוברים אינם מרגישים בה עוד התרחקות מן הטעם שמצריכה שינוי תנועה – שלא כמו שינויי התנועה ברבים (נפרד) – כיצד נסביר את ההבדל בנתונים שבין צורת הנסמך יחיד לנסמך רבים?

שני גורמים משפיעים, לדעתי, על השינוי:

א. התגבשות מערכת פונולוגית חדשה, ולפיה נרקמת זיקה בין נטיית צורת הרבים לנטיית צורת הנסמך: תנועה המשתמרת ברבים סביר שתשתמר גם בנטיית ובנסמך, ואילו תנועה המשתנה ברבים, עתידה להשתנות גם בנסמך. כך למשל מצאנו מעמדותיהם (ma-amadotehem) כמו מעמדות, תופעות (נסמך, tofa-ot) כמו תופעות, אקדהי (eqdahey-) כמו אקדחים – אבל נסיכנו (nesixenu) כמו נסיכים, מקום (meqom) כמו מקומות. מאחר שהשינויים הנבדקים בצורת הנסמך יחיד הם לרוב ב־פ', הפועל, וזאת עתידה להשתנות גם ברבים – שיעור השינוי בצורות הנסמך יחיד יהיה גבוה בהרבה מזה של צורת הנסמך רבים.

ב. מקום ההברה המועדת לשינוי – בצורת הנפרד יחיד ההברה המועדת לשינוי תהיה לרוב ההברה הראשונה, ובעיצורים רבים שינוי התנועה יהיה מהתנועה a לאפס תנועה, כגון גְדוּל-גְדוּל. שינוי זה מגדיל את ההניעה לשינויי תנועה בהיותו "משתלם" לדובר: מספר ההברות יורד והמילה מתקצרת.

בצורת הנסמך רבים, לעומת זאת, שינויי התנועות (שלא חלו כבר בנפרד רבים) יחולו לרוב באמצע המילה ויתבטאו בשינוי מתנועת a לתנועת e, כגון מְגַדְלִים-מְגַדְלִי (במשקלים רבים יהיה זה אחרי הברה סגורה, כלומר, לאחר שווא בעיצור הקודם). בשינוי זה אין חיסכון במספר ההברות, ומכאן שההניעה לשינוי, הכרוכה בהתרחקות מצורת הנפרד ובשינוי לא אוטומטי בשל ההכרה שצורת נסמך לפנינו, אינה רבה כל כך.

ומה באשר לצורות הגזורות כגון משפטן או שנתונים?²⁹ האם חשים בהן

28. בדיבור החופשי גוברת הנטייה לשימור התנועה שלא כדין. ראה גונן, תשס"ו, פרק 4.

29. על גזירה ונטייה ראה אורנן, תשס"ג, עמ' 42; בולוצקי, 1999.

הדוברים בהתרחקות הטעם כבצורות הרבים, התרחקות שלגבי יידם מחייבת שינויי תנועה?

מן הנתונים עולה שבצורות הגזורות ששינויי תנועה מצופים בהן קיים כמעט שוויון בשיעור הצורות שנוטות בשינויי תנועה כדין, כגון משפֿטן (52 אחוזים), לעומת הצורות המשמרות את התנועה שלא כדין, כגון שְׁתוּנִים (48 אחוזים). הנתונים האלה דומים לצורות הנסמך יחיד, אולם בהשוואה לצורות הנסמך רבים, ניכרות כאן יותר צורות נורמטיביות. נראה שבצורות הנגזרות פעלו גורמים נוספים. צורות הרבים הן צורות נוטות, המחייבות על פי רוב שימוש בדגמים דקדוקיים המופעלים על השם היסודי (להוציא מקרים שצורת היחיד אינה רווחת בהם). לעומת זה, הצורות הגזורות הן התקבעות של צורה לקסיקלית שאינה מחייבת בהכרח שימוש בכללי הדקדוק בכל פעם שהיא ננקטת. כך למשל כשמופיעה הצורה כובען, אין הדובר מטה בהכרח את המילה כובע ומחיל עליה את כללי הנטייה והגזירה שהוא מכיר, אלא סביר שהוא משתמש בצורה קפואה המוכרת לו. מכאן עשויים להיגזר שינויים בהשוואה לצורות הרבים והנטייה.

כמו כן גם על פי התקן, צורני גזירה רבים המוספים לגזע אינם משנים את התנועה הבאה לפני הצורן (כגון יִי, יִית, יִית, אֶמְצִיעִי, מְיוֹמְנוּת) – למרות התרחקות הטעם, וייתכן שדרך התנהגות זו מחזקת אצל הדובר את התחושה שהוספת צורן גזירה אינה מחייבת שינויי תנועה.

גורם אחר נוגע למבנה העברית: חלק לא מבוטל מהצורות הגזורות שהובאו בשאלון הן צורות בסיומת ךֿ או אֵי, כגון מְשַׁפֵּטן, שעל פי כללי הנורמה מחייבות (בתנאים מסוימים) "חיטוף" בהברה a שלפני צורן הגזירה. מהנתונים עולה בבירור שהדוברים מהססים במקצת הצורות הללו, ומעדיפים פעמים רבות לשמור על תנועת היסוד הסמוכה לטעם. שימור זה עולה בקנה אחד עם הדרך הרגילה של העברית הקלאסית.³⁰ מכאן שצורות אלה משפיעות על סטטיסטיקת הצורות הגזורות הנורמטיביות, אולם אין הן מעידות בהכרח על מפנה בתחולתם של שינויי התנועות בנסיבות הדומות לאלה של העברית הקלאסית.³¹

30. שכן קביעת הנורמה כאן סוטה ממנה ומחייבת "חיטוף" בהברה a הסמוכה לטעם. ראה בלאו, תש"ן, עמ' 113.

31. אדגים את כוונתי: מצד הסטטיסטיקה צורה מעין כובען (kova-an) נתפסת כצורה המשמרת את התנועה שלא כתקן ומחזקת את מגמת העברית החדשה לשימור תנועה בנטייה. אולם אל לנו להתעלם מכך שלמעשה דרך העברית הקלאסית היא דווקא לשמר את התנועה בצורות שכאלה (לפני הטעם), וכך נרקמת המורכבות שבהערכת הנתונים.

סיכום

במאמר זה הצגתי את ממצאיו של מחקר שדה מקיף בשאלת שינויי התנועות בהשראת חוק החיטוף בעברית המדוברת. מהממצאים עולה הבדל בהחלת החוק בתנועת a לעומת החלתו בתנועת e. את שינויי התנועה a בקטגוריות השונות אפשר להציב על ציר לפי מידת חלותם: (א) שינויי התנועות עם התרחקות הטעם בצורת הרבים והנטייה ניכרים ומשמעותיים; (ב) בצורות הנסמך חלה התערערות של תחולת שינויי התנועות, התערערות מסוימת בצורת הנסמך יחיד, והתערערות מובהקת יותר בצורת הנסמך רבים; (ג) הצורות הגזורות עומדות כקבוצת ביניים בין הצורות הנוטות לבין צורות הנסמך רבים, יש בהן נטייה לשינויי תנועה כדין, אך פחות מבצורות הנטייה.

מצד חוקי הדקדוק אפשר להצביע על התגבשות מערכת פונולוגית חדשה, ולפייה נרקמת זיקה בין נטיית צורת הרבים לנטיית צורת הנסמך: תנועה המשתמרת ברבים, סביר שתשתמר גם בנטייה ובנסמך, ואילו תנועה המשתנה ברבים, עתידה להשתנות גם בנסמך.

בתנועת e, לעומת זה, מבוססת מאוד הנטייה על פי התקן, למעט בנסיבות מיוחדות: כאשר שינוי התנועה אמור להתבטא בתנועה a (=חטף פתח), חל ערעור משמעותי בתחולתו של חוק החיטוף הקלאסי, והדוברים נוטים פעמים רבות לשמר את תנועת השם הנפרד.

הממצאים הללו מזמנים דיון בשאלות נוספות רבות, ובהן: מה משמעותו של הרקע הביוגרפי של האינפורמנט על לשונו? כיצד משפיעה המורשת על התגבשות דקדוק העברית המדוברת? האם אפשר להצביע על חוקי חיטוף חדשים המתגלים בעברית המדוברת? מה בין הדיבור הטבעי לבין הטקסטים הנקראים – ועוד שאלות רבות נוספות. ואולם יותר מכול עולה שאלה של מהות: מה פשר שינויי התנועה המתגלים בעברית המדוברת? האם מדובר בתופעה פונולוגית חיה או שמא בהתגלמות לא סדירה של חוק מורש שאין לו ממשות פונולוגית טבעית? שאלה זו תידון במאמר ההמשך.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אורנן, תשס"ג = ע' אורנן, המילה האחרונה: מנגנון התצורה של המילה העברית, חיפה תשס"ג

בולוצקי, תשנ"ו = ש' בולוצקי, "עברית ישראלית כשפה שמית: גנאולוגיה וטיפולוגיה", מחקרים בלשון ז', ירושלים, עמ' 121–134

בולוצקי, 1997 = S. Bolozky, "Israeli Hebrew Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, ed. A. S. Kaye and P. T. Daniels, I, Winona Lake, Ind. 1997, pp. 287–311

- S. Bolozky, *Measuring Productivity in Word Formation*: = 1999
The Case of Israeli Hebrew, Leiden 1999
- בולוצקי, תשס"ב = ש' בולוצקי, "שונות פונולוגית ומורפולוגית בעברית המדוברת",
 מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל (תעודה,
 יח), בעריכת ש' יזרעאל, תל-אביב תשס"ב, עמ' 278–239
- S. Bolozky and O. Schwarzwald, "On Vowel = 1990
 Assimilation and Deletion in Casual Modern Hebrew", *Hebrew
 Annual Review* 12 (1990), pp. 23–48
- בלאו, תשל"ב = י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב
 בלאו, תש"ן = י' בלאו, "על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת העברית
 שבמקרא", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 114–103
- בלנק, תשי"ז = ח' בלנק, "קטע של דיבור עברי ישראלי", לשוננו כא (תשי"ז), עמ'
 39–33
- H. Blanc, "Israeli Hebrew Texts", *Studies in Egyptology and* = 1964
Linguistics in Honour of H. J. Polotsky, ed. H. B. Rosén, Jerusalem
 1964, pp. 132–152
- בן-חיים, תשי"ג = ז' בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", לשוננו לעם ד
 (תשי"ג), עמ' 85–1
- בן-טולילה, תשמ"ג = י' בן-טולילה, "מבטאי העברית המשמשת במושב של יוצאי
 מרוקו בנגב: פרק בפונולוגיה חברתית", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית
 בירושלים, תשמ"ג
- בן-טולילה, תשמ"ט = י' בן-טולילה, "קורפוס הצרפתית של מונטריאול", בלשנות
 עברית 27 (תשמ"ט), עמ' 28–13
- בן-טולילה, תש"ן = י' בן-טולילה, "העברית המדוברת", לשוננו לעם מ-מא
 (תש"ן), עמ' 278–266
- בר-אשר, תש"ם = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה
 (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם
- ברגשטרסר, תשל"ב = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מ' בן-אשר,
 ירושלים תשל"ב
- גדיש וגונן, תשס"א = ר' גדיש וע' וגונן (מתקינות), כללי נטיית השם, לשוננו לעם
 נא-נב (תש"ס-תשס"א), חוברת ד.
- גונן, תשס"ו = ע' גונן, "נטיית שם העצם בעברית המדוברת: תהליכי חיתוף",
 עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו
- W. Gesenius, *Gesenius' Hebrew Grammar*, edited and = 1910
 enlarged by E. Kautzsch, second English edition revised by A. E.
 Cowley, Oxford 1910 [1872]

- P. Wexler, *The Schizoid Nature of Modern Hebrew: A Slavic Language in Search of a Semitic Past*, Wiesbaden 1990
- P. Juöun and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Rome 1993
- חן, תשל"ב = מ' חן, "מבטאה של העברית הישראלית", לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 212-219, 287-300
- טנא, תשכ"ב = ד' טנא, "המשך הנמדד של התנועות", לשוננו כו (תשכ"ו), עמ' 220-268
- יזרעאל, תשס"ב = ש' יזרעאל, "מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות טקסטים", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 289-314
- יזרעאל, תשס"ד = ש' יזרעאל, "מחקר העברית המדוברת – הצעד הראשון; על רישום הדיבור לצורכי מחקר", לשוננו לעם נד (תשס"ד), עמ' 106-119
- יזרעאל, הרי ורהב, תשס"ב = ש' יזרעאל, ב' הארי וג' רהב, "לקראת כינון מאגר העברית המדוברת בישראל", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 265-287
- מורג, תשט"ז-תשי"ז = ש' מורג, "השווא בהגייתם של בני תימן", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 10-29; לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 104-116
- S. Morag, "Planned and Unplanned Development in Modern Hebrew", *Lingua* 8 (1959), pp. 247-263
- מורג, תשל"ג = ש' מורג, "הערות אחדות לתיאורה של מערכת התנועות של העברית המדוברת", לשוננו לז (תשל"ג), עמ' 205-214
- מורג, תשס"ד = ש' מורג, "על שיבושי הלשון ודרכי עקירתם", עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בר-אשר, "ברויאר וא' ממך, ירושלים תשס"ד, עמ' 177-205
- צבי, תשנ"ח = ת' צבי, "ניקוד שגוי ועברית חיה", חלקת לשון 25 (תשנ"ח), עמ' 115-129
- צוקרמן, תשס"ה = ג' צוקרמן, "ישראלית שפה יפה", הו! – כתב עת לספרות 2 (תשס"ה), <http://www.nrg.co.il/online/5/ART/945/896.html>
- G. Zuckermann, "A New Vision for 'Modern Hebrew': Theoretical, Cultural and Practical Implications of Analysing Israeli as a Semito-European Mixed Language" (submitted), <http://www.zuckermann.org/pdf/gz6.pdf>
- D. Ravid and Y. Shlesinger, "Vowel Reduction in Modern Hebrew: Traces of the Past and Current Variation", *Folia Linguistica* 36 (2001), pp. 371-397
- רוזן, תשט"ו = ח"ב רוזן, "דקדוק העברית הישראלית", תרביץ כד (תשט"ו), עמ' 234-247
- שורצולד, תשמ"א = א' שורצולד, דקדוק ומציאות בפועל העברי, רמת-גן תשמ"א

שורצולד, תשס"ב = א' שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, תל-אביב תשס"ב
 שלזינגר ורביד, תשנ"ח = י' שלזינגר וד' רביד, "מודעות מורפו־פונמית בעברית
 החדשה", דברי המפגש השנתי השלושה־עשר של החוג הישראלי של חברי
 החברה האירופית לבלשנות (תשנ"ח), עמ' 11–20
 שלזינגר רביד ושראל, תשמ"ז = י' שלזינגר, ד' רביד וצ' שראל, הנורמאטיוויות
 והמציאות הלשונית: הקמץ כדגם מייצג, ירושלים תשמ"ז

חילופי יחסה בפועלי העמסה, ריסוס וקרוביהם

1. מבוא

במאמר זה יידונו פעלים המציינים העברה (או הוצאה) של חומר או עצם (להלן "הממוקם") למשטח כלשהו או השמתו בתוך מכל (להלן "המקום"). פעלים אלה מתממשים בשלושה דגמים: (א) הדגם הקאנוני (הרגיל). העצם או התוכן המועבר ("הממוקם") בעמדת מושא ישיר, למשל: היא שפכה מים לתוך הסיר; (ב) הדגם הבלתי קאנוני. המכל או המקום שאליו מועבר הממוקם בעמדת מושא ישיר, למשל: היא כיסתה את התינוק בשמיכה; היא מילאה את הסיר במים; (ג) הדגם בעל האלטרנציה, המתממש בחילופי יחסות בין שני המשתתפים – המקום והממוקם. במבנה הרגיל (מבנה א) של דגם זה, המקום מקודד כמשלים נסיבתי אדוורביאלי בצירוף יחס, ואילו במבנה החלופי, הבלתי קאנוני (מבנה ב), הוא מקודד כמשלים ישיר (ביחסת המושא) והממוקם כמשלים עקיף ביחסה האינסטרומנטלית-קומיטיבית (בעברית עם מילת היחס ב- או עם).¹ בספרות הבלשנית הלועזית מקובל להתייחס לדגם זה כאל "אלטרנציה לוקטיבית". אלטרנציה זו זכתה לדיונים נרחבים, בעיקר בבלשנות האנגלית.² באופן כללי ניתן למיין את הפעלים המתממשים בעברית בשני מבנים

* מאמר זה הוא חלק ממחקר משווה של האלטרנציה הלוקטיבית. אני מודה למחלקה לשפות המזרח הקרוב ותרבותיהן (NELC) באוניברסיטת הרווארד שאירחה אותי בשנה האקדמית 2005–2006 ואפשרה לי לערוך מחקר זה.

1. תופעה דומה אם כי מוגבלת יותר, מצויה למשל עם פועלי חיתוך והכאה, כגון הכדורים ניקבו חור עמוק בקיר :: הכדורים ניקבו את הקיר. עיין הלוי, תשס"ו; הנ"ל, 2007.

2. יספרסן (1933, עמ' 319) היה כמדומה הראשון שהעמיד על סוג יחסים זה בין הפועל לארגומנטים שלו (המשתתפים באירוע), והדגים את האלטרנציה עם פועלי שריצה. דיון מעמיק ראשון באלטרנציה הלוקטיבית עם פעלים יוצאים, כגון ריסס והעמים, מופיע לראשונה בעבודת הדוקטור של ברברה הול (פרטיי) משנת 1965. עם זאת, מקובל בספרות לציין את פילמור (1968, עמ' 48; הנ"ל, 1977, עמ' 69, 78–79) כמי שהעלה את הנושא לראשונה. לרשימה ביבליוגרפית מפורטת של חוקרים שהתייחסו לנושא (בעיקר באנגלית) ראה לוין, 1993, עמ' 49, 50, 53.

לוקטיביים חלופיים (דגם ג, באלטרנציה הלוקטיבית) לארבע קבוצות על פי השתייכותם הסמנטית:³

א. ריסס/העמים, למשל:

1. א. דן ריסס צבע על הקיר.
- ב. דן ריסס את הקיר בצבע.
2. א. דן העמים חציר על המשאית.
- ב. דן העמים את המשאית בחציר.

ב. ניקה/פינה, למשל:

3. א. העירייה ניקתה את שאריות הדלק מהחוף.
- ב. העירייה ניקתה את החוף משאריות הדלק.
4. א. דן פינה את הרהיטים מהחדר.
- ב. דן פינה את החדר מרהיטים.

ג. ניגב/מחה, למשל:

5. א. השוטר ניגב את טביעות האצבעות מן הקיר.
- ב. השוטר ניגב את הקיר מטביעות האצבעות.

ד. שרץ/רחש, למשל:

6. א. תנינים שורצים בנהר.
- ב. הנהר שורץ תנינים.

שלוש הקבוצות הראשונות כוללות פועל יוצא ותת-הקבוצה הרביעית פועל עומד (הממוקם מופיע פעם כנושא ופעם כמשלים ישיר).

מן הראוי לציין כי התופעה של חילופי יחסה בפעלים מהשדות הסמנטיים שלעיל אינה אוניברסלית. יש לשונות שאינן מקיימות אלטרנציה זו, באחרות היא מוגבלת מאוד (כגון ברוב הלשונות הגרמניות), ובלשונות שהיא רווחת בהן יש פעלים שחילופי המבנה מנועים בהם מחמת הגבלות מילוניות פנים-לשוניות.⁴

בעברית מצאתי 78 פעלים לוקטיביים בעלי משמעות של העברה למקום או תנועה בתוך מקום, מתוכם 55 פעלים יוצאים ו-23 פעלים עומדים. פחות מ-40 אחוזים מתוכם מקיימים את האלטרנציה הלוקטיבית. יתרה מזו, כאשר מתבוננים ברשימת הפעלים הלוקטיביים שאספו חוקרים⁵ נקל להבחין כי אין הפעלים הנידונים יוצרים

3. ראה לוין, שם, עמ' 50-55.

4. עיין, למשל, פינקר, 1989, עמ' 124; לוין, שם, עמ' 51.

5. למשל, לוין, שם, לגבי האנגלית.

קבוצה אחידה אף בשפה אחת מן השפות שנחקרו. פירוש הדבר כי התנהגותם התחבירית צריכה להיבחן בראש ובראשונה על סמך ניתוח רכיביהם המילוניים ודרכי הצטרפותם (יחסיהם הסינטגמטיים), ואלה כידוע אינם אוניברסליים. מאמר זה עניינו חילופי המבנה של פעלים יוצאים בלבד. המבעים שאדגים להלן יהיו בעיקר עם פעלים מן השדות הסמנטיים של העמסה וריסוס.

הדעה המקובלת על מרבית החוקרים היא כי הפעלים בעלי חילופי היחסה הנידונים אינם מציינים שני ערכים מילוניים שונים אלא תת-משמעויות שונות של פועל אחד (פוליסימיה). במרבית הדיונים בתופעה נטען כי ההבדל בין שתי הקריאות הוא בציון השפעה כוללנית של הפעולה ("אפקט הוליסטי") או ציון השפעה חלקית ("אפקט פרטיטיבי"). במאמר זה אנסה לבחון מחדש טענות אלה.

מצד מבנה המסר, אבחן מחדש את הטענה כי צ"ש (צירוף שמני) של מקום המקור כמשלים ישיר הוא לעולם בדרגת טופיקליות גבוהה. אנסה להציע אפיון דקדוקי-סמנטי של היחסים בין הפועל למשלימו הפועל (undergoer, patient). אציע שני סוגים שונים של יחסים בין הפועל למשלימו משני היבטים שונים של האירוע: האחד מנקודת הראייה של הממוקם, והאחר מנקודת הראייה של המקום. הנחות היסוד של מחקר זה הן כי המשמעות היא פועל יוצא של יחסים סינטגמטיים ופרדיגמטיים וכי קיימים יחסי גומלין בין המילון לדקדוק.⁶ הפעלים הנידונים ייבחנו אפוא הן על פי הקשריהם האמתיים בלשון הן על פי דרכי הצטרפותם המילונתית. הדיון יתמקד בהיבט הסינכרוני בלבד של התופעה כפי שהיא מוצאת את ביטוייה בעברית של ימינו.

2. האם הממוקם עם מילת היחס ב- מציין את האמצעי?

חוקרים רבים התחבטו בשאלה מהו תפקידו של הממוקם הנקרה כמשלים עקיף (בעברית עם ב היחס ובאנגלית עם with). אחת הדעות הנפוצות בספרות הבלשנית הלועזית היא כי משלים זה מציין את האמצעי שדרכו מועברת הפעולה אל המקום המושפע ממנה (המקום במבנה זה הוא ביחסת המושא).⁷ להלן אטען כי פירוש מעין

6. הנחות אלה הן חלק מן המסורת הנאו-פירתיאנית (שאת יסודותיה העמיד פירת' בכתביו מהשנים 1957 ו-1968) שפיתחו אותה האלידי (1966), סינקלייר (1966) וממשיכיהם. התייחסות מפורטת למסורת זו ראה, למשל, אצל הלוי, תשנ"ט, פרק ראשון.

7. למשל, גבעון, 1984, עמ' 143; פולי וון ואלין, 1985, עמ' 349. על פי הדקדוק הסיסטמי-פונקציונלי של האלידי (1976, עמ' 160), הוא משתתף הנראה לכאורה כמרכיב אדורביאלי נסיבתי, אך לאמתו של דבר הוא משתתף פנימי הטבוע בפועל (כמו אבנים במבע סקל אותו באבנים), וכך גם על פי תאוריית הדקדוק הסיסטמי-פונקציונלי המורחב שפיתח פוסט (1987), כלומר, יש באירוע הלוקטיבי הנידון שלושה משתתפים והיחס ביניהם הוא יחס נגרם. בתורת

זה של תפקידו התמטי של הממוקם אינו מתקבל על הדעת. ראשית, מבחינה סמנטית בפעלים הנידונים הממוקם מציין חומר או עצם (בדרך כלל שם עצם קיבוצי) המושפע מן הפעולה (משנה את מקומו), ואין הוא מציין אמצעי או מכשיר שבאמצעותו מתבצעת הפעולה. האמצעי מתווך בין הפועל (האגנט) ובין הפעול. הוא קרוב יותר לנקודת ההתחלה של הפעולה, כלומר אל הפועל, בכך שהוא מעין עושה דברו של הפועל (אם כי אין הוא היוזם או המתכוון של הפעולה). אך חשוב לשים לב כי אין הוא מושפע מן הפעולה ישירות, דהיינו שינוי צורתו הפיזית אינו חלק מן המבנה. הממוקם, לעומת זאת, קרוב יותר לנקודת הסיום של הפעולה, כלומר ליעד הפעולה (העברה למקום), על כן, שלא כאמצעי, הוא יכול לשמש נושא במבנה סביל אך לא במבנה פעיל, למשל הצבע רוסס על הקיר או החציר הועמס על המשאית. כנגד זאת, האמצעי יכול לשמש נושא במבנה פעיל, למשל סכין זו אינה חותכת. עדות לכך שאין הם שייכים לאותה קבוצת בחירה היא האפשרות להעמידם זה ליד זה באותו הקשר. למשל:

7. א. דן העמיס את המשאית בארגזים עם/בעזרת מלגזה.

ב. דן השתמש במלגזה כדי להעמיס את המשאית בארגזים.

אבל: ??דן השתמש בארגזים כדי להעמיס את המשאית עם מלגזה.

בניגוד לצירופים שמניים ביחסה האינסטרומנטלית, שבהם ב היחס היא חלק מקבוצת הבחירה של בעזרת, באמצעות או על ידי, אין מילת היחס ב- (או עם) של הממוקם בת-המרה למילות יחס מובהקות של האמצעי (באותו אופן באנגלית המילה with אינה בת-המרה ב-by). יתר על כן, בפעלים לוקטיביים של הוצאה ממשטח מסוג ריקון, ניקוי או ניגוב מילת היחס שונה – בעברית היא מ- (באנגלית of או from), כגון בדוגמות 3–5 לעיל.

השפות השמיות עשויות לספק הוכחה טובה למעמדו של הממוקם (או התוכן) במבנה החלופי, הבלתי קאנוני, של פעלים עומדים המציינים תנועה בתוך מקום, דוגמת פועלי שריצה ונטיפה.⁸ בלשונות הודו-אירופיות, כגון אנגלית, מקודד הממוקם עם מילת היחס with, המאפיינת את היחסה האינסטרומנטלית או הקומיטיבית.⁹ לעומת זאת בלשונות השמיות הוא נקרה בדרך כלל כמשלים

ה-GB (Government & Binding) הוא נחשב לארגומנט פנימי. ראה לרין ורפורט, 1988; פינקר, 1989; וונדרליך, 1997. לנקר (1987, עמ' 306 ואילך) מגדיר אותו כ"משלים של יחס" (relational complement).

8. עיין הלוי, תשס"ט, §5.3.

9. דוויי (2000, עמ' 124–125), למשל, מפרש כך גם את תפקידו של התוכן (מקביל לממוקם במבנה הטרוניטיבי) במבנה כגון The garden swarms with bees. הדבורים, לדעתו, הן אמצעי שבזכותו נעשה הגן בעל תכונה של שריצה.

ישיר במעמד של ספק-מושא ספק-תיאור של הדיוק או האפיון (תמייז בערבית). למשל:

8. הגינה שורצת נמלים :: נמלים שורצות בגינה.

The garden swarms **with ants** :: Ants swarm in the garden.

כיוצא בזה: חנויות הומות קונים (אך גם בתינו הומים מתינוקות, עם מילת יחס); מקום שוקק חיים; אזור שופע מים; ארץ זבת חלב ודבש; עיניים יוקדות שנאה; אדם שבע נחת; מצח נוטף זיעה; תקרה דולפת מים.¹⁰ וכך גם עם פועלי מילוי. למשל:

9. מלאו אסמינו בר ויקבינו יין (שיר של פינחס לנדר).

ובמשמעות של כניסה למצב או שינוי מצב: הבית נמלא אור; הוא נתקף חרדה.¹¹ ובהרכבי תואר: חדר רווי עשן; חנויות גדושות כל טוב; הורים מדושני עוג; בית אפוף מסתורין; סופר עטור פרסים; כתר משובץ יהלומים; ספה מרופדת עור, וכיו"ב.¹² לדעת יספרסן, ההבחנה בין נושא, מושא ישיר ומושא עקיף (למשל, באלטרנציה עם פועלי שריצה) היא עניין של דרגה בלבד. אף על פי שבהשוואה לנושא ולמושא יסודות "שלישונים" (tertiaries, כלומר יסודות אדוורביאליים) בעלי קשר רופף יותר אל הפועל, לעתים קשה למתוח קו בין מושא ליסוד שלישוני (לענייננו, המקום כמשלים ישיר והממוקם כמשלים עקיף).¹³ יתרה מזו, התופעה של שימוש באותן יחסות (או באותן מילות יחס) לציון תפקידים תמטיים שונים, אשר קשה להצביע על קשר סמנטי ברור ביניהם, ידועה היטב בלשונות רבות בעולם. הניסיון למצוא קשר בין הצורה ובין המשמעות או התפקוד של היחסה המכונה "אינסטרומנטלית-קומיטיביבית" באלטרנציה הלוקטיבית שהיא מושא עיונו מבוסס, לדעתי, על הנחה מוטעית. אני מציעה לבחון את תפקידו של הממוקם באלטרנציה הנידונה בלי קשר למשמעות הפרוטופיית של היחסה שהוא נקרה בה.

להלן אציע הסבר סמנטי-קוגניטיבי למעמדו של הממוקם עם ב היחס בפעלים יוצאים, ובהתאמה למעמדו של הממוקם במבנה החלופי של פעלים עומדים מסוג

10. ואילו באנגלית: The roof dripped with water; ??The roof dripped with water. העובדה שבאנגלית המבנה עם with לפני הצ"ש של הממוקם (התוכן) בלתי קביל עשויה לשמש הוכחה נוספת לכך כי אין הוא מציין את האמצעי.

11. בעברית החדשה קיים לעתים חילוף חופשי בין מבנה עם משלים ישיר ובין מבנה עם משלים שלפניו ב היחס. למשל אבל הוא כבר התמלא רגשות רעים כלפי המשטרה (הארץ, 15.12.2006) לעומת יום שני בערב ובית הקפה במעלה גורדון בתל אביב מתחיל להתמלא בבני אדם (הארץ, 4.12.2006). כיוצא בזה התנהגותו התחבירית של נתקף.

12. ראה הלוי, תשס"ח, עמ' 98-99.

13. יספרסן, 1933, עמ' 319.

שריצה ונטיפה הנקרה במקורותיה הקלאסיים של העברית בדרך כלל ביחסת המושא ובאנגלית עם מילת היחס with.¹⁴

3. היחס בין תפקידיהם התמטיים של המקום והממוקם ובין מעמדם התחבירי

אני גורסת כי בפעלים הלוקטיביים, שהם מושא עיונו, קיים יחס טרנזיטיבי בין שלושה משתתפים: הפועל, המקום והממוקם. על פי תפיסה זו, לא רק העצם הממוקם כי אם אף המקום הוא במעמד של משתתף. היחס בין שני משתתפים אלה הוא יחס סימטרי¹⁵ מסוג של "א, ב או ב, א", כלומר, אם התוכן נמצא בכלי אז הכלי מכיל את התוכן. יחס מעין זה קיים אף ביחסי שייכות (בין קניין לבעליו). יחס דומה קיים אף בפעלים עומדים המציינים תנועה המתרחשת בתוך מקום, למשל, תנינים שורצים בנהר :: הנהר שורץ תנינים. בפעלים היוצאים, שהם מושא עיונו, תפקיד הפועל להביע גרימה ליחס דרכיוני זה בין המקום לממוקם. אני טוענת כי בפרדיקציה המציינת העמסה או ריסוס הפעולה יוצאת מכיוון הפועל אל פועל בעל שני פנים, האחד של המקום והאחר של הממוקם (פעם הממוקם ביחסת המושא ופעם המקום ביחסת המושא). מבנם הלקסיקלי הפנימי של פועלי העמסה וריסוס, למשל, הוא שמאפשר לראותם משני היבטים: פעם מבחינת התכונה של המקום ("להיות עם חומר/עצם") ופעם מבחינת התכונה של הממוקם ("להיות בתוך מכל/מקום"),¹⁶ ועל כך אשוב וארחיב בהמשך הדברים. מנקודת הראייה של המתבונן באירוע, במבנה א הוא רואה את הממוקם כבולט (מכיוון שהוא הישות שזוהה) וכמושפע הראשון מן הפעולה, ואילו במבנה ב הוא מעלה את המקום לקדמת הבמה ורואה בו את המושפע הראשון. אי לכך אני מציעה להגדיר את הממוקם המתממש בהשלמה עקיפה כ"מושא שני" (שני למושא המקום) או "מושא שותף" (co-object). באותו אופן, כשמדובר בפעלים לוקטיביים עומדים אני מציעה להגדיר את המשלים הממוקם (התוכן) המקודד כמשלים ישיר (תמיז), כגון בדוגמה 8, כ"נושא שני" (שני לנושא המקום) או "נושא שותף" (co-subject).¹⁷

14. לדיון סמנטי וקוגניטיבי מפורט במעמדו של המשלים (בתפקיד של תמיז) בפעלים לוקטיביים עומדים ראה הלוי, תשס"ט, §5.

15. שלא כמו בפרדיקציה של ייחוס תכונה המציינת יחס חד-כיווני.

16. שלא כמו בפעלים לוקטיביים מהדגם של שפך ומהדגם של כיסה שמבנם הלקסיקלי אינו מאפשר אלטרנציה, ועל כן אף אינו מאפשר עריכתם משתי נקודות ראייה.

17. השווה הרסלונד וטרנסן, 1994, עמ' 90–91; הרסלונד, 1995, עמ' 47.

4. האם מבנה א בעל אפקט פרטיטיבי ומבנה ב בעל אפקט הוליסטי?

בעקבות אנדרסון¹⁸ תיארו חוקרים רבים¹⁹ את האלטרנציה הלוקטיבית כחילופים בין שני מבנים של פועל אחד, אשר אחד מהם בעל אפקט הוליסטי והאחר בעל אפקט פרטיטיבי. הסבר מעין זה מתמקד בדרגת המושפעות של היסודות הבלתי אגנטיים במשפט. ההנחה היא כי המשלים הישיר בכל אחד מן המבנים, למשל, הצבע בדוגמה 1 והקיר בדוגמה 1ב, ולא המשלים העקיף, הוא גורם הממלא תפקיד בקביעת המשמעות הטלית של המשפט. הטענה היא כי מבנה ב מגיב אפקט הוליסטי (או טלי). דהיינו, כתוצאה מן הפעולה המקום מלא ומכוסה לחלוטין בחומר של הממוקם, למשל, בדוגמה 1 הקיר מרוסס כולו בצבע, ובדוגמה 2 המשאית עמוסה כולה בחציר. לא כן ההשתמעות ממבנה א.²⁰

לפי הסבר זה, אם המקום הוא מושא הפעולה, יש השתמעות של כיסוי או מילוי המלא, ואילו כאשר הוא מקודד בצירוף יחס, כיסוי או מילוי עשויים להיות חלקיים בלבד.²¹ חוקרים אחדים אף טענו כי הדבר נכון לא רק לגבי המקום הנקרה כמשלים ישיר (בפועלי שריצה הוא הנושא) אלא אף כשהממוקם נקרה כמשלים ישיר.²² למשל, לפי גישתם, בדוגמה 1ב לא ברור אם כל הצבע רוסס על הקיר, בעוד בדוגמה 1א משתמע שהצבע כולו רוסס על הקיר.

הסברים הוליסטיים-פרטיטיביים אלה נראים לי כלליים ושטחיים מדי, ויש להעמידם במבחן המציאות, כלומר לבחנם במבעים הלוקחים מקורפוס אמתי. עקב אכילס בהסברים אלה טמון בין השאר בהישענותם על דוגמות מומצאות, ולא על השימוש הלכה למעשה בלשון.

אציג להלן דוגמות שליקטתי מלשון העיתונות של ימינו, אשר קשה, לדעתי, להצביע בהן על פירוש פרטיטיבי-הוליסטי חד-משמעי:

10. הכדורים שהמתנקשים ריססו בהם את המרצדס תוך כדי נסיעה מהירה הרגו גם את הכומר (הארץ, 10.11.2005).

18. אנדרסון, 1971, עמ' 389.

19. למשל, פילמור, 1968, עמ' 48; דיק, 1980, עמ' 32; סגל, 1980, עמ' 535; דוטי, 1991, עמ' 587.

20. עיין, למשל, אנדרסון, 1971; שוורץ-נורמן, 1976; פינקר, 1989; לוי, 1993.

21. טענה דומה הובעה לגבי הלשונות הגרמניות. לגבי הגרמנית עיין, למשל, מיכאליס ורופנהופר, 2001, בעיקר פרק 2. לגבי הדנית עיין הרסלונד, 1995. לגבי ההולנדית עיין דיק, 1980, עמ' 35. הטענה היא כי בלשונות אלה המבנה החלופי של פועל בתחילית be- מציין הוליסטיות או השלמה מלאה של הפעולה. בלשונות הגרמניות המבנה מוגבל מצד מספר הפעלים המממשים אלטרנציה זו, והוא נפרץ בעיקר עם פועלי ריסוס וצביעה, אך לא, למשל, עם פועלי העמסה. שימוש דומה במוספית סמנטית לציון המשמעות האפליקטיבית של המבנה מצוי בכמה לשונות אפריקה (בנטו). עיין לנקר, 1987, עמ' 361, ובפרט גרי וקינן, 1977; דרייר, 1983.

22. למשל, ג'פרס וויליס, 1984; דוטי, 1991 (לגבי פועלי שריצה).

אף על פי שהמקום נקרה בצורת משלים ישיר, כלומר במקום השמור ברגיל לפעול המושפע מן הפעולה, אין משתמע דווקא שהכדורים ריססו את כל המכונית, כלומר ההסבר ההוליסטי אינו מחויב המציאות כאן. כיוצא בזה בדוגמה להלן שבה הממוקם מציין מילים כתובות:

11. גם את קירות שירותי הכנסת ריססו בכתובות נאצה נגד שרון (חדשות msn, 17.11.2005).

ברור כי אין כתובות נאצה מסוג הדברים העשויים לכסות לחלוטין משטח, באופן שלא ייוותרו בו אזורים חשופים.

חוקרים רבים, בתוכם שוורץ-נורמן, טענו כי המקום הוא בעל פירוש הוליסטי כל אימת שאינו נקרה כמשלים עקיף.²³ ואולם מבחן המציאות מעיד שלא תמיד כך הם פני הדברים. במבצע שלהלן משמש הפועל עיסה במשמעות של 'מרח לתוך משטח', כלומר המקום נקרה בצורת משלים עקיף:

12. ולאחר 10 דקות לעסות [את הקרם] לתוך השיער בתנועות סיבוביות עד לספיגה מלאה (הארץ, גלריה, 7.11.2005).

אף על פי שהמקום מקודד כמשלים עקיף, כלומר במבנה א, לא משתמע בהכרח שרק חלק ממנו מכוסה (בדרך כלל מכסים את כל השער בשמפו או בקרם שער). הוא הדין בדוגמה להלן הלקוחה משיחה אמתית:

13. א. למה לא אמרת במוסך שירססו לך על הפלגים חומר נגד חלודה?
ב. למה לא אמרת למכונאי שירסס לך את הפלגים עם חומר נגד חלודה?

דומה כי בשני המבנים נוטה הנמען לפרש את המסר כאילו כל הפלגים רוססו בחומר נגד חלודה. פירוש מעין זה אינו נובע מן הצורה המבנית שבה מקודד המקום אלא מידע העולם שלנו. פלגים הם דברים קטנים, שניתן לכסותם בקלות, מה עוד שבמקרה הנידון זו בדיוק מטרת הפעולה. עם זאת, לא ברור אם מצב הפלגים בעקבות הפעולה זהה במבצע א ובמבצע ב. רק גורמים בהקשר עשויים להבהיר זאת. יתרה מזו, דומה כי במקרים מסוימים אף אין חשיבות לשאלה אם המקום המקודד בצורת משלים עקיף הוא בעל אפקט פרטיטיבי אם לאו. למשל:

14. מיד כשנכנסה לבית לקחה את מטהר האוויר וריססה בכל מקום – על המיטות, על הקירות, על הרהיטים.

ממשפט כגון דן ריסס צבע על הקיר (1) לא ברור מה היה מצב הקיר לאחר שרוסס בצבע. נראה כי השאלה האם מקצתו או שמא כולו כוסה בצבע נשאת ללא מענה,

23. עיין שוורץ-נורמן, 1976, בעיקר עמ' 284.

או ליתר דיוק, הפירוש הפרטיטיבי או ההוליסטי של המקום (כמשלים עקיף) מנוטרל למעשה. נטרול זה ניתן לבטל כמובן באמצעות הוספת פריטים מילוניים מגדירים שיאפיינו את השפעת הפעולה על המקום. למשל: על כל (הקיר), לאורך כל (הקיר) / לאורכו ולרוחבו של (הקיר). תוספות מעין אלה יניבו ללא ספק קריאה הוליסטית. לחלופין, כדי שהקריאה תהיה פרטיטיבית, ניתן להוסיף מידע מדויק יותר למשפט באופן שיוציא מכלל אפשרות פירוש הוליסטי, למשל:

15. דן ריסס צבע על הקיר, ופתאום גילה שהוא צריך כמות גדולה יותר, אז רץ לחנות לקנות עוד כמה מכלים.

עולה מכאן כי האפקט ההוליסטי או הפרטיטיבי על ארגומנט המקום אינו פועל יוצא ממשמעות המבנה הדקדוקי עצמו, כלומר אינו קשור בצורת התממשותו של צ"ש המקום, כמשלים ישיר או כמשלים עקיף, אלא הוא כרוך בגורמים המצויים בהקשר, כגון, ידע לקסיקלי המצוי בטקסט וגורמים פרגמטיים שונים שמקורם בידע העולם שלנו.²⁴ זאת ועוד: יש לבחון מחדש את הטענה בדבר האפקט ההוליסטי-פרטיטיבי של הממוקם. אנסה להראות להלן כי אין ההוליסטיות של הממוקם נקבעת על פי קנה המידה שלפיו נקבע האפקט ההוליסטי של המקום.

דוגמה 1ב מופיעה אצל דוּוּטִי²⁵ כשתווית היידוע של הממוקם צבע, הנקרה כמשלים עקיף, נתונה בין סוגריים, כלומר דן ריסס את הקיר ב(ה) צבע. הסוגריים שתווית היידוע נתונה בהם מסוּוּים, לדעתי, נקודה חשובה: אם הצבע מיוּדע, משתמע שכל הצבע אשר היה בנמצא בשעת האירוע רוסס על הקיר.²⁶ אבל דא עקא שאפקט הוליסטי עשוי להיווצר אף בדוגמה 1א שהצבע מיוּדע בה. להבהרת העניין אציג זאת בטבלה:

משלים ישיר	הממוקם מיוּדע	הממוקם בלתי מיוּדע
דן ריסס את הצבע על הקיר	דן ריסס את הצבע על הקיר	דן ריסס צבע על הקיר
משלים עקיף	דן ריסס את הקיר בַּצבע	דן ריסס את הקיר בַּצבע

24. שוורץ-נורמן (1976) היא החוקרת שעמדה על הצורך להוסיף את הבחינה הפרגמטית לעידון הטענה ההוליסטית-פרטיטיבית המסורתית. ג'פריס וויליס (1984) וסלקוף (1983) נותנים את הדעת להשפעת הפרגמטיקה על הפירוש ההוליסטי או הפרטיטיבי של משפט עם פועל לוקטיבי מהקטגוריות הנידונות, אולם אין הם מייחסים לגורם זה חשיבות רבה.

25. 1991, עמ' 587.

26. לעובדה זו נתנה את הדעת שוורץ-נורמן (1976, עמ' 283). היא מדגימה משפט כגון: ג'ון העמיס את העגלה עם החציר, אבל השאיר את רוב החציר על הקרקע. הפרדוקס במשפט זה נובע מן העובדה שהממוקם מיוּדע, על כן הוא מנביע באופן טבעי פירוש הוליסטי. אבל, למשל, לפי ג'פריס וויליס (1984) ודוּוּטִי (1991), כאשר הממוקם מקודד כמשלים עקיף הפירוש אמור להיות פרטיטיבי.

לפי הטענה ההוליסטית-הפרטיטיבית המקובלת,²⁷ בשורה העליונה הארגומנט של הממוקם אמור לציין משמעות הוליסטית, ואילו בשורה התחתונה הוא אמור לציין משמעות פרטיטיבית. אולם השוואה בין שתי אפשרויות המימוש לעיל מראה כי אין הדבר בהכרח כך: כאשר צבע אינו מידוע, כגון דן ריסס צבע על הקיר, אין היסק פרגמטי כי צבע הוא בעל משמעות הוליסטית. המסקנה המתבקשת מכאן היא כי הגורם העיקרי הקובע אם האפקט של הממוקם הוליסטי או פרטיטיבי הוא מידת מיודעותו,²⁸ ולא דווקא היחסים התחביריים בינו לבין הפועל. על מיודעותו של הממוקם כתנאי הקובע את פירושו ההוליסטי עמדה שוורץ-נורמן.²⁹ היא מוכיחה זאת במבנים שונים של אותו פועל לוקטיבי, למשל:³⁰

16. א. הם העמיסו את הנייר על משאיות.

ב. הם העמיסו משאיות בְּנייר.

17. א. הם מרחו את הריבה על [פרוסת] לחם.

ב. הם מרחו [פרוסת] לחם בְּריבה.

18. א. הם ריססו את הצבע על קירות.

ב. הם ריססו קירות בְּצבע.

לטענת שוורץ-נורמן, בשני המבנים החלופיים ההיסק הפרגמטי הוא כי הממוקם הושפע באופן מלא מן הפעולה. לא כן במבנים שלהלן, שאין בהם השתמעות כי הממוקם כולו הושפע מן הפעולה, ולמעמדו התחבירי במשפט אין חלק במשמעות המתקבלת:³¹

19. א. הם העמיסו נייר על משאיות.

ב. הם העמיסו משאיות בְּנייר.

20. א. הם מרחו ריבה על [פרוסת] לחם.

ב. הם מרחו פרוסת לחם בְּריבה.

21. א. הם ריססו צבע על קירות.

ב. הם ריססו קירות בְּצבע.

עם זאת, נראה כי יש יותר משמץ של אמת בטענה המסורתית באשר לפירוש ההוליסטי-הפרטיטיבי של מידת מושפעותו של המקום. דומה כי כאן ההבחנה

27. ראה למשל ג'פרס וויליס, 1984; דוּוּטִי, 1991.

28. אבל אין בהכרח משמעות הוליסטית כאשר היידוע משמש להנגדה בין שני שמות של ממוקם, למשל הם מרחו את החמאה על הלחם ולא את הריבה (לפי שוורץ-נורמן, 1976, עמ' 285).

29. שם, עמ' 284.

30. שם, עמ' 285, דוגמות 18–20.

31. שם, דוגמות 15–17.

המבנית מהותית. דהיינו, יש חשיבות למקומו המבני של המקום: האם הוא מתממש כמשלים ישיר (נושא בפועלי שריצה) או כמשלים עקיף. ברם כאן המקום להדגיש כי מיודעותו, או במילים אחרות דרגת הרפרנציאליות שלו, אינה ממלאת כאן תפקיד מכריע. למשל בדוגמות להלן:

22. א. דן העמים משאית עם ארגזים.
- ב. דן העמים את המשאית עם ארגזים.
- ג. דן העמים ארגזים על המשאית.
- ד. דן העמים את הארגזים על המשאית.

בדוגמות 22א ו-ב ההיסק הפרגמטי הוא כי לפעולה יש השפעה הוליסטית על המקום (דהיינו, כל המשאית מושפעת), וזאת אף על פי שהמקום בדוגמה 22א אינו מיודע, ואילו בדוגמה 22ב הוא מיודע. כנגד זאת, בשני המבעים האחרונים אין אנו נוטים לפרש את השפעת הפעולה על המקום דווקא כהוליסטית, אף על פי שבשניהם הוא מיודע. אבל כשהמקום מיודע, כגון בדוגמה 22ד, המשמעות היא 'כל הארגזים'. הבדל זה בין הקריטריונים אשר לפיהם נקבעים הפירוש ההוליסטי או הפרטיטיבי של המקום או של הממוקם מעיד כי המושג "הוליסטי" הוא מושג מורכב מבחינה קונצפטואלית, או לפחות מורכב יותר מזה שעמד לנגד עיניהם של מרבית החוקרים שעסקו בנושא. ראשית, נראה לי כי עדיף לדייק ולומר כי הכוונה ב"אפקט הוליסטי" היא שהמאוזכר (המקום או הממוקם) הושפע ברובו מן הפעולה אך לא דווקא כולו. שנית, וכאן לדעתי טמון שורש העניין, אין שני המשתתפים, המקום והממוקם, ממלאים אותו תפקיד באירוע, על כן אין לנקוט מושג זה במידה שווה וללא הבחנה לגבי שניהם.³² הארגומנט של המקום מציין מכל או משטח, כלומר דבר נייח שאינו זו ממקומו, ואילו הארגומנט של הממוקם מציין עצם או קבוצת עצמים ניידים המוזזים או זזים בעצמם אל עבר המקום. תפקידים אלה מתאימים לפירושים השונים המייחסים משמעות הוליסטית למבע בדוגמה 22ב, כלומר כל המשאית הועמסה בארגזים, ולמבע בדוגמה 22ד, כלומר כל הארגזים הועמסו על המשאית. ההוליסטיות לגבי המקום פירושה שכוליותו הושפעה, כלומר כל המשטח המהווה את המקום הושפע מהשמת החומר או העצם (המקום מלא או מכוסה לחלוטין). ואילו לגבי הממוקם פירושה שכל העצמים או הפריטים המהווים את הממוקם הושפעו (הועברו אל המקום). כאשר המקום מורכב ממספר עצמים (כגון כמה משאיות), אין התשובה לשאלה "האם כל המשאיות הועמסו בארגזים?" מעידה בהכרח על פירוש הוליסטי, כלומר, אין השתמעות שכל המשטח של המשאיות כוסה או מולא בארגזים. כיצא בזה המבנה הלוקטיבי של ריסס: אם המקום הוא שם עצם ברכים, כגון קירות, הרי

32. השווה לפוט, 1998, עמ' 147-157.

במשפט כגון כל הקירות רוססו בצבע אין בהכרח השתמעות שהמשטח של כל הקירות כוסה במלואו בצבע. משמע, לגבי המקום אין ההיבט הכמותי מהותי, לא כן לגבי הממוקם. הברל זה מתקשר באופן טבעי לתפקיד המהותי שממלאת תווית היידוע של הממוקם. תווית זו מעניקה פירוש כולל (אינקלוסיבי) לממוקם, כלומר כל העצמים בלי יוצא מן הכלל (העצמים הבודדים, בעלי מאוזכר אחד ויחיד) מעורבים באירוע, הם כולם הועברו אל המשטח או המכל המייצג את המקום. כגון, כל החציר או כל הארגזים הועמסו, כל הצבע או כל הכדורים רוססו על המשטח. ואכן, הממוקם המובהק באלטרנציה הלוקטיבית הוא שם עצם קיבוצי (למשל, חציר, צבע) או שם עצם ברבים המייצג קבוצת עצמים בעלי כושר פיזור במרחב (כגון כדורים, שהם בעלי חומר נפץ). הממוקם מציין אפוא עצמים בעלי תכונה של פיזור. להלן דוגמות נוספות לערכים מילוניים בתפקיד הממוקם הרגילים להופיע בצירופים (קולוקציות) עם פועלי העמסה, ריסוס וקרוביהם בפרדיגמה (בסוגריים מסולסלים):

23. ריסס + {גז מדמיע [על מפגינים], חומר הדברה [על צמחים]}
24. מרח + {קרם, משחה, שמן, חמאה/גבינה/ריבה [על עור, קיר, לחם, וכיו"ב]}
25. משח + {שמן, שכבת צבע} {על תמונה, רהיטים וכיו"ב}
26. הטעין + {כדורים [ברובה], שטרות כסף [בכרטיס מגנטי, במכשיר כספומט]}

תכונה תפזורתית זו של הממוקם עולה בקנה אחד עם תוכנו הסמנטי של פועל "שינוי מקום" במבנה שבו הממוקם הוא מושא ישיר, או פועל של "שינוי מצב באמצעות שינוי מקום" במבנה שבו המקום הוא המושא הישיר.³³ משמע, תכונה זו מתאימה לפועל לוקטיבי המציין העברה של מספר יסודות ממקום אחד למקום אחר והנחתם בו, והיא חלק מקדם-הנחותיו המילוניות. מבחינה לקסיקלית ניתן להגדיר פועל כזה כערך מילוני "מעובר",³⁴ כלומר שבמבנהו המילוני כלולה תכונה זו של כושר פיזור ועל כן הוא מנביע ממוקם כזה. לא כן היחס הלקסיקלי בין הפועל ובין המקום. כאן אין היחסים הסינטגמטיים כה הדוקים. ואכן, מחמת הנבעת הממוקם (או מחמת היות הפועל מעובר בו) ניתן לעתים קרובות להשמיטו, בעיקר כשאין אפיון מיוחד שלו. לא כן המקום, למשל במבעים שלהלן (בסוגריים מרובעים הממוקם המונבע ומושט בשיח):

27. צריך לרסס את העצים [בחומרי הדברה].
28. הוא העמיס את המשאית [בארגזים, רהיטים וכיו"ב] ונסע.
29. צבענו את הקירות [בצבע].

33. לוי ורפורט, 1992, עמ' 146.

34. על התעברות סמנטית והשפעתה על הגבלות ההצטרפות של ערכים מילוניים ראה הלוי, תשנ"ט, עמ' 139-152.

להלן דוגמות מלשון העיתונות ודוגמה מלשון המקרא שבהן הממוקם (התוכן במבנה עם פעלים עומדים) מונבע ובר-השמטה:

30. ארגון המזוזה עם חב"ד לאולמרט: אל תפנה את חברון [מיהודים] (כותרת).

[...] הארגון הזהיר אתמול במכתב את מ"מ ראש הממשלה, אהוד אולמרט,

שלא יפנה יהודים מחברון (הארץ, 17.1.2006).

31. בישראל עונת חגים מתוקה כל כך. הגליל מלא, הנגב שוקק [אנשים, חיים],

שדה התעופה בן גוריון עמוס [אנשים] לעיפה (הארץ, 20.10.2005).

32. וראו בני ישראל את פני משה כי קרן עור פני משה [עורו קרן אור] (שמ'

לד, לה).

33. המדריכה מתחילה לצעוק ולנופף בידים, מתקרבת אל"י בעיניים רושפות

[אש] (הארץ, מוסף שבועי, 17.11.2006).

34. גרו בו בצפיפות ארבעה תאילנדים, מקלחת דולפת [מים], הכל מלא עובש

(הארץ, 10.12.2006).

בדוגמה 30 הפועל היוצא פינה מנביע את הממוקם; בדוגמות 31–34 הפעלים העומדים שקק, קרן, רשף ודלף מנביעים את התוכן של המכל. בדגמי האלטרנציה של הפעלים היוצאים (כגון בדוגמות 27–29 לעיל) הפועל מציין העברה מצטברת של כמה יסודות. ההיבט התפזורתי הוא אפוא חלק בלתי נפרד ממבנהו המילוני. במילים אחרות: פועל דוגמת העמיס אינו מציין העברה של הממוקם בבת אחת ממקום אחד למשנהו, כגון חציר או ארגזים מן הקרקע אל משאית. הוא הדין בפועל כגון ריסס או מרח – אין אנו מעבירים בבת אחת צבע מקופסה לקיר או ריבה לפרוסת לחם. ריסוס, למשל, הוא סוג של פעולה שניתן לדמיין אותה כטיפה אחר טיפה המגיעה בזרם, כחומר הולך ומצטבר כמו בצילום סרט בהילוך איטי או צילום בעדשה מגדילה. הוא הדין לגבי העמסת חציר – ניתן לדמיין גבעול אחר גבעול (כשההעמסה היא באמצעות קלשון) או אלומה אחר אלומה (במקצרה) המצטברים יחדיו לחבילה אחת גדולה המגיעה בסופו של דבר ליעדה (העגלה או המשאית). ניתן אפוא לומר כי הפירוש ההוליסטי של המקום כרוך בעצם ההשמה על משטח או בתוך מכל (להלן ההיבט האפליקטיבי), כלומר המקום כוסה ב מ ל ו א ו או בשלמותו בעקבות הפעולה; המקום כשלם מושפע מן האירוע.³⁵ לעומת זאת, הפירוש ההוליסטי של הממוקם קשור בתכונת הפיזור שלו (ההיבט הדיספרסיבי),

35. יושם לב כי בכך שונה המקום באלטרנציה הנידונה מצ"ש המייצג מקום בפעלים לוקטיביים

אחרים, כגון אפשר להתגלגל על הדשא – הדשא אינו מושפע באופן פיזי מן האירוע, אין הוא

משתנה בעקבותיו, מאחר שאין כאן ממוקם כלשהו שהועבר אליו, או אין כאן תהליך של

השמה (מסוג של פיזור מצטבר) של חומר על/ב מקום. על כן גם אין אלטרנציה לוקטיבית

כמו בפועלי העמסה וריסוס.

כלומר כל חלקיו או מרכיביו הועברו ממקום א למקום ב; מושפעות ההוליסטיות פירושה שכל מרכיביו הושפעו מן הפעולה. בהקשר לכך מדבר דוּוּטי על מה שהוא מכנה בשם "מושא תוצרתי" (incremental theme): "החלקים של האירוע מתאימים לחלקים של המאוזכר של הצ"ש המושפע מן הפעולה; האירוע מגיע לכלל השלמה רק אם כל חלקי המאוזכר של הצ"ש מושפעים מן הפעולה".³⁶

5. האם מבנה א הוא הבסיסי והבלתי מסומן ו־ב הגזור והמסומן?

ברי כי שני המבנים החלופיים של הפעלים הנידונים אינם נרדפים. הטענה הכללית בספרות המחקר היא כי מבנה ב הוא המבנה המסומן, שכן המקום, המציין את יעד הפעולה, מוצג בו כמושפע (בפועלי שריצה הוא מוצג כנושא), כלומר נקרה במקום המובהק של המושא.³⁷ בשל היותו בגדר סטייה מכללי ההצטרפות הלקסיקו־סמנטיים, כפי שנראה בהמשך הדברים, הוא גם זה שנוטה לקבל משמעויות מטפוריות או מטונימיות. פינקר³⁸ ולוין ורפפורט³⁹ טוענים כי מבנה א הוא הצורה הבסיסית שמבנה ב גזור ממנה. ואולם על יסוד ממצאי הקורפוס שבדקתי, נראה כי במקרים רבים קשה לקבוע באופן חד־משמעי כי הצורה הראשונה היא צורת היסוד או הצורה הבלתי מסומנת.

6. ההבדל בין המבנים מצד מבנה המסר

גם מצד מבנה המסר יש הבדל בין שני המבנים המתחלפים בפעלים היוצאים הנידונים. תלמי גבעון היה ככל הנראה הראשון שהציע לבחון היבט זה. לדעתו, הבחירה לערוך את המסר במבנה עם מושא ישיר כרוכה בשיקולים פרגמטיים.⁴⁰ הוא טוען כי "הפונקציה הרגילה ביותר של חוק תזוזת הדטיב"⁴¹ כרוכה בשינוי הטופיקליות היחסית של המושא הישיר לעומת המושא עם מילת היחס".⁴² גבעון טוען שסוג זה של אלטרנציה הוא תוצאה של שיקולים פרגמטיים: הבחירה איזה משתתף יופיע כמושא ישיר ואיזה כתיאור נסיבתי בצ"י (צירוף יחס) תלויה בשיקולים של טופיקליות. יסוד טופיקלי יותר יופיע בעמדה קדמית יותר וימומש

36. דוּוּטי, 1991, עמ' 588. לדין באלטרנציה הלוקטיבית עיין שם, עמ' 587–592.

37. ראה למשל, פולי וון ואלין, 1984; הנ"ל, 1985.

38. פינקר, 1989, עמ' 124–125.

39. לוין ורפפורט, 1988.

40. גבעון, 1979, עמ' 159; הנ"ל, 1984, עמ' 168–172.

41. המונח "תזוזת הדטיב" (dative-shift) משמש כאן במשמעות רחבה לציון האלטרנציה ממבנה עם צירוף יחס למבנה עם מושא ישיר.

42. גבעון, 1979, עמ' 161.

בעמדה של מושא ישיר, ואילו היסוד שהוא הפוקוס של המידע החדש יופיע בעמדה אחורית יותר,⁴³ כגון בדוגמות אלה:

35. א. מה עשית לקיר?

ב. ריססתי אותו בצבע.

36. א. מה עשית עם הצבע?

ב. ריססתי אותו על הקיר.

בדוגמה 35 (דוגמה 2 אצל גבעון) **בצבע** הוא הפוקוס, ואילו בדוגמה 36 (דוגמה 3 אצל גבעון) **על הקיר** הוא הפוקוס. עם זאת, מלבד ההבדל מבחינת מבנה המסר, מודה גבעון שאף הבדלים סמנטיים עשויים להיות מובעים באמצעות חילופי מבנה אלה. גבעון מתייחס להבחנה המסורתית בין אירוע בעל אפקט הוליסטי לעומת אירוע בעל אפקט פרטיטיבי. ברם הוא טוען כי ההבחנה הסמנטית היא פועל יוצא של השינוי הפרגמטי שבסדר המילים: "זו תוצאה של 'לדבר על א' הגורמת להיסק הפרגמטי של 'לדבר על א'".⁴⁴

העיקרון של סדר המילים "נתון" (או טופיק) – "חדש" (או פוקוס) גורם לגבעון לראות במשפטים כגון 37 ו-38 משפטים מנועים (בסימן כוכבית) או מוטלים בספק (בסימן שאלה).⁴⁵

37. (He gave it to her) *He gave her it.⁴⁶

38. (I sprayed it on the wall)? I sprayed the wall with it.

לפי גבעון, הכינוי המושאי (it) הוא תמיד יסוד בעל דרגת טופיקליות גבוהה, על כן אין מקומו בסוף המשפט. בדוגמה 37 עליו להיות לפני her ובדוגמה 38 לפני the wall המהווים שניהם מידע חדש, שמקומו בגליל בסוף המשפט. גבעון מדבר על טופיקליות יחסית, והיינו הטופיקליות של המושא הישיר לעומת זו של המשלים העקיף. אולם הבעיה בניתוח המסורתי של נתון וחדש היא שבמשפטים שגם המקום וגם הממוקם מיודעים בהם נוצר למעשה דגם של "נתון – נתון". למשל במבנים שלהלן:

39. מושחים שכבה דקה [של הקרם] על עור נקי ולאחר עשר דקות מעסים את

הקרם לתוך העור (הארץ, גלדיה, 7.11.2005).

43. שם, עמ' 163. לפי גבעון, הטופיק מקביל לידוע (המידע הקודם), אך גם למה שמכונה על דרך האלידי (1967) תמה, ואילו הפוקוס מתאים למוקד המידע החדש, אך גם למה, על פי האלידי.

44. גבעון, 1979, עמ' 164.

45. שם, דוגמות 3 ו-4, עמ' 162–163.

46. יושם לב כי בעברית החדשה, שלא נפוץ בה מבנה דיטרגניטיבי (עם שני מושאים ישירים), סדר המילים הרגיל הוא "נתתי לה אותו" (וראה מ' מישור, "סדר המושאים 'אותו', 'לו'", לשוננו למע מה [תשנ"ד], עמ' 147–156).

40. במנוסתו שפך הנאשם את הטרפנטין על העוגב ועל רהיטים נוספים של הכנסייה (הארץ 12.7.2006).

41. למרות ההיסטוריה הצה"לית שלו, בחר [...] לצבוע את הג'יפ שלו דווקא בצבעים של הצבא האמריקאי (הארץ 28.10.2005).

הדוגמות המובאות לעיל כוללות פעלים לוקטיביים של העברת תוכן (חומר) ופעלים לוקטיביים של השמה בתוך מכל. דוגמות 39 ו-41 הן של פעלים בעלי אלטרנציה לוקטיבית, ואילו דוגמה 40 היא של פועל לוקטיבי בדגם א, שאינו בר־אלטרנציה. בדוגמות 39 ו-40 הממוקם מקודד כמושא ישיר, ואילו המקום מקודד ביחסה הרגילה לתיאור נסיבתי, אבל שניהם מיודעים. בדוגמה 40 המקום נקרה בצורת מושא ישיר והממוקם בצורת משלים עקיף, ואף כאן שניהם מיודעים. במשפטים לעיל קשה, לדעתי, לקבוע איזה יסוד טופיקלי יותר ואיזה פוקלי יותר, שכן שניהם הם למעשה בגדר נתון, שהרי על דרך גבעון שניהם מיודעים.⁴⁷ עם זאת, הדובר יודע כיצד לדרג את מידת הניתנות (givenness) של צירופים שמניים מיודעים המופיעים בשיח שלו.⁴⁸

נבחן להלן את טענת הטופיקליות של גבעון על פי הממצאים שאספנו. נבחן האם במבנה עם פעלים לוקטיביים הכוללים מקום וממוקם הצ"ש המופיע בעמדה קדמית יותר במשפט הוא הטופיק או הנתון (גם בצורת שם מיודע), ואילו זה המופיע בעמדה אחורית בצ"י הוא תמיד הפוקוס, או החדש. נבחן תחילה את הפעלים הלוקטיביים שאינם נתונים לאלטרנציה. למשל פעלים מן השדה הסמנטי של כיסה (כגון להלן הפועל הציף) שבהם הממוקם נקרה עם מילת היחס ב־:

42. עורכי הדין ניצלו לרעה את השירות והציפו את משרד הפנים בִּבְקָשׁוֹת ללא תשלום (הארץ, 9.11.2005).

בפעלים משדה סמנטי זה ממצאינו מאששים בדרך כלל את טענת גבעון. ב־85 אחוזים מן הדוגמות שאספתי הצ"ש בעמדת מושא ישיר מיודע ובעל דרגת ניתנות גבוהה ביותר, והוא נקרה אפוא בקדמת המשפט. הצ"ש עם מילת היחס (במקרה זה, מכיוון שאין מבנה חלופי, הוא לעולם הממוקם) מייצג את הפוקוס או את החדש ונקרה באחורי המשפט (בעמדת השהיה).

ברם, הנתונים הסטטיסטיים העולים מתוך הממצאים שלי עם פעלים המתממשים בשני מבנים לוקטיביים חלופיים אינם תומכים במלואם בטענת הטופיקליות של גבעון. אציג להלן את הנתונים בשני המבנים החלופיים של פועלי ריסוס.

47. גבעון (1979, עמ' 53) קובע שכל טופיק הוא צירוף שמני מיודע.

48. ראה היררכיית הניתנות שהציעו גונדל, הדברג וזכרסקי (1993). הם מבחינים בשישה קריטריונים קוגניטיביים, כל אחד מהם מסב את תשומת לבו של הנמען וגורם לו לשקול את מידת הרפרנציאליות של השם הנידון.

א. פועלי ריסוס במבנה א (כגון דן ריסס כתובות גרפיטי על הקירות). במבנה זה נמצאו בקורפוס לשון העיתונות שנבדק רק 20 אחוזים של משלים ישיר מיודע בעמדה קדמית בתפקיד הממוקם. ב-56 אחוזים מן ההיקריות של מבנה זה עם ממוקם בעמדה קדמית הוא הופיע בצורת משלים ישיר בלתי מיודע, ובעמדה האחורית הופיע דווקא המקום (כמשלים עקיף) בצורה מיודעת. 24 אחוזים הנוותרים היו מקרים שווים, כלומר הן המקום הן הממוקם היו מיודעים. למשל בדוגמות להלן:

43. אתר סקי בהרי אריזונה מתכנן לרסס מי בויב מטהורים על המסלולים כדי

להיטיב את תנאי הגלישה (הארץ, 27.10.2005).

44. באחת התקריות ריסס שוטר גז מדמיע על המפגינים (הארץ, 12.1.2006).

משמע, ההיקריות הנפוצות הן דווקא אלה שבהן היסוד המיודע (הטופיק או הנתון) נקרה כמשלים עקיף ובעמדה אחורית. ממצאים אלה מתיישבים עם טענת גבעון. יתרה מזו, על פי ממצאינו, אף פעלים שאינם ניתנים לאלטרנציה לוקטיבית, בעיקר פעלים מן השדה הסמנטי של טפטף וקרוביו (כגון התיז, היזה, השפריץ. למשל: טפטף צבע על הנייר), שפך וקרוביו (כגון ערה, יצק, נסך. למשל: שפך מים לתוך הקערה) ופיזור (למשל: פיזור אבקת סוכר על העוגה), שאין המקום בהם משלים ישיר, אינם מאששים את טענת הטופיקליות של גבעון. ב-32 אחוזים מהיקריות אלה המקום בצירוף היחס המיודע (בעמדה אחורית) מייצג דווקא את הטופיק או הנתון (ב-46 אחוזים הממוקם נקרה כמשלים ישיר מיודע, וב-22 אחוזים המקרים שווים). למשל במבנים אלה:

45. רק אחרי שהזליפה כמה טיפות בושם על מעיל הפרווה הישן של אמה

(הארץ, גלריה, 10.3.2006).

46. הוא יצק תחושה של ציפייה בלב המאמינים (הארץ, תרבות וספרות,

4.9.2006).

ב. פועלי ריסוס במבנה ב (כגון דן ריסס את הקיר בצבע). במבנה זה, ב-62 אחוזים מן ההיקריות המקום (כגון הקיר) הופיע בעמדת מושא ישיר מיודע (טופיק, לפי גבעון), והממוקם (כגון צבע) הופיע כמשלים בלתי ישיר (עם ב' היחס) ובלתי מיודע ובעמדה אחורית. 24 אחוזים היו מקרים שווים, כלומר המקום והממוקם שניהם מיודעים. 14 אחוזים היו היקריות שבהן המקום הופיע כמשלים בלתי ישיר (עם מילת היחס על). אמנם, לפי ממצאים אלה, היסוד המיודע המייצג את הטופיק נמצא בעמדה קדמית ביותר מ-50 אחוזים מן ההיקריות, אך יחד עם זאת אין להתעלם מן העובדה שעדיין אין מספר זה מייצג רוב מכריע.

באופן כללי ניתן לקבוע כי במבנה ב, בהשלמה העקיפה (למעשה תמיז), כגון ריסס את הקיר בצבע, קיימת נטייה ברורה להציג את המידע החדש במשלים העקיף, ואילו במבנה א מסוג ריסס את הצבע על הקיר מסתמנת נטייה הפוכה.

אם נציג את החלוקה בין נתון לעומת חדש מנקודת הראייה של המקום והממוקם במקום מבחינת סדר המרכיבים במשפט, נראה על פי ממצאינו כי הסיכויים שהמקום ייצג את המידע החדש קטנים פי שלושה מן הסיכויים של הממוקם. ממצאים אלה אינם מסבירים אמנם מדוע במקרה אחד הדובר בוחר להציב את הנתון (לענייננו המקום) כמשלים נסיבתי בצירוף יחס ובמקרה אחר ביחסת המושא (כפעול), אך דומה כי ההתאמה בין מידת הניתנות של המקום או של הממוקם צריכה להיבדק אף – ואולי בעיקר – במישור שמעל למישור המשפט, דהיינו על פי המשמעות הנובעת מן ההתנסות בעולם⁴⁹ ולא דווקא על פי מעמדו במישור המשפט.

7. סיכום

אין ספק שיש זיקה בין נתון לחדש ובין בחירתו של הדובר לערוך את המסר באחד משני המבנים הלוקטיביים החלופיים. אולם דומה שאין ההתאמה ביניהם מלאה במידה כזאת שיש להשתית את ההסבר לחילופי היחסה על עיקרון זה בלבד. מהנתונים עולה כי יש לבחון את התופעה אף מבחינות אחרות, כגון מבחינת התפקידים הסמנטיים שממלאים באירוע המקום והממוקם.

בבחינה מחדש של ההסבר ההוליסטי-הפרטיטיבי המסורתי של האלטרנציה הלוקטיבית הראיתי כי לא המבנה הדקדוקי הוא האחראי לשתי תת-המשמעותות של הפועל. הראיתי כי המושג "הוליסטי" אינו מתפרש באותו אופן כאשר הוא מתייחס למקום וכאשר הוא מתייחס לממוקם. כאשר הוא מתייחס למקום הכוונה היא כי לפעולה יש השפעה על הכוליות או השלמות של ישות אחת או של ישויות אחדות, ואילו כאשר הוא מתייחס לממוקם הכוונה היא שכל אחת מן הישויות, המהוות בצורה מצטברת את הממוקם, הושפעו מן הפעולה. עוד הראיתי כי למידעות או לחוסר המידעות יש קשר הדוק לתפקידים הסמנטיים השונים שממלאים המקום והממוקם באירוע.

הדיון במעמדו של המשלים (הממוקם) עם מילת היחס ב" (או עם), המייצגת באופן פרוטוטיפי את היחסה האינסטרומנטלית, הדגים שוב את התופעה הידועה היטב בלשונות העולם של היעדר יחס חד-חד ערכי בין צורה למשמעות, או בין משמעות הצורה לתפקודה הלכה למעשה. ראינו את תרומת השפות השמיות בתפיסת משלים זה כתמיז.

הצעתי לראות משלים בלתי ישיר זה (אחרי המקום כמושא ישיר) כמושא-שותף, ובהתאמה במבנים הלוקטיביים עם פעלים עומדים, כגון פועלי שריצה ונטיפה, כנושא-שותף (אחרי המקום כנושא).

49. "המשמעות ההתנסותית" (experiential meaning) על פי האלידי וחסן, 1989, עמ' 19.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- S. R. Anderson, "On the Role of Deep Structure in = 1971, *Semantic Interpretation*", *Foundation of Language* 6 (1971), pp. 387–396
- T. Givón, *On Understanding Grammar*, New York 1979 = 1979 גבעון,
- T. Givón, *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, I, = 1984 גבעון,
Amsterdam 1984
- J. Gundel, N. Hedberg and R. Zacharsky, = 1993 גונדל, הדברג וזכרסקי,
"Cognitive Statuses and the Form of Referring Expressions in
Discours", *Language* 69 (1993), pp. 274–307
- L. Jeffris and P. Willis, "A Return to the Spray Paint = 1984 ג'פריס וויליס,
Issue", *Journal of Pragmatics* 8 (1984), pp. 715–729
- J. Gary and E. Keenan, "On Collapsing Grammatical = 1977 גרי וקינן,
Relations in Universal Grammar", *Syntax and Semantics 8:
Grammatical Relations*, ed. P. Cole and J. Sadock, New York 1977,
pp. 85–120
- D. Dowty, "Thematic Proto-Roles and Argument = 1991 דוואי,
Selection", *Language* 67 (1991), pp. 547–619
- D. Dowty, "The Garden Swarms with Bees and the Fallacy = 2000 דוואי,
of Argument Alternation", *Polysemy: Theoretical and Computational
Approaches*, ed. Y. Ravin and C. Leacock, Oxford 2000
- S. C. Dik, *Studies in Functional Grammar*, London 1980 = 1980 דיק,
- M. S. Dryer, "Indirect Objects in Kinyarwanda Revised", = 1983 דרייר
Studies in Relational Grammar, ed. D. M. Perlmutter, I, Chicago–
London 1983, pp. 129–140
- M. A. K. Halliday, "Lexis as a Linguistic Level", *In* = 1966 האלידיי,
Memory of J.R. Firth, ed. C. A. Bazell et al., London 1966, pp.
148–162
- M. A. K. Halliday, "Notes on Transitivity and Theme in = 1967 האלידיי,
English", *Journal of Linguistics* 3 (1967), pp. 37–81, 199–244
- M. A. K. Halliday, "Types of Process", *Halliday: System = 1976 האלידיי,
and Function in Language*, ed. G. Kress, Oxford 1976, pp. 159–173
- M. A. K. Halliday and R. Hasan, *Aspects of* = 1989 האלידיי וחסן,
Language in a Social-semiotic Perspective, Oxford 1989
- B. Hall, *Subject and Object in Modern English*, Ph.D. = 1965 הול (פרטי),

- Dissertation, MIT, Cambridge, Mass., 1965 [reprinted: B. Hall Partee, *Subject and Object in Modern English*, New York 1979]
- הלוי, תשנ"ט = ר' הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון, ירושלים תשנ"ט
- הלוי, תשס"ו = ר' הלוי, "פעלים טרנזיטיביים בעלי שני מבנים השלמה: השלמה ישירה והשלמה בלתי ישירה עם ב' היחס", מחקרים בלשון י (תשס"ו), עמ' 31–64
- הלוי, 2007, R. Halevy, "Transitive Verbs with Non-Accusative = Alternation in Hebrew: A Cross-Language Comparison with English, German and Spanish", *On Interpreting Construction Schemas from Action and Motion to Transitivity and Causality*, ed. N. Delbecque and B. Cornillie, Berlin 2007, pp. 61–101
- הלוי, תשס"ח = ר' הלוי, "עיון בהרכבי תואר עקיפים ובחינת תפקודם בעברית של ימינו", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, ג, ירושלים תשס"ח, עמ' 96–116
- הלוי, תשס"ט = ר' הלוי, "חילופי יחסות בפועלי שריצה וקרוביהם ומשמעותו של 'התמייד'", מחקרים בלשון יא (תשס"ט – ספר היובל לאבי הורביץ), עמ' 89–105
- הרסלונד, 1995, M. Herslund, "The Applicative Derivation and the = 'Spray Paint' Alternation in Danish", *Trondheim Linguistics Working Papers* 25 (1995), pp. 43–59
- הרסלונד וסרנסן, 1994, M. Herslund and E. Sørensen, "A Valence Based = Theory of Grammatical Relations", *Function and Expression in Functional Grammar*, ed. E. Engberg-Pedersen, L. Falster Jakobsen and L. Schack Rasmussen, Berlin – New York 1994, pp. 81–95
- וונדרליך, 1997, D. Wunderlich, "Cause and Structure of Verbs", = *Linguistic Inquiry* 28,1 (1997), pp. 27–68
- יספרסן, 1933, O. Jespersen, *Linguistica: Selected Papers in English, French and German*, Copenhagen 1933
- לוי, 1993, B. Levin, *English Verb Classes and Alternations*, Chicago–London 1993
- לוי ורפפורט, 1988, B. Levin and M. Rappaport, "What to Do with = Theta-Roles", *Thematic Relations*, ed. W. Wilkins, New York 1988, pp. 7–36
- לוי ורפפורט, 1992, B. Levin and M. Rappaport, "Wiping the Slate = Clean: A Lexical Semantic Exploration", *Lexical and Conceptual Semantics*, ed. B. Levin and S. Pinker, Cambridge 1992, pp. 123–151

- R. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar*, I, = 1987, לנקר, Stanford 1987
- A. Laffut, "The Locative Alternation: A Contrastive Study = 1998, לפוט, of Dutch vs. English", *Languages in Contrast* 1 (1998), pp. 127–160
- L. A. Michaelis and J. Ruppenhofer, *Beyond = 2001, מיכאליס ורופנהופר, Alternations: A Constructional Model of the German Applicative Pattern*, Stanford 2001
- P. Sgall, "Case and Meaning", *Journal of Pragmatics* 4 = 1980, סגל, (1980), pp. 525–535
- J. Sinclair, "Beginning the Study of Lexis", *In Memory = 1966, סינקלייר, of J.R. Firth*, ed. C. Bazell et al., London 1966, pp. 410–430
- M. Salkoff, "Bees are Swarming in the Garden", *Language = 1983, סלקוף, 59 (1983), pp. 288–346*
- W. Foley and R. Van Valin, *Functional Syntax and = 1984, פולי וון ואלין, Universal Grammar*, Cambridge 1984
- W. Foley and R. Van Valin, "Information = 1985, פולי וון ואלין, Packaging in the Clause", *Language Typology and Syntactic Description*, ed. T. Shopen, I, Cambridge 1985, pp. 282–364
- R. Fawcett, "The Semantic of Clause and Verb for = 1987, פוסט, Relational Processes in English", *New Developments in Systemic Linguistics*, ed. M. A. K. Halliday and R. Fawcett, I, London 1987, pp. 130–183
- C. M. Fillmore, "The Case for Case", *Universals in = 1968, פילמור, Linguistic Theory*, ed. E. Bach and R. T. Harms, New York 1968
- C. M. Fillmore, "The Case for Case Reopened", *Syntax = 1977, פילמור, and Semantics 8: Grammatical Relations*, ed. P. Cole and J. Sadock, New York 1977, pp. 59–81
- S. Pinker, *Learnability and Cognition: The Acquisition of = 1989, פינקר, Argument Structure*, Cambridge, Mass. 1989
- L. Schwartz-Norman, "The Grammar of Content = 1976, שוורץ-נורמן, and Container", *Journal of Linguistics* 12 (1976), pp. 279–287

ב י ק ו ר ו ת

גבריאֵל בִּירנבאום

מסכת אבות לנוסחאותיה – מהדורה מדעית חדשה

שמעון שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים,
ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד, 307 עמודים

בעשרות השנים האחרונות הרבו החוקרים לצטט את דברי ביאליק בהקדמה למהדורתו לסדר זרעים של המשנה (וגם מהדיר המהדורה שלפנינו מצטטה ב"אקדמות מילין" שלו): "באין עד היום בידינו – לחרפת האומה כולה – שום הוצאה מדעית שלמה של המשנה, הוצאה בעלת נוסח קבוע, מבוקר ומזוקק עפ"י כתבי יד וספרים, לפי הדרישות החמורות של הבקורת המדעית בימינו [...]".¹ כקביעה כללית דבריו נכונים גם היום, שכן למעלה משבעים שנה לאחר שנכתבו, אין עדיין מהדורה מדעית של המשנה בשלמותה, ולא נראה שמפעל כלשהו, ולא כל שכן אדם יחיד, ייגש אל המלאכה הגדולה הזאת בקרוב. נראה שנגזר על המשנה בלבושה המדעי-ביקורתי להתפרסם מסכת אחר מסכת בידי מחברים שונים ובשיטות שונות. מכל מקום, שמעון שרביט מקרבנו כברת דרך של ממש בדרך הארוכה, המייגעת ומלאת המעקשים הזאת.

במבוא לספרו שרביט צולל במים העמוקים של הדיונים ושל המחלוקות בשאלה איזו הדרך הטובה ביותר לההדיר טקסט קדום. כידוע, אין חילוקי הדעות נחלת ספרות ישראל בלבד, והתעצמו בסוגיה – בין השאר – מהדירי המקרא, הברית החדשה ויצירות הקלסיקה של יוון ורומא. נראה שהוויכוח העיקרי הוא בין מצדדי הגישה הדיפלומטית לבין מצדדי הגישה האקלקטית. לפי הגישה הדיפלומטית, המהדיר מציג כפנים את אחד העדים כנתינתו (בדרך כלל זה הנחשב למהימן ביותר), בלי שינויים כלשהם,² ובאפרט הוא מביא את גרסאות העדים האחרים. לפי הגישה האקלקטית, המהדיר מציג כפנים טקסט שהוא שחזור הגרסה המקורית³ על פי בחינה מדוקדקת וביקורתית של כל עדי הנוסח.⁴

1. ח"נ ביאליק (מהדיר), סדר זרעים של ששה סדרי משנה, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 6.

2. יש המרשים לעצמם לתקן טעויות ברורות.

3. משמעות הביטוי "גרסה מקורית" גם היא אינה חד-משמעית, ואכמ"ל.

4. סקירה תמציתית, בהירה ומעודכנת של סוגיית ההדרת הטקסטים ראה T. Tanselle, "The

יתרונותיה וחסרונותיה של כל אחת מהגישות ידועים, ושרביט מונה אותם בקצרה במבואו. הוא הכריע בעד הגישה הדיפלומטית, כהכרעת כמה ממהדירי המשנה שקדמו לו, שגם אותם הוא מונה במבואו (עמ' 18–20). אבל אין מהדורות חיקוי של אלה; הוא נקט דרך ייחודית, שנראתה לו – לאחר לבטים ושיקולים מעמיקים – המתאימה ביותר לההדרת מסכת אבות, שאף היא מתייחדת משאר מסכתות המשנה. יש מבחינים בין מהדורה "מדעית" למהדורה "ביקורתית"⁵. לפי ההבחנה הזאת, מהדורת שרביט היא "מדעית" ולא "ביקורתית". אבל גם מהדיר שבחר בשיטה הדיפלומטית מפעיל שיקולים ביקורתיים, כמו פענוח כתב היד או – במקרה שהפנים מציג את צילום כתב היד – בחירת עֵד הנוסח שיוצג כפנים⁶, וערכה של המהדורה ייקבע לפי בקיאותו של המהדיר ולפי כוח שיפוטו⁷, ולכן ההבחנה החדה בין שני הכינויים אינה מוצדקת.⁸ לא זו אף זו: במבואו הוא דן במקורם של עדי הנוסח השונים וביחסיהם זה לזה, ואף מציג אילן יוחסין משוער שלהם (stemma codicum; הוא מכנה אותו בשם "תרשים היחסים שבין הטיפוסים" [עמ' 23–37]). באחד הנספחים (עמ' 266–278) שרביט עוסק גם בביקורת "גבוהה" – דמותה של המסכת במקורה והדרך שבה השתנתה לאורך הזמן.

המחבר קובע בצדק שמסכת אבות⁹ – להבדיל מחיבורי חז"ל אחרים – איננה זקוקה לשחזור, ובראייה כללית מאוד, רב המשותף מהמפריד בין עדי הנוסח, וכלשונו של המחבר: "אין הבדל רב בין כתבי היד של אבות ביחידות טקסט שהיקפן למעלה משתיים-שלוש תיבות בגוף המסכת" (עמ' 20). מובן שאת הקוראים של המהדורה – ובמיוחד את קוראי "לשונונו" – מעניינים דווקא הפרטים "הקטנים", שבהם בכל זאת נבדלים עדי הנוסח זה מזה.

כמעט מובן מאליו שכתב היד שנבחר לפנים הוא כ"י קאופמן, הנחשב למשובח ביותר בעיני רוב החוקרים. המהדיר הקשה על עצמו בכך שלא בחר להציג את צילום את כתב היד,¹⁰ אלא הציג פענוח והעתקה מדויקים שלו,¹¹ וחשוב לציין שהאותיות

Varieties of Scholarly Editing", *Scholarly Editing: A Guide to Research*, ed. D. C. Greetham, New York 1995, pp. 10–23.

5. ראה שם, עמ' 17–18; Ch. Milikowsky, "Further on Editing Rabbinic Texts", *Jewish Quarterly Review* 90 (1999), p. 138.

6. וכמובן, גם בחירת עדי הנוסח שיוצגו באפרט שינויי הנוסחאות.

7. ראה טנסל (לעיל הערה 3), עמ' 18.

8. שרביט עצמו לא חש לעניין זה, ובכותרת העברית של ספרו כתב "מהדורה מדעית", אך בשער האנגלי נכתב critical edition.

9. ולעניין זה דינה כמשנה כולה.

10. הדבר ניתן להיעשות באמצעים של ימינו, וכבר נהג כך אברהם גולדברג במהדורותיו למסכת שבת ועירובין.

11. כמדגם בדקתי את פרק ג כולו ומצאתי בו עשר טעויות בהעתקה, כולן בענייני ניקוד ודגשים, חלקן אולי טעויות דפוס.

מאירות עיניים ונוחות מאוד לקריאה. לא זו אף זו: הטקסט עוצב בדרך המשקפת את המבנה הספרותי ואת הסגנון הפיזי של המאמרים.

מתחת לפנים ובצמוד לו באו בגופן קטן הערות לדיוק ההעתקה של כתב היד, ובו צוינו עניינים שהיה קשה לצייןם בפנים בלי לבלבל את הקורא בטקסט מנומר (כגון: כתיבה על גבי גרד, הוספות בגיליון ואותיות תלויות).

לא אמנע מלהעיר כאן הערה לגוף קריאה אחת של שרביט: שרביט קורא "אֲקִים נצב בעדת אל" (ג, ו) וכן "אֲקִינוּ וְאֲקִי אבותי" (ה, כ). אם נכונה קריאתו, משמע שכבר בכתבי היד של המשנה נמצאה הדרך הזאת (הרווחת מאוד בימינו) של ביטוי שם האלהות בקו"ף במקום ה"א. אבל אין הדבר נראה; מה שיש לפנינו הוא קיצור הה"א בדרך מיוחדת, והדבר נמצא במקומות נוספים בכ"י קאופמן (ראה למשל ברכות ז, ג – שמונה פעמים כך; ומעניין שבהיקרות הראשונה במשנה זו נכתבה ה"א רגילה; פסחים י, ו – פעמיים בקיצור הה"א). כך מתאר ייבין את הה"א הזאת: "מושטת הרגל הימנית ומתקצר גג האות; הצורה המתקבלת מזכירה במקצת ד או ז"¹². דבריו נסבים על כתבי יד של הפיוט הארץ-ישראלי וגם על כ"י קאופמן. אין הוא מזכיר במאמרו את הכתיבה בקו"ף כלל. גם מתקני המילון ההיסטורי קראו ה"א בכל המקומות האלה.

הכתיב אלקים נמצא בכתבי יד אחרים, לרוב מאוחרים יותר, של חיבורים אחרים: שרביט עצמו הפנה במקום אחר לכתבים כאלה בכ"י לונדון 341 לספרי דברים, שזמנו המשוער הוא המאה השתים-עשרה!¹³ ואמנם מאגר המילון ההיסטורי מלמד שבכתב היד הזה יש היקרויות רבות לדרך כתיבה זו; כן נמצאו היקרויות בכ"י לידן לירושלמי (המאה השלוש-עשרה), בכתבי יד מעטים לבבלי ועוד.

לאחר שהחליט שרביט על הדרך הדיפלומטית, הוא ניצב בפני בעיה קשה לא פחות: "למסכת אבות מספר רב ומגוון של כתבי יד בכמות שאין לה אח ורע לגבי טקסט תנאי אחר" (עמ' 239), וביניהם מספר רב מאוד של קטעי גניזה. לא זו אף זו: "אבות" הובאה בסידורים של קהילות ישראל, החל בקדומים שבהם; כן מצאנו עדויות נוסח שלה בדברי פרשנים קדומים כמאוחרים. האם יביא את כל העדויות האלה באפרט? הרי שום קורא לא ימצא את ידיו ואת רגליו במבוכן הזה.¹⁴ הדרך

12. י' ייבין, "על כתיבת שם 'אלהים' בכתב-יד", עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 38.

13. ראה ש' שרביט, "מסורות כתיב וכתובה בספרות התנאים", הלשון העברית לתקופותיה, קובץ מחקרים ליוכל הע"ה של פרופ' גב"ע צרפתי (בלשנות עברית, 33–35), בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט, עמ' 115 (=ש' שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים תשס"ח, עמ' 56). שרביט מציין שם לכי"ר (הוא כ"י וטיקן 32), אבל לא דק, שהרי כתב היד הזה חסר במקומות שצ"ן להם שרביט.

14. יש לזכור שחלק גדול מהעדויות, ובעיקר קטעי הגניזה, מקוטעות הן, ואינן כוללות את כל המסכת.

היחידה היא לבחור את הנציגים החשובים מהמספר המבהיל הזה של כתיבי יד, ושרביט עשה את הבחירה הקשה הזאת בשיקול דעת קפדני.

וזה הדרך שהלך בה: הוא חילק את אפרט חילופי הנוסחאות לשני מדורים. במדור הראשון כלל את כתיבי היד החשובים של המשנה¹⁵ ואת קטעי הגניזה. הוא מצא לא פחות מ-230 (!) קטעים מן הגניזה, אך בחר להביא במהדורה "רק" 70 מהם. ראשית הפעיל קריטריון מעין טכני: הוא דחה את הקטעים שכמות הטקסט בהם קטנה מאוד, את אלה המכילים את פירוש הרמב"ם בעברית ואת המאוחרים בעליל. על הנותרים הפעיל בדיקה ראשונית, הדומה לבדיקה הראשונית שהציע קוטשר כדי לקבוע אם טקסט מסוים הוא אב טקסט.¹⁶ מטעמים מובנים דרש קוטשר להסתמך בעיקר על עדויות שמחוץ לטקסט הנדון, כגון: כתובות, תעתיקים ושיטות ניקוד אחרות. בבדיקת קטעי גניזה לא גדולים למסכת לא גדולה אין כמעט אפשרות להסתמך על מקורות כאלה, אבל נמצאו לשרביט מקורות חשובים שלא היו אז בידי קוטשר: הלוא הם אבות הטקסטים עצמם, שהוחזקו להיות מהימנים לאחר הפעלת הבדיקה שהתווה קוטשר. ואמנם כך עשה שרביט. בעשרות השנים שהוא עוסק בלשונה של "אבות" גיבש רשימה של דרכי כתיב וצורות לשון במסכת זו, ואף שינויים של חסר ויתר שמעבר למילה האחת, המאפיינים את כתיבי היד המשובחים. קטעי הגניזה, שהטקסט שבהם לא סתר את פריטי הרשימה הזאת, הוחזקו להיות מהימנים¹⁷ וראויים לבוא בקהל העדים באפרט.¹⁸ במדור הזה רשם שרביט את כל חילופי הנוסח, קטנים כגדולים, לרבות הבדלי כתיב וקיצורים.¹⁹

15. נוסף על שלושת אבות הטקסטים – קאופמן, פרמה ולו – כלל גם את כ"י לונדון 442, המכיל את שרידי סדר נזיקין וקדשים, ואת אוטוגרף הרמב"ם (אוקספורד 404), שחשיבותו גדולה במיוחד להבנת מסירת "אבות" בתימן ובמקומות אחרים (ראה בעמ' 33, 46).
16. 'קוטשר, "לשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בראשר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 3–5.
17. שרביט כותב שמייך את קטעי הגניזה לשתי קבוצות: קבוצת המשובחים והבינוניים וקבוצת הנחותים (עמ' 25). ואף שלא פירש בדיוק, מסתבר שבקבוצת המשובחים והבינוניים כלולים השבעים שבחר בהם למהדורתו.
18. אין לטעות ולהסיק מכאן ששרביט רואה באבות הטקסטים עדים משובחים יותר מקטעי הגניזה, שהרי על פי הראשונים דן את האחרונים. לא כך. ההשוואה לאבות הטקסטים שימשה לו עוגן ראשוני לנפות את קטעי הגניזה. אלה ש"עברו" את המבחן הראשוני הזה, ייתכן שמסורתם מהימנה אף יותר מאבות הטקסטים, ומעתה גרסאות קטעי הגניזה האלה צריכות להיחשב (לפחות) לשוות בערכן לגרסאות אבות הטקסטים. כמובן, דיונים כאלה אין מקומם בספר הזה.
19. בעניין הבדלי ניקוד שרביט מציין שרוב כתיבי היד הגדולים של המשנה וכמעט כל קטעי הגניזה אינם מנוקדים ו"צוינו רק מעט חילופים 'מהותיים' (בניין, משקל וכיו"ב)" (עמ' 22) – ולמרות הניסוח המעורפל במקצת, נראה שכוונתו שגם מכתבי היד המנוקדים (כגון חלק מקטעי הגניזה) הביא באפרט רק את השינויים המהותיים.

במדור השני של האפרט כלל המהדיר את מסכת אבות שבסידורים (ובמשניות שהושפעו מהם) ואת עדויות פרשני המסכת. הוא מצא שיש למיין את הסידורים (ואת "אבות" שבהם) לכמה טיפוסים, בעיקר על פי חלוקה גאוגרפית: איטלקי, מזרחי, ספרדי, אשכנזי, תימני ובלקני (כתב יד אחד). במבוא שרביט מפרט את המאפיין כל טיפוס (עמ' 29–34). עדויות הפרשנים, ובעיקר הקדומים שבהם, חשובות לא רק לגופן אלא גם בגלל הערותיהם הרבות על ההבדלים בין נוסח אבות שבסידוריהם לבין זה שבמשניות שהיו בידיהם. במדור הזה לא נרשמו כל החילופים אלא בעיקר חילופי נוסח ולשון מהותיים, וגם לא חילופי כתיב וקיצורים.

יש לציין שמצא המהדיר דרכים להציג באופן בהיר ביותר שינויים מסובכים בין עדי הנוסח, כגון סדר צלעות שונה או חיבור איברים בוי"ו החיבור ובלעדיה (ראה למשל בעמ' 132, 142).

כידוע, בסוף הפרק החמישי של "אבות" שולבו מאמרים שונים, שלפחות מקצתם לא היו בגוף משנת רבי (אולי הידוע שבהם: "הוא היה אומר: בן חמש שנים למקרא וכו'"). שרביט מונה לא פחות מחמישה־עשר (!) מאמרים כאלה, שמצא בעדי הנוסח. הוא מונה את כולם ומציג באופן בהיר וממצה אילו מהם נמצאים בכל כתב יד, לרבות בסידורים ובעדויות הפרשנים (עמ' 214–222).

המחבר לא נמנע מלעסוק בהרחבה גם בפרק "קניין תורה", שצורף – כבר מימים קדומים למדוי – לפרקי אבות. כיוון שבכ"י קאופמן אין הוא נמצא, הוא מביא את נוסח הפנים לפי מחזור איטלקי בן המאה הארבע־עשרה (רומא קונטזי 69), ובאפרט יש חילופי נוסחאות משנים־עשר עדי נוסח מייצגים.

הקטלוג הממוין של כתבי היד הוא מסמך רב־ערך בפני עצמו. יש בו תיאור קצר של מאפייני כל כתב יד, ובמדור המשניות הקדומות יש גם הפניה לספרות הדנה בכתב היד. כאן ימצא הקורא גם את החלוקה של הסידורים למשפחותיהם הגאוגרפיות, ותיאור קצר של כל אחד משבעים קטעי הגניזה שכללם שרביט באפרט של מהדורתו.

חותמים את הספר ארבעה נספחים מאלפים בתוכנם, ונציין שניים מהם: האחד, מנהג הקריאה של "אבות" בשבת – סקירה היסטורית מקיפה, ובה פרטים בלתי ידועים ואף מפתיעים. והאחר, ההבדל בחלוקה למשניות (בבבות, הלכות) בין כתב יד אחד למשנהו, ובייחוד בין כתבי היד לדפוסים, ידוע, והתופעה בולטת במיוחד במסכת אבות. שרביט מציג באופן סינופטי את החלוקה בעדי הנוסח השונים, ומנסה למצוא את עקרון החלוקה בכל פרק מתוך תשומת לב להבדלים בין כתבי היד. הרוצה להכיר את מסכת אבות על שלל גרסאותיה, פירושיה ואף את המנהגים שצמחו בעניין קריאתה – ראשית דרכו תהיה מעתה מהדורתו של שמעון שרביט. ועל אף ייחודה של מסכת זו, ראויה המהדורה המופתית הזאת לשמש דוגמה לההדרת מסכתות נוספות של המשנה.

מסכת אבות – מחקר ייחודי בדקדוק לשונה

שמעון שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר שבע: אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב, תשס"ו, 280 עמודים

לפנינו מחקר בלשני מקיף ומפורט על לשונה של מסכת אבות, אולי מסכת המשנה
המוכרת והנלמדת ביותר בעם ישראל, שמצאה מסילות גם ללב אומות העולם.

א

מבנה הספר: בספר מבוא וארבעה פרקים. במבוא, שכותרת המשנה שלו היא
"מסורות הנוסח ומסורות הלשון", המחבר מפרט את עדי הנוסח שהתבסס עליהם
במחקרו, מתארם ומסביר את חשיבותם. כן מסביר הוא את מבנה הספר ואת דרכו
בהצגת החומר ובדיון עליו.

פרק א מוקדש לייחודה של מסכת אבות, והוא מעין מבוא וסיכום למחקר כולו.
ראשית הוא דן ביסודות הפיוטיים במסכת ייחודית זו בקרגו מעיסוק בלשני צר.
לאחר מכן מכן באה סקירה של הדקדוק ושל אוצר המילים – במה הם דומים
לדקדוק ולאוצר המילים של שאר מסכתות המשנה, ובמה הם שונים מהם ונוטים
ללשון המקרא.

בפרק ב מובא עיון מורחב במבחר מאמרים לפי סדר פרקי המסכת. המחבר דן
בחילופים המהותיים שבין עדי הנוסח של כל מאמר, במסורות הפירוש שניתנו לו
במשך הדורות ובזיקה בין עדי הנוסח למסורות הפירוש.

פרק ג מוקדש לתחביר ולסגנון. בחלקו הראשון הערות בענייני תחביר לפי סדר
המשניות. בחלקו השני מוצג מבחר סוגיות בתחביר: כל סוגיה נידונה ומודגמת
מהמסכת כולה. החלק השלישי מוקדש לבעיית היידוע והרכיעי לשימושיה של וי"ו
החיבור.

פרק ד עניינו הגה וצורות: דיון במילים לפי סדר המשניות בהיבטים האלה.
קטלוג כתבי היד וביבליוגרפיה חותמים את הספר. אין מפתח לספר, ועל כך ידובר
להלן.

ב

יֵאמֶר מִיד: לַפְּנֵינוּ מַחְקֵר יִסּוּדִי, מַקּוּרִי, שְׁקוֹל וּמַעֲמִיק בְּטַקְסֵט שֶׁל לְשׁוֹן הַתְּנָאִים. יִתְרָה מִזּוּ: רַבִּים סוֹבְרִים שְׁחֻזָּקָה עַל מַחְקֵר מְלומֵד שִׁיְהִיָּה מִשְׁעָמָם, וְכַמִּידָת יוֹבֵשׁוּ וְחִדְגוּנִיּוֹתוֹ כֵּן מִידָת עוֹמְקוֹ. לֹאֵלָה נִכּוֹנָה הַפְּתָעָה בַּסֵּפֶר הַזֶּה: סִגְנוֹנוֹ קוֹלַח, הַרְצָאת הַדְּבָרִים שׁוֹטְפָת וּמַגּוּוֹנָת, לַעֲתִים מֵהוּלָה אֶפִּילוֹ בְּנִימָה אִישִׁית, וְנַעֲמִים לִקְרוֹא בּוֹ. הַמַּחְבֵּר עֲצָמוּ מַעִיד עַל גִּלְגּוּלֵיו שֶׁל הַסֵּפֶר, שִׁנְכָתָב וְנַעֲרָךְ סִירוּגִין סִירוּגִין בְּמַרְוֹצָת שְׁנוֹת דּוֹר" (עמ' 9). רֹאשִׁיתוֹ בְּדִיסְרַטְצִיָּה שֶׁהִגִּישׁ בִּשְׁנַת תשל"ו,¹ מַחְקֵר בְּלִשְׁנֵי כְּמַעֲט חִלּוּצִי בַּמַּסַּכְת שֶׁלֵּמָּה בַּמִּשְׁנָה, הַמְנַצֵּל אֶת כָּל הַיָּדָע וְהַמְתוּדָה שֶׁהִצְטַבְּרוּ בַּמַּחְקֵר הַמַּדְעִי שֶׁל לְשׁוֹן חֲכָמִים, שֶׁהִיָּה בְּתַחֲלִילַת דְּרָכּוֹ בְּאוֹתָם הַיָּמִים. לֵאחֲרָי מִכֵּן עוֹבֵד הַחוֹמֶר פְּעִמִּיִּים – בַּהֲפָרֶשׁ שֶׁל עֶשֶׂר שָׁנִים בֵּין שְׁתֵּי הַפְּעָמִים – לְשֵׁם פְּרִסּוּמוֹ בַּמַּסַּגֶּרֶת הַסִּדְרָה "עֵדָה וְלִשׁוֹן", וְלֹא הַסְתִּייעַ הַדְּבָר. לְבַסּוֹף הַחֲלִיט הַמַּחְבֵּר לִפְרִסְמוֹ רַק אַחֲרֵי שִׁיִּסִּים אֶת מֵהִדּוֹרָתוֹ הַמַּדְעִית לַמַּסַּכְת.² בְּשִׁלּוּשִׁים הַשְּׁנִיִּים שֶׁעָבְרוּ מִפְּרִסּוּמוֹ הָרִאשׁוֹן הַתְּקֵדָם, כְּמוֹכֵן, מְאוּד מַחְקֵר לְשׁוֹן חֲכָמִים, וְהַמַּחְבֵּר עָשָׂה כְּמִיטֵב יְכוּלָתוֹ לַעֲדָכֵן אֶת מַחְקָרוֹ: תַּעֲיֵד עַל כֵּךְ הַבִּיבְלִיּוֹגְרַפִּיָּה הַחוֹתֶמֶת אֶת הַסֵּפֶר, שְׂרׁוֹב פְּרִיטִיָּה הַתְּפָרְסָמוֹ אַחֲרֵי תשל"ו – הַשְּׁנָה שֶׁהוֹגֶשֶׁה בָּהּ עֲבֹדַת הַדּוּקָטוֹר, וְרַבִּים מַגִּיעִים עַד אַחֲרֵי תש"ס. אֲכֵן, בַּמַּקְרִים מִסּוּיָמִים, שֶׁנִּפְרָטִם לַהֲלֵן, הִיָּה צוּרָךְ בַּעֲדָכֵן נוֹסֵף.

ג

אַחַת מִסְּגוּלוֹתָיו הַיִּיחודִיּוֹת שֶׁל הַמַּחְקֵר הַזֶּה הוּא הַמַּגּוּוֹן הָעֲצוּם שֶׁל עֲדֵי הַנוֹסָח שֶׁהַמַּחְבֵּר מַסְתַּמֵּךְ עֲלֵיהֶם: אֲבוֹת הַטַּקְסֵטִים שֶׁל הַמִּשְׁנָה (ק, פֶּא, לו'),³ מֵאוֹת קְטַעֵי גְּנִיזָה, סִידוּרִים הַכוֹלָלִים אֶת מַסַּכְת אֲבוֹת, מִמּוֹיָנִים לַחֲמִישֵׁה טִיפּוֹסִים (אִיטָלְקִי, מִזְרָחִי, סַפְרֵדִי, אֲשַׁכְנִזִי, תִּימָנִי), וְעִדּוּיּוֹת הַפְּרָשָׁנִים הַקְּדוּמִים, כְּמוֹ ר' יַעֲקֹב בֵּן שִׁמְשׁוֹן וְרַבְּנוֹ נֹתָן אֲב הַיְשִׁיבָה.

חֲשִׁיבּוֹת יִתְרָה נּוֹדַעַת לְשִׁימוֹשׁ הַמַּקִּיף וְהַשִּׁיטִי בַּקְטַעֵי הַגְּנִיזָה לַמַּסַּכְת, שֶׁהַחֵל בּוֹ שְׂרַבִּיט כְּבֵר בְּדִיסְרַטְצִיָּה שֶׁלּוֹ מִשְׁנַת תשל"ו. כִּידוּעַ, חֵלֶק מַקְטַעֵי הַגְּנִיזָה לַמִּשְׁנָה הֵם עֲדֵי הַנוֹסָח הַמְּשׁוּבָּחִים בִּיּוֹתֵר שֶׁלָּהּ,⁴ וְאֵף עַל פִּי כֵּן מַעֲטִים מִבֵּין הַחוֹקְרִים שֶׁקְדָּמוֹ

1. ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ו.

2. ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד. סקירה עליה ראה בחוברת "לשוננו" זו.

3. אני מציינים כנהוג בשנים האחרונות במחקר, ולא בדרך שציינתי המחקר.

4. ראה למשל "קטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 378; ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קאהיר: הגה וצורות, ירושלים תשס"ח, עמ' 7-9.

לשרביט השתמשו בהם דרך קבע ושיטה. כיוון שבגניזה נמצאו גם כתבי יד מאוחרים וכאלה שמסורתם מהימנה פחות, וביותר למסכת אבות שהייתה עממית ונפוצה מאוד, בחר שרביט למהדורתו כ-70 קטעי גניזה "בלבד" מתוך כ-220, על פי קריטריונים שהוא מפרטם במבוא למהדורה.⁵ אף על פי כן השתמש בספרו זה גם בקטעי גניזה רבים שלא כללם במהדורה.

הגע בעצמך לאיזה עמל הכנים עצמו המחבר: הוא דן במאות מילים וצירופים על פי מאות עדי נוסח, ואף על פי כן אין הוא מניח לעצים להסתיר מפניו את היער. גם המסכת שאת לשונה בחר שרביט לחקור אינה מקלה עליו את מלאכתו. לשונה לשון חז"ל ומרובים בה קווי הלשון האופייניים לרובד הזה. כידוע, חלק גדול מהקווים האלה "תוקנו" במשך הדורות בידי המעתיקים, בעיקר בידי המדפיסים, והותאמו ללשון שהייתה מופתית בעיניהם, הלוא היא לשון המקרא, ועל החוקר לשחזר את הצורה החז"לית המקורית. עם זאת, מסכת אבות שונה משאר מסכתות המשנה – אין היא עוסקת בהלכה אלא באמרות מוסר, השקפת עולם ועצות טובות. אלה נאמרות – מטבע הדברים – בלשון ארכאית, ולכן עשויים להימצא במסכת זו קווי לשון מקראיים דווקא. ובלשון המחבר: "בחנינה מדוקדקת של התצורה ושל אוצר-המילים באבות מעלה שיש כאן ייחוד לשוני, ועיקרו זיקה גלויה וסמויה ללשון המקרא", אף על פי ש"ככלל יש לומר, שדקדוקה של מסכת אבות הוא דקדוק לשון המשנה" (עמ' 33). ועוד זאת אומר המחבר בחדות רבה: "מכאן ראייה ברורה, שבמסכת אבות – יותר מבכל מסכת אחרת – הלכו המעתיקים שבי אחרי הצורה שהייתה שגורה בפיהם ולא יכלו להיות נאמנים למקור" (עמ' 181).

ועתה, כשנמצא בשני עדי נוסח שתי גרסאות הסותרות זו את זו – האחת צורה הצפויה על פי דקדוק לשון חז"ל והשנייה עשויה על פי דקדוק המקרא – גרסת איזה מהם היא המקורית? האם הגרסה המאפיינת את לשון חכמים היא המקורית, והגרסה על פי המקרא אינה אלא "תיקון", כפי שאנו מניחים בדרך כלל במחקר לשון המשנה. או להפך: התנא ב"אבות" נקט לשון ארכאית מקראית, והמעתיקים תיקנו על פי לשון חז"ל, הרגילה יותר במשנה. כדי להכריע בשאלה כזאת יש צורך בלמדנות, בשיקול הדעת ולפעמים גם באינטואיציה שאינה כתובה בספרים, ובכל אלה ניחן המחבר. הוא מנווט את דיוניו ביד בוטחת: מסתמך על קודמיו אבל אינו מתבטל בפניהם, ואינו חושש לחלוק גם על גדולים כגון⁶ וכוטשר.⁷ אין הוא מכריע בכל מחיר, ומשאיר את הדיון בתיקו כשנראה לו שאין בידינו להכריע.

5. שרביט (לעיל הערה 2), עמ' 24–27.

6. לדוגמה, ילון קיבל כעיקרית את הגרסה "כאורכי הדיינים" (אבות א, ח); שרביט חולק ומראה שאין לגרסה זו אחיזה בכתבי היד (עמ' 70).

7. לדוגמה, הוא דוחה את התהליך שהציע קוטשר להסביר את חילופי הגרסה דאגה-דיון באבות ב, ז (עמ' 80).

והנה כמה סוגיות – מעט מהרבה – שהבהירן המחבר, ויש בדיוניו ובמסקנותיו משום חידוש ותרומה לחקר לשון חז"ל.

הצורה אֵינוּ, בשורוק, שבכתבי היד הפליאה את החוקרים, שהיו רגילים לצורה אֵינוּ, בחולם, השלטת בדפוסים המקובלים, במילונים ובמסורות האשכנזים והספרדים בדורות האחרונים. כבר סגל הציע לראות בצורה אֵינוּ מיוזג, בשימוש הה"א: אֵין + הוא,⁸ והסכים עמו מורג.⁹ לימים העלה בראש הסבר אחר: לעתים קרובות נהגית המילה מלעיל במסורות העדות, וכך מצוין גם בכ"י פס, והברת נו אינה מוטעמת, ולכן חל בה המעתק $\bar{u} < \bar{o}$ (מעין מְנוס-מְנוסי שבמקרא, יְכוֹל-יְכוֹלה בלשון חכמים).¹⁰

אך שרביט דרך אחרת עמו. ראשית, הוא מראה שחלו שינויים בכל המערכת של נטיית אין – ונבליט את השינויים באמצעות הטבלה.¹¹

מקרא	לשון חכמים	מקרא	לשון חכמים
אֵינְנִי	אֵינִי	אֵינְנוּ	אֵין אָנוּ
אֵינְךָ	אֵין אַתָּה / אֵין אַתְּ	אֵינְכֶם	אֵין אַתֶּם/ן
אֵינְךָ	אֵין אַתְּ	[אֵינְכֶן]	[אֵין אַתֶּן]
אֵינְנוּ	אֵינוּ	אֵינֶם	אֵינֶם/ן
אֵינְנָה	אֵינָה ¹²	[אֵינֶן]	[אֵינֶן]

נראה ששרביט הוא הראשון שהפנה את תשומת הלב לשינויים בכל המערכת (למשל, שאין אֵינְךָ [היה צ"ל אֵינְךָ?] ואֵינְךָ [אֵינְךָ?]) בלשון חכמים,¹³ ובמקומן משמשות הצורות האנליטיות); כל איברי הפרדיגמה השתנו, מלבד אֵינֶם! מסתברת מאוד דעתו, שכפי שאֵינִי היא כיווץ מן אֵינְנִי (בהשמטת הנו"ן הנוספת), ואֵינָה כיווץ מן אֵינְנָה, כך אֵינוּ הוא כיווץ מן אֵינְנוּ. על פי זה היינו מצפים שהה"א של אֵינָה לא תהיה מופקת, ואכן שרביט מראה שבכמה כתבי יד, לרבות אבות הטקסטים ק ופא, הה"א אמנם איננה מופקת, והדבר מחזק את הסברו (עמ' 213–214).¹⁴

8. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 160 הערה 2.
9. ש' מורג, "משנה נזיקין קדשים טהרות כתב-יד בניקוד לפי מסורת תימן: דברי מבוא", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בראשר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 201 הערה 7.
10. מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם, עמ' 77.
11. עריכת הטבלה היא שלי; צורות שאינן מתועדות הובאו בסוגריים מרובעים.
12. על היעדר המפיק ראו להלן.
13. מהתיאור אצל סגל (לעיל הערה 8) אפשר להסיק זאת, אבל אין הרברים מפורשים כדבעי.
14. ראה את בירוורו היפה של חיים א' כהן: ח' כהן, "נטיית 'אין' בלשון התנאים", מחקרים

המחבר עוסק בספרו גם בביקורת הטקסט. הנה שתי דוגמאות. הוא דן בדברי ר' אליעזר במשנה י בפרק ב.¹⁵ כותרת המשנה: "הם אמרו שלשה דברים", והנה אנו מוצאים במשנה זו חמישה מאמרים בשמו של ר' אליעזר. הראשונים, ביניהם הרמב"ם והמאירי, כבר הרגישו בבעיה, אך לדעת שרביט לא יישבו את הקושי באופן מתקבל על הדעת. על פי עיון באבות דר' נתן על שני נוסחיו הוא מראה שהילכו שתי מסורות בדברי ר' אליעזר, וכל אחת כללה שלושה מאמרים (ורק מאמר אחד משותף לשתי המסורות). בשלב מסוים במהלך עריכתה של "אבות" הורכבו שתי המסורות ונתקבל הנוסח שלפנינו, הכולל חמישה מאמרים (עמ' 83).

המשפט מתוך מאמרו של ר' אלעזר המודעי, השגור בנוסח "המגלה פנים בתורה שלא כהלכה" (ג, יא), נמצא בשלושת אבות הטקסטים, בקטעי גניזה ובסידורים רבים בלי המילים "שלא כהלכה", ונראה שזו הגרסה המקורית. המאמר הצמיח שלל פירושים שונים זה מזה, אבל כאן יש למחבר תובנה שכוחה יפה לא רק למקומו: "חילופי הגירסה שמצאנו בכתבי-היד אינם הגורם העיקרי להבדל שבין הפירושים, ואפשר שההיפך הוא הנכון: משנשתכח הפירוש המקורי של הרישה, צמח נוסח חדש בסיפה". ומה היה הפירוש המקורי? שרביט מלמדנו – בעקבות חוקרים דוגמת בן-יהודה, טור-סיני, ילון וצרפתי – שמשמעותו של הצירוף גילה פנים הייתה 'העז פנים', 'החציף פנים'; שהרי בספרות התנאים אין המילה פנים משמשת במשמעות 'טעמים', 'פירושים', ומשמעות זו צמחה רק בימי הביניים.¹⁶ אולם משהתחילו להבין את פנים כ'טעמים' היה צורך להשלים ולומר על אילו טעמים מדובר, שבגללם העונש הוא כה חמור (עמ' 84–86).

פועל מהשורש שד"ל מופיע בשני מקומות ב"אבות": "[ו]במקום שאין אנשים השתדל להיות איש" (ב, ה); "ואל תשתדל לראות[ו] בשעת קלקלתו" (ד, יח). בשניהם יש כתבי יד הגורסים פעלים משורש שד"ר. בחילופים ביניהם עסקו כבר לפני המחבר, אבל הוא תורם תרומה חשובה להבהרת היחס ביניהם לבין מקביליהם בארמית. לפי מסקנתו יש להבחין בין שני שורשים הומונימיים: שד"ל א = פיתה; שד"ל ב = טרח; וכן: שד"ר א = שלח; שד"ר ב = טרח. שד"ל ב, המופיע במאמרים לעיל, אינו מקורי בעברית התנאים, ואין הוא אלא גלגולו של שד"ר ב. על פי זה שד"ל אינו מקורי בשני המאמרים שלפנינו, ומבין אבות הטקסטים שמר דווקא פא על הצורה המקורית וכן כמה קטעי גניזה. עם כל זה שרביט מוסיף: "טרם נתבררה

בעברית ובערבית: ספר זיכרון לדב עירון (תעודה, ו), בעריכת א' דותן, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 37–42.

15. כאן נפלה בספר טעות טכנית מצערת: המאמר מובא כהמשך לדיון ב"ב, יד, והדבר מטעה במיוחד כי הדיון מתחיל במילים "בהמשך נמנות שתי צלעות נוספות". כמובן מקומו של הדיון צריך להיות לפני הדיון ב"ב, יד (אחרי הדיון ב"ב, ח); את תחילת הדיון לא מצאתי כלל.

16. על אף התחלות בספרות האמוראים, כמו: "כדי שתהא התורה נדרשת מ'ט פנים טמא ומ'ט פנים טהור" (ירושלמי ד, ב [כב ע"א]).

דייה שאלת השורשים האלה, ושורשים בעלי עיצורים זהים בשפות שמיות אחרות נמצאו רחוקים בהוראתם" (עמ' 209–210).

שרביט דן בתארים קצר (ב, טו) ותדיר (ג, טז). במקרא מופיעות רק צורות הנסמך של קצר: קצר וקצרי. בספרות שלאחר המקרא ובמסורות העדות יש לצורת הנפרד שלושה אלומורפים: קצר, קצור וקצור. מפריסתו הבהירה של המחבר מתברר שלשני הראשונים יש תיעוד רב בכל עדויות הנוסח, גם הקדומות ביותר. גם הצורה הנשכחת קצור עתיקה למדי: היא נמצאה בקטע גניזה משובח לאבות ובסידורי אשכנז הקדומים. מחוץ לאבות היא נמצאה גם בכתבי היד לספרי במדבר ולירושלמי. ייתכן שאין צורה זו אלא צורת היחיד של קצרות ביחזקאל מב, ה (עמ' 216–217).

המילה תדיר, השגורה בזכות הדפוסים, חסרה מרוב כתבי היד ובמקומה: תמיד. אבל עדי הנוסח שתדיר קיימת בהם עולים גם בהם שלושה אלומורפים שלה: תדיר, תדור ותדיר. תדור, שאינה ידועה לרוב לומדי המשנה, מופיעה פעם אחת בספרא. עיון במאגר המילון ההיסטורי מוסיף עדות מכתב יד של פרק קניין תורה. כן נמצאה הצורה בספרות הגאונים ובקטעי הגניזה שפרסם מאן. לדעת שרביט, הצורה הייתה שכיחה בתקופת הגאונים כבבואה עברית של משקל קטיל הארמי, ונדחתה בגלל השימוש בצורה הארמית גופה – תדיר – ובגלל הדמיון למילה תמיד. הצורה תדיר מתועדת רק במסורת תימן, ולא בכלולה (עמ' 236).

אלה רק דוגמאות, ובירורים מאירי עיניים ומרחיבי דעת כאלה מצויים בספר לרוב.

זה מאות שנים נהייתה מסכת אבות לחלק בלתי נפרד מסידור התפילה בכל עדות ישראל. כידוע, במשך השנים הוכנסו בסידור התפילה "תיקונים" מסברה, ובעיקר בידי מדקדקים שלא הכירו את ייחודיה של לשון חז"ל וראו בדקדוק המקרא את חזות הכול. שרביט מרבה להדגים עניין זה באמצעות השינויים שהוכנסו ב"אבות" שבסידורים. דוגמאות: אי אפשר הפך בסידורים (ובדפוס המשנה) לאי אפשר (עמ' 204 ואילך); מנין הפכה למנין (עמ' 220–221); שאַתָּה הפכה לשאַתָּה – זו דוגמה מעניינת במיוחד, שהרי גם היום יש שמוכנים ליהרג על החובה להגות שי"ן זו בקמץ בתפילה, ושרביט מראה שאין זה אלא חידוש שהכניסו נקרנים בסידורי אשכנז החל במאה הי"ח על פי היקרות יחידה במקרא (שופ' ו, יז; עמ' 224 ואילך). אין המחבר מסתפק בהבאת החילופים אלא מסביר את השתלשלות הדברים בכל מקום.¹⁷

17. חיים א' כהן הוסיף לחקור בסוגיה זו וכתב דברים מאלפים. ראה למשל ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהם", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 283–257; הג"ל, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדיהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73–82.

ד

חבל מאוד שלא צירף המחבר מפתח לספרו. דווקא ספר כזה, שכוחו בפרטים הרבים שבו, מפתח כלי עזר חיוני הוא לו, ובלעדיו פוחתת מאוד התועלת שהקורא יכול להפיק ממנו. טוב יעשה המחבר אם יוסיף מפתח מפורט במהדורה הבאה.

עד לפני שנים אחדות לא היו בידי החוקרים קונקורדנציות המבוססות על כתבי יד; כולן נערכו על פי הדפוסים המקובלים, והחוקר נאלץ לאמת על פי כתב היד (או כתבי היד) כל מובאה שמצא בקונקורדנציה. בדיקת תופעה שיש לה היקרויות רבות הייתה כמעט בלתי אפשרית בדרך זו. אבל בשנים האחרונות העמידה האקדמיה ללשון ביד החוקרים קונקורדנציות המבוססות על המסורות הטובות ביותר של ספרות התלמוד (דפי הזיכור "חומרים למילון", תשנ"ח; תקליטור מאגרים א, תשנ"ח; תקליטור מאגרים [ב], תשס"א; ועכשיו כל החומר מצוי באתר האינטרנט המתעדכן לפרקים). על פי זה כמה סוגיות טעונות השלמה בספר שלפנינו, שיצא לאור בתשס"ו, כגון: עמ' 130 – לכש/כש – ("אין בידי בדיקה יסודית על פי אבות הטקסטים"); עמ' 138 – בפני/לפני ("רק השוואה לכה"י תלמד, מהו היחס האמיתי בין שתי המילים"); עמ' 141 – מ... עד / מ... ועד ("ואין ללמוד דבר על ההבדל התחבירי-סמנטי שבין שני המבנים אלא לאחר שייבדק המצב בכה"י").

דרכו של המחבר ברוב פרקי הספר שהוא מציב כותרת – משפט או צירוף מילים – בראש עיונו בסוגיה מסוימת, ומיד לאחריה הוא מביא את החילופים מעדי הנוסח. איזה נוסח מייצגת הכותרת? במבוא נאמר: "ככלל, הנוסח ומראה המקום הם לרוב על פי דפוס וילנה" (עמ' 16). איך ידע הכותב מתי חרג המחבר מהרוב, ואיזו גרסה בחר לתת במקום גרסת הדפוס? כגון: עמ' 99 – הכותרת: "ואל תאמר היא תבוא אחריי שחבריי יקיימוה בידך" (ד, יד); גרסת הדפוסים: "ואל תאמר שהיא תבוא אחריך" מובלעת פה בין הגרסאות. עמ' 135 – הוא מציב בראש את הגרסה: "והפינקס פתוחה והיד כותבת", ואליה הוא משווה (הדפוס: "והפינקס פתוח"). כיוון שגרסת דפוס וילנה שגורה בפי רוב הלומדים היום, והיא כנראה לרוב גם גרסת הסידורים (לפחות אלה שנפוצו בארץ ישראל בדורות האחרונים בעקבות סידורי אירופה), היה כדאי להציב בראש העיון תמיד את הנוסח הזה, ואילו להשוות את שאר הגרסאות. כך היה אפשר להבליט יותר את השוני או את הדמיון בין הגרסה המקובלת והשגורה לבין הגרסאות האחרות.¹⁸

ניכרת לאורכו של הספר עריכה לא מוקפדת. אמנה כאן כמה פנים שלה. חסר ניקוד במקומות שהוא נחוץ בהם ביותר. פסוקי המקרא אינם מנוקדים, לרוב גם לא חלקית, והדבר מפריע לשטף הקריאה. לדוגמה, עמ' 48 – "תחתיך יצע רמה

18. אם ראיתי נכון, לא ייחד המחבר סימן לדפוס וילנה; כמוכן, לעתים קרובות מקצת הסידורים שהוא מציין להם מייצגים נוסח דומה או זהה לו.

ומכסיך תולעה" (יש' יד, יא); עמ' 193 – "בנינו... מגדלים [=מגדלים]" (תה' קמד, יב); עמ' 233 – "ערב ערבה לפני רעהו" (משלי יז, יח) – מי ידע שצריך לקראו "עֶרֶב עֶרְבָה"?

הנה כמה דוגמאות למקומות שחוסר הניקוד אינו מאפשר הבנה. עמ' 36 – "ונעיר לניקוד 'הו': ברוב כתיבי היד המנוקדים הגירסה היא 'הו' על דרך הארמית, ואילו הניקוד בשורוק הוא על דרך העברית". עמ' 204 – "וידועה גם התופעה ההפוכה של ניקוד פועל מגזרת ע"ע על דרך ע"ו, כגון "יבור [...]" תחובו"; 219 – בכותרת: "תדריון – רוב כה"י". אחר כך מובאת המילה בניקודים שונים, ולא ברור למה ההשוואה; עמ' 250 הערה 392 – "הנה, למשל, מנקדות (!) משניות דפוס כהן [...]" מתתיה בן שמואל"; עמ' 264 הערה 475 – "כליה (ז"פ), כליה (פ"א)"; עמ' 234 – ערב, ערבים – מציין לניקודים שונים של המילה במסורות מגוונות (לרבות חומר בניקוד ארץ-ישראלי), אבל המילים המדגמות לא נוקדו. עמ' 263 – "הצורה 'מכתב' היא חד-משמעית [...]" לעומתה 'מכתב' סובלת את שני הפירושים"; איך יבין זאת הקורא? לעתים נשמטו חלק מסימני הניקוד, בעיקר דגשים חזקים וקלים, והדבר מפריע להבנה. למשל, בעמ' 260 נשמטו הדגשים הקלים כמעט מכל המילים משורש פט"ר ופס"ל.

כפילות מיותרת: כמה וכמה פעמים נכתב עניין מסוים בפנים ונשנה בטעות בהערת השוליים, כנראה בגלל העריכות הרבות שעבר הספר (ראה למשל עמ' 183 הערה 39).

במראי המקום ובביבליוגרפיה יש אי-סדרים, ואודה שלא ירדתי לסוף כוונתו של המחבר בעניין זה. במקרים רבים למדי מופיע קיצור במראה המקום (כגון: "א' הורוביץ, לשון"; "ספראי, רוב המעשה"), אבל בביבליוגרפיה מופיעים רק פרטי הספר (או המאמר) בלי שום קיצור. במקרים אחרים מופיע קיצור בשני המקומות, אבל הם שונים זה מזה (כגון: "קראוס, מילים שאולות" כאן ו"קראוס, מילים" כאן; "ש' מורג, מבוא" כאן ו"מורג, מועד" כאן). בכמה וכמה מקרים מופיע קיצור בהערת השוליים, ובביבליוגרפיה הפריט אינו מופיע כלל. עמ' 107 הערה 166 – הפניה למחקרו של וידר; עמ' 151 הערה 72 – "גזניוס, דקדוק" (!); עמ' 191 הערה 82 – מאמרו של קוטשר; עמ' 230 הערה 294 – רק שם הספר מופיע בהערה בלי שמו של הכותב, ובביבליוגרפיה הפריט אינו נמצא כלל (שם המחבר שנשמט הוא י' טובי); עמ' 248 הערה 383 – הפניה למאמרו של המחבר עצמו, "הכנסייה", ואינו נמצא בביבליוגרפיה. גם הביבליוגרפיה עצמה ערוכה בחוסר עקיבות.

הספר משופע בפליטות קולמוס ובטעויות דפוס. אדגים כמה מהמצערות במיוחד. המחבר ממספר את הגרסאות שהוא דן בהן, עתים במספרים עתים באותיות. לפעמים כשהוא מפנה בדיונו לגרסה מסוימת, הוא נוקט בטעות מספר במקום אות או להפך. למשל עמ' 74 – "גירסה א", צ"ל: "גרסה 1"; עמ' 78 – "הפירושים 3–2", צ"ל: "הפירושים ב–ג".

- עמ' 83: "ובנו"א של אדר"נ" – צ"ל: "בנו"ב"!
- עמ' 101: "אנו לא במדרגה בינונית" – יש למחוק את המילה לא.
- עמ' 104: "מרגלא בפומיא" – צ"ל: "מרגלא בפומיה" (השגיאה חוזרת בעמ' 105).
- עמ' 124: "הניקוד בסי"ן" – צ"ל כנראה: "הכתיב בשי"ן".
- עמ' 144: "נהגו לראות במקצת השמות בעלי הצוין 'ות' שמות ממין כנקבה [כך:]" – צ"ל: ממין זכר.
- עמ' 183: "אך היו שניקדו זכו" – צ"ל: זכות, שהרי מדובר על המילה העברית ולא על הארמית.
- עמ' 189: "ביצוע השוא מעין התנועה התוכפת לו (i)" – נדפסה וי"ו חלומה במקום האות הלטינית i.
- עמ' 197 למטה: מראי המקום מגילה ד, א; ד, ח – צ"ל: סוכה!
- עמ' 198: "המבנה התחבירי יידון בפרק: פרקי תחביר" – צ"ל: נידון; ואין זה שמו המדויק של הפרק.
- עמ' 201 הערה 141: "זוה" ממקומה וצריכה להיות אחרי "במצוות".
- עמ' 220–221: "הניקוד מנין מצוי בכי"ק" – צ"ל מנין; וכן להלן: "נראה לי, ש־מנין נבנתה [...]". – צ"ל: מנין.
- עמ' 227: בדיונו על משום נפלה טעות מצערת: בהערה 281 העמוד מפנה בטעות לדיסרטציה של ייבין במקום לספרו, המצוין בביבליוגרפיה. והמשפט "ולא הביא את הניקוד בחולם" איננו נכון. ייבין עצמו מפנה במקום הרלוונטי בספרו (עמ' 768 הערה 57), לדיסרטציה של שרביט!
- עמ' 252: למובאות המעניינות שהביא מהאכדית של נוזי לא הובאו מראי מקום.
- עמ' 255, בכותרת: "הילודים לחיות והמתים להחיות" – צ"ל: "הילודים למות".

ה

- והנה כמה הערות לפי סדר עמודי הספר.
- עמ' 25: המונח המקובל למה שהמחבר מכנה כאן בשם "שרשור" הוא "מבנה כיאסטי".
- עמ' 35: "בבינוני לא קיימות כלל צורות משורש 'היה" – כך במקרא וכך בלשון חז"ל" – לא מדויק; יש במקרא הויה (שמ' ט, ג).
- עמ' 41 הערה 55: "כי"ק לא תואר בשיטתיות" (בעניין פועלי השורש הי"י) – עכשיו יש בידנו עבודת הגמר של א' גלושקן, גזרות ל"י ול"א: תיאור מורפולוגי על פי כתב יד קאופמן, רמת-גן תשס"ב.
- עמ' 74: בעניין ריבוי הכבוד בצורות עוֹשִׂיו וקוֹנֵיו – כדאי להוסיף את הדוגמה המפורסמת מברכת יוצר: "וכולם עושים באימה וביראה רצון קוניהם" – כך בכל כתבי היד וכך בסידורי הספרדים והתימנים. בסידורי האשכנזים תוקן לקונם.

עמ' 177: לעניין החילופים אנטיגנוס-אנטיגנס ודומיהם ראה עכשיו בספרי "לשון המשנה בגניזת קאהיר" (לעיל הערה 4, עמ' 326-327).

עמ' 178: הסברו להגיית השם יוסי בתנועת i בסופה: "היא מושפעת ממראה העין (spelling pronunciation), שלפיה הקורא מזהה כתיב יו"ד בסוף תיבה כתנועת /i/. כדאי להוסיף להסבר את העובדה שבהגייה האשכנזית המלעילית עשויה הייתה כל תנועה הבאה בהברה האחרונה של המילה להישמע כתנועה בינונית לא מוגדרת, קרובה ל-e (מה שמכונה בפונטיקה הכללית e=schwa),¹⁹ ולכן בפועל לא היה הבדל בהגייה בין יוסי ליוסי, כפי שלא היה הבדל בהגייה בין טלית לטלית. הדבר הקל עליהם לנקד לפי מראה העיניים, כדברי המחבר.

עמ' 186: על הסברו של המחבר, שניקוד שָׁמָּא באשכנז הושפע מהמילה הארמית דִּילְמָא, אפשר להוסיף שאולי השפיעה גם המילה מָה, והיא נתפסה אצלם כמורכבת מן ש + מָה.

שם: "מותרין אנו לקבוע, שהצורה 'אהוב' [=אָהוּב] היא המקורית בלשון חז"ל". כדאי להוסיף את קביעת הנמן על הציווי: "פועלי ע"ג ניטים באפעול כבעתיד", ונוסף על הפועל אהוב הוא מתעד גם את שְׁחוּט ואת רחוך.²⁰

עמ' 192: לא ברור איפה נמצאת במקרא הצורה קוממיות.

עמ' 193: "קרוב לוודאי, ש'מדרש' [...] היא פרי התהליך הפוניטי, שדיבר עליו קוטשר, ולא שימור מסורת עתיקה" – קוטשר תֹּאֲרַךְ את התופעה לתקופה שבין המאה השלישית לפנה"ס למאה הרביעית-חמישית לספירה.²¹ אם כן, מסורת זו אינה עתיקה פחות ממסורת טבריה.

עמ' 197: בדיון על החילופים הֶקְטֵל/הֶקְטֵל המחבר אומר: "השם הֶלֶל מנוקד כך" – מה עניינו לכאן? הרי הֶלֶל הוא שם פעולה מבניין פיעל ולא מבניין הפעיל.

עמ' 200: סוגיית לשם/לשום – ראה גם את בירוורו המקיף והממצה של ברויאר.²²

עמ' 202: סוגיית הנאה/הנייה ודומותיהן – למה לא הפנה כאן למאמרו שלו "שתי תופעות",²³ עמ' 56-57? וגם כאן יש לברויאר בירור חשוב.²⁴

19. גם היום אפשר לשמוע: šāḇas (=שָׁבַת), mišna (=מִשְׁנָה), במלעיל. המחבר עצמו מזכיר את התופעה הזאת בהסבר ניקוד המילה שמא באשכנז (עמ' 186).

20. ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתביד פרמה (דה רוסי 138), תל-אביב תש"ס, עמ' 111. בעתיד רוב פועלי ע"ג ניטים במשקל אפעול (שלא כמקרא הטברני) ומיעוטם באפעל.

21. ראה י' קוטשר, "ביצוע תנועות u, i בתעתיקי העברית המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, בעריכת מ' בר-אשר, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 137.

22. י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי: לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 162-163.

23. נמצא בבבליוגרפיה שלו.

24. שם, עמ' 130-140.

עמ' 207–209: סוגיית קטלן/קוטלן – אין התייחסות לחלוקה לטיפוסים של בר-אשר; על פיו הצורה קטלן מאפיינת את הטיפוס המזרחי וקוטלן את המערבי.²⁵

עמ' 211: סוגיית אלעזר, אליעזר/לעזר, ליעזר – ראה עכשיו גם מש"כ בסוגיה זו.²⁶

עמ' 234: המחבר כותב שחז"ר בפיעל מתועד במשנה פעם אחת בלבד – לא דק: יש לפחות עוד היקרות אחת בטוחה: "וחיזרתי על כל תלמידיו" (עירובין ב, ו).

עמ' 249: בדינו על המילה שָׁגַגַת [זדון], שנכתבה בכמה כתבי יד: שיגת, המחבר אומר על השווא: "לפי כללי השווא המקובלים הריהו נע". מי כמוהו יודע עד כמה בעייתי הוא הביטוי "כללי השווא המקובלים", ושכלל "הדומות" בגרסתו הגורפת אינו קודם לאליהו בחור (המאה השש־עשרה!).²⁷ הוא ממשיך: "במקרא אנו מוצאים בכמה תיבות במשקל זה חטף", והוא מדרגים בשתי מילים. אבל באיזה כתב יד הדברים אמורים? בכתר, למשל, יללת באמת בחטף בלמ"ד אבל רננת לא, וגם אין מתג: בכ"י לניגוד שניהם בלי חטף, יללת במתג, רננת בלי מתג! פירוש הדבר שאת רננת קראו rinnat. ונוסף על כך טעות דפוס מצערת: בשתי המילים נדפס צירי במקום חיריק באות הראשונה.

עמ' 253: בדינו על המילה נייר מחברנו נזקק למאמר הביקורת של ילון על ספרו של א' פורת על המסורת הבבלית. ילון כתב: "נייר נון קמוצה כמסורת האשכנזים (אלא שהם הוגין הנו"ן כפתח) ולא נייר" – זו צורה שילון מצטט מכ"י בניקוד בבלי שפרסם קאלה.²⁸ שרביט מעיר על כך: "ולא דייק, שהרי היו"ד בחיריק!" – אין הערתו מוצדקת. ילון מעתיק שם את הצורה כדיוקה: נִייר, ולא נתכוון לומר שהיא זהה לצורה האשכנזית, אלא רק שתנועת הנו"ן זהה. הערתו בסוגריים: "אלא שהם הוגין הנו"ן ככפתח" באה לתרץ את השאלה שהשואל עשוי לשאול: והלא ההגייה היא בתנועת a, וגם בניקודים האשכנזיים (שהזכירם שרביט) יש פתח ולא קמץ! ותירוצו: כאן שריד להגייה הקדם־אשכנזית (כפי שהיא מכונה היום בעקבות אילן אלדר), בדומה למילים חֲתָנִים, פְּתִים ועוד. אבל חבל שלא הזכיר שרביט את פתרונו של "חידה" זו, שמצאה ייבין: הניקוד המוזר הזה מכוון למילה והנִייר (בהעברה מניקוד בבלי לטברני), שנכתבה בטעות תמורת והנייר!²⁹

25. מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 203.

26. בירנבאום (לעיל הערה 4), עמ' 327–329.

27. ראה נ' ברגרין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 5–14; י' ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 223–224.

28. ח' ילון, "דברי בקרת [על] לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי יד ישנים מאת ד"ר אפרים פורת [...] תרצ"ח [...]", קונטרסים לעניני הלשון העברית, ב, ירושלים תרצ"ח–תרצ"ט, עמ' 88.

29. י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 903.

עמ' 258 הערה 430: המחבר מזכיר את המובאה במילונו של בן-יהודה מכריחין משיר השירים רבה; אף על פי כן יפה קביעתו בפנים שאין פועל מן כר"ח בלשון חז"ל. המעיין בכתב היד (ואטיקן 76,3) יראה שהגרסה הנכונה במדרש היא מפריכים (!).

עמ' 267: "יהודה בן תימא אומר" – הגרסה תומא מובאת כגרסת כמה כתבי יד, ביניהם קאופמן ופרמה. אבל לעניין קאופמן לא דק בשניים: הכתיב בה"א ולא באל"ף; הוי"ו תוקנה (בידי המנקד?) ליו"ד, ונוקד: תימא.

בכל ההערות האלה אין כדי לגרוע כמלוא הנימה מהישגו הגדול של המחבר: לפנינו מחקר מקיף, מקורי ורב-עניין בלשון חז"ל.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

יוסף גייגר

מודה

"קדירה שבישל בה מודה לא יבשל בה מאותו המין אלא לאחר הפסח" (ירושלמי, פסחים ג, א [כט ע"ד]). נוסח הדפוס, המקוים על ידי קטע גניזה,¹ היה בלתי מובן כבר בעת שנכתב כ"י לידן (1289). המילה מודה נוספה בו בידי מגיה ב, ואין ספק שהסופר, ר' יחיאל בר' יקותיאל בר' בנימין הרופא, השמיטה כי לא הבינה. אם כי ברור שמדובר בדבר מאכל שיש בו חשש חמץ, המילה, שהיא יחידאית בספרות התלמודית, לא הובנה גם על ידי המפרשים המסורתיים: קרבן העדה (ר' דוד פרנקל) מגיה: "ה(כי) ג(רסין) קדירה שבישל בה חמירא".² הפני משה (ר' משה מרגליות) מפרש: "מורה הוא מורייס וקורין אותו בלעז אלמור"ה"³ – פירוש מפוקפק למדי, שהרי המורייס, מין רוטב דגים, ספק אם יש בו חשש חמץ. מאירי מתקן מחיה.⁴ אולם גם המפרשים הביקורתיים לא עלה בידם לברר את פשר המילה, וראש לכלם הגר"ש ליברמן, שהסתפק בהבנת העניין: "אולי אפשר להעמיד את גירסתנו וגירסת שרי"ר ונפרש ש'מודה' היא מין תבשיל שאין חימוצו ברור".⁵ לפיכך אין תימה שהמילה אינה מופיעה במילון בן-יהודה ובשאר המילונים העבריים.

פתרון העניין פשוט בתכלית הפשטות. $\mu\acute{o}\delta\alpha$ היא חיטה גרוסה – בדיוק מסוג הדברים שהיינו מצפים שיתבשלו באותה קדרה, ומשום מה נעלם מעיני הכול שמילה יוונית לפנינו. אמנם המילה מתועדת רק במילונו של הסיכיוס (Hesychius),⁶

* אני מודה לחבריי לשיעור היומי, ובמיוחד לאברהם ולדוד רוזנטל, אשר עמם למדתי את הסוגיה.

1. ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, ירושלים תשל"ד, עמ' 107, שורה 17.

2. הוא הולך בעקבות העיטור ושאר ראשונים. ראה ב' ראטנער, אהבת ציון ירושלים, ווילנא תרע"ב, עמ' 42.

3. המילה אלמור"ה לא נתפרשה לי.

4. בית הבחירה על עבודה זרה, מהדורת א' סופר, ירושלים תשל"א, עמ' 333; הגר"ש ליברמן (ראה ההערה הבאה) ציין למקום בגיליון העותק שלו של "הירושלמי כפשוטו", כפי שלמדים מן המהדורה הכוללת את הערותיו.

5. ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, גיריורק-ירושלים תשס"ח, עמ' 416.

6. ראה H. G. Liddel, R. Scott and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s.v. $\mu\acute{o}\delta\alpha$, p. 1157.

שכתב במאה החמישית-השישית באלכסנדריה, אך כמובן אין לדעת מניין שאבה, אם ממילון קדום או שמא מלשון הדיבור המוכרת לו. במקרה אחרון זה ניתן היה לשער שהמילה היא של לשון יום-יום, לשון השוק ממש, ועל כן אינה מופיעה בטקסטים הספרותיים היווניים שהגיעו אלינו. ההשערה שמדובר כאן במילה מעין זו היא אף הנוחה ביותר ליישב עם שאילתה בתלמוד הירושלמי. נראה שנדירותה של המילה מצביעה על נדירות המאכל: הסיכויים מפרש שמודה היא גריסי חיטה, בשעה שכרגיל משתמשים בגריסי שעורה (*ἄλφιτον*).⁷ זאת ועוד, המילון היווני של לידל-סקוט-ג'ונס מציע שאולי לפנינו קריאה שגויה של המילה הלטינית *mola*, מין עוגה משעורה טחונה ומלח המשמשת בקרבנות. משמצאנו את המילה מתועדת כצורתה בטקסט עברי, יכולים אנו לדחות הצעה זאת מכול וכול, ונמצאנו מסייעים אף למילונאות היוונית.

הערה לשטר החוב העברי חבר-צאלים 49

בשנת תשמ"ט פרסמו אלישע קימרון ומגן ברושי שטר חוב עברי שתצלומו נמצא בעיזבון של יגאל ידין.¹ השטר נכתב בכסלו של "שנת שתין [ל]גאלת ישראל על ידי שמעון בן כוסבא נשיא ישראל", כלומר בשנת 133 לספירה, בעיצומו של מרד בר כוכבא. בעקבות הפרסום הזה הופיע מאמר תגובה של פרץ סגל, שהצביע על כמה ליקויים בקריאת המהדירים והעמיד כמה הצעות קריאה חדשות.² ברושי וקימרון אימצו את רוב הצעותיו הטובות של סגל וההדירו את השטר מחדש ב-1994.³ במאמר קצר זה אני בא לעיין בתיבה אחת בתעודה זו שטרם הכריעו בה המהדירים. השטר אינו מציין מועד פירעון, אבל מודיע שהלווה יהיה חייב לפרוע את החוב לבקשת המלווה, ובתמורה יועבר השטר לידי, בבחינת קבלה על החזרת החוב:

תסלע הזוא אנמקבל המך שאפרך בכל זמן שת[ומ]ר לי ואשה את השטר הזא (שורות 7-9).

המהדירים הראשונים גזרו את הצורה ואשה מן השורש נש"א בעצת יוסף נוה: 'ואשא [=ואקבל] את השטר הזה', כלומר הלווה יקבל את השטר אחרי שיחזיר את החוב.⁴

* תודה לפרופ' דוד טלשיר על הערותיו.

1. מ' ברושי וא' קימרון, "שטר חוב עברי מימי בר כוכבא", ארץ-ישראל כ (תשמ"ט – ספר יגאל ידין), עמ' 256-261.

2. פ' סגל, "לפירוש שטר החוב העברי מימי בר כוכבא", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 113-118.

3. M. Broshi and E. Qimron, "A Hebrew I.O.U. Note from the Second Year of the Bar Kokhba Revolt", *Journal of Jewish Studies* 45 (1994), pp. 286-294. השטר פורסם גם בידי יוסף נוה (על חרס וגומא: כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 86-89; "עברית לעומת ארמית בממצא האפיגרפי – מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135", לשוננו נו [תשנ"ב], עמ' 301-316), קלאוס באייר K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer, Ergänzungsband*, Göttingen) (1994, pp. 195-196; II, Göttingen 2004, pp. 258-259) ועדה ירדני (אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, א, ירושלים 2000, עמ' 18-19), ונכלל במאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית; גרסה מקוונת: <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>. הדוגמות מובאות על פי מהדורת ירדני.

4. ברושי וקימרון (הערה 1 לעיל), עמ' 258-259 = ברושי וקימרון (הערה 3 לעיל), עמ' 291. לביסוס השימוש בנש"א בהוראת קבלה הם מפנים למילון בן-יהודה, עמ' 3851-3852.

בדעה זו מחזיקים גם רנן קצוף⁵ ובאייר⁶. נוה ציין שנש"א בלשון חכמים בא בעיקר בהוראת 'התחת' ('לקח אישה'), ובשטרי החכירה העבריים מנחל חבר משמש נט"ל (מקבילו של נש"א המקראי).⁷ נט"ל הוא גם השורש העיקרי המשמש בלשון חכמים בהוראת 'לקח'.

ברושי וקימרון הביאו גם את הצעתו של פרץ סגל (תחילה השמיעה כנראה בעל פה ואחר כך פרסם אותה בכתובים), שלאור שימושו המצומצם של נש"א בלשון חכמים יש לגזור את ואשה מנש"י, המקביל לרש"י הארמי, ולהבינו 'ואתבע', כלומר ללווה תהיה זכות לתבוע את קבלת השטר אחרי פריעת החוב.⁸ ירדני מביאה את שתי האפשרויות,⁹ וכן המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. קימרון שב ומדגיש את הקושי להכריע כאן במאמר ביקורת על ספרו של נוה,¹⁰ אבל במאמר שפרסם עם חנה כותן תורגם "and I shall carry away (from you) this deed"¹¹.

ההקשר אינו מאפשר להכריע, ובאין מקבילות בשטרות אחרים אין באפשרות להציע פתרון מוחלט, אבל אני מבקש לציין כמה נתונים לקסיקליים שהמהדירים לא שקלו עד היום, ושיש בהם להטות את הכף לכיוון הצעת המהדירים הראשונה: א. נש"י בהוראת תביעה מצוי במקרא ובתלמוד הבבלי (ופעם אחת בעברית של קומראן, בקולוקציה מקראית: "אל ישה ברעהו כל" (ברית דמשק י 18), ולא בספרות ארץ ישראל.¹² כאן אין לומר שרכיב מזרחי הוא שחדר אל המרחב הארץ-ישראלי דרך לשון השטרות, דוגמת אכל בהוראת 'נהנה מפרות',¹³ שכן ואשה הוא פועל

5. ראה אצל ברושי וקימרון, שם, וכן א' גולאק, השטרות בתלמוד לאור הפירושים היווניים ממצרים ולאור המשפט היווני והרומי, בעריכת ר' קצוף, ירושלים תשנ"ד [תרכ"ו], עמ' 177, הערה 9 (סימן התעודה שם 4 (P.Jud.Des.

6. באייר (הערה 3 לעיל) מתרגם את "ואשה את השטר הזה" – "[...] wonach ich diese Urkunde erhalten werde".

7. נוה, על חרס וגומא (הערה 3 לעיל), עמ' 86 הערה 14; נוה, עברית לעומת ארמית (הערה 3 לעיל), עמ' 311. כוונתו למקומות האלה: ותטול (נחל חבר 45, שורה 25); ואטול (נחל חבר 46, שורה 9); יטלון (מורבעא 44, שורה 10). על "לקח אישה" ו"נשא אישה" ראה E. Qimron and J. Strugnell, *Qumran Cave 4, V: Miḡṣat Ma'ase Ha-Torah* (DJD, Oxford 1994, p. 85, 10), וההפניות שם.

8. סגל (הערה 2 לעיל), עמ' 116–117.

9. ירדני (הערה 3 לעיל), א, עמ' 19; ב, החלק העברי, עמ' 106; החלק האנגלי, עמ' 19.

10. א' קימרון, "קובץ חדש של כתובות ותעודות קדומות", לשוננו נו (תשנ"ג), עמ' 269.

11. H. M. Cotton and E. Qimron, "XHev/Se ar 13 of 134 or 135 C.E.: A Wife's Renunciation of Claims", *Journal of Jewish Studies* 49 (1998), p. 118.

12. ראה למשל מילון בן-יהודה, ערך "נָשָׂה".

13. M. Sokoloff, *A Dictionary of Judean Aramaic*, Ramat Gan 2003, p. 31.

עברי ששיבץ המנסח העברי בנוסח השטר ולא פועל ארמי. בארמית נש"י עניינו שכחה. הקושי שנתעורר באשר לנש"א המקראי תקף אפוא גם באשר לנש"י. ב. רש"י בתעודות הארמיות והנבטיות ממדבר יהודה בא רק בהוראת שלטון ויכולת,¹⁴ ולא בהוראת חוב ותביעה כבארמית המזרחית ובאכדית.¹⁵ אמנם לא מן הנמנע שמשתקפת כאן טרמינולוגיה משפטית מן המזרח שנעלמה מן התעודות שהגיעו לידינו, אבל במקרה כזה יש לשאול שוב מניין הגיע נש"י העברי. מכל מקום, רש"י משמש בשטרות העבריים, בדמות רשות ורשי, למשל: ברשותו (מורבעאת 30, שורה 28); רשאים (נחל חבר 44, שורה 24), ונראה שלא התעורר צורך להחליפו בשורש אחר.

הכתיב בה"א אינו מפתיע. תופעה גרפית זו, המעידה בעקיפין על השפעתה הידועה של גזרת ל"י על ל"א, משתקפת גם בצורה שנקרה שבשטרות מנחל חבר (נחל חבר 44, שורות 8, 9, 11, 12, 14; נחל חבר 46, שורה 3x2) ומצויה בקומראן.¹⁶ יצוין גם שהעברית של התעודות אינה מתאימה בכל פרטיה ללשון חכמים.

14. שם, עמ' 80; Y. Yadin, J. C. Greenfield, A. Yardeni and B. A. Levine, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri* (JDS, 3), Jerusalem 2002, p. 220. וכן בארץ ישראל ככלל; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*², Ramat Gan 2002, p. 530; ח"י גרינפלד, "מחקרים במונחי משפט בכתובות הקבר הנבטיות", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר ואחרים, רמת-גן תשל"ד, עמ' 80-82.
15. M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002, p. 1095; סגל (הערה 2 לעיל), עמ' 117 וההפניות בהערה 20. שים לב שבמזרח נודעה לרש"י גם הוראת השלטון.
16. א' קימרון, "דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1976, עמ' 77.

מה בין הפעלים יאר ויער? (סוכה כט ע"א)

בנוסח הדפוסים לבבלי סוכה כט ע"א הובאה השאלה: "איבעיא להו: עד שיעור או עד שיאור?". כאן ארון בנוסח כתבי היד התימניים לפעלים אלה. לשם כך אפתח בתיאור הגזרה המדוברת, גזרת עו"י, בלשון המקרא.

במקומות הרבה במסורת הטברנית למקרא נזדהו צורות העתיד המקוצר בוי"ו ההיפוך ביחיד בבניינים קל והפעיל בגזרת עו"י, אשר ל' הפועל שלהן היא עיצור גרוני או רי"ש. הפועל יָסַר (צורת נסתר בבניין קל בעתיד המקוצר – yaqtul¹ בוי"ו ההיפוך) נקרה שבע פעמים (שמ' ח, כז; שופ' ד, יח; יד, ח; טז, יט; שמ"א טו, ו; מל"ב ד, יא; רות ד, א). הפועל יָסַר (בעתיד הרגיל – yaqtulu) מופיע יותר מתריסר פעמים (בר' מט, י; דב' יז, יז; שמ"ב ז, טו; ועוד). בבניין הפעיל יש שתי נטיות לעתיד המקוצר: הראשונה, בצירי תחת הסמ"ך, נקריט ארבע פעמים: יָסַר (שמ' ח, ד; יז, יז; במ' כא, ז; איוב ט, לד); השנייה, בוי"ו ההיפוך, באה בפתח תחת הסמ"ך 14 פעמים: יָסַר (בר' ח, יג; ל, לה; מא, מב; ועוד). שתי הנטיות הללו באות לצד נטיית צורת העתיד הרגיל בבניין הפעיל: יָסַר (שמ' לד, לד; וי' ד, לא; לה; ועוד)².

בחמש היקרויות של השורש או"ר³ במקרא בעתיד רגיל נסתר בבניין הפעיל פ' הפועל חרוקה: יָאִיר (למשל: תה' קיט, קל; קלט, יב); צורת הנוכח, תָּאִיר (תה' יח, כט), מופיעה פעם אחת, וכך גם צורת הנסתרת, גם היא תָּאִיר (קה' ח, א). לצד אלה

* תודתי נתונה לד"ר גבריאל בירנבאום ולד"ר אורי מלמד, עמיתי מן האקדמיה ללשון העברית, על הערותיהם החשובות.

1. הבדלי הצורה בין העתיד הרגיל לבין העתיד המקוצר נשתמרו בעברית המקרא רק בגזרות אחדות: גזרת עו"י היא אחת מהן.

2. ראה E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar* (Second English Edition by A. E. Cowley), Oxford 1966, p. 199; ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגום מגרמנית מ' בן-אשר, מהדורה שנייה מתוקנת בידי י' בלאו, ירושלים תשמ"ב, עמ' 570.

3. כמדומה לשורש או"ר בבניין קל יש במקרא שתי דרכי נטייה. הראשונה נטיית השורש בו"ש (במשקל yaqtal) והשנייה, השכיחה יותר, כמשקל הנטייה הנידונה כאן (משקל yaqtul). ראה למשל א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב תש"ח, הערך "אור", א, עמ' 115. על חוק בארט בדבר הקשר שבין אותיות אית"ן בבניין קל לבין תנועת ע' הפועל בעתיד ראה י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב, עמ' 132.

צורת העתיד המקוצר בצירי אחרי פ' הפועל, יֶאָר, נקריט פעמיים (במ' ו, כה; תה' סז, ב), ופעמיים בו"ו ההיפוך בסגול, וַיֶּאָר (שמ' יד, כ; תה' קיח, כו). במקרים אחדים ההזדהות הזאת חלה גם עם העתיד המקוצר שאינו בו"ו ההיפוך, למשל: אֶל־יָנַע (מל"ב כג, יח) וכן יָרַח (שמ"א כו, ט).⁴ בלוח שלהלן מובאות הצורות המזכרות לעיל, כולן מן המקרא:

הפועל / הצורה	עתיד רגיל	עתיד מקוצר	עתיד מקוצר עם וי"ו ההיפוך
סָר	יָסוּר	—	וַיִּסֹּר
הָסִיר	יָסִיר	יָסַר	וַיִּסֹּר
הָאִיר	יָאִיר	יָאָר	וַיֶּאָר
נָח, נָע	יָנוּחַ	—	וַיִּנַּח, וַיִּנֵּעַ
הָנִיחַ, הָרִיחַ, הָנִיעַ	יָנִיחַ	יָרַח, יָנַע	וַיִּנַּח

לשם השוואה להלן צורות שאין בסופן עיצור גרוני, גם הן מן המקרא:

הפועל / הצורה	עתיד רגיל	עתיד מקוצר	עתיד מקוצר עם וי"ו ההיפוך
רָם	יָרוּם	תָּרַם	וַתָּרַם
הָרִים	יָרִים	יָרַם	וַיָּרַם
שָׁב	תָּשׁוּב	תָּשַׁב	וַתָּשׁוּב

במסורת הבבלי למקרא פ' הפועל חלומה או פתוחה בנטיית העתיד המקוצר בבניין קל.⁵ בנטיית העתיד המקוצר בבניין הפעיל פ' הפועל פתוחה.⁶ ייבין מציין שצורות העתיד המקוצר בבניין הפעיל בפעלים אשר ל' הפועל שלהם היא רי"ש, אם באות בו"ו ההיפוך אם בלעדיה, זהות בצורתן.⁷

4. ובמקרים מעטים גם בשורשים אשר ל' הפועל שלהם אינה עיצור גרוני או רי"ש, למשל: "תָּלַן עֵינִי" (איוב יז, ב). נטיית הפועל הזה פתוחה גם במסורת הבבלי. ראה ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 652. ראה גם וַתָּעַד (נחמ' ט, כט-ל), ועוד במקרים מעטים נוספים.

5. כך מצא ייבין (שם, עמ' 638) בשורשים אשר ל' הפועל שלהם היא רי"ש. לא נמצאו עדויות לשורשים אשר ל' הפועל שלהם היא עיצור גרוני בבניין קל.

6. ייבין, שם, עמ' 654.

7. ראה שם. עוד מוסיף ייבין שכנראה הייתה מחלוקת בין סוראי לנהרדעי בעניין קריאת פעלים מעין אלה. ככל הנראה, נחלקו בפתחות פ' הפועל או בחריקותה. אמנם הערות המסורה שהוא מצטט מתייחסות לפועל הסיר, אך פועל זה והפועל האיר, הנידון כאן, זהים מבחינה צורנית.

בכ"י ששון 263 לספר הלכות פסוקות⁸ (להלן: כ"ש) נודמן הפועל יאר (20ב)⁹ כנראה בבנין קל.¹⁰ דומה כי לפנינו עדות נוספת להזדהות מעין זו. יש להניח שגם כאן פ' הפועל פתוחה בנטיית היחיד יאר כמקבילה הבבליית של הצורות הטברניות הקצרות המנוקדות בפתח או בסגול.

על חריגות הנטייה הזאת מרמזת צורה נוספת שנמצאה בכ"ש: יארו (בציטוט ממשנה יומא ח, ו; 14ב).¹¹ צורה זו באה בסמיכות לפועל אחר מן הגזרה בבנין קל ובל' הפועל רי"ש: תדורו (15ב; 19ב) ותדורו (20א)¹² ולשניים נוספים מן הגזרה בבנין הפעיל: יזיו (2ב) ויעידו (261ב), שנמצאו בכ"ש ובאים כרגיל בכתב מלא. נראה שבפועל הנידון, שיארו, פ' הפועל צרויה או חלומה.¹³ ככל הנראה, הכתיב החסר בא בהשפעת צורת היחיד. יש להניח שבשתי ההיקריות בכ"ש אות אית"ן קמוצה, כלומר, משקל הפעלים הוא משקל yaqtul.¹⁴

באותה משנה, כ"י קאופמן 50A, כ"י פריז 328–329 וכ"י פרמה דה-רוסי 138 גורסים בניין קל במשקל yiqtal: שַׁיִאֲרוֹ, שַׁיִאֲרוֹ, שַׁיִאֲרוֹ, בהתאמה; וכן גם

8. סופרו של כ"ש והנקדן שלו היו בעלי מסורת בבליית. כמחצית מ-300 עמודיו של כתב היד מנוקדים בניקוד בבלי פשוט. רוב העמודים המנוקדים מנוקדים בארבע או בחמש השורות התחתונות, אך יש שמספרן גדול או קטן מזה. לתיאור כתב היד ראה ייבין, שם, עמ' 200; ש' מורג, "לתורת ההגה של הארמית הבבליית, לפי הניקוד שבכתב-היד של ס' הלכות פסוקות", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 67–88.

9. והרי ההקשר בכ"ש: "תנו רבנן: היה אוכל בסכה וירדו גשמים וירד חוץ לסכה ואכל, אין מטריחין אותו לעלות, עד שיגמור סעודתו. היה ישין בסכה וירדו גשמים וירד חוץ לסכה וישן, אין מטריחין אותו לעלות, עד שיאר ויעלה עמוד השחר". ככל הנראה, הפועל שיאר מתייחס למזרח. כך למשל בתוספתא תעניות א, ו וכן ארבע פעמים בירושלמי ברכות א, א (ב ע"ג) בבנין קל ובמקומות נוספים גם לצד בניין הפעיל.

10. לעיון נוסף ראה י' לישע, עיונים בפועל העברי של הלכות פסוקות ע"פ כ"י ששון 263, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007, עמ' 80–81.

11. והרי ההקשר בכ"ש: "מי שאחזו בולמוס, מאכילין אותו אפילו דברים טמאים, עד שיארו עיניו".

12. יש להניח שהיקרותו של פועל זה רק פעמיים במקרא במקור ("מדור באהלי רשע" [תה' פד, יא]) ובציוריו ("וגם דור העצמים תחתיה" [יח' כד, ה]) ולא כפועל נטוי באחת מצורות העתיד גררה נטייה זו.

13. הכתיב בכ"ש הוא כתיב מלא על פי רוב. לפיכך, תנועת e בהברה פתוחה ותנועת o בהברה פתוחה באות בדרך כלל בכתב מלא. לא מצינו בכ"ש כתיב חסר במקום שצריך לבוא חיריק בהברה פתוחה. ואולם אפשר שלפנינו כתיב חסר גם לחיריק בהברה פתוחה כמקובל במקרא במקומות הרבה, ביחוד לפני יו"ד או וי"ו כאימות קריאה בהברה הפתוחה שאחרי הברת החיריק. השווה לכתב ונתננו (251ב) בכ"ש, שנידון אף הוא בעבודתי (לעיל הערה 10), עמ' 16, וגם בו יש, ככל הנראה, חיקוי הכתיב המקראי.

14. ראה לעיל הערה 3.

מהדורות הדפוסים למשנה: ¹⁵ שיאורו. גם בספר הלכות ראו, תרגום ספר הלכות פסוקות לעברית, על פי כ"י אוקספורד 780 גורס בניין קל: שיאורו, כמו גם במקום המקביל בתוספתא (כיפורים ד, ד) על פי כ"י וינה 46: שיאורו (פעמיים). אף בכתב יד תימני מאוחר לסדר מועד (מן המאה השש-עשרה לערך) ¹⁶ נמצא הכתיב שיאורו בניקוד בבלי שנוסף לאחר זמן: שיאורו. ¹⁷

כתיבים בלי וי"ו הדומים למצוי בכי"ש, כנראה בבניין קל, נמצאו גם בכתב יד תימני מן הגניזה לבבלי (סוכה כט ע"א), כ"י אוקספורד (2677) e51: שיאר (שלוש פעמים). ¹⁸ כמו גם בכתב יד תימני נוסף – כ"י אנלאו 270. לצד צורות אלה מן השורש או"ר נמצאה בשני כתבי היד התימניים האלה צורת עתיד חריגה מן השורש עו"ר בבניין נפעל: שיער. ¹⁹ כתבי יד שאינם תימניים ²⁰ ודפוסים של בבלי סוכה מביאים כתיבים בו"ו לפני הרי"ש בשני הפעלים: שיאור בקל ושיעור בנפעל.

זאת ועוד, אין לך במאגר המילון ההיסטורי דוגמות נוספות לנטיית העתיד בשורש או"ר בבניין קל או בשורש עו"ר בבניין נפעל בלי וי"ו לפני הרי"ש. ²¹ דומה כי הצורה שיער שנמצאה בכתבי היד התימניים לבבלי סוכה כט ע"א היא תולדה של גרר צורנית לשלוש הצורות הסמוכות לה שיאר. נראה שבמסורת הבבלית ההזדהות בין הבניינים קל והפעיל בגזרת עו"י, אשר לי הפועל שלה היא רי"ש, נתרחה כאן גם לבניין נפעל.

15. וכך גם בכ"י קיימברידג' למשנה (מהדורת לו): שיאורו.
16. סדר מועד של המשנה, כתב-יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, חולון תשל"ו.
17. כך מצא שלמה מורג בדברי המבוא למהדורה (שם, עמ' יח).
18. הרי ההקשר בכ"י אוקספורד: "תני רבנן: היה אוכל בסוכה וירדו גשמי ירד, אין מטריחין אותו לעלות, עד שיגמור סעודתו. היה ישן בסוכה וירדו גשמי ירד, אין מטריחין אותו לעלות, עד שיאר. איבעיא להו: עד שיאר או עד שיער? תא שמע: עד שיאר ויעלה עמוד השחר".
19. עתיד מן יעור. ראה למשל ההקשר בכ"י אוקספורד בהערה הקודמת.
20. כתבי היד שבידתי הם: אדלר 850; הארלי 5508; מינכן 95; וטיקאן 134.
21. למעט דוגמה אחת חריגה: "עיני תארנה" בשבעתה ליצחק בן לוי בכ"י אדלר 2678, 29. נהיר שלפנינו פרפרזה לפסוק "נִתְאַנְּהָ עֵינָיו" (שמ"א יד, כז). עוד יעור כאן כי במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית יש רק מקרה אחד לעתיד קל מן השורש עו"ר: אעורה, ביצרות לשבועות של שמואל (בכ"י קיימברידג', טילור שכטר H3, 104). רוב היקרויות השורש הזה במילון ההיסטורי בבניין קל הן בציווי ובבינוני הפעל (93 מקרים מתוך 207 מקרים בכל הזמנים). גם במקרא רוב היקרויות השורש עו"ר בבניין קל הן בציווי. נטיית השורש עו"ר בבניין התפולל, שהחל משמש כבר במקרא באותה המשמעות של הפועל בבניין קל, הפכה לדרך המלך מלשון חכמים ואילך לצד הנטייה בבניין נפעל. לפיכך קשה להניח שהפועל הנידון, שיער, הוא בבניין קל.

כיצד הפך דְרֶכֶן לְדֶרֶךְ

בכרך השבעים של "לשוננו" התפרסם מאמרי "הַקְפּוֹד וְהַדֶּרֶךְ" (עמ' 489–511), ובו סיפרתי, בין השאר, ששמו של בעל החיים הקרוי באנגלית porcupine הפך בעברית לְדֶרֶךְ בידי ישראל אהרני בשל דמיון הצליל ל-ضَرْبَان, ובהתחשב בכך שקוציו הם דְרֶכְנוֹת. בספרו, "תורת החי" (יפו תרע"ה, עמ' 37; ועוד יותר במהדורה השנייה, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 65), אהרני מבחין הבחן היטב בין שמו של היונק הקוצני: דְרֶכֶן, למעטה קוציו: דְרֶכְנוֹת.

בעקבות החלטות האקדמיה ללשון העברית יש לעדכן שני פרטים הנוגעים למילה דרכן.

א. בישיבה רכה (20 בנובמבר 1995) החליטה מליאת האקדמיה שניקודה של המילה דרכן, האבזור הדומה לקוץ, יהיה דְרֶכֶן, בבי"ת דגושה (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית מג [תשנ"ח], עמ' 355).

ב. בישיבה שה (10 בנובמבר 2008) היא קבעה שאף שמו של בעל החיים יתנקד מעתה ואילך באותה הדרך, דְרֶכֶן. טעמה ונימוקה עמה: פוק חזי מאי עמא דבר! לדעתי, ראוי לשקול מחדש את טיב ההחלטה השנייה. בלאו הכי דְרֶכֶן עמוסת משמעים. אברהם אבן-שושן מונה במילונו משמעים רבים למילה, ביניהם: מסמר בראש מלמד הבקר; הֶתֶקֶן בנעלי הרוכב לדרכון הסוס; ציפורן, כעין שְפּוֹד, ברגל התרנגול; בליטה נכובה ומוארכת בפרח להכלת הצוף ואף כל אחת מהמחטים על גוף הֶדְרֶכֶן.

כל המילונאים נוקטים שתי מילים שונות להבחנה בין דְרֶכֶן (אמנם בבי"ת רפה) במשמע של אבזרים דמויי קוץ ובין דְרֶכֶן במשמע של היונק הקוצני (שהוא גופו אינו דמוי קוץ!), אף על פי שבתוך עמם גם הם יושבים (ובכללם מחברי המילון "רב מילים", שאזננס כרויה בדרך כלל לרחשי הדיבור).

האין די בכך לקיים את ההבחנה הזאת בין דְרֶכֶן לְדֶרֶךְ ולא לבטלה?

על תרומת המקורות בערבית ובסורית לזיהוי מיני השזיפים בארץ ישראל הקדומה

במאמר המעניין של כסלו, חבק ושמחוני, העוסק בזיהוי שמותיהם של זני פרות בלשון חכמים,¹ סוקרים הכותבים את ריבוי השמות הנרדפים העשויים להיות לצמח אחד ולחלופין של שם אחד המשותף לכמה מינים. הם עומדים על קיומה של תופעה זו בתקופה הקלאסית ועל התפתחותה בתקופת הרנסנס. אך משום מה נשמטה מעיניהם תקופה בת אלף שנות מסורת לשונית חיה – תקופת ימי הביניים. תקצר היריעה מלתאר את עושר המקורות הדנים בתופעה זו בשפה הערבית² ועל תרומתה לזיהוי צמחי הבר והגידולים החקלאיים שבלשון חז"ל. דומני שבעזרת דוגמאות אחדות העוסקות בזיהוי שזיפים ניתן לראות שיכולים היינו לצאת נשכרים מן השימוש במקורות אלה.

נקודת המוצא של הכותבים, שאין לה כל ביסוס, היא שאת שזיף הכרו (*Prunus cerasia*) יש לזהות עם הדרמסקניות המופיעות בספרות חז"ל,³ ואת פירות שזיף הגן (*P. domestica*) עם האחיניות.⁴ אולם כל הנתונים מראים שמדובר למעשה בשתי

1. מ' כסלו, י' חבק וא' שמחוני, "לזיהוי שמותיהם של זני פרות בלשון חכמים", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 271–290.
2. במיוחד יש לציין את התפתחותה של הסוגה העוסקת בביאור שמותיהם של צמחים ותרופות. ראה ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 16; י' סרי, הלקסיקוגרפיה הרפואית הערבית למן המאה ה-9 ועד המאה ה-13: התפתחותה, מאפייניה והשתקפותה בחיבוריהם של אבן בכלארש ואבן אלסויד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשס"ז. אחד החיבורים העוסקים בכך, "שרח אסמאא אלעקאר" (ביאור שמות הרפואות), נכתב בידי הרמב"ם, הכותב בהקדמתו: "כי רפואה אחת יכולה להקרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה, בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה המדינה". ראה Moshe Ben Maimon (Maimonides), *Un Glossaire de Matière Médicale composé par Maimonide*, ed. M. Meyerhof (Mémoires presentes à l'Institut d'Égypte, 41), 1940, p. 3 (ראה גם רבינו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות, תרגום, מבוא והערות ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 15).
3. וכן בצורות קרובות אחרות: דורמסקניות, דרמסקנות, דורמסקין, דורמסקינא, דורמסקנא; ראה כסלו, חבק ושמחוני (לעיל הערה 1), עמ' 276 הערה 28. ראה גם י' פליקס, עצי פרי למיניהם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 234.
4. תלמוד ירושלמי, דמאי ב, א (כב ע"ד). ובצורות דומות: אחוניות, אחוניתא ועוד.

מילים נרדפות לאותו מין שזיף, וליתר דיוק לשזיף הגן בלבד, וכנראה ללא כל קשר לשזיף הכרז. כבר פליקס⁵ הראה שחילופי השמות מופיעים בקשר לסיפור הנזכר במקביל בתלמוד ירושלמי (בלשון הארמית: אחוניא, אחוניתא) ובתלמוד בבלי (בלשון היוונית: דורמסקין).⁶

יתרה מזו, גם בשפה הסורית מופיעים שני המונחים האלה (והשם חחא) כמילים נרדפות לאותו עץ פרי והם תורגמו לערבית בשם אג'אץ (أجاص).⁷ בשפה הערבית נקרא כרגיל שזיף הגן בשם אג'אץ או אנג'אץ (שמות נרדפים: שאהלוג', עין אלבקר), והרופא והבלשן אלברוני מציין שמדובר בשתי מילים נרדפות ובלשון הסורית הן מכונות בשמות חחאא אכאמי וגם חוחא ניא. הוא אף כותב שהשזיף נקרא בשפה היוונית (רומיה) בשם דמסקיני ומעלה השערה שמקור השם קשור לדמשק,⁸ שהייתה מרכז מפורסם לגידול שזיפים, ומשם נדד גידול זה לרחבי המזרח התיכון ולאירופה. עד היום שזיף הגן וזניו מכונים בשמות דומים בשפות האירופיות המודרניות.⁹ זיהוי הדורמסקינינון עם האנג'אץ מופיע בפירושי הגאונים,¹⁰ ואף הפרשנים האירופים פירשו כך בשם פרונוש,¹¹ ואף הראו את זיקתו לשמות בערבית.¹² שזיף הכרז נחשב אצל מקצת הקדמונים למין נפרד משזיף הגן, ובשל גודלו הקטן והכדורי הוא זוהה בדרך כלל עם הדובדבן, ומכאן שמו הערבי קראסיא (قراسيا), כשם הדובדבן (*Cerasus*). הרמב"ם עמד על תופעת הבלבול וההחלפה ביניהם: "קראסיא – הוא מין הדומה לשזיף (אג'אץ), אבל הוא קטן ממנו בהרבה. טעמו חמוץ ומצוי במצרים ובסוריה רבתי (אלשאם). אין זה 'חב אלמלוק' (=דובדבן) גם לא אחד ממניו, כפי שסברו רבים מהאנשים".¹³

אבן וחשיה, בן המאה העשירית, כותב שעץ הקראסיא נפוץ באלשאם, בעיקר בשטח הגובל עם מדבריות פארן.¹⁴ גידולו של שזיף הכרז בדרום הארץ נזכר בעוד

5. פליקס (לעיל הערה 3), עמ' 235–236. ולפניו עמד על כך הרב יעקב יהושע פאלק (1680–1756) בפירושו פני יהושע לברכות לט ע"א: "אחוניתא שהן דורמסקין דהיינו פרונוש".

6. ירושלמי, ברכות ו, ב (י ע"ג); בבלי, ברכות לט ע"א.

7. I. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, p. 149.

8. H. M. Said and R. E. Elahie (eds.), *Al-Birūnī's Book on Pharmacy and Materia Medica*, Karachi 1973, p. 24. עוד על הזיקה של מקור השם דורמסקין לדמשק ראה אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז, עמ' קכו.

9. בהרחבה ראה א' שמאלי, "על משפחת הוורדיים", טבע וארץ ז (תשכ"ה), עמ' 219–220.

10. פירוש רס"ג למסכת ברכות, גנוי ירושלים, מהדורת ש"א ורטהימר, ירושלים תשמ"ב, עמ' רל; ב"מ לוין, אוצר הגאונים, א, ירושלים תר"ץ, עמ' 113.

11. רש"י לברכות לט ע"א, ד"ה דורמסקין.

12. הערוך לר' נתן בן יחיאל מרומי, מהדורת ח"י קוהוט, ניו-יורק תשט"ו, ערך "דרמסקין".

13. רמב"ם (לעיל הערה 2), מס' 330.

14. Ibn Wahshiya, *Kitab al-filaha al-Nabatiya [L'Agriculture Nabatéenne]*, ed. T. Fahd, I, Damascus 1993, p. 644.

שני מקורות. הלקסיקוגרף הערבי אבן אלסויד (מת ב-1291), יליד דמשק, שהגיע גם לדרום ארץ ישראל, מזכיר את שזיף הכרז בחיבורו העוסק בשמות הצמחים. בערך "אג'אץ" הוא כותב: "אג'אץ – שני מינים: אדמדם והוא השאהלוך, והשחור והוא שני מינים: האחד ברקוק, והשני עיון אלבקק, הידוע בעזה ובפלסטין בשם סויד [=שחור קטן]".¹⁵ במקומות אחרים הוא מוסיף שהברקוק – הוא השזיף השחור הגדול – גדל למכביר במחוז פלסטין ובמיוחד בעזה ובאשקלון.¹⁶ קרוב לוודאי שמין השזיף הקטן, השחור והעגול הוא שזיף הכרז. גם ר' חיים ויטאל מזכיר בחיבורו הרפואי, שנכתב בראשית המאה השש-עשרה, את השזיפים ("סירגואילש") "יבשות קטנות ועגולות מאותן שבארץ עזה של פלשתיים".¹⁷

לסיכום, המקורות בסורית ובערבית, המהווים חוליה מקשרת במעבר מידע ומסורות זיהוי בין העת העתיקה לתקופת הרנסנס, מעידים באופן חד-משמעי שדורמסקין ואחוניתא הם שמות נרדפים לשזיף הגן, ולכל היותר שמות קיבוציים לכל מיני השזיפים, ובכללם שזיף הכרז. אין ספק ששזיף הגן לזניו השונים היה שכיח יותר משזיף הכרז, כפי שגם עולה מהממצא הבוטנא-ארכאולוגי.¹⁸ אין להתפלא מדוע אפשר שאין שזיף הכרז נזכר מפורשות בספרות חז"ל או שיש לחפש לו מועמד אחר ליהוי. שזיף הכרז נזכר באופן חד-משמעי רק במקורות ימי הביניים. החשיבות של הממצא הבוטנא-ארכאולוגי ממצדה היא בהיותו העדות הקדומה ביותר לגידול בארץ ישראל, ולפי שעה מקדימים מקורות אלה את הכתובים ככאלף שנה.

הספרות הערבית עשויה להרים תרומה גם לדיון בעניין זיהוי זני הזיתים, אך כאן נסתפק בהתייחסות להערכה המובאת במאמרם של כסלו, חבק ושמוחוני באשר לגילם המופלג של עצי הזית הקשישים ביותר בארץ ישראל – למעלה מ-3000 שנה.¹⁹ מן הראוי לציין שהערכות אלה בקשר לגילם של עצי הזית בארץ ישראל הובאו בספרות הערבית כבר במאה התשיעית.²⁰

15. ראה סרי (לעיל הערה 2), עמ' 182.

16. עז אלדין אבן אלסויד, כתאב אלסמאת פי אסמאת אלנבאת, כ"י פריז, הספרייה הלאומית, מס' 3004, דף א54.

17. 'בוכמן וז', עמר, רפואה מעשית לרבי חיים ויטאל (1543–1620): מרפא בארץ-ישראל וסביבותיה, ירושלים תשס"ז, עמ' 86.

18. במאמר מוקדם כסלו מציין שנמצאו במצדה 103 גלעיני שזיף הגן ו-7 גלעיני שזיף הכרז. ראה מ' כסלו, "הרכבת שזיף על שקד", אמונת עתיך 63 (תשס"ה), עמ' 59. לעומת זאת במאמר מאוחר (כסלו, חבק ושמוחוני [לעיל הערה 1], עמ' 275) מצוינים 69 גלעינים של שזיף הגן ו-20 של שזיף הכרז. לא ברור מדוע יש שוני כה גדול בנתונים, ואולי ההבחנה בין המינים על פי הגלעינים אינה כה ברורה.

19. כסלו, חבק ושמוחוני (לעיל הערה 1), עמ' 279.

20. עמר (לעיל הערה 2), עמ' 158.

לזיהוי שמות השזיפים דורמסקן ואחון

במאמר זה נמשיך את הדיון על משמעי השמות דורמסקן¹ בלשון חכמים ו-damascena ברומית, ועל זיהויים עם גלעיני השזיפים שנמצאו בחפירות הארכאולוגיות במצדה. נציג את המידע הבוטני והרפואי שהצטבר על המין המזוהה עם השם שזיף דוברבני (*Prunus cerasifera*) ועם שמותיו הנרדפים – שזיף מפושק (*P. divaricata*) ושזיף השיח (*P. insititia*)². כמו כן נרחיב את הדיון על זיהוי השם אחון³ עם שזיף אירופי (*P. domestica*). אנו מניחים אפוא שהשמות דורמסקן ואחון מתארים מינים שונים של שזיפים. לבסוף נגיב על הביקורת של זהר עמר על מאמרנו הקודם⁴ ועל הצעותיו לתיקונים; את מקצתם קיבלנו.

רקע בוטני

דורמסקן ו-damascena הם שמות דומים שראוי לזהותם עם מין אחד של שזיפים. אולם לדעת מקצת החוקרים הם מזוהים עם מיני שזיף שונים. השם אחון גם הוא מזוהה עם אחד המינים של שזיפים, והדעת נותנת שהוא מתאר מין אחר של שזיפים.

* אנו מודים לפרופ' דוד טלשיר שקרא את כתב היד, עזר לנו רבות בענייני לשון והעיר הערות חשובות, במיוחד על הרקע הלשוני של דורמסקן ואחון, ולד"ר יעקב לנגזם על תצלום של מיקרוסקופ האלקטרוניים הסרוק (SEM).

1. העדפנו את צורת היחיד, דורמסקן, כשם העץ, ובו"ו, כי הצורה בו"ו דירה יותר (ראה להלן והערה 23) והמילה מופיעה בלשון חכמים לעתים בצורת היחיד.

2. היקף המשמע של שם נרדף (synonym) יכול להיות שווה לזה של השם התקף או שונה ממנו. כך קורה כאשר מין נחלק לכמה מינים ואחד מהם מקבל שם חדש, כגון אספסת מצויה (*Medicago polymorpha*); ראה, M. Zohary, *Flora Palaestina*, II, Jerusalem 1972, (pp. 139–153), או שני מינים שהבוטנאים איחדו למין אחד, כבדוגמת השזיף.

3. העדפנו אחון בצורת היחיד. בן-יהודה מנקד במילונו אָחון כמו אָגוז (א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית החדשה והישנה, ירושלים-ניו-יורק 1959). זגורודסקי מנקד אָחון ובנסמך אָחון. במילונו שם העץ הוא אָחוּנָה (מ' זגורודסקי, מלון כל-בו לחקלאות, תל-אביב תרצ"ט).

4. מ"א כסלו, "תבק וא' שמחוני, "לזיהוי שמותיהם של זני פירות בלשון חכמים", לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 271–290. ראה דבריו של זהר עמר בחוברת זו, עמ' 233–235.

כאשר יש שני שמות שונים ושני מינים, מתקבל על הדעת שכל אחד מהשמות ניתן למין אחר, אלא אם כן הוכח אחרת.

הסוג שזיף (*Prunus*) על מיניו השונים, כגון שזיף הגן ושזיף דובדבני, הוא אחד המקרים הבולטים של קבוצת צמחים תרבותיים שקשה לחלק אותם למינים באופן המקובל על הכול. כדי להבהיר סוגיה זו נתאר בקצרה את הרקע המדעי של המחלוקת בין הבוטנאים על הטקסונומיה (מיון) של מיני השזיפים השונים ועל שמותיהם.

אוכלוסיות צמחים הנמנות עם סוג (*genus*) אחד קרובות זו לזו בתכונותיהן ונחשבות מינים (*species*) נפרדים בגלל מקבץ תכונות ייחודיות, כגון צורות אופייניות, בית גידול מיוחד וקשיים ביצירת בני כלאיים פוריים בגלל אי-התאמות פיזיולוגיות. מינים אלו אמנם יכולים ליצור ביניהם מספר קטן של צאצאים, אך בגלל נדירותם הם נחשבים יוצאי דופן ואינם מצדיקים מיזוג שני ההורים למין אחד. לעתים, למרות המחסום הגנטי, גידולם של העצים על אלפי פרחיהם אלה ליד אלה ייצרו במשך השנים מספר רב של פרות ובני כלאיים פוריים. בשל תכונות הביניים שלהם יכולים פרות ובני כלאיים אלה לצמצם ואף לבטל את הפערים שהיו בין המינים. תופעה זו של טשטוש התחומים קיימת גם בחלוקת המינים לזנים (*varieties*).

הבקי ברזי תורת המיון של צמחים ער לתופעה שמקצת זני התרבות קלקלו את השורה ומקשים על מיון מסודר של מיני התרבות שמקצתם גדלים בר. זאת בגלל הכלאות חוזרות ונשנות שלהם – בתחילה בין מין א למין ב, לאחר מכן בין בן הכלאיים למין א, בין בן הכלאיים למין ב, וכן הלאה. כאשר הזרעים הללו מצליחים לתפוס מקום חשוב בצמחיית הבר או במטעים וממשיכים להכליא עם טיפוסים ביניים, הם גורמים ליצירת צמחים השונים זה מזה במעט ובכך מהווים יחד אוכלוסייה מגוונת המגשרת על הפער שהיה בין המינים. יצירת בני כלאיים כאלה יכולה להיות גם בין צמחי הבר ובין צמחי התרבות שנוצרו מהם, כאשר שתי אוכלוסיות המסוגלות ליצור צאצאים פוריים גדלות בסמיכות מקום.

בגלל ההכלאות, לכמה ממיני השזיף וזניו יש מגוון גדול של תכונות דומות, כגון צבע הפרות, גודלם וצורתם. תופעה זו מקשה על מיון נוח וברור של הסוג למינים ושל המין לזנים וגם על היציבות של מקצת השמות שלהם – הן העממיים הן המדעיים.

נביא שלוש גישות למיון של שזיפי בר ותרבות המלמדות עד כמה גדול המרחק בין החוקרים.

בסקירתו מונה ביילי יותר מארבעים מיני שזיף, מהם שלושה קשורים לענייננו: (1) שזיף קוצני (*P. spinosa*; באנגלית: blackthorn; sloe) – מין בר קוצני שמגדלים אותו לעתים לשם פירותיו האכילים; (2) שזיף דובדבני (*P. cerasifera*; באנגלית: cherry plum; myrobalan) – מין תרבותי, שפריו קטן וכדורי, קוטרו עד

2.5 ס"מ, בשרו רך, עסיסי ומתוק; גם הגלעין קטן ועגול. הפרי דומה בגודלו לדובדבן השייך לתת-סוג אחר ונבדל ממנו בדרישתו הפחותה לקור, בסיג כחלחל המכסה אותו, בחריץ לאורך תפר הבטן ובגלעין פחוס; (3) שזיף הגן או שזיף אירופי (*P. domestica*; באנגלית: common or European plum). שזיף זה כולל גם את שזיף השיח (*var. insititia*; באנגלית: damson; greenengage; bullace) – פרותיו קטנים, דמויי ביצה, וגדלים בדרך כלל בכבוצות.⁵

גישה אחרת למיון מיני השזיף מביא ברוביץ בספר על הפלורה של טורקיה העוסק בעיקר במיני בר. לדעתו, מהכלאות חוזרות בין שזיף קוצני ושזיף מפושק, שניהם מיני בר, נוצרו עצי תרבות ועצי בר אחדים המקובצים למין בפני עצמו – שזיף הגן (*P. x domestica*).⁶ מין זה נחלק לשני תת-מינים: (1) שזיף הגן במשמע הצר (*subsp. domestica*), הכולל שזיף אירופי, *damson* ו-*greenengage*; (2) שזיף השיח, הכולל טיפוסים בר דוקרניים וצורות בר למחצה. לדעתו, שזיף דובדבני במשמע הצר אינו גדל בר בטורקיה. אגב, מין אחר – *P. cocomilia*, על שם *kokkumilēa* (מילולית: תפוח הגלעין) – גדל בר במערב טורקיה, כיוון ובאיטליה. פריו צהוב, נוטה לאדום, וקוטרו 2 ס"מ.⁷

שתי הגישות שהובאו לעיל אינן מאפשרות זיהוי נוח של דורמסקן עם *damascena*, כי אצל ביילי ואצל ברוביץ כל אחד מהשמות מזוהה עם מין אחר (ראה להלן).

לפי גישה שלישית, המאחדת זנים מסורתיים רבים למין רחב אחד, שזיף דובדבני כולל את השזיף המפושק, שמולדתו בדרום-מערב אסיה, קווקז, חצי האי קרים ומקצת ארצות הבלקן. זאת ועוד, מסתבר שצורות בר בדרום-מערב אסיה, השייכות לפי הגישה השנייה לשזיף השיח, נכללות גם הן במין זה. גישה זו מאמצת את ההשערה שהכלאות בין שזיף דובדבני לשזיף קוצני הביאו ליצירתו של שזיף הגן.⁸ לפי מיון זה, טיפוסים הבר וטיפוסים התרבות העיקריים בארצות המזרח הקרוב ובאגן המזרחי של הים התיכון נחלקים לשני מינים – שזיף אירופי שפרותיו גדולים ושזיף דובדבני שפרותיו קטנים יותר, הכולל שזיף מפושק ושזיף השיח.

לפי מיונו של ביילי, *damson* הוא זן של שזיף השיח, ולפי מיונו של ברוביץ הוא שייך לשזיף הגן ואין הוא אחד מזני שזיף השיח. כלומר, לפי שתי הגישות

5. L. H. Bailey, *Manual of Cultivated Plants: Most Commonly Grown in the Continental United States and Canada*², New York 1963, pp. 539–540

6. הסימן x מסמל שמדובר בכך כלאיים.

7. K. Browicz, "Prunus", *Flora of Turkey*, ed. P. H. Davis, IV, Edinburgh 1972, pp.

8–12. וראה להלן הערה 10.

8. P. Hanelt, "European Wild Relatives of *Prunus* Fruit Crops", *Bocconea* 7 (1997), pp. 401–408

הראשונות, damson ושזיף דובדבני שייכים למינים נפרדים. לעומת זאת, לפי המיון השלישי, המעודכן, שניהם שייכים למין אחד, וזו הדעה המקובלת היום. כך מובן יותר הדמיון של damascena הרומית לדורמסקן בלשון חכמים. זאת ועוד, על פי גישה זו יש לבדוק את זיהוי שמותיהם של עצי הפרי, ויש אפוא להתייחס בזהירות הראויה לתרגומים של שמות השזיפים המופיעים בספרות הקלסית, כגון תאופרסטוס ופליניוס, כי לא תמיד ברור על מי מהבוטנאים הסתמכו מתרגמיה של ספרות זו. בחקלאות המודרנית בכלל ובענף השזיפים בפרט נעשה ריבוי העצים במטעים על ידי שתילת ענפים או זריעה. מאחר שהזרעים אינם דומים בכול להוריהם, ממעטים בריבוי על ידי זריעה אלא ממינים בודדים. ריבוי של זן תוך כדי שמירה על תכונותיו נעשה על ידי העתקת נצרים או הרכבה. אולם שיטת ההרכבה הועברה לשזיפים רק בתקופה הרומית, כלומר מאוחר יחסית.⁹ לשזיף דובדבני יש יתרון על רוב זני השזיף האחרים בכך שהוא מתרבה בקלות בעזרת נצרים ואף נוהגים לזרוע אותו, ואין צורך בהרכבה של רוכב על גבי כנה. יתרון זה של שזיף דובדבני הקדים כנראה את התפשטותו לארצות אחרות, ואפשר לאתר את זמנה.

ההיסטוריה של דורמסקן-damascena

מסורת גידול השזיפים ביוון ובסביבתה בלא הרכבה מתועדת כבר בימי אלכסנדר מוקדון (המאה הרביעית לפסה"נ) על ידי בן דורו הבוטנאי תאופרסטוס, המדווח על מטעים של *κοκκαμύληα*¹⁰ (קוקומיליאה) ושל *προύμνη* (פרומני),¹¹ שריבו אותם על ידי זריעה.¹² גם הסופר הרומי קאטו הזקן (149–234 לפסה"נ), מתאר בספרו "על החקלאות" כי ריבוי השזיפים

גלעין של שזיף דובדבני – דורמסקן, מחפירות מצדה. צולם במיקרוסקופ אלקטרוני סורק.

9. נראה שהתפשטות של השזיף האירופי ליישוב הציוני בארץ התעכבה בגלל איסור כלאיים, כי במטע המסורתי מרכיבים אותו על שקד. ראה מ' כסלו, "הרכבת שזיף על שקד", אמונת עתיד 63 (תשס"ה), עמ' 55–62.
10. Theophrastus, *Enquiry into Plants*, trans. A. Hort, I–II, Cambridge, Mass. – London 1961, ספר א, פרק 10, 10; פרק 11, 1; פְּרֹתִי בגודל של פגות שקמה (ספר ד, פרק 2, 3). ראה גם במפתח לפי שמות הצמחים.
11. שם, ספר ט, פרק 1 §2.
12. שם, ספר ג, פרק 6 §45.

נעשה על ידי שתילת נצרים ולא על ידי הרכבה.¹³ מתברר אפוא כי בדורותיהם עדיין לא הרכיבו שזיפים, והתפוצה של זנים חדשים הייתה על ידי זרעים או נצרים. יש להניח שהרכבת שזיפים החלה במאה הראשונה לפסה"נ.

העדויות הראשונות על התפשטות הזן דורמסקן (= damascena) משלימות זו את זו. הזן הדמשקאי התפשט דרומה ויובא לארץ ישראל (ומכאן השם דורמסקן), וייתכן שהחלו לזרוע כאן זנים דומים, ששמרו את השם עד תקופת הגאונים.¹⁴ מסתבר שדורמסקנים הגיעו ארצה כפרי מיובש, כמו שזיפים מיובשים בימינו (באנגלית prune), בגלל היובש והחום השוררים באזור, שאינם מעודדים העברה של פירות טריים. העדות הקדומה ביותר הכתובה בעברית של השם היא בדורו של רבי מאיר, באמצע המאה השנייה לספירה:

פירות ארץ ישראל שרבו על פירות חוצה לארץ חייבין. פירות חוצה לארץ שרבו על פירות ארץ ישראל הרי אלו פטורין דברי ר' מאיר. וחכמים או' אף דברים התדירין כגון האגוזין ודורמסקניות ופסיליה ופסלקאות פטורין, ושאר כל הדברים חייבין (תוספתא דמאי א, ט).

הממצא הארכאולוגי הקדום בארץ הוא של גלעיני שזיף דובדבני ממצדה, המזוהה עם דורמסקן (ראה אירור), ובעיקר של גלעיני שזיף הגן, כנראה מזמנו של הורדוס, קודם לשנת 4 לפסה"נ, ובכל מקרה לא מאוחר למרד הגדול בשנת 73 לסה"נ.¹⁵ באתרים אחדים ברחבי אירופה נמצאו גלעיני שזיפים רבים, ובהם כאלה של שזיף מפושק הנכלל היום בשזיף דובדבני: בתקופות פרה-היסטוריות, בתקופה הרומית, בימי הביניים ובעת החדשה.¹⁶

13. Cato, *De Agricultura*, Cambridge, Mass.–London 1935, ch. 133, §2.

14. ראה פירוש רס"ג למסכת ברכות, גנוי ירושלים, ירושלים תשמ"ב, עמ' רל.

15. י' תבק, שגשוג החקלאות בארץ-ישראל בתקופה הרומית על-פי הממצאים הכרטיים ממצדה, רמת-גן תשס"ז, עמ' 117. גלעינים בודדים של שזיף הגן מתקופת מרד בר-כוכבא נמצאו גם במערת הסנדל ובמצוקי כתף יריחו. ראה מ' כסלו וע' הרטמן, "שרידי מזון של יושבי מערות כתף יריחו בסופו של מרד בר-כוכבא", מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, בעריכת ח' אשל וד' עמית, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 153–168. הם נמצאו גם במערת הר ישי, ליד עין גדי. ראה מ"א כסלו וא' שמחוני, "מזונם של שוכני מערת הירישי – מערת מפלט בזמן מרד בר-כוכבא", מחקרי יהודה ושומרון, בעריכת י' אשל, אריאל תשס"ט (בדפוס).

16. ראה למשל, D. Zohary and M. Hopf, *Domestication of Plants in the Old World*³, New York 2000, p. 181; B. Pollmann, S. Jacomet and A. Schlumbaum, "Morphological and Genetic Studies of Waterlogged *Prunus* Species from the Roman *Vicus Tasgetium* (Eschenz, Switzerland)", *Journal of Archaeological Science* 32 (2005), pp. 1472–1480; K. E. Behre, "Formenkreise von *Prunus domestica* L. von der Wikingerzeit bis in die frühe Neuzeit nach Fruchtsteinen

המילה הרומית damascena מוזכרת לראשונה בשנת 77, בספרו של פליניוס "תולדות הטבע". פליניוס מציין שהזן הזה הועבר לפני זמן רב מהרי דמשק לאיטליה, אבל הפרי עסיסי פחות ואינו מצטמק, כי בסוריה השמש חמה ומייבשת.¹⁷ דיוסקורידס, שגם הוא חי במאה הראשונה לסה"נ, משבח את אותם פירות מיובשים מסוריה, ובעיקר מדמשק, אבל מכנה את השזיפים בעלי הפירות הקטנים, ששימשו תרופה לבעיות במערכת העיכול, בשם המסורתי *kokkumhla*.¹⁸ אם כן, damascena היה אחד המינים של *prunus* הרומי.¹⁹ אפשר להניח שהפירות של הזן עברו במאה הראשונה לסה"נ, או אף לפני הספירה, מאזור דמשק לאיטליה בשם damascena, נזרעו, וכך שינו במקצת את תכונותיהם. הפירות והעצים הגיעו עד אירופה הצפונית ואנגליה בשם damson. שם הוא נחשב זן שופע ומבכיר, שפריו כמעט כדורי או דמוי אגס וצבעו כחול-שחור. הפרי העסיסי והמתוק משמש להכנת לפתן וריבות.²⁰

בארץ היה המשך ההיסטוריה של העץ שונה במקצת: השם דורמסקן אבד, אבל בחצרות בתים בכפרים ערביים ובמטעים שהוזנחו אפשר למצוא היום עצים של שזיף דובדבני מהזנים כרוזיה חמוצה, כרוזיה מתוקה וכן זנים אחרים נפוצים פחות. פירותיהם עסיסיים, נאכלים חיים, מתאימים להכנת לפתן וריבה ואינם משמשים כתרופות. העץ הזה מתרבה גם על ידי זרעים, וממילא תכונותיו אינן נשורות קבועות לגמרי.

היות שיש מגוון גדול של צורות בגלעיני הכרוזיה, ואין הבדל משמעותי בין גלעיני כרוזיה מתוקה לחמוצה, לא יכולנו להגדיר לזן את הגלעינים של שזיף דובדבני שהתגלו במצדה. בשני קצות האימפריה הרומית לשעבר – כרוזיה בארץ ישראל ו-damson באנגליה – הפירות עסיסיים ואין מייבשים אותם. עם זאת, יש להניח שהייתה רציפות בגידול של זני שזיף דובדבני כי הם מתרבים בקלות, משמשים כנה

aus Haithabu und Alt-Schleswig", *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft* 91 (1978), pp. 161–179; L. Depypere et al., "Stony Endocarp Dimension and Shape Variation in *Prunus* Section *Prunus*", *Annals of Botany* 100 (2007), pp. 1585–1597.

Pliny, *Natural History*, trans. H. Rackham, I–VI, Cambridge, Mass. – London 1967–1971 (להלן פליניוס, תולדות הטבע), טו 41–43.

T. A. Osbaldeston and R. P. A. Wood, *Dioscorides: De materia medica*, Johannesburg 2000, p. 174.

19. פליניוס (תולדות הטבע יג 51) מביא שמות של 12 זני שזיף (*prunus*) וביניהם משמש ואף גופנן דביק אבל לא דובדבן, המתואר בנפרד (שם, טו 102–105). על גופנן דביק ראה מ' כסלו, "ערף דביק ושימוש בצידי ציפורים", חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ-ישראל, מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס, בעריכת ז' ספראי, א' פרידמן ו' שוורץ, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 179–204.

20. *The Oxford Book of Food Plants*, illustrations by B. E. Nicholson, text by S. G. Harrison, G. B. Masefield, and M. Wallis, London 1969, pp. 66–67.

לזני שזיף אחרים, שומרים במידה רבה על תכונותיהם וגם מסתגלים לשינויי האקלים בבתי הגידול החדשים. הייחוד במוצר מדמשק היה נערץ אולי בשיטה סודית של ייבוש בתנור. בשיטה זו אפשר להבחין על פי הגלעינים שאינם נובטים. המעבר של השם מזן שפריו מתייבש לזן שפריו עסיסי התאפשר בזכות האופי המיוחד של כלל זני השזיף, המייצגים את מגוון הצורות והצבעים, הטעמים והניחוחות של פירותיו. יצירת בני כלאים ואפשרות הריבוי של זני שזיף דובדבני בעזרת זרעים תורמות לטשטוש הגבולות בין הזנים, וכך נפתח פתח לגמישות במשמע של שמות הזנים. יש הבדל בין הסביבה החקלאית-התרבותית באיטליה ובין זו שבארץ. כאן כל זני השזיף התרבותיים היו סחורות או גידולי יבוא. שזיף דובדבני הובא ארצה לראשונה בראשית תקופת התנאים, תחילה כדורמסקנים, פירות כתרופה לבעיות במערכת העיכול,²¹ ומאוחר יותר כעצים במטעים בחקלאות. בתקופה המוסלמית הוחלף דורמסקן בשם הערבי کرز, שנשאר עד היום. במבט לאחור, לא ברור אם כרוזיה מתוקה וכרוזיה חמוצה הן צאצאי דורמסקן; ייתכן שאלה זנים עצמאיים שהובאו מאוחר יותר.

מכל מקום, נראה שהמילה דורמסקן בכתיבים שונים בלשון חכמים מלמדת שהפירות הם שהועברו מאזור לאזור או מחוץ לארץ לארץ²² ולא העץ גופו. ככלל, יש בלשון חכמים נטייה ברורה להבחנה בין העץ לפרי – כמו גפן וענבים ובמיוחד בתמר ותאנה: כאשר המילה מופיעה בצורת הריבוי משמעה פירות, ובצורת היחיד משמעה שם העץ.²³ כך מופיעה דורמסקן בלשון חכמים תמיד במשמע של פרי העץ, פעם אחת כתעתיק בצורת היחיד – דרמסקינא, ולרוב בצורת הריבוי, כי הפירות הם ששימשו בעיקר כתרופה.

הרקע הלשוני של דורמסקן

כיצד מתפרשת הצורה דורמסקן? העיר דמשק נקראה בארמית בשם דרמסק (ברי"ש דיסימילטורית); הרי"ש גורת תנועת u או o לפניו כמו קרדום < קורדום,

21. ראה תוספתא, תרומות ז, יג; תוספתא, בבא מציעא ז, ד.

22. ראה תוספתא, דמאי א, ט.

23. ראה ח"י קוסובסקי, אוצר לשון המשנה², א-ד, תל-אביב 1961, ערכים "תאנים" ו"תמר". הנה דוגמאות לעצי פרי אחרים: "הקרוכים מביאים התאנים והענבים, והרחוקים מביאים גרורות וצמוקים. והשור הולך לפניהם, וקרניו מצופות זהב. ועטרת של זית בראשו" (ביכורים ג, ג); "כל שאין תחלתו אוכל אבל סופו אוכל, כגון פירות אילן, פטור בתחלתו וחייב בסופו. [...] האלטרין, ההפרסקין, והאסטרובילין – משייעשו קלפה. האגוזים והשקדים משייעשו מגורה" (תוספתא מעשרות א, א). עם זאת, כאשר הכוונה לעצים רבים השם נכתב בצורת הרבים, למשל: "מלבנות התבואה שבין הזיתים" (פאה ג, א), וכשהכוונה לפרי יחיד – השם נכתב בצורת היחיד: "יורד אדם לתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה, אשכול שבכר, רמון שבכר" (ביכורים ג, א).

קרסול < קורסל.²⁴ שם הפרי נזכר בספרות התלמודית עשר פעמים: שש פעמים בוי"ו (דורמסקנ*) וארבע פעמים בלי וי"ו (דרמסקנ*). נוסף על כך נזכר עשרות פעמים בספרות התנאים והאמוראים ר' יוסי בן דורמסקית, שהעיד על עצמו שמוצאו מדמשק (ספרי דברים, א). כלומר הצורה השגורה היא בוי"ו. מעניינת החלוקה בין העברית לארמית. בארמית באה רק צורת היחיד דורמסקנא (ירושלמי ביצה ג, ב [סב ע"א]) ודרמסקינא (ירושלמי שבת א, ז [ד ע"א]), ואילו צורת הריבוי תמיד בעברית (שש פעמים): דורמסקני/ד(ו)רמסקניות. מצורות אלו ניתן להניח ולגזור את צורת היחיד דורמסקן או דורמסקנית. אחדים משמות עצי הפרי והפירות בלשון חכמים מסתיימים בסופית כזאת, כגון דכדבניות/דמדמניות (עבודה זרה ב, ז; ירושלמי שבת א, ז [ד ע"א]; ועוד), גגדניות, כפניות (בבלי ברכות נו ע"ב). ייתכן שהצורן -ān נוסף לשם הבחנה בין דורמסקי, בן דמשק, ובין דורמסקן, דורמסקנית, שזיף מדמשק. ושמה הסופית הזאת (-ān) נגזרה כשם ייחוס בעקבות צורות דוגמת טברני וחיפני, או משם הפועל (agentis nomen), דוגמת ותן ורחמן.²⁵ לעומת זאת, את הצורה דרמסקינא, הבאה רק בירושלמי שבת א, ז (ד ע"א), אפשר להסביר כהשפעת הצורן הרומי ēn של שם התואר damascena,²⁶ אך היא חריגה.

הרקע הלשוני של אחון

אפשר שביסוד השם שציין 'שזיף' עומד חֹוֹחַ, בערבית,²⁷ ובשפות אחרות בנגזרות שונות: בסורית – חחוניתא; בארמית בבליית מאוחרת – חחא או חחאא. בעברית – אחוניות, ובארמית ארץ-ישראלית – אחוניתא, בהחלשת החי"ת הראשונה, או בידול החי"ת הראשונה לאל"ף. hāh עומד גם בבסיס שם הקרן חוֹחַ ובארמית חוֹחָא. מן hāh התפתח חֹוֹחַ (hawh) בערבית; חֹחָא, חוֹחָא, חוּחִיתא, חחוניתא בסורית; חאחי (כריבוי) בארמית בבליית.²⁸ אצל היהודים תושבי הארץ בארמית גלילית – אחוניתא

24. במקרא מופיעה הצורה דִּרְמֶשֶׁק שש פעמים, בדברי הימים, והצורה דוּמֶשֶׁק פעם אחת, במלכים ב טז, י. בספרות חז"ל: פעם אחת דרמשק (ירושלמי קידושין א, ח [סא ע"ד]), ופעם אחת דרמסקוס במקבילה (בראשית רבה מד, יט-כא). במגילת בראשית מקומראן – דרמשק; בסורית: דרמסק.

25. עיין מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 83–84.

26. פליניוס, תולדות הטבע, טו 43. צורת היחיד היא damascenum.

27. עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 231–234.

28. M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002, p. 448; C. Brokelmann, *Lexicon Syriacum*²,

Halle 1928, p. 226; הלכות גדולות, ונציה, דף ז ע"ג.

ובריבוי אחונייא,²⁹ ובעברית – אחיניות³⁰ או אחוניות (כתובת רחוב, שו' 18)³¹ – במשמע של 'שזיף'.³² יש כאן הרכבה של הסופית 'ונית על הבסיס אח. זו דרך ההקטנה בסורית וכדוגמת כלוניתא 'כלה קטנה', אדנוניתא 'אוזן קטנה'.³³ אך אפשר שאחון אינו קשור אל חוח, והוא צורה עצמאית. חחונית/אחונית היה שמו של איזה עץ פרי בשפות השונות, ובמקרה לא נודמן קדם. כאמור, השם במשמע של קוץ או שיח קוצני מופיע בערבית ובארמית, וכן באכדית ובתיגרה, אבל לא במשמע של שזיף בטקסטים עתיקים או בשפות עתיקות. ועוד, בבואנו לדון על מקורה של מילה זו יש לקחת בחשבון את תהליך ההתפשטות של מטעי השזיפים מיוון, טורקיה או הרי הקווקז אל המזרח הקרוב.³⁴ כאמור, חקלאות השזיף החלה בתקופה היוונית, ולכן לא סביר שהשם ח'וח' לשזיף הועתק משמו של האפרסק, כי הוא הגיע לאזורנו רק בתקופה הרומית.

אם כן, מהיכן הגיע השם ח'וח' לשזיף? אפשר שח'וח' היה שמו של עץ הבר ופירותיו. הרי לפני כן גידלו עצים בודדים בגנים או בשולי שדות או אכלו את פירות הבר של שזיף. בחורשים של הגלילות הצפוניים והגבוהים של ארץ ישראל וירדן, וכן בסוריה ולבנון, גדל בר שזיף הדב (*Prunus ursina*). זהו עץ נמוך שפריו הכדורי הבשרני והחמצמצ נאכל, קוטר 2–3 ס"מ, צבעו סגול-אדום או צהוב.³⁵ השם בעברית הוא תרגום שמו הערבי *خوخ* או *خوخة الدب* (כך שם הלוואי בלטינית). אף על פי שהשם מורכב, אפשר שזהו שם קדום ולא נגזרת של *خوخ* – שמו של שזיף אירופי – העץ שהובא אל האזור בתקופה היוונית-רומית.

תגובה לביקורת

בביקורתו מביא זהר עמר ארבע שאלות ותמיהות: (א) מדוע יש שוני במספר הגלעינים בדיווחים; (ב) מהו הקשר בין דורמסקן לשזיף דובדבני; (ג) לדעתו, דורמסקן ואחון הם שמות נרדפים לשזיף, ולא כפי שכתבנו; (ד) מדוע לא נעזרנו בנתונים הרבים מהתקופה המוסלמית. להלן תשובותינו.

א. עבודת המחקר בזיהוי הגלעינים שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות עם זנים מסורתיים של עצי פרי הייתה כרוכה בנסיעות רבות בעונת הבשלת הפירות לכפרים

29. ירושלמי ברכות ו, ב (י' ע"ב-ע"ג). ראה אחוניתא אצל G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905, p. 174 §35.

30. ירושלמי דמאי ב, א (כב ע"ד).

31. י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 89–159.

32. I. Löw, *Die Flora der Juden*, III, Vienna–Leipzig 1924–1934, pp. 165–166.

33. T. Nöldeke, *Compedius Syriac Grammar*, London 1904, pp. 79–80 §131.

34. זהר והופף (לעיל הערה 16), עמ' 178–181.

35. זהר (לעיל הערה 2), עמ' 24.

ערביים בוואדי ערה ובגליל, שם מגדלים זנים מסורתיים מימי קדם או שעדיין ברשותם זנים כאלה. כך בנינו במשך שנות המחקר אוסף השוואה מסודר הכולל מגוון גלעינים מעצי הפרי המסורתיים בארץ. יחד עם זאת, חזינו בתופעה של 'עולם הולך ונעלם', בייחוד בעצי פרי גלעניים – שזיפים, משמש ואפרסק. כעת, בשעתם האחרונה של הזנים, מקימים ומשלימים גנים ובהם מטעים עם אוסף של עצי שזיפים ועצי פרי אחרים ממגוון הזנים המסורתיים בארץ. תוך כדי פיתוח אוסף ההשוואה, חזרנו והגדרנו את הגלעינים שנמצאו במצדה וגם זיווגנו קשוות בודדות לגלעניים; כך עדכנו את מספר הגלעניים ואת זיהוים. בסך הכול, מתוך 98 גלעיני שזיף שנמצאו, זוהו שלושה זנים מסורתיים של שזיף אירופי, הנקראים היום בפי ערביי הארץ פֶּרְקוּק (35 גלעניים), גִּ'רְנֶק אחמדי (27), ח'ז'ח' (7).³⁶ 20 גלעינים קטנים ועגולים זוהו כשזיף דובדבני. התקשינו לזהות לזן 9 גלעניים שבורים.

ב. כאמור, שזיף דובדבני במשמעו הרחב כולל גם את זני הכרו המקומיים וגם את ה־damson. הדמיון לדובדבן הוא חיצוני ושטחי, ומבחינה בוטנית שזיף דובדבני קרוב יותר לשזיף אירופי מאשר לדובדבן. הדמיון בין גלעיני שזיף דובדבני ממצדה וגלעניים עתיקים מאירופה מצדיק את זיהוים עם דורמסקן ועם damascena.

ג. שני שמות לשני מיני השזיף מופיעים בספרות חז"ל – דורמסקן ואחון. לדעתנו, דורמסקן הוא שזיף דובדבני, ואחון הוא שזיף אירופי. כאמור, שמות נרדפים אינם בהכרח שמות זהים במשמעם. לעתים המשמע של אחד מהם הוא רחב יותר ולעתים מצומצם. כך בנומנקלטורה הבוטנית וכך במילונים. הערוך אינו מביא את הערוך אחון במשמע שזיף, ולכן אין זה מפתיע שהוא מתרגם דרמסקן "פרוגנא". גם פליקס אינו מצביע על שמות נרדפים, אלא מביא מקבילות עם חילוף לשון, תופעה מקובלת בלשון חכמים.³⁷ נראה לנו שהכוונה בפירוש רס"ג,³⁸ וכן בערוך ואצל

36. לברקוק פרי חום כהה, בינוני בגודלו; לג'רנֶק אחמדי פרי אדום-שחור גדול; לח'ז'ח' פרי אדום-סגול מוארך. אם כן, זנים אלה פרֶם כהה ונראה שזוף, ומכאן מסתבר תרגומו של רש"י, "פרונ"ש", למילה שזפין בבבלי יומא פא ע"א: "אמר רב שיזבי אמר רבי יוחנן: זר שבלע שזפין של תרומה". ועיין בפירושו של רבנו חננאל, שהכוונה לתרופה משלשלת. חקלאות השזיף המודרנית החלה בארץ בשנת 1907 (ראה א' גור, י' גרמי וש' שפיגל, השזיף, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 17). בתוך כשלושה עשורים התבססה המילה שזיף בעברית החדשה. ראה הודעת מערכת, "כלובי-צפרים בפרדסים וגנים", החקלאי א (תרע"ב), עמ' 170; י' קלוזנר, "אילנות ופירות", שפתנו א (תרע"ז/תרפ"ג), עמ' 12; י' גרובסקי, מלון השפה העברית², תל-אביב תרצ"ח; א' איג, מ' זהרי ונ' פינברון, מגדיר לצמחי ארץ-ישראל, ירושלים תרצ"א, עמ' 174. אבל ראה י' פליקס, עצי פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 251.

37. ראה פליקס, שם, עמ' 235. השווה "זיתי כבש" (תרומות ב, ו) ו"קלופסין" (תוספתא תרומות ד, ד). ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים-תל-אביב תשכ"ד, עמ' 1.

38. רס"ג (לעיל הערה 14), עמ' רל. נראה שרס"ג התלבט בתרגום בין שתי מילים שמשמען כולל שני מינים והעדיף אנג'אץ (שזיף אירופי ושזיף דובדבני) על פני כרו (דובדבן ושזיף דובדבני).

בירוני,³⁹ שדורמסקן הוא אחד הזנים של שזיף ולא שם נרדף שווה במשמעו. עם זאת, אין לשלול את האפשרות שהייתה חפיפה במשמעים של שני השמות. ד. דורמסקן שימשה בלשון חכמים ונעלמה בימי הביניים. אחון נשארה עד היום בערבית. אכן, בשפה הערבית קיימת התופעה של נדידת שמות של עצי פרי ממשפחת הוורדניים, כגון אנג'אס, שמשמעו 'אגס' וכן 'שזיף'. וייתכן שגם בעברית הייתה תופעה דומה, ואין לשלול את האפשרות ששתי המילים היו חופפות במידה זו או אחרת. תודתנו נתונה לפרופ' זהר עמר על הערותיו החשובות.

סיכום

מסקנתנו היא שהמילה דורמסקן בלשון חכמים נרדפת למילה damascena הרומית, בדומה ל-damson, כולם זנים של שזיף דובדבני. החל מהמאה הראשונה לפסה"נ או לסה"נ יוצאו הפרות המיובשים של דורמסקן-damascena כחומר רפואי מדמשק אל רחבי האימפריה הרומית – מארץ ישראל במזרח ועד איטליה במערב – ורק מאוחר יותר ניסו לעבור לייצור מקומי. העדויות ההיסטוריות מאפשרות לתארך את שלב המעבר: באיטליה "שנים רבות" לפני שנת 77 לסה"נ ובארץ ישראל בדורו של רבי מאיר. בשתי הארצות לא עלה יפה ייבוש הפרות מהייצור המקומי, אולי בגלל הריבוי על ידי זרעים מפרות מיובשים מיובאים, בעוד שבסוריה ריבו אותם בעזרת נצרים. מכאן המסקנה ש-20 הגלעינים של שזיף דובדבני שנמצאו במצדה הם שרידים של פרות מיובשים – דורמסקנים – שיובאו מדמשק ושימשו חומר רפואי לבעיות במערכת העיכול, וכך גם גלעיני שזיף אירופי – כהיום.⁴⁰ בסופו של דבר, העדפנו את ההצעה שדורמסקן זהה לשזיף דובדבני, ואת הקשר שלו ל-damascena.

השערנו לגבי אחון בלשון חכמים – ייתכן שח'וח' התגלגל משמו של שזיף הדוב, ומן התקופה הרומית ואילך כלל המשמע שלו גם שזיף אירופי.

39. Al-Biruni's Book on Pharmacy and Materia Medica, ed. H. M. Said, Karachi 1973, p. 17

40. ג"מ קאדאנס, אנציקלופדיה למזון טבעי, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 189.

Summaries

Adina Moshavi

Focusing in Biblical Hebrew

It is generally accepted that the basic word order in biblical Hebrew is verb-subject-object. Preposed constructions, in which a subject, object, or adverbial precedes the verb, are pragmatically marked, serving a variety of discourse functions. In a previous article I showed that topicalization and focusing are the most common functions of preposing, and examined the phenomenon of topicalization in depth. The present article offers a comprehensive syntactic and pragmatic analysis of focusing. The analysis is based on all of the focused clauses in Genesis and additional occurrences from Exodus–Kings.

A precise definition of focusing in biblical Hebrew is proposed, drawing on psycholinguistic research on text comprehension. The preposed constituent in the focused clause identifies an unknown element in an activated proposition. The source of the activated proposition may be the previous sentence in the text or conversation, or the conversation's extralinguistic context. Activation frequently goes hand-in-hand with presupposition, but in requests and commands presupposition is usually not involved. A biblical focused clause can be translated with a cleft sentence only when the activated proposition is presupposed as well.

Focused clauses may be identificational, descriptive, substitutional, or additive, depending on the relation the focus bears to previously activated values for X. The four types are partially distinguished by their forms: substitutional clauses may be introduced by a contrastive adverb; additive clauses generally start with the conjunction ו, while the other two types are nearly always asyndetic. Additive focusing and the focusing adverb כִּי are similar in function, but the latter relates to presupposed and not necessarily activated information. In the stylistic device known as the “repeated predicate” structure, a single idea is intentionally formulated as

a pair of clauses, the second of which is focused. The purpose of such a structure may be to draw the addressee's attention to the focused constituent, but may at times be purely aesthetic in nature.

Yitzhak Avishur

הוֹת רשעים and גֹּהֵר in Light of a New Ugaritic Text

The verb **גֹּהֵר** which appears in the stories of Elijah and of Elisha (1 Kings 18:42, 2 Kings 4:34–35) can now be explained according to the same root found in a new Ugaritic incantation text: *ghrt phm wšpthm*. The Hebrew verb **יִגְהֹר** is generally interpreted as to bow or to sleep, according to the Aramaic verb *ghn/ghn* or the Arabic verb *jhr*. But we now know that the Ugaritic root *ghr* belongs to the context of *ph* and *šptym* (mouth and lips); this context suits the actions performed by Elijah and Elisha, which proceed from exhalation, to a whisper, to speech, and to prayer. Elijah places his head between his knees and whispers and prays; Elisha inhales, exhales, breathes into the boy's mouth, and whispers something. Such actions are essentially witchcraft, as transpires from the Ugaritic passage, which is an incantation against evil forces and where *ghrt* is associated with actions against *rbbn* and *ksfm* (i.e., sorcerers), and from the biblical texts. The Arabic verb *jhr* is also connected with prayer. Our concern in the Bible is with two folktales about witchcraft: in the story of Elijah it is the miracle of rainfall, and in the story of Elisha it is the miracle of the child's revival. The magical nature of the Elijah story has been noted by scholars in connection with the text under discussion here: "And he placed his head between his knees and whispered to the ground" – an action for which parallels are found both among Arab dervishes and among other groups in Egypt, as a means of bringing rain. Thus the verb **גֹּהֵר** now has etymological grounding and a satisfactory interpretation. In addition, the Hebrew expression **הוֹת רשעים** (Prov. 10:3) is compared to the Ugaritic expression *hwt rs^c* which also appears in the above-mentioned incantation.

Azzan Yadin

תינוק

Although in mishnaic Hebrew תינוק usually denotes ‘child’, this article argues that in some instances תינוק can mean ‘servant’ or ‘apprentice’. In this it resembles biblical Hebrew *na’ar*, Greek *pais*, and Latin *puer*.

Bernard Septimus

חננתו למאה פרי: From Early Piyyut to the Babylonian Talmud

A well-known aggadic tradition, cited in the Babylonian Talmud (*Sanh.* 89b), provides the “missing background” to the Aqedah. It has Satan indict Abraham before God: מכל סעודה פרי בטן: לא היה לו תור אחד או גזול אחד להקריב לפניך? חננתו למאה פרי בטן. The clause חננתו למאה פרי בטן is, in this linguistic context, anomalous: חנן and פרי בטן belong to the vocabulary of biblical, not mishnaic, Hebrew; and the intrusion of the adverbial, למאה שנה, between the verb and its object is syntactically irregular.

A strikingly similar formula is found in an early anonymous *piyyut* (איתן לימד דעת) that invokes the merit of Abraham and the Aqedah: its address to God includes the clause: חננתו למאה פרי, which by paytanic standards is hardly idiosyncratic. I therefore suggest that the aggadic tradition put this poetic formula in Satan’s mouth as a literary flourish. Early transmitters of the Talmud (who may have missed the allusion) expanded this clause to חננתו למאה שנה פרי בטן. The ellipses are still present in R. Ḥananel’s reading: חננת למאה פרי (though חננתו lost its pronominal suffix there).

This finding confirms a geonic tradition according to which the *piyyut* איתן לימד דעת was in use during the amoraic period. That tradition also identifies the *piyyut*’s original liturgical function: to serve as the augmented version of the Redemption *berakhah* that talmudic sources prescribe for the Amidah of public fast days. This is confirmed by

analysis of the *piyyut* itself, which skillfully transitions to the language prescribed for the conclusion of the augmented *berakhah*. It is now recognized that the linguistic/stylistic innovations of early *piyyut* are found in compositions from the talmudic period. These have nevertheless been termed “pre-paytanic” by scholars who maintain that *piyyut* proper must be a poetic version of the statutory prayers. The liturgical role played by *איתן לימד דעת* suggests that there was at least some *piyyut* proper in the talmudic period. Our little story is thus relevant to the larger questions of the antiquity of *piyyut* and its relationship to talmudic-midrashic literature. It suggests that some *piyyut* was established early enough to influence talmudic literature; so the lines of influence between them are not necessarily unidirectional. The text of the *piyyut* is published and provided with commentary.

Aharon Maman

ורחב לרב: Rabbi Judah ben David Ḥayyūj's Version

According to Ḥayyūj's third work, *Kitāb al-tanqīṭ* (The Book on Vocalization), his reading for Isa. 60:5 was *ורחב לרבך*, from $\sqrt{rh}^v$ with *he*, not with *het* as the *textus receptus* reads (as cited in the title of this article). Later scholars, such as Rabbi Judah ibn Baḥ'am (Spain, third quarter of the 11th century CE) and Rabbi Tanḥum Hayrushalmi (Egypt, 13th century), among others, criticized Ḥayyūj for this reading, held to be incorrect. A concise version of Ḥayyūj's fourth book, *Kitāb al-Nuṭaf*, a grammatical commentary to the Prophets, recently discovered among the Cairo Genizah manuscripts preserved in the Russian National Library at St. Petersburg, shows that Ḥayyūj actually read *ורחב*, as in the *textus receptus*. To solve this contradiction, I suggest that after the publication of *Kitāb al-tanqīṭ*, Ḥayyūj discovered more reliable manuscripts of the Bible, which enabled him to supply the correct reading in *Kitāb al-Nuṭaf*; for some unknown reason, however, he never published a revised version of his third book (or perhaps such a revised version never reached us or earlier scholars). Medieval scholars continued to quote Ḥayyūj's *Kitāb al-tanqīṭ* because *Kitāb al-Nuṭaf* disappeared soon after its composition, only to be discovered in Jerusalem in 1060 by the Karaite scholar Ali ibn

---

Sulayman, who created the compendium as the colophon attests. This compendium in turn disappeared until recently.

Chanoch Gamliel

The Root of the Hebrew Verb: Rashi's View

The publication of Ḥayyūj's works on the weak and geminate verbs in Hebrew marked the inception of a new, creative epoch in the history of medieval Hebrew grammatical writing. Modern studies of Hebrew linguistic literature regard his theory of the tri-radical root and its modifications as *the* major contribution to medieval Hebrew linguistics. Ḥayyūj's approach was opposed to that of his predecessors, mainly that of Menaḥem ben Saruq, who laid out a totally different approach in his *Maḥberet*. Menaḥem assumed that the basis (*yesod*) of the word was only those letters that appear in all the forms, declensions, and derivatives of a particular group of words.

This paper examines some exegetical comments from Rashi's commentary to the Torah that relate to this issue. Careful analysis of his comments reveals that Rashi considered the differences between verb declensions as the crucial factor for differentiating between the roots. He applied his method systematically, in opposition to Menaḥem's, and sometimes even the rabbinic, view. Rashi's concept has close affinities to that of Ḥayyūj, who focused on the derivational process and its modifications as a major theme in his theory; it lacks, however, Ḥayyūj's terminological-theoretical basis. It seems that, as for other grammatical issues, Rashi reached this concept independently. This fact calls for a reevaluation of his role in Hebrew linguistics.

Ilan Eldar

The Theory of Hebrew Vowel Length in Judah Halevi's *Kuzari*

The present article provides a detailed examination of Judah Halevi's phonological theory as presented in *Kuzari*, Book Two, chapter 80. This chapter, devoted mainly to the issue of vowel length in Hebrew, illustrates Halevi's quantitative approach, which was based on the theory of quiescents as developed by Menaḥem's disciples and improved by Judah Ḥayyūj.

Halevi integrated this theory with the philosophical theory of impositions, the roots of which lie in Stoic grammar and philosophy. Through an original combination, Halevi created a unique phonological theory that enabled him to link the Tiberian vocalization of the Bible (which reflects a Hebrew reading tradition of seven vowels) with the Spanish five-vowel tradition. Judah Halevi's theory of vowel length was the grammatical basis for his opposition to the introduction of Arabic meter to the Hebrew poetry of Spain.

Einat Gonen

The Influence of the Rule of Vowel Reduction on Vowel Changes in Spoken Hebrew

Based on review and statistical analysis of field research, this paper surveys the vocalic changes in nominal inflection that are the result of the Rule of Vowel Reduction. The findings showed that a new standard system, distinct from the classical one, is in the process of consolidation in modern Hebrew and is augmented by phenomena associated with vocalic changes stemming from the Rule of Vowel Reduction. For some categories, such as plural and inflected forms, the vocalic changes that correspond with inflectionally motivated stress alteration are notable and significant. However, for other categories, especially construct state

forms, the regularity of the operation of vocalic changes has been destabilized. This paper tries to describe the extent of the realization of the vocalic changes in the spoken reality of the Hebrew language.

Rivka Halevy

The ‘Load’/‘Spray’ Alternation in Hebrew

The העמיס/ריסט (load/spray) alternation – whose participating verbs relate to the transfer of things in containers or the application of substances to surfaces – is a subtype of what is traditionally referred to as “locative alternation”. Characteristic of the load/spray alternation is the possibility to encode what is expressed in the nominal group in one variant, in the prepositional phrase in the other. The article suggests some new insights into the locative alternation of Hebrew verbs of this type. The so-called holistic-partitive approach is reexamined and some of its weaknesses shown. Instead of focusing on syntactic function as triggering the holistic-partitive interpretation, attention is drawn to other elements such as semantic function and determiners. It is claimed that the difference at stake here is dispersive versus applicative meaning. The article also shows that the topicality-alternating structures correlation is not as simple and systematic as often described in the literature.

Gabriel Birnbaum

Shimon Sharvit, *Tractate Avot through the Ages: A Critical Edition, Prolegomena and Appendices*, Jerusalem: Bialik Institute, 2004, 307 pp.

It is rather surprising that, as yet, no authorized scholarly edition of the entire Mishna has been produced. Rather, editions of individual tractates have appeared, published by different editors using various methods. After lengthy consideration, Sharvit chose to produce a diplomatic, rather than an eclectic, edition of the text of *Avot*, accommodated to this tractate’s unique characteristics. As the base text he transcribed MS Kaufmann, considered the best complete text-witness to the Mishna.

Graphic means were used to reflect the literary structure and quasi-poetical style of the tractate's maxims.

Because *Avot*, more than any other mishnaic tractate, has an abundance of text-witnesses, including Geniza fragments and prayer books, this compelled the editor to select only the more important representatives. One apparatus reflects the manuscript versions: MSS Kaufmann; Parma; Lowe; London 442; and Oxford 404, known as Maimonides's autograph; alongside seventy Geniza fragments, selected out of hundreds, according to specific criteria. A second apparatus comprises the *Avot* text found in prayer books, arranged by geographical provenance, i.e., Italian, Eastern, Sephardi, Ashkenazi, Yemenite, Balkan, and versions found in commentaries to *Avot*. The editor's lucid presentation successfully reflects the complex variations between the versions. This book also contains a very valuable annotated catalogue of manuscripts, including the Geniza fragments. It also has four appendixes that treat different aspects of the *Avot* text and the custom of its recitation in the synagogue on the Sabbath.

From now on, those seeking to become acquainted with tractate *Avot*, its versions, commentaries, and recital customs, must take Sharvit's edition as their starting point. And, in spite of *Avot*'s distinctiveness, Sharvit's exemplary edition can serve as a model for editions of other mishnaic tractates.

Gabriel Birnbaum

Shimon Sharvit, *Language and Style of Tractate Avot through the Ages*, Beer-Sheva: Ben-Gurion University of the Negev Press, 2006, 280 pp.

This thorough, original, and balanced study of mishnaic Hebrew is an updated adaptation of the author's groundbreaking study of the language of *Tractate Avot* (Ethics of the Fathers) undertaken thirty-two years ago, based on the then still nascent knowledge and methodology in this field. Unlike other mishnaic tractates, *Avot* does not consist of halakhah – religious-legal instructions – but rather of ethical sayings, beliefs, and moral guidance. Such discourse is naturally expressed in archaic language, which explains the greater presence of biblical linguistic traits in *Avot*. This complicates the study of this tractate, for it is difficult to

distinguish between genuine archaic language and “corrections” by late copyists ignorant of authentic mishnaic Hebrew traits and who therefore tended to accommodate the text to biblical standards. Sharvit uses his erudition, discretion, and linguistic intuition to address this problem. The book abounds with new findings in mishnaic Hebrew phonology, morphology, and syntax.

A unique feature of this study is the enormous variety of text-witnesses consulted by the author; in addition to the three “basic” codices (MSS Kaufmann, Parma, and Lowe) he included hundreds of Geniza fragments, prayer books representing different rites, and the testimony of early mishnaic commentators.

The reviewer found several items in need of additional updating, especially after the release of the database of the Historical Dictionary of the Academy of the Hebrew Language for public use. Lack of indexes, careless editing, and misprints should be corrected in future editions. These, however, do not diminish from the significance of this research.

Joseph Geiger

Moda

Although traditional and modern commentators alike agree that *moda* (which occurs only in y. *Pesah*. 3:12, 9d) refers to a foodstuff that may leaven, to date none have noticed that it is a loan-word from the Greek $\mu\omega/\delta\alpha$ ‘wheat-groats’.

Uri Mor

A Note on the Hebrew Loan Bill XHev/Se 49

The form ואשה in XHev/Se 49 (line 9: ואשה את השטר הוא תסלע הזוא) is ambiguous. It can be interpreted either as ‘I shall carry’ (=I shall receive) from the root

נש"א, or as 'I shall claim' from the root נש"י, which parallels the Aramaic root רש"י. Based on two lexical considerations, I argue that the first interpretation, 'receive', is the more likely. First of all, the Hebrew root נש"י, in the sense of 'claim', occurs only in the Bible and in the Babylonian Talmud and is not found in the Palestinian literature. Because this is a Hebrew verb, chosen especially for a Hebrew document, and not an Aramaic one, this rules out the assumption that here a Babylonian lexeme made its way into the Palestinian region; in Aramaic, the meaning of נש"י is 'to forget'. Secondly, in the Aramaic and Nabatean documents from the Judean desert, רש"י denotes only 'authority' and 'permission', and not 'claim' as in Eastern Aramaic and in Akkadian. This root is also found in the Hebrew documents from the Judean desert (רשי, רשות), and apparently the scribes felt no need to replace it.

Yaron Lisha

The Relationship between the Verbs

ייער and ייאר (*b. Suk. 29a*)

The printed version of *b. Suk. 29a* reads: איבעיא להו: עד שיעור או עד שיאור. In Yemenite manuscripts, on the other hand, the two verbs are attested as שיייער and שייאר. In my paper, I argue that the form ייאר (*qal*) is the product of a tendency observed in both the Tiberian as well as the Babylonian vocalization systems for the /u/ stem-vowel of verbs II/weak to be replaced by /a/ in the 'short' form of the imperfect in those cases where the third radical is either a guttural or *resh* (i.e., יסור → ויִסַּר). The unexpected form ייער (*nif'al*), in turn, appears to be a case of the extension of this tendency to the *nif'al* stem in the immediate environment of the *qal* form.

David Talshir

Between דִּרְבֵּן and דִּרְבֵּן

At its most recent session, the plenum of the Academy of the Hebrew Language elected to change דִּרְבֵּן 'porcupine' to דִּרְבֵּן, in line with the current pronunciation by Hebrew speakers. This note challenges this decision based on the following reasons: (1) the form of the word as set by its innovator Aharoni is דִּרְבֵּן; (2) all Hebrew dictionaries use דִּרְבֵּן (with a *pataḥ*) in their entries for 'porcupine', and distinguish between it and דִּרְבֵּן; and (3) the entry דִּרְבֵּן has multiple meanings (six, in the Even-Shoshan dictionary), one of which designates 'quill' (of the porcupine), and it seems superfluous to add yet another meaning.

Zohar Amar

The Contribution of Arabic Sources to the Identification of Types of Plums in Ancient Isarel

Medieval transmissions of traditions serve as an important link for the identification and interpretation of plant names and other terminology found in rabbinic literature. One example relates to names for the plum: דִּרְבֵּן and דִּרְבֵּן. These and similar words, which appear in the Babylonian and Jerusalem Talmuds, as well as in Syriac and Arabic, are synonyms for the cultivated plum (*Prunus domestica*).

In contrast, *Prunus cerasia* belongs to the general designation for all types of plums. Differentiated in the writings of some of the ancients from the *Prunus domestica*, due to its small, rounded shape it has been more frequently identified as the cherry. It seems that this species receives no mention in rabbinic literature and first appears only in medieval literature. The botanical-archeological findings of this species from the Roman period constitute, then, the oldest evidence of its cultivation in the land of Israel and, at present, represent an appearance predating its first mention in historical records by a millennium.

Mordechai E. Kislev, Yonit Tabak, and Orit Simchoni

Identifying the Plum Names דורמסקן and אחון

We propose that the word דורמסקן used by the rabbis is a synonym for the Roman *Damascena*. It is similar to the English *Damson*, which is used for varieties of the cherry plum (*Prunus cerasifera*). Beginning in the first century BCE or CE, the original dried fruits of דורמסקן–*Damascena* were shipped as a medicinal product from Damascus across the Roman Empire, from the land of Israel in the east to Italy in the west. Only later were attempts made to produce them locally. Historical evidence enables the dating of the transitional stage: in Italy “many years” before 77 CE, and in the land of Israel during the time of Rabbi Meir. Attempts to dry fruits from local produce did not succeed in either country, perhaps because new plants were grown from the seeds of imported ones, which interfered with their ability to be dried. In Syria the plant was propagated from shoots. We therefore conclude that the twenty cherry-plum stones found at Masada are the remains of dried fruits – דורמסקן – that were imported from Damascus and used for treatment of the digestive system, as are the prunes of the European plum today. We suggest that דורמסקן is identical to the cherry plum, both because of the stone morphology as well as the linguistic similarity between דורמסקן and *Damascena*.

We also suggest that the name for the fruit called אחון and חוח by the rabbis was derived from the Semitic name of the local wild bear’s plum (*Prunus ursine*) and that, from the Roman period on, these names were used to refer to the European plum (*P. domestica*).

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ואחד, חוברת שלישית ורביעית
אלול התשס"ט

ירושלים התשס"ט

"לשוננו" יוצא לאור בסיוען של הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
ושל הקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נילי לנדסברגר

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התש"ע

הפקה: עירית בריס

סָדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, גבעת־רם, ירושלים 91904
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור, ובלוויית תקציר באנגלית, על פי
ההנחיות המתפרסמות בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114.
המערכת לא תטפל במאמרים שיימסרו בלא תקציר ושלא בהתאם להנחיות אלו.

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שבעים ואחד, חוברת ג-ד, התשס"ט

תוכן העניינים

מאמרים	יוסף עופר
כתוב וקרי: פשר התופעה, דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים עליה (המשך)	255
אלכסיי (אליהו)	
יודיצקי	דבֿש ודומיו
מירב (טובול) כהנא	הטטרלמה והטטרילמה במשנה ובתוספתא (חלק ראשון)
שמעון שטובר	מובאה חדשה מתוך כתאב אל־נתף לר' יהודה חיוג'
תמר צבי ויעל רשף	הבינוני הפועל והבעת הזמנים בעברית
שמואל בולוצקי	שכיחות ופוריות במערכת הפועל של העברית הישראלית
ורד סיידון	"ראה", "שמע" ו"הרגיש": מתפיסה חושית לתפיסה שכלית – עיון תחבירי־סמנטי בעברית בת זמננו
עינת גונן	האם חוק החיטוף פעיל בעברית המדוברת?

הערות ותגובות	רפאל בנימין פוזן
שקיע ארמי אצל הקלירי?	417
בין "גאל ישראל" ל"גואל ישראל"	421
לחשים בקדם־כנענית בכתבי הפירמידות	425
על פסוקי התוכן בעברית ודרכי חקירתם	429
בעקבות דברי פרופ' אורנן	439

ביקורות	חיים א' כהן
מסורות לשון חכמים באיטליה	441
אלכסיי (אליהו)	
יודיצקי	שערי לשון
יוסף תדגי	מילון של המרכיב העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה
	481

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900 • yyofer@walla.com

ד"ר אלכסיי (אליהו) יודיצקי, רח' החיד"א 63/19, באר-שבע 84757 • yudickya@bgu.ac.il

ד"ר מירב (טובול) כהנא, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900 • meiravtu@gmail.com

ד"ר שמעון שטובר, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900 • shtober@012.net.il

ד"ר תמר צבי, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905 • tzewi@univ.haifa.ac.il

ד"ר יעל רשף, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905 • yreshetf@mscc.huji.ac.il

פרופ' שמואל בולוצקי, Department of Judaic and Near Eastern Studies, University of Massachusetts, Amherst, MA 01003, USA • shmuel.bolozky@judnea.umass.edu

גב' ורד סיידון, החוג ללימודי התרבות העברית, מגמת הלשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978 • veredsay@post.tau.ac.il

ד"ר עינת גונן, University of Maryland, Jimenez Hall 4202, College Park, MD 20742, USA • goneneinat@gmail.com

ד"ר רפאל בנימין פוזן, רח' משגב לך 15, הרובע היהודי ירושלים 97500 • bp3333@biu.013.net.il

פרופ' אורי ארליך, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105 • ehrich@exchange.bgu.ac.il

פרופ' יהושע בלאו, האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ירושלים 91904

פרופ' עוזי אורנן, המחלקה ללימודי המחשב, הטכניון, חיפה 32000 • ornanu@actcom.co.il

ד"ר חיים א' כהן, החוג ללימודי התרבות העברית, מגמת הלשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978 • chaimco@post.tau.ac.il

פרופ' יוסף תדגי, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Département d'études hébraïques, Paris 75007 • jtedghi@inalco.fr

פרופ' סיריל אסלנוב, החוג לשפה וספרות צרפתית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905 • msaslan@mscc.huji.ac.il

כתיב וקרי: פשר התופעה, דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים עליה (המשך)

לזכר מורי הרב מרדכי ברויאר ז"ל
"ומידך נתנו לך"

חלק ג: דעות הקדמונים על תופעת כתיב וקרי

בחלק זה של המאמר יובאו דבריהם של חכמי לשון ומסורה, מן המאה העשירית ועד המאה השלוש-עשרה, העוסקים בתופעת כתיב וקרי. שני קטעי המסורה שיידונו כאן שונים באופיים ממגבשי המסורה שנדונו בחלק א ובחלק ב: הערות המסורה הקטנה והגדולה שבכתבי היד, החיבור "אכלה ואכלה" ורשימות כתיב וקרי שבגניזה. כל אלה אינם נוגעים כלל בפרשנות הפסוקים, אלא מתארים את תופעת כתיב וקרי מצדה הטכני בלבד. ואילו קטעי המסורה שלהלן דנים במפורש בשתי שאלות: האחת, מהי דרך הפירוש של הכתיב והקרי, ומה היחס בין פירושיהן של שתי הצורות; השנייה, כיצד ומתי נוצרו שתי הצורות האלה.

גם חכמי הלשון עסקו בשאלות האלה, וניתן להצביע על קשרים וזיקות בין דבריהם ובין קטעי המסורה. כיוון שאין בידינו לתארך במדויק את זמן חיבורם של קטעי המסורה ואף לא את זמנם המדויק של דיוני חכמי הלשון, קיים לעתים קושי לקבוע במדויק כיצד השפיעו המקורות השונים זה על זה.

ר' יהודה חיוג' והסבריו בסוגיית כתיב וקרי

ר' יהודה חיוג' (945–1012 לערך)¹ היה מראשוני המדקדקים העבריים בספרד, ופרץ דרך חדשה בתפיסת השורש העברי כתלת-עיצורי. שני ספרי הדקדוק המרכזיים של חיוג' – ספר אותיות הנח וספר פעלי הכפל (שנכתבו בערבית) – הם בעיקרם מילונים

* חלק א וחלק ב של המאמר הופיעו בלשונונו ע (תשס"ח), עמ' 55–73.

1. שמו בערבית אבו זכריא יחיי בן דאוד. לדיון באופנים שבהם מופיע השם ובמקורו ראה כתאב אלג'תף, מבוא, עמ' 7.

של השפה העברית, העוסקים בגזרות השורש השונות.² מאוחר יותר כתב חיוג' את כתאב אלֶנְתָּף, ובו לקט פירושים לשוניים לספרי הנביאים.³ חיוג' אינו דן ישירות בסוגיית כתיב וקרי, ואינו מציע לה הסברים מקיפים וסדורים. תפיסתו בעניין זה עולה מתוך דבריו במקומות שונים בחיבוריו, כשהוא מתייחס לתופעות פונולוגיות ומורפולוגיות וכשהוא בא לדון בפסוקים שונים אגב מיונם לשורשיהם.

נקודת המוצא להסבריו של חיוג' היא קיומן של שתי מסורות – מסורת כתיבה (כ"ט – הנכתב, הכתוב) ומסורת קריאה (לפ"ט – הנקרא, המבטא). שתי המסורות האלה קיימות בכל מילה במקרא.⁴ לעתים קרובות מצביע חיוג' על פער בין שתי המסורות האלה. פער כזה נוצר, למשל, כאשר נכתבת במילה אם קריאה שאינה הגויה או כאשר תנועה ההגויה במילה אינה מסומנת באם קריאה. המקרים האלה אינם נחשבים במסורה בדרך כלל כמקרי כתיב וקרי. הנה שלוש דוגמות:

שורש יר"א: אך "יִרְאוּ אֶת ה' קְדוֹשִׁיו" (תה' לד, י') האלף נופל מהמבטא, להיותו קל, והוא כתוב כי הוא שרש (ספר אותיות הנח, עמ' 53 [120]). הקדמה: "אִמַּר אֶל אֱלֹהִים" (איוב י, ב) "וְאֶכֶּל פֶּתִי לִבְדִּי" (איוב לא, יז) – הוּ נופל מהמכתב, והוא עומד במבטא (שם, עמ' 15 [48, 50]). שורש אס"ר: ונכון הוא בלשון שיניחו אלף אסורים ויעלימוהו ויפילוהו מהמכתב, להשענם על המבטא באשר יכנס עליו הא הידיעה, כמו "מבית הסורים יצא" (קה' ד, יד), שהוא מן אסורים, ואלו [לא] היה ממנו היה הסמך דגוש (שם, עמ' 36 [70]).

בדוגמות האלה באה לידי ביטוי ההשקפה כי כל אחת מן המסורות יכולה להיות חלקית ולהשמיט יסודות תאורטיים הקיימים במילה. היחס בין שתי המסורות הוא

2. המקור בערבית יצא לאור במהדורת מ' יסטרוב, לידן 1897. תרגומו העברי של ר' אברהם אבן עזרא יצא לאור במהדורת י"ל דוקס, פרנקפורט א"מ 1844. להשלמת קטע גדול מן החיבור, שנשמט במהדורה זו, ראה ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 126–155. תרגום אחר, של ר' משה אבן ג'קטילה, יצא לאור במהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל (1870). פרופ' דוד טנא ז"ל התקין מהדורה של המקור הערבי ושל שני התרגומים העבריים, עמוד מול עמוד. ראה טנא, חיוג'. בציטוטים שלהלן מספר אותיות הנח, התרגום המצוטט הוא תרגומו של ראב"ע במהדורת דוקס; ציוני העמודים לפי מהדורה זו, ובסוגריים מרובעים ציוניהם לפי מהדורת טנא.
3. ראה כתאב אלֶנְתָּף. בסל עמד על גישתו של חיוג' לתופעת הכתיב והקרי במבוא לספר, עמ' 47–48. ראה גם במפתח, שם, עמ' 316.
4. ראי להדגיש כי חיוג' מתייחס תמיד לנכתב ולנקרא, וזאת בניגוד להתייחסות ל"כתיבה בפנים וכתיבה מבחוץ" המצויה בדברי הראשונים, כגון אלה שנזכרו בראש המאמר.

יחס של השלמה: מה שהושמט באחת מהן מצוי ברעותה. לעתים מציאותו של יסוד כלשהו באחת המסורות מאפשרת את ההשמטה במסורת השנייה.⁵

בכמה מקומות נזקק חיוג' למקרים שיש בהם פער גדול בין הכתיב לקרי והם שייכים במובהק לקטגוריה המסרנית של "כתיב וקרי".⁶ מצירוף כל קטעי הדיון של חיוג' עולה תפיסה ברורה ומגובשת ביחסו לתופעה זו: המצב הדואלי של קיום שתי המסורות מזמן לבעלי המקרא⁷ אפשרויות רבות. ההנחה העולה מדברי חיוג' היא שאין בתופעת הכתיב והקרי לא טעות ולא שיבוש ולא הגהה, אלא דרכים שונות לניצול מודע של המסירה הכפולה:

1. הכתיב והקרי מייצגים צורת לשון אחת שחלה בה התפתחות – תוספת או קיצור להקלת ההגייה. הכתיב מורה על צורת היסוד, ואילו הקרי הוא הביצוע המעשי לאחר טרנספורמציה. וכן גם להפך: הקרי יכול להורות על צורת היסוד ולהכיל יסודות שאינם קיימים בכתיב.

2. הכתיב והקרי מייצגים שתי צורות לשון שונות. כדי לשמר את שתי הצורות נקבעו

5. במקרים אחרים הכתיב מלא באופן חריג, או חסר באופן חריג, או שחל בו חילוף של אותיות אהו"י, שהוא חילוף היכול לחול באופן שרירותי. לדוגמה:

"ויבא חֲלָאָה" (ש"כ י, יז) – אמר בו אבו זכריא יחיי: האל"ף [לכירור] ההגייה [...] "לעת צאת המלאכים" (שם יא, א), האל"ף לכתיב. והקרי המלכים, והכתיב בתוספת אל"ף נחה, והכוונה בו אחת (כתאב אלנתף, עמ' 108).

"יִנְבּוּ יִרְבַּעַם" (מל"א יב, יב) – [...] הווי"ו הזאת כתובה במקום האל"ף שב"בא" (שם, עמ' 128, ההסבר השני).

"אשר לא יעדה" (שם"כא, ח) – "אשר לא כרעים" (וי' יא, כ) "אשר לא חומה" (שם כה, ל) שהיה ראוי להכתב בו ונכתב באלף והוא נכון בלשון (ספר אותיות הנח, עמ' 12 [36]). והאומר כי וו עֲשׂוֹת, בְּנוֹת אות למד הפועל, והתו נוסף – ישים "ובְּקִלְאֵת הימים", "ביום חֲטָאתו", "לבלתי קראת לנו", "שְׁנֵאת רע" מבעלי ההא, ויאמר כי האלף נכתב במקום וו עֲשׂוֹת, וְאוֹת, בְּנוֹת, כמנהגם שיכתב אחד מאותיות הנוח תחת חבירו (שם, שורש מל"ה, ההסבר השלישי, עמ' 121 [374]).

6. חיוג' אינו מדגיש במיוחד את המקרים המוגדרים במסורה כ"כתיב וקרי", ואינו מבחין בינם לבין מקרים אחרים. לעתים נוצר מצב פרדוקסלי: חיוג' מדבר על פער בין הכתיבה לקריאה במקרים שהמסורה אינה מתייחסת אליהם, ודווקא מה שמוגדר במסורה ככתיב וקרי נחשב לדעתו למקרה שיש בו התאמה בין המסורות. במקרים הרבים של דחיק, כגון "קומו צאנו" (בר' יט, יד) – "ישימו השתי מלות במבטא כאלו היה מלה אחת [...] ובמכתב שתי מלות". ואילו בפסוקים "מִנֶּה בִידך" (שם"ד, ב) "מִלְכָּם תדכאו" (יש' ז, טו) – "שמו שתי המלות מלה אחת במבטא, על כן היה נכון בלשון שיכתבו אותם בכתיבה מלה אחת" (ספר אותיות הנח, עמ' 8 [24]).

7. חיוג' מזכיר בתחילת ספרו פעמים רבות את "העבריים" ("אלעבראניין") כבעלי הלשון העברית. ראה טנא, חיוג', עמ' 12, 16, 20 ועוד. בהמשך ספרו הוא משתמש בפעלים בגוף שלישי ברבים מבלי לפרש למי בדיוק כוונתו. בשורש מל"ה מזכיר חיוג' את "הקדמונים" או "הראשונים" ("אלאואיל") כמי שהחליטו לקבוע מסורת לשון אחת ככתיב ומסורת לשון אחרת כקרי.

בכוונה תחילה צורות שונות לכתוב ולקרי. ברוב המקרים אין הבדל משמעות בין הצורות השונות, אך לפעמים הפער ביניהן גדול יותר, ויש ביניהן הבדל משמעות. הנה כמה דוגמות:

1. הכתיב והקרי מייצגים צורה שחלה בה התפתחות. שורש ימ"ן: ודע כי בנימן שתי מלות בן וימין, נעשה משניהם שם אחד. והראיה על זה שכתבוהו שתי מלות "ויהי איש מבן ימין" (שמ"א ט, א) והנקרא אחד (ספר אותיות הנח, עמ' 47 [104]). שורש בל"ל: יתכן השורש במלת "בבל" שתי מלות – בא בל – והתחברו ושם שם אחד, על כן נכתב בלא אלף, ובמבטא יתברר האלף, ונשענו על המבטא והפילוהו מהמכתב, וכמו "בגד" (בר' ל, יא) שנכתב בלא אלף מלה אחת והשורש שתי מלות בא גד. על כן אמרתי יתכן בבל כמוהו (שם, עמ' 153 [476]).

השם בנימין מורכב משתי מילים, והדבר בא לידי ביטוי בצורת הכתיב בפסוק אחד בספר שמואל. ואילו בפסוק "בא גד", דווקא צורת הקרי מייצגת את צורת היסוד, וממנה למד חיוג' גם על השם בָּבֶל. אמנם במילה הזאת לא באה הערת קרי, אך בכל זאת קריאתה של הבי"ת הראשונה בקמץ מבטאת את האל"ף הנעלם המצוי בצורת היסוד שלה.

"ותלוש" (שמ"ב יג, ח) – אמר אבו זכריה יחיי: נכתב "ותלוש" על-פי היסוד, כלומר, בהופעת עי"ן הפועל, כמו וַתֵּקֶם, וַתִּשָּׁב, שִׁסְדוּן וַתֵּקֶם וַתִּשָּׁב (כתאב אלנתף, עמ' 110).

"יִירָאוּ הַמֶּלְכִּים אֶל עֲבָדֶיךָ" (שמ"ב יא, כד) – אמר אבו זכריה יחיי: האל"ף היא [אות] שורש, והניחוה כדי להקל, והכתיב [באל"ף] הוא על-פי השורש והוונחה (=בהתעלמות מן) ההגייה (שם, עמ' 108).

2. הכתיב והקרי מייצגים שתי צורות לשון שונות הקרובות במשמעותן. שורש בד"ה: ונכתב אלף נח נעלם במקום למד הפועל "כי מלכך אתה בודאם" (נחמיה ו, ח) על השורש – כי יכתבו הדבר על השורש. ויש מהם שיאמרו "כי מלכך אתה בודאם" ויש שהם אומרים "אתה בודם" ונכתב האחד ונקרא השני שלא יפול מדבריהם (ספר אותיות הנח, עמ' 110 [306]).

חיוג' מציע פה שני הסברים. לפי ההסבר השני, הכתיב והקרי בפסוק הזה מייצגים שתי מסורות בקריאת המילה, וההבדל הדיאלקטי נשמר במכוון בדרך זו של קרי וכתב.⁸

8. לפי ההסבר הראשון, הכתיב מייצג את הנח הנעלם (ההגייה בתנועת הקמץ), והנח הנעלם עצמו

"ויעשה עמרי הרע" (מל"א טז, כה) – נכתב ויע[שה] ונק[רא] ו[יעש] כדי שלא תאבדנה שתי המסורות, ושתייהן מותרות בלשון כמו וַיַּעֲלֶה, וַיַּעַל; וַיִּבְנֶה, וַיִּבְן; וַיִּקְנֶה, וַיִּקֶן (כתאב אלנתף, עמ' 134).
וכן אומר, שנכתב "אם בגנבים נִמְצָאָה" (יר' מח, כז; כתיב נמצאה וקרי נִמְצָא) בה"א בגלל הסיבה הזאת [=ה"א נוספת שאין לה משמעות], כי הכתיב הוא לשון המשקפת הגייה כמו הקרי, ואחת נכתבה ואחת נקראה, כדי להראות את שתייהן (שם, עמ' 204–206).

2. הכתיב והקרי מייצגים שתי צורות שונות, השונות גם במשמעותן.
שורש כר"ה: וענין שני כרה, כריתי, "ויכרה להם כרה גדולה" (מל"ב ו, כג) "יכרו עליו חברים" (איוב מ, ל). "להכרות את דוד" (שמ"ב ג, לה) נכתב "להברות", והכתוב מזה הענין אחר (ספר אותיות הנח, עמ' 118 [366]).⁹
"מגדול" (שמ"ב כב, נא) – אמר אבו זכריא יחי: אשר ל"מגדיל" הרי הוא פועל כבד יוצא, כמו מְשַׁפֵּיר מֶאֱבִיד. ואשר ל"מגדול" הרי הוא שם, כמו מְזֻמָּר, מְבָחֹר (כתאב אלנתף, עמ' 120).

מדבריו של חיוג' קשה להבין בבירור מהו התהליך ההיסטורי שהוא מתאר: מי הם אותם חכמים שקבעו שיש לקיים צורות שונות בכתיב ובקרי, והאם לפני זמנם של אותם חכמים התקיימו בפועל שתי מסורות שונות בקריאת פסוקי המקרא שהוא דן בהם. מהתעלמותו של חיוג' מן השאלה הזאת נראה שאין היא מטרידה אותו. אולי סבר ששתי הצורות החלופיות קיימות באופן תאורטי בלשון, ועל פי העובדה הזאת נקבעו מסורות הכתיבה והקריאה של המקרא.

ר' יונה אבן ג'נאח

שיטתו העקרונית של ר' יונה אבן ג'נאח (סוף המאה העשירית עד מחצית המאה האחת-עשרה) בהסבר תופעת הכתיב והקרי אינה רחוקה מזו של ר' יהודה חיוג'. זאת, אף על פי שאבן ג'נאח חולק על ההסברים שהציע חיוג' לצורה בודאם (נחמ' ו, ח). ההסבר שאבן ג'נאח מציע לצורה זו מתאים עקרונית לדרך שהלך בה חיוג'.

משקף את ל' הפועל של השורש כד"ה. לפי ההסבר הזה, הכתיב והקרי מייצגים פה צורה לשונית אחת (ולא שתיים). בספרו כתאב אלנתף (עמ' 128–131) מביא חיוג' את ההסבר השני בלבד.

9. גרסה עדיפה נמצאת במקור הערבי: "להברות את דוד, יכתב להכרות את דוד, פאלמכתוב מן הד"א אלמעני" (מהדורת יסטרוב, עמ' 182). כלומר, צורת הכתיב בלבד שייכת לשורש הנדון כאן. גרסה זו (להכרות כ'; להברות ק') משתקפת בדברי התלמוד הבבלי, סנהדרין כ ע"א. ואילו לפי נוסח המסורה להברות כתיב וקרי.

במקומות אחרים, שם הכתיב מייצג את צורת היסוד והקרי את הצורה שחל בה קיצור:

ונכתב "כי מלבך אתה בודאם" באלף על העיקר, והיה משפטו להיות האלף נראית כמו אלף קוראם ואלף נושאם, והרפואה כאשר הרפו אלף "חוטאים ליי" (שמ"א יד, לג) ואלף "קראים" (תה' צט, ו) (שורש בד"א, ספר השרשים, עמ' 57).

אכן ג'נאח מביא את הסברו של חיוג' – "שהיה מהם מי שאומר בודאם והיה מהם מי שאומר בודם ושמו אחד המאמרים כתיב והאחד קרי". את ההסבר הזה הוא דוחה משתי סיבות: ראשית, חיוג' טעה בגרסת הפסוק "אשר בדא" (מל"א יב, לג) וסבר שהמילה כתובה בה"א (בדה), וזה מה שהביא אותו להציע את הסברו. שנית, הצורה הצפויה מגזרת ל"ה היא בודם ולא בודם.¹⁰ מכאן ניתן אולי להתרשם כי אכן ג'נאח אינו מתנגד עקרונית לדרך ההסבר של כתיב וקרי כמייצגים שתי צורות לשון שונות.

על רקע זה נעיין בדבריו של אבן ג'נאח בשורש ב"ג:

"בפת בג המלך" (דנ' א, ח) ו"אכלי פת בגו" (שם יא, כו) פרשו בו לפתן, ואני אומר כי בג כמו מאכל, וכאלו אמר בפת מאכל המלך, כאשר אמר "וביין משתיו" (דנ' א, ח). וממה שמאמץ הפירוש הזה – עם מה שהוא נגלה לכל המורה באמת – כתבם "ונתתיך לבז" "ונתתיך לבג" (יחזקאל כה, ז – צורות הקרי והכתיב), כאילו אמר ונתתיך למאכל [כאשר אמר "והיה לאכל" (דב' לא, יז)].

כי הכתיב ולא קרי איננו ריק אצלם מטעם, אלא שהמעתיקים אותו לא היו ברוב המעתיקים הקרי, על כן כתבוהו ולא קראוהו (ספר השרשים, עמ' 55).¹¹

מן הניסוח הזה נראה כי אבן ג'נאח סבור שהכתיב והקרי הם שתי מסורות העוברות בנפרד בקרב שתי אסכולות מסירה; וזאת בניגוד לחיוג' המדגיש כי בעלי המקרא השתמשו בכוונה בשתי המסורות וקבעו ז' לצד ז'. אולם גם את דברי אבן ג'נאח ניתן לפרש באופן דומה: כיוון שהיו שתי אסכולות שנחלקו בקריאת המילה, באו החכמים וקבעו את הנוסח האחד בכתיבה ואת האחר בקריאה. ומכל מקום יש להדגיש: גם אבן ג'נאח אינו מדבר על ספק או שיבוש אלא על מסורות נפרדות.

10. ההסבר השני בא רק במקור הערבי, ובכר תרגמו לעברית והביאו בסוגריים במהדורתו.

11. במקור: "פאן אלכתב עיר אלקרי לם יח'ל מן [אן] (יכון) לה ענדמה מענא, אלא אן אלרואה לה לם יכונוא בכתיבה רואה אלקרי, פלד'לך ח'ץ' באלכתאב פקט דון אלקראאה".

התייחסויות בספרות המסורה לתופעת כתיב וקרי
בספרות המסורה באים שני דיונים העוסקים בתופעת כתיב וקרי. האחד קדום יותר,
ומצוי בכתבי יד מסוף המאה העשירית ואילך, וגישתו לנושא תמימה. השני מאוחר
קצת יותר וביקורתי.

הקטע הראשון מובא באוסף "דקדוקי הטעמים" במהדורת בער ושטראק על פי
שלושה כתבי יד, שאחד מהם נכתב בשנת 989.¹² וזה נוסחו במהדורה זו:

וזה הוא פירוש סתרי המקרא בחסיר, וביתיר, ונכתב דבר ונקרא אחר, ונכתב
ולא נקרא, ונקרא ולא נכתב, וגם סדר קמוצות ופתוחות ושתי נקודות ושלש
נקודות, דברים מבוארים.

ואם ישאל הדורש, מה טעם לזה שיהיו דברים סתומים ולא מגולים, ויהיו על
דרך אחת.

תשובתו, אילו היה המקרא כולו מגלה לא היה שכר ולא כבוד ליגיעים בו
וללומדים ולמפרשים.

וחלילה שיהיה און ועול, כי מרב עונות נתפזרו ישראל וספו חכמיהם
ונסתלקה הנבואה ונשארו מעט מהרבה וכאין עינים נגששה, וכן הוכיח
הנביא "ונעו מים עד ים ומצפון ועד מזרח ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא
ימצאו" (עמ' ח, יב). ועוד אמר "ביום ההוא תתעלפנה הבתולות היפות
והבחורים בצמא" (שם, יג). ואין זה צמא למים ולא רעב ללחם כי אם צמא
לדברי תורה, וכן אמר בראש הדבור "הנה ימים באים נאם יי והשלחתי רעב
בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמע את דברי יי" (שם, יא).
ועד עתה יש לישראל שארית ופליטה, וכן הוא אומר "ואף גם זאת בהיותם"
וגו' (וי' כו, מד).

ואם יתן אדם דעתו במקרא ויבין לכו לשמים ויחפש ויחקור, ימצא ולא יסתור
ממנו דברי תורה. אם יחקור ויחפש בדעה שלמה ולא יטה לשרירות ולא יהיה
אחרי רבים לרעות – ימצא ויגלו לו סתרי התורה במקרא ובפירוש ובענינים.
ואילו היו דברי תורה סתומים וחתומים, היו ישראל ערומים, מן המצות
המקימים, ולא היו חוטאים ואשמים, אלא הם גלויים, ויודעים אותם החכמים,
ויראי יי התמימים, כי כן משה אבי הנביאים אמר, "לא בשמים היא ולא
מעבר לים היא כי קרוב אליך הדבר מאד בפין ובלבבך לעשתו" (דב' ל, יד).

12. שלושת כתבי היד הם: (א) כ"י 5, סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 39. סימנו הישן T43 (ס' 62810). בכתב יד זה, שנכתב בשנת 989, קטע המסורה קטוע באמצעו ובסופו; (ב) כתב יד שטרס וזהו סימנו הישן T19; (ג) החיבור "עדת דבורים" לר' יוסף קסטנדיני המצוי בכתב יד שהועתק בשנת 1207 (ס' 4249) ונתחבר כנראה במאה האחת-עשרה.

וכל הדברים האלה לפי דעתנו שישמור אלהי הרוחות לכל בשר ויצילנו מן הענש ויכון לבנו ליראתו (בו"ש, דקה"ט, סעיף 65, עמ' 53–54).

הדיון אינו ממוקד דווקא בתופעת כתיב וקרי, אלא כורך עמה גם את חילופי החסרות והיתרות וחילופי התנועות. יש רמז לכך שהגלות גרמה לחוסר הידיעה של התורה, ואפשר שביסודו של הקטע מונח פולמוס עם דעה מנוגדת, ולפיה הגלויות והצרות שעברו על ישראל גרמו לשיבושים ולספקות בנוסח המקרא. תשובתו של הקטע היא שלא נפל שיבוש בספרים, אלא שלמרות הצרות ולמרות הקשיים בתורה ולמרות הדברים הנסתרים – צריכים ישראל ואף יכולים ללמוד את התורה ולהבין אותה. שוב ושוב מובעת האמונה שלמרות הקשיים ניתן להבין את דברי התורה. ניתן אפוא לאפיין את גישתו של הקטע כגישה תמימה, הטוענת שתופעת כתיב וקרי היא מסתרי התורה, וניתן לעמוד על משמעם מתוך גיעה בתורה ומאמץ של הלומד לכוון לבו לשמים.

הקטע השני מציע כמה הסברים לתופעת כתיב וקרי. המקור הקדום ביותר שלו הידוע לנו הוא כתב יד הדור של מסורה שנכתב בידי עלי בן יפת בסוף המאה העשירית או בראשית המאה האחת-עשרה,¹³ והוא מופיע גם בכתבי יד אחרים ובחיבורי מסורה.¹⁴ הקטע פותח בהצגת מילים שוות בהגייתן ושונות בכתיבן, כלומר שחל בהן חילוף באמות הקריאה אל"ף–ה"א או ה"א–ו"ו. במקצת המקרים המילים שוות משמעות, כגון נִקְרָא–נִקְרָה (שמ' ה, ג; שם ג, ח), ובמקצתם הן שונות משמעות, כגון יִקְרָא–יִקְרָה (בר' כא, יב; במ' כג, ג).¹⁵ לאחר מכן עובר הקטע לדון במקרי כתיב וקרי, וזה לשונו (על פי כ"י Evr II B 1548):

ועוד הוא נכתב באות ונקרא באות אחרת. ועוד דברים כתובים ולא נקראים ונקרים ולא נכתבים, וכולם ברוח הקדש מפי צירי אמונה, לא חילפו ולא שינו

13. כ"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B 1548 (ס' 63545). לחיבור כתב היד ראה בו"ש, דקה"ט, עמ' xxxiv–xxxiii; דותן, דקה"ט, עמ' 78–79. המסורה שבכתב היד נרפסה אצל גינצבורג, המסורה, חלק ג, עמ' 295–309. הערכת זמנו של כתב היד היא על פי דותן (שם). ייתכן שהכתב, עלי בן יפת, קשור לחכם הקראי יפת בן עלי.

14. הקטע מובא אצל בו"ש, דקה"ט, § 8. הוא נמצא גם בכ"י סנט פטרבורג, Evr. II C 159 (ס' 70134); מקור זה לא צוין במהדורת בו"ש. כמו כן הוא בא בחיבור הלקטני "עדת דבורים", במחברת התיג'אן העברית. ראה J. Derenbourg, *Manuel du lecteur d'un auteur*, Paris 1871, *inconnu*, ובמקורות נוספים.

15. הכותב מדגיש פעמיים, כי "זו היא דרך המקרא כי אל"ף ישרת במקום ה"י וה"י במקום אל"ף, וכן ה"י במקום יו"ד". הניסוח הזה שייך במובהק לגישתם של חכמי הלשון, ואפשר שיש פה השפעה ישירה של ר' יהודה חיוג'.

ולא המירו, ולא נמצא אחד מהם סותר את דברי חבירו, כדברי זה כן דברי זה, בתורת משה איש האלהים אבי הנביאים. הִיצָא הוֹצָא (בר' ח, יז) קרואי קריאי (במ' כו, ט). וכן נבואת ישעיהו ו[שא]ר הנביאים על זו הדרך יצא זה. נלמד מזה כי הדברים המיוחדים כמות הִיצָא הוֹצָא, עפלים טחורים (שמ"א ה, ט), [לבג] לבז (יח' כה, ז), אשר הכיר ירבה [כבוד] אשר יכיר (דנ' יא, לט), דביונים [חריונים] (מל"ב ו, כה), שיניהם מימי רגליהם (מל"ב יח, כז), נלמד שני עינינים ושני דרכים ושתי שמות, כי יש לזו התיבה שתי שמות טחורים עפלים, למדנו מזה כי יש לזה האבר שתי שמות, וכן לחרי יונים דביונים, וכן לשיניהם מימי רגליהם. אם אמר טחורים אמת דבר ואם אמר עפלים אמת דבר. וכן לבג לבז. לבג לשון אוכל היא מלה חצויה מ"פת בג" (דנ' א, יג), לבז לשון בזה, וכולו לשון אוכל, וכן הוא אומר "ואכלת את שלל איביך" (דב' כ, יד). וזה ינוה וזה ינוה ואין אחד סותר דברי חבירו ולא משקר בו. וכן האסורים האסירים (שופ' טז, כא, כה), הכלוא הכליא (יר' לז, ד; נב, לא), שלמית שלמות (דה"א כו, כה).

ויש בו דבר אחר, יש לנו שנאמר כי בשני זמנים ובשני עתים דבר הנביא ובשני מקומות, פעם דבר והוכיח בעפלים, ופעם דבר בטחורים, וצוה לכתוב אחד מבחורין ואחד מבפנים.

וכי מה יש בין לבג לבין לבז? וענתך תרבני (ועֲנֶנְךָ – שמ"ב כב, לו), וענתך תרבני (ועֲנֶנְךָ – תה' יח, לו), זכור שמור, ועל שלשים על שלשים, [כל] תמונה וכל תמונה (עשרת הדיברות בשמות כ ובדברים ה), [ותז]רני חיל ותאזרני חיל (שמ"ב כב, מ; תה' יח, מ), [תתבר] תתברר (שמ"ב כב, כז; תה' יח, כז), מגדול מגדיל (שמ"ב כב, נא; תה' יח, נא). כל אחד ואחד לא יצא מענינו ועל פירושו, לא זה נסתר ולא זה נסתר.

וכל כתב אשר במקרא תצא על זה, חוץ מאחת על אומר מקצת הפותרים, והיא "מדד רוח הקדים בקנה המדה חמש אמות קנים" (יח' מב, טו; הקרי: מֵאוֹת). ושגה ולא ידע, ולא טוב אמר ולא הוא כאשר חשב, כי יש במקרא כמות זה ארבעים ושבע תיבות נכתבים מוקדם מאוחר, כמות גולן בבשן גלון כתב (יה' כ, ח), ויקהלו ויקלהו (שמ"ב כ, יד), בערבות המדבר בעברות (שמ"ב טו, כח), והמישני את העמודים והימשני כתב (שופ' טז, כו), ותראנה עיניו כתב ותארנה קרי (שמ"א יד, כז). ואם הקדים למד על זו כמות גולן גלון לא חילף אלא בכתב, והענין אחד.

וחלילה לנביא שיתעה או ישגה ויאמר במקום אמות אמות, כי פנת ים חמש מאות קנים וכן פנת צפון וכן פנת מזרח (!), ואיך יהיה פאת קדים חמש אמות? זה לא יעמד בדיעה! ואין הוא אילא אומר הנביא וציוויו שיכתב מוקדם מאוחר כמות ויקהלו ויקלהו, בערבות בעברות, והענין אחד בלא שגגה ובלוא חילוף. והמשכילים יבינו.

הקטע פותח בהזכרת הסוג השכיח של כתיב וקרי, שיש בו חילוף של אות אחת באות אחרת (רוב מקרי כתיב וקרי אכן מצומצמים לאות אחת, ובדרך זו הם ממוינים בקובץ "אכלה ואכלה"). הוא מזכיר גם את המקרים של כתיב ולא קרי, קרי ולא כתיב. אחר כך הכותב עובר לדיון עקרוני בתופעת כתיב וקרי, וקובע כי צורות הכתיב והקרי קרובות או זהות במשמעותן, או לפחות אינן סותרות זו את זו וכל אחת מהן מתאימה להקשר ויכולה להתפרש בהקשרה. אין הוא מסביר מדוע נאמרו הדברים באופן כפול. בהמשך הדברים מוצע הסבר חלופי ("דבר אחר"): הנביא דיבר פעמיים, חזר על דבריו בשינויים קלים, וציווה לכתוב את שתי החלופות. אחרי ההסבר הזה, הכותב חוזר לטענתו הראשונה שאין הבדל משמעות בין כתיב לקרי, ועורך השוואה בין מקרי כתיב וקרי ובין כתובים מקבילים במקרא, שאף ביניהם יש שינויים אך המשמעות הכוללת שווה.¹⁶ בסוף דבריו מתפלמס הכותב בחריפות עם "מקצת הפותרים" הטוענים שיש בתנ"ך מקרה אחד חריג שלא ניתן לפרשו בדרך המוצעת. מהמשך הדברים עולה כי הפותר האלמוני טען שבפסוק החריג הזה חלה טעות או שגגה בדברי הנביא או בכתיבת דבריו. לדעת מחבר הקטע אין כאן מקרה חריג, אלא קטגוריה שלמה שחל בה שיכול אותיות. שיכול האותיות הוא, לדעתו, תופעה לשונית לגיטימית ולא טעות או שגגה.¹⁷

השוואה בין הקטע הביקורתי ובין דעת ר' יהודה חיוג' אף על פי שהקטע מופיע בכמה כתבי יד של ספרות המסורה ושולב בקטעי דקדוק המסורה המצויים בהם, הוא שייך על פי מהותו לספרות הדקדוק, שהרי הוא מנסה לבחון ולהסביר תופעה כלשהי, ולא לתאר את דרך הקריאה והכתיבה של טקסט המקרא כמו שאופייני לקטעי המסורה. בחינת דבריו של בעל הקטע מורה על כמה קווי דמיון להסבריו של חיוג', ואלה

16. ניתן לראות את ההשוואה לכתובים המקבילים במקרא כהמשך לטעון שהנביא דיבר פעמיים. אולם הפער בין עפלים לטחרים נראה גדול יותר מזה הקיים בדוגמות שהובאו לכתובים המקבילים.

17. בעל הקטע מסכים אפוא עם "הפותר" שאי-אפשר לפרש את הכתיב אמות פירוש סביר ומתאים להקשר, ופירושה היחיד של המילה הוא מאות. ואם כן אין המצב פה דומה לשאר מקרי כתיב וקרי, שבהם כל אחת מן הצורות מתפרשת לעצמה, ושתי הצורות נושאות שתי משמעויות קרובות. אולם לדעתו אין פה טעות של הנביא (כפי שטען כנראה הפותר), אלא הוראה מפורשת שלו לכתוב את המילה בשיכול אותיות. הכותב מתבסס על רשימות המסורה המונות מילים שיש בהן כתיב וקרי של "מוקדם מאוחר", היינו שיכול אותיות (אכלה ואכלה פ, סעיף 91; אכלה ואכלה ה, סעיף 73; אך בשתיהן נמנו 62 מילים ולא 47). לדעתו, רשימת המסורה הזאת מביעה עמדה פרשנית, ולפיה אין לפרש את המילים הכלולות בה על פי צורת הכתיב אלא על פי הקרי בלבד. כתיבתן בשיכול אותיות היא מעין "גזרת הכותב" בלא טעם. מובן שהסבר כזה של הערת המסורה אינו הכרחי כלל.

הם: (א) בעל הקטע סובר, כמו חיוג', שתופעת הכתיב והקרי אינה פרי טעות. אמנם הוא מביא דעה חריגה כזאת, אך דוחה אותה בתוקף; (ב) הוא מעלה את האפשרות של שתי משמעויות שונות לכתיב ולקרי, ואף מציע לה הסבר: הנביא דיבר פעמיים; (ג) הוא מעלה את האפשרות של חילוף אותיות אהו"י כדבר טכני חסר משמעות פרשנית, בהתאם להשקפה שמציג חיוג'. הוא אף מרחיב את כלל החילוף לקבוצת פסוקים רחבה יותר שחל בה חילוף כתיב וקרי באות אחת. עם זאת, יש כמה הבדלים: (א) מחבר הקטע אינו מדגיש שמדובר בכתיבה ובקריאה. להפך: לדבריו מדובר על כתיבה בפנים ובחוץ! (ב) אין הוא מזכיר את האפשרות שצורה אחת מן השתיים מייצגת את הצורה היסודית.

אברהם אבן עזרא

רבי אברהם אבן עזרא דן בעניין קרי וכתיב בתחילת "ספר צחות", שנתחבר במנטובה שבאיטליה בשנת 1146.¹⁸ השוואה של דבריו אל קטע המסורה הביקורתי חושפת קווי דמיון בולטים:

יש כתיב וקרי והטעם אחד (=המשמעות שווה), כמו "לבז" "לבג" (יח' כה, ז), כי הוא כמו "פת בג" (דנ' א, ה). "לא" עם "לו". גם שני הטעמים להם, כמו "הוא עשנו ולא אנחנו" (תה' ק, ג). רק העיקר שהוא וא"ו בטעם. ואין בכל המקרא מלה קשה, כי "טחרים" תחת "עפלים" (שמ"א ה, ט ועוד) דרך כבוד, גם כן "צואתם" "רגליהם" [...] והמלה הקשה היא ביחזקאל (מב, טז) "חמש מאות" עם "אמות". ויש להשיב כי מאות עם אמות הן אחת כמו כבש-כשב, שלמה-שמלה, יעבץ - "כי ילדתי בעצב" (דה"א ד, ט).

ואלה קווי הדמיון לקטע המסורה הביקורתי: (א) הדיון בדוגמה לבג-לבז והטענה שמשמעות שתי הצורות אחת היא; (ב) הדיון בדוגמות של לשון נקיה; אך קטע המסורה רואה בהן צורות שקולות, ואילו ראב"ע מסביר שהקרי הוא דרך כבוד; (ג) הטענה שהכתיב אמות הוא יוצא דופן וחסר הסבר, ודחייתה של הטענה הזאת. קו הדמיון השלישי הוא המשכנע ביותר, וקשה להניח שדמיון זה הוא אך מקרה. אם לא הכיר ראב"ע את קטע המסורה בניסוח שלפנינו, הכיר לפחות את דעת "הפותרים" שטענו כי הפסוק ביחזקאל הוא יוצא דופן מכל מילות הכתיב והקרי במקרא. תשובתו של ראב"ע דומה לזו של בעל קטע המסורה, אך אינה זוהה. המסרן השווה את המילה מאות למילים נוספות שיש בהן שיכול אותיות בין צורות הכתיב

18. לדברים אלו של ראב"ע ראה סימון, ראב"ע ורד"ק, עמ' 195-203. סימון מדגיש כי ראב"ע אינו מסביר את עצם קיומה של תופעת כתיב וקרי, אלא דן בדרך הפירוש של הפסוקים על פי הכתיב ועל פי הקרי. לעשייה הפרשנית של ראב"ע, מתי פירש לפי הכתיב ומתי לפי הקרי, ראה חרל"פ, ראב"ע.

והקרי (כגון גלון-גולן), וטענתו היא כי שיכול אותיות הוא חילוף אפשרי, ולפנינו צורה מילונית אחת שחל בה חילוף טכני בכתיבת האותיות. ראב"ע, לעומתו, משווה את החילוף מאות-אמות לחילופי כבש-כשב או יעבץ-בעצב, ומכאן שהוא רואה בו שתי צורות אקוויוולנטיות המביעות תוכן שווה.

חיבור שעמד לפני רבנו תם, ושיטתו של רב סעדיה גאון רבנו תם (1100-1171) דן בשלושה מקרים של כתיב וקרי בחיבור הכרעותיו על השגות דונש למחברת מנחם בן סרוק. הוא מזכיר בדבריו ספר שהיה לפניו, העוסק בהסבר שיטתי של מקרי הכתיב והקרי. את גישתו העקרונית של הספר הזה הוא מגדיר במילים "אשר נותן כח ופתרון בכל מקרא ומסורת להיותם אחד". ואלה דבריו:

וראיתי אני ספר חבור אשר חבר אחד מן הגדולים אשר היו לפנינו, אשר נותן כח ופתרון בכל מקרא ומסורת, להיותם אחד. ופתר "בכל צרתם לא צר" (יש' סג, ט), לא היה צרה כי אם למצירים להם. פרעה לקה ואבד, נבוכדנצר לקה ואבד. ולו בוי"ו נקרא כמו "אנכי בצרה" (תה' צא, טו), "ותקצר נפשו בעמל ישראל" (שופ' י, טז). וכן עשה מנחם באלה והלך לו אחר המקרא לפרש לא באלף ואחר המסורת לפרש לו בוי"ו, כי שלשתם בשתי הלשונות משמעתם, ועיקר פתרונם בלשון בל.¹⁹

לפי הדוגמה הזאת מסתבר שאותו חיבור דן במקרים של כתיב וקרי בתנ"ך, פירש שני פירושים שונים, אחד לפי הכתיב ואחד לפי הקרי, ואחר כך הראה כי שני הפירושים משתלבים מבחינת מגמתם הכללית ("להיותם אחד"). רבנו תם מביא את דבריו רק ביחס לפסוק אחד, "בכל צרתם לא צר". החיבור מציע שני פירושים שונים לפסוק, האחד על פי הכתיב (לא: לא הייתה צרה לישראל) והשני על פי הקרי (לו: לקב"ה, הנמצא עם ישראל בצרתם), ושני הפירושים משתלבים מבחינת מגמתם, שהרי לפי שניהם הקב"ה מגן על עם ישראל. מדבריו של רבנו תם יכול להשתמע כי החיבור הזה פירש בשיטתיות את כל מקרי הכתיב והקרי בתנ"ך. אולם רחוק להניח כי המחבר מצא בכל מקרה כתיב וקרי פער פרשני בין הכתיב לקרי (המתאחדים רק מבחינת מגמתם המשותפת). ייתכן שהסתפק בדיון במקרים שניכר בהם פער בין הכתיב לקרי, וביחס לשאר המקרים קבע שאין כלל הבדל משמעות בין הכתיב לקרי. את דרך הפרשנות הזאת – פירושים מנוגדים לכתיב ולקרי ושילובם למגמה כללית

19. פיליפובסקי, דונש ורבנו תם, עמ' 8-9. בשלושת הפסוקים שהזכיר מנחם, ודונש השיג עליהם, הכתיב הוא לא והקרי לו. לדעת רבנו תם, מנחם פירשם פירוש כפול, על פי הכתיב וגם על פי הקרי, והביאם בשורש ל"א במשמעות שלילה ("לשון בל") על פי הכתיב.

אחת – מזכיר ר' אברהם אבן עזרא (בפירוש הארוך לשמות כא, ח) בשם רב סעדיה גאון (882–942):

ודע, כי לו – קרי; וכתיב הוא בפנים באל"ף, ובחורף בו"ו. ואמר הגאון, כי שני טעמים יש לו; כמו "הוא עשנו ולא אנחנו עמו" (תה' ק, ג) – הטעם האחד: כי אנחנו לא עשינו עצמנו; והשני: כי לו אנחנו, עמו. והנכון בעיני, כי זה השני הוא האמת לבדו; וככה כולם.

פירושו של רס"ג לשמות כא, ח השתמר במקוטע בקטע גניזה של פירושו לספר שמות. נראה שהוא מסביר את הפסוק "אשר לא יעדה" בהנחה שלא היא מילת השלילה, ואחר כך אומר שיש לכתוב משמעות נוספת, לו:

ואמרו "אשר לא יעדה" כוונתו שהוא לא בחר לשאתה כל משך מגוריה אצלו, הרי שהוא רשאי (לעשות כן). ואשר למובן "אשר לא יעדה" בהוראת "לא"..." הוא סובל שני מובנים: מובן "לו" ומובן שני.²⁰

לא ברור מה היה היקף פרשנותו של רס"ג בדרך הזאת של הפירוש הכפול והמשולב. מן החומר שהובא פה (דברי ראב"ע וקטע הגניזה) עולה שפירש כך בשני פסוקים שבהם הכתיב לא והקרי לו. ייתכן שפירש כך גם בפסוקים נוספים מעין אלה,²¹ ושמא גם בפסוקים אחרים בתנ"ך. ייתכן בהחלט שהספר שרבונו תם מדבר עליו הושפע בדרך כלשהי מפירושו של רס"ג. יש קרבה מסוימת בין גישתם של רס"ג ורבנו תם ובין קטע המסורה שנדון לעיל, הקובע:

ולא נמצא אחד מהם סותר את דברי חבירו, אלא כדברי זה כן דברי זה, [...] נלמד שני עינינים ושני דרכים ושתי שמות. כי יש לזו התיבה שתי שמות טחרים עפלים, למדנו מזה כי יש לזה האבר שתי שמות, וכן לחרי יונים דביונים, וכן לשיניהם מימי רגליהם. אם אמר טחרים אמת דבר ואם אמר עפלים אמת דבר. וכן לבג לבז: לְבָג לשון אכל [...] ולבז לשון בזה, וכולו לשון אוכל [...] ואין אחד מהם סותר דברי חבירו ולא משקר בו.

20. המקור בערבית: "פקולה אשר לא יעדה יעני אנה ולא אן אכתאר אן יתזוג פי מודה מקאמהא ענדוה פגאיז ואמא מעני אשר לא יעדה עלא מענא לא [...] יחתמלו מענאין גמיעא מענא לו ומענא תאני". ראה רצהבי, רס"ג, קטע 214, עמ' קיא, שיט. התרגום העברי צוטט כאן בשינוי קל (תודה לידידי חנוך גמליאל). לא מצאתי את שיטתו זו של רס"ג בפירושו לתהלים (למשל לתהלים ק, ג).

21. שבעה-עשר מקרים כאלה נמנו במסורה הגדולה של כ"י ש1 לויקרא כה, ל. וראה גם ברויאר, ל"ב, עמ' 467–469.

גם בקטע המסורה נמצאת התפיסה שהכתיב והקרי שונים זה מזה מילולית ושווים במגמתם. אך רס"ג ורבנו תם מרחיקים לכת יותר בהגדרה הרחבה של "להיותם אחד": גם פירושים רחוקים זה מזה ומנוגדים זה לזה בהוראתן של מילות הכתוב יכולים להיות שווים במגמתם העקרונית.²² קטע המסורה אינו מזכיר את מקרי לא-לו, אולי מפני שהם קשים להסבר לפי תפיסתו.

משה קמחי

ר' משה קמחי (נפטר ב'1190), אחיו המבוגר של רד"ק, אומר בחתימת פירושו לספר משלי:

ופרשתי כתוב וקרי כאשר הטעם מורה, כי אמרתי הכתובים הם אמרים נכונים מפי הראשונים, ואנשי המסרת הבאים אחריהם הם הבינו כל סתום, ולבלתי היות ספק לעם נולד, שמו הקרואים מחוץ, לקרב הטעם הרחוק, ונשארו הכתובים על מקומם, כי כלם נכוחים למבין וישרים.²³

לפי הסברו של רמ"ק, הקרי הוא הערת גיליון שרשמו "אנשי המסרת" בשולי המקרא. הכתיב קדום ("מפי הראשונים") והקרי מאוחר לו ("הבאים אחריהם"). הקרי הוא "תיקון" על פי הדקדוק וההיגיון ("לקרב הטעם הרחוק"). רמ"ק מדגיש כי גם צורת הכתיב היא צורה נכונה, אלא שאינה ברורה להמון. זו הדעה הקדומה ביותר שמצאתי הרואה את הקרי כמאוחר לכתיב וכתיקון שלו. דעה מעין זו הובעה כשלוש מאות שנה מאוחר יותר, בהקדמתו של אברבנאל לירמיהו, והיא שזכתה לתפוצה רחבה ונתפסת כחידוש שלו.

22. גם ר' יוסף אבן כספי (פרובנס, 1280–1340 בערך) סבור שהכתיב והקרי מביעים שני מסרים שונים, שלפעמים הם מנוגדים זה לזה: "[...] היה כונת אנשי כנסת הגדולה שיהיה טעמם ופרושם כדרך כתיבתם וכדרך קריאתם, ואף על פי שיהיו מתנגדים, הנה הכל יובן והכל צדקן יחדיו, אבל משני צדדים" (כספי, אדני כסף, יש' ט, ה-ו); "ונראה לי כי ברוב, ואולי בכל, נכון שיהיה הכונה ששני הטעמים כל אחד נכון, כמו שאמר דוד 'משפטי ה' אמת צדקן יחדיו' (תה' יט, י) [...] ובעבור זה המין עשה נותן התורה עצמו או אנשי כנסת הגדולה כתיב וקרי בכל התורה והמקרא" (כספי, מצרף לכסף, בר' לד, ג). מוזר שכספי רואה בתפיסה זו חידוש שלו ("ולא עמד על זה שום אדם לפני, ששמעתי או ראיתי" [אדני כסף, יש' ט, ה-ו]) ואינו מזכיר את רס"ג, שדבריו נזכרים בתוך פירוש ראב"ע (הפירוש הארוך לשמות כא, ח), פירוש שכספי מתייחס אליו בדבריו.

23. ראה תלמג', משלי, עמ' 328. תלמג' הדפיס את הקטע בטעות בתחילת פירוש רד"ק, אך לאמתו של דבר הוא שייך לחתימת הפירוש של ר' משה קמחי, הקודם לו בכתב היד. תודתי ליחיאל צייטקין שהעמידני על עניין זה.

דוד קמחי

ר' דוד קמחי (1160–1235) מביע בכמה מקומות את השקפתו בשאלת היווצרות הכתיב והקרי. רגילים לצטט את דבריו בהקדמת פירושו לנ"ך (תחילת יהושע). אולם נביא תחילה את דבריו בספר מלכים:

מל"א יז, יד: לא תכלה – נכתב בה"א, ונקודו כבעלי האל"ף; ועניינו לשון כליון וחסרון, כבעלי הה"א. עד יום תתן יי' – כתוב בנו"ן, כמו "לתתן שם ארון יי'" (מל"א ו, יט); ונקרא בלא נו"ן "תת"; ושניהם נכונים. וכבר כתבנו דעתנו בכתוב וקרי (שמ"ב טו, כא), כי בגלות נשתבשו הנסחאות, והיו מוצאין בנסחא אחת כך, ובנסחא אחרת כך, ולא עמדו על ברורם; וכתבו האחת מבפנים והאחרת מבחוץ.

כמו רבים מקודמיו מדגיש רד"ק כי שני הנוסחים "נכונים", כלומר ניתנים לפירוש. דיונו על הגזרה שיש לשייך אליה את הפועל תְּכַלֶּה מזכיר מאוד את דרכו של חיוג', ודבריו על כתיבה בפנים ובחוץ מזכירים את קטע המסורה הביקורתי ואת דברי רמ"ק אחיו. אולם רד"ק אינו מקבל את הגישה ההרמונית, הטוענת כי שתי הצורות באו יחדיו לעולם בכוונת מכוון וכך היו מעולם. לדעתו, רק נוסח אחד יכול להיות הנוסח המקורי, ומצב שבו אנו מוצאים שני נוסחים (נכונים!) זה לצד זה הוא תוצאה של שיבוש שנגרם מחמת הגלות. דעה דומה מביע רד"ק בראש ספר יהושע, ובלשונו כמעט זהה בפירושו לשמואל ב.²⁴

בפירושו לפסוק אחר בספר שמואל מפנה רד"ק לפירושו הקודם, ואף על פי כן נראה שהוא מציע שם הסבר שונה במקצת לתופעה:

שמ"ב כא, ט: והם – כן כתיב, וקרי "והמה", ושניהם אחד; וכבר כתבתי (שמ"ב טו, כא) בזה ובדומיהם, כי נוסחאות נמצאו אחר הגלות, והלכו

24. הקדמה לפירוש רד"ק לנ"ך (בראש ספר יהושע): "ואכתוב הפסוקים אשר צריך לפרשם והמלים אשר צריך לדקדקם. וגם אכתוב טעם כתוב וקרי, וכתיב ולא קרי, וקרי ולא כתיב, כאשר אוכל לתת טעם לשניהם כל אחד ואחד במקומו. ונראה כי המלות האלה נמצאו כן, לפי שבגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה החזירו התורה לישנה, מצאו מחלקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם; ובמקום שלא השיגה דעתם על הבריור כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, וכן כתבו בדרך אחד מבפנים ובדרך אחר מבחוץ". פירוש רד"ק לשמואל ב טו, כא: "כי אם במקום – אם כתוב ולא קרי, והעניין אחד, אם קרי או לא קרי. והמלות האלה הכתובין ולא קריין, או קריין ולא כתיבין, וכן כתוב וקרי, נראה כי בגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה לישנה מצאו מחלוקת בספרים הנמצאים, והלכו בהם אחר הרוב, לפי דעתם; ובמקום שלא השיגה דעתם על הבריור, כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, או כתבו אחד מבחוץ ואחד מבפנים."

בקריאה אחר הרוב; וכן כתוב (בהמשך הפסוק) "תחלת קציר", וקרי "בתחילת"; כתוב "תלום שם הפלשתיים" (שמ"ב כא, יב), וקרי "תלאום שמה פלשתיים"; ושניהם עניין אחד.

גם כאן מדגיש רד"ק שאין הבדל פרשני בין שתי הדעות, והבדלי הנוסחאות נובעים משיבושים שחלו עקב הגלות. אולם במקומות האחרים לא הגדיר רד"ק איזו נוסחה שימשה "בפנים" ואיזו "בחוץ", ומשתמע מדבריו שלא הייתה בכך כל שיטה. ואילו כאן הוא אומר "והלכו בקריאה אחר הרוב", וניתן להבין אולי כי נוסח הקרי הוא הכרעה על פי הרוב ואילו נוסח הכתיב מבוסס על טופס מוסמך כלשהו.²⁵

סיכום

רוב הראשונים שסקרנו מדגישים את נכונותן של שתי הצורות, "זה ינוה וזה ינוה". יש המציינים את שוויון של שתי הצורות מבחינה פרשנית (קטע המסורה, ראב"ע); יש הרואים במסירה הכפולה דרך למסירת מידע לשוני מורכב (חיוג') או שני מסרים שונים המשתלבים זה בזה (רבנו תם, ראב"ע בשם רס"ג).

שני האחים לבית קמחי, רמ"ק ורד"ק, הציעו דרכים חדשות להסבר, שיש בהן ממד ביקורתי. רמ"ק סבר שהקרי הוא פרי תיקון מאוחר של צורות נכונות אך קשות; ואילו רד"ק סבר כי אף ששתי הצורות נכונות, שיבוש נוסחאות הוא העומד בשורש התופעה.²⁶

25. מדבריו בראש ספר יהושע ובשמואל ב טו, כא עולה כי במקום שיכלו חכמים להכריע, על פי הרוב ועל פי דעתם, לא נוצר מצב של כתיב וקרי, ורק במקום שלא יכלו להכריע השאירו שתי נוסחאות.

26. ניסוחיו של רד"ק חוזקו והועצמו בידי ר' פרופיאט דוראן (יצחק בן משה הלוי, 1360–1412), המדבר בספרו "מעשה אפוד" (1403) על "הפסד ובלבול" שחלו בספרי הקודש וגרמו לתופעת כתיב וקרי. דוראן מדגיש את הניגוד בין הלשון העברית שאבדה ונשתכחה ובין המקרא שהשתמר באופן שלם בזכות מפעלם של הסופרים ובעלי המסורה. עניין הכתיב והקרי הוא בבחינת חריג המלמד על הכלל: גם המקרא היה נתון בסכנת הפסד ובלבול, כמו הלשון העברית כולה. עזרא וממשיכיו הצליחו לבלום את התהליך הזה, אך במקצת המקומות התקשו בדבר, ולכן "הניחו הכתיב והקרי". ראה ספר מעשה אפוד, מהדורת י"ט פרידלנדר ו' הכהן, וינה תרכ"ה, עמ' 40. בדבריו על "מקומות אשר השיגם ההפסד והבלבול", דוראן מתבסס כנראה על דברי רד"ק, שהיה הראשון שדיבר על "שיבוש הנוסחאות" עקב הגלות. אברבנאל (1437–1508), שהכיר את רד"ק ואת דוראן ("האפורי"), הודעו במיוחד מן הניסוח של האחרון: "איך אוכל בנפשי להאמין, ואיך אעלה על שפתי, שמצא עזרא הסופר ספר תורת האלהים וספרי נביאיו מסופקים בהפסד ובלבול!". ראה דון יצחק אברבנל, הקדמה לירמיהו, בתוך פירוש על נביאים אחרונים, ירושלים תשט"ז, עמ' רצט.

חלק ד: הדעות במחקר על מקורה של תופעת כתיב וקרי

חוקרים רבים ניסו לעמוד על פשרה ומקורה של תופעת כתיב וקרי, ומן הראוי לבחון את דבריהם לאור מה שנתבאר לעיל.²⁷ היו שסברו כי הכתיב והקרי מייצגים גרסאות של כתבי יד שונים. גישה זו נאמרה בכמה אופנים: הכתיב מייצג נוסח של כתב יד קדמון והקרי מייצג גרסאות שנמצאו בכתבי יד אחרים.²⁸ או שגרסת רוב כתבי היד נוקדה ונחשבה קרי ואילו גרסת המיעוט נותרה בלא ניקוד ונחשבה כתיב.²⁹ או שחלק מלקרי הכתיב והקרי הם מבחר גרסאות שנבחרו בשיקול דעת מתוך מבחר טקסטים קדומים.³⁰ לאמתו של דבר, הגישות האלה הן וריאציות שונות של הגישה שהציע רד"ק.

קבוצה אחרת של חוקרים הניחה כי הקרי הוא תיקון נוסח. תיקון זה נעשה בידי עזרא הסופר או בידי אדם אחר או קבוצה אחרת, או כמהלך הדרגתי שנעשה במשך כמה דורות. זו היא בעיקרה גישתם של משה קמחי ושל אברבנאל. גישה זו נפוצה למדי,³¹ ויש חוקרי מקרא (לאו דווקא מקרב העוסקים בענייני המסורה) המקבלים אותה כהנחת יסוד בפרשנות המקרא.

מול שתי הגישות האלה עומדת גישה שלישית, הטוענת בפשטות כי הערות הכתיב מייצגות את מסורת הכתיבה והערות הקרי את מסורת הקריאה.³² בעלי המסורה שימרו את שתי המסורות האלה שהגיעו אליהם, ולא כפו את האחת על חברתה גם כאשר היה ביניהן ניגוד או מחלוקת. אמירה זו נראית כטאוטולוגיה, כדבר מובן מאליו, ובמבט ראשון היא נראית כהתחמקות מן השאלה. הלא בשלב כלשהו נוצר הניגוד בין המסורות, והשאלה חוזרת אפוא למקומה: מה מקורו של הניגוד הזה? אולם אין הדבר כך. אם נקודת המוצא לדיון היא שלפנינו נוסח יסוד והערות שוליים המעידות על נוסח אחר (כמו שעולה מלשונם של המדברים על "אחד מבחור ואחד מבפנים"), אזי השאלה אם הערות הקרי מבוססות על כתבי יד או על תיקון

27. לסיכום נאה ומעודכן של הכיוונים שהלכו בהם החוקרים ראה גריבס, כתיב וקרי. אולם לדעתי אין יסוד למסקנתו שהמסרנים התכוונו להעדיף את הקרי על הכתיב. המסרנים באו למסור את הטקסט ולא לפרש אותו, והמסירה נעשתה במקביל ביחס לשתי המסורות.

28. גורדיס (כתיב וקרי, עמ' 11) מזכיר את דעותיהם של גזניוס, דה-וואטה, דילמן וקניג. וראה גם אורלינסקי, כתיב וקרי, עמ' 185; טוב, ביקורת, עמ' 48.

29. ראה אורלינסקי, כתיב וקרי.

30. ראה גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 47-50.

31. גורדיס (שם, עמ' 13) מזכיר את דעותיהם של שטראק, גינצבורג ואחרים. אורלינסקי (כתיב וקרי, עמ' 185) מביא לדוגמה את דבריו של ס"ר דרייבר בפירושו לשמואל.

32. לחוקרים שהציעו את הגישה הזאת שבה וריאציות שונות ראה לוין, הקרי; ברויאר, אמונה ומדע; ברויאר, כתיב וקרי; פרי, מבט חדש (ראה גם בחלק א של המאמר, הערה 6). וראה טוב, ביקורת, עמ' 50.

נוסח מסברה היא שאלה מהותית ועקרונית. לעומת זאת, לפי התפיסה שהכתיב משקף את מסורת הכתיבה והקרי משקף את מסורת הקריאה, הפער בין שתי העמדות מתעמעם. באופן תאורטי קיים פה מגוון של אפשרויות: במקרים שבהם נמצא כי לכל אחת משתי המסורות יש תמיכה בעדי נוסח קדומים, כגון בתרגומים ובמגילות מדבר יהודה, סביר להניח כי לפנינו חילוף נוסחים קדום: הנוסח שנתגלגל אל מסורת הקריאה הוא קדום מאוד, ואפשר ששימש במסורות מסוימות גם כנוסח הכתיב. במקרים שבהם אין למסורת הקרי תמיכה בעדי נוסח עתיקים, ושיקולים בלשניים מורים על קדמותה של צורת הכתיב, ייתכן שצורת הכתיב מייצגת את הנוסח הקדום ומסורת הקריאה היא פרי תיקון של הנוסח הזה; שהרי קיימת לעתים נטייה אצל הקוראים לתקן צורות לשון קשות, מדעת או שלא מדעת, ולהמירן בצורות שכיחות המוכרות להם יותר. במקרים שבהם נוסח הכתיב קשה להסבר, ייתכן שחל שיבוש במסורת הכתיבה, ואילו מסורת הקריאה שמרה את הנוסח המקורי, או שהיא פרי תיקון מוצלח של השיבוש שנשתרש במסורת הכתיבה.

אולם הדיון עתה הוא במישור אחר: שוב אין דנים על עצם מהותן של הערות הקרי כתופעה מוזרה ויוצאת דופן הטעונה הסבר; שהרי הקרי הוא ייצוג של מסורת הקריאה ומהותו ברורה ופשוטה. מה שנותר לדיון הוא מה טיבה של מסורת הקריאה הזאת בפסוק פלוגי, כיצד נוצר הפער בין שתי המסורות, ומה ניתן לומר על כל אחת מהן מבחינה בלשנית ופרשנית. הדיון הוא עתה על כל מקרה לגופו, ואין כל סיבה להניח שההסבר יהיה אחיד בכל המקרים. שהרי מסורת הנוסח "זורמת" בשני צינורות מקבילים, ובמהלך הזרימה נוצר פער בין שני הצינורות האלה מסיבות שונות ומגוונות.

מיון מקרי הכתיב והקרי לסוגים

לצורך הדיון הזה מן הראוי למיין את מקרי הכתיב והקרי לסוגיהם, ולדון מהו ההסבר ההגיוני ביותר להיווצרות הפער בין הכתיב לקרי בכל אחד מן הסוגים. מיונים כאלה נעשו כבר בתקופות קדומות. התלמוד הבבלי מזכיר את שם הוי"ה ואת "המקראות הכתובים בתורה לגנאי", שבהם קל להסביר כיצד ומדוע נוצרה מסורת קריאה שנמנעה מהגיית המילה כפי שהיא כתובה. כמו כן מזכיר התלמוד את המילים שהן "קריין ולא כתיבן, וכתיבן ולא קריין".³³ בחיבור המסורה "אכלה ואכלה" באות כשבעים הערות מסורה,³⁴ שכל אחת מהן

33. פסחים נ ע"א (שם הוי"ה), מגילה כה ע"ב (מקראות הכתובים לגנאי), נדרים לו ע"ב (קרי ולא כתיב, כתיב ולא קרי). ראוי להעיר כי שם הוי"ה נקרה במקרא 6827 פעמים, והיקריות אלה הן הרוב המוחלט של מקרי כתיב וקרי במקרא.

34. אכלה ואכלה פ, סעיפים 91, 97-159, 162-167, 169-170. ראה חלק א של המאמר, עמ' 65.

מפרטת סוג מסוים של כתיב וקרי, כגון מילים הנקראות ולא נכתבות, מילים שנכתבות כתיבה אחת ונקראות כשתיים, מילים שיש בהם אל"ף שאינה נקראת, מילים שנכתבות בסופן יו"ד וקוראים ה"א, מילים הנכתבות בשיכול אותיות ("מוקדם מאוחר"). הערות המסורה האלה באות לעתים גם במסורה הגדולה של מצחפי המקרא, אך ב"אכלה ואכלה" הן סודרו ואורגנו בסדר הגיוני, המתחשב גם בסדר האלפביתי של האותיות הנדונות. המסורה, כדרכה, שאפה לשמר את נוסח המקרא ולא באה להציע הסבר לדרך היווצרותו. אך ניתן לנצל את המיון שהציעה המסורה ולהציע הסבר לכמה מן הקטגוריות שהגדירה, כגון חילוף גרפי בין אותיות דומות: ב"ת-כ"ף, דל"ת-רי"ש, ה"א-ח"ת (אכלה ואכלה פ, הערות 149-150, 121-123), התלבטות במקום חלוקת התיבות (שם, הערות 101-102), כתיב המייצג צורות לשון קדומות: חילופי ה"א-וי"ו בסוף התיבה, כגון יְקַרְחָה, שְׁפָכָה (שם, הערה 113), יו"ד יתרה בסוף המילה, כגון אֲמִי, לְכִי, נְשִׁיכִי (שם, הערה 127).

החוקר המודרני הראשון שמייך את מקרי הכתיב והקרי מנקודת מבט לשונית הוא ראובן גורדיס, שהציג מקרים אלה ב-85 רשימות, על פי הסיבה המשוערת להיווצרותן: כיוון הדיפתונג ay, צורות כתיב ארכאיות, צורות הפסק בכתיב, חילופי אל"ף-יו"ד בין תנועות ועוד.³⁵ לאחרונה דן מימון כהן בהרחבה במקרי כתיב וקרי בתורה ובנביאים ראשונים והציע להם הסברים לשוניים.³⁶ ראוי להדגיש כי במקרים רבים איאפשר למצוא סיבה ודאית להיווצרות הכתיב והקרי. למשל, בין מקרי הכתיב והקרי מרובים מאוד חילופי וי"ו-יו"ד. את רובם ניתן לתלות בתקלת העתקה; אולם ניתן גם להסבירם כחילוף מורפולוגי בין צורות קרובות.³⁷

ברויאר התייחס לסיבת היווצרות הפער בין כתיב לקרי, והבחין בין שלושה סוגים עיקריים: (א) קרי שהוא לשון כבוד (שם הוי"ה) או לשון נקיה (כגון ישגלנה-ישכבנה); (ב) קרי שהוא תוצאה של התפתחות השפה (כגון אתי-את); (ג) כל מה שאינו כלול בשני הסוגים הראשונים ומוגדר "נוסחים מתחלפים".³⁸ בסוג הראשון, צורת הקרי היא לעולם הצורה ה"מעודנת" (או ה"מתוקנת"), והדבר נובע מן הרגישות של הקריאה בציבור. גם הסוג השני קשור לטיבן של מסורת הכתיבה ושל מסורת הקריאה: בדרך כלל השפה הכתובה היא שמרנית יותר והשפה המדוברת דינמית ומשתנה. משום כך הצורה הארכאית השתמרה בצורת הכתיב, ואילו הקרי

35. גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 85-158. שש הרשימות האחרונות של גורדיס אינן ממוינות מבחינה לשונית.

36. כהן, הכתיב והקרי.

37. גם צורות שנוצרו כתוצאה מתקלה במסירה ניתנות בדרך כלל להסבר, גם אם הסבר דחוק. במשך הדורות פירשו הלומדים והפרשנים את הכתוב על פי ההסברים האלה.

38. ברויאר, כתיב וקרי, עמ' 10-11.

מוסר את הצורה הצעירה יותר. אולם הכלל הזה אינו מוחלט, וייתכנו גם מקרים הפוכים. למשל, כינוי הגוף אנו, הידוע מלשון חכמים והמאוחר יותר מהכינוי אנחנו, השתמר רק בצורת הכתיב (יר' מב, ו). ניתן להסביר עובדה זו בכך שבמסורת הקרי קיימת נטייה לאחידות ולדחיית הצורות החריגות, ומגמה זו עומדת לעתים בניגוד למגמה להעדיף צורות לשון צעירות יותר.³⁹

אפיון מקרי הכתיב והקרי

דרך נוספת שהלכו בה חוקרים היא בדיקת הערות הקרי בניסיון למצוא מאפיינים שלהן, ובהם גם מאפיינים שליליים, כלומר אילו תחומים אינם כלולים בהן.⁴⁰ כבר אליהו הלוי אשכנזי (בחור) העיר כי אין הערות הקרי עוסקות בענייני כתיב מלא וחסר, וגם לא בשאלות הקשורות לניקוד ולטעמים.⁴¹ אחרים העירו כי מעולם לא מצאנו יותר משתי צורות, האחת כתיב והשנייה קרי.⁴² מאפיינים אלה מקשים על התאוריה שכתוב וקרי הם תיעוד של גרסאות מכתבי יד. עוד הוער כי השינויים בין כתיב לקרי הם מזעריים; לרוב הם ממוקדים באות אחת במילה. מקרים של חילופי מילים נרדפות, האופייניים לחילופי גרסאות בין כתבי יד, אינם מצויים בהערות הקרי.⁴³

נבדקה גם שאלה העקיבות בהערות הקרי. לעתים באה הערת קרי במקום מסוים במקרא, ואילו במקום אחר בא כתיב דומה בלא הערת קרי.⁴⁴ יש מקרים של כתיב וקרי הפוכים, כלומר צורת הכתיב במקום אחד היא הקרי במקום אחר, ולהפך.⁴⁵ חוסר עקיבות זו אינה מובנת לפי התפיסה שהקרי הוא תיקון של הכתיב.

39. קימרון (ארמית מקראית, עמ' 8) מציין כי סופיות הנסתרות בפועל ובכינויים של הארמית המקראית נודהו במסורת הכתיב עם צורות הנסתרם (נפקו, מנהו), ואילו מסורת הקרי המאוחרת קיימה את הצורה הקדומה (נפקה, מנהין). בארמית המקראית בולט ביותר הפער הדיאלקטי השיטתי בין מסורות הכתיב והקרי. על הרקע הלשוני של שתי המסורות האלה ראה פסברג, ארמית.

40. ראה למשל אורלינסקי, כתיב וקרי; גורדיס, כתיב וקרי; פרי, מבט חדש; ייבין, המסורה, עמ' 51–58; טוב, ביקורת, עמ' 46–50; גריבס, כתיב וקרי.

41. אליהו הלוי אשכנזי (בחור), מסורת המסורת, הקדמה שלישית, זולצבר תקל"א, ח ע"א.

42. גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 17, בשם ולהאוזן.

43. פרי, מבט חדש, עמ' 26. יש להוציא מן הדיון מקרים של לשון נקיה שסיבתם ברורה.

44. כגון 'ויישם' [ויישם ק'] לפניו לאכל" (בר' כד, לג) לעומת 'ויישם בארון במצרים' (בר' נ, כו). ראה גורדיס, כתיב וקרי, עמ' 22.

45. כגון ענוים כ' ענוים ק' (יש' לב, ז) לעומת ענוים כ' ענוים ק' (תה' ט, יג). ראה גורדיס, שם, עמ' 17.

בדיקת המובנות והסבירות מורה כי בדרך כלל צורת הקרי סבירה מצורת הכתיב.⁴⁶ אולם יש מקרים שבהם דווקא צורת הכתיב מובנת וצורת הקרי קשה, כגון הוצא כ' הַיָּצָא ק' (בר' ח, יז). צורות כאלה אינן מובנות לפי התפיסה שהקרי הוא תיקון של הכתיב.

כל המאפיינים האלה יובנו בפשטות לפי התפיסה שלפנינו שתי מסורות מקבילות, מסורת כתיבה ומסורת קריאה. ברור מאליו שמסורת הכתיבה אינה עוסקת בניקוד ומסורת הקריאה אינה עוסקת בכתיב מלא וחסר. ניתן להצביע על מגמות המאפיינות את מסורת הקריאה, כגון שהיא מובנת יותר. אולם אין כל סיבה לצפות לעקיבות ולשיטתיות מוחלטת, ועל כן ייתכנו מקרים שבהם דווקא מסורת הקרי נראית קשה ומקרים של כתיב וקרי הפוכים. את היעדרם של חילופי גרסאות של מילים מקבילות ניתן להסביר כתהליך של התקרבות מסורת הקריאה אל מסורת הכתיבה. לעתים נדירות הערת קרי אינה מורה על הגייה שונה מן הכתיב אלא על פירוש שונה. הכוונה היא בעיקר להערות הקרי העוסקות בחילופי המילים לא – לו ובאות בכל כתבי היד. בכמה כתבי יד ומקורות מסורה באות הערות נוספות ממין זה. למשל, בכ"י ל: לך – לכה ק' (במ' כג, יג), מְכִי – מביא ק' (מל"א כא, כא), אָבִי – אביא ק' (מל"א כא, כט). "באכלה ואכלה" נזכרים: ומטי – ומטה ק', ובמִרְאִי – ובמראה ק'.⁴⁷ לדעת ברויאר, הערות הקרי העוסקות בחילופי לא – לו התפתחו מהערות מסורה קדומות יותר שעסקו בכתיב המילה, ולפיכך הן "קרי מדומה". ומכל מקום, הערות אלו התקבלו גם בכתבי היד הקדומים והמוסמכים ביותר הידועים לנו, כגון כתר ארם צובה, ולפיכך יש להתייחס אליהן כקטגוריה מיוחדת וחריגה של הערות קרי.⁴⁸

סיכום

בעת דיון בתופעת הכתיב והקרי ראוי להתייחס למסורת הכתיבה, למסורת הקריאה ולפער ביניהן, ולא לדרך ניסוח הערות הקרי בידי בעלי המסורה שהיא מאוחרת ותלויה בסגנונם של המסרנים. גם ההסבר הכללי לתופעת הכתיב והקרי וגם ההסבר

46. גורדיס (שם, עמ' 23) טוען כי רק במקצת המקרים צורת הקרי עדיפה על צורת הכתיב.

47. אכלה ואכלה פ, סעיף 116: "ו' מלין כתב" י בסוף תיבות' וקרי' ה': [...] ומטי – וקרבתי אליכם למשפט (מל' ג, ה); ובמראי – שמח בחור בילדותך (קה' יא, ט)". וכן מ"ג-ד, שמואל ב כא, כא ועוד.

48. ברויאר, ל², עמ' 18–20; ברויאר, כתיב וקרי, עמ' 12–13. אין צורך לטעון כך ביחס למכלול הרחב של ההערות מסוג פְּנוּ – בניו ק'; אֶלְלָה – אהלו ק', כפי שטוען ברויאר, ל². מוטב לומר כי בתודעתם של המסרנים סיומת aw ראוי שתיכתב תמיד יי, וסיומת o ראוי שתיכתב בוי"ו, פרט למילים שכיחות כגון פֶּה, פָּרַעַה, המסתיימות תמיד בה"א.

הספציפי לכל מקרה ומקרה צריכים לצאת מנקודת המוצא הזאת. התייחסות זו לכתיב ולקרי בולטת במיוחד בדיוניו של ר' יהודה חיוג'.

הקורפוס של מקרי כתיב וקרי הוא גמיש, וגבולותיו אינם ברורים. יש להבחין בין נקודת המבט של המסרנים, שהיא טכנית בעיקרה, ובין נקודת המבט הפרשנית, המתעלמת ממקרים שהמסורה מעירה עליהם ועם זאת כוללת בדיון מקרים שהמסורה אינה מעירה עליהם ואף אינה יכולה לעשות כן.

שורש תופעת הכתיב והקרי נעוץ באופיו הכפול של תהליך המסורה, ולא במעשה חד-פעמי של עריכה או תיקון שאירע בנקודה היסטורית כלשהי. המאורע הדרמטי היחיד בתולדותיה של תופעה זו קשור לתהליך המסירה, והוא התקנת סימני הניקוד. מאורע זה לא יצר את תופעת הכתיב והקרי, אלא רק העלה אותה על פני השטח והביא לרישום מלא שלה.

אשר למעשה הפרשני, רוב הפרשנים הראשונים והאחרונים מסכימים ששתי המסורות הן "נכונות", וראוי לפרש את המקרא לפי כל אחת מהן.⁴⁹ במקצת המקרים הערת המסורה היא טכנית ואין הבדל לשוני או פרשני בין שתי המסורות; במקרים רבים יש ביניהן פער לשוני, אך רק במיעוט המקרים יש ביניהן גם הבדל פרשני. ויש מן הראשונים שראו במסירה הכפולה דרך למסירת מידע לשוני מורכב או שני מסרים שונים המשתלבים זה בזה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מחקרים

H. M. Orlinsky, "The Origin of the *Kethib-Qere* = כתיב וקרי System: A New Approach", *Congress Volume, VTSup* 7 (1960), pp. 184–192

F. D. Esteban, *Sefer Okhlah We-Okhlah*, Madrid 1975 = אכלה ואכלה ה = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרנסדורף [על פי כ"י פריז], הנובר תרכ"ד

בו"ש, דקה"ט = ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת י' בער וה' שטראק, ליפסיה 1879 (ד"צ ירושלים תש"ל)

J. Barr, "A New Look at *Kethibh-Qere*", *OTS* 21 (1981), pp. 19–37 = בַּר, מבט חדש

49. מסקנה מעשית זו נכונה גם לפי הדעות שבמהלך הדורות התעורר ספק בנוסח המקרא, שהרי מכל מקום לפנינו שתי נוסחאות חלוקות ולכל אחת הסבר משלה. וגם לפי הדעות שצורת הכתיב קדומה וצורת הקרי היא תיקון שלה, יש מקום לחפש הסבר לצורה הקשה והקדומה והסבר לצורה המתוקנת.

ברויאר, אמונה ומדע = מ' ברויאר, "אמונה ומדע בנוסח המקרא", שיטת הבחינות של הרב מרדכי ברויאר, בעריכת י' עופר, ירושלים תשס"ה, עמ' 71–91 (נתפרסם לראשונה: דעות מז [תשל"ח], עמ' 102–113)

ברויאר, כתיב וקרי = מ' ברויאר, "כתיב וקרי", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 7–13
ברויאר, ל"ב = מ' ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתיב-יד ל"ב, ניו-יורק תשנ"ב

גורדיס, כתיב וקרי = R. Gordis, *The Biblical Text in the Making: A Study of the Kethib-Qere*², New York 1971 (Philadelphia 1937)

גינזבורג, מבעד למסורת = ח"א גינזבורג, "מבעד למסורת", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 208–223; ו (תרצ"ה), עמ' 543 (=מקראה בחקר לשון המקרא, ליקוטי תרביץ ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 229–245)

גינזבורג, המסורה = כ"ד גינזבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 (ד"צ ירושלים תשל"א)

גריבס, כתיב וקרי = M. Graves, "The Origins of Ketiv-Qere Readings", *TC (ejournal): A Journal of Biblical Textual Criticism* 8 (2003)

דותן, דקה"ט = א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז

הימבזה, נון = I. Himbaza, "Le 'nûn' marginal et la petite massore", *Textus* 20 (2000), pp. 173–191

חרל"פ, ראב"ע = ל' חרל"פ, "קרי וכתוב בפירושי רבי אברהם אבן-עזרא", בית מקרא 42 (תשנ"ז), עמ' 239–256

טוב, ביקורת = ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא: פרקי מבוא, ירושלים תש"ן
טוב, הטקסטים = ע' טוב, "הטקסטים המקראיים שנמצאו במדבר יהודה ותורמתם לביקורת נוסח המקרא", מגילות מדבר יהודה: ארבעים שנות מחקר, בעריכת מ' ברושי ואחרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 63–98

טנא, חיוג' = חיבורי הדקדוק של יהודה חיוג', חומר קריאה לסמינריון של ד"ר ד' טנא, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תש"ל
ייבין, אוסף = י' ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלי, א-ג, ירושלים תשל"ג

ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, ג), ירושלים תשס"ג

ייבין, ניקוד בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

כהן, הכתיב והקרי = מ' כהן, הכתיב והקרי שבמקרא: בחינה בלשנית של חילופי מסורות מושתתת על נוסח המקרא שב"כתר ארם צובה", ירושלים תשס"ז

- כספי, אדני כסף = יוסף כספי, אדני כסף: פירושים על נביאים ראשונים ואחרונים, מהדורת יצחק לאסט, לונדון תרע"א-תרע"ב
- כספי, מצרף לכסף = יוסף כספי, מצרף לכסף, מהדורת אביגיל ראק, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ז
- כתאב אלגנתף = נ' בסל, כתאב אלגנתף לר' יהודה חיוג': מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשס"א
- לרין, הקרי = ש' לרין, "ה'קרי': הטקסט היסודי של התנ"ך", הגות עברית באמריקה, א, בעריכת מ' זהרי, א' טרמקובר וח' אורמאין, תל-אביב תשל"ב, עמ' 61-86
- לייאנס, כתיב וקרי = ד' לייאנס, "כתיב וקרי בנוסח המקרא המוסמך ובקובץ 'אכלה ואכלה'", עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחת ידידות והוקרה למנחם כהן (תשס"ה), עמ' 79-135
- J. P. Siegel, "The Employment of Palaeo-Hebrew = שמות הקודש Characters for the Divine Names at Qumran in the Light of Tannaïtic Sources", *HUCA* 42 (1971), pp. 159-172
- סימון, ראב"ע ורד"ק = א' סימון, "ראב"ע ורד"ק: שתי גישות לשאלת מהימנות נוסח המקרא", בר אילן ו (תשכ"ח), עמ' 191-237
- ספר השרשים = ספר השרשים: החלק השני ממחברת הדקדוק, חברו בלשון ערב ר' יונה אבן ג'נאח והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו
- עופר, מסרן = י' עופר, "דרכו של מסרן: על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב - ספר היובל לישראל ייבין), עמ' 481-500
- פיליפובסקי, דונש ורבנו תם = ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, מהדורת צ' פיליפובסקי, לונדון תרט"ו
- S. E. Fassberg, "The Origin of the *Ketib/Qere* in the = פסברג, ארמית Aramaic Portions of Ezra and Daniel", *VT* 39 (1989), pp. 1-12
- M. Serfaty, "Un fragment de catalogue massorétique - T-S = צרפתי, קטע NS 287-15: Contribution à l'histoire des méthodes de classification des anciennes listes massorétiques", *Proceedings of the Ninth International IOMS Congress (1989)* (Masoretic Studies, 7), Missoula, MT 1992, pp. 111-129
- P. Cassuto, *Qere-Ketib et listes massorétiques dans le* = קאסוטו, כתיב וקרי *manuscrit B19a*, Frankfurt a.M 1989
- קוטשר, מגילת ישעיהו = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קימרון, ארמית מקראית = א' קימרון, ארמית מקראית (ספריית האנציקלופדיה המקראית, י), ירושלים תשנ"ג

רצהבי, רס"ג = י' רצהבי, פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות, ירושלים תשנ"ח
 תלמג', משלי = פירושים לספר משלי לבית קמחי – ריק"ם, רמ"ק, רד"ק, מהדורת
 א' תלמג', ירושלים תשנ"א

קיצורים אחרים

א = כתר ארם צובה, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו
 ד = מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו
 ל = כ"י סנט פטרבורג (לנינגרד), ספרייה לאומית Evr I B19a, מהדורת צילום
 חדשה, גרנד רפידס, משיגן 1998
 מ"ג = מסורה גדולה
 מ"ק = מסורה קטנה
 ק = כתב יד קהיר, בית הכנסת הקראי 34 (נביאים)
 ש = כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb 24° 5702 (תורה)
 ש1 = כתב יד ששון 1053 (תנ"ך)

דָּבֶשׁ ודומיו

1. בניקוד השם דָּבֶשׁ יש קושי: בהפסק הוא מנוקד בקמץ – דָּבֶשׁ, לפיכך מקור הקמץ ב־a קדומה, אך בהקשר דָּבֶשׁ בפתח. כידוע, אין זו דרכה של a קדומה, שברגיל נהפכה לקמץ אף בהקשר.¹ מהו אפוא מקור הפתח בשם דָּבֶשׁ ואילו צורות אחרות נוהגות כך?

2. המדקדקים כינו שמות כאלה "סגוליים על דרך הארמית". כידוע, בארמית, בייחוד בניבים שאחרי חורבן הבית השני, שמות שמקורם ב־qVtl באים בעיקר במשקל קָטֹל ודומיו, כגון פָּסֶף, קָשֶׁט, שנוצרו מן qušt, kasp.² בעברית המקראית המשקל קָטֹל נדיר למדי,³ ונראה שנקבצו בו צורות שמשקליהן המקוריים שונים.⁴ במקרא⁵ נמצאו השמות האלה:⁶ אָגֶם, דָּבֶשׁ, הָדָס, חֲשֵׁשׁ, חֲתַת, מַעֲט, סֶבֶךְ. האם כולם מקורם במשקל qVtl הקדום?

- * אני מודה לפרופ' אלישע קימרון על הערותיו המועילות.
1. רק בנסמך יופיע פתח, למשל בהקשר דָּבֶר, ובנסמך דָּבֶר.
  2. להתהוות הצורה המלרעית ראה קימרון, ארמית, עמ' 78; מוראוקה, סגוליים, והספרות המוזכרת שם.
  3. לא יידונו כאן מילים, כגון שָׁכֶם (עיר) ורָצִיַת, שצורתן אינה משתנה. מקור השמות האלה כנראה ב־qital, כמסתבר מן התעתיקים sefeth, σεφεθ, sechem, συχημ. בָּשָׁם סגול בא במקום פתח, אולי בגלל העיצור הצולל m. ראה קימרון, חילופים, עמ' 92.
  4. שמואל דוד לוצאטו סבר שהפועל וְתָקַשׁ (בר' לה, טז) בניינו הפעיל, וראוי הוא להינקד וְתָקַשׁ. אלא שהטעם נע להברה האחרונה, ולכן ניקודו וְתָקַשׁ, על דרך דָּבֶשׁ. ראה שד"ל, עמ' 143.
  5. הצורות הובאו לפי מסורת טבריה. הניקוד הבבלי תואם בדרך כלל לניקוד הטברני, אך יש תנודות בכמה שמות: דָּבֶשׁ, הָדָס, מַעֲט לפעמים קמוצים בטעם מפסיק חלש, ולפעמים פתוחים בסוף פסוק. ראה ייבין, עמ' 926, 945, 946.
  6. ראה ז'ואון ומוראוקה, 88Cg, עמ' 224; פוקס, עמ' 136–137; קניג, ב, §55, עמ' 66–67; אולסהאוזן, 147a, עמ' 278–279. לא נכלל השם זָמֶן, שצורת הנפרד שלו אינה מזדמנת במקרא אלא בהפסק: זָמֶן. יש עוד שני שמות קמוצים, שָׁלֹו וסֶתֶן, שמקורם כנראה במשקל qVtl, לאור הצורה המקראית שָׁלֹוִים (במ' יא, לא) והצורה המשנאית סֶתֶנִיִּית (אך באורא ולאנדר [§61g, עמ' 473] מניחים סֶתֶן שקול ב־qital). בצורות אלה צמח קמץ בהשפעת העיצור השפתי w. ראה ברגרין, עמ' 30; שטיינר, עמ' 15; ייבין, עמ' 927. והשווה ז'ואון ומוראוקה, 88Bg, עמ' 221. לא התייחסתי לצורות נסמך, כגון חֲדָר, שהרי בנסמך אין שוני בין דָּבֶר לדָּבֶשׁ, ולכן אין לקבוע את המשקל המקורי של השם על סמך הנסמך, כגון חֲדָר. על הצורות האלה ראה בהרחבה שטיינר; בלאו, עמ' 195–198; פוקס, עמ' 137.

3. כדי להשיב על שאלה זו יש לבדוק את ניקוד השמות במעמדים שונים. אלישע קימרון עמד על כך שבשמות שמקורם ב-qall (וכן qalqal, qatl ונגזירי, הקמץ מופיע בהפסק, ואילו בהקשר בא פתח (או סגול).⁷ לדבריו, במשקלים אלה a קצרה התארכה בהפסק ונתורה קצרה במעמד אחר.

מתוך השמות שנמנו לעיל מסתבר שהשמות אָגַם, הָדַם וּמַעַט משקלם qVtall, אחיו של qall, שכן בריבוי למ"ד השורש דגושה: אָגַמִּים,⁸ הָדַסִּים, מַעַטִּים.⁹ השמות חֲשַׁשׁ, חָתַת אין להם לא צורת הפסק,¹⁰ לא צורה מלעילית על דרך מִלָּךְ, ולא צורה עם כינוי חבור, לפיכך משקלם המקורי אינו ברור.¹¹ אף השם סָבַךְ יחידאי הוא וניתוחו סבוך.¹² תרגום השבעים מתעתק אותו σαβεκ, וכך גם תאודוטיון; היירונימוס גורס sabech.¹³ תעתיקים אלה מצביעים על משקל qatl או qatel. אף מסורת בבל גורסת בסבך בבי"ת צרויה. דומה אפוא כי סבך שקול במשקל qatel, ואילו סָבַךְ היא מעין צורת נסמך על דרך שְׁפַל העומדת שלא בסמיכות.¹⁴

7. ראה קימרון, צורות השם.
8. אולם בנסמך אָגַמִּי. וכן במסורת שומרון, ā:gāmēm, ללא הכפלה. ראה בן-חיים, עואנ"ש, ד, עמ' 7. שם זה כנראה שאול מאכדית. ראה למשל פוקס, עמ' 284.
9. ראה פוקס, שם. ארטון סבור שבכל השמות שהובאו כאן, ובכלל בכל השמות בעלי תנועה קצרה בנפרד, הייתה הכפלה (מקורית או משנית) של העיצור שאחרי התנועה הקצרה, כגון dVbVšš.
10. חֲשַׁשׁ פעמיים (יש' ה, כד; לג, יא) וְחָתַת פעם אחת (איוב ו, כא).
11. בתעתיקים היווניים כנגד מִשְׁחָר (תה' קי, ג) נמצא μεσοαap. ראה פילד, ב, עמ' 266. דומה שהתעתיק משקף את התיבה מִשְׁחָר המורכבת מן המילית מ' ושם העצם שְׁחַר, וכך תפסו את משחור גם תרגום השבעים ותאודוטיון. ראה למשל בראון, עמ' 94. וכבר הציעו החוקרים לתקן את הניקוד המקראי לִמְשָׁחַר, ראה שם. ובאמת אין בזה צורך. רוצה לומר, התיבה מִשְׁחָר מורכבת מן המילית מ' ושם העצם שְׁחַר, כאשר שְׁחָר הוא האלומורף המלרעי של שְׁחַר. הצורה שְׁחָר מנוקדת בקמץ בגלל הטעם המפסיק אתנח, והכפלת העיצור š שאחרי המילית מ' בטלה בשל חיתוף תנועתו, על דרך יִשְׂאָא-יִשְׂאָו. על תופעה זו ראה למשל זיזאן ומוראוקה, 18m§, עמ' 75.
12. לפי כתבי יד, ניקוד התיבה בְּסָבַךְ (בר' כב, יג). באואר ולאנדר (72s'§, עמ' 580) מסווגים את סָבַךְ במשקל של דבש. אולם אין הכרח שהצורות סָבַכִּי, מְסָכְכוּ משקפות את המשקל הסגולי מלעילי של סָבַךְ. אף הנסמך בְּסָבַךְ, בקמץ קטן, אינו מבהיר את העניין. וגם גרסת מסורת שומרון, afsābāk, אין בה כדי לפתור את הקושי. ראה בן-חיים, עואנ"ש, ד, עמ' 192.
13. ראה פילד, א, עמ' 38, ושם הערה 11. התעתיק היווני ראוי להיות σαβεχ באות χ בסופו. אפשר שהאות α טעות סופר היא, ואפשר שהנישוף של χ אבד בסוף תיבה.
14. יש צורת נסמך זוהי חֲמַת (בר' כא, יד) בטעם מלעילי; ברגיל, חֲמַת (שם, פסוקים טו, יט). קניג (א, 95-1aβ§, עמ' 185-186) משווה אותה עם חֲמַת (הר' ז, ה), אך נראה שחֲמַת זו מילת יחס היא. וראה שם לסברות השונות שקניג דחה אותן בצדק. לדעת באואר ולאנדר (72x§, עמ' 573) אפשר שחֲמַת ניקודה מוטעה. אולם נראה יותר לפרש את חֲמַת כנסמך, על דרך חֲדַר, כפי

- אם כן, מן הרשימה שלעיל למשקל qVtl שייכת רק הצורה דָּבֶשׁ, ובהפסק דָּבֶשׁ.¹⁵
 יש להוסיף עליה את גָּבֶר (תה' יח, כו),¹⁶ ברגיל גָּבֶר. אפשר שגם שָׁכַם (אבר גוף) שייך לכאן.¹⁷ ובלשון חז"ל נמצא סָגַן ליד סָגָן.¹⁸
4. אשר להשתלשלות חוקי ההגה¹⁹ – קימרון טען בצדק שהתארכות התנועות בעברית חלה לאורך זמן.²⁰ ניתן לחלק את התנועות הנמוכות לשלושה סוגים: (א) אלה שהתארכו בנפרד (ובהפסק), כגון דָּבֶר; (ב) אלה שהתארכו בהפסק בלבד, כגון קָל, דָּבֶשׁ; (ג) אלה שלא התארכו אף בהפסק, כגון בָּת.
- תחילה התארכה a קצרה בהברה פתוחה מוטעמת ובזו שלידה (לפניה או אחריה), כדברי יהושע בלאו.²¹ תמורה זו חלה בצורות הנפרד. כללי הארכה שונים מאלה פעלו לאחר ביטול ההכפלה qal < qall ופירוק צרור העיצורים qatel < qatl (ותזוזת הטעם לתנועה שצמחה במילים כגון דבש),²² שכן בצורות אלה התנועה a התארכה בהפסק בלבד. ולבסוף, כשחל חוק פיליפי, התנועות הנמוכות לא התארכו כלל.²³
- שהעיר בלאו (עמ' 198). כלומר מן himt נוצרה צורת נסמך מלרעית, חֲמַת, בלי שהתנועה הראשונה תיחטף, אולי בהשפעת הגרונית שלפניה. במקרא התיבה מוטעמת מלעיל משום שהטעם נסוג אחור. יש עוד מקרים שבהם תנועת i הקצרה במקורה התקיימה בצורת נסמך בהברה פתוחה לא מוטעמת הפותחת בגרונית, כגון "אַבּוּס בעליו" (יש' א, ג). ראה ד'און ומוראוקה, 30d§, עמ' 93; פוקס, עמ' 226.
15. ראה עוד קיסר, עמ' 431.
16. תיבה זו מתועתקת במשושה γαβρ, וזה התעתיק הצפוי של גָּבֶר.
17. נמצא שָׁכַם (תה' כא, יג) בהפסק. אולם בנפרד רק "שָׁכַם אחד" (בר' מח, כב; צפ' ג, ט, ושם אולי שָׁכַם נסמך לאחד). הצורה מנוקדת בסגול כנראה בגלל העיצור הצולל m. ראה קימרון, חילופים, עמ' 92.
18. ויש גם סָגַן, בקמץ. ראה ברגרין, עמ' 29. שם תמצא עוד מילים המנוקדות בשווא ופתח בספרות חז"ל, כגון זָפַק, שָׁבַח, אך רבו בהן שינויי ניקוד, וכמעט אין בהן מילה שלא נוקדה בקמץ במסורות הניקוד השונות. לדיון בכמה שמות ממשקל פָּעַל לגרסותיהם בעדי הנוסח השונים ראה קיסר. מעניין שרק לשם דָּבֶשׁ אין חילופי צורה בעדים שבדק קיסר. וראה עוד אלדר, עמ' 77–83.
19. אשר לסברות האחרות ראה שטיינר, בייחוד עמ' 14–15.
20. קימרון, צורות השם, עמ' 204 הערה 7.
21. קימרון (שם) מסתמך על דעתו של בלאו.
22. אפשר שביטול ההכפלה חל לפני פיצול צרור העיצורים, כפי שמעידים תעתיקי המשושה של אוריגנס, שבהם יש ביטול מוחלט של ההכפלה בסוף מילה, אך צרור העיצורים מתפצל לעתים רחוקות. עם זאת, בתעתיקי תרגום השבעים, שקדמו כנראה לתעתיקי המשושה, בדרך כלל מופיעה תנועה המבקעת את צרור העיצורים בשמות הסגוליים. כמו כן אין לדעת אם מסורת המשושה משקפת ניב עברי שהוא אבי מסורות טבריה ובבל, כאמור להלן.
23. לעתים תמצא קמץ, כגון הוֹחֵלְתִּי. מקרים אלה מוסברים כאנלוגיה. ראה קימרון, פתח בהפסק, עמ' 311.

5. יש קושי מובנה בתיארוך היחסי של התמורות, שכן מסורות טבריה ובבל מקורן במסורות שבעל פה, ואין מידע אמין על אבותיהן; מה גם שכל ניב עומד לעצמו. לפיכך עדיף שלא להסיק מסקנות ממסורת אחת על רעותה. עם זאת ניתן להיעזר בעדות של מסורת תעתיקי המשושה של אוריגנס: מן המאות האחרונות לפני הספירה לפי המקדימים, או מן המאות הראשונות לספירה לפי המאחרים.²⁴ ככלל, יש התאמה בין e קצרה במשושה לפתח שאינו נקמץ במסורת בבל.²⁵ לכן מסתבר שאבות מסורות טבריה ובבל ומסורת התעתיקים שווים (או לכל הפחות קרובים) בעניין אורך התנועות. במסורת התעתיקים, השמות הסגוליים מונעים לעולם בתנועות קצרות,²⁶ וכמעט אין עדות לתנועות המבקעות, כגון $\sigma\epsilon\kappa\rho = \text{שֶׁקֶר}$ (תה' לה, יט). כמו כן אין בה ראיות לתנועות היחסה, ובגזרת הכפולים בטלה ההכפלה בסוף מילה, כגון $\alpha\mu = \text{עֵם}$ (תה' יח, כח). לפיכך מסורת תעתיקי המשושה משקפת לכל המאוחר את השלב השני מן השלבים המנויים לעיל,²⁷ שבו ההארכה חלה בהפסק בלבד.²⁸

6. נשוב לדבש. מדיונונו עולה שדבש הוא כנראה השם היחיד המשתלשל מן $qVtl$, שבמסורת טבריה משקלו $q^{\epsilon}tal$ בהקשר ו- $q^{\epsilon}t\dot{a}l$ בהפסק. אפשר לסכם את התפתחותו הפונטית כך: $d^{\epsilon}ba\dot{s}/d^{\epsilon}b\dot{a}\dot{s} < *dVba\dot{s} < *dVb\dot{s}$.

הקיצורים הביבליוגרפיים

K. Aartun, "Althebräische Nomina mit konserviertem = ארטון
kurzem Vokal in der Hauptdrucksilbe", *Zeitschrift der Deutschen
Morgenländischen Gesellschaft* 117 (1967), pp. 247–265
J. Olshausen, *Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Braunschweig = אולסהאוזן
1861
אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: ענייני תצורה (עדה ולשון, ה),
ירושלים תשל"ט

24. אמצע המאה השלישית לספירה לכל המאוחר, שכן אוריגנס מת בשנת 254 לספירה.
25. כמו כן יש התאמה בין e ארוכה בתעתיקים ובין צירי במסורת בבל. גם יש התאמה בולטת בין התעתיקים למסורת טבריה. ראה קימרון, פתח בהפסק, עמ' 311–313.
26. ראה ברונו, עמ' 258–260.
27. יש עוד קושי בהשוואת המסורות, שהרי התעתיקים מסמנים את האורך בתנועות שגונן e ו- σ , ואילו במסורות טבריה ובבל האורך המקורי משתקף בתנועה a קדומה בלבד. אם כן, לא ראי זה כראי זה, ואי-אפשר לסתור את הטענה שהתנועות הלא נמוכות e ו- σ לא התארכו והתנועה a התארכה בנסיבות מסוימות.
28. עדות תעתיקי המשושה באשר להארכת ההפסק אינה חד-משמעית, אך נראה שהתנועות התארכו בהפסק בהכרות פתוחות מוטעמות בלבד. ראה ברונו, עמ' 429–432; כאן, רקע.

- H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1922
- בלאו = י' בלאו, "סוגיות בלשון המקרא", לשוננו סח (תשס"ז), עמ' 183–200
בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים
תשי"ז–תשל"ז
- W. P. Brown, "A Royal Performance: Critical Notes on Psalm 110:3aγ–b", *Journal of Biblical Literature* 117 (1998), pp. 93–96
- ברגריין = ג' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה
- E. Brønno, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus auf Grundlage der Mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der Hexapla des Origines*, Leipzig 1943
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*², Rome 2006
- יבין = י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים
תשמ"ה
- G. Khan, "The Historical Background of the Vowel 'Ṣere' in Some Hebrew Verbal and Nominal Forms", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 57 (1994), pp. 133–144
- T. Muraoka, "Segolate Nouns in Biblical and Other Aramaic Dialects", *Journal of the American Oriental Society* 96 (1976), pp. 226–235
- J. Fox, *Semitic Noun Patterns*, Winona Lake 2003 = פוקס
- F. Field, *Origenis Hexaplorum*, I–II, Oxford 1875 = פילד
- קימרון, ארמית = א' קימרון, ארמית מקראית², ירושלים תשס"ג
- קימרון, חילופים = א' קימרון, "חילופי צירי/פתח בעברית המקראית", לשוננו נ
(תשמ"ו), עמ' 77–102
- E. Qimron, "The Pausal Pataḥ in Biblical Hebrew", *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, ed. S. E. Fassberg and A. Hurvitz, Jerusalem – Winona Lake 2006, pp. 305–314
- קימרון, צורות השם = א' קימרון, "על צורות ההפסק בשם", מחקרים בלשון
העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר,
ירושלים תשנ"ו, עמ' 203–205
- קיסר = צ' קיסר, "משקל פֶּעַל במשנה על פי מסורת תימן", מחקרים בלשון העברית
ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו,
עמ' 427–440

- E. König, *Historisch-kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, 2 vols., Leipzig 1881–1895
 קניג = פירוש שד"ל על חמשה חומשי תורה, בעריכת פ' שלזינגר, ירושלים
 שד"ל = תשכ"ו
- R. Steiner, "On the Origin of the ḤĒḌER–ḤĀḌĀR Alternation = שטיינר
 in Hebrew", *Afroasiatic Linguistics* 3 (1976), pp. 1–18

הטטרלמה והטריילמה במשנה ובתוספתא (חלק ראשון)

נר זיכרון למורי ורבי
הרב מרדכי ברויאר זצ"ל

1. מבוא

טטרלמה ($\lambda\eta\mu\mu\alpha, \tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\varsigma$) היא תבנית הגיונית המורכבת מארבעה משפטים. כל משפט מורכב משתי תכונות (א, ב) והיפוכיהן: (א, ב), (א-ב), (א, ב-), (א-ב, -).¹ טטרלמה מסוג אחר היא זו שבה שתי התכונות ללא היפוכיהן יוצרות ארבעה צירופים, באופן שבשני משפטים תכונה אחת נשנית פעמיים: (א, א), (א, ב), (ב, א), (ב, ב). אני מכנה טטרלמה זו בשם "טטרלמת הצירופים הזהים". הטריילמה כוללת שלושה משפטים, כלומר חסר בה משפט אחד ביחס לטטרלמה; כל אחד ממשפטי הטטרלמה יכול להיות חסר. הטטרלמה והטריילמה (משני הסוגים) שכיחות מאוד בספרות חכמים, בייחוד במשנה, בתוספתא ובשני התלמודים. הן מופיעות בעיקר בחלקים ההלכתיים של חיבורים אלו אך נמצאות גם במדרש ומשמשות בדרשות שונות.²

התבניות הללו נפוצות בספרות חכמים מאחר שמדובר בספרות שבעל פה. ככזאת, כל מבנה שיש בו כדי לארגן את הפרטים באופן שיקל על הזיכרון חיוני ומבורך.³

* מאמר זה מתפרסם בשני חלקים. בחלק הראשון מתפרסמים סעיפים 1-3. שאר הסעיפים יתפרסמו באחת החוברות הבאות. אני מודה למורי ורבי פרופ' שמעון שרביט, ולחבריי ד"ר בנימין קצוף וד"ר רונית שושני, על שדנו עמי בפרות מחקרי והחכימו אותי בטוב עין בהערותיהם.

1. צרפתי, העברית, עמ' 153.

2. הרוב המוחלט של הטטרלמות במשנה ובתוספתא מופיע בעניינים הלכתיים-חוקתיים. דוגמה לטטרלמה מדרשית היא הדרשה על ארבעת המינים של סוכות (ויקרא רבה ל, יב [מהדורת וילנה, עמ' תשט-תשי]). לניתוחה ראה צרפתי, שם, עמ' 154, וראה שם ניתוח של טטרלמה המופיעה בהגדה של פסח בעניין ארבעת הבנים. לדוגמות נוספות לטטרלמות במדרש ובאגדה ראה צרפתי, הערות.

3. וכלשון התוספות: "דרך דרך התנא לאחר שפי' הלכות המסכתא חוזר ושונה אותם בלשון קצר כדי שיהיו מסודרים בידך ושמורים בפה ובלב" (יבמות פד ע"א, ד"ה "יש מותרות").

הטטרלמה והטטרילמה מציגות תמונה לוגית ושלמות לוגית, בפרט הטטרלמה, הכוללת את כל הצירופים האפשריים של התכונות. נוסף על כך הן מציגות מבנה בעל נוי סגנוני, ותבניתן בעלת שלושה או ארבעה משפטים תואמת לספרות חז"ל שגם בה שלוש וארבע הם מספרים נפוצים. התבניות הנדונות מחזקות מגמה זו, הגם שהמספר עצמו אינו נזכר בהן במפורש.⁴

המבנה הטענתי המרובע היה מוכר ונפוץ בעולם העתיק בעיקר בשתי תורות פילוסופיות: הבודהיסטית והיוונית. בפילוסופיה הבודהיסטית מוכרת התבנית של הטטרלמה בשם *catu.sko.ti*.⁵ מבנה זה מצוי כבר בכתבים העתיקים של הבודהיסטים,⁶ אך הוא השתכלל והתפתח בעיקר על ידי Nāgārjuna בן המאה השנייה לספירה.⁷ בפילוסופיה היוונית פיתוחה של הטטרלמה מיוחס לאריסטו.⁸ בשנת 1962 התפרסם מאמרו הקצר של נדור על הטטרלמה במשנה.⁹ נדור הראה שמבנה של טטרלמה מצוי במשנה, והיה הראשון שהפנה את תשומת הלב לקיומה של התבנית בספרות חכמים. לדעתו, תבנית זו מצאה לה אחיזה רחבה בדברי החכמים לא רק מפני שהיא כוללת את כל אפשרויות הצירופים, אלא גם בשל המשמעות המיסטית של המספר ארבע אצל היהודים. הוא קובע שהיהודים שאלו את התבנית מהיוונים. לדבריו, יש הבדל מהותי בין טיפוס הטטרלמה המצוי אצל היוונים ובין טיפוס הטטרלמה המצוי בספרות חז"ל. בספרות היוונית הדגמים הנפוצים מבחינת סדר המשפטים בטטרלמה הם (א, ב), (א-, ב-), (א-, ב-); וכן (א, ב) (א-, ב-), (א-, ב-), (א-, ב-). המכנה המשותף לשני דגמים אלו הוא שלשני המשפטים הראשונים בדגם יש ערך מוחלט – חיובי או שלילי, דהיינו מקרי קצה, ושני המשפטים האחרונים הם מקרי ביניים – מיוזג של ערך חיובי ושלילי. לעומת זאת בספרות חז"ל שני המשפטים הראשונים בטטרלמה הם מקרי הביניים, והמשפטים

4. למספר ארבע מקום מרכזי בספרות חז"ל בהשוואה למקרא ולעולם העתיק. ראה נדור, מספרים. ראה גם וונשה; פודור, עמ' 546; חיותין.

5. לסקירה של ציוני דרך במחקר הטטרלמה הבודהיסטית עד למאה העשרים ראה גונרטנה. וראה את מאמרו העדכני של וסטרהוף.

6. ראה למשל וסטרהוף, עמ' 374 ובהפניות שם.

7. ראה רובינסון, עמ' 291.

8. לא כאן המקום לדון בהבדלים שבין הטטרלמה של Nāgārjuna לזו של אריסטו, אך יש בין טטרלמות אלו כמה וכמה הבדלים מרכזיים, ולא מעט קולמוסים נשתברו בעניין. ראה לדוגמה סטרותוף ואת ההפניות הביבליוגרפיות שם. התמונה ההגיונית של הטטרלמה הייתה אהובה גם בימי הביניים. צרפתי (הערות, עמ' 136) מביא לכך דוגמות מדברי סקוטוס איריוגנא, בן המאה התשיעית, ומדברי אברהם בר חייא בחיבורו "הגיון הנפש" (לייפציג תר"ך).

9. נדור, טטרלמה. נדור פרסם את מאמרו שלוש שנים לאחר פרסום מאמר רחב היקף של פרנקיאן הדן בפילוסופיה הבודהיסטית ובדרכי הלוגיקה שלה. שם הוא נזקק לעיון בתבנית הטטרלמה הנפוצה בפילוסופיה זו ובפילוסופיה היוונית. בסופו של מהלך ארוך הוא מגיע למסקנה שהפילוסופיה היוונית שאלה את הטטרלמה מהפילוסופיה הבודהיסטית.

האחרונים הם בעלי ערך מוחלט. את קביעתו זו סומך נדור על שש משניות באבות הבאות במבנה טטרלמה והמתפלגות לשני הדגמים האלה: (א, ב-), (א, ב), (א, ב), (א, ב), (א, ב); (א, ב-), (א, ב), (א, ב), (א, ב). אמנם הוא מצא באבות דרבי נתן גם את הדגם הזה: (א, ב), (א, ב-), (א, ב), (א, ב-), (א, ב-), שיש בו היררכיה מהטוב והרע אל הרע והדחוי, ואולם לדעתו דגם זה התפתח בתקופה מאוחרת לתקופת המשנה. כן נמצא באבות דרבי נתן גם הדגם הקלאסי היווני. מסקנתו של נדור היא שהטטרלמה בספרות חז"ל אינה עוקבת אחר הדגם של הטטרלמה בפילוסופיה היוונית אלא מציעה מבנה המתאים יותר לחיים היום-יומיים – מקרי ביניים ואז מקרים קיצוניים. חשיבות מאמרו של נדור היא בעיקר בראשונותו, דהיינו בחשיפת דגם הטטרלמה המצוי בספרות חז"ל. כאמור, ניתוחו וממצאיו נשענים של שש משניות באבות ועל שתי דוגמות נוספות מאבות דרבי נתן, ומכאן מוגבלות מחקרו. הגם שגרעין של אמת נמצא בדברי נדור, הם רחוקים מלהציג את התמונה המדויקת של הטטרלמה במשנה, וראה להלן.

צרפתי דן בכמה מקומות בטטרלמה המתועדת בלשון חכמים. הוא מנתח כמה משניות ממסכת אבות הבאות בתבנית הנדונה ומצביע על קיומו של הדגם בכמה חיבורים של ספרות חכמים.¹⁰ גם שרביט, אגב עיסוקו בלשונה ובסגנונה המיוחדים של מסכת אבות, מציין את שש הטטרלמות המופיעות במסכת ומנתח אותן.¹¹ המחקרים המעטים שעסקו בטטרלמה בלשון חכמים הסתפקו בציון התופעה, בהדגמתה ובניתוח כמה דוגמות, בפרט מהמשנה ובפרט אלו ממסכת אבות. הטטרלמות לא נדונו כלל בספרות המחקרית. במאמר זה ברצוני להציג תיאור מלא של הטטרלמות ושל הטטרלמות המתועדות במשנה ובתוספתא, אך רק אלה שמשפטיהן כוללים שתי תכונות והיפוכיהן. לטטרלמה ולטטרילמה מסוג הצירופים הזהים בדעתי לייחד מאמר נפרד.

במאמר נדונים הדגמים השונים של הטטרלמה והטטרילמה מבחינת סדר המשפטים, וכן נבחנים הגורמים שהשפיעו על הסדר. עוד נבדקים הגורמים שהשפיעו על סדר התכונות שבכל משפט, יסודות רטוריים שונים המתבטאים בתבניות הללו, וכן נבדק הקשרן לשיח הרחב.

הקורפוס כולל שני חיבורים מרכזיים בלשון התנאים – המשנה והתוספתא.¹²

10. צרפתי, העברית, עמ' 153–157; צרפתי, הערות; צרפתי, ארבעה; צרפתי, ארבע.

11. שרביט, לשון, עמ' 31–32, 110–117.

12. הטטרלמות והטטרילמות מהמשנה נבדקו בכ"י קאופמן, והאזכורים במאמר הם על פי כתב יד זה. במקרים שנדמה היה שיש עניין להעמיק בגרסה, נבדקה הטטרלמה גם בכתבי יד אחרים של המשנה, והדבר צוין. החומר מן התוספתא נאסף על פי כ"י וינה עד מסכת בבא בתרא (מהדורת ש' ליברמן) והשאר על פי כ"י אפרוט (מהדורת צוקרמנדל). בשעת הצורך נבדקו גם כתבי יד אחרים של התוספתא וקטעי גניזה. מובאות שמצוין בהן רק שם מסכת הן מהמשנה; מובאות מן התוספתא צוין לפני שם המסכת שהן מן התוספתא.

לאורך המחקר נחשבים שני חיבורים אלו קורפוס אחד המייצג את לשון התנאים. עם זה ניתנה תשומת לב להבדלים שיש בין החיבורים, ואלו יוצגו במאמר נפרד. במשנה נמצאו 24 טטרלמות ו-26 טרילמות, ובתוספתא 13 טטרלמות ו-40 טרילמות.¹³

2. עיון בדגמים

צרפתי מעיר, ש"סדר הצירופים [של הטטרלמה], שימוש בווי"ו החיבור ופרטים אחרים משתנים מפעם לפעם, והסיבות לכך צריכות עיון".¹⁴ בסעיף זה אציג את הדגמים השונים של הטטרלמה ושל הטרילמה.

2.1 דגמי הטטרלמה

באופן תאורטי ארבעת משפטי הטטרלמה יכולים להניב 24 דגמים שונים מבחינת סדרם של המשפטים המרכיבים אותם. במשנה ובתוספתא מתממש רק מעט מהדגמים הללו: במשנה מתועדים שישה דגמים של טטרלמה, ובתוספתא מתועדים רק שני דגמים ואולי שלושה (תלוי בכתבי היד). בטבלה שלהלן מוצגים הדגמים השונים ותפוצתם.¹⁵

13. אי-אפשר להתחקות אחר הטטרלמות באמצעות "מילות מפתח", לכן הטטרלמות והטרילמות נאספו בדרך של קריאה רציפה של ש"ס משניות ותוספתא. הואיל וכך, ייתכן שנשמטו מהמחקר כמה מקרים של טטרלמות וטרילמות, אך אלו ודאי לא ישנו את התמונה הכללית. צרפתי, העברית, עמ' 153 הערה 24.

14. קביעת דגם הטטרלמה יכולה להיעשות בשני אופנים, אשר כל אחד מהם מציג נקודת ראות אחרת של ניתוח התכונות המרכיבות את משפטי הטטרלמה: ניתוח טכני או ניתוח שיפוטי. על פי הניתוח הטכני, כל תכונה היא חסרת ערכיות בפני עצמה, וערכה השלילי או החיובי נקבע בהתאם למקומה במשפט: התכונה הנזכרת ראשונה תסומן כחיובית, והשנייה כשלילית. לעומת זאת, על פי הניתוח השיפוטי התכונה נושאת ערכיות חיובית או שלילית בפני עצמה ללא קשר לשיבוצה בטטרלמה. למשל, כל אחד מהניתוחים שלעיל מעלה דגם אחר של טטרלמה לתוספתא כתובות ב, כ: "שתי נשים שנשבו: זאת אומרת אני טמאה וחבירתי טהורה [...]"; אני טהורה וחבירתי טמאה [...] ; אני וחבירתי טמאות [...] ; אני וחבירתי טהורות". על פי הניתוח הטכני-ערכי, התכונות של המשפט הראשון, "אני טמאה וחבירתי טהורה", יסומנו (א, ב). אבל בניתוח השיפוטי ינותח המשפט הראשון כך: (א-, ב), שכן התכונה "טמאה" שלילית בהשוואה לתכונה "טהורה". גם שאר המשפטים יסומנו אחרת, ושני הניתוחים מניבים דגמים שונים של טטרלמה. ברוב המוחלט של הטטרלמות והטרילמות, אופן הניתוח אינו משנה, ושני הניתוחים מציגים אותו דגם. נקטתי את שיטת הניתוח הטכני גם במקרים שפרספקטיבת הניתוח משפיעה על סימון ערכי התכונות, והואיל וברוב המוחלט של הטטרלמות והטרילמות אי-אפשר להפעיל את הגישה השיפוטית מפני ששתי התכונות הן ניטרליות. כדי להיות עקיבה נקטתי אופן זה גם כאשר אפשר לייחס לתכונות ערכיות אף ללא שיבוצן בטטרלמה. לכן יש לראות את הדגמים

תפוצת דגמי הטטרלמה במשנה ובתוספתא

מספר הדגם	1	2	3	4	5	6	7
מבנה הדגם	א, -ב א, -ב א, ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב	א, -ב א, -ב א, -ב א, ב	א, -ב א, ב א, -ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב	א, ב א, -ב א, -ב א, -ב
משנה	12	6	2	1	3	1	—
תוספתא	9	2 או 4 (תלוי בכתב היד)	—	—	—	—	2 או 0 (תלוי בכתב היד)

הדגם הדומיננטי של הטטרלמה הן במשנה הן בתוספתא הוא הדגם שבו שני מקרי הביניים הם המשפטים הראשונים בסכמה, ואחריהם באים המשפטים בעלי הערכים המוחלטים (דגם 1). תוצאה זו עולה בקנה אחד עם קביעתו של נדור שנזכרה לעיל. ואולם למעשה, הדגם השני השכיח במשנה ובתוספתא הוא דגם 2, שבו שני המשפטים בעלי הערכים המוחלטים פותחים וסוגרים את הדגם ומשפטי הביניים באמצע, דגם שאינו דומיננטי בפילוסופיה היוונית ולא הוזכר כלל אצל נדור.¹⁶ עיון בדגמים השונים מעלה כי בכל דגמי הטטרלמה, שני המשפטים (א, -ב), (א, -ב) הם משפטים תוכפים. החריג היחיד לכך הוא דגם 4 הכולל תמנית אחת. ברוב הדגמים המשפט (א, -ב) קודם למשפט (א, -ב): כך בדגמים 1-4, אולם בדגמים 5-7 ההפך הוא הנכון.

בשני הדגמים הדומיננטיים, הכוללים 29 או 31 (תלוי בכתבי היד של התוספתא) תמניות של טטרלמה (מתוך 38 תמניות בכל הקורפוס), המשפט (א, -ב) הוא המשפט הרביעי. כזה הוא מקומו גם בדגמים 4 ו-7. בתמניות הבודדות שאין הוא מופיע בהן כמשפט הרביעי, הוא בא במקום השני כשלפניו היפוכו, המשפט (א, ב). פעמיים בלבד המשפט (א, -ב) מופיע במקום השלישי ואחריו היפוכו החיובי (דגם 3); ומכל מקום, לעולם אין הוא המשפט הראשון. המשפט בעל הערכיות המוחלטת החיובית (א, ב) נוטה להופיע במקום הראשון

המוצגים למעלה באופן שכל דגם כולל גם את דגם הבבואה שלו, כלומר אפשר להפוך את ערכי התכונות בדגם, ברם הניתוח וההתייחסות אל הדגם נותרים על כנם. נדור (טטרלמה) שגה בקבעו שהדגם המקביל לדגם 1, מבחינה זו שגם בו שני המשפטים הראשונים הם משפטי הביניים, כלומר הדגם: (א, -ב), (א, -ב), (א, ב), (א, -ב), שכיח גם הוא בספרות חז"ל. דגם זה אינו מצוין בטבלה למעלה, משום שלדעתי אינו קיים כלל. מכל מקום, אם קיים דגם כזה הוא כולל שתי תמניות בלבד, ראה להלן הערה 28.

או במקום השלישי. פעם אחת הוא מתועד במקום השני (דגם 4), ופעמיים במקום הרביעי (דגם 3).

2.1.1 דגם מספר 1

הדגם (א, -ב), (א, -ב), (א, ב), (א, -ב) הוא הדגם הדומיננטי הן במשנה הן בתוספתא. הוא כולל 21 תמניות שהן 77% מכלל הטטרלמות במשנה ובתוספתא.¹⁷ כאמור, שני המשפטים הראשונים בדגם הם מקרי הביניים, ולשני המשפטים האחרונים יש ערך מוחלט, לדוגמה:

1. כוי יש בו דרכים שווה לחייה; ויש בו דרכים שווה לבהמה; ויש בו דרכים שווה לחיה ולבהמה; ויש בו שאינו שווה לא לחיה ולא לבהמה (ביכורים ב, ח).¹⁸

בדוגמה זו נשנית בשני המשפטים הראשונים תכונה אחת בלבד (שווה לחיה/לבהמה), והתכונה הנעדרת מושלמת באופן הגיוני מתוך התבנית המלאה. תכונה זו חסרה כנראה מפני שהיא ברורה, וכדי למנוע סרבול בהתנסחות. לא כן בדוגמה שלהלן, ששתי התכונות מוזכרות בכל המשפטים, וכן הוא ברוב תמניות הטטרלמה:

2. כל מקום שיש רשות לנזק ולא במזיק [...] ; למזיק ולא לניזק [...] ; לזה

17. הרשימה המלאה של התמניות בדגם 1 במשנה: ביכורים ב, ח; ד, א; עירובין ג, ה (2x); יבמות ט, א; נזיר ה, ז; מנחות ה, ה; בכורות ח, א; ד, י; אבות ה, יג, יד. הרשימה המלאה של תמניות הדגם בתוספתא: ביכורים ב, ג; עירובין ג, א; ז, א; בבא קמא א, ט; זבחים ג, ז; בכורות ו, ג; פרה ו, ח; טבול יום ב, ו; כתובות ב, ב.

18. כך היא הגרסה בכתבי היד של המשנה (כ"י קאופמן, פרמה, פריז, לו). אולם בדפוסים שונה סדר התכונות ("חיה" ו"בהמה") במשפטים 3-4: "כוי יש בו דרכים שווה לחיה; ויש בו דרכים שווה לבהמה; ויש בו דרכים שווה לחיה ולבהמה; ויש בו שאינו שווה לא לחיה ולא לבהמה" בדפוסים עצמם במשנה יא, כאשר הטטרלמה מתפרטת לדוגמות, התכונות מופיעות בסדרן בכתבי היד: "כיצד אינו שווה לא לחיה ולא לבהמה [...] ; ושאר כל דרכיו שווים לחיה ולבהמה". גרסת כתבי היד, שלפיה חיה מופיעה לפני בהמה מקבלת אישור גם מהמשנה בנזיר (ה, ז): "ראה את הכוי ואמר הריני נזיר שזה חיה הריני נזיר שזה חיה; הריני נזיר שזה חיה; הריני נזיר שזה חיה ולבהמה; הריני נזיר שזה חיה ולבהמה; הריני נזיר שזה חיה ולבהמה; וכן היא גם גרסת הדפוסים. למשנה זו יש מקבילה זוהי מבחינת דגם הטטרלמה בתוספתא, ביכורים ב, ג, אולם התוכן המפורט של הטטרלמה שונה באופן משמעותי בין המשנה לתוספתא. לפיכך קובע ליברמן (א, עמ' 386) שהיו כאן שתי מסורות שונות, שהיחס ביניהן הוא כמו שני מקורות מבתי מדרש שונים. אם נאמץ את דברי ליברמן ואכן נראה כאן שתי מסורות שונות, העובדה שקיומה של הטטרלמה סביב התוכן המדובר (כוי) וזהות הדגם בין שתי המסורות מעידות על מסורת קדומה של הטטרלמה הנדונה. ייתכן שהטטרלמה עצמה היא הגרעין הקדום שהיה משותף לשני בתי המדרש, אך התפרטות טיעוני הטטרלמה נשתנתה מבית מדרש אחד לאחר.

בתוספתא (כאמור רק לפי כ"י וינה ורק שתי תמניות), על העובדה שהדגם אינו מתועד כלל במשנה ועל העובדה שבחינת כלל הדגמים מעלה שהקדמת המשפט (א, ב) לבן זוגו (א, ב) נדירה מאוד. הקדמה כזאת קיימת רק בתוספתא ובדגם 7 בלבד.²² לכן, נראה שכ"י וינה משקף שלב קדום יותר בהתפתחותו של הדגם, ואילו בכ"י ארפורט עברה ההלכה עריכה והותאמה לדגם הרווח הן במשנה הן בתוספתא. השערה זו מתחזקת גם מתוך המשכן של שתי ההלכות הללו, שבו הטטרלמות מתפרטות, וראה להלן ב-7.1.²³

דגמים 1–2 הם דגמים הפוכים מבחינת הרציונל שלהם. מכיוון שהמשפט (א, ב) נמצא ברוב הדגמים במקום הרביעי, הרי ההיגיון נבנה בעיקר סביב שלושה משפטים. בדגם 1 מוסף רכיב אחד בכל פעם עד המשפט השלישי בעל הערכיות החיובית המוחלטת (א, ב), ובדגם 2 מוצג מבנה יורד. מכל מקום, בשני הדגמים יש הבניה הדרגתית – מהמינימום למקסימום או מהמקסימום למינימום – אותה תנועה בכיוון הפוך.

2.1.3 דגם מספר 3

דגם 3, (א, ב), (א, ב), (א, ב), (א, ב), כולל שתי תמניות בלבד, שתיהן במשנה:

5. ארבע מדות במוכרים:

מכר לו חיטים יפות ונימצאו רעות	הלוקח יכול לחזור בו;
רעות ונימצאו יפות	המוכר יכול לחזור בו;
רעות ונימצאו רעות	
יפות ונימצאו יפות	אין אחד מהן יכול לחזור בו;
שמיתית ונימצאת לבנה	
ונימצאת שמיתית [...]	שניהם יכולים לחזור בהן (בבא בתרא ה, ו).

במשנה זו שזורים שני סוגים של טטרלמות. האחת, טטרלמת הצירופים הזהים, המתארת את הסיטואציה הנדונה, שסדר משפטיה הוא כדלקמן: (1) יפות – רעות; (2) רעות – יפות; (3) רעות – רעות; (4) יפות – יפות, כאמור, אין טטרלמה זו מתחומו של מאמר זה. השנייה, הטטרלמה הקלאסית מתארת את הדין: (1) לוקח [ולא מוכר] יכול לחזור בו; (2) מוכר [ולא לוקח] יכול לחזור בו; (3) אין אחד מהם יכול לחזור בו; (4) שניהם יכולים לחזור בהם. השזירה של שני סוגי הטטרלמות

22. לדעת כמה חוקרים מצוי במשנה גם הדגם (א, ב), (א, ב), (א, ב), (א, ב). ראה להלן הערה 28. כלומר קיים דגם נוסף שיש בו ביטוי לתופעה הנדונה למעלה. אך גם אם הדגם הנזכר אכן

מתועד במשנה, הוא כולל שתי משניות בלבד, שתיהן ממסכת אבות.

23. למסקנה דומה הגיע בנימין קצוף, במאמרו "המקורות התנאיים ונוסחם בספר הלכות פסוקות", שנתן המשפט העברי כה (טרם פורסם). אני מודה לו על ששיתף אותי במסקנות מחקרו.

אינה בחפיפה מלאה. אמנם כנגד משפטים 1–2 בטטרלמת הצירופים הזהים באים משפטים 1–2 של הטטרלמה הקלאסית, אולם משפט 3, "אין אחד מהן יכול לחזור בו", הוא הדין במשפט 3 ובמשפט 4 מהטטרלמה שברישא. כך לדין "שניהם יכולין לחזור בהן" מהטטרלמה הקלאסית אין מקבילה טטרלמית ברישא.

הסבר זה חיוני כדי להבין את דגם 3. דגם זה הוא היחיד מבין דגמי הטטרלמה במשנה ובתוספתא שבו בצמד המשפטים שערכיהם מוחלטים (א, ב), (א-, ב-), קודם הערך השלילי לחיובי. בכל הדגמים מופיע הטיעון (א, ב) לפני מקבילו השלילי. לדעתי, ההסבר לחריגותה של משנה זו נעוץ במבנה הכללי של המשנה הבנויה מסירוג של שתי טטרלמות. קודם השלימה המשנה את הטטרלמה שבראש המשפט, בעניין יפות ורעות, ורק כשזו נשלמה, באה סיטואציה שאינה מופיעה במבנה של טטרלמה, "שמתית ונמצאת לבנה", שהדין שלה הוא המשפט האחרון (א, ב) מהטטרלמה הקלאסית.²⁴

2.1.4 דגם מספר 4

דגם 4, בנוי באופן הזה: (א-, ב-), (א, ב), (א-, ב-), (א-, ב-), והוא כולל תמנית אחת בלבד:

6. יש צריכין הכשר ואינן צריכים מחשבה; מחשבה והכשר; מחשבה ולא הכשר; לא הכשר ולא מחשבה (עוקצין ג, א).

זהו מבנה יוצא דופן. בכל דגמי הטטרלמה במשנה ובתוספתא שני המשפטים ההפוכים (א-, ב-) ו-(א-, ב) באים זה אחר זה, וכמעט תמיד בסדר שנרשם לעיל. המשנה הנדונה היא היחידה שבה שני המשפטים אינם תוכפים. סבורתני שיש בקריאת המשך המשניות כדי להסביר את הדגם היחיד הזה. לאחר הצגת הטטרלמה מפרטת המשנה את התוכן של כל משפט ממשפטי הטטרלמה:

כל האוכלין המיוחדין לאדם צריכין הכשר ואינן צריכים מחשבה. החותך מן האדן מן בהמה מן החיה מן העופות ומנבלת עוף הטמא והחלב בכפרין ושאר כל ירקות שדה ושמרקעין ופטריות [...] הרי אילו צריכין מחשבה והכשר. נבלת בהמה טמאה בכל מקום ונבלת עוף הטהור בכפרין צריכין

24. על היחס שבין משנה זו ומקבילתה שבתוספתא ובבבלי ראה ליברמן, י, עמ' 381. גם התמנית שלהלן באה בדגם 3: "מי שיש לו אוכלים מרובים ונכסים מועטים [...] אוכלים ממועטים ונכסים מרובים [...] זה זה ממועט [...] זה זה מרובה" (חגיגה א, ה). במקרה הזה שלושת המשפטים הראשונים של הטטרלמה הם דוגמות למקרים שבהם לבעלים חסר משהו, ולכן יש ללמד כאן דין מיוחד מה יעשה מי שאין לו די נכסים או די אוכלים, או שאין לו די מזה ומזה. המשפט הרביעי אינו אלא ייצוג של המקרה הפשוט, דהיינו המקרה שהדין לגביו ברור – מי שיש לו מזה ומזה יביא כמתנת ידו. במשנה זו הוקדם המשפט (א-, ב-) למשפט (א, ב), והאיל והחידוש קודם לדין הברור.

מחשבה ואינן צריכין הכשר. נבלת בהמה טהורה בכל מקום ונבלת עוף טהור והחלב בשווקים אינן צריכין לא מחשבה ולא הכשר (שם, א-ג).

בשני המשפטים הראשונים של הטטרלמה נמנים דברים שאינם מטמאים טומאה חמורה אלא רק טומאת אוכלים, ואילו במשפטים 3-4 נמנים דברים שסופם לטמא טומאה חמורה. המורם מן האמור הוא שעניין תוכני-סגנוני הוא שקבע את הדגם של הטטרלמה, דהיינו הרצון לחבר בין שתי קבוצות בעלות מכנה משותף הוא שיצר את הטטרלמה באופן השונה מכל שאר דגמיה.

2.1.5 דגמים מספר 5-6: טטרלמות במסכת אבות

בסוף הפרק החמישי של מסכת אבות באות שש משניות במבנה של טטרלמה, בפרק הבנוי ממאמרי ספורות: שתי משניות באות בדגם 1 (משניות יג-יד),²⁵ והשאר מעלות דגמים אחרים – דגם 5 (משניות י-יא, טו) ודגם 6 (משנה יב). בדגמים 5-6 שני המשפטים הראשונים זהים, ושניהם בעלי ערכיות מוחלטת: (א, ב), (א-, ב-). ההבדל בין הדגמים הוא בסדרם של המשפטים 3-4: בדגם 5 הסדר הוא (א-, ב), (א, ב), ובדגם 6 (א, ב-), (א-, ב).²⁶

דגם 5 חריג בהשוואה לשאר דגמי הטטרלמה, שכן המשפט (א-, ב) מופיע בו לפני מקבילו ההפוך (א, ב-). חריגה זו מובנת מתוך עיון בשיח הרחב שהטטרלמה שזורה בו, והוא שהשפיע על סדר המשפטים בטטרלמה. במשניות הבאות בדגם 5 ובזו הבאה בדגם 6 כל אחד מארבעת משפטי הטטרלמה מוביל לקביעה ערכית, ויש היררכיה בקביעות: הגרוע מכול הוא הרשע, והטוב ביותר הוא החכם או החסיד. מקומו של החכם בטטרלמה הוא במשפט 3, ומקומו של הרשע הוא במשפט 4. משפטים 1-2 הם מידות בינוניות שונות שבכל אחת מהן יש רווח והפסד, והערכיות של משפט 2 טובה מזו העולה במשפט 1. יוצא אפוא שההדרגתיות בין הטיעונים היא כדלקמן: מידה שאינה ראויה, מידה שאינה ראויה אך ראויה יותר מזו הקודמת לה, מידה ראויה ביותר, מידה שכלל אינה ראויה.²⁷ קריטריון זה הוא שהכתיב את

25. לדעת שרביט (לשון, עמ' 32) גם משנה יב באה בדגם 1.

26. דגמים אלו הם הדגמים שלדעת נדור מאפיינים את הטטרלמה היוונית (והדברים נכונים גם עבור הטטרלמה הבודהיסטית).

27. מעניין להשוות את גרסת המשניות הבאות במבנה טטרלמי במסכת אבות לגרסתן באבות דרבי נתן. כאמור, בכל הטטרלמות שבמסכת אבות יש היררכיה בין המשפטים, ובכולן מקום החכם הוא במשפט השלישי והרשע במשפט הרביעי, אולם באבות דרבי נתן אין קביעות כזאת. למשל, במידות של הולכי בית המדרש ובנותני צדקה (פרק מה נוסח ב [מהדורת ש"ז שכתר]) החסיד הוא במקום הראשון, הרשע במקום השני, ושני המשפטים האחרונים הם מידות בינוניות. המשניות באבות מציגות לאור השוואה זו עריכה ספרותית גבוהה ומהוקצעת יותר מאבות דרבי נתן.

סדר משפטי הטטרלמה, וגרם בדגם 5 שהמשפט (-א, ב) יבוא לפני (א, -ב), כדי שאפיון החכם יופיע במשפט 3, ואפיון הרשע במשפט 4:²⁸

7. ארבע מידות באדם: האומר שלי שלי ושלך שלך [זו] מידה בינונית, ויש אומ' [זו] מידת סדום; שלי שלך ושלך שלי עם הארץ; שלי שלך ושלך שלך חסיד; שלך שלי [ושלי שלי] רשע (אבות ה, י).²⁹

משניות יא ו-טו באות גם הן בדגם זה. משנה יב בנויה גם היא לפי ההיררכיה של דגם 5, וגם כאן מקומו של החכם במשפט 3 ושל הרשע במשפט 4. אך כאן סדר זה, חכם לפני רשע, מעלה את דגם 6: (א, ב), (-א, -ב), (א, -ב), (-א, -ב):

8. ארבע מידות בלמידים: ממהר לשמוע וממהר לאבד יצא שכרו בהפסדו; קשה לשמוע וקשה לאבד יצא הפסדו בשכרו; ממהר לשמוע וקשה לאבד חכם; קשה לשמוע וממהר לאבד זה חלק רע.³⁰

28. לדעת נדור (טטרלמה), ובעקבותיו צרפתי (הערות, עמ' 137) ושרביט (לשון, עמ' 31-32), הדגם של משניות י-יא הוא (-א, ב), (א, -ב), (א, ב), (-א, -ב). ההבדל בין ניתוחם של חוקרים אלו לניתוחי נעץ בשאלה העקרונית אם יש לנתח את התכונות המרכיבות את הטטרלמה ניתוח טכני או שיפוטי (ראה הערה 15 לעיל). ניתוחם של החוקרים המוזכרים מבוסס על ניתוח שיפוטי של התכונה. למשל, צרפתי מסביר שביסוד משנה י יש שני זוגות של תכונות מנוגדות: "שלי שלי" – "שלי שלך"; "שלי שלך" – "שלי שלך". במשפט הראשון של הטטרלמה יש תכונה אחת בלתי רצויה – "שלי שלי" ותכונה אחת רצויה – "שלי שלך". גם המשפט השני כולל תכונה אחת רצויה ואחת בלתי רצויה, אך בסדר הפוך ממשפט 1. במשפט השלישי יש שתי תכונות חיוביות, וברביעי שתי תכונות שליליות. באופן דומה מסמנים נדור ושרביט את ערכיות התכונות שבמשנה יא: "נוח לכעוס" – תכונה שלילית, "נוח לרצות" – תכונה חיובית. כאמור, שיטת הניתוח המועדפת עליי היא השיטה שאינה מייחסת ערכיות עצמית לתכונות, והערכיות נקבעת רק לאור מקומן של התכונות בטטרלמה. הואיל וכך, במשנה י לדוגמה ערכן של שתי התכונות שבמשפט הראשון הוא חיובי, כיוון שהן הומוגניות. כל סטייה מהן, כלומר כל הטרוגניות בתכונה, נחשבת לערך שלילי. על פי אותו ניתוח טכני, גם במשניות יא-יב המשפטים הראשון והשני מורכבים משתי תכונות הומוגניות המסומנות כחיוביות במשפט הראשון וכשליליות במשפט השני. עם זה, מאחר שמדובר במסכת אבות, שאופייה הכולל מוסרי, אין זה מופרך לנתח את הטטרלמות הנדונות באופן שהציעו נדור, צרפתי ושרביט. יהא אשר יהא ניתוחן של משניות אלו, העובדה החשובה היא שלשיטת כל החוקרים הטטרלמות של מסכת אבות מעלות דגמים המיוחדים רק למסכת זו, ואינם מתועדים בשאר המסכתות במשנה או בתוספתא.

29. בכ"י קאופמן מתועדות שלוש ידיים במשפטים 3-4. ראה שרביט, אבות, עמ' 195-196, וראה שם על חילופי הגרסאות הרבים שיש בין כתבי היד ובין המקורות השונים.

30. המקבילה באבות דרבי נתן שונה בכמה עניינים ממשנתנו (נוסח ב פרק מה [מהדורת ש"ז שכטר]): "ד' מדות בתלמידים: נוח לשמוע וקשה לאבד זכה; קשה לשמוע ונוח לאבד [לא זכה; נוח לשמוע ונוח לאבד] יצא שכרו בהפסדו; קשה לשמוע וקשה לאבד יצא הפסדו בשכרו". התכונות "לשמוע" ו"לאבד" הן כמשנתנו, אך התכונות "נוח" ו"קשה" אינן במשנתנו,

סופו של דבר, ארבע מתוך שש הטטרלמות שבמסכת אבות מעלות דגמים המיוחדים רק למסכת זו, דגמים שאינם מתועדים ביתר מסכתות המשנה או התוספתא. בכל המשניות שבאבות, הטטרלמה משובצת בשיח רחב יותר בעל סדר קבוע: שתי תכונות בינוניות, תכונה מובחרת, תכונה שלילית מוחלטת. מבנה זה הוא שהכתיב את סדר משפטי הטטרלמה, באופן שבכל משנה השפעתו אחרת, ובשלו צמחו במסכת אבות דגמים שאינם מוכרים מטטרלמות אחרות.

2.2 הטטרלמות ודגמיהן

כאמור, הטטרלמה היא תבנית לוגית הבנויה כמו הטטרלמה, אך חסר בה משפט אחד בהשוואה לטטרלמה. המשפט החסר פוגם בתבנית הלוגית המושלמת, הבנויה מארבעה משפטים ומנצלת את כל אפשרויות הצירופים של שתי התכונות. יש שהמשפט חסר בטטרלמה מפני שהוא הברור מאליו, אך לרוב הוא חסר מפני שאינו הגיוני או שהוא מנוע מבחינת המציאות.

מניעה מבחינת המציאות

בדוגמה שלקמן הטטרלמה היא תיאור של דין המיוחס לרישה של כל משפט. רישה זו מגדירה אזורים גאוגרפיים שונים. מאחר שבמציאות קיימים רק שלושה אזורים שיש להתייחס אליהם, הדין מוצג בצורה של טרילמה:

9. שלש ארצות לשביעית: כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד גזיב לא נאכל ולא נעבד; וכל שהחזיקו עולי מצרים מגזיב ועד הנהר ועד אמנם נאכל אבל לא נעבד; מן הנהר ומאמנם וליפנים נאכל ונעבד (שביעית ו, א).

פעמים כל אחד ממשפטי הטטרלמה הוא דין הנאמר מפי תנא אחר.³¹ מכיוון שיש רק שלוש דעות, ורק שלושה חכמים משתתפים בשיח, התבנית היא של טרילמה ולא של טטרלמה. כאמור, לרוב בדוגמות אלו גם אין למשפט החסר גם אין קיום הגיוני או מציאותי. טרילמה כזאת נדירה במשנה, ומצאתי רק דוגמה אחת, ואילו בתוספתא יש לפחות שבע טרילמות³² שמשפטיהן הם אוסף של דברי שלושה תנאים:

10. הכהנים נכנסים לתוכה ונותנין דמיה דברי ר' יהודה; ר' שמעון אומ' ניכנסין אבל לא נתנים; ר' לעזר אומ' לא נכנסין ולא נותנין (ערכין ז, ד).

אולם הן מופיעות במשנה הקודמת בעניין "לרצות" ו"לכעוס". גם משפטים 1-2 אינם מובילים לקביעה ערכית, לעומת משפטים 3-4, שלא כמשנתנו שיש בה הערכה שיפוטית לגבי כל המשפטים. נוסף על כך ההערכות של משפטים 3-4 אינן אלא ההערכות של משפטים 1-2 של משנתנו, וכך מתקבלת תמונה אחרת לגמרי, והדגם המופיע באבות דרבי נתן הוא דגם 1.

31. יש לציין שלא מצאתי דוגמות לטטרלמה שמשפטיהן הם אוסף של דברי חכמים.

32. 15% מכלל הטטרלמות בתוספתא.

מניעה מבחינה לוגית

לעתים המשפט חסר מכיוון שהוא מנוע מבחינה לוגית:

11. כלל גדול אמרו בשביעית כל המיוחד לאוכל אדם אין עושין ממנו מלוגמא לאדם, [ו] אין צריך לומר לבהמה; וכל שאינו מיוחד לאוכל אדם עושין ממנו מלוגמא לאדם אבל לא לבהמה; וכל שאינו מיוחד לא לאכל אדם [ו] לא לאוכל בהמה [...] נותנין עליו חומרי אדם וחומרי בהמה (שביעית ח, א).

המשפט החסר להשלמת הטטרלמה הוא "מיוחד למאכל אדם ולבהמה"³³. למשפט כזה אין קיום מבחינה לוגית, שכן אם המאכל מיוחד לאדם, אין הוא יכול להיות מיוחד לבהמה. יתר על כן, גם אם הכוונה במיוחד היא ל'ראוי', ברגע שמאכל מסוים ראוי לאדם, דינו מפורט במשפט 1, ואם הוא ראוי גם למאכל בהמה, דינו מפורט במשפט 2.

השמטת הברור או שאין בו חידוש

במקרים מסוימים יש קיום מבחינה לוגית ומבחינת המציאות למשפט החסר, אך אין הוא נשנה מכיוון שהוא ברור מאליו, או שאין הוא מעניינו של הנושא הנדון:

12. הפסח ששחטו שלא לשמו קיבל והילך וזרק שלא לשמו; או לשמו ושלא לשמו; או שלא לשמו ולשמו פסול (פסחים ה, ב).

במשנה זו מתוארים שלושה מצבים שבהם קרבן פסח פסול. סיבת הפסילה היא שמעורבת מחשבה שלא לשמה בעבודת הקרבן.³⁴ המשפט החסר הוא (א, ב), דהיינו "לשמו ולשמו". כיוון שעניינה של המשנה הוא דווקא באופני הפסול של הקרבן, אין היא מזכירה את הברור מאליו, והוא שמצב של לשמו ולשמו – כשר.

33. בשני המשפטים הראשונים של הטרילמה מוזכרת רק תכונה אחת, התכונה השנייה מושלמת מתוך קריאת הטרילמה כולה: (א - [ב]), (א - [ב]), (א - [ב]). המשפט השני מיוחד ואינו דומה במבנהו למבנה המשפט הרגיל בטטרלמות ובטרילמות, שכן הדרך הרגילה במשפטים ההפוכים (א, ב), (א - [ב]), (א - [ב]) שמוזכרת בהם רק תכונה אחת מבין שתי התכונות, היא שהתכונה בעלת הערך החיובי היא הנזכרת, ואילו בדוגמה שלעיל נזכרת דווקא התכונה (א - [ב]). לפי דרך שגורה זו, היינו מצפים שבמשפט השני תוזכר התכונה "בהמה" ולא "אדם". ברם ההיררכיה במקרה זה כנראה גברה על הנוהג הרגיל, והפרספקטיבה האנושית שדרכה מחולק החי לקבוצות שונות, וממילא הן בעלות דין שונה, היא זו שגרמה לניסוח יוצא הדופן של משפט 2.

34. לפי ר"ע מברטנורא לשמו מוסב על שחיטה, ואילו שלא לשמו על עבודת הקרבן. ברם השיג עליו תוספות יום טוב ופירש ששתי התכונות – "לשמו" ו"שלא לשמו" – מוסבות על העבודה עצמה, אשר חלקה נעשה לשמה וחלקה שלא לשמה. מכל מקום, ניתוח הטרילמה שלמעלה תואם לדברי שניהם.

פעמים שהתוכן עצמו אופיו הוא כזה ששני משפטים, המנוסחים בדרך אחרת, זהים מכמה בחינות, ואז אין להזכיר את שניהם שכן מדובר בטאטולוגיה:

13. היו לפניו שתי נרות דולקין [...] ; שתי נרות כבין [...] ; אחד כבה ואחד דולק (תוספתא, שבת יא, ה).

שלושת משפטי הטרילמה הם (א, ב), (א, -ב), (א, -ב). במקרה של טרילמה זו אין משמעות למשפט (א, ב), המשפט החסר, שכן מצד המשמעות המעשית הרי הוא נכלל במשפט "אחד כבה ואחד דולק", ואין זה משנה מי מבין שני הנרות דולק ומי אינו דולק. למעשה, מדובר בטרילמה שלמה, אלא שניסוחה הוא בצורה של טרילמה.

רק בדוגמות אחדות נמצא שהטרילמה מציגה תמונה חלקית, ומצד ההיגיון והמציאות היה אפשר ליצור משפט רביעי, למשל:

14. יש נאה דורש ואין נאה מקיים; נאה מקיים ואין נאה דורש; לעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים (תוספתא, חגיגה ב, א).

ברור שיש גם טיפוס אנושי שאינו נאה דורש ואינו נאה מקיים, אך אפשרות זו אינה מוזכרת.

דגמי הטרילמה

באופן תאורטי שלושת משפטי הטרילמה יכולים להניב 24 דגמים שונים מבחינת המשפטים הנכללים בתבנית וסדרם. בדומה לטרילמה, לא כל דגמי הטרילמה האפשריים מנוצלים במשנה ובתוספתא, אולם בטרילמה ממומשים דגמים רבים יותר מאשר בטרילמה: במשנה נמצאו 26 טרילמות, והן נחלקות לתשעה דגמים; בתוספתא נמצאו 40 טרילמות, והן נחלקות ל-11 דגמים.³⁵ דיון בכל דגמי הטרילמה הוא מעבר להיקפו של מאמר זה, ועל כן אדון בדגמים הנפוצים בלבד.³⁶ מבין דגמי המשנה ארבע דגמים נפוצים למדי, ושאר הדגמים כוללים תמנית אחת או שתיים; בתוספתא יש שלושה דגמים נפוצים.

35. היחס בין הטרילמות במשנה לאלה שבתוספתא (1:2 בקירוב לטובת התוספתא) מפתיע מעט בהתחשב בעובדה שהטרילמות מציגות יחס הפוך. התבוננות מעמיקה בטרילמות של התוספתא מעלה שכמה מהן ערוכות בצורה רופפת למדיי בהשוואה לטרילמות של המשנה. ומכל מקום, לרוב המוחלט של הטרילמות אין מקבילה במשנה, ובזה הבדלי ההיקף בין החיבורים הם הגורמים להבדל הכמותי.

36. לרוב אין חידוש גם בהדגמת הדגם, ולפיכך הסתפקתי בציון האזכורים.

תפוצת דגמי הטטרלמה במשנה ובתוספתא

מספר הדגם	1	2	3	4	5
מבנה הדגם	א, -ב א, -ב א, ב	א, ב א, -ב א, -ב	א, -ב א, ב א, -ב	א, ב א, -ב א, ב	א, -ב א, -ב א, ב
משנה	5	4	6	1	4
תוספתא	11	9	1	8	1

לאור הממצאים יש להעיר שבניגוד למה שעלה מהעיון בדגמי הטטרלמה, בטטרלמה אין חפיפה מלאה בין הדגמים הדומיננטיים במשנה ובתוספתא. אמנם דגמים 1–2 דומיננטיים בהתאמה בשני החיבורים, ואולם בדגמים 3–5 ניכר הבדל בדומיננטיות.

2.2.1 דגם מספר 1

הדגם (א, -ב), (א, -) ו-(א, ב) דומיננטי במשנה ובתוספתא.³⁷ המשפט החסר בדגם הוא (א, -) ו-(א, -). אם משווים דגם זה לדגמי הטטרלמה, מתברר שהדגם בנוי לפי הדגם השכיח ביותר של הטטרלמה במשנה ובתוספתא (דגם 1), אלא שחסר בו המשפט הרביעי. בזה הולמים הדגמים השכיחים בטטרלמה ובטטרלמה.

בדיקה של כלל תמניות הטטרלמה מעלה שהמשפט (א, -) ו-(א, -) הוא המשפט החסר ברובן. תמניות הטטרלמה. בתוספתא הוא חסר בעשרים טרילמות (50%), ובמשנה הוא חסר בחמש תמניות (25%).

2.2.2 דגם מספר 2

הדגם (א, ב), (א, -) ו-(א, -) הוא הדגם השני בשכיחותו בתוספתא, והוא מן הדגמים המוכרים במשנה.³⁸ בהשוואה לטטרלמה חסר בו המשפט (א, -). מבחינה זו אפשר שהוא מקביל לדגם 2 בטטרלמה, השני בשכיחותו בדגמי הטטרלמה, הפותח והמסיים בטיעונים המוחלטים, וטיעוני הביניים באים באמצע. גם כאן דגמי הטטרלמה והטטרלמה מקבילים בשכיחותם.

בדיקה של כל כלל הטטרלמות מעלה שהמשפט (א, -) ו-(א, -) חסר בתשע טרילמות במשנה (36%), ובתוספתא המשפט חסר רק בשלוש תמניות. מבחינה זו יש הבדל ניכר בין הטטרלמות במשנה לאלו שבתוספתא.

37. התמניות במשנה: יבמות ט, ג; מכות ג, ו; כלים כ, ה (2x); סנהדרין ח, ד. התמניות בתוספתא: ברכות ה, לא; חגיגה ב, א; ג, כד–כו; כתובות ז, יא; נדרים א, ד; בבא מציעא ב, ו, ז; אהלות י, י; דמאי ז, ג, ד.

38. התמניות במשנה: ביכורים א, א; אהלות ג, ז; כריתות א, ג; ערכין ז, ד. התמניות בתוספתא: תענית ב, ב; מגילה ב, ז; ג, לא; יבמות ה, ה (2x); ו, סוטה ז, כג; אהלות ה, ג; ערכין ד, טו.

2.2.3 דגם מספר 3

הדגם (א, ב), (א, ב) ו-(א, ב) דומיננטי במשנה, ואילו בתוספתא מתועדת בו תמנית אחת בלבד.³⁹ המשפט החסר בדגם זה הוא (א, ב). בהשוואה לדגמי הטטרלמה, אפשר שמקומו של המשפט החסר הוא בראש הטטרלמה, ואז לפנינו דגם המקביל לדגם 2 בטטרלמה, שכאמור שכיח במשנה ובתוספתא. אולם אפשר שמקומו של המשפט החסר הוא במקום השלישי, לפני המשפט האחרון בטטרלמה, ואז הוא מקביל לדגם 1 של הטטרלמה, השכיח מכולם. בין כך ובין כך, יש הילמה בין שכיחות הטטרלמה בדגם זה במשנה לשכיחות דגמי הטטרלמה המקבילים.

2.2.4 דגם מספר 4

הדגם (א, ב), (א, ב) ו-(א, ב) דומיננטי בתוספתא אך נדיר במשנה. המשפט החסר בדגם בהשוואה לטטרלמה הוא המשפט (א, ב). שכיחות היעדרותו של משפט זה מהטטרלמה גבוהה הן במשנה הן בתוספתא. בהשוואה לדגמי הטטרלמה, אפשר שמקומו של המשפט החסר הוא המקום הרביעי, ואז הוא מקביל לדגם 2 של הטטרלמה. ואפשר שמקומו במשפט השני, ואז הוא מקביל לדגם 6 מדגמי הטטרלמה, הכולל תמנית אחת בלבד ומתועד במשנה. כיוון שבדגם זה מתועדות שמונה תמניות בתוספתא ותמנית אחת בלבד במשנה, האפשרות הראשונה סבירה יותר.⁴⁰

ארבעת הדגמים הנזכרים של הטטרלמות משקפים את ממצאי הטטרלמה במשנה ובתוספתא, דהיינו הדגמים השכיחים של הטטרלמה בנויים על פי דגמי הטטרלמה הנפוצים. בדגמים שלהלן יש חריגה מסוימת בהשוואה לדגמי הטטרלמה.

2.2.5 דגם מספר 5

הדגם (א, ב), (א, ב) ו-(א, ב) כולל ארבע תמניות מהמשנה ותמנית אחת מהתוספתא.⁴¹ המשפט הפותח את הדגם הוא זה ששתי התכונות המרכיבות אותו נושאות ערך שלילי. כאמור, בטטרלמה לא נמצאו דגמים שהמשפט הראשון בהם הוא (א, ב), ברם בטטרלמה הדבר נפוץ יותר: במשנה נמצאו חמש תמניות הפותחות במשפט זה, ארבע בדגם 5 ותמנית נוספת בפסחים ה, ב; בתוספתא נמצאו שלוש תמניות הפותחות במשפט זה: אחת בדגם 5 וכן פאה ג, יא ותירומות

39. התמניות במשנה: שביעית ח, א; שבת א, א; כתובות ג, ח; מעילה ג, ו; עוקצין א, א; מקוואות ז, א. התמנית בתוספתא: מעילה א, יז (מקבילה מדויקת למשנה, מעילה שם). אין בידי להסביר את הפער שבין התמניות במשנה ובתוספתא, ואפשר שמקרי הוא.

40. התמנית במשנה: יבמות טו, א. התמניות בתוספתא: שביעית ח, ד; מעשרות א, א (2x); עדויות א, ו; זבחים ו, ו; מעילה ב, א; ב, ו (2x).

41. התמניות במשנה: שביעית א, ו; תענית ב, ו (2x); יבמות ב, ג. התמנית בתוספתא: שביעית ב, יד.

ה, י. כמעט כל התמניות שלעיל הן מקרים שקיימת בהם רישה מסוימת שאינה טרילמית,⁴² והיא המשפיעה על המשך המשפט הטרילמי באופן כזה שהמשפט הראשון הוא (א-, ב-).⁴³

בהשוואת דגם 5 לדגמי הטטרלמה עולה קושי מסוים. המשפט החסר בטטרלמה הוא (א-, ב). יהא אשר יהא מקומו של משפט זה, הדגם אינו מקביל אפילו לדגם אחד מדגמי הטטרלמה הנוכחים למעלה.

שאר דגמי הטרילמה כוללים בין תמנית אחת לשלוש תמניות.⁴⁴

42. שני יוצאי הדופן הם שתי תמניות בתוספתא (שביעית ב, יד ותרומות, ה, י), שבהן משפטי הטרילמה הם צירוף דברי שלושה תנאים. בשני המקרים דברי רבי מאיר הבאים במבנה (א-, ב-) מובאים בראש.

43. וראה להלן, §3.

44. דגם 6: (א-, ב-), (א, ב), (א-, ב) – בדגם זה נמצאה תמנית אחת במשנה (פסחים ה, ב) ואחת בתוספתא (פאה ג, יא). המשפט החסר בהשוואה לדגמי הטטרלמה הוא המשפט (א, ב), אשר לפי דגמי הטטרלמה ואפשרויות סדר המשפטים ראוי לבוא במשפט הראשון. דגם כזה נדיר גם בטטרלמה, והוא כולל תמנית אחת בלבד (דגם 7 בטטרלמה).

דגם 7: (א-, ב-), (א, ב), (א, ב) – הדגם כולל תמנית אחת מהתוספתא (תרומות ה, י). תמונתו של דגם זה תמוהה, הואיל והמשפט בעל הערכיות השלילית המוחלטת קודם למשפט בעל הערכיות החיובית המוחלטת. וראה להלן ב-§3 על הסיבות שהביאו לשינוי זה.

דגם 8: (א, ב-), (א-, ב-), (א, ב) – בדגם זה מתועדת תמנית אחת במשנה (יבמות ז, ד-י) ושלוש תמניות בתוספתא (ברכות ב, ו; ביכורים א, ב; אהלות טז, ט). המשפט בעל הערכיות השלילית המוחלטת קודם למשפט בעל הערכיות החיובית המוחלטת, ודבר זה חריג בהשוואה לטטרלמה, שבה נמצאו שתי תמניות בודדות שבהן המשפט (א-, ב-) קודם למשפט (א, ב) – דגם 3. כמה מהתמניות הן טרילמות המורכבות מצירוף דברי תנאים, ודברי התנא השני הם במבנה (א-, ב-), ובכמה מהתמניות הרישה שאינה טרילמית השפיעה על הסיפה הטרילמית, וראה להלן.

גם שאר דגמי הטרילמה, הכוללים תמנית אחת או שתיים, הם וריאציה של דגמי הטטרלמה ואין בדיון בהם כדי להוסיף על הנאמר, להלן תיאורם בקצרה:

דגם 9: (א-, ב-), (א, ב), (א, ב-) – שתי תמניות במשנה (יבמות ב, ג; שבועות ב, א).

דגם 10: (א, ב-), (א, ב), (א-, ב-) – תמנית אחת במשנה (מגילה ד, י) ותמנית אחת בתוספתא (בכורות ג, יב).

דגם 11: (א, ב), (א-, ב-), (א-, ב) – תמנית אחת בתוספתא (שבת יא, ה). כפי שנוכר לעיל למעשה זו טטרלמה שלמה.

דגם 12: (א, ב), (א-, ב-), (א, ב-) – תמנית אחת בתוספתא (שבת יב, טו).

דגם 13: (א, ב), (א-, ב), (יא, יב) – תמנית אחת בתוספתא (מגילה ב, ה).

דגם 14: (א, ב-), (א-, ב-), (א-, ב) – תמנית אחת בתוספתא (יבמות ו, ז). העריכה של טרילמה זו רופפת מאוד, וספק אם ניתן להחשיבה כטרילמה.

דגם 15: (א, ב-), (א-, ב), (א-, ב-) – שתי תמניות, אחת במשנה (מעילה ג, ו) ואחת בתוספתא (מעילה א, יז).

3. משתנים שהשפיעו על בחירת הדגם

שאלה חשובה העולה מאליה מתוך העיון בדגמי הטטרלמה והטרילמה השונים היא אם יש משתנים שהשפיעו על בחירת הדגם, כלומר על סדר המשפטים, או שהשימוש בדגמים השונים היה נתון בתפוצה חופשית ללא עיקרון מכוון.

ממחקר הטטרלמה עולה שמחד גיסא הטטרלמה באה בעיקר בשני דגמים – 1 או 2, וברוב המקרים אין התניה ביניהם. מאידך גיסא עולה שבכל הדגמים האחרים, דהיינו דגמים 3–7, אפשר להצביע על המשתנים שהובילו לבחירת הדגם. גם בין הטטרלמות הבאות בדגם 1 או 2 ניתן לעתים לזהות משתנים שהשפיעו על סדר המשפטים בדגם. כפי הנראה הדגמים 1–2 היו נפוצים בעולם השיח של חו"ל, ונטו להשתמש בהם על פי רוב באופן רנדומלי. עם זה, במקרים מסוימים חלה סטייה משני דגמים אלו. הגורמים לסטייה הם משתנים של תוכן וסגנון, והם משקפים מודעות עריכתית וסגנונית גבוהה, בפרט במשנה. כמה מהמשתנים פועלים מתוך המבנה הטטרלמי או בקשר למבנה זה, ואחרים קיימים מחוץ למבנה הטטרלמי, ומשם משפיעים על הדגם שלה. גם העיון בטרילמות מעלה שהמשתנים שהוזכרו לעיל משפיעים על סדר המשפטים בדגם. כמה מהמשתנים הללו הוזכרו בדבריי עד כה אגב הדיון בדגמים, ולהלן אוסיף עליהם.

3.1 משתנה סגנוני-תוכני

ככמה מקרים דומה ששיקול סגנוני גרם להעדפת דגם אחד על משנהו. בפרק זה במסכת מנחות באות שתי טטרלמות סמוכות, הראשונה באה בדגם 2 והשנייה בדגם 1:

15. משנה ג	16. משנה ה
יש טעונות שמן ולבונה; שמן ולא לבונה; לבונה ולא שמן; לא שמן ולא לבונה.	יש טעונות הגשה ואינן טעונות תנופה; תנופה ולא הגשה; הגשה ותנופה; לא תנופה ולא הגשה.
אלו טעונות שמן ולבונה: מינחת הסולת והמחבת והמרחשת והרקיקים ומינחת כהנים ומנחת כהן משיח מנחת גוים מינחת נשים מנחת העומר [...].	אילו טעונות הגשה ואינן טעונות תנופה: מינחת הסלת והמחבת והמרחשת והחלות והרקיקין ומינחת כהנים ומנחת כהן משיח ומינחת גוים ומנחת נשים ומנחת חוטא [...].

התוכן הרעיוני-לוגי של שתי משניות אלו זהה, ובכל זאת דגמי הטטרמה שונים. בפשטות אפשר לומר שיש כאן עניין סגנוני – גיוון של דגם בשתי משניות סמוכות, אולם השיקול הסגנוני כאן רחב ומקיף יותר. שתי הטטרלמות הללו הן טטרלמות

מתפרטות, כלומר הטטרלמה הכללית מוצגת בראש, ואחר כך באה הדגמתה. בשתי הטטרלמות ההדגמה של המשפט הראשון, שכאמור הוא משפט שונה בשתי המשניות מצד הדגם ("טעונות שמן ולבונה" [א, ב] לעומת "הגשה ולא תנופה" [א, ב]), וזה כמעט לחלוטין: "מנחת הסולת והמחבת והמרחשת והחלות והרקיקין מנחת כהנים ומנחת כהן משיח ומנחת גרים ומנחת נשים". השינוי היחיד הוא שבמשנה ג בסוף הרשימה נמנית מנחת העומר שאינה נזכרת במשנה ה, ובמקומה באה מנחת חוטא. לדעתי, ההדגמה הזוהה של משפט אחד ממשפטי הטטרלמות הביאה את העורך לדאוג שמקומו של המשפט יהיה זהה בשתי הטטרלמות, והוא יופיע כמשפט 1, אף שהדבר הכריחו להשתמש בשני דגמים שונים של טטרלמה בתיכופות.

3.2 משתנה תחבירי-תוכני

פעמים נמצא שמשתנה תחבירי-תוכני השפיע על סדר המשפטים בדגם. כמה מהטטרלמות בנויות באופן כזה שהמשפט האחרון הוא תיאור של הדין המחייב, ולפניו באה מילת הקישור עד ש'. במקרים אלו ברור מדוע המשפט האחרון – אחרון הוא, שכן כל המשפטים הקודמים לו חותרים אליו:

17. היה לו נר טמון בתוך חיקו או בתוך הפנס: רואה את השלהבת ואין משתמש לאורה; משתמש לאורה ואין רואה את השלהבת; אין מברך עד שיהיה רואה את השלהבת ומשתמש לאורה (תוספתא, ברכות ה, לא).

בדוגמה 14 שלעיל, המדגימה טרילמה דרשנית, אין שימוש במילת הקישור עד ש', אולם העיקרון זהה, כלומר המשפטים חותרים אל המסר העיקרי המופיע במשפט האחרון: "לעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים".

3.3 השפעת השיח הרחב

בעיון בטטרלמות ממסכת אבות (2.1.5§) עמדתי על כך שלעיתים כשהטטרלמה היא חלק משיח רחב יותר, יש שהשיח שאינו במבנה טרילמי (או טרילמי) משפיע על סדר המשפטים של הדגם. במקרים אלו השיח המשפיע על הדגם נמצא לעיתים ברישה של משפטי הטטרלמה או הטרילמה ולעיתים – בסיפה.

3.3.1 סדר היררכי או כרונולוגי

פעמים נמצא שהרישה (שאינה במבנה טרילמי או טרילמי) באה בסדר היררכי מסוים, והיא המשפיעה על סדר המשפטים בדגם:

18. כלל אמרו ביבמה: כל שהיא אסורה אסור ערוה לא חולצת ולא מתייבמת; איסור מצוה ואיסור קדושה חולצת ולא מתייבמת; אחותה כשהיא יבמתה חולצת או מתייבמת (יבמות ב, ג).

המקרים שאליהם מוסב הדין מסודרים במשנה מהאיסור החמור ביותר עד לחמור פחות, והם שקבעו את סדר המשפטים בטרילמה. סדר המשפטים בטרילמה שלהלן נקבע על פי הרישה המסודרת על פי היררכיה חברתית:

19. הכל חייבין בקריאת מגלה: כהנים ליום וישראל [...] כולן חייבין ומוציאין את הרבים ידי חובתן; טומטום ואנדרוגינוס חייבין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן [...]; נשים ועבדים וקטנים פטורין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן (תוספתא, מגילה ב, ז).

בראש באים הגברים על פי קבוצות ייחוס שונות, אחר כך אלו שיש ספק בדבר חיובם, אך אפשר שיש בהם צד חיוב, ולבסוף אלו הנמצאים בתחתית מבחינת המבנה החברתי (דאז). ההיררכיה שברשימה הולמת את הטרילמה המוצגת בסיפה גם היא בצורה היררכית, מאלו ש"חייבים ומוציאים" עד לאלו ש"פטורין ואין מוציאין". בדוגמה שלהלן הסדר הכרונולוגי של הרישה משפיע על הדין המופיע בצורה טרילמית:

20. מעשה ראובן נקרא ולא מתרגם; מעשה תמר נקרא ומתרגם [...]; ומעשה דוד ואמנון לא נקרים ולא מתרגמים (מגילה ד, י).

הכרונולוגיה של נושאי הרישה היא על פי סדר הופעת הפרשיות במקרא.⁴⁵

3.3.3 שאלה ותשובה

בכמה טרילמות נמצא שהמשפט הראשון הוא תשובה לשאלה שנוסחה קודם לכן. במקרים אלו ברור מדוע משפט זה נבחר להיות ראשון:

21. אי זו היא עוללות? כל שאין לה לא כתף ולא נטף; יש לה כתף ואין לה נטף; נטף ואין לה כתף הרי היא של בעל הבית (תוספתא, פאה ג, יא).

3.3.4 השונה קודם

לפעמים לשלושה ממשפטי הטרילמה יש דין משותף, ולמשפט אחד דין אחר. במקרים אלו המשנה מציגה במשפט הראשון את המקרה שיש לו דין מיוחד או שונה מהשאר, ואחר כך באים שאר משפטי הטרילמה:

22. כלל א' ר' יהושע: כל שטומאתו שיעורו שווי מצטרפין זה עם זה; טומאתו ולא שיעורו; שיעורו ולא טומאתו; לא טומאתו ולא שיעורו – אינן מצטרפין (מעילה ד, ג).

(המשך יבוא)

45. למשנה זו מקבילה בתוספתא, אך שם סדר המשפטים הוא אחר. ראה הנשקה. וראה דיון במאמרי העתיד לראות אור בכתב העת סידרא: "יחס משנה-תוספתא לאור מקבילות טרילמה וטרילמה".

הקיצורים הביבליוגרפיים⁴⁶

- אבישור = י' אבישור, "על סדר המלים בצמדים המקראיים והאוגריתיים", ספר אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 335–351
- בולינג R. G. Boling, "Synonymous Parallelism in the Psalms", *Journal of Semitic Studies* 5 (1960), pp. 221–255
- גוירטס S. Gevirts, "The Ugaritic Parallel to Jeremiah 8,23", *Journal of Near Eastern Studies* 20 (1961), pp. 41–46
- גונרטה R. D. Gunaratne, "The Logical Form of Catu.sko.ti: A New Solution", *Philosophy East and West* 30, 2 (1980), pp. 211–239
- גינזברג = ח"א גינזברג, "לעלילת אֶלְאִין-בעל", תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 106–119
- הנשקה = ד' הנשקה, "מה ראוי להסתיר בקריאת המקרא? על מקראות ותרגומים שקריאתם נאסרה", כנישתא: מחקרים על בית הכנסת ועולמו 1 (תשס"א), עמ' יג–יח
- הרן = מ' הרן, "סוגיות מקרא", תרביץ לט (תש"ל), עמ' 120–122
- וונשה A. Wunsche, "Die Zahlensprüche in Talmud und Midrasch", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 65 (1911), pp. 395–421
- וסטהוף J. Westerhoff, "Nāgārjuna's Catu.sko.ti", *Journal of Indian Philosophy* 34 (2006), pp. 367–395
- חיוטין = מ' חיוטין, "מיסטיקת מספרים בעולם העתיק", בית מקרא א (תשנ"ו), עמ' 15–19
- ליברמן = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א–י, ניר-יוק תשט"ו–תשמ"ח
- ליונס J. Lyons, *Introduction to theoretical Linguistics*, Chicago–London 1968
- לנדאו, יסודות = ד' לנדאו, היסודות הריתמיים של השירה, ירושלים תש"ל
- לנדאו, רטוריקה = ר' לנדאו, הרטוריקה של משלב הנאום הפוליטי בישראל, תל-אביב 1988
- מלכיאל Y. Malkiel, "Studies in Irreversible Binomials", *Lingua* 8 (1959), pp. 113–160
- נדור, טטרלמה = G. Nador, "Tetralemma in der Mischna der Einfluss griechischen logischen Formel auf das Talmudische Denken", *Acta Orientalia* 10 (1960), pp. 83–89

- G. Nador, "Some Numeral Categories in Ancient = מספרים
Rabbinical Literature", *Acta Orientalia* 14 (1962), pp. 301–315
ניר = ר' ניר, הסמנטיקה של העברית החדשה, תל-אביב 1978
- J. Straathof, "Logical Meanderings between West and East: = סטרטוף
Aristotle, Nagarjuna and Bhaskar", *Alethia* 2 (2000), pp. 1–8
- N. Fodor, "The Psychology of Numbers", *Journal of Clinical = פודור
Psychology* 8 (1947), pp. 525–556, 629–654, 841–847
- פרידמן = ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117–129
- A. M. Frenkian, "Der griechische Skeptizismus und die indische = פרנקיאן
Philosophie", *Bibliotheca Classica Orientalis* 4 (1958), pp. 212–252
- צפרי = א' צפרי, סדרות של שמות בספרות התנאים (במשנה ובתוספתא): עיון
תחבירי, סמנטי ופרגמטי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב
צרפתי, ארבע = גב"ע צרפתי, "ארבע רשויות שבת", סידרא טז (תש"ס), עמ'
110–105
- צרפתי, ארבעה = גב"ע צרפתי, "ארבעת הבנים שבהגדה של פסח", תרביץ נו
(תשמ"ז), עמ' 125–126
- צרפתי, העברית = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א
צרפתי, הערות = גב"ע צרפתי, "שלוש הערות על דברי תנאים", תרביץ לב (תשכ"ג),
עמ' 136–137
- צרפתי, צמדי מילים = גב"ע צרפתי, "צמדי מילים בסדר קבוע בלשון חכמים", ספר
אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 301–313
- קדרי = מ"צ קדרי, "זיווגי שם עצם (הרכבים מן הסוג dvandva) בעברית
המקראית", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 113–117
- קופר ורוס = W. E. Cooper and J. R. Ross, "World Order", *Papers from =
the Parasession on Functionalism*, ed. R. E. Grossman et al., Chicago
1975, pp. 63–111
- רובינסון = R. H. Robinson, "Some Logical Aspects of Naagaarjuna's =
System", *Philosophy East and West* 6 (1957), pp. 291–308
- ריצ'ארדס = א"א ריצ'ארדס, "ריתמוס ומשקל", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 483–487
- שטראוס = א"ל שטראוס, בדרכי הספרות, ירושלים תשי"ט
- שילה = ג' שילה, אפיוני הכתיבה העיונית העברית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת
בר-אילן, רמת-גן 1996
- שרביט, אבות = שרביט, מסכת אבות לדורותיה, ירושלים תשס"ד
- שרביט, לשון = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר-שבע
תשס"ו

מובאה חדשה מתוך כתאב אל־נַתַף לר' יהודה חיוג'

המובאה מתוך כתאב אל־נַתַף (ספר הליקוטים) מאת המדקדק האנדלוסי הנודע ר' יהודה ב"ר דוד חיוג', המתפרסמת בזאת לראשונה, נמצאה על ידי אגב עיון בכתב יד של פירוש לנביאים פרי עטו של ר' יצחק ב"ר שמואל הספרדי (ריב"ש). כדי לברר את פשר הזיקה שבין ספרו של חיוג' כתאב אל־נַתַף לחיבורו של ריב"ש¹ אפתח בסקירה קצרה על חייו של פרשן מקרא זה, על מפעלו הציבורי ועל יכולו הספרותי הענף.

מידע מועט הגיע אלינו על אודות ריב"ש, וממנו למדים אנו כי חי ופעל במצרים במאות האחת־עשרה והשתיים־עשרה. ריב"ש (ושמא היה זה אביו) הגיע אל ארץ הנילוס מספרד, ומכאן הכינוי שדבק בו: הספרדי. בעשורים האחרונים של המאה האחת־עשרה היה ריב"ש מעורב בהנהגת הקהילה היהודית שבפוסטאט־קהיר ונשא במשרת הדיינות בעיר זו. כמו כן נודע כפוסק חשוב בתחום ההלכה הן במצרים הפאטמית הן בארץ ישראל ובתימן.² בצד פעילותו הענפה בתחומי המשפט והיצירה ההלכתית עסק ריב"ש גם בכתיבת פירושים למקרא, לתלמוד ולפיוט. עוד היה ריב"ש פייטן מחונן ופורה.³ מכלל יצירתו המגוונת שרדו תשובות לא רבות בהלכה, קטעים אחדים מפירושו למסכת חולין, פירושו לבקשה פיוטית שכתב רב סעדיה גאון, חלק ניכר מפירושו לספר שמואל, מעט מזעיר מפירושו לשאר ספרי הנביאים הראשונים, וכן עשרות פיוטים שכולם עדיין בכתב יד.⁴

1. אני עסוק לאחרונה בההדרת חיבור זה – המצור, כאמור, בכתב יד – ובהכנתו לדפוס.

2. על תולדות ריב"ש ועל מעמדו במצרים ראה ש' שטובר, "פירוש שמואל לרב יצחק ב"ר שמואל הספרדי: בין מזרח למערב", מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד, בעריכת ד' רפל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 159–160, והערות 1–7. כמו כן ראה M. R. Cohen, *Jewish Self-Government in Egypt*, Princeton, NJ 1980, pp. 102, 119–121.

3. ראה ע' פליישר, "ר' יהודה הלוי בירורים בקורות חייו ויצירתו", ספר ישראל לוין: קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה, בעריכת ר' צור וט' רוזן, תל־אביב 1994, עמ' 275–276.

4. על שו"ת ריב"ש ראה ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בתקופת הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' מא; הנ"ל, היישוב בארץ ישראל בראשית האסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ם, עמ' 310–311. לפירושו של ריב"ש לתלמוד ראה ב"מ לוין, "פירוש קדמון למסכת חולין יד־טו", גנוז קדם א (תרפ"ב), עמ' 68; ב (תרפ"ג), עמ' 9; ג (תרפ"ה), עמ' 33. לפיוט ראה ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 79; י' טובי, "תרגומו

פירוש ריב"ש לנביאים, שנכתב בלשון הערבית היהודית, הוא חיבור רחב ממדים. מן הפירוש לספר שמואל לבדו נשתמרו בשני כתבי יד מאתים ושבעים דף,⁵ ובהם דן הפרשן בסוגיות של תחביר ובתופעות מתחום תורת הצורות, בנושאים תאולוגיים, כראליה המקראית ובתודעות הגיבורים המאכלסים את הספר. בחיבורו חתר באופן עקיב אל פשטי המקראות, ונזקק הרבה לפרשנות המקרא הקראית, בראש ובראשונה לפירושו של יפת בן עלי, גדול פרשני המקרא הקראים, לספר שמואל.

אך מעל לכול גילה ריב"ש עניין רב בתורתם ובחידושיהם של חכמי הלשון הגדולים שפעלו באנדלוס במאות העשירית והאחת-עשרה, יהודה חיוג', יונה אבן ג'נאח ויהודה אבן בלעם. הוא הרבה לצטט מחיבוריהם של שלושה חכמים אלה, ואין לך פרק מפרקי שמואל שאין בו מובאות מכתביהם הדקדוקיים והפרשניים, לעתים בקצרה ולרוב באריכות. זאת ועוד, בעצם השילוב של ההערות הפרשניות של חיוג'⁶ ואלה של אבן בלעם⁷ לספר שמואל בתוך חיבורו שלו העלה ריב"ש תרומה משמעותית ביותר לתרבות ישראל, שכן במעשהו זה הציל חלק חשוב ממפעלם הלשוני והפרשני של החכמים האנדלוסים הגדולים משקיעה בתהום הנשייה, ובכך שימר אותו לדורות.

ראוי לעמוד על ייחודו של כתאב אל־נַתַף ליהודה חיוג' בתוך מכלול חיבוריו על תורת הלשון העברית. מן הדברים שהקדים חיוג' לספרו זה עולה, שהוא התכוון לתחום ולהגביל אותו לספרי הנביאים בלבד.⁸ הדברים שהביא בו סודרו על פי סדר המקראות שבכל אחד מספרי הנביאים. חיוג' העיר בו בקצרה על תופעות לשוניות נבחרות, והערות אלה הן רובו של הספר. על אלה הוסיף פירושים לכתובים מוקשים, המהווים חלק קטן של כתאב אל־נַתַף. משלהי המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים נתגלו בספריות אירופה וארצות הברית כתבי יד שהכילו חלקים גדולים של

ופירושו הערביים של ר' יצחק בן שמואל הספרדי לתוכחה 'אם לפי בחרך' לרס"ג", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 57–68. לפירושו של ריב"ש למקרא ראה U. Simon, "The Contribution of R. Isaac Al-Kanzi to the Spanish School of Biblical Interpretation", *Journal of Jewish Studies* 34 (1983), pp. 171–183; שטוכר (לעיל הערה 2), עמ' 160–170; הנ"ל, "נופיה ואתריה של ארץ ישראל בפירושו של רב יצחק בן שמואל הספרדי לספר שמואל", בית מקרא מז (תשס"ב), עמ' 219–236.

5. אני משער שחלק זה של הפירוש הקיף ארבע מאות דף לערך, כלומר הגיעו אלינו כשני שלישים מכלל הדברים שכתב ריב"ש על ספר שמואל.

6. אלה נכללו בספרו כתאב אל־נַתַף. ראה עליו בפסקה הבאה, ליד ציוני הערות 8–9.

7. הערות אלה של אבן בלעם נקראו בשם נִפְתַּח אלמקרא (עיונים במקרא).

8. לפרסום ראשון של הקדמה זו ראה A. Harkavi, "Miscellen", *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie* 5 (1901), p. 95. זאת על פי כתב יד המצוי בנסקט פטרבורג. אחריו פרסם אותה אלוני על פי כתב יד השמור בספריית קמברידג'. ראה נ' אלוני, "קטע חדש מ'ספר הקרח' לר' יהודה חיוג'", בית מקרא טז (תשכ"ג), עמ' 96.

החיבור ונתפרסמו בידי מלומדים שונים. הראשון שפרסם את המובאות מתוך כתאב אלנֶתָּף לספר שמואל ב היה שרגא אברמסון. הוא אף הקדים לדברי חיוג' מבוא רחב ותרגם אותם מן הערבית היהודית לעברית.⁹ כל מה שנמצא עד כה מספרו זה של חיוג' הן בכתבי יד הן בדפוסים שב וכוונס בידי נאסר בסל.¹⁰ בעת הכנתה של מהדורה ביקורתית לפירוש ריב"ש לספר שמואל בדקתי את כ"י הספרייה הבריטית Ms. B. L. Or. 2388. כתב יד זה מכיל את רובו של החיבור של ריב"ש לספר שמואל ב. לקראת סופו של כתב היד (דף 167א-ב) מצאתי מובאה נוספת מתוך כתאב אלנֶתָּף של יהודה חיוג'. דבריו שיובאו בסמוך מאירים באור פרשני חדש את הַצֶּרֶף הַשְּׁמָנִי "נְעִים זְמִירוֹת יִשְׂרָאֵל" שבשמואל ב כג, א. מובאה זו לא נכללה במאמרו של אברמסון ואף לא במהדורתו של בסל המקיפה והמסכמת את החיבור החשוב הזה:

וקאל אבו זכריא יחיי פי נעִים זמירות ישראל אנה יחתמל אן יכון אללה תעאלי והו מתצל בקולה אלהי יעקב. פֻּצַף תעאלי אנה נעים¹¹ זמירות ישראל כמא לְצַף יושב תהלות ישראל. וְצַף אסמה אנה נעים אד קאל זמרו לשמו כי נעים.

תרגום:

אמר אבו זכריא יחיי [חיוג'] בדבר נְעִים זְמִירוֹת יִשְׂרָאֵל (שמ"ב כג, א): מסתבר שהוא מוסב אל ה', יתעלה, והוא מתקשר אל אֱלֹהֵי יַעֲקֹב [שלפניו]. ה' השתבח¹² בכך שהוא נעים זמירות ישראל, כשם שפואר כיושב תהלות יִשְׂרָאֵל (תה' כב, ד). שמו התהלל בכך שהוא נעים, מפני שאמר [הכתוב] זְמָרוּ לְשִׁמּוֹ כִּי נְעִים (שם קלה, ג).¹³

רובו של כתאב אלנֶתָּף מוקדש לפירושים דקדוקיים ורק מיעוטו לפירושים שאינם

9. ראה ש' אברמסון, "מן 'כתאב אלנֶתָּף' לרב יהודה חיוג' לשמואל ב", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 203-236; מג (תשל"ט), עמ' 29-51 [=הנ"ל], מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 86-25.

10. נ' בסל, כתאב אלנֶתָּף לר' יהודה חיוג', תל-אביב תשס"א. על החיבור ותכניו ראה שם, עמ' 73-7. לתיאור כתבי היד של אלנֶתָּף ראה שם, עמ' 22-35.

11. במקור "נעים אד קאל". על שתי התיבות האחרונות, "אד קאל", הועבר קו, כדי לציין את יתרון.

12. משמעו הראשוני של הפועל וצַף בבניין הראשון הוא התיאור. בערבית היהודית נוסף לו קו ייחוד המדגיש את השבח וההלל. ראה י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 766, בערך "וצף I".

13. פירוש ריב"ש, כ"י הספרייה הבריטית Ms. B. L. Or. 2388, 167א-ב.

מתחום הדקדוק.¹⁴ נמצא שדברי חיוג' על הצרף המקראי "נעים זמירות ישראל" משתייכים לסוג השני, מכיוון שאינם עוסקים בבירור לשוני כלשהו, אלא מבהירים את מובנו במסגרת הכתוב. אגב עיונו בטקסט המקראי התלבט חיוג' בשאלה אל מי מוסב התיאור המחמיא הזה. והנה תשובתו לשאלה זו היא שניתן לראות ב"נעים זמירות ישראל" כינוי שיש בו משום שבח ל"אלהי יעקב" הנזכר לפניו באותו פסוק, כלומר מן הבחינה התחבירית לפנינו תמורה לשם ה'.

אם נתבונן בפסוק הפותח את פרק כג שבשמואל ב לאור תפיסה זו נמצא בו חמש יחידות מבע קצרות. בחלקו הראשון נמצאת תקבולת משולשת: (1) "ואלה דברי דוד האחרונים"; (2) "נאם דוד בן ישי"; (3) "נאם הגבר הקם על". היחידה השלישית שבתקבולת מכילה תמורה לנסמך דוד (בן ישי), כלומר דוד בן ישי הוא "הגבר הקם על". אחריו באה יחידה רביעית המכילה תמורה נוספת לשם דוד, זוהי שרשרת הסמיכויות "משיח אלהי יעקב". לפי פירושו של חיוג', שלוש המילים האחרונות, "נעים זמירות ישראל", שהן היחידה החמישית שבפסוק, הן תמורה לסומך, "אלהי יעקב", שבא באבר שלפניהן. לשון אחרת, "אלהי יעקב" זהה ל"נעים זמירות ישראל".

פירוש זה שהביאו חיוג' הוא פירוש יחידי, ואין עוד מי שפירש כך את הצרף האחרון שבפסוק "נעים זמירות ישראל" עד לימיו ומעבר להם. חכמי המדרש של העת העתיקה וכל הפרשנים היהודים בימי הביניים ראו ברוד את "נעים זמירות ישראל". די לעיין במדרש שיר השירים רבה,¹⁵ בפירושיהם של רד"ק,¹⁶ רש"י¹⁷ ואחרים, כדי להיווכח שכולם "מתנבאים בסגנון אחד" ומפענחים צרף זה כתואר ההולם את דוד, מפני שהוא ממצה את יצירתו השירית ואת פעילותו המוזיקלית. יצירה ופעילות אלו מתבטאות במזמורי התהלים שחיבר ובנגינתו בכלי זמר. קרוב לודאי שחיוג' הכיר את הפירוש המקובל הזה, אך הוא סבר שניתן להסב צרף זה דווקא אל ה', והוא מתוארי גדולתו, כפי שהוכיח מן הכתובים שהביא מתהלים.¹⁸

14. לדיונים בתוכנו של כתאב אלנתף ראה בסל (לעיל הערה 10), עמ' 39–73.

15. כך מסתים מאמרו של רב הונא בשם רב אחא באותו מדרש (פרשה ד, ג): "בשעה שבקשו עשרה צדיקים לומר ספר תהלים, אמר להם הקדוש ברוך הוא: כלכם נעים, כלכם חסידים, כלכם משובחים לומר הימנון לפני, אלא דוד יאמר על ידי כלכם למה שקולו ערב, הדא הוא דכתיב ונעים זמירות ישראל". לנוסח דומה ראה מדרש שוחר טוב על תהלים א, ו, ורשה תרל"ה, עמ' 2–3. מובאה זו מן המדרש והשתיים שהבאתי אחריה (הערות 16–17) הן בגדר מדגם מייצג בלבד של הפירוש המקובל לצרף הנדון.

16. "ונעים זמירות ישראל. על הזמירות שעשה בספר תהלים שהיו משוררים ומזמרים הלויים בהם לפני הארון ובית המקדש".

17. "ונעים זמירות ישראל. אין ישראל משוררים במקדש אלא שירותיו וזמירותיו".

18. ראה לעיל בין ציוני הערות 12–13.

גם ריב"ש הכיר בייחודו של הפירוש שהביא חיוג', ומשום כך עימת אותו עם זה של יפת בן עלי. ריב"ש הקדים לפירושו של חיוג' את דברי הפרשן הקראי, שאף הוא זיהה את התואר "נעים זמירות ישראל" עם דוד. יפת, כדרכו, אישש את הזיהוי המקובל הזה בהסתמכו על פסוקים מספר דברי הימים שעניינם פעילותו של דוד, וכך כתב:

וקאל ונעים זמירות ישראל, לאנה קאל עאלס מזמורות ושירות נעימות ברוח קודש כמא קאל גירה מן אלמשוררים, אלא אנה לם יכן כתיר מן אלמשוררים נעים זמירות מתלה לאנה כאן מן צבאה יודע נגן ומיטיב לנגן. והו אלדי אסס אלשירות כמא קאל המה יסד דוד וג'. והו איצא אלדי רתב כלי שיר ללמשוררים כמא קאל בכלים אשר עשיתי להלל.

תרגום:

ואמר ונעים זמירות ישראל, בגלל שהוא [דוד], עליו השלום, אמר מזמורות ושירות נעימות ברוח הקודש כמו שמשוררים אחרים אמרו. אך לא היו הרבה משוררים נעים זמירות כמוהו, מפני שהוא היה יודע נגן ומיטיב נגן מנעוריו. הוא היה מייסד השירות, כמו שאמר המה יסד דוד וגו' (דה"א ט, כב), והוא גם התקין כלי שיר למשוררים, כמו שאמר בכלים אשר עשיתי להלל (שם כג, ה).¹⁹

* * *

בשולי הקטע החדש של כתאב אלנחף מבקש אני להעיר על שתי טעויות שנפלו במהדורת בסל לספר זה:

א. במבוא הספר, עמ' 52, בפרק 5.2.3.4.1, דוגמה מספר 1, נדפס "אנשי יבש גלעד הם אשר קברו את דוד", ושוב "אשר אנשי יבש גלעד קברו את דוד", וצריך להיות: קברו את שאול.

ב. בגוף הספר, עמ' 107, ד"ה: "והכרתי והפלתיו... קיל אנהם רמאה ווצפה", תרגם בסל את התיבה האחרונה, ווצפה, "ותיאורם", בעוד שהתרגום הנכון הוא "קלעים". במקור, בכ"י הספרייה הלאומית סנקט פטרבורג Firk. II, Evr.-Arab. I 3362, נכתב

19. פירוש ריב"ש (לעיל הערה 13), 167א (=יפת כ"י אלישע, לזואן, דף 442ב). כמוהו פירש דוד אלפאסי, גדול הלקסיקוגרפים הקראים, באגרונ. ראה ד' אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', ב, פילדלפיה תש"ה, בערך נע"ם, עמ' 280, שורות 24-26: "ומן דלך אסמי דוד עליה אלסלאם נעים זמירות ישראל ללאלת אלתי אנשאהא ללחסביח (=ומן [השורש נע"ם] נקרא דוד ע"ה, נעים זמירות ישראל בגלל הכלים שבנה כדי לשבח)".

וּצִפָּה. בסל תיקן את התיבה, כשמחק את הנקודה הדיאקריטית שמעל לַצֶּאד.²⁰ לאמתו של דבר, אין כל צורך בתיקון זה, שכן התיבה וּצִפָּה²¹ (=קלעים) היא מילה נרדפת לרמאה (=רומי קשת), הבאה לפניה בדברי חיוג' שם.²²

20. ראה בסל (לעיל הערה 10), עמ' 107 הערה 15 לטקסט הערבי. גם אברמסון תרגם וּצִפָּה במילה "ותואר". ראה אברמסון, מפי בעלי לשונות (לעיל הערה 9), עמ' 76, בפירוש חיוג' לשמואל ב ח, יח.
21. צורתה המלאה של המילה הערבית היא וּצִאפָּה, וההברה הלא סופית צֶא נתקצרה בערבית היהודית. ראה י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 19 § 23 9א.
22. השווה גם דברי אבן ג'נאח באצול, בערך כר"ת, המתרגם, כחיוג', "אלנאשבה ואלקאלעה" (רומי החצים והקלעים). דברים אלה הביא גם בסל (לעיל הערה 10), עמ' 107 הערה 43.

הבינוני הפועל והבעת הזמנים בעברית

1. מבוא

בעברית החדשה צורת הבינוני בתפקידיה הפועליים היא חלק בלתי נפרד ממערכת זמנים משולשת: מערכת הסופיות מביעה את העבר, הבינוני מביע את ההווה, ומערכת התחיליות מביעה את העתיד.¹ תפקידי המשנה של הבינוני, העשוי להיות מוסב בדיבור ובתיאורים ספרותיים גם על העבר או על העתיד,² גזורים בעברית, כבלשונות רבות אחרות, מן ההווה ואין בהם כדי לערער על יציבותה של מערכת משולשת זו.

צורת הבינוני היא מורשת מן העברית העתיקה, אך אין הדבר כך באשר להשתלבותה במערכת של שלושה זמני הפועל. כפי שמציין מרדכי מישור, במאמר הסוקר את תולדות שימוש הזמנים בעברית לתקופותיה, ההיערכות "שבה ההבחנה בין ההווה לעתיד מובעת בניגוד 'בינוני'/'עתיד' [...]. חדשה היא, ולמרה התמיהה, עדיין אין יודעים אימתי נתגבשה".³ מטרתנו לבחון קושיה זו ולברר, ראשית, באילו רבדים היסטוריים של העברית מסתמן השימוש בבינוני כצורה המביעה זמן, ושנית, מתי נתייחדה הצורה להבעת ההווה לעומת ייחודה של מערכת התחיליות להבעת העתיד. כדי לענות על שאלות אלה נתחקה אחר השימוש בצורת הבינוני הפועל

1. רוזן, תשט"ז, עמ' 56–57. אולם רוזן (1977, עמ' 106, 194) מציג את הבינוני כצורה שאיננה מסומנת מבחינת הזמן או המודוס. לפרשנות על רוזן ולמראי מקומות נוספים מכתביו ראה דורון, תשס"ו–תשס"ז. כמו כן ראה ברמן, 1978, עמ' 140; שורצולד, 2001, עמ' 32.
2. לדוגמאות ראה רוזן, 1977, עמ' 194–195; מישור, תשמ"ט–תש"ן, עמ' 71.
3. מישור, שם, עמ' 70. במאמר אחר הוא מציע לקבוע את ראשיתה של ההיערכות הזאת לתחום הזמן שבין המאה העשירית לראשית המאה השלוש-עשרה (מישור, תש"ן, עמ' 83). הוא מבסס את דבריו על סימנים למערכת זמנים משולשת בפיוט ובתפילה, בעיקר על דרך הנוסחה "והוא היה והוא הווה והוא יהיה" שבפיוט "אדון עולם", ועל נהוגו של ספר חסידים להמיר צורות בינוני במקורות קדומים בצורות פועל ממערכת התחיליות (שם, עמ' 78, 82). עם זאת, הוא קובע כי "מכאן [ראשית המאה השלוש-עשרה] ואילך יש לבדוק את השתלשלות הדברים חוליה אחר חוליה, לתקופות, למקומות יישוב ולתחומי יצירה" (שם, עמ' 84). בלאו (תשל"ו, עמ' 99) מזכיר אף הוא את נוסחת הפיוט ב"אדון עולם", אולם הוא סבור שמערכת הזמנים המשולשת נהוותה בעברית החדשה "בעיקר בהשפעתן של אותן לשונות אירופה, שמצויה בהן מערכת מעין זו".

(להלן: הבינוני)⁴ בלשון הפרוזה בתקופותיה השונות של הלשון העברית. תחילה נציג את אופן תפקודו של הבינוני בעברית המקראית, בלשון המגילות הגנוזות ובלשון חכמים על סמך התיאורים המצויים בספרות המחקר (2§). לאחר מכן נציג את ממצאינו מעיון בטקסטים מתקופת הביניים (3§) ומתקופות ההשכלה והתחייה (4§), שטרם נידונו במחקר.⁵

המונח "בינוני" נטבע ככל הנראה לראשונה בידי אברהם אבן עזרא (1089–1164).⁶ ראב"ע השתמש בו לעתים כמונח צורני המוסב על צורות הבינוני הפועל והבינוני הפועל ואף על שם התואר, אך במקרים אחרים לא קשר אותו לצורה מסוימת, אלא התייחס באמצעותו אל ההווה, דהיינו הזמן שבין העבר לעתיד, גם כאשר הוא מובע באמצעות פועל נוטה במערכת הסופיות או התחיליות.⁷ השימוש במונח בינוני בכתביו איננו שיטתי. בחיבורו "יסוד דקדוק הוא שפת יתר" הוא מכנה את הזמן שבין העבר ובין העתיד בשם "זמן עומד" ומקשר אותו לצורות הבינוני הפועל והפועל.⁸ לעומת זאת בחיבורו "מאזני לשון הקדש" ראב"ע מציין במונח בינוני את הבינוני הפועל, את הבינוני הפועל ואת שם

4. צורות הבינוני הפועל דורשות עיון נפרד.
5. מוכרת לנו רק עבודה אחת הסוקרת את שימוש הבינוני להבעת זמנים ואספקטים בתקופות שונות של העברית (גורדון, 1982), אולם היא מתמקדת בהשוואה בין עברית מקראית, לשון חכמים ועברית חדשה ואיננה מתייחסת כלל ללשונות תקופת הביניים וללשונות ההשכלה והתחייה. מישור (תש"ן) עסק בשאלה זו בעיקר בפיוט ובתפילה כמבוא לעיון רחב יותר בנושא.
6. במקור לא היה מונח זה מכון להיותו של הבינוני צורת ביניים שבין שם לבין פועל (בניגוד לדברי גורדון, 1982, עמ' 124). ראה אף דבריו של מישור: "בינוני" (כלומר: הווה, הזמן שבין העבר לעתיד; לימים פורש פירוש חדש: הצורה שבין השם לפועל) (תשמ"ט–תש"ן, עמ' 68).
7. תפיסתו של ראב"ע מתוארת ומודגמת בפירוט אצל חרל"פ (תשנ"ו, עמ' 298–314). חרל"פ מציינת כי המונח בינוני איננו מתייחס לצורה מסוימת אלא לזמן הווה המובע באמצעות יותר מצורת פועל אחת. וראה גם דברי בן-חיים (תשל"ז, עמ' 66): "ידוע כי מעיקרא לא נוצר השם בינוני לסמן תופעה צורנית מסוימת (זו נתכנתה 'שם הפועל', ואף 'שם התואר'), כי אם לסמן את הזמן דווקא שבין העבר לעתיד. כמדומה לי רק בדורותינו נתייחד השם בינוני למונח הידוע בתצורה". אולם מדברי ראב"ע בספריו השונים ניתן לראות כי הוא משתמש במונח בינוני לעתים לצורות מסוימות, צורות הבינוני הפועל, הבינוני הפועל ואף שם התואר, ולעתים לזמן הווה ללא קשר לצורות אלה. על כפל המובנים של המונח בינוני אצל ראב"ע ראה גם פרייס, 1950, עמ' 34. תודתנו לפרופ' אילן אלדר על תרומתו למראי המקומות בסעיף זה.
8. "וכל לשון יתחלק לשלשה חלקים [...] והחלק השני הפועל, [...] והוא נשוא לעולם, כי הוא מקרה, ויורה על עבר ועתיד, ומלת פועל ופועל תורה על זמן עומד" (יסוד דקדוק הוא שפת יתר, עמ' 91). וראה חרל"פ, תשנ"ו, עמ' 297–298. ראה גם "את המושג 'זמן עומד' פגשנו כבר בתרגום התיכונים לרקמה, וא"ע [אבן עזרא] משתמש בו כמונח נרדף ל'בינוני' (חרל"פ, שם, עמ' 405 הערה 4).

התואר,⁹ אך במקום אחר בחיבור זה הוא מתייחס אל המונח כמביע זמן ולא צורה, ומדגיש שאין צורה מיוחדת בעברית המקראית המבטאת זמן זה.¹⁰ בעברית, כמו בשאר הלשונות השמיות, הבעת הזמן איננה מרכיב הכרחי בצורות הפועל הנוטות ואף לא בצורת הבינוני. אולם, כפי שנראה להלן, הבינוני עשוי להביע זמן ואספקט, ובכל תקופות הלשון העברית הוא עשוי להופיע כחלק ממערכת הפועל הנוטה, בצד תפקודו כשם שאיננו מביע זמן. ההבדל בתפקידי הבינוני בין תקופות הלשון השונות מתבטא לא בהימצאה או בהיעדרה של הבעת זמן ואספקט, אלא בשיעור החלתה בכל תקופת לשון בצד צורות פועל ממערכת הסופיות וממערכת התחיליות כמו גם במידת בלעדיותו של הבינוני להבעת זמנים ואספקטים מסוימים לעומת הצורות הללו. אף כי שימושים שמקורם בתקופות קודמות עשויים להיקרות גם ברובדי הלשון המאוחרים, עיוננו הדיאכרוני בתפקידו של הבינוני יתייחס להשתלבותו במערכת הזמנים כולה בכל תקופה מתקופות הלשון, ברוח גישתו המערכתית של דה-סוסיר לתיאור פנימי של כל לשון שהיא.¹¹

2. הבינוני והבעת הזמן והאספקט ברבדיה המוקדמים של העברית

2.1 העברית המקראית

בספרו על אודות שימושי הזמנים בעברית המקראית טוען דרייבר כי הבינוני ממלא את מקום הזמנים האחרים לצורך הבעת המשכיות.¹² לשיטתו, הבינוני אינו מבטא זמן אלא אספקט. הדוגמאות שהוא מציג להמחשת דבריו כוללות את שימושי הבינוני להבעת העבר, לעתים קרובות במשפטי מצב (כגון "ויהי ריב בין רעי מקנה אברם ובין רעי מקנה לוט והכנעני והפְּרָזִי אִזְיָשׁ בֶּאֱרֶץ" [בר' יג, ז]), להבעת ההווה (כגון

9. "והבינונים כמו הפועל כמו שומר ופועל כמו שומר" (מאזני לשון הקדש, ד ע"א); "והפועל גם הוא בינוני [...] ותואר השם גם הוא בינוני" (שם, מז ע"ב).

10. "הזמן יתחלק לשלושה עבר ובינוני ועתיד ואין בלשון הקדש סימן לבינוני כאשר ימצא בלשונות אחרות לכן מנהגם כאשר ירצו לספר הזמן הבינוני יעברו דבריהם פעם עבר ופעם עתיד" (מאזני לשון הקדש, מז, ע"א). כך גם רד"ק: "בעבור כי אין בלשון סימן לזמן אמצעי, ידברו בו בלשון עבר ועתיד" (מכלול, לו ע"ב). עוד על עמדות המדקדקים בתקופת הביניים ביחס למערכת הזמנים, ובכלל זה גם הצגתה הנדירה יחסית של מערכת נטייה משולשת שבה הבינוני מייצג את ההווה (כגון ב"ספר צחות" לרס"ג ובלוח נטייה קראי), ראה מישור, תש"ן, עמ' 77-78. לצורות המקור המייצגות את ההווה אצל רס"ג עיין חרל"פ, תשנ"ו, עמ' 298; גולדנברג, תשל"ט, עמ' 91-92.

11. גישתנו תואמת גם את הצעתו של רוזן (תשמ"ה, עמ' 287) להשתית את העיון בתולדות זמני הפועל בעברית על העמדת מצאי הצורות בכל תקופה ובחינת הפונקציות שהן ממלאות.

12. דרייבר, 1892, עמ' 164.

"ויאמר מה עשית קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" [שם, ד, י] ולהבעת עתיד קרוב, בעיקר בלשון נבואה (כגון "כה אמר ה' הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו" [מל"א יג, ב]). דרייבר אף מדגיש את חשיבותו של ההקשר לקביעת הזמן שמביע הבינוני.¹³ נוסף על דוגמאות אלה מציין דרייבר גם את ההרכב היה + בינוני להבעת המשכיות.¹⁴ אף כי שימוש זה נפוץ לדעתו בעיקר ברבדים מאוחרים של העברית המקראית, הוא מציין את נוכחותו גם קודם לכן, כגון "וידע קין את אשתו ותהר ותלד את חנוך ויהי בנה עיר" (בר' ד, יז); "וילך אלקנה הרמתי על ביתו והנער היה משרת את ה' את פני עלי הכהן" (שמ"א ב, יא).¹⁵ חוקרים נוספים מביעים דעות דומות לאלה של דרייבר, אם כי לא תמיד זהות לחלוטין.¹⁶

גישה שונה באופן מהותי מציע יוסטן,¹⁷ הסבור כי הבינוני מביע בעברית המקראית את זמן ההווה. אמנם צורות הבינוני עשויות לבטא ניגוד אספקטואלי בהווה, אולם לטענתו אין מדובר בניגוד בין הבינוני לצורות פועל נוטות אחרות אלא בין משפטים שסדרם נושא-בינוני, המביעים פעולה המתרחשת בזמן הדיבור למשפטים שסדרם בינוני-נושא, המביעים פעולה הנתפסת כעובדה קיימת בזמן הדיבור.¹⁸ סדרי המילים

13. שם, עמ' 166–169. ברוקלמן (1913, עמ' 162) קיבל את דעתו של דרייבר.

14. היה + בינוני משמש כאן שם כולל לכל הצורות הנוטות של פועל ההווה ולאחריהן בינוני.

15. דרייבר, 1892, עמ' 169–171. לטענת מוראוקה (1999, עמ' 195), השימוש בצורה המורכבת היה + בינוני מבוסס כבר בעברית המקראית הקלאסית, ואין זה מדויק לומר שהוא גובר בעברית המקראית המאוחרת.

16. ראה למשל אולד, 1881, עמ' 221; בנודיד, תשל"א, עמ' 545; ולטקה ואוקונור, 1990, עמ' 624. בשונה מדרייבר, הקושר את הבינוני בכללו להבעת פעולה ממושכת, גזניוס סבור כי הבינוני מבטא זאת רק בצורות מורכבות בצד היה (גזניוס-קאוטש, 1910, עמ' 356, 359). על פי ז'ואן ומוראוקה (2006, עמ' 380–382), אף על פי שהבינוני עשוי להביע עבר וגם עתיד, הבעת ההווה היא התפקיד המרכזי והטבעי שלו. גורדון (1982, עמ' 129–132, 141–144) מבחין בין העברית המקראית המוקדמת והעברית המקראית המאוחרת, וקובע כי בעברית המקראית המוקדמת אין לראות בבינוני זמן דקדוקי. אף הוא כקודמיו מדגיש את חשיבות ההקשר בקביעת מגוון הזמנים שהבינוני עשוי להביע, אולם מייחס חשיבות פחותה מקודמיו להבעת המשכיות באמצעות הבינוני ורואה בה תפקיד משנה של הבעת הזמן הכללי. עוד הוא מציע לקשר את הבינוני בעיקר לזמן שהוא ב־זמני לשיח או לסיפור המקראי, וסבור שזו התפתחות שמאפיינת במיוחד את העברית המקראית המאוחרת. אסקולט (2000, עמ' 88) סבור כי השימוש בבינוני בתור נושא כתחליף לפעלים ממערכת התחילית וממערכת הסופיות גובר בעברית המקראית המאוחרת. כהן (1984, עמ' 301–328) מייחס חשיבות רבה להקשר בקביעת הזמן שמביע הבינוני וכן לאספקט המשכיות שמביע ההרכב היה + בינוני. מוראוקה (1999, עמ' 192), בעקבות ז'ואן, מדגיש את העובדה שלא כל צורת בינוני מביעה אספקט של המשכיות.

17. יוסטן, 1989.

18. הצעה דומה ביחס ללשון המקרא וללשון חכמים מצויה אצל בנודיד (תשל"א, עמ' 825–827),

הללו כרוכים בהתניות תחביריות מסוימות: סדר נושא-נשוא אופייני למשפטי מצב, למשפטי זיקה (לאחר אשר) ולמשפטים הפותחים בהנה והלוא,¹⁹ ואילו סדר נושא-נושא רווח לאחר אם, ה"א השאלה, לא וכי.²⁰ לשיטתו, סדרי המילים הללו מוגבלים להתניות שהוא מציין, ובהן יש להם משמעות אספקטואלית, מלבד משפטי מצב ומשפטי זיקה (אחרי אשר), שבהם תלויה הבעת הזמן בזמנו של המשפט העיקרי.²¹ את המשפטים הפותחים בהנה ובהלוא ואת כל סוגי המשפטים שסדרם בינוני-נושא מפרש יוסטן כמתאימים לתאוריה שלו.

ממצאים אלה של יוסטן תואמים להפליא את ההתניות לסדר המילים במשפט השמני בכללו בעברית המקראית.²² אולם כשם שאין לסדר המילים במשפט השמני המקראי כל משמעות אספקטואלית, ייתכן שהיא נעדרת גם ממשפטים המכילים בינוני. קישור הבינוני בעברית המקראית להבעת זמן אחד בלבד נראה בלתי סביר אף לאור דוגמאות שבהן הבינוני ממלא תפקיד זהה לזה של מערכת התחיליות באותו פסוק, כגון: "וימצאו איש והנה תעה בשדה וישאלהו האיש לאמר מה תבקש. ויאמר את אחי אנכי מבקש" (בר' לז, טו-טז); "שומר ה' את כל אהביו ואת כל הרשעים ישמיד" (תה' קמה, כ).²³ אשר להבעת אספקט, גם חוקרים אחרים סבורים כי הבינוני מתקשר להבעת המשכיות, במיוחד בהרכב היה + בינוני. עם זאת, רבים מראים כי ניתן להביע גם אספקט זה באמצעות מודוס החיווי של מערכת התחיליות ולאחריה מערכת הסופיות בוי"ו בראשה, כפי שמעידות דוגמאות כגון: "ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה" (בר' ב, ו); "כי מן הבאר ההוא ישקו העדרים. והאבן גדלה על פי הבאר ונאספו שמה כל העדרים וגללו את האבן מעל פי הבאר והשקו את הצאן והשיבו את האבן על פי הבאר למקמה" (בר' כט, ב-ג).²⁴ הבינוני עשוי להביע עבר, הווה, עתיד וזמן כללי במקביל למערכת הסופיות ולמערכת התחיליות, לכל הפחות בלשון הסיפור.

ביקורת על יוסטן מביע גם סמית', הדן באריכות בתפקידו של הבינוני בעברית

אולם על פי רוב הוא קושר את החילופים של בינוני - כינוי גוף / כינוי גוף - בינוני למקומם במשפט: הראשון בפתחה והשני שלא בפתחה (שם, עמ' 818-819).

19. יוסטן, 1989, עמ' 129, 135-136, 140.

20. שם, עמ' 136-140.

21. שם, עמ' 129, 135-136.

22. ראה למשל צבי, 1994, עמ' 154, 158; מוראוקה, 1985, עמ' 20-28.

23. מראי מקומות אלה נזכרים למשל אצל כהן (1984, עמ' 300).

24. על הבעת זמן ממושך או הרגל באמצעות מערכת התחיליות, ראה למשל גוניוס-קאוטש, 1910, עמ' 314-315; ז'ואון ומוראוקה, 2006, עמ' 339-340; כהן, 1984, עמ' 307; מישור, חשמ"ט-תש"ן, עמ' 70-71; רייני, 1986, עמ' 6-8; הנ"ל, 1988, עמ' 36-37. על מערכת התחיליות ולאחריה מערכת הסופיות בוי"ו בראשה לתפקיד זה ראה קימרן, 1986, עמ' 70.

שקדמה ללשון חכמים²⁵ ומתנגד להצגת תפקידו של הבינוני בעברית המקראית כצורה הרווחת להבעת ההווה, וכצורה המביעה אותו בלבד.²⁶ הוא עצמו שם דגש על השוואה בין תפקידי הבינוני בעברית המקראית הקלאסית והמאוחרת, וכן על השוואה בין תפקידו בלשון הסיפור לעומת לשון השיחה. אף כי גם לדבריו הבינוני מביע לעתים קרובות את זמן ההווה, ואיננו מציין רק פעולה ממושכת או על-זמנית, הוא מראה כי שימוש זה אופייני בעיקר ללשון השיחה הן בעברית המקראית הקלאסית הן בעברית המקראית המאוחרת. לעומת זאת בלשון הסיפור משמשים לדבריו הן הבינוני הן מערכת התחיליות להבעת ההווה, והבינוני עצמו עשוי להביע בלשון זו לעתים קרובות על-זמניות. סמית' אף מציין כי הבעת ההווה באמצעות הבינוני רווחת יותר בלשון הסיפור בלשון המקראית המאוחרת.²⁷ ייתכן אפוא שהבינוני מתייחד כבר בעברית המקראית הקלאסית להבעת זמן ההווה בלשון השיחה. אם נכון הדבר, ניתן להצביע על כך כמקור להבעת ההווה באמצעות הבינוני במשפטים עיקריים בלשון המגילות ובלשון חכמים, כפי שיודגם להלן.

2.2 לשון המגילות²⁸

בספרו על לשונה של מגילת ישעיהו השלמה מציג קוטשר דוגמאות ספורות להופעתן של צורות פועל ממערכת הסופיות וממערכת התחיליות תמורת צורות בינוני שבנוסח המסורה,²⁹ ודוגמאות רבות יותר להופעתן של צורות בינוני במקומות שבהם משמשות בנוסח המסורה צורות פועל ממערכת הסופיות וממערכת התחיליות.³⁰ כאשר תוקנה במגילת ישעיהו השלמה צורת פועל בשלילה לצורת הבינוני נותרה על כנה מילת השלילה לא, שלא כדרכו של המקרא, וזהו לדברי קוטשר סימן מובהק לתיקון. קוטשר קושר את המעבר לבינוני בצמצום בהוראות הזמנים בלשון חכמים, שבה התייחד הבינוני להבעת ההווה או ההווה כללי במקום

25. סמית', 1999.

26. שם, עמ' 282–283.

27. שם, עמ' 283–285, 331–332. לדברים אלה, בקצרה, עוד קודם לכן ראה סמית', 1991, עמ' 22–24, 32–33.

28. דעות שונות על טיבה ומעמדה של לשון המגילות ראה בלאו, 2000; קימרון, 2000; פסברג, 2003, עמ' 227–228. למרות חילוקי הדעות, נאמנים עלינו דברי בראש, "כי העברית המשתקפת במגילות קומראן ראויה להיתאר וצריכה להיתאר בראש ובראשונה כמהות עצמאית ממנה ומתוכה" (2003, עמ' 168). וכן דרכו של קוטשר (תשי"ט) בחקר ההבדלים בין נוסח המסורה לבין נוסח המגילות לטקסטים מקראיים. ראה גם מוראוקה, 2000; פסברג, 2000.

29. קוטשר, שם, עמ' 267.

30. שם, עמ' 268.

מערכת הסופיות ומערכת התחיליות.³¹ השימוש בזמן המורכב היה + בינוני להבעת פעולה ממושכת והרגלית מוסיף להתקיים אף בתקופה זו, בשינויים קלים.³² להלן דוגמאות לבינוני בלשון המגילות. הבינוני עשוי להביע הווה כללי, כגון "[וכל דבר הנסתר מִישראל ונמצא] לאיש הדורש אל י[ס]תרה[ו]" (סרך היחד, 4Q259, טור III, 2, IQS = 2, טור VIII, 12). גם בדוגמה שלהלן מביע הבינוני הווה כללי, בהקבלה למערכת התחיליות במשפט המשועבד: "[איש אשר ישקר ב]ממון והוא יודע" (סרך היחד, 4Q261, 3, 3, IQS = 3, טור VI, 24–25). אולם במשפט משועבד מצויים לא רק פעלים ממערכת התחיליות להבעת ההווה אלא גם בינוני, כגון "בכול אשר הוא יודע אשר ימצא" (ברית דמשק, 4Q271, 3, 6). וכן יכול הבינוני להופיע במשפט העיקרי ובמשפט המשועבד כאחד, כגון "והוא יודע אשר הוא מועל בו" (ברית דמשק, 4Q271, 3, 7). הבינוני עשוי להביע גם פעולה הרגלית, כפי שמעידה הופעתו בצד הביטוי "שנה בשנה" בדוגמה שלהלן: "פשרו אשר המה מחלקים את עולם ואת מסם מאכלם על כול העמים שנה בשנה לחריב ארצות רבות" (פשר חבקוק, דף 6, 6–8), אך בתפקיד זה עשויה להופיע גם הצורה המורכבת היה + בינוני, כגון: "ולחיות פוקדים את רוחם ומעשיהם בתורה שנה בשנה" (סרך היחד, 4Q258, טור II, 3–4, IQS = 4–3, טור V, 23–24).³³ ההרכב היה + בינוני עשוי להביע גם פעולה ממושכת, כמו בדוגמה זו: "החצוצרות תהיינה מריעות לנצח אנשי הקלע עד כלותם להשליך שבע פעמים" (מגילת המלחמה, IQM, טור 8, 1).

2.3 לשון חכמים³⁴

קוטשר הוא ככל הנראה הראשון שקבע כי בלשון חכמים משמשות צורות הבינוני להבעת ההווה והעתיד, ואילו הצורות ממערכת התחיליות עברו למערכת המודלית.³⁵

31. שם.

32. קימרן, 1986, עמ' 70; מורג, 1988, עמ' 160; בלאו, 2000, עמ' 23–24; מוראוקה, 1999, עמ' 194–201. מוראוקה מציין כי במקרא מצוי היה בכל זמני הפועל, בלשון חכמים הוא רווח במערכת הסופיות, ואילו במגילות קומראן (בעיקר במגילה IIQT) הוא נפוץ בנטיית התחיליות ונעדר השימוש בו בציווי או בצורתו המקוצרת (דרך הפיקוד). מוראוקה סבור כי אין לקשר את הזמן המורכב להשפעה ארמית, משום שהוא מצוי כבר בעברית המקראית הקלאסית ואילו בארמית נתפשט רק בתקופה הפרסית. עם זאת, הוא סבור כי מן העברית המקראית המאוחרת ואילך הייתה למגע עם הארמית חשיבות רבה בביסוס הזמן המורכב כתחליף למערכת התחיליות.

33. הביטוי "שנה בשנה" מופיע במקרא הן לאחר פועל ממערכת התחיליות (שמ"א א, ז) הן לאחר צורות בינוני (מל"א י, כה = דה"ב ט, כד), אולם אין דוגמה להרכב היה + בינוני במקרא בצד צירוף זה.

34. תודתנו לד"ר משה מורגנשטרן ולקורא האנונימי על תרומתם למראי המקומות בסעיף זה.

35. גישתו של סגל (תרצ"ו, עמ' 125) באשר להיערכות הזמנים במשנה, הקובעת כי על פי רוב "במשנית מיוחדת הצורה קטל לזמן עבר, והצורה יקטל לזמן עתיד, ובינוני לזמן הווה" איננה

להבעה מובחנת של העתיד מצויה בלשון חכמים צורה מורכבת חדשה: עתיד ל-, ואילו הזמן המורכב היה + בינוני משמש להבעת פעולה הרגלית, חוזרת ובר-זמנית. את השינויים במערכת הזמנים בהשוואה ללשון המקרא זוקף קוטשר להשפעת הארמית.³⁶

קימרון מסתייג מקביעה נחרצת באשר למעברן של צורות ממערכת התחיליות למערכת המודלית, והוא סבור כי צורות ממערכת התחיליות מוסיפות לשמש לעתים גם להבעת חיווי. שימוש זה בולט לדעתו בשלילה, משום שאין הבינוני הנשלל באין יכול לשמש בתפקיד זה, אולם הוא קיים גם במקרים אחרים.³⁷ עם זאת, אף קימרון מסכים לכך ש"הבינוני דוחק את רגלי יפעל האינדקטיבי", אם כי הוא סבור שבלשון חכמים ניכרת רק ראשיתו של תהליך זה.³⁸

דיון נרחב בהבעת הזמן והאספקט באמצעות הבינוני מופיע בעבודתו של מישור על מערכת הזמנים בלשון התנאים. הוא מראה כי צורות בינוני פועל ופעול כאחת מביעות את הרצף שמן המצב ועד להתרחשות, והן עשויות להיות מוסבות להווה (ובכללו ההווה ההרגלי), לעתיד או לסוג מסוים של עבר.³⁹ צורות בינוני אף עשויות להופיע זו בצד זו במשפטים שבהם מנוגדת הבעת ההווה להבעת העתיד או העבר, כגון "אותן ימים עתידין להיות ימים טובים לישראל [...]" וכל המתאבלים עליה בעולם הזה שמחין עמה לעולם הבא" (תוספתא תענית ג, יד);⁴⁰ "איפשר לבני אדם, אמש הוא אומ' הידעת כי היום יי לקח את אדוניך, ועכשיו אומר ילכו ויבקשו את אדוניך?" (תוספתא סוטה יב, ה).⁴¹ שלא כקוטשר, מישור סבור כי הבינוני עשוי לבטא את תחום העתיד כולו ולא רק את העתיד הקרוב, והוא אף מראה חילופין בין הזמן המורכב עתיד ל- ובין הבינוני.⁴² חידוש בולט של מישור ביחס להבעת העבר הוא שהבינוני עשוי לשמש בתפקיד זה בלשון חכמים לא רק בזמן המורכב

מקובלת עוד. אף קביעתו כי כאשר הבינוני מביע פעולה – זמנו הווה (שם, עמ' 129–130) איננה נכונה במלואה.

36. קוטשר, תשי"ט, עמ' 268; הנ"ל, תשל"ד, טורים 647–648; הנ"ל, 2007, טורים 645, 648. קימרון (תשנ"א, עמ' 89–90) מציין כי "קוטשר ראה לציין כמעט בכל מקום גם את השימוש הסובינוקטיבי של יפעל, ואפשר לריוק מניסוחיו כי לידו השימוש הסובינוקטיבי והשימוש המודלי שני דברים נפרדים הם". ראה גם שרביט, תש"ס, עמ' 110 הערה 4, 112–113, 117–119. למסקנות דומות באשר להשפעת הארמית על השימוש בבינוני באיגרות בר כוכבא שבלשון העברית ראה גולה, 2007. ראה עוד פרז-פרננדז, 1997, עמ' 137.

37. קימרון, שם, עמ' 92–94.

38. שם, עמ' 96.

39. מישור, תשמ"ג, עמ' 175–193, 250–258; הנ"ל, תשמ"ט–תש"ן, עמ' 70. ראה גם פרז-פרננדז, 1997, עמ' 133–134.

40. מצוטט מתוך מישור, תשמ"ג, עמ' 255.

41. מצוטט שם, עמ' 257.

42. שם, עמ' 253, 322–323; מישור, תשמ"ט–תש"ן, עמ' 70.

היה + בינוני אלא גם ללא פועל ההווה. הוא מציין שמדובר בזמן עבר שהיקפו רחב יחסית או בהבעת מצב בעבר.⁴³ ברויאר מצביע על הבחנה סגנונית בין צורות ממערכת הסופיות לבין הבינוני בתיאורי הטקס במשנה.⁴⁴

כהן מדגיש כי יותר משנשתנו תפקידי הבינוני בלשון חכמים, משמעותית בלשון זו השתלטותו הבלעדית על תפקידים שמילא גם קודם לכן בצד מערכת התחיליות.⁴⁵ בעקבותיו ניתן לקבוע אפוא שההבדל בין רובד לשון זה ללשון המקרא איננו בעצם הבעתם של זמנים או אספקטים שלא הובעו קודם לכן באמצעות הבינוני, אלא בשיעור השימוש בבינוני להבעת צרכים אלה, בעיקר כתחליף למערכת התחיליות ולמערכת הסופיות. נראה כי בהשפעת הארמית זכה הבינוני למידה רבה של בלעדיות בהבעת אספקט של המשכיות ובהבעת הווה, עתיד קרוב וזמן כללי.⁴⁶ אזור מסכם את היערכות הזמנים בלשון חכמים במילים אלה: "באופן כללי אפשר לומר שבמשפטים עצמאיים צורת 'פעל' מביעה עבר ריאלי לא-מודלי, צורת 'פעל' וצורת הציווי מביעות תכנים מודליים הקשורים לעתיד; צורת הבינוני הפועל מביעה הווה על כל סוגיו או עתיד, ושני הזמנים האלה עשויים לבוא עם יסוד מודלי או בלעדיו".⁴⁷

סביר לקבוע אפוא שניצני השימוש בבינוני בעברית החדשה מצויים בבלעדיות שזכה לה בלשון חכמים בהבעת אספקט ההמשכיות ובהבעת ההווה, העתיד הקרוב והזמן הכללי. אף ייתכן שעקבות לכך מצויים עוד קודם לכן, כפי שראינו, בשימוש הבינוני להבעת ההווה בלשון השיחה של העברית המקראית. עם זאת, מגמה זו מתבססת רק בתקופת הביניים, וגם שם לא בכל מקום.

3. לשונות תקופת הביניים

במאמר העוסק בהתחדשות המתמדת של מערכת הזמנים בעברית קובע מישור כי "בימי הביניים, בהשפעת הערבית, הוחזר ל'עתיד' (דהיינו: מערכת התחיליות) כושר הבעת ההווה והעתיד, בצד ה'בינוני'".⁴⁸ מציאות זו, המיוחדת ללשון העברית

43. מישור, תשמ"ג, עמ' 255–257.

44. ברויאר, תשמ"ז. לדבריו, שתי מערכות הצורות אינן מתחלפות בחופשיות, אלא יש ביניהן התניה סגנונית: צורות ממערכת הסופיות משמשות בסגנון הזמן הסיפורי המחקר את לשון המקרא ונוקט נקודת מבט אישית של סיפור מעשה, ואילו הבינוני משמש בסגנון האופייני ללשון חכמים, המתאר מנהגים קבועים מנקודת מבט הלכתית רשמית.

45. כהן, 1984, עמ' 329–334.

46. את הבעת הזמן הכללי באמצעות הבינוני מדגיש גורדון, 1982, עמ' 149–150.

47. אזור, תשנ"ה, עמ' 1. דוגמאות לבינוני פועל להבעת עתיד קרוב ולהבעת הווה והרגל בהווה ראה שם, עמ' 15–18.

48. מישור, תשמ"ט–תש"ן, עמ' 70. לתיאור ראשוני של מערכת הזמנים בעברית המשווערכת ראה

המשוערבת, יצרה מחדש מצב שבו ההווה אינו מובע באופן בלעדי על ידי צורות הבינוני, כמצוי בלשון חכמים, והבעת העתיד גם היא נעשית הן באמצעות הבינוני הן באמצעות מערכת התחיליות בכל סוגי המשפטים.

בשימושי הזמנים בעברית הרבנית ובעברית המשוערבת דן בקצרה גם רבין, אולם על פי עדותו ללא בחינה שיטתית של טקסטים.⁴⁹ התרשמותו היא כי בלשון המדרש המאוחר ובעברית של צפון מערב אירופה חל פישוט של מערכת הזמנים לעומת לשון חכמים, המתבטא בכך שזמנים מורכבים אשר קודם לכן ביטאו המשכיות נעשו זהים לזמנים פשוטים המציינים נקודת זמן אחת.⁵⁰ אשר לעברית המשוערבת, הוא מציין כי המערכת המשולשת של המדרש המאוחר (כוונתו ככל הנראה למערכת הסופיות, הבינוני ומערכת התחיליות) הושפעה משימושי הזמנים בשירה ובפרוזה המחורזת, שהיו בהן בעיקר מערכת סופיות להבעת עבר ומערכת תחיליות להבעת הווה ועתיד, והאיזון כולו הופר בשל השפעת הערבית.⁵¹ אף רבין, כמישור, מציין את העדפתה של העברית המשוערבת למערכת התחיליות על פני הבינוני להבעת ההווה.⁵² אין הוא רואה בדבריו סוף פסוק, וסבור שיש צורך לחקור ביסודיות את שימושי הזמנים הללו.

במחקר אחר, העוסק בזמנים ובדרכים בפועל בספר חסידים,⁵³ מציין רבין כי במקורות צרפתיים של יהודי אשכנז משמשת מערכת זמנים הדומה ללשון חכמים, דהיינו מערכת הסופיות והיה + בינוני להבעת עבר, היה + בינוני להבעת הווה ומערכת התחיליות, וכן יהיה + בינוני להבעת עתיד. בתיאורו הכללי של רבין בולט העדרו של הבינוני כשהוא לעצמו (ללא היה) ממערכת הזמנים, אולם בגוף הדברים הוא בוחן גם את צורות הבינוני כשהן לעצמן ומציין כי תפקודן כחלק ממערכת הזמנים מתבטא בהיעדר הצורך לחזור לפניהן על כינוי גוף. לדבריו, הבינוני מביע (א) פעולה עתידית, גם בהקבלה למערכת התחיליות, (ב) עבר, בעיקר עבר ממושך, בצירוף הפועל היה, בצד מערכת הסופיות, וכן (ג) הווה. עוד חשובה לעניינו קביעתו שבספר חסידים שימוש הזמנים במשפט המשועבד מותנה בשימוש הזמנים במשפט העיקרי, וזאת בהשפעת הלשון הגרמנית בת תקופתו. זהו לדבריו הרקע לשימוש בזמן המורכב היה + בינוני להבעת עבר בכללו (ולא דווקא עבר ממושך) במשפטים משועבדים, וכן לשימוש במערכת התחיליות במשפטים משועבדים בהקבלה לבינוני

גושן-גוטשטיין, תשס"ו, עמ' 59–64. אולם אין הוא דן בהיערכות הזמנים הכוללת, אלא בחידושי הזמנים המורכבים בתוספת הפועל היה או המילה כבר, בהשפעת הערבית.

49. רבין, 2000, עמ' 115–116.

50. שם, עמ' 115.

51. שם, עמ' 115–116 והערה 2 בעמ' 115.

52. שם, עמ' 116.

53. רבין, תשכ"ט.

במשפטים שאינם משועבדים. עם זאת, היערכות חדשה זו של מערכת הפועל במשפטים עיקריים כנגד משפטים משועבדים מעורבת בספר חסידים בשימושי פועל קודמים, ולכן איננה סדירה. אף על פי שמערכת הזמנים בלשונו של ספר חסידים מצביעה על פי תיאורו של רבין על היערכות חדשה, נראה כי עצם ההבחנה שהוא מציג בין צורות הפועל במשפטים עיקריים ומשועבדים איננה חדשה, והיא מזכירה במידה רבה את התפלגות שימושי הזמנים בלשון חכמים.

להלן נבחן את שימושי הזמנים בלשון הפרוזה של תקופת הביניים בשני ענפים: הלשון המשוערבת והלשון הרבנית. נראה כי בלשון המשוערבת אין לבינוני בלעדיות בהבעת ההווה והזמן הכללי, משום שמערכת התחיליות משמשת בה להבעת ההווה-עתיד, כבערבית. עם זאת, הבינוני מביע בה כמעט אך ורק הווה וזמן כללי, ואין הוא משמש להבעת עבר או עתיד. לפיכך, המגמה לייחד את הבינוני להבעת הווה וזמן כללי מתחזקת בלשון המשוערבת. בלשון הרבנית של תקופת הביניים, הרחוקה מתחום השפעתה של הערבית, ניכרת בצורה ברורה עוד יותר התמקדותה של מערכת התחיליות להבעת עתיד במקביל להתמקדותו של הבינוני להבעת הווה וזמן כללי. גם הזמן המורכב היה + בינוני נפוץ בתקופת הביניים, הן בלשון המשוערבת הן בלשון הרבנית, במיוחד להבעת עבר ממושך או הרגלי, אולם לעתים גם להבעת אספקט ההמשכיות וההרגל בזמנים אחרים. על יסוד הממצאים הללו נטען כי לשונות תקופת הביניים הן ככל הנראה אחד המקורות להתבססותה בעברית של מערכת זמנים משולשת, שבה מתייחד הבינוני להבעת ההווה.⁵⁴

3.1 העברית המשוערבת

למרות ההבדלים בין סגנונות הכתיבה השונים בתקופת הביניים, ניתן להצביע גם על מגמות כלליות ולומר שהבינוני מביע לרוב הווה וזמן כללי, וכמעט איננו מביע זמן אחר. הבינוני מביע זמן כללי הן כאשר הפועל סתמי, כגון "יש אומרים כי בראשית כמו 'בראשונה'" (אבן עזרא לבראשית א, א), הן כאשר הנושא מפורש, כגון "ומפרשי התורה הולכים על חמשה דרכים" (שם, הקדמה); "וכל המצוות הן נחלקות למ"ע ולמצוות לא תעשה" (חובות הלבבות, הקדמה); "דע כי ראה והביט וחזה, שלשה המלות האלה נופלות על ראות העין" (מורה נבוכים, א, ד). במקרים אחרים מביע הבינוני את ההווה, כגון "אני אוחד בו הדרך הקרובה להעיר, להורות ולהשכיל" (חובות הלבבות, הקדמה); "רואה אני דברך מספיקים, אך אינם מפיקים לשאלתי, מפני שאני יודע בעצמי כי נפשי זכה ומעשי ישרים לרצון הבורא" (הכוזרי א, ב). בינוני המוסב על העבר נרשם רק בדוגמה אחת: "ויאמר לא הועילו דבריהם, כי הוא מתאמץ בחוזק לבו" (אבן עזרא לשמות ה, יז), אולם ייתכן שדוגמה זו מחקה מערכת זמנים מקראית, שכן היא פותחת בצורת הפועל המקראית ויאמר.

54. הציטוטים בסעיף זה לקוחים ממאגר היהדות הממוחשב, פרויקט השו"ת.

כאמור, הבעת ההווה איננה מוגבלת לבינוני, אלא מתממשת גם באמצעות הצורות ממערכת התחיליות. לפיכך, במקרים רבים מופיעים הבינוני ופעלים ממערכת התחיליות זה בצד זה להבעת הווה או זמן כללי בהקשר אחד, כגון "ופי' פלגש – שפחה, וזה השם איננו נופל על זכר, ונוכל לפרש על פילגשים נשים" (אבן עזרא לבראשית כה, א); "וכאשר יקרא באזני, אינני מבדיל בינו ובין זולתו מלשון הערבי" (הכוזרי א, ו). כפילות זו מצויה לרוב גם בחובות הלבבות: "אך חכמת התורה מתחלקת לב' חלקים: [...], חובות האברים יחלקו לב' חלקים" (חובות הלבבות, הקדמה); "והמשכיל הפקח, כשהוא קורא אותו ויבינהו הבנה ברורה, יחלקהו לשלשה חלקים" (שם); "והם חושבים, כי ענין היחוד נגמר להם כאשר נגמרה מלתו. ולא ירגישו, כי לבותם ריקים מאמתו ומצפוניהם נעורים מענינו, מפני שמיוחדים אותו בלשונם ובמליהם, ויחשבוהו בלבבם יותר מהאחד וידמוהו במצפונם בדמות שאר האחדים הנמצאים, ויספרו אותו במדות לא תאותנה לאחד האמת, בעבור שאינם יודעים ענין האחד האמת וענין האחד העובר אלא הסגולה מאנשי היחוד" (חובות הלבבות א, ב).

הזמן המורכב היה + בינוני מחליף בתקופה זו את הבינוני כשהוא לעצמו להבעת אספקט ההמשכיות וההרגל שבעברית המקראית, ולעתים אף מוסברת צורת בינוני בלשון המקרא באמצעות היה + בינוני, כגון "תחסר מלת והם היו נצבים, וכמוהו ופרעה חולם (בר', מא, א) היה חולם, והנה היה עומד על היאור" (אבן עזרא לשמות ה, כ); ⁵⁵ "וכן אמרו קול ה' אלהים מתהלך בגן (בר', ג, ח). הקול הוא הנאמר עליו שהוא היה מתהלך בגן" (מורה הנבוכים א, כד).

3.2 הלשון הרבנית

הדוגמאות שלהלן לקוחות ממקורות מגרמניה, אוסטריה, צרפת, איטליה, פולין וקושטא בני המאות האחת-עשרה עד השש-עשרה, כלומר מקורות שאינם תלויים בתקופה אחת ובהשפעתה של לשון זרה אחת אלא אופייניים ללשון הרבנית באשר היא. מקורות אלה אף אינם מן המרחב העשוי להיות מושפע מן הערבית. אמנם השפעתה של העברית המשוערבת הורגשה מעבר לאזור שבו דיברו ערבית, משום שהספרות הכתובה בה נפוצה בכל העולם היהודי, אולם מן הדוגמאות עולה שהשפעתה על מערכת הזמנים הייתה מוגבלת: שלא כבעברית המשוערבת, הבעת ההווה והזמן הכללי באמצעות מערכת התחיליות אינה שכיחה בעברית הרבנית, ותפקיד זה מוטל בעיקר על הבינוני. לפיכך בולטת בלשון זו היערכות חדשה, המושתתת על מערכת משולשת שבה מערכת הסופיות מביעה את העבר, הבינוני מביע בעיקר את ההווה ואת הזמן הכללי, ומערכת התחיליות – בעיקר את העתיד.

55. נוסח דומה ראה במכלול לרד"ק, לו ע"ב. השווה לספר הרקמה לריב"ג, עמ' שכב. המונח בינוני איננו מופיע בתרגומו של אבן תבון לריב"ג אלא רק אצל רד"ק.

מאחר שאין חידוש בכך שהזמן המורכב היה + בינוני מוסיף לשמש גם בלשון הרבנית להבעת זמן ממושך או הרגלי, הוא לא יודגם להלן.

הבינוני מביע בלשון זו הווה, ובכללו הווה הרגלי או זמן כללי, ללא כל סימנים להבדל בין לשון הדיבור ללשון הסיפור המצוי אולי במקרא, או להבדל בין משפטים עיקריים למשועבדים המוכר מלשון חכמים.

דוגמאות להבעת ההווה: "כך דעתי נוטה שהתענית נדחה לשבת הבאה" (שו"ת רבינו גרשום מאור הגולה, סימן יד); "הלא זה דברי שאתה טועה בפתרון דבריי" (שו"ת בעלי התוספות, סימן יא); "כי בקושי גדול אני חולק על רבותי" (ספר הישר [חלק התשובות], סימן ו); "שהדין נותן שישאו בעול גם הם" (שו"ת מהרי"ק, סימן ד); "ועתה תובע שמעון את ראובן שיפרע לו כל הנזק שהגיע לו" (שו"ת מים עמוקים, חלק א, סימן ב).

דוגמאות להבעת זמן כללי: "ולא מצינן שער אחת יכולין להטיל ממון על בני עיר אחרת" (שו"ת בעלי התוספות, סימן א); "לפי שאין הכסף מתולזל ומתייקר, אלא מעות הן מתולזלין ומתייקרין, והכסף במקומו עומד" (שם, סימן ו); "ודבר זה הכל יודעין ואין צריך ראייה" (ספר הישר [חלק התשובות], סימן ז).

דוגמאות להבעת הווה הרגלי: "בפרט כי אנו נוהגין להשמר מלעשות שליח לקבלה מצד שאין אנו יודעין לנהוג" (שו"ת מהר"ם פדובה, סימן ב); "ולשם יש נהר קטן חוץ לעיבורה של עיר שבני העיר משתמשים בו לקצת צרכיהם" (שם, סימן ה); "כי נהר פו נראה לי שכולם קוראים אותו בלשון זכר שהאשכנזים אומרים דער פו ולא די פו וכן בלשון לעז אומרים אל פו ולא לפו" (שם, סימן יא); "אבל בכאן כל שעה ושעה עושה המצוה למה יחזור ויברך פעם שניה" (שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן א).

אף על פי שהבינוני מביע בעיקרו זמן הווה, נמצאו כמה דוגמאות המביעות זמנים אחרים. הבעת זמן עבר מצויה למשל בדוגמה הבאה: "נשאל נשאלתי על מעשה שקרה שטבח א' מהטבחים שהיו ממונים על הקהלות היו מהרהרים אחריו. איך שמניח הכבשים השחוטים בתוך החנות שהישמעאלים שם בלתי שומר והולך בחנות אחרת ושוחט שם" (שו"ת מים עמוקים, חלק א, סימן כ). זמן העבר הממושך המתייחס להרהור על סיפור המעשה מובע באמצעות היה + בינוני (היו מהרהרים), ואילו סיפור המעשה עצמו, שהתרחש בעבר, מסופר בצורות בינוני (מניח, הולך, שוחט). שילוב של כמה שימושי זמנים מופיע בדוגמה הבאה: "אין לדבר סוף יהו כל הנשים מערימות ונשאות ולמחר אומרת איני יכולה לקבל ונמצא זה משלם כמה כתובות שנושא בכל שנה ובכל חדש ואין לו תקנה עולמית" (שו"ת רבינו גרשום מאור הגולה, סימן מ). הבינוני אומרת מתייחס לעתיד קרוב, כפי שניכר בבירור מתיאור הזמן – למחר. הזמן המורכב היה + בינוני מופיע במערכת התחיליות לציון עתיד הרגלי: "יהו... מערימות ונשאות", וכמו כן מצוי במשפט בינוני, נושא, לציון הווה הרגלי, כפי שניכר מתיאור הזמן "בכל שנה ובכל חדש".

מערכת התחיליות כמעט איננה מביעה בלשון הרבנית את ההווה, ובכל המקורות

שנבדקו נמצאו לכך רק שתי דוגמאות, האחת במשפט משועבד ("ולא מצינו פוסק שיחלוק עליהם" [שו"ת מהרי"ק, סימן י]), והאחרת במשפט שאיננו משועבד ("וכן ראיתי הרבה כתבים כולם יעידון יגידון שהם בוקי סריקי אנשים פוחזים ורקים וחשודים" [שו"ת הרמ"א, סימן יד]). לא עצם השימוש בבינוני להבעת ההווה הוא שמויחד אפוא ללשון הרבנית אלא הבלעדיות שלו בתפקיד זה. הדוגמה הבאה מגלה בלשון הרבנית מערכת זמנים משולשת, ובה מערכת הסופיות מביעה עבר, הבינוני מביע הווה ומערכת התחיליות מביעה עתיד: "שהרי מיד כששחט אינו עסוק בשחיטה, ואינו עושה מצוה זאת עד שיתחיל לשחוט פעם שנית" [שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן א].

4. לשונות ההשכלה והתחייה

ראשיתה של התקופה עומדת בסימן שאיפתם של המשכילים להתקרב אל העברית המקראית, ומתגלה בה נסיגה הן ממערכת הזמנים המשולשת של הלשון הרבנית הן מן השימוש המובחן בהרכבים מטיפוס היה + בינוני, המצוי לעתים בלשון המשוערבת. אף כי הבינוני מביע תכופות את ההווה, הצורות ממערכת התחיליות משמשות בצדו באותם תפקידים עצמם, ללא הבדל בין משפטים עיקריים למשפטים משועבדים, בין משפטים סתמיים למשפטים שמבצע הפעולה מפורש בהם, בצד ביטויי זמן ובלעדיהם. אף לא נמצאה הבחנה בין דרכי הבעת ההווה הקונקרטי, ההווה ההרגלי והזמן הכללי, וגון המשמעות המדויק של צורת הפועל מתפרש על פי ההקשר. נראה כי ההבדלים בתפוצתן של שתי מערכות הצורות אינם הבדלים של מהות, אלא לכל היותר הבדלים של מידה. רק בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה משתנה בהדרגה מעמדו של הבינוני והוא מתגבש שוב לכלל זמן נפרד המביע את ההווה. השלמתו של התהליך העמידה את מערכת הזמנים המשולשת הנוהגת בעברית בת זמננו, ובה תפקידו הפרוטוטיפי של הבינוני הוא הבעת ההווה. בעניין השימוש בצורות הבינוני אין בין תקופת ההשכלה לתקופת התחייה מעבר חד וברור. עם זאת, על אף הגיון הגדול וההבדלים המשמעותיים בין כותבים ובין טקסטים מסתמן בהן מהלך משותף. נעקוב אחר מהלך זה בשני צירים עיקריים – נוהגי הלשון בעיתונות של התקופה ונוהגי הלשון של כותבים ספציפיים – ונצביע על הגלישה ממצב התחלתי שבו לא התייחדה צורת פועל מסוימת להבעת ההווה אל עבר תפוצה הולכת וגוברת של הבינוני בתפקיד זה. נראה כי מהלך זה הגיע למיצוי סביב העשור הראשון של המאה העשרים, והבינוני היה לדרך העיקרית להבעת ההווה הן בכתיבתם של יחידים הן בעברית הכתובה בכלל.

בבסיס התיאור עומדים בראש ובראשונה העיתונים וכתבי העת של התקופה, משום שהיו הבמה העיקרית לשימושיה הלא מסורתיים של העברית. הוקדש בהם מקום לנושאים שונים ומגוונים, ומן הבחינה הסגנונית הם הושתתו על מגוון רחב

של דרכי הבעה, המאפשר לעקוב אחר השינויים ההדרגתיים שחלו בהרגלי הלשון של כותבי העברית. חלקה של הכתיבה הספרותית בקורפוס קטן לעומת חלקם של הטקסטים הלא ספרותיים, ואף בבדיקת נוהגי הלשון של כותבים ספציפיים העדפנו להתמקד בטקסטים לא ספרותיים, כמו מכתבים ודברי עיון, שעשויים לשקף תהליכי לשון שהכתיבה הספרותית, הכפופה לשיקולים אמנותיים, הייתה חסינה בפניהם.⁵⁶ בלשונות ההשכלה והתחייה ניכרת, כמובן, השפעתן של תקופות הלשון הקודמות. לדוגמה, במשפט "מי האיש החרד לטובת עמו ומשתוקק לשמוע מה עמהם בכל מקומות מושבותם בארבע כנפות הארץ יבוא ויצפור לקרוא דברי המגיד" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 1) מהדהד בבירור הפסוק "מי האיש הירא ורך הלבב ילך וישב לביתו" (דב' כ, ח).⁵⁷ המשפט "במאמריו הרבים הנפוצים בכל מכה"ע [=מכתבי העתים] העברים, יורה להם הדרך ילכו בו והמעשה אשר יעשו" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 2) מהדהד לא רק את לשון המקרא – "והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו" (שמ' יח, כ) – אלא גם את הלשון המשוערת, ששכיחים בה משפטי זיקה בלתי מקושרים, ואף צורת הפועל יורה שגורה בה, כגון: "כי איננו מלת הדבק, ולא יורה על פעול לעולם" (אבן עזרא, בראשית שיטה אחרת – דקדוק, פרק א, פסוק א). נטייה לקביעות צורנית מצויה בקורפוס גם בכמה פעלים אחרים.⁵⁸ נוסף על כך, שימושי זמנים שאינם חלק מן המערכת המשולשת של עבר–הווה–עתיד לא נעלמו מן הכתיבה העברית מיד עם הבשלת תהליך התייחדותו של הבינוני להבעת ההווה. להתגבשותה הסופית של היערכות זמני הפועל הנהוגה בימינו קדמה תקופת מעבר ארוכה, שבמהלכה מקובל היה שילובן של צורות פועל המשמרות שרידים ממצבי לשון קודמים גם בטקסטים שכבר ניכרת בהם יציבותו של השימוש הבינוני להבעת ההווה.⁵⁹ כמו כן נקרה הבינוני בקורפוס בתפקידי משנה הנגזרים

56. בבדיקה נכללו טקסטים מעיתוני התקופה – המגיד, המליץ, הצפירה, הלבנון – ומלוח אחיאסף. כן נבדק מבחר מכתביהם של י"ל גורדון, פרץ סמולנסקין, יוסף קלוזנר וח"נ ביאליק (לפירוט ראה ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים).

57. התייחסות למבנים אלו מופיעה אצל זיאון ומוראוקה 2006, עמ' 354, 355.

58. לדוגמה, ידע שכיה בנטיית הסופיות גם להבעת ההווה, כגון: "אם מסוחר הארץ אתה [...] כמוך כמוני ידעת תהלוכות בני איש" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 1). ואילו יכול מוסיף להופיע בנטיית התחיליות גם כאשר בפעלים אחרים כבר התייצבה הבעת ההווה באמצעות הבינוני, כגון: "נוכל לומר לפ"ז [=לפי זה], שכל הרחקת איזה גוף למעלה מן הארץ בגובה ידוע, הוא מאסף בקרבו אוצר בלום מן כח פנימי המשתוקק לשוב ולפול על הארץ, וכשהוא נעשה חפשי הוא יוצא לכח פועל חי, ויכול להתהפך ג"כ [=גם כן] לחוס" (הצפירה, 21.10.1874, עמ' 6). נטייה זו ניתן לייחס לעתים לטיבו של הפועל ולעתים להשפעתם של הרגלי הלשון בתקופות קודמות.

59. לדוגמה, בצד הבינוני המביע את ההווה עשויה להופיע צורת המקור המוחלט ("מוכירים עתה מה שאמרו במוסקבה, כשנתמנה האדון קאססו לשר ההשכלה. שאול שאלו אז: מה טיבו,

מהבעת ההווה, כמו נרטיב בזמן עבר או הצגת דברי מחבר.⁶⁰ אולם כל הגורמים הללו אין בהם כדי לטשטש את המהלך הכולל של היערכותם מחדש של זמני הפועל לכלל מערכת משולשת, המושתתת ביסודה על ההבחנה בין עבר, הווה ועתיד. בסקירה שלהלן נתמקד בתהליך ייחודו של הבינוני להבעת ההווה. בתחילה נסרטט בקווים כלליים את תהליך השינוי ההדרגתי שחל ביחסי התפוצה בינו לבין מערכת התחיליות, ולאחר מכן ננסה להצביע על נקודת המפנה, שממנה ואילך לא שורר עוד עירוב מוחלט ביניהם והבינוני הולך ומשתלט כצורה העיקרית המביעה את ההווה.

4.1 תהליך השינוי ביחסי התפוצה בין הבינוני לבין מערכת התחיליות להבעת ההווה מכל הטקסטים שנבדקו הסתמן תהליך ייחודו של הבינוני להבעת ההווה בצורה הברורה ביותר בעיתונים "המגיד" (1856–1903) ו"המליץ" (1860–1904), העיתונים העבריים הראשונים שפעלו בצורה סדירה יחסית ולאורך שנים במרכז ובמזרח אירופה. בכל תקופת פעילותם שימשו בהם הבינוני והצורות ממערכת התחיליות זה בצד זה להבעת ההווה, אך במהלך הזמן מסתמן שינוי מובהק בתפוצתם. בגיליונות המוקדמים הצורות ממערכת התחיליות הן באופן מובהק עיקר ואילו הבינוני נדיר, בהמשך נעשו יחסי התפוצה בין שתי מערכות הצורות שקולים למדיי, ואילו סמוך לסגירתם של שני העיתונים כבר היה הבינוני עיקר. צורות ממערכת התחיליות עדיין שימשו להבעת ההווה, אבל הכף נטתה בכיור אל עבר הבינוני.

שלב התחלתי: מערכת התחיליות כדרך העיקרית להבעת ההווה בגיליונות משנות החמישים והשישים של המאה התשע-עשרה מובע ההווה בעיקר באמצעות מערכת התחיליות. נראה כי אין לשימוש זה מגבלות, ומרכזיותו מתבהרת הן משכיחות הצורות הן ממגוון ההקשרים שבהם הן נקרו. לעתים תכופות מופיע בצדן ביטוי זמן, כגון: "אוהבי ורעי אשר יבואו אלי יום יום יעידו עלי שלא נחתי ולא שקטתי" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 1); "על לוח גדול כתובה תפלה יקרה לזכרון ראש מיסדי הבית [...] ובכל שבת וחג יקרא אותה הש"ץ באזני המתפללים ובאזני החניכים" (המליץ, 20.1.1861, עמ' 2). מרבית הדוגמאות מביעות הווה הרגלי או זמן כללי, אך ככל הנראה דבר זה אינו מהותי אלא נובע מתוכנם של הטקסטים.

ולחכן הוא נוטה, לימין או לשמאל? [הצפירה, 2.5.1911, עמ' 2], [הצורה המהופכת ויקטול ("והעורך פנה לו להרבה סופרים ידועים, וביניהם גם למינכהויון, וישאל את דעתו ע"ד מגמת עתונו" [שם]) וכיוצא בזה צורות שכבר לא היו באותה התקופה חלק ממערכת הפועל הסדירה של השפה.

60. כגון: "בשם הגנת השפה הרוסית מדברת גם מרת רוזנשטיין מקיוב, וביחוד מ' הנדלר מפה. הוא איננו מבין, בשביל מה ולשם איוו מטרה שואפים להלעיס את בנותינו את השפה העברית?" (שם).

בהקשרים מועטים בלבד נדרשה בהם הבעתו של הווה קונקרטי, כגון: "בדעת חברה אחת להכין מסילת ברזל [...]". אנשי המקומות הקרובים להדרך הזו ישמחו לקראת הדבר הטוב והמועיל ההוא" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 2).

הצורות ממערכת התחיליות עשויות להביע הן את ההווה הן את העתיד בתוך אותו משפט. בדוגמה שלהלן, למשל, שני הפעלים הראשונים מוסבים על ההווה ושני האחרים על העתיד: "אנשי העיר הזאת הלא יכירו את האיש המאסף וידעו מי הוא וקל מעליכם הטורח ויעשה את הכל עבורכם" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 2). טיפוסית לתקופה גם הדוגמה שלהלן, שבה העמיד הכותב צורה ממערכת הסופיות ובצדה שורה של צורות ממערכת התחיליות כדי לציין דרך פעולה מקובלת, שהייתה נהוגה בעת הוצאתם לאור של עיתונים חדשים: "ובאמת כן עשו ויעשו כל כתבי קורות הימים בראשית פעולתם להוציא בראשונה עלה אחד אשר בו יודיעו את אשר יחפצו לעשות וישלחוהו על פני חוצות והיה אם ימצא חן בעיני קוראיו וישיגו מספר החתומים כפי הנצרך להם אז יתחילו פעולתם כראוי וכסדר" (שם, עמ' 1).

צורות הבינוני משמשות גם הן במידת מה להבעת ההווה, אך מספר הדוגמאות לכך מועט. רק היקרויות בודדות נרשמו לבינוני כשהוא לעצמו, כגון: "ועתה זה מחדש נתיסד בה בית חולים – הקדש – לחולי עניי עם בני ישראל ע"פ סְדָרִים נכונים, רופא מוסמך – דאקטער – מְבַקְרֵם יום יום" (המגיד, 10.5.1857, עמ' 4). נדיר גם העירוב בין שתי מערכות הצורות בהקשר אחד, כגון: "הארץ אשר אנחנו יושבים עליה היא כתמונת כדור גדול. חלקי היבשה אשר על פני שטחה מסביב הם כמו איים גדולים ורחבים אשר מסביב להם ינהרו מי תהום רבה" (המליץ, 20.1.1861, עמ' 7). פעם אחת בלבד נרשמו בגיליון אחד הקשרים דומים, שבאחד מהם צורת הבינוני ובמשנהו צורה ממערכת התחיליות: "בארץ הזאת ארץ צרפת כאשר תכונה בפי ישראל בימינו אלה היא הארץ [...] אשר כל איש ואיש אשר בשם ישראל יכונה ראוי לו לשים לבו עליה" (המגיד, 10.5.1857, עמ' 2), לעומת: "והקורא רואה כי גבולי גליא בימים האלה הם גם עתה גבולי הארץ הזאת בימינו אלה ונקראת עתה פרנציה בלשון העמים וצרפת בלשון העברים" (שם).

מלבד הבדלי השכיחות בין שתי מערכות הצורות, מסתמנים גם הבדלים מסוימים בדפוסי תפוצתן. מרבית ההיקרויות של צורות הבינוני מרוכזות במשפטים משועבדים, בפרט במשפטי לוואי, כגון: "האסיפה הסכימה בפה אחד [...] לכלתי הרחיק הניגונים הידועים הנמסרים מפה לפה הן במנהג אשכנז הן במנהג ספרד" (המגיד, 8.8.1856, עמ' 3). כמו כן שכיחה למדי היקרותן במשפטי מצב ובפתיחת משפטים משועבדים שאין בראשם שם זוקק, כגון: "ואחרי אשר שלחתי הנוממער 1 על פני חוצות ישבתי דומם ומצפה על מספר החתומים אשר יבואו אלי" (שם, עמ' 1); "והעולה על כלנה אשר בלעדו לא יבוא עד תכליתו הוא – צרור כספו!" (שם, עמ' 2).

להוציא את הנסיבות הללו הייתה שכיחותן של צורות הבינוני נמוכה. דוגמה טיפוסית למדי להתפלגותן של שתי מערכות הצורות מספק הקטע שלהלן.

במשפט האחרון יש בו הקבלה בין הבינוני לצורה ממערכת התחיליות. בשאר הקטע משמשת מערכת התחיליות, מלבד המשפטים המשועבדים שהבינוני שולט בהם: "ההרים הרמים המתנשאים על פני הארץ לא ישנו מאומה את תמונת כדוריתה, כי אף היותר גבוהים שבהם, המגיעים עד כדי גובה 26,000 רגל פאריזי (פאריזער פוט), הם ביחוס אל גודל כל הכדור רק כגרגירי חול קטנים הנאחזים על פני כדור קטן. סביב סביב לכל כדור הארץ ירחף הרוח או האויר (לופט) אשר אנחנו חיים בו ואשר ישאף אותו כל אשר נשמת חיים באפיו" (המליץ, 20.1.1861, עמ' 7).

שלב ביניים: יחסי תפוצה שקולים בין הבינוני למערכת התחיליות בגליונות "המגיד" ו"המליץ" משנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה נוכחותו של הבינוני מתעצמת באופן בולט. מן הבחינה המספרית הוא נעשה שכיח, והיקריותו אינן נוטות עוד להתרכז במספר מצומצם של נסיבות, אלא הן פזורות באופן חופשי בטקסטים. נרשמו הקשרים רבים המבוססים במלואם על סדרה של צורות בינוני, כגון: "באמת העת רעה היא מאד בארצנו שלא היתה כמותה. מספר יושבי הארץ מתרבה משנה לשנה, והעבודה מתמעטת, והמשתכר משתכר לצור נקוב. רכבות פועלים מילידי הארץ הנוצרים, הולכים בטל מאין עבודה וסובלים רעב" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 4); "מנהלי בית הכנסת 'אהל משה' אינם מלכלכים ידיהם בכתיבת פתקי-אילים, ואת המלאכה הקלה והנקיה הזאת הנם מוסרים 'לנקיי הדעת' שבירושלם" (המליץ, 15.5.1895, עמ' 4).

עם זאת, הצורות ממערכת התחיליות מוסיפות להביע את ההווה בצד הבינוני, ותפוצתן בטקסטים נותרת גבוהה. שתי מערכות הצורות חולקות ביניהן את הבעת ההווה, ללא התניות, והן אף משמשות זו בצד זו בהקשר אחד, כגון: "לתכלית זו משלמת החברה בעד סמי רפואה להחולים, בעד שכר הרופא, בעד מרחצאות וכדומה וכן תתן להחולה בכל שבוע שמונה מארק לכלכלתו ולכלכלת ב"ב [=בני ביתו]" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 3); "מושל בולגריען מסרב להיות נציב רומעליען רק לזמן חמש שנים [...] ממשלת רוסלאנד תמאן להסכים לזה" (שם, עמ' 7). עירוב בין שתי מערכות הצורות מצוי לא רק בגוף העיתון אלא גם במודעות המתפרסמות בו. לדוגמה, בצד "אנו אלופי בית הכנסת 'בני ישראל קאלווריער' מבקשים ש"ץ נכבד והגון" (שם, עמ' 8), מנוסחת בקשה וזה במודעה אחרת: "בית המדרש הגדול מפה הנודע לשם ולתפארת יבקש מר"ח אלול תרמ"ו חזן מטיב נגן" (שם). גם הבעת הניגוד בין העבר להווה עשויה להתממש הן באמצעות הבינוני הן באמצעות מערכת התחיליות, כגון: "כמה מ"ע [=מכתבי עתים] שהיו והגו רק תקונים חדשים באמונתם עתה יקראו בקול גדול: 'עת לעשות לד'" (שם, עמ' 7), לעומת "בראשית השנה הזו נזכר לברכה שם החכם מענדעלסזאהן [...] למלאת מאה שנה ליום מותו, ועתה עושים כל בני ישראל אבל כבד מאד על הלקח מעל ראשם [...] יום טוב ליפמאן

צונץ ז"ל" (שם, עמ' 1). לשתי מערכות הצורות נרשמו גם שימושים אחרים, אבל לצורך הבעת ההווה הן מסתמנות כחלופות שוות ערך.

שלב שלישי: הבינוני עיקר

בגיליונות האחרונים של שני העיתונים, שיצאו לאור בראשית המאה העשרים, עדיין מובע ההווה באמצעות שתי מערכות הצורות, אבל יחסי התפוצה ביניהם כבר נוטים בכירור לכיוון הבינוני. מן הבחינה המספרית צורות הבינוני הן עיקר, והקשרים רבים מנוסחים על טהרת הבינוני, כגון: "העתון הנ"ל מודיע, כי המסיתים מוסיפים להעיר חמה בקרב האכרים ומכינים אותם בכל סביבות קולומיה לעשות טבח רב ביהודים" (המגיד, 23.10.1903, עמ' 4); "אשכנזים רבים שמחים על התמורה הזאת, ורוב הצרפתים אינם עצבים" (המליץ, 15.5.1903, עמ' 1); "הבתים שבהם מגדלים ומחנכים ילדי עניים לתורה ולחיים נחלקים לשני טפוסים" (שם). מספרן של הצורות ממערכת התחיליות מועט, והן הולכות ונדחקות מפני הבינוני.

יחד עם זאת, תהליך השתלטותו של הבינוני על הבעת ההווה טרם הושלם, ומערכת התחיליות עודנה משמשת לפרקים להבעתו. אף ניתן עדיין למצוא דוגמאות לעירוב בינן לבין הבינוני בהקשר אחד, כגון: "היהודים שומרי שבת מתרעמים, כי אינם יכולים לשבות שתי שבתות ואיש לא ישים לב להקל מעליהם מעט את העול" (המגיד, 23.10.1903, עמ' 4); "נשיא הרפובליקה רווועלט ואתו שרים רמים בקרו את חוף ניר-יורק באי אלס, אשר שם יעצרו ויבקרו את הנודדים. [...] כאשר בקר הנשיא את הלשכה, שבה נעצרים הגולים בטרם יחקרו אותם, התנפלה אשה יהודית עם ארבעה ילדים לרגליו" (שם, עמ' 6). אולם מספרן של דוגמאות מעין אלה זעום. חריגה ברורה מן ההיערכות החדשה מצויה רק בקטעי הספרות המשולבים בגיליונות מתקופה זו, שבהם – ובהם בלבד – אין מורגשת נסיגה של הצורות ממערכת התחיליות מפני הבינוני. בניגוד לשאר הגיליון, בקטעי הספרות שכיחות הצורות הללו במגוון של הקשרים הן בדיאלוג הן בסיפר, לדוגמה: "אדות מה נדברנו לא אזכר עוד" (המגיד, 23.10.1903, עמ' 9); "חברתי התאמצה אלי ותשאל: האמת היא כי אותי תאהב ואותי תפליא לטובה מכל יתר הנשים אשר על פני האדמה, שאותן תמנע מפגש על דרכך ולא תאבה דעתן?" (שם). כן שכיח בהם עירוב בין שתי מערכות הצורות, כגון: "תחת הערכה, השתולה על יד הבית, יושב צמד אנשים צעירים לימים [...]. קול כנור ומחול ישמע מתוך הבית [...]. מבעד ענפי העץ יבאו הככבים הנוצצים" (שם); "כל היום סבבה הדלת על צירה, אלו יוצאים ואלו נכנסים, והמפה לא תמוש מעל השלחן. חבית מלאה יי"ש עומדת שם בפנה, כי בית מרוח הוא בית ר' גד, פרפראות לא תחסרנה" (המליץ, 15.5.1903, עמ' 2). ההבדל הסגנוני בין קטעי הסיפור לבין שאר הגיליון בולט מאוד, ובכלל זה גם דרכי הבעת ההווה. בכתיבה הלא ספרותית הלך ונסוג השימוש במערכת התחיליות מפני הבינוני, ואילו בלשון הספרותית הוא נותר פורה ופעיל.

לעומת התהליך הברור המסתמן בצורות הבינוני הפשוטות, בצורה המורכבת היה + בינוני אין מסתמן תהליך דומה. אין היא רווחת בקורפוס, ואף כי היא מתועדת בשלושת תפקידיה בעברית בת זמננו – פעולה חוזרת או ממושכת,⁶¹ סיפה (ואף רישה) של משפטי תנאי בטל,⁶² ומודוס אי-ראלי⁶³ – אין בכך סדירות או קביעות. גם מן הבחינה הצורנית אין בקורפוס סימנים לתהליך הגבלתה של צורת הפועל המורכבת לנטיית העבר, והיא מצויה גם בזמני פועל אחרים, כגון: "בהיות שרי הממשלה נאספים בתוך היכל המלכות [...], אז קם המלך הרך הזה לפתע פתאם" (ד' פרישמן, "קטן שנטל גדולה לעצמו", לוח אחיאסף לשנת תרנ"ה); "מהדורא זו תהא נדפסת, כמדומה, בבית דפוס, שנפתח לפני שבועות אחדים" (איגרת משנת 1906, ביאליק, תשל"ו, עמ' 48); "שלטון האדמיניסטרציה בוורשה הרבה להזדוץ, שלא תהיינה דמונסטרציות נעשות ביום אתמול בוורשה" (הצפירה, 2.5.1911, עמ' 4).

4.2 לשאלת התיארוך

פעילותם הרצופה של העיתונים "המגיד" ו"המליץ" מאפשרת לעקוב אחר התהליך המדורג של היפוך יחסי התפוצה בין הבינוני לבין מערכת התחיליות בשלהי המאה התשע-עשרה, אך השלמתו אינה משתקפת בהם עקב סגירתם בראשית המאה העשרים. יתר על כן, המתווה הכולל שהם מסרטטים לא התרחש בקצב אחיד בכלל גילוייה של העברית בת הזמן, ועל כן תרומתם לשאלת התיארוך חלקית בלבד. בשאלה זו יש להסתייע במקורות אחרים, ולהפריד בין השלבים הראשונים של תהליך התייחדותו של הבינוני להבעת ההווה לבין השלמתו של תהליך זה.

ראשיתו של התהליך מטושטשת בשל הגיוון העצום ששרר בעברית הכתובה קודם שהחלו להתגבש בה הרגלי הלשון המשותפים שהעמידו את התשתית לעברית בת זמננו, ולפחות עד ראשית המאה העשרים עדותם של המקורות הטקסטואליים רחוקה מלהיות אחידה. דוגמה לכך היא ההבדל בין העיתונים "המגיד" ו"המליץ" שנסקרו לעיל לבין "הצפירה" שהחל לצאת במקביל אליהם. כפי שראינו, בגיליונות המוקדמים של "המגיד" ו"המליץ" שלטו הצורות ממערכת התחיליות, ושוויון בינן לבין הבינוני מסתמן רק בתקופה מאוחרת יותר. לעומת זאת ב"הצפירה" מצוי מלכתחילה עירוב גמור בין שתי מערכות הצורות, וכבר בגיליונות משנות השישים

61. כגון: "יש רחוב בעיר פריס נקראו רי קיריליים ובאורו רחוב המריבים יען כי שם ישבו חכמי צרפת והיה נשמע קול מלחמתם בתורה יום ולילה" (המגיד, 10.5.1857, עמ' 3).

62. כגון: "אם בתוך האור היו נמצאים כל היסודות החמרים היה מתחייב שגם אור אחר חזק ד"מ [דרך משל] אור דרומאנד יוציא לנו עכ"פ איוו קוים שחורים" (הצפירה, 3.4.1862, עמ' 6).

63. כגון: "אבטיחן נאמנה, אדון נכבד, כי בכל לבי ונפשי הייתי חפץ שיהיו הדברים אמתים" (המגיד, 8.4.1886, עמ' 6).

והשבעים של המאה התשע-עשרה⁶⁴ מביעות שתייהן את ההווה בפני עצמן או בהיקרותן זו בצד זו, כגון: "מספר נפשות היהודים בכל ערי הממלכה עולה לסך חמשת אלפים שמונה מאות ושלשים וחמש. [...] רבים וכן שלמים ישלחו במסחר ובכל מלאכה ידיהם, אחרים מתעסקים בבני-חומה (מויערער). ואלף ושני מאות מחזרים על הפתחים!" (הצפירה, 3.4.1862, עמ' 3); "יושבי האי הזה יחיו ויתענגו על רוב טוב. כל צרכי אכל נפש [...] ימכרו שמה בזול גדול. שמחים המה כל היום; אוכלים הרבה ועושים מעט וכמעט ינוח היום יצאו במחול משחקים עלי במת צחוק" (הצפירה, 21.10.1874, עמ' 7). ההבדל בין "הצפירה" לשני העיתונים האחרים משקף את היעדרה של תשתית משותפת לכותבי העברית בתקופה מוקדמת זו.

שונה המצב ביחס לשלבי המאוחרים של התהליך: אלו כבר עומדים בסימן צמיחתה של מערכת לשונית חדשה, ועם ההתגבשות ההדרגתית של קווי המתאר שלה גוברת האחידות בשימוש הלשון והפערים בין המקורות הטקסטואליים מצטמצמים. הממצאים מכלל המקורות שנבחנו עולים בקנה אחד עם המהלך שהוצג לעיל בעיתונים "המגיד" ו"המליץ", ולפיו הוכרעה התחרות לטובת הבינוני בראשית המאה העשרים.

עד שלהי המאה התשע-עשרה הייתה כתיבה העברית תפוצה שקולה לצורות הבינוני ולצורות ממערכת התחיליות. את המצב הטיפוסי לתקופה זו מדגים היטב גיליון "לוח אחיאסף" לשנת תרנ"ה, פרסום רב-היקף שמיוצג בו מגוון גדול של כותבים ושל סוגות: שירה, ספרות יפה, פלייטונים, רפורטז'ות ועוד.⁶⁵ העירוב המוחלט בין הבינוני לצורות ממערכת התחיליות מתבטא לא רק בעצם תפוצתן בגיליון, אלא גם בכך שהופיעו זו בצד זו בכל אחד מן הטקסטים שנבדקו לפחות בדוגמה אחת. דוגמאות מקטעי העיון: "והנה הוא רוצה גם לתקן את השגיאה [...] ולא ישים על לבו, כי התקון הזה, עם כל ישרו מצד הדקדוק, מאוחר הוא מאד" (אחד העם, "הלשון ודקדוקה"); "כל העתונים אשר במדינה ידברו בה ודורשים עליה תלי תלים של סברות שונות" (גרשם באדר הכהן, "התנועה הלאומית בקרב אחב" בגליציה"). דוגמאות מקטעי הספרות היפה: "ורבקה מבטת אליו ועיניה השחורות תתרחבנה ותברוקנה בברק עצבון (ע' גאלדין, "בליל שבת"); "הוא יושב אל החלון ומביט החוצה. עמקים והרים ושדי מישור יחלפו על פניו במרוצה [...] ולעתים כבר תפגשנה עיניו ירק עשב וראשית שבלי הדגן" (בן-אביגדור, "מעבר הנהר"). דוגמאות מסוגות אחרות (מסעות ותיעוד, זיכרונות והספדים, פלייטונים ועוד): "בעברי במקום הזה אני שוכח תמיד כי ארצנו לא בנויה, כי ארצנו שוממה

64. עיתון זה לא יצא לאור ברציפות, אלא סמוך לייסודו ב-1862 פסקה פעילותו ל-12 שנה, והופעתו התחדשה רק ב-1874. מספור הגיליונות לא הושפע מפער זמנים זה, ובכותרת הגיליונות מ-1862 ו-1874 כאחד מופיע הציין "שנה ראשונה".

65. עמודי הגיליון אינם ממוספרים. רוב הגיליון נבדק, למעט קטעי השירה.

היא [...] הכל ישכח מזכרוני פה, בראותי את עושר האדמה הנפרץ פה במראה נפלא" (דוד יודילוביץ, "ברכבת מיפו ירושלימה"); "חזות פניהם תפיק תפארת והוד והם עושים רושם טוב על רואיהם" (י' אייזענשטאדט, "מסע יום אחד בארץ ישראל"); "רבים אינם יודעים אם יש זכר למצבה כזאת במקוה ישראל, כאשר לא ידעו מי הוא הקבור תחת האבן הגדולה הזאת" (י' גרובסקי, "קרל נטר, מוסד 'מקוה ישראל'"); "האחד מהם – זקן ונשוא פנים – נושא את טליתו על כתפיו, ובידו הימנית ינופף את ספר התורה" (נ"נ סאמועלי, "זכרונות"); "החברים האלה מתאספים מעת לעת ומרבים בשתיה והמרבה לשתות מכלם לו מנצח יקרא והחברים ישתו לכבודו" (מ"א אייזענשטאדט, "חג המסכות").

העמדת ניגוד בין ההווה לעתיד באמצעות צורת פועל זהה מדגימה גם היא במובהק את המידה שבה עדיין שגורה הייתה בתקופה זו הבעת ההווה באמצעות הצורות ממערכת התחיליות: "נקוה, כי הקונגרס הזה, אשר עתה יגרשוהו ממינכן, יהיה בעתיד לכבוד ולזכר עולם לכל עיר אשר תקבלהו בתוכה" (הצפירה, 14.6.1900, עמ' 2). לעומת זאת, עד תום העשור הראשון של המאה העשרים הוכרעה באופן עקרוני הכף לטובת הבינוני, כמשתקף בדוגמה הטיפוסית שלהלן: "החזיונות שבחברה אינם נאמדים עפ"י מדת היקפם בלבד. העיקר הוא, מה הם באים ללמד. ויש ש'אינצידינט' קטן וקל כשהוא לעצמו מטיל רצות-אור מבהיקה על מעמד קבוץ שלם, ותורה שלמה יוצאת ממנו. על 'אינצידינט' כזה חפץ אני לדבר פה" (הצפירה, 2.5.1911, עמ' 1). בכל המקורות שנבדקו מסתמן, כי לפחות בסוגיית ההווה והבינוני אין נבדלים עוד שימושי הזמנים באופן מהותי מהרגלי הלשון המקובלים גם בימינו. אף אצל כותבים אינדיבידואלים ניכר בתקופה זו המעבר להרגלי לשון חדשים. נדגים זאת מכתביהם של שני אישים שהחלו את פעילותם בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה: חיים נחמן ביאליק ויוסף קלוזנר.

מתוך כתביו של ביאליק בחרנו להתמקד בקורפוס האיגרות, שאינו כפוף לשיקולים אמנותיים ועל כן עשוי לשקף שימוש לשון ספונטני יותר מכתבתו הספרותית. ואכן, השינוי בדרכי הבעת ההווה ניכר היטב באיגרות ביאליק. בתחילה שימשו בהן זה בצד זה הבינוני והצורות ממערכת התחיליות, כמודגם מאיגרותיו המוקדמות: "ובתקופת הילדות, עת התבל משחקת אז לפני כל ילד ורך, עת יראה סביבו אך נועם וחום" (איגרת מתר"ן. ביאליק, תרצ"ח, עמ' ז); "לבקשתך הנני שולח לך עוד שני שירים [...] השירים האלה אשלח לך על מנת שתענני תיכף אם יקבלו או לא; כי מטבעי אינני מתון ותוחלת ממשכה תציק לי מאד" (איגרת מתרנ"ב. שם, עמ' נב-נג); "את שירי זה הנני מבקשך להדפיסהו בפרדס. אם אי אפשר הדבר – אבקשך להשיבהו אלי מיד" (איגרת מתרנ"ד. שם, עמ' סא).

לעומת זאת כעשור מאוחר יותר כבר שולט באיגרותיו הבינוני, כגון: "כידוע לך נוהגים עכשיו להדפיס כל הספרים בנקוד כזה, מפני שהמלאכה נעשית במהרה ועולה בזול" (איגרת מ-1906. ביאליק, תשל"ו, עמ' 47); "חברים' צעירים שבשכונתך

מביאים לי לפרקים שלום משמך. מה מעשיך עתה ומה שלומך? עובד אתה? בריא אתה? כותב אתה?" (איגרת מ'1907, שם, עמ' 95).⁶⁶

מהלך דומה מסתמן גם אצל יוסף קלוזנר. בחיבורו הראשון, מ'1896, משמשות שתי מערכות הצורות ללא העדפה ברורה ביניהן, כגון: "שפות בעלות הברה אחת או שפות בודדות, שמלותיהן אינן משתנות לעולם והמשפטים וההתייחסויות יבנו בהן על פי סדור המלים, בלי כל קשור ביניהן" (קלוזנר, תרנ"ו, עמ' 2); "ככה עושה חכם מצוין, החפץ, כי המעשים יתאימו אל דעותיו והשקפותיו [...] a priori! ככה יתרץ את כל הקושיות ויעשה את כל המעשים לנפלים" (שם, עמ' 6). לעומת זאת במאמריו מראשית המאה העשרים כבר שולט הבינוני, ורק צורות ספורות ממערכת התחיליות מביעות את ההווה, מרביתן בפועלי תפיסה, רצון ויכולת ובפעלים שיש בהם מניעה מורפולוגית על צורת הבינוני, כגון: "אספה זו אירע לה מה שיארע אצלנו להרבה מפעלים חדשים" (קלוזנר, תרס"ב/1, עמ' 63). נראה שקלוזנר היה מודע לשינוי שחל בדרכי הבעת ההווה בעברית בת הזמן. בספר המסכם את רשמיו מביקור שערך בארץ ישראל הוא מעיר: "כשם שאי-אפשר להחיות בימינו את המאמותה ואת המאסטודון (החיות של התקופה שלפני ההיסטוריה), כך אי-אפשר להחיות את יי"ו המהפכת, את 'אשר' (במקום 'ש-'), את העתיד במקום בינוני ('לא אדע' במקום 'איני יודע'), ועוד" (קלוזנר, תרע"ה, עמ' 246; ההדגשה שלנו). הערה זו משתלבת בהשקפתו הכוללת כי יש להעדיף בעיצובה של העברית החדשה מצבי לשון מאוחרים על פני מצבי לשון שקדמו להם.⁶⁷ ואכן, בספר זה שולט הבינוני, כפי שניתן להבחין כבר מן השורות הפותחות אותו: "בנוהג שבעולם, סופר עברי, שהלך לארץ-ישראל ושב משם לחוץ-לארץ כותב מאמר אחד או שנים, שבהם הוא מחזה את דעתו על הישוב החדש והישן. רציתי לעשות כך גם אני. אבל עד מהרה נוכחתי, שזהו דבר שאי-אפשר לי. אין החיים המנומרים והמשונים נכנסים לתוך מסגרת צרה של מאמר אחד או שנים. אור וחושך משמשים בערבוביה. אין יהודה דומה לגליל ואין מושבה אחת דומה לחברתה" (שם, עמ' 1). ככלל, נראה ששימוש הבינוני בטקסט זה הוא כבימוני,⁶⁸ ולהבעת ההווה באמצעות מערכת התחיליות נרשמו רק שרידים מבודדים.

66. דבריו של ליפשיץ על מהלך דומה בשירתו של ביאליק מובאים להלן.

67. ראה המאמרים המכונסים בקלוזנר, 1957.

68. תופעה אחת בלבד בתחום הבינוני חרגה במובהק מהרגלי הלשון המוכרים לנו היום, והיא הופעתו אחרי שם עצם בראש משפט זיקה בלתי מקושר, כגון: "במשך עשרים שנה ויותר אני מתעניין בכל פרט נוגע בארץ-ישראל" (קלוזנר, תרע"ה, עמ' 5); "בימות-החול יש דיליז'אנס עובר מיפו לתל-אביב וחזרה, והוא כולו עברי" (שם, עמ' 36). תופעה זו נדירה למדי, אך דוגמאות לה מצויות גם בכתיבתו המוקדמת של קלוזנר, כגון: "חכמי אירופה מבדילים הבדל גמור בין הפילולוגיה סתם, שהיא חכמה היסטורית מטפלת בשפות הרבה [...] ובין הפילולוגיה הַמְשִׁנָּה (Comparative Philologie) שהיא חכמה טבעית, מטפלת בלשון בכלל, בטבע

המהלך המסתמן אצל ביאליק וקלוזנר איננו מקרי. מכלול המקורות מצביע על שינוי מהותי שחל בכתיבה העברית בין שלהי המאה התשע-עשרה, עת שרר עירוב של ממש בין שתי מערכות הצורות להבעת ההווה, לראשית המאה העשרים, עת התבססה שליטתן של צורות הבינוני. אף כי יש הבדלים גדולים בין כותבים ומקורות, בשלהי שנות התשעים של המאה התשע-עשרה עדיין היה עצם העירוב בין שתי מערכות הצורות משותף להם, ואילו שנים ספורות לאחר מכן השתלטו צורות הבינוני על המערכת והיו לדרך המלך להבעת ההווה. נראה אפוא שאת הכרעתו של התהליך יש לתארך לעשור הראשון של המאה העשרים.

א"מ ליפשיץ, בן דור התחייה, הוא למיטב ידיעתנו הראשון שכתב דברים ברוח זו.⁶⁹ הוא קובע, כי "אחר ימי המליצה נעשה לפתע פתאום בלי התבוננות השנוי הרב והחלו בשמוש בלתי עברי לגמרי, לא מקראי ולא משנתי, ההוה מתבטא על ידי בינוני תמיד";⁷⁰ ובשירת ביאליק הוא אף מתארך במדויק את המפנה לשנת 1902.⁷¹ דבריו עולים בקנה אחד עם ממצאינו. להערכתו, התפתחות זו מקורה בהשפעתן של לשונות אירופה.⁷² ואכן, סביר לייחס את התבססותה של המערכת המשולשת, ושל הבעת ההווה באמצעות הבינוני במסגרתה, להשפעתן של לשונות אירופה, שאלהן היו חשופים הן כותבי הלשון הרבנית הן אנשי ההשכלה והתחייה. גורם אחר שפעל כאן להערכתו של ליפשיץ הוא השפעת המדקדקים, אשר בתקופת ההשכלה "עשו מדרה, וקראו לבינוני הוה למען השוות את שפת עבר לשפות בני יפת".⁷³

5. סיכום

בדיקתנו העלתה כי עצם השימוש בבינוני להבעת זמן איננו בגדר חידוש של העברית החדשה. ניצניו בלשון חכמים, והוא מתקיים במידה חלקית בלשון המשווערבת ובשלב המוקדם של לשונות ההשכלה והתחייה. אף השתלבותו של הבינוני במערכת

השפה "קלוזנר, תרנ"ו, עמ' 16–17); "הכותב עברית, באיזה מקצוע ספרותי שיהיה, ירגיש לא רק חסר מושגים מפשטים ותארים שונים, כי אם גם חסר מלות הדבר, מצינות עמים נפרדים וכלים ומכונות" (שם, עמ' 18).

69. רוזן (1977, עמ' 196) אף הוא קובע כי מהלך זה הושלם רק עם תחיית העברית.

70. ליפשיץ, תש"ט, עמ' ע.

71. שם, עמ' קצח הערה 9.

72. שם, עמ' ע.

73. שם, הערה 55: "כמדומה שבן זאב הוא שעשה את הדבר (ואפשר קרמו לו אחרים גם בימי הביניים) והוא שהכניס עוד קלוקל בלמדו: אני הולך אתה הולך, וכל זה כדי לתרגמו בהוה גרמני, ולא חש שאיננו עברי, באשר הבינוני יוכל להיות רק שם לואי או נשוא ואינו דורש את מלת הגוף (בתור שם יוכל להיות גם נושא). בכל כתבם בימי ההשכלה בסגנון מקראי לא הרגישו בדבר, כי היו מחוסרי הרגשה בריאה ובלתי אמצעית לגבי הלשון, אמרו להכניס את הזמנים העברים לתוך מסגרת הזמנים של הגרמנית".

זמנים משולשת איננה בגדר חידוש גמור של העברית החדשה. כבר בלשון חכמים מצויה הבעת עבר, הווה ועתיד – אף כי היערכותה שונה מזו של לשון ימינו – ובלשון הרבנית ניכרת מערכת של שלושה זמני פועל, שבה יש לבינוני בלעדיות בהבעת ההווה. בשלב המוקדם של לשונות ההשכלה והתחייה ניכרת נסיגה ממערכת זו, אך היא הולכת ונוצרת מחדש במהלך הזמן, עד להתייצבותה של היערכות הזמנים העומדת בתשתית העברית בת זמננו בראשית המאה העשרים. לפיכך נראה שכל תקופות הלשון תרמו את תרומתן – בצד גורמים אחרים – להתהוותה ולהתייצבותה של מערכת הזמנים בעברית בת זמננו, אולם תפקיד משמעותי במיוחד מילאו בעניין זה לשונות ההשכלה והתחייה, וכן הלשון הרבנית, שהוסיפה להתקיים בתקופות הללו כצורת לשון פעילה מחוץ לכתביהם של המשכילים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

מקורות

ביאליק, תרצ"ח = אגרות חיים נחמן ביאליק, א, מהדיר פ' לחובר, תל-אביב תרצ"ח
ביאליק, תשל"ו = חליפת אגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"נ ביאליק וי"א רבניצקי
בשנים 1908–1905, מהדיר ח' שמרוק, ירושלים תשל"ו

ברית דמשק J. M. Baumgarten, *Qumran Cave 4.XIII, The Damascus Document (4Q266–273)* (DJD, 18), Oxford 1996

הכוזרי = ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי, תרגום יהודה אבן תבון, מהדורת א' ציפרינוביץ, ורשה תר"ץ

הלבנון, גיליונות מן התאריכים 11.6.1863, 14.4.1875, 11.8.1886

המגיד, גיליונות מן התאריכים 8.8.1856, 10.5.1857, 8.4.1886, 23.10.1903

המליץ, גיליונות מן התאריכים 20.1.1861, 15.5.1895, 15.5.1903

הצפירה, גיליונות מן התאריכים 3.4.1862, 21.10.1874, 14.6.1900, 2.5.1911

חובות הלבבות = ספר חובות הלבבות לבחיי אבן פקודה, תרגום יהודה אבן תבון,

מהדורת א' צפרוני, ירושלים תרפ"ח

יל"ג, תרל"ד = י"ל גורדון, "שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים", עולם
כמנהגו: ספורים, ורשה תרל"ד

לוח אחיאסף לשנת תרנ"ה = אחיאסף: לוח-עם ספרותי ושמושי עם תמונות וציורים
לשנת תרנ"ה, שנה שניה, ורשה תרנ"ד

מאגר היהדות הממוחשב, פרויקט השו"ת, גירסה 14, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

מגילת המלחמה J. Duhaime, "War Scroll (1QM; 1Q33; 4Q491–496 = 4QM1–6; 4Q497)", *The Dead Sea Scrolls, Hebrew, Aramaic, and*

Greek Texts with English Translations, II, ed. J. H. Charlesworth,

Tübingen–Louisville 1995, pp. 80–203

מורה הנבוכים = ספר מורה הנבוכים לרמב"ם, תרגום שמואל אבן תבון, וילנה תרס"ט (ד"צ ירושלים תש"ך)
 סמולנסקין, תרל"ד = פ' בן משה סמאלענסקין, קבורת חמור: או, מדחי אל דחי, וינה תרל"ד

סרך היחד Ph. S. Alexander and G. Vermes, *Qumran Cave 4. XIX, Serekh = Ha-Yahad and Two Related Texts* (DJD, 26), Oxford 1998

פשר חבקוק = ב' ניצן, מגילת פשר חבקוק ממגילות מדבר יהודה (1 Q p Hab), ירושלים 1986

קלזנר, תרנ"ו = י' קלזנר, שפת עבר – שפה חיה, אוצר הספרות שנה חמישית, קרקוב תרנ"ו

קלזנר, תרנ"ט-תר"ס = י' קלזנר, "הקונגרס הציוני השלישי (השקפה כללית)", הַשְׁלָח ו (תרנ"ט-תר"ס), עמ' 271-284

קלזנר, תרס"ב/1 = י' קלזנר, "הקונגרס הציוני החמישי (השקפה כללית)", הַשְׁלָח ט (תרס"ב), עמ' 63-83

קלזנר, תרס"ב/2 = י' קלזנר, "יהדות ואנושיות", הַשְׁלָח ט (תרס"ב), עמ' 331-341
 קלזנר, תרע"ה = י' קלזנר, עולם מתהווה: רשמי מסה בארץ-ישראל, אודיסה תרע"ה

מחקרים

H. Ewald, *Syntax of the Hebrew Language of the Old Testament*, trans. J. Kennedy, Edinburgh 1881

אזר, תשנ"ה = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
 אסקולט, 2000 = M. Eskhult, "Verbal Syntax in Late Biblical Hebrew"

מוראוקה ואלוולדה, 2000, עמ' 84-93
 בלאו, תשל"ו = י' בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו

בלאו, 2000 = J. Blau, "A Conservative View of the Language of the Dead = Sea Scrolls", מוראוקה ואלוולדה, 2000, עמ' 20-25

בן-חיים, תשל"ז = ז' בן-חיים, "זמני הפעל בלשון המקרא ומסורת השומרונים בהם", ספר דב סדן: קובץ מחקרים מוגשים במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת ש' ורסס ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' 66-86

בנדויד, תשל"א = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל-אביב תשל"א
 בראשר, 2003 = מ' בראשר, "שני עניינות בעברית של קומראן: היבטים סינכרוניים ודיאכרוניים", מגילות א (תשס"ג), עמ' 167-183

ברויאר, תשמ"ז = י' ברויאר, "פָּעַל ובינוני בתיאורי טכס במשנה", תרכ"ז נו (תשמ"ז), עמ' 299-326

- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik* = 1913, ברוקלמן, *der semitischen Sprachen*, II, Berlin 1913
- R. A. Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv 1978 = 1978, ברמן, גולדנברג, תשל"ט = א' גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 83–99
- A. Gordon, "The Development of the Participle in Biblical, Mishnaic and Modern Hebrew", *Afroasiatic Linguistics* 8 (1982), pp. 121–179
- גושן-גוטשטיין, תשס"ו = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, בעריכת ש' אסיף וא' מלמד, ירושלים תשס"ו
- H. Gzella, "The Use of the Participle in the Hebrew Bar Kosiba Letters in the Light of Aramaic", *DSD* 14 (2007), pp. 90–98
- Gesenius' *Hebrew Grammar*², ed. E. Kautzsch, = 1910, גזניוס-קאוטש, trans. A. E. Cowley, Oxford 1946 (1910)
- דורון, תשס"ו-תשס"ז = ע' דורון, "רוזן על הסמנטיקה של מערכת זמני הפועל בעברית", העברית ואחיותיה, ו-ז, בעריכת מ' אפרת, חיפה תשס"ו-תשס"ז, עמ' 249–268
- S. R. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew*³, Oxford 1892
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Ind. 1990
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew* (Subsidia Biblica, 27), Rome 2006 (revised English edition)
- חרל"פ, תשנ"ו = ל' חרל"פ, חידוש ומסורת בדקדוקו של רבי אברהם אבן-עזרא על-פי חיבוריו ועל-פי פירושי לתנ"ך, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ו
- J. Joosten, "The Predicative Participle in Biblical Hebrew", *Zeitschrift für althebraistik* 2 (1989), pp. 128–159
- יוסטן, תשנ"ט = יוסד דקדוק הוא שפת יתר = יוסד דקדוק הוא שפת יתר מאת רבי אברהם אבן עזרא, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשמ"ה
- D. Cohen, *La phrase nominale et l'évolution du système verbal en sémitique, études de syntaxe historique* (Collection Linguistique publiée par la société de linguistique de Paris, 71), Leuven-Paris 1984
- ליפשיץ, תש"ט = א"מ ליפשיץ, כתבים, ב, ירושלים תש"ט

מאזני לשון הקדש = מאזני לשון הקדש לר' אברהם אבן עזרא, מהדורת ו' היידנהיים, אופיבאך תקנ"א

T. Muraoka, *Emphatic Words and Structures in Biblical Hebrew*, Jerusalem–Leiden 1985

T. Muraoka, "The Participle in Qumran Hebrew with Special Reference to Its Periphrastic Use", 1999, עמ' 204–188

T. Muraoka, "An Approach to the Morphosyntax and Syntax of Qumran Hebrew", 2000, עמ' 214–193

T. Muraoka and J. F. Elwolde (eds.), *Sirach, and Sages: Proceedings of a Second International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls, Ben Sira, and the Mishnah, held in Leiden University, 15–17 December 1997* (STDJ, 33), Leiden 1999

T. Muraoka and J. F. Elwolde (eds.), *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira* (STDJ, 36), Leiden 2000

S. Morag, "Qumran Hebrew: Some Typological Observations", *Vetus Testamentum* 38 (1988), pp. 148–164

מישור, תשמ"ג = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג

מישור, תשמ"ט–תש"ן = מ' מישור, "תולדות שימוש הצורות בעברית, ההתחדשות המתמדת של מערכת הזמנים", לשוננו לעם מ–מא (תשמ"ט–תש"ן), עמ' 72–68

מישור, תש"ן = מ' מישור, "ההבחנה הווה/עתיד בלשון העברית: עיון דיאכרוני", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 84–77

מכלול = ספר מכלול לר' דוד קמחי, מהדורת י' ריטנברג, ליק תרכ"ב (ד"צ ירושלים תשכ"ו)

סגל, תרצ"ו = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו

M. S. Smith, *The Origins and Development of the Waw-Consecutive, Northwest Semitic Evidence from Ugarit to Qumran*, Atlanta, GA 1991

M. S. Smith, "Grammatically Speaking: The Participle as a Main Verb of Clauses (Predicative Participle) in Direct Discourse", 1999

- 'and Narrative in Pre-Mishnaic Hebrew', מוראוקה ואלולדה, 1999, עמ' 332–278
- ספר הרקמה = ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו של ר' יהודה אבן תבון, מהדורת מ' וילנסקי, מהדורה שנייה בעריכת ד' טנא, ירושלים תשכ"ד
- פסברג, S. E. Fassberg, "The Syntax of the Biblical Documents = 2000 from the Judean Desert as Reflected in a Comparison of Multiple Copies of Biblical Texts", מוראוקה ואלולדה, 2000, עמ' 109–94
- פסברג, 2003 = ש' פסברג, "העדפת צורות מוארכות במגילות מדבר יהודה", מגילות א (תשס"ג), עמ' 240–227
- פרד-פרננדז, M. Pérez Fernández, *An Introductory Grammar of Rabbinic Hebrew*, trans. J. Elwolde, Leiden 1997
- פרייס, L. Prijs, *Die grammatikalische Terminologie des Abraham Ibn Esra*, Basel 1950
- צבי, T. Zewi, "The Nominal Sentence in Biblical Hebrew", *Semitic and Cushitic Studies*, ed. G. Goldenberg and S. Raz, Wiesbaden 1994, pp. 145–167
- קוטשר, תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר, תשל"ד = י' קוטשר, "עברית, לשון: לשון חז"ל", האנציקלופדיה העברית, כו, ירושלים תשל"ד, טורים 648–645
- קוטשר, 2007 = E. Y. Kutscher, "Hebrew Language: Mishnaic", *Encyclopedia Judaica*², VIII, Detroit 2007, pp. 639–649
- קימרון, E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls* (Harvard Semitic Studies, 29), Atlanta, GA 1986
- קימרון, תשנ"א = א' קימרון, "על המודליות בלשון חכמים", לשוננו סה (תשנ"א), עמ' 96–89
- קימרון, E. Qimron, "The Nature of DSS Hebrew and its Relation to BH and MH", מוראוקה ואלולדה, 2000, עמ' 244–232
- קלזנר, 1957 = י' קלזנר, העברית החדשה ובעיותיה, תל-אביב 1957
- רבין, תשכ"ט = ח' רבין, "זמנים ודרכים בפועל שבלשון 'ספר חסידים'", דברי הקונגרס הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 116–113 [=ח' רבין, חקרי לשון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 355–349]
- רבין, C. Rabin, *The Development of the Syntax of Post-Biblical Hebrew*, Leiden 2000
- רוזן, תשט"ז = ח' רוזן, העברית שלנו, דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז

- H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague – Paris 1977 = 1977, רוזן, רוזן, תשמ"ה = ח' רוזן, "קווים לתולדות מערכת זמני הפועל העברית", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 287–293
- A. F. Rainey, "The Ancient Hebrew Prefix Conjugation in the Light of Amarnah Canaanite", *Hebrew Studies* 27 (1986), pp. 4–19, רייני, 1986 =
- A. F. Rainey, "Further Remarks on the Hebrew Verbal System", *Hebrew Studies* 29 (1988), pp. 35–42, 1988 = רייני,
- O. R. Schwarzwald, *Modern Hebrew*, München 2001 = 2001, שורצולד, שרביט, תש"ם = ש' שרביט, "מערכת 'הזמנים' בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות: מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, בעריכת גב"ע צרפתי ואחרים, רמת-גן תש"ם, עמ' 110–125

שכיחות ופוריות במערכת הפועל של העברית הישראלית

1. מבוא

בגלוי או בסתר כל ישראלי ראוי לשמו הוא בחזקת מחדש מילים. אחת השאלות המעניינות את העוסקים במורפולוגיה של העברית הישראלית היא כיצד הוא בוחר את תבנית התצורה, ומהן תבניות התצורה הפוריות ביותר בכל קטגוריה. ניתן להגדיר פוריות של תבנית תצורה מסוימת כמידת הסבירות הסטטיסטית שהדובר ישתמש דווקא בה ליצירת מילה חדשה כדי להביע משמעות מוגדרת. למשל, כאשר ברצונו ליצור פועל גרימה גזור שם, האם יעדיף להשתמש בהפעיל או בפיעל, ובאיזו מידה ישפיעו שיקולים פונטיים על הבחירה? וכאשר המטרה היא ליצור שם תואר חדש, האם תיבחר התבנית נִסְכָּה (הסיומת י), או התבנית מְקַטֵּל, או אולי קְטִיל? וליצירת שם מקום (לוקטיב), האם תועדף התבנית מְקַטֵּלָה, או מְקַטֵּל, או הסיומת יָיָה? וחשוב להבין כי פוריות אמתית אינה משתקפת בתצורה מתוחכמת של לשונאי, או סופר, או כל יוצר אורייני המפגין את ידענותו, אלא ביצירה אינטואיטיבית טבעית, כמעט אוטומטית, של דובר ילידי בעל השכלה ממוצעת, או לחלופין בתצורה אוריינית מתוחכמת שבדיעבד מוכחת כתצורה שקלעה לנטיותיו הטבעיות של הדובר הממוצע. במקום אחר הצעתי מתודולוגיה שעל פיה יש שלוש דרכים לבדוק את מידת הפוריות של תבנית תצורת מילים אחת בהשוואה לפוריותן של תבניות תצורה אחרות.¹

1.1 מבדקי פוריות: תיאור כללי

הדרך הראשונה היא מדידה באמצעות מבדקי פוריות, מבדקי יצירה פתוחים ומבדקי שיפוט, במשלבים שונים ואצל קבוצות דוברים מיוחדות (ילדים, אנשי צבא וכדומה), שבהם מאלצים את הנבדק ליצור מילה חדשה – שאינה קיימת במילון – מבסיס נתון בהקשר נתון (מבדק יצירה פתוח), או לבחור בצורה הסבירה ביותר מתוך מגוון אפשרי של "מילות תפל" המוצעות לנבדק (מבדק שיפוט).

1. בולוצקי, 1999, פרקים 3–6.

ההנחה הבסיסית היא שתהליך בחירתן של תבניות חידוש, הן קוויות הן מסורגות, יכול להיות אחד משני סוגים:

א. בחירה אינטואיטיבית ראשונית, על פי אינטואיציה הנשענת על אסוציאציה מידית עם תבניות שכיחות המשתקפות בנקל מן "הלקסיקון החדש", דהיינו, בִּרְת מחדל הנובעת ממודעות לתבניות הגזירה המועדפות היום לחידוש צורות באופן שישקף קטגוריות סמנטיות נרחבות, למשל, הוספת הסיומת יי לציון שם תואר.

ב. בחירה "לוקלית" ממוקדת, כאשר הדובר מודע לאפשרויות בחירה מגוונות וספציפיות יותר, כפי שהן מתבטאות בלקסיקון בכללותו, ובמימושן במילון מקיף, למשל, בחירת התבנית קָטִיל לציון שם תואר שבאנגלית מזוהה עם הסיומת -able. ההשערה היא שהאינטואיציה הראשונית תשתקף בעיקר במבדקים פתוחים, ואילו מודעות למגוון רחב יותר של אפשרויות מן הלקסיקון בכללותו תמצא את ביטוייה במבדקי שיפוט, מכיוון שהאפשרויות המוצעות לבחירה "מזכירות" לנבדק את קיומן של תבניות נוספות, לעתים שכיחות פחות, המתאימות לציון משמעויות ספציפיות יותר.

1.2 השוואה מילונית: תיאור כללי

דרך שנייה היא בדיקת מגמות חידוש המשתקפות בתצורות חדשות יחסית באמצעות השוואת מילונים. בהעדר מילון אטימולוגי אמין, שעל פיו ניתן לקבוע כרונולוגית תצורה יחסית, הדרך המילונית הסבירה היחידה לקבוע מה נתחדש בתקופת זמן מסוימת, ולאפיין את נטיות התצורה באותה תקופה, היא השוואה בין מילון חדש למילון ישן ממנו, או בין מילון חדש יחסית לכרך המילואים שלו. כנקודת ההתחלה, או כבסיס הראשוני להשוואה, התייחסתי למילון השלם של אבן-שושן מתש"ל (הכולל כמובן גם את כל הערכים שבמהדורת תשכ"ג). מכל כרך מילואים למילון זה, או ממילון מאוחר יותר, נשלפו הערכים שאינם מופיעים בו או במילונים האחרים שקדמו לו.

1.3 מספר מילים יחידאיות בקורפוס לשוני: תיאור כללי

דרך שלישית היא בדיקת קורפוסים לשוניים. כאשר קורפוס לשוני גדול דיו, אפילו מילים נדירות מופיעות בו יותר מפעם אחת. לעומת זאת, תחדישים לשעתם, כמו headmistressly בבדיקה של קורפוס גדול דוגמת הטיימס הלונדוני,² או פולקיסטי, בלתיקיות³ או התקרבות סביר שיופיעו רק פעם אחת, יהיה הקורפוס גדול ככל שיהיה. זאת משום שתחדיש לשעתו הוא אירוע חד-פעמי, לצורך מסוים, וחל באופן

2. באיין ורנוף, 1996.

3. שלזינגר, תשס"ב, עמ' 142, 148.

טבעי וספונטני – לא כמו תצורה מתוככמת של סופר או לשונאי. מכאן, שקיים סיכוי סביר שהפוריות של תבנית גזירה מסוימת תימצא ביחס ישיר למספר הצורות היחידאיות המופיעות בתבנית זו בקורפוס גדול. תמיכה עצמאית (אם כי עקיפה) לכך ניתן להביא מן הקשר ההפוך בין שכיחותה של מילה מסוימת ובין מידת הפוריות של תבנית התצורה המורפולוגית הפועלת עליה. בפונולוגיה, ככל שפריט שכיח יותר, כן סביר יותר שיושפע מתהליכים פונטיים. במורפולוגיה המצב הפוך: דווקא הצורות הבלתי שכיחות הן אלה העוברות תהליכי רגולריזציה. שכיחותה של מילה ספציפית עומדת בדרך כלל ביחס הפוך לפוריות של התבנית שהיא ממומשת בה. מילים שכיחות מגלות עמידות ניכרת בפני תהליכים פונולוגיים ומורפולוגיים, מכיוון ששימוש שכיח מקל על זכירתן גם אם הן חריגות, ומביא להתאבנותן. לעומת זאת, תהליכים פוריים פועלים בנקל על מילים שבשל שכיחותן הנמוכה אינן חסינות בפני שינוי.⁴ למשל, צורת הריבוי של מילה שכיחה כמו mouse היא תמיד mice, כיוון שהדובר אינו חש בחריגותה כתוצאה משימוש שכיח בה.⁵ לעומת זאת, המילים האנגליות index ו-formula, שצורות הריבוי הנורמטיביות שלהן הן indices ו-formulae, בהתאמה, ממומשות לעתים קרובות, ובנקל, כ-indexes ו-formulas, כיוון שאינן שכיחות. התבניות הפוריות ביותר הן גם אלה העומדות מידית ובלי הרבה חשיבה לרשותן של מחדש היוצר באופן ספונטני.

ניתן לחשב אפוא את מידת הפוריות של תבנית מורפולוגית על ידי חלוקת מספר ההיקריות של מילים יחידאיות בתבנית המציינת קטגוריה סמנטית מסוימת במספר הכולל של מילים יחידאיות בכל התבניות באותה קטגוריה. הטענה היא שאין די במדידה בדרך אחת, כיוון שאף אחת מן הדרכים אינה נקיה מחסרונות. רצוי למדוד פוריות בכל שלוש הדרכים המוצעות למעלה. אם שלוש הבדיקות מצביעות על תבנית גזירה מסוימת כפורייה יותר מחברתה, יש להניח כי מיקומה בסולם הפוריות הוכח כראוי. במחקרים קודמים שלי נדונה מערכת התצורה ככללה; בדינונו כאן תידון מערכת הפועל בלבד, שהיא עניינו של מאמר זה.

2. הדגמת מבדקי פוריות

להלן נדגים את שלוש שיטות הבדיקה.⁶ נתחיל במבדקי פוריות. יש לזכור כי המבדקים הם תלויי משמעות, מכיוון שהמבדק מספק הקשר סמנטי שאת מימושו

4. ראה שורצולד, 1981, והמובאות המצוטטות שם; בולוצקי, 1986; הנ"ל, 1999.

5. מעניין שכאשר מדובר בעכבר של המחשב, יש המשתמשים ב-mouses לציון הריבוי – כנראה למטרת בידול, אך גם משום שכיצירה חדשה, הבחירה היא של בררת המחולל -s.

6. בולוצקי, 1999. ומוקדם יותר בולוצקי, 1978.

בכוונתנו לבדוק. כדי למצוא כיצד ימומש פועל מסוים, שאינו קיים עדיין, עלינו לספק עבורו הקשר סמנטי מוגדר, למשל:

גארי קופר לא רצה להיות שָׂרִיף, אבל תושבי העיר _____ אותו בכוח (שָׂרִיף).

על הנבדקים ליצור פועל המבוסס על הערך שָׂרִיף, המופיע בסוגריים בסוף המשפט (מבדק פתוח), או לבחור אחת ממספר אופציות המסופקות להם: השריפו, שִׁירְפו, שָׂרְפו וכו' (מבדק שיפוט).

המסגרת מאלצת את הנבדק "להמציא" (או לבחור, במבדק השיפוט) פועל גרימה: לגרום לגארי קופר להיעשות שריף. המטרה היא לבדוק באיזה בניין יוצא יעדיף הדובר להשתמש: בפעל, פיעל או הפעיל. 50 נבדקים בכל מבדק פתוח ו-50 בכל מבדק שיפוט. להלן תוצאות המבדקים.

• דירוג פוריות של בניינים על פי מבדקים שבהם המובן המבוקש היה פועל

א. פעלים אגנטיביים

1. המובן המבוקש הוא פועל גורם (9 בסיסים)

תבנית	פתוח (%)	שיפוט (%)	דוגמאות
פיעל	73.78	72.44	מָרַקַס < מָרַקַס/מָרַקַס; נָחַס < נִיחַס/נָחַס;
			אָפְרו < אָפְרָר/אִפְרָר;
הפעיל	20.89	25.33	סָנוּב < הִסְנִיב; שָׂרִיף < הִשְׂרִיף
פעל	1.11	0.44	אָפְרו < אָפְרָר

2. פועל אגנטיבי כללי (אם יש מקבל פעולה, הוא נפרד מן האגנט; 14 בסיסים)

תבנית	פתוח (%)	שיפוט (%)	דוגמאות
פיעל	78.71	77.86	טָלַק < טִילַק/טָלַק; אֶסְפַּלַט < אֶסְפַּלַט/
			אֶסְפַּלַט; פִּינֶצָה < פִּנֶצַּט
הפעיל	9.57	4.43	קָרַס < הִקְרִיס; זָבַנְג < הִזְבִּינְג; מִט"ח <
			הִמְטִיחַ
התפעל	2.43	3.00	סָפּוּרַט < הִסְפָּרַט/הִתְסָפּוּרַט
פעל	2.71	2.43	מִג"ד < מִגַּד
נפעל	0.14	0.43	שָׂרִיף < נִשְׂרָף

ב. דגש על מקבל הפעולה

1. מידה של אגנטיביות, אך האגנט אינו נפרד ממקבל הפעולה (פעלים חוזרים, הדדיים; 3 בסיסים)

תבנית	פתוח (%)	שיפוט (%)	דוגמאות
התפעל	68.67	76.00	בִּינָקֵר < הִתְבַּנֵּקֵר; פִּתְקָה < הִתְפַּתְקָאוּ; שָׁרִיף < הִשְׁתַּרְף (עשה עצמו לשָׁרִיף)
הפעיל	5.33	8.00	שָׁרִיף < הִשְׁרִיף
פועל	3.33	1.33	שָׁרִיף < שוּרף
הופעל	3.33	1.33	שָׁרִיף < הוּשָׁרף
נפעל	0.67	---	שָׁרִיף < נִשְׁרָף

2. המובן המבוקש אינו אגנטיבי, בעיקר פעלים אינקואטיביים (9 בסיסים)

תבנית	פתוח (%)	שיפוט (%)	דוגמאות
התפעל	70.00	85.33	מג"ד < הִתְמַגֵּד; זֶלְמָן < הִזְדַּלְמָן
פועל	6.44	3.55	מג"ד < מוּגַד; שָׁרִיף < שוּרף
הפעיל	3.33	3.11	סָנוּב < הִסְנִיב; זִלּוּב < הִזְלִיב
הופעל	2.67	2.44	שָׁרִיף < הוּשָׁרף; מג"ב < הוּמַגַּב
נפעל	2.44	2.22	שָׁרִיף < נִשְׁרָף; מג"ד < נִמְגַּד
פעל	0.22	0.44	סָנוּב < סנב; יוּרם < ירם

3. המובן המבוקש סביל (7 בסיסים)

תבנית	פתוח (%)	שיפוט (%)	דוגמאות
פועל	52.00	52.86	פָּנַל < פוּנַל; טֵלֵק < טוּלַק/טוּלַקֵק; מט"ח < מוּטַח
הופעל	22.57	28.29	שָׁרִיף < הוּשָׁרף; קָרַס < הוּקָרַס; מג"ד < הוּמַגַּד
התפעל	8.00	6.86	שָׁרִיף < הִשְׁתַּרְף; מג"ד < הִתְמַגֵּד
נפעל	4.00	6.29	שָׁרִיף < נִשְׁרָף; בג"ץ < נִבְגַּץ
התפועל	0.57	---	פָּנַל < הִתְפּוֹנַל
פעול	---	0.86	טֵלֵק < טוּלַק
הפעיל	---	0.29	קָרַס < הוּקָרַס

המימושים השונים ש"הומצאו" במבדק פתוח (או נבחרו במבדק שיפוט) על ידי הנבדקים מצביעים על שילוב של מספר גורמים המשפיעים על תהליך החידוש. ראשית, קיימות מגבלות פונטיות השוללות מלכתחילה את מימושם של פעלים

מסוימים בבניינים ששלדם הפונטי אינו מאפשר את הגייתם. פינצטה, למשל, אינה ניתנת להיגוי בהפעיל: *הַפְנָצִיט. גורם חשוב אחר: הדובר מעדיף לקיים במידת האפשר את רצפי העיצורים שבבסיס הגזירה ולא לפצלם בצורה המיוחדת, כדי לשמור על מידה מרבית של שקיפות בתחדיש באופן שיאפשר זיהוי מהיר של המקור.⁷ תצורה כמו טִילְקֶק (לצד טִילְק) או אֶסְפֶּלְט (לצד אֶסְפֶּלְט) מעידות על נטייה לשמור על שקיפותם של בסיסים כמו טִלְק ואֶסְפֶּלְט, בהתאמה. נטייה זו מסבירה גם מדוע הועדפה צורת פִּלְיֶרְטט (מפִּלְיֶרְט) על פני מימוש אפשרי כמו *פִּלְרֶט, פִּקְסֶס (מפִּקְס) על פני *פִּיקְס וכדומה. אך אלה הם אילוצים אוטומטיים "חיצוניים"; המוטיבציה הראשונית והבסיסית ביותר לחידוש היא סמנטית מעיקרה.⁸ להלן פירוט התהליך הכרוך בחידוש פעלים על פי השערתנו.

השלב הראשון בבחירת תבנית תצורה לפועל חדש הוא בדיקה האם המיקוד – או הדגש – הוא על המבצע הרצוני של הפעולה (agent) או על מקבל הפעולה (patient). כאשר מדובר בפועל הרצוני, האַגֶּנֶט, קיימת העדפה ברורה לבניין פיעל (טִילְק/טִלְקֶק – פיזר אבקת טִלְק; פִּנְצָט – אחז בפנצטה, וכו'). זוהי קטגוריה נרחבת ביותר, ומכילה מספר גדול ביותר של פעלים, ובכללם פועלי גרימה. בעברית הקלאסית בניין הגרימה המובהק היה הפעיל, שמימושו כללו פעלים רצוניים מובהקים שצינו גרימה לכך שיצור חי אחר יעשה משהו (הוביל, האכיל), וכן פועלי גרימה "פקטיביים" המביעים גרימה לשינוי מצב או לתמורה (הגדיל, הרחיב). חלק ניכר ממימושי פיעל היו פקטיביים (חיֶזַק, גִּידֵל) ומיעוטם ציינו גרימה לפעולה.⁹ הנטייה היום היא להשתמש בפיעל לשתי הקטגוריות. התוצאות תקפות לשני סוגי המבדקים: מבדקים פתוחים ומבדקי שיפוט כאחד.

מיקוד על מקבל הפעולה כולל, כמובן, את קטגוריית הסביל, ואם כוונת הדובר היא ליצור פועל סביל, בניין פועל הוא הבניין המועדף (פּוֹנֵל, מוֹטַח וכו'). אך המיקוד על מקבל הפעולה כולל גם קטגוריות אחרות, בעיקר פעלים אינקואטיביים, המציינים תמורה (בדרך כלל לא רצונית) ממצב אחד למשנהו, כמו הַתְּמַגֵּד – נהפך למג"ד; או הַזְדַּלְמָן – נהפך לאדם מוזנח. המיקוד על מקבל הפעולה כולל גם פעלים חוזרים, שבהם הפועל הרצוני זהה למקבל הפעולה (כמו בַּהֲתַפְנֶקֶר – התבצר בכונקר; הַשְׁתַּרֵּךְ – עשה עצמו לשריף), ופעלים הדדיים, שבהם שני שמות עצם חיים מחליפים ביניהם לסירוגין את תפקידי הפועל הרצוני

7. ראה בולוצקי, 1978; בת-אל, 1994.

8. ראה בולוצקי, 1999.

9. אם כי, כפי שמציין למשל בלאו (תשל"ב, עמ' 138), ניטשטשו לעתים הגבולות בין ההוראה הקואטיבית לפקטיבית בין קידש להקדיש, בין שיכן להשכין, וכדומה.

ומקבל הפעולה, כמו בהתפתקאו – החליפו פתקאות זה עם זה. בכל המקרים הללו, שאינם סבילים אך הדגש בהם הוא עדיין על מקבל הפעולה, בררת המחדל היא התפעל.

כבר הצביעו רבים על כך שהבניינים ה"כבדים" הם הפוריים ביותר בתחום התחדישי: הממצאים שלפנינו תואמים את אלה של סיוון,¹⁰ בכדיקת תחדישים שערך בלשון העיתונות. נתונינו מאששים את מסקנותיו של סיוון באמצעות מבדקי פוריות והשוואת מילונים, אך בוחנים אותם מנקודות מבט שונות, המתרכזות בהיבטים הסמנטיים של הפוריות ובתפקודם של הפעלים ביחס לארגומנטים הסובבים אותם.

3. הדגמה של מדידת פוריות באמצעות השוואת מילונים

תמונה דומה מצטיירת מהשוואת מילונים, בכל המשלבים. כאמור, ניתן לראות זאת באמצעות השוואה כרונולוגית בין מילון מסוים למילון מאוחר ממנו, או בין מילון לכרך המילואים שלו, כמו בכרך המילואים של המילון החדש של אבן-שושן משנת תשמ"ג למילון משנת תש"ל.

• דוגמאות לפעלים חדשים בכרך המילואים של המילון החדש לאבן-שושן (1983)

א. פעלים אגנטיביים

1. פועלי גרימה (כולל פקטיטיביים)

תבנית	משלב	צורה
פיעל	גבוה	אָבִיין, אָבֶקֶק, אָזֶר, אִפֶּץ (התאים בדיוק), אָנְגֶל, אָפֶר, אָשֶב, גִיין (> גז), גֶרט (> גרוטה), דיבע (עיבד עורות בדבעון), זִיטֶר, טִיין (עשה לטין), יִיסֶף, מִזֶער, מִידע (עשה למדעי), מִיטֶב (optimize), מִיעֶר (> מערה), סֶכֶסֶך (עשה זגזג), פֶרֶצֶל, רוֹסס (> רוסי), רִיפֶן (עשה לרב), תִבְנֶת, תִחֶרט
בינוני	מחזור, מחזר, מחשב, מסגר, נייד, נרמל, סערב, תמרץ	צָבֶרַח
הפעיל	גבוה	הָאָגִיד, הָזֶג (גרימה?), הָטֶרי, הָכֶלִיר, הָמְפִיל, הָנְבִיב (> נבוב), הפתית
פעל	גבוה	גמז

10. סיוון, תשכ"ד. ראה גם ניר, תשנ"ג, עמ' 61.

2. פעלים אגנטיביים כלליים (אם יש מקבל פעולה, הוא נפרד מן האגנט)

בנית	משלב	צורה
פיעל	גבוה	אִיזַק, אֶסְכֶם (חישב אינטגרל), אֶשְׁרַר, בִּיהֵן (הפעיל בוהן), גִּינֵט (ציפה עם גונית), גִּלְעָן, דְּגִלָל, חִבְלָל (גדר בחבל), הוֹדֵד (>הד), זיווד, זיווה (התקין זווית), חִלְמָן, חֲנֻגָּה, טִיש (סרטט בטוש), לֵאלֵא (הביע שלילה), מִידֵט (>מדיטציה), מִיעֵד (קבע מועד), מִיתֵךְ (ריסס במתכת), מִכְשֵׁל, מִרְב (מצא ערך מקסימלי), סִדֵּר (מספרים, בסדר עולה או יורד), סִנְקָה, סִרְפֵז, פִּרְצֵל, צִיֵף (מתח סיבים לטוויה), צִמְבֵל (נהג ברשלנות), צִנְתֵר, צִנְנֵר, קוֹדֵד, קִרְיֵין, רִיקֵט (תקף ברקטות), רִעִיֵין (העלה רעיון), שִׁוִּיר (ערך שורות), שְׁמֵכֵר, שְׁצִרְף, שְׁקִלָל, שְׁוֹוֹל (קיפל שרוול), תִּחְבֵּר, תִּחְשֵׁב, תִּילַת (triangulate), תִּמְלִל, תִּמְרֵר, תִּצְפֵת
בינוני	מדובר	אִידֵק (=הידק), צִנְתֵר
התפעל	מדובר	גִּרֵז, בִּלְפֵף, בִּרְבֵר, חִלְטֵר, קִיטֵר
		הִשְתַחֲצֵן

ב. דגש על מקבל הפעולה

1. פעלים שאינם אגנטיביים (בעיקר פעלים אינקואטיביים)

תבנית	משלב	צורה
התפעל	גבוה	הוֹדֵבֵר (>זבורית), הִטִיֵין (>טין), הִשְתַקְלֵל, הִתְאֲבִיֵין (>אביון), הִתְאֲבֵקֵק (>אבק), הִתְאֲגֵל (>אגל), הִתְאוּוֹז (>עור אווז), הִתְאֲנֵגֵל (>אנגלי), הִתְבִסֵר (נמאס), הִתְנַדְבֵךְ
בינוני		הִסְתַעֲרֵב, הִתְמַסֵד, הִתְקַוֵז

2. פעלים סבילים

תבנית	משלב	צורה
פועל	גבוה	אוֹזֵר (חולק לאזורים), אוֹפֵרֵר, אוֹשֵרֵר, גוֹיֵז, גוֹלְעֵן, דוֹקֵק, זוֹוד, זוֹוה (שוותה לו צורת זוית), חוֹבְלָל (גודר בחבלים), חוֹלְמָן (נמרח בחלמון), טוֹיש, יוֹסֵף, מוֹזְעֵר, מוֹכְשֵׁל, מוֹעֵד, מוֹתֵךְ, סוֹכְסֵךְ, סוֹפֵרֵת, פוֹרְצֵל, צוֹיֵף, צוֹמַח, צוֹנֵר, רוֹקֵט, שוֹור, שוֹמְכֵר, שוֹצֵרֵף, שוֹקֵלָל, שוֹוֹוֹל, שוֹרְתַח, תוֹכְנַת, תוֹחֵרֵט, תוֹמֵרֵר, אוֹדֵק, טוֹפֵל, מוֹחְשֵׁב, מוֹחֵזֵר, מוֹלְכֵד, מוֹסְגֵר, נוֹיד, נוֹרְמֵל, סוֹבְסֵד, סוֹקֵר, צוֹנְתֵר, תוֹחְכֵם, תוֹמֵרֵךְ
בינוני		מְדוֹבֵר (?) חוֹלְטֵר, צוֹכֵרֵחַ

תבנית	משלב	צורה
הופעל	גבוה	הוֹדֵרן (> דורון), הוֹהֵן (> הֵהִין), הוֹזֵן (כוסה בזוגנית), הוֹכֵלר,
		הוֹמָכֵל
	בינוני	הוֹחֵל (חוק וכו'), הוֹסֵלם, הוֹרֵשׁ
נפעל	גבוה	נִתְמַר (נערכה בו פרמוטציה), נִגְמָז

כמו במבדקי הפוריות, רובם המכריע של הפעלים האגנטיביים ה"רצוניים", כולל פועלי גרימה, מופיעים בבניין פיעל. קיימת העדפה ברורה לבניין פועל לציון פעלים סבילים; פעלים אחרים שאינם סבילים אך גם לא אגנטיביים – מכיוון שהדגש בהם הוא, בצורה זו או אחרת, עדיין על מקבל הפעולה – ממומשים בדרך כלל בהתפעל. השוואה דומה קרימה בין מילוני הסלנג של דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה, "מילון עולמי לעברית מדוברת" (תשל"ב) ו"מילון אחול מניוקי לעברית מדוברת" (תשמ"ב), אך לא עם "המילון החדש" של אבן-שושן משנת תש"ל, אלא עם "מילון חדש" שלו משנת תשכ"ג, וזאת כדי לבדוק מרווח זמן סביר יותר ממה שהיה ניתן אילו קרימה ההשוואה בין תש"ל לתשל"ב. כל הדוגמאות הן מן המשלב המדובר, שהסלנג מהווה אחד ממרכיביו.

- דוגמאות לפעלים חדשים במילונייהם של בן-אמוץ ובן-יהודה (תשל"ב, תשמ"ב) פעלים אלה אינם מופיעים במילון חדש של אבן-שושן (תשכ"ג). צורות בסוגריים מרובעים הן פעלים קיימים שקיבלו משמעות שונה או נוספת בסלנג.

א. פעלים אגנטיביים

1. פועלי גרימה (כולל פקטיביים)

פיעל	בִּיאַס, בִּלְגֵן, דִּפְרַס, חֲרַפֵּן, חֲרַטֵּשׁ, טִמְּבֵל, טִינֵף, טִרְלֵל, מִסְטֵל, סִמְרֵטט, פִּנְדֵּרֶק, פִּנְצֵר, פִּזְמֶק, צִקְמֶק, קִיפֵר, קִרְקֶס, קִיוִּיץ, קוֹנְצִץ, שְׁחַפֵּץ, תִּיזֵז
הפעיל	הִגְלִיץ, [הִדְלִיק], [הִלְבִּין], [הִעִיף], הִקְוִיץ, [הִקְפִּיץ], הִקְרִיץ, [הִרִים]

2. פעלים אגנטיביים כלליים (אם יש מקבל פעולה, הוא נפרד מן האגנט)

פיעל	אִפְיֵן, אִגְנֵר, בִּבְלֵט, בִּמְבֵס, גִּרְבֵץ, דִּיאוֹוֹן, דִּיבֵשׁ, דִּיחֵן, חֲרִטֵט, נִיגֵס, נִיפֵס, סִיבֵן, עִנְטֵז, פִּילַח, פִּינֵן, פִּישֵל, פִּסְפֵס, פִּרְגֵן, פִּשְׁתֵן, צִזְבֵט, תִכְמֵן
הפעיל	הִבְרִיז, הִחְרִיא, הִסְנִיף, הִפְלִיץ, הִקְנִיס, הִקְשִית, הִרְשִית, הִשְוִיץ, הִשְפִיך, הִשְפִירֵץ
התפעל	הִדְגֵגֵף, הִתְאִגְנֵר, הִתְאִוֵז, הִתְגִסֵס, הִתְחַפֵף, הִתְלַקֵק, [הִתְנַדֵף], הִתְפַלַח, הִתְפַנֵן, הִתְפַרֵר, הִתְקַמֵצֵן, הִתְקַרֵס

3. פעלים חוזרים וכו' שקיבלו משמעות אגנטיבית

התפעל	התביית (על), התברג, התברדק, התחפם, התפרחח
נפעל	[נדבק], [נדחף]

ב. דגש על מקבל הפעולה

1. מידה של אגנטיביות, אך האגנט אינו נפרד ממקבל הפעולה (פעלים חוזרים, הדדיים)

התפעל	הזדחל, הזדיין, הצטלצל(ו), התברג, התחבר, התמזמז, התעמד, התרמן
	(> רומן), התרשם

2. פעלים אינקואטיביים המשמשים לחלופין כפעלים אגנטיביים

התפעל	הזדרג, הסתלבט, התאפס, התברדק, התגלץ', התחפף, התחרפן, התקשקש
-------	---

3. פעלים שאינם אגנטיביים (בעיקר פעלים אינקואטיביים)

התפעל	השתפן, התבאס, התבלגן, התחרפן, התחשמק, התחשש, התמסטל, התפנצ'ר, התפקשש, התפשל, התקפר
נפעל	[נגנב], [נדפק], [נטרף], נקורץ', [נשבר]
פעל	חרפ

4. פעלים סבילים

הופעל	הועזב
התפועל	התנודב

גם מן הסלנג מצטיירת תפוצת תצורה דומה, אך לא זהה. הסלנג הוא מרכיב של הלשון הדבורה, ומגמות התצורה דומות לאלה שבמשלב המדובר, אך בכל זאת ניכרים מספר הבדלים: נטייה חזקה יותר לפעלים אינקואטיביים מסוימים לשמש לחלופין כפעלים אגנטיביים (למשל, התגלץ' יכול לתפקד כשינוי מצב בלתי רצוני, או כפעולה רצונית ממש – קצת בדומה להלבין, שפירושו 'הפך לבן', או לחלופין 'גרם למישהו להפוך להיות לבן'). כמו כן, מספר פעלים חוזרים מקבלים עם הזמן משמעות אגנטיבית (בדומה להתגנב, שמשמעותו היסודית הייתה כנראה חזרת: הגניב את עצמו...), וקיים מספר לא מבוטל של צורות אגנטיביות בהתפעל (הזדננף וכו') שקשה להסבירן כהתפתחות מפעולה בסיסית חוזרת. מילוני הסלנג בדרך כלל

אינם מציינים צורות סבילות, אלא אם כן הן משמשות באופן עצמאי מצורות פעילות מקבילות (כמו התגודב, שניתן לראות בו תת־כניין עצמאי־למחצה, המשלב את התפעל עם פועל בכפיפה אחת), או שיש בהן משמעות מיוחדת הראויה לציון (הוֹעֵזב).

3.1 סיכום ממצאי ההשוואה בין המילונים השונים
בהמשך יובאו ניתוחים מקבילים משני מילונים מאוחרים יותר, כדי להבהיר הסברים מסוימים בחלקן האחרון של המאמר. בינתיים נציג סיכום כללי שיציג את דירוג הפוריות על פי השוואת תחדישים במילונים, ללא תלות במשלב. הסיכומים מאששים את נתוני התפוצה שנתקבלו ממבדקי הפוריות:

• דירוג פוריות הבניינים על פי השוואת תחדישים במילונים
המילון החדש של אבן־שושן (תש"ל) משמש כבסיס להשוואה (פרט למילוני הסלנג של בן אמוץ ובן־יהודה שהושוו עם אבן־שושן [תשכ"ג]); בעמודות הבאות נמנו היקפיות שאינן מופיעות בו, או בכל עמודה קודמת.

א. פעלים אגנטיביים

1. פועלי גרימה (כולל פקטיביים)

פעלים בסוגריים מרובעים, שהם כאמור פעלים קיימים שקיבלו משמעות שונה או נוספת בסלנג, לא נכללו בחישוב הסכומים.¹¹

דירוג	א"ש	א"ש 83	באב"י	לסע"צ	ר"מ	סה"כ
פיעל	456	32	20	7	11	70
הפעיל	949	7	[5] 3	[2] 5	---	15
פעל	56	1	---	---	---	1
סה"כ פועלי גרימה						86

2. פעלים אגנטיביים כלליים (אם יש מקבל פעולה, הוא נפרד מן האגנט)

דירוג	א"ש	א"ש 83	באב"י	לסע"צ	ר"מ	סה"כ
פיעל	1,462	46	21	[3] 12	19	98
התפעל	148	1	[1] 11	4	---	16
הפעיל	154	---	10	---	---	10
סה"כ פעלים אגנטיביים כלליים						124

11. מקרא: א"ש = אבן־שושן (תש"ל/תשכ"ג); א"ש תשמ"ג (כרך המילואים); באב"י = בן־אמוץ ובן־יהודה (תשל"ב, תשמ"ב); לסע"צ = לקסיקון הסלנג העברי והצבאי (תשנ"ג); ר"מ = רב־מילים (תשנ"ז).

3. פעלים חוזרים שקיבלו משמעות אגנטיבית

דירוג	א"ש	א"ש 83	באב"י	לסע"צ	ר"מ	סה"כ
התפעל	---	---	5	---	---	5
נפעל	---	---	[2]	[2]	---	
סה"כ פעלים חוזרים וכו' < אגנטיביים						
						5

ב. דגש על מקבל הפעולה

1. מידה של אגנטיביות, אך האגנט אינו נפרד ממקבל הפעולה (פעלים חוזרים, הדרים)

דירוג	א"ש	א"ש 83	באב"י	לסע"צ	ר"מ	סה"כ
התפעל	228	---	10	6	---	16
נפעל	---	---	---	[1]		
סה"כ פעלים חוזרים והדרים						
						16

2. פעלים אינקואטיביים המשמשים לחלופין כפעלים אגנטיביים

דירוג	א"ש	א"ש 83	באב"י	לסע"צ	ר"מ	סה"כ
התפעל	---	---	8	---	---	8
סה"כ פעלים אינקואטיבים < אגנטיביים						
						8

3. פעלים שאינם אגנטיביים (בעיקר אינקואטיביים)

דירוג	א"ש	א"ש 83	באב"י	לסע"צ	ר"מ	סה"כ
התפעל	711	13	11	8	---	32
נפעל	547	---	1 [4]	[8]	---	1
פעל	276	---	1	---	---	1
סה"כ פעלים אינקואטיביים ודומיהם						
						34

4. פעלים סבילים

דירוג	א"ש	א"ש 83	באב"י	לסע"צ	ר"מ	סה"כ
פועל	1,595	47	---	---	5	52
הופעל	784	8	1	---	---	9
נפעל	480	2	---	---	---	2
התפועל	1	---	1	---	---	1
סה"כ פעלים סבילים						
						64

4. הדגמה של מדידת פוריות על ידי ספירת מילים יחידאיות בקורפוס

כאמור, הדרך השלישית למדידת פוריות מסתמכת על מספר המילים היחידאיות בקורפוס רב ממדים. הקורפוס שליקטנו בזמנו לספר *Measuring Productivity in Word Formation: The Case of Israeli Hebrew* גדול, שברובו לוקט ידנית (132,000 מילים). אפילו בקורפוס מוגבל מעין זה ניתן היה להבחין בקשר שבין מספר המילים היחידאיות ובין מידת הפוריות: דוֹשֵׁשׁ האגנטיבי בפיעל, הַסְתַּלֵּבֵת האינקואטיבי המשמש לחלופין כפועל אגנטיבי בהתפעל, וכדומה. אך בשל היקפו המצומצם של הקורפוס הזה עולה בהכרח שאלת מהימנותם של הממצאים – לעומת מה שנמצא בקורפוס הענק מן הטיימס הלונדוני, למשל, ולעומת הקורפוס הגדול יחסית העומד לרשותנו כיום, שממנו נשאב המידע שאִפשר חישוב מהימן של שכיחות, ובעיקר של היחס שבין שכיחות לפרויקטיביות. משום כך לא יפורטו כאן הנתונים מן הקורפוס המקורי, אלא אלה שנשלפו מקורפוס לשוני של ממש שלוקט בינתיים בעזרת טכנולוגיות מפותחות יותר, ברובו מן העיתונות: "הארץ", "מעריב" ו"ידיעות אחרונות", וחלקו הקטן מן הספרות היפה: דויד גרוסמן, "ספר הדקדוק הפנימי" (1991); מאיר שלו, "רומן רוסי" (1989); דורית פלג, "קולה של הגברת פאני" (1992); ומספר סיפורים קצרים של אהרן מגד, דוד שחר, דויד מונשיין, ואחרים. מסתבר שגם קורפוס כזה אינו גדול דיו כדי להבטיח שאפילו מילים נדירות יופיעו בו רק פעם אחת; לכן יובאו כאן רק מילים יחידאיות שעל פי הבדיקה המילונית ו/או על פי ידע כללי משתייכות למה שכונה לעיל הלקסיקון החדש, דהיינו תחדישים "צעירים" יחסית.

• דירוג פוריות של בניינים על פי קורפוס בן 5.3 מיליון מילים

א. פעלים אגנטיביים

1. פועלי גרימה (כולל פקטיביים)

דירוג	יחידאיות	דוגמאות
פיעל	8	אַשְׁפֵּר, הִנָּדַס (פועל גרימה בסלנג), מִסְגֵּר, מִסְטֵל, פְּרוֹוֹרֵד (forward >), שְׁדָּרַג, שְׁעָרַב (> סְעָרַב), תִּאָּגַד

2. פעלים אגנטיביים כלליים (אם יש מקבל פעולה, הוא נפרד מן האגנט)

דירוג	יחידאיות	דוגמאות
פיעל	14	דִּחְקַק, דִּבְּגָ (> debug), וְזָלַן (מרח וזלין), חִפֵּף, נִיטֵר (> monitor), סִנְקֵר (שיחק סנוקר), עִנִּטַּז, פִּינָן, פִּקֵּס (> פִּקֵּס), קִנְפֵּג (> configure), קָרִיִּין, רִנְטֵגֵן, שְׁנָרְקֵל (> שְׁנוֹרְקֵל), תִּגְמֵל הִבְרִיז, הִסְנִיף (> snuff)
התפעל	2	הִתְבַּלִּיין (> בִּלְוִי), הִתְחַפֵּף (> חִפֵּף)

ב. דגש על מקבל הפעולה

1. מידה של אגנטיביות, אך האגנט אינו נפרד ממקבל הפעולה (פעלים חוזרים, הדדיים)

דירוג	יחידאיות	דוגמאות
התפעל 3		הסתחבק (> סְחַבְק), התפַּפֵּר (משחק מילים בטור רכילות, מעריב, 2.7.2008, אורי פפר ויעל גולדמן מתחתנים + פלפל חריף), התפַּקֵּס (> פּוֹקֵס)

2. פעלים אינקואטיביים המשמשים לחלופין כפעלים אגנטיביים

דירוג	יחידאיות	דוגמאות
התפעל 1		התנחמד

3. פעלים שאינם אגנטיביים ואינם סבילים (בעיקר אינקואטיביים)

דירוג	יחידאיות	דוגמאות
התפעל 6		השתכנז, השתפן (פחד), התהפנט, התחרד (> חרדי), התכדרר, התמסחר

4. פעלים סבילים

דירוג	יחידאיות	דוגמאות
פועל 2		שופצר, תומחר

נמצאה רק דוגמה מובהקת אחת של תחדיש טבעי-לשעתי שאינו חוזר שוב (כמו ההיקרות של headmistressly בבדיקה של קורפוס גדול בטיימס הלונדוני שהובאה למעלה): התפַּפֵּר. ייתכן שגם וַזֵּלֶן היא חד-פעמית, אבל ניתן יהיה לבדוק זאת רק בקורפוס מקיף יותר. בכל מקרה, שכיחותן הנמוכה מאוד של 38 ההיקריות היחידאיות החדשות יחסית המופיעות בקורפוס שלנו מעידה על כך שעדיין לא נתאבנו או נתקבעו, ומכך אנו למדים שהן משקפות תבניות שהן פוריות היום. כפי שמצאנו במבדקי פוריות ובהשוואת מילונים, בניין פיעל מועדף בבחירת פעלים אגנטיביים, פעלים סבילים מעדיפים מימוש בבניין פועל, ובררת המחדל לפעלים אחרים שאינם אגנטיביים היא התפעל.

5. היחס בין פוריות הבניינים לשכיחותם

כאמור, מידת הסבירות שצורה מסוימת תמומש בתבנית פורייה עומדת ביחס הפוך למידת שכיחותה: תהליכים מורפולוגיים סדירים פועלים בקלות על בסיסים שבשל

נדירותם היחסית עדיין לא נתקבעו, בעוד שצורות שכיחות נלמדות כפי שהן עקב שכיחותן, ושומרות על מבנן המקורי גם אם אינו מבנה סדיר. אך אין בכך כדי להוכיח שהיחס בין שכיחות לפוריות הוא מעצם טבעו יחס הפוך. למעלה הראינו שניתן להצביע על קשר הפוך בין שכיחותה של מילה ספציפית למידת הפוריות של תהליך מורפולוגי והסבירות שיפעל על אותה מילה, אך אין להשליך מכך אוטומטית על שכיחותה של התבנית עצמה. השאלה הנשאלת היא: האם התבנית הפורה ביותר היא גם בעלת השכיחות הגבוהה ביותר?

כאשר אנו מדברים על שכיחות, אנו מתכוונים לשכיחות מוחלטת, ללא תלות בקטגוריה סמנטית כלשהי. כדי שלא לערב מין בשאינו מינו כשאנו בודקים קורלציה בין שכיחות לפוריות, עלינו לדבר באופן דומה במונחים של פוריות מוחלטת, גלובלית, ללא תלות בקטגוריה סמנטית. משום כך אין ביכולתנו להסתמך בהקשר זה על מבדקי פוריות במידת היחס בין שכיחות לפוריות; המסגרת המסופקת לנבדקים במבחנים כאלה היא תמיד תלויה בקטגוריה סמנטית. לכן, אם ברצוננו לבדוק פוריות מוחלטת ללא התחשבות בקטגוריה סמנטית, אין לנו בררה אלא להסתפק בשתי השיטות האחרות, השוואת מילונים וספירת מילים יחידאיות בקורפוס. בשני המקרים נשתמש בנתונים שעליהם דווח למעלה, והקורפוס הנוכחי, בן כ-5.3 מיליון מילים, ששימש אותנו בעדכון הבדיקה על פי מילים יחידאיות, ישמש אותנו גם בבדיקת שכיחותם של הבניינים.

קורפוס בהיקף כזה אפשר לנו סוף סוף לערוך רשימת שכיחות מעודכנת. רשימת השכיחות של אליעזר ריגר (תרצ"ה), שפורסמה לפני למעלה משמונים שנה, הרשימה היחידה שעמדה לרשותם של חוקרים במשך שנים רבות, היא מיושנת, ולא ניתן להשתמש בה למחקר עדכני על אודות העברית הישראלית בימינו. הקורפוס הגדול שלוקט רחוק מלהיות מושלם: אין הוא מספק מדגם מייצג של העברית כולה, וכן אינו מתויג עדיין.¹² קל להוציא ממנו רשימת שכיחות של תַּמְנִיּוֹת (tokens) ספציפיות, שאינן מבחינות בין בסיס לצורה בנטייה, בין מילים הומונימיות שמשמעותן שונה, וכדומה, אך קשה יותר לשלוף רשימת שכיחות של תבניות פעלים בשל היעדר תגים. למרות זאת, עיבוד ידני-למחצה של הפעלים שנשלפו אפשר לנו להגיע לרשימת שכיחות מהימנה למדי של תבניות פעלים, ומכאן, כמובן, קצרה הדרך לרשימת שכיחות של שבעת הבניינים.

12. בקורפוס מתויג כל מילה מסומנת בתגים המזהים את חלק הדיבר שלה, את הבסיס או הגזע של הערך המילוני שאליו היא משתייכת, את המין והמספר, וכדומה. התיוג מבוצע באמצעות אלגוריתמים מתוחכמים, ולאחר מכן נבדק כל טקסט באופן ידני, כדי לתקן שגיאות מחויבות המציאות. התהליך אינו פשוט, ודורש השקעה רבה של משאבים.

5.1 שכיחות פעלים בקורפוס גדול, והיחס בין פוריות הבניינים לשכיחותם הקורפוס מכיל 321,814 תמניות של צורות פועליות, כולל שם הפועל, אך לא צורות בינוני המשמשות כשמות או כתארים. כשנבדקה שכיחותן היחסית של צורות פועליות, נמצא כי אין קורלציה בין היררכיית השכיחות של הבניינים להיררכיית הפוריות שלהם, או ליתר דיוק, הקורלציה היא כמעט הפוכה.

שכיחות בקורפוס גדול			פוריות		
			תוספות/תחדישים במילונים		
			יחידאיות בקורפוס לא גדול		
בניין	תמניות	%	בניין	תמניות	%
פִּעֵל	174,969	54.4	פיעל	22	58
הפעיל	58,688	18.2	התפעל	12	32
פיעל	43,684	13.6	הפעיל	2	5
נפעל	29,135	9.1	פועל	2	5
התפעל	10,724	3.3			
פועל	3,289	1			
הופעל	1,325	0.4			

הממצא המעניין ביותר הוא שהפוריות הגדולה של פיעל והתפעל אינה מתבטאת בנתוני תפוצה – כפי שהראה כבר סיוון בבדיקה ראשונית של צורות עיתונאיות.¹³ בניין פִּעֵל, שפוריותו מוגבלת מאוד, הוא עדיין הבניין השכיח ביותר (54.4% מכלל התמניות).

מן הידועות היא שפִּעֵל אינו פורה היום בשל מספר סיבות:

א. מרבית ה"משבצות" במטריצת השורש/בניין בעמודת פִּעֵל כבר תפוסות.
 ב. תבניתו המורפר-פונולוגית אינה מאפשרת שיבוץ של מספיק עיצורים שיכללו את הבסיס לגזירה, בעיקר משום שגזעו דו־חברי רק בח ל ק מן הנטייה (למשל, לא ניתן להגות רצף כמו *יִטְרָפּוּד אם היינו רוצים לגזור פועל מטְרָפּוּד שימומש בבניין פִּעֵל).

ג. היעדר תחילית והיעדר אפיון סמנטי ברור אינם מספקים תנאים נוחים לזיהוי משמעותו של התחדיש מתוך עצם המבנה, בניגוד לבניינים האחרים, שבהם התחילית, או עצם ההשתייכות לבניין, מרמזים על ניתוחים מורפר-סמנטיים אפשריים.¹⁴
 ד. הגזרות המרובות בבניין פִּעֵל מעלות את מידת עמימותו לעומת הבניינים האחרים. לכן מפתיע שתפוצתו של פִּעֵל עולה משמעותית על זו של פיעל הפורה כל כך,

13. סיוון, תשכ"ד.

14. ראה גם שם.

שמרבית המגבלות הנ"ל אינן חלות עליו. אפילו הפעיל שכיח מפיעל. נכון אמנם שהפועל השכיח ביותר בבניין פֻעַל, היה (22,874 תמניות), משמש לעתים קרובות כאוגד, והפועל יכול (מס' 3 ברשימה, 8,287 תמניות) הוא מודלי, אבל גם אם נחסר את כל תמניותיהם, 31,171, ונקבל 143,798, עדיין ימנה פֻעַל 44.7% מכלל התמניות. שכיחותו הנמוכה של התפעל מפתיעה גם היא; קשה להאמין שהוא נפוץ אפילו פחות מנפעל (ייתכן שהקורפוס העיתונאי גורם לכך? נפעל שכיח למדיי בעיתונות). כאשר ממיינים את הפעלים על פי שכיחות שאינה תלויה בבניין, כל אחת מעשרים העמדות הראשונות היא בפֻעַל, פרט לעמדה 5 (הפעיל – הגיע), עמדה 10 (פיעל – קיבל) ועמדה 11 (נפעל – נראה), וכמוצג להלן (לצד הפועל מצוין מספר תמניותיו):

2,352	25. עבד	3,826	13. יצא	22,874	1. היה
2,335	26. המשיך	3,387	14. עלה	15,116	2. אמר
2,335	27. הצליח	3,279	15. עמד	8,287	3. יכול
2,314	28. מצא	2,867	16. חשב	7,554	4. עשה
2,306	29. (מ)דובר	2,802	17. הלך	6,426	5. הגיע
2,264	30. כתב	2,681	18. נתן	5,882	6. בא
2,185	31. קרה	2,612	19. הפך	5,654	7. ראה
2,112	32. הופיע	2,565	20. חזר	5,415	8. ידע
2,095	33. קרא	2,539	21. הבין	4,925	9. רצה
2,069	34. ביקש	2,523	22. ניסה	4,908	10. קיבל
2,050	35. נמצא	2,477	23. דיבר	4,571	11. נראה
2,009	36. הביא	2,406	24. התחיל	4,170	12. עבר

במחקרים קודמים העלינו את הטענה כי בתהליך החידוש מסתמך המחדש היצירתי על תכונות מורפו-סמנטיות המתבלטות מאליהן מתוך הלקסיקון החדש, המורכב מתחדישים שנוצרו לאחרונה. מדוע אפוא אין הלקסיקון החדש גורם לעלייה בתפוצת התמניות של הבניין הפורה ביותר?

5.2 הסברים להיעדר קורלציה בין פוריות הבניינים לשכיחות תפוצתם

להיעדר הקורלציה בין פוריות הבניינים לשכיחות תפוצתם ניתן לספק מספר הסברים: (א) היקפו המצומצם של הלקסיקון החדש; (ב) הרכוזותם של מרבית התחדישים במשלב הגבוה מזה, או בסלנג ייחודי מזה; (ג) היותה של מערכת הפועל מערכת סגורה יחסית, שאינה מקבלת שאילות ותחדישים בקלות שבה עושה זאת מערכת השם.

5.2.1 היקפו המצומצם של הלקסיקון החדש

ראשית, יש לזכור, שהלקסיקון החדש מהווה רק חלק קטן מן הלקסיקון בכללותו.

אם ניקח את כל תחדישי הפעלים שלוקטו מתוך השוואת מילונים, ונשווה אותם עם מספר הפעלים בלקסיקון בכללותו (כפי שהדבר מתבטא בספירת פעלים במילון החדש של אבן-שושן [תש"ל], ונוסיף את מספר הפעלים שחודשו עד 1997, תאריך פרסומו של המילון האחרון שנבדק, רב-מילים), מתקבלת התמונה הבאה:

בניין	תבניות באבן-שושן	תחדישים עד 1997	% מכלל התחדישים	סה"כ תבניות	% תבניות בלקסיקון הפועל בכללותו (מתוך 9,954)	% תחדישים בתוך הבניין מכלל התבניות שבו
פיעל	1,993	168	50	2,161	21.71	7.78
התפעל	1,087	77	23	1,164	11.69	6.62
פועל	1,595	52	15	1,647	16.55	3.16
הפעיל	1,180	25	7.4	1,205	12.11	2.07
הופעל	784	9	3	793	7.97	1.13
נפעל	1,165	3	1	1,168	11.73	0.03
פעל	1,814	2	0.6	1,816	18.24	0.11
סה"כ	9,618	336		9,954		

336 תחדישי הפעלים מהווים רק 3.4% מלקסיקון הפועל בכללותו (9,954 תבניות). היקפו המצומצם של הלקסיקון החדש מהווה כשלעצמו הסבר לכך שהשפעת התחדישים אינה מורגשת דייה. בכל זאת, אפשר לטעון שניתן היה לצפות שלמרות היקפו המצומצם של הלקסיקון החדש, תשתקף השפעתו האיכותית גם בשכיחות רבה יותר בשימוש: כאשר תבניות פיעל מהוות 22% מן הלקסיקון הפועלי בכללותו (2,161/9,954), ותחדישי פיעל מהווים 7.8% מכלל תבניות פיעל בלקסיקון (2,161/9,954), ניתן היה לצפות בקורפוס ליותר מ-13.4% של תבניות בפיעל בהשוואה לבניינים אחרים שבהם השיעורים נמוכים יותר, במיוחד בהשוואה עם פֶּעַל, שמספר תבניותיו בלקסיקון דומה, ואפילו קטן יותר ב-345 תבניות.

5.2.2 תפוצתם של התחדישים במשלבים השונים

התשובה לכך היא פשוטה: כאשר מחדשים, מנסים לספק בדרך כלל צורך ספציפי ממוקד, ולא דווקא צרכים יום-יומיים שכיחים. הנסיבות הבסיסיות השכיחות "מכוסות" כבר על ידי פעלים קיימים. כמו כן, תחדישים רבים, בעיקר תחדישי האקדמיה, לא רק מיועדים לצרכים ספציפיים שהשימוש בהם מוגבל, אלא גם משתייכים למשלב גבוה למדי, ולכן אינם שגורים עדיין אפילו בכתיבתם של מרבית העיתונאים והכתבים. ניקח למשל את תחדישי הפעלים שבמילון רב-מילים.¹⁵

• תחדישי פיעל במילון רב-מילים (כולם אגנטיביים)

צורה	מקור	מובן	צורה	מקור	מובן
אַבְזָר	אבזר	צייד באבזורים	דְּגָמָן	דוגמן	שימש כדוגמן
בִּיגָר	מבוגר	עשה למבוגר	זָרַג	זרג	השפיל, הכניע, הרס
דְּבָרָר	דיבר	שימש כדובר	חָרַצַן	חרצן	הוציא את החרצן
דִּימָת	דמות	קיבל תמונה בהדמיה	יַחְצָן	יחצן	סיפק שירותי יחסי
חִיוּט	חוט	חיבר בחוטים			ציבור
טִיטָר	טיטור	ביצע טיטור (כימיה)	מִקָּף	מקף	סמן במקף בין מילים
כִּימָת	כמות	מדד, שקל כמות	סוֹרָג	סורג	התקין סורגים
נִיכָס	נכס	עשה לשלו	פֶּרְמָט	format	ערך formatting
עֲצָב	עצב	סיפק סיבי עצב	רִייר	ריר	הזיל ריר מפיו
פֶּרְשָׁן	פרשנות	עסק בפרשנות	שְׁחַפֵּר	ש + חיבר	בנה משפט חדש על ידי שינוי תחבירי
שְׁדָרָג	ש + דרג	upgraded	תֶּאגֵּד	תאגיד	הפך מוסד לתאגיד
שִׁלְטָט	שִׁלְטָה	דילג בין ערוצים	תִּכְתֵּב	כתב	העלה טקסט מוקלט על הכתב
תִּגְמָל	תגמול	העניק תגמול			
תִּמְחֵר	תמחיר	קבע מחיר	תִּסְדֵּר	ת + סדר	פָּרְמָט
תִּיסָף	תוספת	ייסף (מטבע)	תִּקַּל	תקלה	הכשיל (יריב, בעיקר בספורט)
אַשְׁפָּר	אשפרה	גמר עיבוד אריג			
דִּיבָג	bug	debug			

• תחדישי פועל במילון רב-מילים (כולם סבילים)

צורה	מקור	מובן	צורה	מקור	מובן
חִוְרָצַן	חרצן	הוציאו את חרצנו	כּוּמַת	כמות	נמדדה כמותו
מוֹקֵד	מוקד	מיקדו אותו	נּוּדַב		נידבו אותו
נִייד	נייד	עשו אותו נייד	תּוּסַף	תוספת	מקביל מדובר של יוסף

מן הדוגמאות לעיל, רק שְׁדָרָג שכיח ממש בלשון יום-יום, והפעלים מוקד, כימָת-כומת, נודב, תִּגְמָל ופֶּרְמָט מוכרים למדי. כל שאר הפעלים שייכים למשלב הגבוה, ומשמשים לצרכים ממוקדים ספציפיים. לעומת זאת, רשימת הפעלים השכיחים ביותר שפורטה למעלה, שרובם ממומשים בפֶּעַל, כוללת פעלים בסיסיים המשמשים לצרכים שכיחים של יום-יום; פעלים אלה יוסיפו להיות שיעור גבוה מכלל הפעלים שבתפוצה, ולעומתם, תחדישים לצרכים מיוחדים יוסיפו להיות בטלים בשישים גם בעתיד. מכיוון שפעלים אלה ממומשים בדרך כלל בפֶּעַל, הם יוסיפו להכריע את הכף "לטובת" פֶּעַל בשל תפוצתם העצומה גם לאחר שיווצרו פעלים חדשים בפיעל.

המצב שונה במקצת כאשר מדובר בתחדישי פעלים מתחום הסלנג, השייכים למשלב המדובר.

- דוגמאות לפעלים חדשים בלקסיקון הסלנג העברי והצבאי (1993) שאינם ב"מילון עולמי לעברית מדוברת" (1972) וב"מילון אחול מניוקי לעברית מדוברת" (1982) א. פעלים אגנטיביים
- 1. פועלי גרימה

תבנית	צורה
פיעל	חַרְבֵּשׁ, חֲרַמְזַן, סְמַרְקָק, פִּידַח, פִּצְפִּץ, קֶרְנֵן, שְׁפָצַר
הפעיל	[הֶגְנִיב], [הֶלְחִיץ], [הֶרִיץ], [הֶשְׁבִּיז], [הֶשְׁפִּיב], [הֶשְׁפִּיט], [הֶתְקִיל]

- 2. פעלים אגנטיביים כלליים (אם יש מקבל פעולה, הוא נפרד מן האגנט)

תבנית	צורה
פיעל	דִּיגָה, חִיפָה, מִלְצָר, נִיוּנַח, נִיָּלָן, [נִיקָר], נִשְׁנֵשׁ, פִּילָק, פִּלְפֵן, [פִּמְפֵם], פִּקְנֵק, פִּקְסֵס, צִיָּפֵר, שִׁיפֵד, [שִׁרְבֵט]
התפעל	הִשְׁתַּנָּקַר, הִתְבַּכֵּיז, הִתְחַרַּע, הִתְקַצָּקַץ

- 3. פעלים חוזרים וכו' שקיבלו משמעות אגנטיבית

תבנית	צורה
נפעל	[נִנְעַל], [נִסְחַף]

ב. דגש על מקבל הפעולה

- 1. מידה של אגנטיביות, אך האגנט אינו נפרד ממקבל הפעולה (פעלים חוזרים, הדדיים)

תבנית	צורה
התפעל	הִתְחַרְבֵּק, הִתְחַרְדֵּן, הִתְפַּסֵּחַ, הִתְעַלֵּק, הִתְפַּסֵּס, הִתְקַרְצָץ
נפעל	[נִזְרַק]

- 2. פעלים שאינם אגנטיביים (בעיקר פעלים אינקואטיביים)

תבנית	צורה
התפעל	הִתְבַּרְבֵּר, הִתְחַרְבֵּשׁ, הִתְפַּלֵּק, הִתְעַפֵּץ (היות מנומנם), הִתְקוּוּץ, הִתְקוּוּצָץ
נפעל	[נִשְׁרַף], [נִדְלַק], [נִכְנַס], [נִלְחַץ], [נִמְרַח], [נִשְׁפָּח], [נִתְקַל], [נִתְקַע]

בכל זאת, השימוש במרבית הפעלים הללו מוגבל עדיין למשלב הסלנג הייחודי שעדיין לא היה לנחלת הכלל – פרט לפקסס ומלצר שנתקבלו במשלב המדובר הכללי. דהיינו, מרבית התחדישים עדיין אינם בשימוש כללי נרחב, ומשום כך גם הם, כמו החידושים במשלב הגבוה, אינם מופיעים לעתים קרובות בלשון העיתונות.

5.2.3 מערכת הפועל כמערכת סגורה

הסבר נוסף לכך שבניין פֻעַל מוסיף להיות שכיח מבניין פיעל הפורה ממנו נוגע להבחנה בין פעלים לשמות עצם. כבר הראינו כי מערכת השם פתוחה לחלוטין וקולטת בנקל ערכים שאולים כמעט ללא מגבלות.¹⁶ יתר על כן, קיימים במערכת זו מאות משקלים ילידיים ותבניות תצורה קוויות מרובות, המאפשרים תחדישים רבים ומגוונים ללא שום קושי. לעומת זאת, מערכת הפועל היא מערכת סגורה יחסית, שאינה מאפשרת היקלטות קלה ומהירה של צורות חדשות. הקצב האטי יחסית של חידושי פעלים מגביל את צמיחתן של תבניות פועליות, גם הפוריות שביניהן.

5.3 שאלות קשורות

שאלה מעניינת היא, באיזו מידה מגדיל מובן חדש שהוקנה למילה קיימת את תפוצתה. שוב, נראה שהדבר תלוי במידת השימוש בה מעבר לתחומי הסלנג. ראוי לציין גם כי התרחבות השימוש במילים חדשות, כאשר היא קיימת, מונעת לעתים קרובות על ידי השפעות אנלוגיות מקומיות. למשל, שימוש מתרחב בנפעל בהשפעת שימושים חדשים בפעול: אם גִּנְבּוּ מקבל משמעות חדשה, יתרחב השימוש גם לִגְנֹב הקשור בו.

שאלה אחרת נוגעת לציפיות לעתיד. הזמן שחלף מאז התחדשות השימוש בעברית כשפה מדוברת הוא קצר למדי. אף על פי שהצורך בפעלים חדשים עשוי להישאר מוגבל – יחסית לגודלו של לקסיקון הפועל בכללותו – ייתכן שבעוד מאה או מאתיים שנה יצליח פיעל להגיע למעמד של הבניין השכיח ביותר. ניתן לומר שלממצאינו יש השלכות גם להוראת העברית כשפה זרה: באופן טבעי נוטים המורים להתרכז בהוראת צורות פועליות כפֻעַל לפני בניינים אחרים, ונראה שיש סיבה טובה לכך. מובן שאין לדחות הצגתן של צורות שכיחות בבניינים אחרים, אך בכל זאת ראוי להקדיש תשומת לב מיוחדת להוראת בניין פֻעַל בשלבים הראשונים של ההוראה – לא רק משום שצורות פֻעַל בסיסיות ושימושיות ביותר, אלא גם מכיוון שבראשית הלמידה, ספק אם יפיקו התלמידים תועלת של ממש מן הידיעה שבניין פיעל הוא הבניין הפורה ביותר. עדיף שירכשו את הפעלים הבסיסיים כיחידות אטומיות, ולא ישתעשעו בתצורת פעלים כיד הפרודוקטיביות הטובה עליהם.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- R. Harald Baayen and A. Renouf, "Chronicle the = 1996, באיין ורנוף, "Chronicling the Times: Productive Lexical Innovations in an English Newspaper", *Language* 72 (1996), pp. 69–96
- S. Bolozy, "Word Formation Strategies in the Hebrew = 1978, בולוצקי, "Word Formation Strategies in the Hebrew Verb System: Denominative Verbs", *Afroasiatic Linguistics (Monograph Journals of the Near East)* 5 (1978), pp. 111–136
- S. Bolozy, "Semantic Productivity and Word Frequency = 1986, בולוצקי, "Semantic Productivity and Word Frequency in Modern Hebrew Verb Formation", *Hebrew Studies* 27 (1986), pp. 38–46
- S. Bolozy, *Measuring Productivity in Word Formation: = 1999, בולוצקי, The Case of Israeli Hebrew*, Leiden 1999
- בולוצקי, תשס"א = ש' בולוצקי, "עוד על השוואת מילונים כמדד פוריות בתצורת מילים בעברית ישראלית", *העברית ואחיותיה א (תשס"א)*, עמ' 68–55
- בלאו, תשל"ב = י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב
- O. Bat-El, "Stem Modification and Cluster Transfer in = 1994, בת-אל, "Stem Modification and Cluster Transfer in Modern Hebrew", *Natural Language and Linguistic Theory* 12 (1994), pp. 571–596
- המילון החדש תש"ל = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תש"ל
- לקסיקון הסלנג העברי והצבאי = ע' אחיאסף ואחרים, לקסיקון הסלנג העברי והצבאי, תל-אביב תשנ"ג
- מילון אחול מניוקי = ד' בן-אמוץ ונ' בן-יהודה, מילון אחול מניוקי לעברית מדוברת, תל-אביב תשמ"ב
- מילון חדש, תשכ"ג = א' אבן-שושן, מילון חדש, ירושלים תשכ"ג
- מילון עולמי = ד' בן-אמוץ ונ' בן-יהודה, מילון עולמי לעברית מדוברת, ירושלים תשל"ב
- ניר, תשנ"ג = ר' ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, תל-אביב תשנ"ג
- סיוון, תשכ"ד = ר' סיוון, צורות ומגמות בחידושי הלשון העברית בתקופת תחייתה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ד
- רב-מילים = י' שויקה (ראש המערכת), רב-מילים: המילון השלם לעברית החדשה, תל-אביב תשנ"ז
- ריגר, תרצ"ה = א' ריגר, אוצר מילות היסוד של הלשון העברית השימושית, ירושלים תרצ"ה

- O. (Rodrigue) Schwarzwald, "Frequency Factors as = 1981, שורצולד, O. (Rodrigue) Schwarzwald, "Frequency Factors as Determinants in the *binyanim* Meanings", *Hebrew Studies* 22 (1981), pp. 131–137
- שלזינגר, תשס"ב = י' שלזינגר, "התרחבות מילונית קבועה ותחדישים לשעתם בעברית בת ימינו", בלשנות עברית 50–51 (תשס"ב), עמ' 135–150

"ראה", "שמע" ו"הרגיש": מתפיסה חושית לתפיסה שכלית **עיון תחבירי-סמנטי בעברית בת זמננו**

1. מבוא

הקשר שבין התפיסה החושית לתפיסה הקוגניטיבית-השכלית זכה להתייחסות לא מעטה בספרות המחקר הבלשנית. נטייתם של הדוברים למפות עולמות מופשטים, כמו עולם ההכרה והרגש, באמצעות עולמות מוחשיים ונגישים, היוותה ומהווה מושא למחקרים רבים בתחום הסמנטיקה הקוגניטיבית.¹ ביותר עסק המחקר בדומיננטיות של התפיסה החזותית בהיררכיית החושים ובזיקה המטפורית שבין הראייה החושית לעולם האינטלקט והידע.² הראייה, כפי שהעמידו רבים, קשורה קשר הדוק באינטלקט ובידע, משום שהיא המקור העיקרי והמהימן ביותר שלנו לאינפורמציה אובייקטיבית על העולם. ואמנם, בשימוש מטפורי נוהג הפועל ראה כפועל מנטלי לכל דבר. הווה אומר: במקרים רבים אין שיעורו של 'ראיתי ש-' כי אם 'הבנתי ש-', 'הסקתי ש-'. הוא הדין בפועלי החושים האחרים (שמע, הרגיש, הריח ודומיהם); גם בהם אנו מוצאים תוויות מטפוריות אל תחומי ההבנה וההיקש. ואולם בשונה מן הפועל ראה, שברבים משימושו ניכר כי מעבר המשמעות מן התחום

* תודתי לד"ר אסתר בורוכובסקי על הערותיה החשובות לגרסה מוקדמת של מאמר זה. כן נתונה תודתי לקוראים המעריכים של המאמר על הערותיהם המועילות. נוסח מתומצת של המאמר הוצג בכינוס ה-34 של איל"ש שהתקיים באוניברסיטה הפתוחה בכ"ה בתשרי תשס"ח (7 באוקטובר 2007).

1. בידוע מיוסדת הסמנטיקה הקוגניטיבית על ההנחה כי המשמעות נגזרת בתהליך של המשגת הניסיון האנושי. ראה לייקוף וג'ונסון, 1980; הנ"ל, 1999; לאנאקר, 1987; סוויטסר, 1990; סוברן, תשנ"ב; הנ"ל, תש"ס; ואחרים. בתהליך סמנטי-קוגניטיבי זה תופסת המטפורה מקום מרכזי במה שהיא מציגה מיפוי של מרכיבים מתחומים מוחשיים ונגישים אל תחומים מופשטים שהגישה הישירה אליהם קשה יותר. למשל מיפוי עולם הרגש באמצעות שדה הנוזלים: נסחף בהתלהבות, שוקע בהזיות, ועוד (סוברן, תשנ"ב); המשגת המחשבה באמצעות תנועה פיזית: "My mind wandered for a moment"; "How did you reach that conclusion?" (לייקוף וג'ונסון, 1999); ועוד.

2. "Knowing is Seeing" (לייקוף וג'ונסון, שם). וראה גם ויברג, 1984; שילדקרוט, 1989; סוויטסר, 1990; להרר, 1990; ברן, 1999; הנ"ל, 2001; ואחרים. ובעברית: אלשיך, תשנ"ה; רובינשטיין, תשנ"ו; לבנת, תשס"א; סיידון, תשס"ג; ועוד.

הפיזי אל התחום השכלי הושלם במלואו, בפועלי החושים האחרים המצותק הסמנטי לא הושלם, ועל כן בשימושם בשפה ניתן לחוש עוד כמתח מטפורי מסוים ובזיקה למשמעות המקורית.

מאמר זה עיקרו עיון במעבר הסמנטי מן החוש אל ההבנה והשכל בשלושה פועלי חושים מן השפה החיה: ראה, שמע והרגיש. פעלים אלו מייצגים את שלושת השלבים הראשונים בהיררכיית החושים: ראייה < שמיעה < מגע/מישוש.³ נוסף על כך הם הרווחים ביותר בשדה התפיסה החושית ובעלי קשת המשמעויות המנטליות הרחבה ביותר. מטעמים אלו הם נבחרו לעמוד במוקד הדיון.⁴ המאמר יעמיד על מגוון המשמעויות המנטליות המסומנות בפעלים הללו ועל גילוייהן התחביריים, ובה בשעה יתחקר אחר שכיחות המעברים המטפוריים וסידורם. משמעויות השכליות של כל פועל יוצגו בהתאם לשכיחותן בקורפוס הנבדק: מהמשמעות השגורה ביותר ועד למשמעות המצויה מעט.⁵

2. התוכן הפרופוזיציוני שביסוד פועלי התפיסה המנטלית

פועלי התפיסה המנטלית מסמנים את הרעיון של שליטה על מידע, בעלות עליו. בשעה שפלוני חושב ש-, מסיק ש-, מבין ש- או יודע ש-, הוא מחזיק במוחו,

3. דגם היררכי זה שונה במעט מן הדגם ההיררכי המסורתי: בהיררכייה המסורתית ערוכים חמשת החושים בהתאם לגובה מיקומו של איבר החישה: עיניים, אוזניים, אף, לשון, עור. על כן חוש הריח הוא העומד באמצע הסקלה: ראייה < שמיעה < ריח < טעם < מגע/מישוש. מאחר שהעור, איבר החישה החמישי, מקיף ועוטף את הגוף כולו, יש המעמידים אותו באמצע הסקלה ומציעים בתוך כך את המדרג הבא: ראייה < שמיעה < מגע/מישוש < ריח < טעם. ראה למשל ויברג, 1984; להרר, 1990. הדגם ההיררכי הזה נקט כאן.

4. ויברג (שם) ולהרר (שם) מציבים אף הם את שלושת הפעלים הללו – feel < hear < see – כפעלים פרוטופיסיים-מייצגים. שילדקרוט (1989) מציגה היררכייה דומה בפועלי החושים בצרפתית – voir < entendre < sentir – ומציעה תבחין נוסף, המרחק: ככל שהחוש ממוקם נמוך יותר בהיררכייה, כן הוא מצריך קרבה פיזית גדולה יותר בין התופס למהות הנתפסת: לראות אפשר גם ממרחק, כדי לשמוע לעומת זאת יש להתקרב, וכדי לחוש צריך לגעת.

5. החומר הלשוני נשאב ברובו משלוש יצירות ספרותיות בנות הזמן הזה, המחקות את רובד הלשון הדיבורי: "שירת הסירנה" ו"שתי שלגיות" מאת ערית לינור ו"חוכמת הבייגלה" מאת אילן הייטנר. מדי פעם בפעם אף נעשה שימוש בתבניות לשון ספונטניות אשר עלו מן השפה הדבורה. בצד הדוגמאות הללו מובא הציון: "מן השפה החיה". בין השאר נעזרנו במנוע החיפוש Google לשם המחשת שימושים כאלה או אחרים של פועלי החושים במדיום האינטרנטי. יצוין כי הדוגמאות שלוקטו מהאינטרנט וכן הדוגמאות הספונטניות שנקרו לנו במהלך עיסוקנו בחומר, לא נכללו בבדיקה הסטטיסטית שתוצאותיה מובאות בטבלת השכיחות ב-85 להלן. ייאמר עוד כי מפאת קוצר היריעה לא נכללו במחקר זה מבניהם הסבילים של פועלי החושים, וכן המבנה "זה מרגיש [לי] + שם תואר" המקביל סמנטית לדגמי סביל כגון "זה נראה/נשמע [לי] + שם תואר". אין לראות אפוא במסקנות המוצגות כאן משום תמונה סופית.

בתודעתו, תוכן כלשהו. הוא מעין הבעלים על התוכן שבמחשבתו. התוכן נתון בבעלותו המושאלת, בבעלותו המופשטת. גישה זו, הרואה בתפיסה המנטלית סוג של בעלות, נפוצה ורווחת בקרב בלשנים רבים,⁶ ודומה שגם בספרות הפילוסופית ניתן למצוא לה הדים.⁷

התוכן הפרופוזיציוני שביסוד פועלי התפיסה הוא אפוא תוכן של בעלות; בבסיסם של פועלי התפיסה המנטלית עומדת פרופוזיציה סמנטית של בעלות. ככלל קשורה פרופוזיציה סמנטית זו בשני ארגומנטים, שני משתתפים סמנטיים: "המקבל" (dative), שהוא הארגומנט המתייחס לבעלים; ו"המושפע" (object), שהוא הארגומנט המתייחס לדבר הנמצא ברשות הבעלים. בפועלי תפיסה, המקבל הוא האדם (להלן הוא יכונה "התופס"),⁸ והמושפע הוא התוכן הנתפס על ידיו, כלומר התוכן שבמוחו, בתודעתו. כידוע, גילוי של תוכן בתחביר השטח הוא במשפט מושאי. ואכן המסגרת התחבירית הצפויה לפועלי התפיסה המנטלית היא מסגרת תחבירית דו־מקומית שבה התופס מתממש כנושא, והתוכן כפסוקית מושא. כך במשפטים הבאים:

דוד חשב שיעל משקרת.

דוד ידע שיעל משקרת.

דוד הבין שיעל משקרת.

ובפועלי החושים:

דוד ראה שיעל משקרת.

דוד הרגיש שיעל משקרת.

6. יקנרופ (1990, עמ' 7) ממשיך את התפיסה המנטלית (תפיסת רעיון) לתפיסה פיזית (תפיסת עצם): "grasping a concept evokes comparison to grasping a physical object, except that one does it with one's mind instead of one's hand". דברים ברוח זו מובאים אצל סוריטסר (1990, עמ' 28): "grasp a concept", "catch onto an idea", וכן אצל לייקוף וג'ונסון (1999, עמ' 238–240): "Ideas are things perceived; to understand an idea is to grasp it, to get it, to have it firmly in mind". המחקר העברי מכיר אף הוא גישה זו. רובינשטיין (תשנ"ו) מייחס לפועל ראה פרופוזיציה סמנטית דטיבית, וכמוהו גם צדקה (1978, עמ' 70, 323) ביחס לקבוצת הפעלים המנטליים כולה. בורוכובסקי (תשס"א, עמ' 32) תופסת גם היא את ההימצאות של תוכן כלשהו בתודעת האדם כסוג של בעלות, ובכלל זה אף תוכן של מצב רגשי: "כאילו האדם הוא הבעלים והרגש נמצא בבעלותו".
7. רייל (1949, עמ' 302–303), למשל, מדבר על השינוי שחל באדם כאשר הוא מגיע למצב של בעלות על אמת כלשהי. סיבלי (1955, עמ' 474) מציע לכנות את ראה פועל שייכות או בעלות; כביכול התמונה, ההתרחשות הנתפסת, נתונה בבעלותו של הרואה, שייכת לו.
8. במחקר הבלשני לדורותיו זכה התופס (perceiver) לתוויות שונות, ביניהן: "המתנסה" (experiencer; פילמור, 1971; ברון, 1999); "המעבד" (processer; האלידי, 1970); ובמחקר העברי גם "המעריך"; רובינשטיין, תשל"ו; לבנת, תשס"א).

כל אחד מן הפעלים הללו מציין כי התוכן, יעל משקרת, נתון בבעלותו המופשטת, כלומר במוחו, בראשו, בתודעתו של התופס, דוד. אין ספק כי הפעלים נבדלים זה מזה במשמעותם הספציפית.⁹ למשל, במשפט דוד הבין שיעל משקרת מסמן פועל התפיסה כניסה למצב של בעלות מופשטת: לאחר שהתופס ביצע במוחו פעולות היקש שונות (גזירה של דבר מתוך דבר, וכדומה), מתהווה המצב שהתוכן בבעלותו; במשפט דוד הרגיש שיעל משקרת נסמך התופס על אינטואיציה ותחושה פנימית; והניואנסים עוד רבים.¹⁰ ואולם הרעיון היסודי המסומן בכל הפעלים הוא אחד: רעיון הבעלות, בעלות על תוכן. על פני השטח, כאמור, מבוצע התוכן כמשפט מושאי, והתופס, זה שהתוכן בבעלותו, כצירוף שמני (להלן: צ"ש) נושאי.

3. ניסיון לתחום את קו הגבול שבין תפיסה חושית לתפיסה שכלית

אם כן, כאשר פועלי החושים מושלמים על ידי משפט (או תחליפו) הם עשויים להביע תפיסה מנטלית-הכרתית ולא תפיסה חושית. הגדרת הגבול המפריד בין תפיסה חושית לתפיסה שכלית אינה משימה פשוטה כל עיקר, שכן גם בתפיסה חושית מעורב במידה זו או אחרת תהליך קוגניטיבי-שכלי. עם זאת, יש גם יש הבדל בין מבעים כגון ראיתי שהוא יוצא מהמכונית, ראיתי שיש אור בחדר, שמהם משתמעת תפיסה פיזית, קליטה באמצעות העיניים,¹¹ ובין מבעים כגון ראיתי שהוא משקר, ראיתי שיש פה בעיה, שמשמעת מהם הסקה לוגית, קליטה של תוכן עובדתי על יסוד תהליך של היקש.¹² מעיוננו במאות היקרויות של פועלי חושים עולה כי ההבחנה בין קליטה פיזית של התרחשות עובדתית ובין הסקה לוגית (הנסמכת במידה זו או אחרת על נתונים מוחשיים) נעוצה במהות התוכן הנקלט: כאשר התוכן המושאי מאזכר מהויות מוחשיות (ישויות חומריות, קונקרטיות; אובייקטים חיצוניים ותנועותיהם: ראיתי שהוא יוצא מהמכונית, ראיתי שיש אור בחדר, וכדומה) שומר עדיין הפועל על משמעו המקורי. לעומת זאת, כאשר התוכן המושאי אמור במהויות מופשטות (אובייקטים רוחניים; תכונות: ראיתי שהוא משקר, ראיתי שיש פה בעיה, וכדומה) מסמן הפועל בהכרח תפיסה מנטלית-הכרתית המיוסדת במידה זו או אחרת על תפיסה חושית.¹³ להלכה ייתכנו אמנם מקרים דרמטיים, מקרים

9. להבחנה שבין משמעות בסיסית למשמעות ספציפית עיין בורוכובסקי, תשס"א.

10. לדיון נרחב במשמעותם הייחודית של פועלי התפיסה המנטלית בשפה החיה ראה סיידון, תשס"ג, §1.1.2.

11. מה שמכונה במחקר "תפיסה ישירה" וכן "תפיסה לא אפיסטמית". ראה למשל קירשנר ותומפסון, 1976; דקלר, 1981.

12. מה שמכונה במחקר "תפיסה עקיפה/אפיסטמית". ראה שם; שם.

13. במיון שימושיהם של פועלי החושים נקטנו אמת מידה זו.

שבהם התוכן המושאי אמור במהויות מוחשיות, ובכל זאת משתמעת תפיסה מנטלית-הכרתית. אולם למעשה בהקשר שבו מופק המבצע זוכה הפועל על הרוב לאינטרפרטציה אחת. כך, למשל, הפועל ראה במשפט כגון הוא ראה שהיא מעשנת ינותח כפועל חושי בהקשר שבו התופס קולט בעיניו את אירוע העישון, וינותח כפועל מנטלי בהקשר שבו התופס מסיק כי פלונית מעשנת על יסוד נתונים מוחשיים כאלה או אחרים: על פי הריח העולה מפיה, על סמך העובדה שהחזיקה בידה חפיסת סיגריות, וכדומה.¹⁴

4. עיון בהוראותיו המנטליות של הפועל "ראה"

הפועל ראה מאפשר הרחבות סמנטיות רבות ומגוונות. קשת משמעויותיו המנטליות בשפה החיה מסתעפת והולכת הן בשל מרכזיותו בהיררכיית החושים הן בשל שכיחותו הגבוהה ביחס לפועלי החושים האחרים.¹⁵ בחלק משימושו המטפוריים אין הוא מגלה עוד זיקה אל המשמעות המקורית; במקרים אלו ניכר כי המעבר הסמנטי מן החוש אל השכל הושלם בו במלואו.

4.1 ראה = הבין, תפס (60%-65%)¹⁶

כאמור בסעיפים 2 ו-3, כאשר הפועל ראה מושלם על ידי משפט¹⁷ (או רכיב כלשהו הממיר אותו: שם תוכן וכדומה) הוא מסמן תפיסה מנטלית-הכרתית. כלומר אין שיעורו של 'ראה ש-' כי אם 'הבין ש-', 'הסיק ש-'. הראייה המנטלית (ההבנה, ההסקה) עשויה להיות מושגת מכוח הראייה החושית (4.1.1§) ומכוח חושים

14. דיק והגנוולד (1991) מבחינים לעניין זה בין תפיסה מידית של מצב, כלומר קליטה מוחשית של אירוע, ובין תפיסה מנטלית של תוכן פרופוזיציוני, כלומר הבנה, הסקה לוגית, העשויה להתבסס על קליטה מוחשית. המאפיין את המשמע החושי (התפיסה המידית), מסבירים המחברים, שהוא מניח כתנאי מוקדם סימולטניות בין האירוע המובע במשפט העיקרי לאירוע המובע בפסוקית: התופס קולט בחושי את פלוני בזמן שזה מבצע את הפעילות, הוא עד לאירוע, עד להתרחשות. מן המשמע המופשט (התפיסה המנטלית), לעומת זאת, אין מתחייבת סימולטניות, שכן התופס מסיק כי פלוני נוהג לבצע את הפעילות או ביצע אותה קודם לכן.

15. לפועל ראה המנטלי כ-200 היקרויות בקורפוס הנבדק, שיעור כפול ומכופל מזה של שני פועלי החושים האחרים, אשר לכל אחד קצת פחות מ-100 היקרויות. ראה טבלת השכיחות ב-8§ להלן.

16. המספרים הנקובים כאן ולהלן מתייחסים לשיעור המשמעויות המנטליות בלבד. כלומר הציון x% לגבי משמעות זו או אחרת פירושו כי המשמעות הנדרונה מהווה כ-x% מכלל הוראותיו המנטליות של פועל החושים בקורפוס הנבדק.

17. הדברים אמורים במשפט מושאי המאזכר מהויות מופשטות, על פי ההבחנה המוצעת ב-3§ לעיל.

אחרים: שמיעה, מישוש, ריח, טעם (§4.1.2), ופעמים שהיא מותנית לכתחילה בביתו של התופס (§4.1.3).

4.1.1 התפיסה המנטלית מותנית בראייה בעין

התפיסה המנטלית המסומנת בפועל ראה מושגת על הרוב מכוח הראייה החושית: התופס רואה את האובייקט אשר מולו ראייה שבעין, ומכוח ראייה זו הוא קולט, מבין, מסיק את אשר מתרחש סביבו.¹⁸ גוון סמנטי זה משתקף בכשני שלישים (65%–70%) מהופעותיו של ראה בקטגוריית המשמעות הנידונה. את הטעם לשכיחות הגבוהה יש לתלות במרכזיותו של חוש הראייה: הראייה היא המקור העיקרי לאינפורמציה אובייקטיבית על העולם, ועל כן תהליך היסקי המושתת על חוש הראייה הוא לעולם מבוסס ומהימן יותר. כיוון שראה בשימוש הנידון מבטא הסקה מבוססת יותר, מדרך הטבע הוא גם שכיח יותר. עוד יש לומר, כי ראה בשימוש זה הוא פועל פקטי, שכן הוא מניח כתנאי מוקדם את אמתות התוכן המושאי:¹⁹ התופס קולט תוכן עובדתי כלשהו לאחר שביצע במוחו פעולות היקש בהסתמך על עדות חזותית זו או אחרת. לעדות החזותית שממנה מוסקת המסקנה יש במשפטים הבאים ביטוי לשוני:

לפי הסומק שכיסה את פניה של בבי ראיתי שהיא כבר יודעת מיהו (שתי שלגיות, עמ' 62).

אלונה ואני החלפנו מבטים [...] ראיתי שגם לה אין חשק להמשיך (שירת הסירנה, עמ' 82–83).

לעיון מיוחד ראויים המשפטים הבאים:

אני רואה עליך שאתה משקר (שירת הסירנה, עמ' 300).

וראו על רונית שהיא מאוד גאה (שם, עמ' 221).

שיעורו היסודי של המשפט אני רואה עליך שאתה משקר הוא 'אני קולטת, מבינה, שאתה משקר'. משפט זה לא ייאמר אלא בנסיבות שבהן רואה פלוני את זולתו ראייה פיזית, ראייה שבעין. המשלים "על + צ"ש", הנראה במבט ראשון רכיב מוקדם מתוך

18. רובינשטיין (תשנ"ו) כינה תהליך הכרתי זה בשם "ראייה מכוח ראייה".

19. כפי שעולה מתיאור המשמעות היסודית (§2 לעיל), פועלי התפיסה המנטלית מסמנים התרחשות הקשורה בתוכן. ההנחה המוקדמת המוכתבת על ידי משמעות זו היא שאלת העובדותיות של התוכן הזה, מידת אמתותו: האם התוכן הנתון בבעלות התופס הוא אמת, כלומר הוא בבחינת עובדה, הוא פקטי (factive), או שמא אין נתוניו אמתיים, הוא קונטררה-פקטי (counter-factive). כן אפשר שיהא הפועל ניטרלי באשר לפקטיות, כלומר התוכן הנתון בו עשוי להיות או אמת או לא-אמת, הוא א-פקטי (non-factive). לדין מפורט נרחב בהנחת ה-fact כפי שהיא משתקפת בפועלי התפיסה המנטלית, ראה סיידון, תשס"ג, §1.1.2.1.1, ושם הפניות לספרות הענפה בנושא.

התוכן המשלים, אינו אלא ביטוי לעדות החזותית שממנה מוסקת המסקנה: אני רואה עליך [=על העיניים שלך, על הפנים שלך, על פי המבט שלך] שאתה משקר.²⁰ והדוגמה הבאה מעידה על עצמה:

מה אתם לא רואים על הפרצוף שלו שהוא כן אנס!! (תגובת לכתבה "בג"צ לקצב: למה לא תשעה את עצמך?" שאליה צורפה תמונת פניו של קצב, אתר האינטרנט MSN, 22.10.2006).

נראה אפוא כי המשלים "על + צ"ש" בפועל ראה אינו משלים מקודם במובן הקלאסי והרגיל, שכן הוא ממלא פונקציית תיאורית: הוא הביטוי לעדות החזותית שממנה מוסקת המסקנה. ובאמת, בשונה מן המשלים המקודם הקלאסי והרגיל, המיוצג במשפט המושאי ייצוג פורמלי (למשל סיפרתי לה על דוד שהוא עזב), במקרה של פועל החושים אין הכרח שיהא לו למשלים זה ייצוג פורמלי בפסוקית המושאית. בצד המשפט אני רואה עליך שאתה משקר אנו עשויים למצוא מבעים דוגמת: אני רואה עליך שהיא משקרת, אני רואה עליך שהיא לא עברה את הטסט, ובלבד שלאובייקט המסומן במשלים "על + צ"ש" קשר הדוק לתוכן המיוצג במשפט המושאי, שהרי התוכן משפיע על האובייקט הזה באופן שהדבר ניכר במראהו החיצוני, בתווי פניו וכדומה. כך בדוגמה הבאה:

הן היו ממש מסכנות... תראו את זה על הפרצוף של דוני (אתר האינטרנט Fotopages, ערב הבמה המרכזית ומסיבת גוף, 27.11.2004).²¹

4.1.2 התפיסה המנטלית מותנית בחושים אחרים

בשל מרכזיותו של ראה בהיררכיית החושים ובשל תפוצתו הרחבה הוא עשוי להיות מורחב לחושים אחרים (שמיעה, מישוש, ריח, טעם). ובמילים אחרות: קליטת התוכן העובדתי המסומנת בפועל ראה עשויה לערב גם חושים אחרים מלבד חוש הראייה.²² יצוין כי בבדיקתנו לא נתקלנו בדוגמאות לראייה מנטלית המיוסדת על חוש הטעם (מעין: טעמתי מהמרק וראיתי שחסר בו מלח), אך דומה כי המדובר במקרה בלבד, שכן משפט כגון זה נראה קביל בהחלט.²³

20. השווה להגדרה במילון רב מילים, בערך "ראה", לצירוף רואים עליו בעיניים: "(בלשון הדיבור) ניכר עליו, ניכר במבטו. הוא לא מדבר על זה אבל רואים עליו בעיניים שהוא עובר תקופה קשה" (ההדגשה שלי).

21. וראה גם הדוגמה שמביאים דיק והגנולד (1991, עמ' 247, ההדגשות שלי): "I saw on her face that Peter had been fighting".

22. בקורפוס הנבדק לא נמצאו דוגמאות להסקה המבוססת על חושים אחרים, לבד מחוש הראייה, לפיכך לוקטו רוב המשפטים המודגמים להלן מאתרים שונים באינטרנט.

23. לדוגמאות מן האנגלית (ובהן גם התבססות על חוש הטעם) ראה ויברג, 1984. לדוגמאות מן הצרפתית ראה שילדקרוט, 1989.

א. חוש השמיעה

הו אני רואה שחזר לך הקול! (אתר האינטרנט תפוז, הבלוג של יאיר 33, 8.3.2005).

כמו שנראה בקטע שנשמע (ערוץ 1, פרופ' מנחם ברינקר משוחח עם משתתפים באולפן על יוסף חיים ברנר, 10.2.2005).²⁴

ב. חוש המישוש

עפתי מההדף אל הקרקע. מיששתי את עצמי, וראיתי שלא קרה לי דבר (אתר האינטרנט gvura.org, "קצין המבצעים הולך את גדוד הטנקים להתקפתו", 2000).

ג. חוש הריח

השיא של דבריו היה המשפט התמוה הבא שבא תוך כדי לעג מר לכך שהעיר היא מאוחדת, "אפשר לראות על פי הריח איפה העיר הישראלית ואיפה העיר הערבית" (אתר האינטרנט news1, מדיני/פוליטי, "מי קובע כאן במדינה", 6.6.2008).

4.1.3 התפיסה המנטלית אינה מותנית בתפיסה חושית

הפועל ראה עשוי לסמן תפיסה מנטלית הנעדרת כל ראייה בעין ומותנית לכתחילה בבנינו של התופס. התופס קולט את התוכן העובדתי מכוח שכלו ושיקול דעתו, ואין בראייה החושית תנאי לבעלות מופשטת זו. גוון סמנטי זה משתקף בכשליש (30%-35%) מן ההיקריויות של ראה בקטגוריית המשמעות הנידונה. נתבונן במשפטים הבאים:

אני רואה עכשיו ששום דבר לא עוזר (שתי שלגיות, עמ' 185).
הוא לא סתום עד כדי כך שהוא לא יראה שמשוהו לא בסדר איתך (שם, עמ' 240).

שם התואר סתום, המשמש בלשון הדיבור כינוי גנאי לאדם טיפש ונטול בינה, מלמד כי התפיסה במשפט זה היא הכרתית טהורה, ודבר אין לה עם ראייה של ממש, למשל: הוא לא סתום עד כדי כך שהוא לא יראה [לא יבין, לא יקלוט] שמשוהו לא בסדר איתך.

4.1.4 סיכום

התבנית "צ"ש + ראה + משפט"²⁵ מסמנת ראייה קוגניטיבית-שכלית: התופס קולט

24. תודתי לד"ר אסתר בורוכובסקי על שסיפקה לי את הדוגמה.

25. כאמור ב-38, דברינו אמורים במשפט מושאי המאזכר מהויות מופשטות.

תוכן עובדתי כלשהו על יסוד תהליך של היקש. ההסקה הלוגית עשויה להיות מותנית בתפיסה חושית זו או אחרת (בעיקר ראייה, אך לעתים גם שמיעה, ריח וכו'), ופעמים שהיא מושתתת מעיקרא על שכלו ועל שיקול דעתו של התופס, ודבר אין לה עם ראייה של ממש. התבנית "צ"ש"1 + ראה + על צ"ש"2 + משפט", לעומת זאת, נתייחדה לסימון ראייה קוגניטיבית המותנית לכתחילה בראייה החושית. המשלים "על + צ"ש"2 הוא הוא הביטוי לעדות החזותית שממנה מוסקת המסקנה.

4.2 ראה = וידא, בדק (15%)

בהקשרים רבים, בעיקר כתיאור תכלית, מזדהה משמעותו של ראה עם משמעות הפעלים וידא, בדק. ראה בשימוש זה מושלם בדרך כלל על ידי משפט שאלה או היסוד (ה)אם, אך בשפה הדבורה הוא עשוי להיות מושלם גם על ידי משפט ש- להלן:

הצצתי החוצה לראות שיוכל לא יושב שם ומחכה לי (שתי שלגיות, עמ' 225).
בבי בדקה את גב התמונה, לראות אם יש עליה תאריך (שם, עמ' 9).

ראה במשמעות זו נראה פועל אג'נטיבי: התופס מתבונן ומנסה לגרום לעצמו לדעת. הניסיון לגרימת התהוות בעלות על תוכן עשוי להתבצע גם באמצעים שמיעתיים, למשל בשיחת טלפון:

הי, ורד, מה עניינים? [...] רציתי לראות מה שלומך, אז דברי אתי. ביי (מן)
השפה החיה, מתוך הודעה שהוקלטה במשיכון).

לראות בהקשר זה פירושו לשמוע, ובעקבות זאת לדעת.²⁶

4.3 ראה = החזיק בדעה כלשהי, חשב, סבר (10%)

כאשר הפועל ראה בא עם שני משלימים מקודמים שיש ביניהם יחס פרדיקטיבי הוא מבטא משמעות נוספת.²⁷ נתבונן בזוג המשפטים הבאים:

אני רואה שהוא חבר טוב.

אני רואה בו חבר טוב.

במשפט הראשון (המבנה הצפוי סמנטית),²⁸ ראה הוא פועל פקטי: מן המשפט אני רואה שהוא חבר טוב נובע כי אכן חבר טוב הוא. ראה במבנה זה שיעורו קליטת

26. לשימוש דומה בפועל שמע ראה § 5.3 להלן.

27. רובינשטיין (תשנ"ו) היה הראשון אשר עמד על הבחנה תחבירית-סמנטית חשובה זו.

28. לעניין מבנים תחביריים שקופים ועמומים סמנטית ראה בורוכובסקי, תשס"א, פרק ב, § 2.2, ופרק ד.

עובדה, על יסוד תהליך של היקש. המשפט אני רואה בו חבר טוב, לעומת זאת, עניינו הערכה סובייקטיבית: התופס מחזיק בדעה כלשהי בנוגע לפלוני. ראה במבנה זה, העמום סמנטית, הוא פועל א־פקטי: אין הוא מחייב כתנאי מוקדם את אמתות התוכן המושאי.²⁹ משמעות זו של הערכה סובייקטיבית מתממשת בקורפוס בשלוש תבניות תחביריות:

א. צ"ש + 1 + ראה + בצ"ש + 2 + (את) צ"ש + 3

היא ראתה בי "עוד אחד" שאפשר לעשות אתו חיים ותוֹלָא (חוכמת הבייגלה, עמ' 46).

ב. צ"ש + 1 + ראה + את צ"ש + 2 + (כ)שם תואר³⁰

להתחיל עם בנות – תמיד ראיתי את עצמי כלא אטרקטיבי (אתר האינטרנט yoitamar.blogli.co.il, 27.7.2007).

ג. צ"ש + 1 + ראה + את צ"ש + 2 + (כ)צ"ש + 3

ראיתי אותה כהחלטת חיי ממנה אין דרך חזרה (חוכמת הבייגלה, עמ' 73).

4.4 ראה = צייר במוחו התרחשות אנטי-עובדתית, דמיין (5%)
במשפטים הבאים משתקפת משמעות מנטלית נוספת של ראה:

אחר כך אני סוגר את האור ועובר לשלב המחשבות של לפני השינה [...] אני רואה איך אני מרוויח עשרות מיליוני דולרים, ואיך אני מחלק אותם למי שאני אוהב (חוכמת הבייגלה, עמ' 98).

אני מתחיל לראות דברים. אני לא יודע אם אני מדמיין או רואה דברים באמת, אבל אני רואה דברים, וזה נורא מפחיד (אתר האינטרנט במה חדשה, "החיים ממשיכים" מאת נדב בונדר, 1.10.2001).

עצמתי את עיני וראיתי בעיני רוחי את ה"שקן" מגיע בדמות מפלצת אימתנית (אתר האינטרנט משאבי אנוש, הבלוג של ד"ר ורד סער, 26.7.2007).

29. השווה לדבריו של רובינשטיין (תשנ"ו, עמ' 11) בנוגע למשפט אני ראיתי את נוח צדיק: "אין בו קדם-הנחה שעובדה היא שנוח צדיק. משהו עשוי לראות את זולתו צדיק גם אם במציאות אין הדבר כן". ראה במשפט זה, מציין רובינשטיין, קרוב במשמעותו אל הפועל חשב. על הבחנה דומה בפועל ראה באנגלית ראה אצל ברוך (2001, עמ' 85–86): "Clio saw that the problem was difficult" לעומת "Clio saw the problem to be difficult".

30. יצוין כי הכ" (ראיתי את עצמי כלא-אטרקטיבי) אינה רכיב מוצרך. כל יסודה הוא סגנוני. על פי רובינשטיין (תשל"א, עמ' 98, 101) היא "חלק ממנגנון הגלגול".

ראה בהקשרים הללו הוא פועל קונטרה-פקטי, ופירושו דמיון: התופס יוצר במוחו, מצייר במחשבתו התרחשות כלשהי שאינה אמיתית; התופס מדמיון סיטואציה כלשהי, מפיך במוחו תוכן כלשהו מכוח הדמיון.

בדוגמאות שהובאו לעיל עולה המשמעות הקונטרה-פקטית מן ההקשר כולו (אני מדמיון, ראיתי בעיני רוחי, וכו').³¹ בדוגמאות שלהלן, לעומת זאת, משתקף גוון סמנטי ספציפי זה במבנה התחבירי שבו מופיע הפועל – "צ"ש + ראה + את עצמו + בינוני":

ראיתי את עצמי מנערת מעלי את שברי חלום עופר, ונושאת את נוח בזרועותי אל השקיעה (שירת הסיירה, עמ' 74).

ראיתי את עצמי עומד לעשות משהו מאוד מטופש, וזה הפחיד אותי (אתר האינטרנט tve.co.il, המסך המפוצל, 23.8.2006).

ובכפיפה אחת עם הפועל דמיון:

אני לא מסוגלת לדמיון את העתיד שלי [...] לא רואה את עצמי מתחתנת, עושה ילדים (אתר האינטרנט נענע, ישרא-בלוג, 21.1.2006).

במסגרת שימושו כפועל קונטרה-פקטי עשוי ראה לסמן יצירה מנטלית של אובייקט ספציפי.³² היסוד הלשוני שישלים אותו במקרה זה יהיה שם עצם. כך במשפטים הבאים:

החיוך שלה הפך לצחוק, ואני כבר ראיתי את המתקן הבא שאנו עומדים לעלות עליו (חוכמת הבייגלה, עמ' 151).

"יאללה קפוץ, יא נקניק", היא צעקה, ואני כבר ראיתי את הכותרת בעיתון (שם, עמ' 97).

על פי ההקשר, הוא דמיון לעצמו, צייר בראשו את המתקן הבא (במשפט הראשון)

31. הקשר ספציפי זה הוא שמלמד, דרך משל, על המשמעות המנטלית האנטי-עובדתית של הצירוף ראה דברים (בדוגמה לעיל מאתר האינטרנט "במה חדשה"). בהקשרים אחרים (שלא לצד הפועל דמיון) עשוי צירוף זה להורות על משמעויות נוספות, למשל: הוא היה בן שלושים והרבה, עם פרצוף של אחד שראה הרבה דברים (שירת הסיירה, עמ' 243); השותפים שלו הסתכלו עלי במבטים שאמרו שהם כבר ראו כל כך הרבה דברים מוזרים בחיים שלהם, שכל מה שהם רוצים זה שיתנו להם למות בשקט (שם, עמ' 339). לראות דברים בהקשרים הללו משמעו להתנסות בחוויות רבות, לחוש, לעבור אותן פיזית, משמעות החורגת כבר מן התחום השכלי.

32. מה שמכונה במחקר first-order-entity, להבדיל מפרופוזיציה שלמה, התרחשות שלמה, הנחשבת third-order-entity (לינס, 1977, עמ' 442–443). על פועלי תפיסה המסמנים יצירה של דמות, ישות ספציפית ראה סידון, תשס"ג, §1.1.1.4.2.

ואת הכותרת בעיתון (במשפט השני). ראה הקונטרה-פקטי עשוי לסמן אפוא שני משמעים עיקריים:

א. יצירה מנטלית של התרחשות שלמה. משמעות זו תשתקף בתחביר השטח באחת או יותר מן התבניות הבאות: "צ"ש+ראה+משפט/תחליף משפט" (אני רואה איך אני מרוויח עשרות מיליוני דולרים, אני רואה דברים), "צ"ש+ראה+את צ"ש+2+בינוני" (אני רואה את ה"שומן" מגיע) – בכל אלה עולה על פי רוב הגוון האנטי-עובדתי מן ההקשר הספציפי; "צ"ש+ראה+את עצמו+בינוני" (לא רואה את עצמי מתחתנת) – כאן משתקף הגוון האנטי-עובדתי בדגם התחבירי גופו. ב. יצירה מנטלית של אובייקט ספציפי. התופס מעלה בעיני רוחו, מצייר במחשבתו תמונה של דמות, ישות כלשהי. ראה בהוראה זו יושלם בתחביר השטח על ידי שם עצם מוחשי: "צ"ש+ראה+את צ"ש2" (ראיתי את הכותרת בעיתון). על הגוון המנטלי (דמיינתי את הכותרת, ולא ראיתי אותה פיזית) מלמד ההקשר שבמסגרתו מופק המבע.

4.5 ראה = הפיק במוחו תוכן מוגמר כלשהו (50%)

הפועל ראה עשוי לסמן גוון שכלי נוסף. המדובר בהפקה של תוכן מוגמר כלשהו, למשל פתרון הולם לבעיה, תכנית פעולה מתאימה, הסבר הגיוני. במשמעות זו מושלם הפועל על ידי מילות תוכן דוגמת פתרון, תשובה, הסבר, סיבה, מילות תוכן המוסרות מידע כלשהו בנוגע לאופי התוכן הנתפס, מהותו,³³ והוא נוטה להופיע בשלילה (או שאלה). למעשה, בקורפוס הנבדק לא נמצאה ולו היקרות אחת של ראה בשימוש זה במבע על דרך החיוב.³⁴

אני לא רואה שום דרך שזה ייכנס למכונית שלה בפעם אחת (שירת הסיירה, עמ' 125).

המשמעות היא איני יכול להעלות על דעתי, לצייר בראשי וכו' פתרון נאות לבעיה האמורה.

אני לא רואה הסבר הגיוני מדוע הוא, דווקא הוא, בחר לשיר עם עדן אמזלג (אתר האינטרנט MSN, "בית המשפט של כוכב נולד" מאת קרן אוחיון, 27.7.2007).

אפשר שהטעם להופעתו של הפועל במשמעות זו בעיקר בשלילה (או שאלה: אתה

33. ראה שם, § 1.2.2.2.2.

34. יצוין כי תמונת שכיחות זו עלתה אף מחיפושינו באינטרנט. כך, דרך משל, כל אימת שהקלדנו במנוע החיפוש Google את המילים ראה ופתרון זו בצד זו (וכן ראה והסבר או ראה ותשובה ועוד וריאציות אפשריות), נמצאו עומדים דרך קבע מול רוב מכריע של דוגמאות בשלילה.

רואה דרך אחרת?) נערץ בהעדפתם של הדוברים להביע את המשמעות החיובית על ידי פעלים מנטליים אחרים (חשב, מצא). כך, למשל, את צורתו החיובית של מבע מעין אני לא רואה פתרון פרקטי יעדיפו הדוברים להביע על ידי הפועל חשב (חשבת) על פתרון פרקטי או מצא (מצאתי פתרון פרקטי) ולא על ידי הפועל ראה (*אני רואה פתרון פרקטי).³⁵

4.6 ראה = חזה, צפה שמהו (רע?) עומד להתרחש (2%-3%) נתבונן במשפטים הבאים:

ראיתי את האסון קרב ובא (חוכמת הבייגלה, עמ' 40).
ראיתי את שטיפת המוח שחברי הולכים לעבור (שם, עמ' 100).
לא ראיתי שום סכנה לעצמי (שירת הסירנה, עמ' 134).

בכל אלה ממירים את המשפט המושאי הצפוי לבוא אחרי הפועל ראה שמות תוכן שאינם אלא כינויים מעריכים. את המונח "כינוי מעריך" טבע רובינשטיין בדונו בפעלים שנושאם מימוש פרופוזיציה: "קרה אסון", "התרחש נס" וכדומה. לדבריו, שמות התוכן הללו אינם מוסרים את פרטי המעשה, כי אם את יחסו של הדובר למעשה.³⁶ בורוכובסקי מציינת בהקשר זה כי השימוש בשם עצם מופשט, דוגמת אסון, במקום בתוכן השלם, "מאפשר למוען להצניע את פרטי ההתרחשות, מחד גיסא, ולתת הערכה סובייקטיבית למה שהתרחש, מאידך גיסא".³⁷ בדוגמאות שהובאו לעיל (ראיתי את האסון, ראיתי את שטיפת המוח, לא ראיתי שום סכנה) מצניעות מילות התוכן את פרטי התוכן הנתפס; בה בשעה הן מוסרות ביד הקורא משהו מן ההערכה הסובייקטיבית השלילית של הדובר. ראה המושלם על ידי שם תוכן מעריך (לרוב שלילי) מסמן מעין גיבוי של תוכן: התופס מצייר במחשבתו התרחשות עתידית שאת קיומה הוא צופה על יסוד תחושה פנימית כלשהי.

5. עיון בהוראותיו המנטליות של הפועל "שמע"

הפועל שמע עומד במקום נמוך יותר בהיררכיית החושים, ועל כן בשימושו המנטליים הוא מגלה זיקה הדוקה יותר אל המשמעות החושית היסודית. התפיסה ההכרתית המסומנת בו מושגת על הרוב מכוח התפיסה השמיעתית, ובהשוואה

35. על הפעלים חשב ומצא בשימושם זה וכן על ההבדלים הסמנטיים ביניהם ראה סיידון, תשס"ג; הנ"ל, תשס"ה.

36. רובינשטיין, תשמ"ג.

37. בורוכובסקי, תשס"א, עמ' 247.

לפועל ראה ניכר כי הוא מאפשר פחות הרחבות מטפוריות. מעבר המשמעות מן החוש אל השכל בפועל זה לא הושלם במלואו.

5.1 שמע = הגיע לתודעתו ("לאוזנו") מידע כלשהו (כ-80%)
 כאשר הפועל שמע מושלם על ידי משפט (או תחליפו) הוא מסמן לעתים קרובות קליטה של מידע כלשהו, ידיעה כלשהי, שנתונייהם עשויים להיות אמתיים או שקריים. המידע הנקלט עשוי להגיע לתודעת התופס על ידי שמיעה באוזן, כלומר שמיעת האינפורמציה מפיו של אדם אחר, ופעמים שפריטי התוכן נקלטים בתודעתו אגב קריאה. נתבונן במשפטים הבאים:

שמעתי שחזרת לתל אביב (שירת הסירנה, עמ' 249).

שמעתי שאת עושה בעיות במשרד (שם, עמ' 323).

שמע במשפטים הללו שיעורו הגיע לאוזנו של התופס מידע כלשהו, שמועה זו או אחרת בדבר פלוני. אמנם במשמעותו הצרופה שמע זה הוא פועל העברת מסר, ומכאן שכלול בו משתתף סמנטי נוסף (האג'נט, הארגומנט המעביר את המסר, זה האחראי להפצת השמועה), אלא שמסיבות פרגמטיות רכיב זה אינו חיוני, ועל כן גם אינו זוכה בדרך כלל למימוש לשוני: "פלוני שמע (מ־x) ש-". הפועל רגיל להופיע בסיטואציות שבהן מושם עיקר הדגש על התוכן גופו, על עצם קבלתו. למעביר המסר אין כל חשיבות בנסיבות הללו.³⁸ מתוך הבלטת השימוש בפועל, נחשב אפוא שמע זה קרוב יותר לתחום התפיסה מאשר לתחום העברת המסר. כאמור, התוכן הנקלט עשוי להגיע לתודעת התופס באמצעות קריאה. המשפט הבא מיטיב להמחיש משמעות זו:

[–השואלת:] אני בת 21 ואנורקסית מחלימה [...]

[–העונה, דיאטנית קלינית וספורט:] שלום לך, אני שמחה לשמוע שאת במסגרת תומכת ובמגמת החלמה מהאנורקסיה (אתר האינטרנט clalit20plus, פורום כושר ותזונה כושר, 31.7.2007).

השיח בין שתי הדוברות מתקיים באמצעות מדיום חזותי, האינטרנט. מכאן שהנמענת לִמְדָה על אודות האינפורמציה הספציפית שהיא נשאלת עליה אגב קריאה: אני שמחה לשמוע ש־ פירושו אני שמחה לקרוא ש־, ובעקבות זאת לדעת. שמע במשמעות הנידונה אינו מחייב כתנאי מוקדם את אמתות התוכן הנתפס, שכן השמועה בדבר התרחשות זו או אחרת עשויה בהחלט להסתבר כמופרכת ובלתי

38. אף אפשר שמשתתף זה הוא כללי, בלתי ידוע לדובר וכיו"ב. ראה בורוכובסקי, תשס"א, עמ'

נכונה.³⁹ אף זו, אחרי שמע במשמעות זו ניתן להוסיף משפט מעין "אך מסתבר שהתוכן לא אמת": שמעתי שחזרת לת"א, אך מסתבר שלא חזרת; שמעתי שאת עושה בעיות במשור, אך מסתבר שזה לא נכון, וכו'. בוחן זה מאשר את שייכותו של הפועל שמע (בהוראה זו) לקבוצת הפרדיקטים הא־פקטיים.⁴⁰ לעתים מבקש המוען להתמקד באלמנט ספציפי מתוך התוכן הנקלט, הרכיב התמטי שבו, כלומר הנושא שעליו נסב התוכן. בעטייה של מוטיבציה פרגמטית זו מוצא אותו רכיב אל מחוץ למשפט התוכן ומועמד לפניו בעמדה של משלים מקודם⁴¹ – צ"ש + 1 + שמע + על צ"ש + 2 + משפט / תחליף משפט:

שמעתי עליו שהוא פתח בלוג (אתר האינטרנט cafe.themarker.com, בלוג: פסיכואקונומי, 18.3.2007).

שמעתי עליה כל מיני דברים לא טובים וייחסתי את זה לקטנוניות של הדוברים (אתר האינטרנט benziv.wordpress.com, החיים בארגונים, 1.7.2007).

כאשר תוכן השמועה הוא תוכן של קיום, מנועה הופעתה של פסוקית התוכן בצד המשלים המקודם:⁴²

הוא מתעסק עם בלוז ומרצה על בלוז, אני אתפלא אם אתה לא שמעת עליו (אתר האינטרנט מר לויתן, בלוג בנושאי מוסיקה ותרבות, 23.7.2007).

לא שמעת עליו פירושו לא הגיע לתודעתך המידע בדבר קיומו, לא שמעת על כך שהוא ישנו. מימושו הפורמלי של התוכן המקורי מנוע (אין נשמעים משפטים כגון: *לא שמעת עליו שהוא קיים). הפועל שמע והרכיב המקודם שאחריו נתפסים כתודעת הדוברים כערך לקסיקלי אחד: שמע על = שמע על קיומו של, שמע שיש.⁴³

5.2 שמע = הבין, תפס (12%)

כאמור לעיל (בסעיף הקודם), כאשר שמע מושלם על ידי משפט (או תחליפו), הוא מסמן לעתים קרובות קליטת מידע ("אוזנו" של התופס מגיעה אינפורמציה כלשהי);

39. השווה להגדרתו של מילון רב מילים לערך "שמועה": "סיפור או ידיעה העוברים מאדם לאדם מפה לאוזן, והם יכולים להיות נכונים או שקריים".

40. דיק והנגוולד (1991, עמ' 248) מחשיבים אף הם את שמע בהוראה זו פועל א־פקטי: "I heard (from John) that Mary had caught a cold (but it turns out that she hadn't) [...] the speaker is not committed to the truth of the complement" וראה גם: "אני שומע שהצלחת בבחינה (האם זה נכון?)" (קרנפלד, תשל"ו, עמ' 48).

41. על אופרציית הגלגול המקדים בפועל התפיסה המנטלית ראה בהרחבה סיידון, תשס"ו.

42. שם.

43. וראה עוד שם.

פריטי המידע עשויים להגיע לתודעת התופס על ידי שמיעה פיזית מפי אדם אחר או באמצעות קריאה. בפעמים אחרות, כפי שיוצג להלן, מסמן הפועל שמע הוראה מנטלית של הסקה לוגית, הבנה: התופס קולט תוכן עובדתי, שאינו טריוויאלי עבורו, בזכות פעילות היקשית הנסמכת על עדות קולית.⁴⁴ העדות העולה מן האוזן, העדות שממנה מוסקת המסקנה, נוטה על הרוב להתבצע פורמלית במשפט. נתבונן בדוגמאות הבאות:

רק מישוהו מטושטש כמוה היה מצליח לא לשמוע את הרעד השקרני בקולי (שתי שלגיות, עמ' 93).

"למה" הוא שאל, יכולתי לשמוע על הקול שלו שהוא נעלב טיפה (אתר האינטרנט 4girls, טור אישי: וידוי, 20.6.2007).

יכולתי לשמוע על הקול שלו שהוא נעלב פירושו יכולתי להבין, להסיק על פי קולו שהוא נעלב. התופס קולט אפוא תוכן עובדתי שאינו טריוויאלי עבורו, לאחר שביצע במוחו פעולות היקש בהסתמך על עדות העולה מן האוזן.⁴⁵ יודגש כי מימושה הפורמלי של העדות הקולית (העדות שממנה מוסקת המסקנה) הוא שמבחינן הבחן היטב בין המקרים שבהם מסמן שמע הסקה לוגית, הגעה אל התוכן בזכות פעילות היקשית של התופס, לבין המקרים שבהם מציין הפועל הגעה אל התוכן בתיווכו של משתתף סמנטי אחר. נשווה בין שני המבעים האלה:

שמעתי שהוא נעלב.

שמעתי בקול שלו שהוא נעלב.

המשפט הראשון הוא דו-משמעי: מצד אחד, הוא עשוי לציין קליטה של תוכן עובדתי על יסוד פעילות היקשית (קלטת, הבנתי, שהוא נעלב); מצד אחר, הוא עשוי לסמן קליטה של מידע כלשהו (שעשוי להיות אמתי או לא אמתי) על סמך שמועה (נודע לי שהוא נעלב; הגיעה לאוזניי השמועה בדבר היעלבותו). במשפט השני, כנגד זה, לאור מימושה הפורמלי של העדות הקולית, העדות שממנה מוסקת המסקנה, מתקבל הפירוש ההיקשי בלבד (הבנתי, הסקתי על סמך קולו כי הוא נעלב). שמע בהוראתו ההיקשית נוטה להופיע לעתים קרובות עם פועלי עזר דוגמת יכול,

44. ראה גם דיק והנגוולד, 1991.

45. והשווה לעניין זה את ססמת הפרסומת המושמעת מעת לעת בתחנות הרדיו השונות: ב"גלה אוסם. שומעים שזה טרי. שומעים שזה טרי פירושו קולטים, מבינים, מסיקים, שהחטיפ טרי, על סמך צליל ה"פריכות" הנשמע בעת אכילתו. ססמה זו מיוסדת על משחק מכון בדו-משמעות האפשרית של שמע כפועל תפיסה, ומורגש בה היטב המתח המטפורי שבין המשמע הפיזי למשמע השכלי.

מצליח.⁴⁶ הופעתו של פועל העזר מונעת אף היא את הדו־משמעות העשויה להיווצר כאשר שמע מופיע לבדו. נשווה בין שני המבעים הבאים:

שמעתי שהוא נעלב (דו־משמעי: נודע לי שהוא נעלב או הסקתי שהוא נעלב על פי קולו).

יכולתי לשמוע שהוא נעלב (הפירוש ההיקשי בלבד: יכולתי להסיק שהוא נעלב על פי קולו).

עוד ייאמר כי שמע ההיקשי, בניגוד לשמע שהוראתו קליטת מידע, נוטה להופיע עם שמות תוכן מעריכים:⁴⁷

האם זו קנאה שאני שומעת? (שירת הסירנה, עמ' 128).

יכולתי לשמוע את העצב שבקולו (אתר האינטרנט Shox, הז'ורנל של Stav, 13.7.2007, Lewis).

5.3 שמע = וידא, בדק (4%)

בדומה לראה (ב־4.2§ לעיל), מזדהה לעתים גם משמעותו של שמע עם משמעות הפעלים וידא, בדק. ואולם שלא כמו ראה, העשוי להיות מורחב ליותר מחוש אחד, הפועל שמע מגלה גם כאן זיקה אל הדנוטציה השמיעתית:

אחרי חצי שעה צלצל הטלפון [...] "רציתי רק לשמוע שאת בסדר" (שירת הסירנה, עמ' 234).

גם ההורים כבר לא מתקשרים לשמוע מה העניינים (חוכמת הבייגלה, עמ' 54).

התופס משוחח עם פלוני באמצעות מדיום קולי ובתוך כך מנסה לגרום לעצמו לדעת.

5.4 שמע = דמיין (2%)

הפועל שמע, בדומה לראה (ב־4.4§ לעיל), עשוי לסמן יצירה מנטלית של תכנים אנטי־עובדתיים. אך שלא ככפועל ראה, העשוי להתייחס לכל התרחשות דמיונית שהיא, הפועל שמע אמור בהכרח בהתרחשויות דמיוניות של העברת מסר. ואמנם בתחביר השטח מושלם שמע בהוראה זו על ידי שמות תוכן הגזורים מפועלי

46. ראו הדוגמאות דלעיל מן הרומן "שתי שלגיות" (עמ' 93), ומאתר האינטרנט 4girls.

47. שמות עצם מופשטים המוסרים את הערכתו הסובייקטיבית של התופס ביחס לתוכן הנתפס. ראה 4.6§ לעיל.

העברת מסר: הרצאה, שיחה, תגובה, וכדומה. כפי שיומחש להלן, על הגוון המנטלי הקונטרה-פקטי מלמד בדרך כלל ההקשר:

באוזני רוחי כבר שמעתי את שיחת הנפש שתתחיל עוד מעט (שירת הסירנה, עמ' 43).

המשמעות היא כבר דמיינתי לעצמי, ציירתי במחשבתי את ההתרחשות השיחתית. הגוון האנטי-עובדתי מתקבל מן הצירוף באוזני רוחי שבהקשר הנתון.⁴⁸

5.5 סיכום: "שמע" לעומת "ראה"

בשימושי השכליים מגלה הפועל שמע זיקה הדוקה אל הדנוטציה החושית היסודית. התפיסה ההכרתית המסומנת בו מושגת על הרוב מכוח התפיסה השמיעתית, ובהשוואה לראה ניכר כי הוא מאפשר פחות הרחבות מטפוריות. לשלוש ממשמעויות המנטליות של ראה (הערכה סובייקטיבית, חוסר יכולת להפיק תוכן מוגמר, וניבוי של תוכן שלילי, מסוכן) אין כל ביטוי בפועל שמע. במשמעויות המנטליות שניכרת בהן הקבלה בין שני הפעלים (הסיק, וידא-בדק ודמיין) שיעור שימושי של שמע מצומצם באופן משמעותי בהשוואה לראה.⁴⁹ אף בשיעורי ההסתמכות על קליטה חושית ניכרים הבדלים מכריעים בהוראותיהם המנטליות של שני הפעלים: ההסקה הלוגית המסומנת בפועל שמע מושתתת לעולם על שמיעה פיזית, שמיעה מוחשית; בפועל ראה, כנגד זה, בכשליש מן המקרים בקטגוריית משמעות זו התפיסה היא הכרתית טהורה ודבר אין לה עם ראייה או שמיעה של ממש. זיקתו ההדוקה של שמע אל הדנוטציה החושית ניכרת גם בעובדה שבשימושו המנטלי הקונטרה-פקטי (דמיין) הוא מבטא התרחשויות של העברת מסר בלבד. הפועל ראה לעומתו רחב יותר ועשוי להתייחס לכל התרחשויות דמיוניות שהיא. זיקה הדוקה זו אל המשמע החושי בשימושי המנטליים של שמע מלמדת כי מעבר המשמעות מן התחום הפיזי אל התחום השכלי בפועל זה לא הושלם במלואו.

6. עיון בהוראותיו המנטליות של הפועל "הרגיש"

שיעור ההיקריות של הרגיש המנטלי בקורפוס הנבדק דומה לזה של שמע,⁵⁰ ואולם לאור מיקומו הנמוך יותר בהיררכיית החושים, מידת זיקתו אל המשמע החושי

48. השווה לצירוף בעיני רוחי הנוטה להופיע בצד הפועל ראה בשימושו הקונטרה-פקטי (§4.4 לעיל).

49. שיעור המשמעות של הסקה לוגית, דרך משל, הוא כ-12% מכלל הוראותיו השכליות של שמע. הפועל ראה לעומתו מציג שיעור גבוה פי 5 (!), שכן בו שיעור המשמעות של הסקה לוגית הוא כ-65% מכלל ההוראות השכליות. לפירוט נוסף ראה טבלת השכיחות ב-§8 להלן.

50. ראה בטבלת השכיחות (שם).

המקורי גדולה פי כמה מזו של הפועל שמע.⁵¹ התפיסה השכלית המסומנת בו מושתתת דרך קבע על קליטה חושית זו או אחרת, ולמעלה מזה, אף על אינטואיציה ותחושה פנימית. השכל והרגש אחוזים זה בזה, דבר המקשה על מלאכת המיון וההגדרה.⁵²

6.1 הרגיש = הבחין, הבין, קלט (לעתים על סמך תחושה פנימית) (כ-30%)
הרגיש בשימוש זה הוא פועל פקטי המסמן כי התופס קולט תוכן עובדתי כלשהו, מבחין בו, שם לבו אליו:

הבן אדם עושה אהבה עם הגיטרה פשוטו כמשמעו... מרגישים את זה בקול שלו בהבעות פנים (תגובות לכתבה "בחונטוס – מיומנה ודויד ברוזה", אתר האינטרנט habama.co.il, 9.6.2007).
הכיתי אותו על פניו [...] אפילו אני שלא מורגלת בסטירות, הרגשתי שהיא היתה באמת סטירה שלא רואים כל יום. עובדה: היא היתה חזקה מספיק כדי לגרום לו להתנדנד מעט על מקומו (שתי שלגיות, עמ' 19).
הוא שלח יד אחת אל תוך המכנסיים שלי, עמוק לתוך המכנסיים. – זה עוזר גם לך, אני מרגיש (שירת הסירנה, עמ' 324).

כפי שעולה מן הדוגמאות, הפעילות ההיקשית שהתופס מבצע במוחו נסמכת על נתונים פיזיים-מוחשיים: ראיית דמותו של האובייקט והבעות פניו, קליטת קולו, מגע באיברי גופו וכיו"ב. בדוגמה מן הרומן "שתי שלגיות" (עמ' 19) יש לפעילות ההיקשית ביטוי לשוני: עובדה: היא היתה חזקה מספיק וכו'. עוד עולה כי ככל שהעדויות המוחשיות נתונות במקום נמוך יותר בהיררכיית החושים (מגע פיזי, מישוש), כן שומר הפועל על זיקה הדוקה יותר אל המשמע המקורי.⁵³
מעבר להתבססות על נתונים מוחשיים, נראה כי התופס מסתמך במידה מסוימת גם על אינטואיציה ותחושה פנימית.⁵⁴ נתבונן במשפטים הבאים:

לא רציתי שכשהרגע יגיע, ואני אשא את הנאום שלי, הוא ירגיש שעשיתי יותר מדי חזרות (שירת הסירנה, עמ' 236).

51. השווה לדבריהם של שן וכהן (1997, עמ' 12): ככל שהחוש ממוקם נמוך יותר בהיררכייה הוא מסמן קשר ישיר יותר בין התופס למהות הנתפסת. ראה גם דבריה של שילדקרוט (1989, עמ' 289): ככל שהחוש ממוקם נמוך יותר בהיררכייה כך הוא מצריך קרבה פיזית גדולה יותר בין התופס למהות הנתפסת. וראה עוד הערה 4 לעיל.
52. אין לראות אפוא במספרים הנקובים להלן משום אומדן מדויק, כי אם שיעור כללי בלבד.
53. כך בדוגמה מן הרומן "שירת הסירנה" (עמ' 324).
54. על מידע ספציפי זה במשמעות הפועל הרגיש עמדו גם מילר וג'ונסון-ליירד, 1976, עמ' 600; להרר, 1990, עמ' 224; ואחרים.

“אני יודעת שהיתה איזו בעיה עם פשטידת הכרובית [...]”, אמרתי, מתפללת שאף אחד לא ירגיש שאני משקרת (שם, עמ' 197).

ירגיש במשפטים הללו שיעורו יקלוט, יבחין, יבין, הן על סמך נתונים שמיעתיים או חזותיים הן על יסוד אינטואיציה ותחושה פנימית. המרת הרגיש בפועלי תפיסה אחרים, השווים לו במשמעותם היסודית, עשויה להבליט את הרכיב האינטואיטיבי במשמעות:

הוא ראה שאני משקרת (התופס קולט, מבין מכוח ראייה או שמיעה חושית או מכוח שכלו ושיקול דעתו).

הוא שמע שאני משקרת (התופס קולט, מבין מכוח שמיעה חושית).
הוא הרגיש שאני משקרת (התופס קולט, מבין מכוח תפיסה חושית זו או אחרת ובהתבסס על אינטואיציה כלשהי).

6.2 הרגיש = ידע על סמך תחושה פנימית (25%-30%)

הרכיב האינטואיטיבי במשמעות בולט עוד יותר כל אימת שמופיע הרגיש עם פועל נטוע בעתיד (או עם בינוני שהוראתו עתיד). להרגשתנו, משתקף כאן גוון מנטלי נוסף האמור בתחושת ידיעה הנובעת מהרגשה פנימית כלשהי,⁵⁵ ראו הדוגמאות הבאות:

הרגשתי מה הולך להגיע (שירת הסירנה, עמ' 312).

היא הרגישה עמוק בפנים שאף אחד לא ימצא אותו (אתר האינטרנט ysapir.co.il, לוקאלי, “דאבי” מאת בן סויסה, 2006).

במשפטים הבאים מושלם הפועל הרגיש על ידי כינוי הרמז זה המשמש מילת תוכן אנפורית. כינוי הרמז מופיע כמשלים ישיר לפועל, היינו עם מילת היחס את. ההצרכה הישירה תורמת אף היא להבלטת הרכיב האינטואיטיבי במשמעות:

זאת הלכה להיות שיחת נפש וליבון בעיות. הרגשתי את זה (שירת הסירנה, עמ' 352).

על השנייה הראשונה של האזעקה אני התיישבתי על הספה [...] זה לשטחים [...] אני מרגישה את זה (שם, עמ' 330).

בהקשר העלילתי, המבע זה לשטחים פירושו הטיל עומד (או עתיד) לנחות בשטחים.

55. ראה הגדרתו של מילון רב מילים לערך “אינטואיציה”: “תחושה פנימית לא מוסברת הגורמת לאדם לדעת דבר מה גם כשאין לכך בסיס הגיוני או עובדתי; הידיעה המבוססת על תחושה זו” (ההדרגשות שלי).

ידעיתה של הדוברת מבוססת על תחושה פנימית כלשהי, מעין חוש שישי.⁵⁶ תחושה זו היא הסיבה לכך שהתוכן מוחזק על ידה כעובדה. גם כשהתרחשות הנתפסת איננה התרחשות עתידית, בולט הגוון הסמנטי האינטואיטיבי בזכות ההצרכה הישירה:

הוא לא רצה להישאר. טלי הרגישה את זה (שתי שלגיות, עמ' 117).

נשווה בין שני המבעים האלה:

הוא לא רצה להישאר. היא הרגישה את זה.

הוא לא רצה להישאר. היא הרגישה בזה.

נראה כי כאשר הפועל מושלם על ידי מילית היחס ב-, בולט יותר הרכיב התיאורי של חדות, דקות ההבחנה: התופס מבחין בכך וכך פרטים, קולט את התוכן העובדתי מכוח תפיסה חדשה של ניואנסים דקים. לעומת זאת, כאשר הפועל מושלם על ידי תורת המושא את, מורגש יותר רכיב האינטואיציה, ההסתמכות על תחושה פנימית עמוקה כלשהי. נוסף על כך, ניכר הבדל בדרגת הוודאות של הדובר בנוגע לאמתות התוכן בשימוש בכל אחת ממילות היחס: מן המבע היא הרגישה את זה משתמעת מידת ביטחון גבוהה יותר ביחס לאמתות הפרופוזיציה הנתועה, כלומר תחושת ה"ידעה" של התופס מוצקה יותר, שהרי היא מושגת מכוח אינטואיציה חזקה.⁵⁷

6.3 סיכום ביניים

כאשר הפועל הרגיש מושלם על ידי משפט (או תחליפו) הוא עשוי לסמן תפיסה הכרתית המושגת מכוח עדות מוחשית זו או אחרת (מרגישים את זה בקול שלו, בהבעות פנים). ככל שהעדויות המוחשיות נתונה במקום נמוך יותר בהיררכיית החושים (מגע, מישוש), כן מגלה הפועל זיקה הדוקה יותר אל המשמע החושי המקורי (הוא שלח יד לתוך המכנסיים שלי. זה עוזר גם לך, אני מרגיש). לבד מהתבססות על נתונים מוחשיים, עשוי התופס להסתמך גם על אינטואיציה ותחושה פנימית (הוא הרגיש שאני משקרת). במבנים שבהם מושלם הרגיש על ידי פועל נטוע בעתיד או על ידי בינוני שהוראתו עתיד (הרגשתי מה הולך להגיע), רכיב האינטואיציה בולט עוד יותר, ונראה כי הפועל מביע מעין ידיעה הנסמכת על

56. ראה גם כאן הגדרתו של מילון רב מילים לערך "חוש שישי": "תחושה פנימית לא מוסברת הגורמת למישהו להיות בטוח בדבר מה" (ההדגשה שלי).

57. על הגוון הסמנטי של כוליות, אינטנסיביות, עצמה, המשתקף בהצרכות ישירות של פעלים ראה צדקה, תשנ"ד; בורוכובסקי, תשנ"ח. בורוכובסקי דנה בהבדלים הסמנטיים והפרגמטיים שבין ההשלמה הישירה ובין ההשלמה העקיפה במקרים שבהם מאפשר הפועל את שתי ההצרכות.

הרגשה פנימית. להרגשתנו, גוון סמנטי זה עולה גם מן המבנה שבו מושלם הפועל על ידי תווית המושא את (הוא לא רצה להישאר. טלי הרגישה את זה).

6.4 הרגיש = חשב, ראה את עצמו כ" (כ" 30%)
בשימוש זה מופיע הפועל עם שני משלימים מקודמים שיש ביניהם יחס פרדיקטיבי. כיוון שבמוקד התוכן הנתפס עומד התופס עצמו, התבנית התחבירית היא "צ"ש + הרגיש + את עצמו + שם תואר":

אישה יפה היא זו שמרגישה את עצמה יפה, לא אחרים, היא עצמה! (אתר האינטרנט gfn.co.il, "אנורקסיה נרבוזה" מאת ד"ר מיכאל שניידמן, אוגוסט 2007).

מרגישה את עצמה יפה פירושו מחשיבה, רואה את עצמה יפה.

הרגשתי את עצמי פטורה מלסלוח לה באופן אוטומטי (שתי שלגיות, עמ' 111).

התבנית "צ"ש + מרגיש + את עצמו + שם תואר" שיעורה אפוא: "צ"ש חושב, רואה את עצמו שם תואר". דומה כי ההבדל בין הרגיש בתבנית זו ובין פועלי התפיסה האחרים (חשב, ראה) נעוץ ברכיב הסמנטי החושי: בפועל הרגיש יש בצד המחשבה גם תחושה פיזית.

גלגול תחבירי נוסף עשוי לחול על המבנה הנידון, והוא שכיח למאוד בשפה הדבורה. הדברים אמורים כמשלילת המשלים הראשון: היא מרגישה את עצמה חכמה < היא מרגישה חכמה.⁵⁸ הקורפרנטיות שבין העצם המתממש פְנושא של הפועל הרגיש ובין העצם המתממש כמשלים הראשון (נושא המשפט המושאי) היא שמאפשרת את שימוש המשלים הראשון.⁵⁹ בדיקתנו העלתה כי דגם זה, "צ"ש + מרגיש + שם תואר", מצוי הרבה יותר מן הדגם "צ"ש + מרגיש + את עצמו + שם

58. כוונה תחילה נמנענו מלראות במבנה זה של הרגיש מבנה לעצמו, שבו הפועל מושלם על ידי שם תואר, כיוון שההתרחסות הסמנטית שמבטא הפועל, גם בשימוש זה, היא התרחשות הקשורה בתוכן: התבנית "צ"ש + מרגיש + שם תואר" פירושה כי בבעלותו המופשטת של התופס (במוחו, בתודעתו) תוכן כלשהו בנוגע לו עצמו. כלומר התופס מחזיק בדעה זו או אחרת ביחס לעצמו (הנוסחה הסמנטית היסודית של הרגיש במשמעות זו היא: במוחו של א [א "תואר"]). הרכיב התיאורי הוא אפוא חלק מן התוכן הנתון במוחו של התופס, חלק מתוכן החשיבה, ועל כן יש לראות במשלים התיאורי המייצג אותו (שם התואר) רכיב מקודם מן התוכן הזה.

59. למעשה, בלא זהות זו לא יתאפשר לכתחילה ביקוע המשפט המושאי לשניים: דוד מרגיש שיעל חכמה < *דוד מרגיש את יעל חכמה.

תואר". למעשה, בקורפוס הנבדק לא נמצאו לתבנית האחרונה אלא דוגמאות בודדות. למבנה בנשילת המשלים הראשון לעומת זאת נמצאו עשרות היקרויות. להלן שתיים מהן:

לא ראית איך הוא היה מבסוט והרגיש חברמן (חוכמת הבייגלה, עמ' 65).
ברגע שאתה מגיע לבית חולים ומתחיל לעשות את הטופס טיולים [...] אתה
כבר מתחיל להרגיש אפס (שם, עמ' 5).

נראה כי הנטייה הטבעית של הדובר לחסוך באמצעי הבעה, בד בבד עם הרצון להדגיש את הרכיב התוארי של התוכן (המשלים השני) הם שהביאו לנשילת המשלים הראשון. ושמה בנשילת המשלים הראשון נעלם הגוון הפרגמטי של יהירות, התנשאות וכיו"ב המשתקף לעתים בתבנית עם שני המשלימים, למשל בדוגמה הבאה:

בקשר אלייך חנית שמרגישה את עצמה כוסית, את בדיוק דומה לכדור
צונח (תגובת לכתבה "חנית קמחי" מאת ניצן קורציה, אתר האינטרנט
NOL.co.il, 10.2.2007).

מן התבנית "צ"ש + הרגיש + את עצמו + שם תואר" עשויה להשתמע בהקשרים מסוימים נימה שיפוטית:⁶⁰ הדובר סבור כי הערכתו העצמית של פלוני מופרזת והוא רואה בה משום התנשאות ויהירות. נשילת המשלים הראשון במקרים הללו תבטל את הנימה המבקרית.

6.5 הרגיש = החזיק בדעה כלשהי, חשב, סבר (15%–20%)
נתבונן במשפטים הבאים:

ואם מלכה מרגישה שלהתנשא עלי יגרום לה להרגיש פחות מטופשת [...] אז
תהא זו תרומתי הצנועה למאמץ המלחמתי (שירת הסיירה, עמ' 172).

מלכה מרגישה ש' פירושו דעתה של מלכה היא ש', כלומר מלכה חושבת ש'.

היא אמרה לי קודם שהשמלה נורא יפה, אבל שהיא מרגישה שזה לא הסגנון
שלה (שתי שלגיות, עמ' 54).

מרגישה שזה לא הסגנון שלה קרוב במשמעותו להיא חושבת, סבורה, שאין זה
סגנונה.

הפועל הרגיש בשימושים הללו מסמן כי התופס מחזיק בדעה, סברה כלשהי;⁶¹

60. השווה לקולקציה "חושב את עצמו [+ שם תואר]".

61. גם בשימוש שהוצג ב-6.4 מסמן הרגיש הערכה סובייקטיבית, החזקה בדעה, אלא שדעה זו

בתוך כך קרובה משמעותו לזו של חשב, סבר. ואולם בשונה מפעלים אלה, האמורים לכתחילה בהיגיון ובשכל, בפועל הרגיש ניכר כי השכל והרגש אחוזים זה בזה.⁶² ושווה בין שני המבעים האלה:

אני חושבת שזה לא הסגנון שלי.

אני מרגישה שזה לא הסגנון שלי.

בשימוש בפועל הרגיש, בשונה מחשב, ניכרת היטב הנימה האמוציונלית הנלווית לתוכן החשיבתי, וכן מורגש הרכיב הסמנטי החושי: הדובר אינו רק חושב כזאת וכזאת, אלא הוא "חש זאת על בשרו". כן שונה עמדת התופס לגבי ערך האמת של הפרופוזיציה הנטועה בכל אחד מן הפעלים: הפועל חשב מסמן תמיכה מסויגת באמתות התוכן; הדובר מניח כי הפרופוזיציה נכונה, אך הוא מהסס לתמוך בה תמיכה מלאה. בפועל הרגיש לעומת זאת מופגנת מצד הדובר דרגת ודאות גבוהה יותר, שכן הוא נסמך על תחושות הפנימיות.⁶³

בדוגמאות הבאות ממירים את המשפט המושאי שמות עצם מודליים (חובה, צורך)⁶⁴ שנתהוו על ידי נומינליזציה של הפועל מתוך פסוקית התוכן המקורית:

אני לא מרגיש חובה להסביר לך הכול (שתי שלגיות, עמ' 122).

לא הרגשתי צורך לזוז, או לומר משהו (שירת הסיירה, עמ' 105).

גם כאן קרובה משמעותו של הרגיש אל משמעות חשב, סבר. ואולם בניגוד לפעלים אלה, האמורים מעיקרא בהיגיון ובשכל, בפועל הרגיש ניכרת זיקה הדוקה אל הרגש ואל החוש:

אני חושב שאני חייב להסביר לך הכול.

אני מרגיש חובה להסביר לך הכול (או: אני מרגיש שאני חייב..).

בפועל הרגיש ניכר כי התופס הגיע לידי ההכרה שהוא חייב, צריך לעשות כזאת וכזאת, והכרה זו נשענת על הרגשה פנימית (ושמא גם על תחושה פיזית?). בפועל חשב, לעומת זאת, לא זו בלבד שאין כל גוון רגשי, אלא שהתופס מביע לכתחילה תמיכה מסויגת באמתות התוכן.

אמורה בהכרח בתופס עצמו, גוון סמנטי המשתקף כאמור במבנה התחבירי: "צ"ש + הרגיש [+ את עצמו] + שם תואר". בשימוש הנדון להלן, כנגד זה, קררפרנטיות זו אינה מחויבת.

62. השווה לעניין זה דבריהם של לייקוף וג'ונסון, 1999, עמ' 240: "When you feel strongly that you are right, you are combining both a mental sense with a strong emotional reaction".

63. דוברי עברית שנדרשו להבדל בין שני המבעים ציינו כי הרגיש, בשונה מחשב, כרוך בתחושה פנימית הבאה מהלב.

64. שמות העצם הללו מביעים מודליות של הכרח. ראה עמבר, תשמ"ט.

7. סיכום ומסקנות

במאמר זה ביקשנו להעמיד על מגוון המשמעויות המנטליות המובעות בשלושה פועלי חושים מרכזיים בעברית בת זמננו: ראה, שמע והרגיש. התיאור התייחס הן לגוני המשמע המנטליים ותפוצתם הן לדגמים התחביריים המסמנים אותם. מעיקר העיון עלו שלוש מסקנות מרכזיות:

ככל שהפועל נתון במקום גבוה יותר בהיררכיית החושים, כן הוא שכיח ומאפשר הרחבות מטפוריות רבות יותר בשדה השכלי. ואמנם מצאנו כי השכיח מבין פועלי החושים ובעל קשת המשמעויות המנטליות הרחבה ביותר הוא העומד בראש ההיררכייה: הפועל ראה. מציאות לשונית זו הוסברה על רקע המציאות הפיזית, קרי הדומיננטיות של חוש הראייה בחיינו. לא זו בלבד שהראייה היא המקור העיקרי שלנו למידע אובייקטיבי על העולם, אלא שתהליך היסקי המושתת על חוש הראייה הוא לעולם מבוסס ומהימן יותר. עליונותה ומרכזיותה של הראייה בעין היא המאפשרת את הרבגוניות המנטלית של הפועל ראה. ואכן פועל זה יודע גיוון סמנטי רב ובקורפוס הנבדק ביטא שש משמעויות שכליות עיקריות: הסקה לוגית; וידוא-בדיקה; הערכה סובייקטיבית; יצירה מנטלית של התרחשויות דמיוניות; חוסר יכולת להגות, להעלות על הדעת, תוכן מוגמר כלשהו (פתרון הולם לבעיה, הסבר הגיוני וכדומה); וניבוי של תוכן (לרוב מסוכן, שלילי).

שני פועלי החושים האחרים, העומדים במקומות נמוכים יותר בהיררכייה, היו מצומצמים יותר וביטאו כל אחד ארבע משמעויות מנטליות. משמעו המנטלי העיקרי של הפועל שמע היה קליטת מידע; שלוש הוראותיו השכליות האחרות הקבילו לשלוש מהוראותיו השכליות של ראה: הסקה לוגית; יצירה מנטלית של התרחשויות דמיוניות; וידוא-בדיקה. ואולם היקפן נמוך היה בהרבה מזה של ראה. הפועל הרגיש, העומד במקום הנמוך ביותר בסולם ההיררכי מבין השלושה, הקביל לפועל ראה בשני משמעים מנטליים בלבד: הסקה לוגית והערכה סובייקטיבית. בשניהם הורגש הקשר ההדוק אל הרכיב הסמנטי האינטואיטיבי והחושי. גם בשתי הוראותיו השכליות הנוספות של הרגיש ניכר הקשר ההדוק אל האינטואיציה והחוש: תחושת ידיעה הנובעת מהרגשה פנימית והערכה עצמית שיש עמה תחושה פיזית.

עוד העלה עיוננו כי למיקומו של הפועל בהיררכיית החושים השפעה גם על מידת הזיקה שהפועל מגלה לדנוטציה החושית המקורית: מיקום גבוה בסולם ההיררכי פירושו כי המעתק מן החוש אל השכל הושלם במלואו או כמעט במלואו; מיקום נמוך יותר מורה על זיקה הדוקה יותר אל המשמעות היסודית. ואמנם, כפי שנוכחנו לדעת, ברבים משימושי המנטליים של הפועל ראה אין הוא מגלה עוד זיקה אל המשמעות החושית היסודית. אף ההסקה הלוגית המסומנת בו עשויה שלא להיות כרוכה בראייה מוחשית.

בפועלי החושים האחרים, לעומת זאת, התפיסה השכלית מושגת על הרוב מכוח התפיסה החושית: בפועל שמע נסמך תהליך ההיקש דרך קבע על עדויות העולות מן האוזן, וכזה הוא גם הניסיון לגרימת התהוות בעלות על תוכן (שמע = וידא, בדק) הנעשה לעולם באמצעים שמיעתיים (שיחת טלפון וכדומה). הזיקה למשמעות החושית המקורית בפועל שמע ניכרת גם בעובדה שבשימושו המנטלי הקונטרס-פקטי (דמייני) הוא מסמך אך ורק התרחשויות של העברת מסר (שיחה, הרצאה וכדומה), בשונה מראה העשוי לסמן כל התרחשויות דמיונית שהיא. הוראתו המנטלית השכיחה ביותר של שמע (קליטת מידע) הותנתה אף היא במרבית המקרים בשמיעה פיזית, קרי שמיעת המידע מפי גורם שלישי.

זיקה הדוקה עוד יותר אל הדנטוציה החושית המקורית גילה הפועל הרגיש, המצוי במקום הנמוך ביותר בסולם ההיררכי מבין השלושה. התפיסה השכלית המסומנת בו מושתתת דרך קבע על קליטה חושית זו או אחרת, ולמעלה מזה, אף על אינטואיציה ותחושה פנימית. השכל והרגש אחוזים זה בזה בכל אחד ואחד משימושו המנטליים: הפעילות ההיקשית המסומנת בו נסמכת הן על נתונים מוחשיים (ראייה, שמיעה, מגע וכדומה) הן על אינטואיציה כלשהי. תחושת הידיעה שהוא מבטא כרוכה לעולם באינטואיציה ובהרגשה פנימית, ובהערכה הסובייקטיבית לגווניה יש בצד המחשבה גם תחושה פיזית. בפעלים הנתונים במקומות נמוכים יותר בהיררכייה, מעתק המשמעות מן החוש אל השכל לא הושלם אפוא במלואו.

המסקנה האחרונה העולה מעיון זה אמורה בקשר שבין מיקומו של הפועל בהיררכיית החושים ובין דרגת הוודאות שהוא מבטא ביחס לאמתות התוכן המוסק: ככל שהפועל נתון במקום גבוה יותר בהיררכייה, כן הוא מביע משמעות היקשית המבטאת דרגת ודאות חזקה יותר. כיוון שהסקה הנסמכת על ראייה שבעין היא לעולם מבוססת ומוצקה יותר, הפועל ראה הוא המסמן את דרגת הוודאות הגבוהה ביותר (אני רואה שאתה משקר). מידת הוודאות קטנה ככל שיוורדים בהיררכייה: הפועל שמע מסמן דרגת ודאות נמוכה יותר, שכן התופס נסמך על עדות העולה מן האוזן (אני שומעת [בקול שלך] שאתה משקר), ובפועל הרגיש בשל היתלותו של הדובר באינטואיציה ותחושה פנימית, הביטחון שמפגין הדובר מסויג (אני מרגישה שאתה משקר).

בסיום ייאמר, כי מסקנות העיון מתאימות גם למתרחש בפעלים אחרים בשדה הסמנטי החושי. כך למשל הפועל הריח, שמיקומו בהיררכיית החושים נמוך עוד יותר, נדיר יותר כפועל שכלי, ומהיקריותו הבודדות עולה משמעות מנטלית אחת:⁶⁵ הבחין, הבין, קלט וכו' על סמך אינטואיציה כלשהי וחושים מחודדים.

65. הדברים אמורים בהיקריות שבהן מושלם הפועל על ידי משפט (א הריח ש-), ולא בהיקריותו

ההסתמכות על אינטואיציה אינה אלא פועל יוצא של המיקום הנמוך בסולם ההיררכי החושי. ואכן בשימוש המנטלי של הפועל ניכר היטב הקשר ההדוק שבין הרגש לשכל, ואף מורגש מתח מטפורי מסוים.⁶⁶ מיקומו הנמוך של הריח בסולם ההיררכי משפיע גם על דרגת הוודאות המופגנת מצד התופס ביחס לאמתות התוכן המוסק: הדובר חושד ש-, אך אינו יודע בוודאות.

8. טבלת שכיחות

הפועל / המשמעות	ראה (כ-200 היקרויות) ⁶⁷ 6 גוני משמע מנטליים	שמע (כ-80 היקרויות) 4 גוני משמע מנטליים	הרגיש (כ-80 היקרויות) 4 גוני משמע מנטליים
הבין, תפס	60%-65% בכשני שלישים מן המקרים התפיסה המנטלית מותנית בראייה בעין; ⁶⁸ בכשליש מן המקרים התפיסה היא הכרתית טהורה ודבר אין לה עם ראייה של ממש.	12% התפיסה המנטלית מושתתת דרך קבע על שמיעה באוזן.	כ-30% התפיסה המנטלית נסמכת הן על אחד החושים (ראייה, שמיעה, מישוש וכו') הן על אינטואיציה ותחושה פנימית.
ידיא, בדק	15% הניסיון לגרימת התהוות בעלות על תוכן נעשה באמצעים מוחשיים שונים (ראייה בעין, שמיעה באוזן וכו').	4% הניסיון לגרימת התהוות בעלות על תוכן נעשה לעולם באמצעים שמיעתיים.	

- של הפועל כתבנית השגורה "זה מריח (לי) שם תואר". כפי שצוין בהערה 5 לעיל, התבנית "זה נראה/נשמע/מרגיש [לי] + שם תואר" לא נכללה בגבולות העיין של מחקר זה.
66. על חיותו של המעבר המטפורי מלמד בין היתר הצורך של הכותבים להקיף את הפועל במירכאות. למשל: לא פעם אתה נמוע מלגשת לחברך ולומר לו משהו רק משום ש"אתה מריח" שעכשיו לא כדאי (אתר האינטרנט torah.net, פרשת ויקהל, 2007).
67. כאמור לעיל (הערה 16) הציון "x היקרויות" לגבי כל אחד מפועלי החושים מתייחס להיקרויות שבהן מבטא הפועל משמעות מנטלית זו או אחרת. אין ציון זה מתייחס לכלל הופעותיו של הפועל בקורפוס הנבדק.
68. התפיסה המנטלית עשויה להיות מותנית גם בחושים אחרים (שמיעה, מישוש, ריח, טעם), אך מאחר שהקורפוס שעליו הסתמכנו לא זימן דוגמאות מעין אלה, לא נכללו המקרים הללו בבדיקה הסטטיסטית.

הפועל / המשמעות	ראה	שמע	הרגיש
דמיון	5% התוכן אינו מוגבל ועשוי להתייחס לכל התרחשות דמיונית שהיא.	2% התוכן מוגבל ומתייחס אך להתרחשויות דמיוניות של העברת מסר (שיחה, הרצאה, שאלה וכדומה).	
חשב ש-, סבר ש-, דעתו הייתה ש-	10% התפיסה המנטלית אינה מותנית בתפיסה חושית.		15%-20% התפיסה המנטלית כרוכה בהרגשה פנימית ובתחושה פיזית.
חשב, ראה את עצמו כ-			כ-30% התפיסה המנטלית כרוכה בתחושה פיזית.
ידע על סמך תחושה פנימית			25%-30%
חזה, צפה שמהוו (רע?) עומד להתרחש	2%-3%		
לא הצליח להפיק במוחו תוכן מוגמר כלשהו	5%		
הגיע לתודעתו ("לאוזנו") מידע כלשהו		כ-80% המידע הנקלט מגיע לתודעת התופס על ידי שמיעתו הפיזית מפי אדם אחר או באמצעות קריאה.	

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלשיך, תשנ"ה = א' אלשיך, פועלי החושים בספרות העברית בת זמננו: עיון תחבירי-סמנטי, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה
 בורוכובסקי, תשנ"ח = א' בורוכובסקי, "שרים עצמאות": מהשלמה עקיפה להשלמה ישירה", בלשנות עברית 43 (תשנ"ח), עמ' 15-28
 בורוכובסקי, תשס"א = א' בורוכובסקי, הפועל: תחביר, משמעות ושימוש עיון בעברית בת-זמננו, באר-שבע תשס"א

- J. Barron, *Perception, Volition and Reduced Clausal Complementation*, Ph.D. dissertation, University of Manchester, 1999
- J. Barron, "Perception and Raising Verbs: Synchronic and Diachronic Relationships", *Time Over Matter: Diachronic Perspectives on Morphosyntax*, ed. M. Butt and T. H. King, Stanford, Calif. 2001, pp. 73–103
- S. C. Dik and K. Hengeveld, "The Hierarchical Structure of the Clause and the Typology of Perception-verb Complements", *Linguistics* 29 (1991), pp. 231–259
- R. Declerck, "On the Role of Progressive Aspect in Nonfinite Perception Verb Complements", *Glossa* 15 (1981), pp. 83–114
- M. A. K. Halliday, "Language Structure and Language Function", *New Horizons in Linguistics*, ed. J. Lyons, Harmondsworth 1970, pp. 140–165
- A. Viberg, "The Verbs of Perception: A Typological Study", *Explanations for Language Universals*, ed. B. Butterworth et al., Berlin 1984, pp. 123–162
- חוכמת הבייגלה = א' הייטנר, חוכמת הבייגלה, תל-אביב 1998
- R. S. Jackendoff, *Semantic Structures*, Cambridge, Mass. 1990
- R. W. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar*, Stanford 1987
- לבנת, תשס"א = ז' לבנת, "'בעיני צש' בלשון המקרא: תיאור ה'מערך'", בית מקרא 46 (תשס"א), עמ' 68–79
- A. Lehrer, "Polysemy, Conventionality and the Structure of the Lexicon", *Cognitive Linguistics* 1 (1990), pp. 207–246
- ליונס, 1977 = J. Lyons, *Semantics*, Cambridge 1977
- G. Lakoff and M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago 1980
- G. Lakoff and M. Johnson, *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, New York 1999
- G. A. Miller and P. N. Johnson-Laird, *Language and Perception*, Cambridge, Mass. 1976
- סוברן, תשנ"ב = ת' סוברן, "'שרוי בהלם' ו'ספוג ערכים': מבנה מארגן וחוקיות

פנימית במטפורות של נוזלים בעברית החדשה", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 565-578

סוברן, תש"ס = ת' סוברן, חקירות בסמנטיקה מושגית: המארג הלשוני וההיערכות של מושגים מופשטים, ירושלים תש"ס

סוויטסר, E. Sweetser, *From Etymology to Pragmatics*, Cambridge = 1990

סיבליי, F. N. Sibley, "Seeking, Scrutinizing and Seeing", *Mind* 64 = 1955, pp. 455-478 (1955)

סידון, תשס"ג = ו' סידון, פועלי התפיסה בעברית החדשה: תחביר, משמעות ושימוש, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ג

סידון, תשס"ה = ו' סידון, "עוד לא חשבתי ד": עיון תחבירי-סמנטי בפועל 'חשב' בעברית בת-זמננו", חלקת לשון 36 (תשס"ה-תשס"ו), עמ' 123-139

סידון, תשס"ז = ו' סידון, "לדעת שהוא... ולדעת עליו: על אופרציית הגלגול המקדים בפועלי התפיסה", בלשנות עברית 59 (תשס"ז), עמ' 75-90

עמבר, תשמ"ט = א' עמבר, דרכים להבעת מודאליות בעברית של ימינו: עיון תחבירי, סמנטי ופרגמטי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ט

פילמור, C. J. Fillmore, "Types of Lexical Information", *Semantics*, = 1971, ed. D. D. Steinberg and L. A. Jakobovits, Cambridge 1971, pp. 370-392

צדקה, 1978 = י' צדקה, תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות, ירושלים 1978
צדקה, תשנ"ד = י' צדקה, "מיליות יחס מוצרכות: בחינה מחודשת", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ד, כך א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 109-116

קירשנר ותומפסון, R. S. Kirsner and S. A. Thompson, "The Role of Pragmatic Inference in Semantics: A Study of Sensory Verb Complements in English", *Glossa* 10 (1976), pp. 200-240

קרונפלד, תשל"ו = ע' קרונפלד, "יחסים בין תחביר לבין קדם-הנחות בעברית", בלשנות עברית חפ"שית 10 (תשל"ו), עמ' 27-53
רב מילים = י' שויקה, רב מילים: המילון השלם לעברית החדשה, ישראל תשנ"ז

רובינשטיין, תשל"א = א' רובינשטיין, הצירוף הפועלי: עיונים בתחביר ימינו, תל-אביב תשל"א

רובינשטיין, תשל"ו = א' רובינשטיין, "לפני + צ"ש: מסימון של מקום לסימון ה'חושב' וה'גורם'", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 57-66

רובינשטיין, תשמ"ג = א' רובינשטיין, "פעלים שנושאים מימוש פרופוזיציה", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 147-154

רובינשטיין, תשנ"ו = א' רובינשטיין, "ראייה מכוח ראייה: עיון בלשון המקרא",
תעודה י (תשנ"ו), עמ' 9-18

G. Ryle, *The Concept of Mind*, London 1949 = 1949, רייל,

H. Bat-Zeev Shyldkrot, "Les verbes de perception: étude = 1989 שילדקרוט,
sémantique", *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et*
de Philologie Romanes (1989), pp. 282-294

שירת הסירנה = ע' לינור, שירת הסירנה, תל-אביב 1991

Y. Shen and M. Cohen, "How Come Silence is Sweet but = 1997 שן וכהן,
Sweetness is not Silent: A Cognitive Account of Directionality in
Poetics Synaesthesia", *Cognition and Figurative Language*, ed. Y. Shen,
Tel Aviv 1997, pp. 5-29

שתי שלגיות = ע' לינור, שתי שלגיות, תל-אביב 1993

האם חוק החיטוף פעיל בעברית המדוברת?

במאמר קודם¹ הוצגה על יסוד מחקר שדה סוגיית שינויי התנועות בעברית המדוברת בהשפעת חוק החיטוף. במחקר זה נבדקו מאות צורות לשון, ששולבו בשני טקסטים, וכל טקסט נקרא מפי ארבעים אינפורמנטים שונים – שמונים נבדקים בסך הכול. האינפורמנטים היו בעלי רקע מגוון: קבוצות גיל שונות, מקומות גאוגרפיים רבים, מוצאים מגוונים ורקעים תרבותיים אחדים. כל הנבדקים היו בוגרי תיכון, רובם בעלי השכלה אקדמית, או לחלופין תלמידי תיכון.²

במחקר ראינו שלחוק החיטוף הקלאסי יש ייצוג רב בלשון המדוברת, גם אם הצטמצמה תחולתו בהשוואה לעברית הקלאסית ולנורמה שהתגבשה על יסודה. כך נמצאו במחקר צורות כגון מְטוסיס (metosim, צורה ראשית) לצד מְטוסיס (matosim, כדרך מיעוט); מעמדותיהם (ma-amadotehem); מְקוֹם־בַּצַּד מְקוֹם־ (makom, mekom), אבל מְקוֹמם ומְקוֹמֹת כצורה בלברית. שְׁבוֹר לב בצד שְׁבוֹר לב (shavur, shvur); שְׁעוֹנִים כצורה עיקרית בצד שְׁעוֹנִים; יְמִי צִיפִּיָּה, מחקרי זואולוגים, רְהִיטִים כצורה עיקרית בצד רְהִיטִים, ועוד ועוד. כל דוגמה מהדוגמות שנזכרו כאן ראויה לדיון נפרד, מאחר שהיא נושאת עמה מטען של עבר ושל הווה שעשוי להשפיע על דרך מבטאה בעברית הישראלית. אולם אין בכך לגרוע מן הניסיון לסרטט תמונת-על של שינויי התנועות בימינו.

מהנתונים עולה שעם התרחקות הטעם בצורת הרבים ובנטייה שינויי התנועות ניכרים ומשמעותיים. בצורות הנסמך, לעומת זה, חלה התערעורת של תחולת שינויי התנועות, התערעורת מסוימת בצורת הנסמך יחיד, והתערעורת מובהקת יותר בצורת הנסמך רבים. הצורות הגזורות (כגון משפטן, mishpatan, כצורה עיקרית, mishpetan, כצורה משנית) עומדות כקבוצת ביניים בין הצורות הנוטות לבין צורות נסמך רבים; יש בהן נטייה לשינויי תנועה כדין, אך פחות מבצורות הנוטות.

מכאן עולה ומתחדדת השאלה מה משמעותה של המערכת הנוהגת כיום: האם מדובר בחוק פונולוגי טבעי שיש לו קיום בעברית המדוברת, או שמא מדובר במציאות שאינה מקיימת שינויי תנועה ממין זה כתהליך פעיל? במציאות שכזאת שינויי התנועות שאנו עדים להם הם פרי השפעה מורפולוגית של מורשת דקדוק

1. גונן, תשס"ט.

2. לפירוט ראה גונן, תשס"ו.

שפעם חי בה חוק החיטוף וברבות השנים חדל להתקיים. נציג כאן את הדעות השונות ונדון בנימוקים להן, נעמוד על תהליכי השינוי, ולבסוף נחוה דעה בשאלת חיותם של התהליכים.

כשחוק הוא חוק פונולוגי טבעי, הדוברים ישתמשו בו במילים מוכרות ובמילים שאינן מוכרות בדיוק באותו האופן. החוק גורם לשינויים פונטיים מסוימים בביצוע פונמה בסביבות פונטיות קבועות ומגדרות, והוא נובע מגורמים חיתוכיים מוגדרים ולא מתנאים מורפולוגיים או מורפופונטיים. בביצוע חוק טבעי אין הבדלים בגילים ובאוכלוסיות מבוססות ולא מבוססות.³

כשנבחנת הגדרה זו על פי תוצאות המחקר, עולה תמונה עמומה. אמנם הסתמן הבדל קטן בהגייה הנורמטיבית בין קבוצות הגילים השונות, הבדל שמעיד בדרך כלל על נטייה לשמר את התנועה a בקבוצת הצעירים גם במקומות שהשתנתה בהם התנועה בעברית הקלאסית, אולם אין זה הבדל גדול דיו.⁴ כמו כן התנאים הפונטיים שבבסיס שינויי התנועות עשויים להיות רלוונטיים רק להתאפסות מלאה (ולא לשינוי $e < a$). ייתכן אפוא שראוי להרחיב את ההגדרה, להעמידה על סדירות ועל תחולה בצורות חדשות, ולא דווקא על תקפות גורמים פונטיים. כך ייחשבו למשל בעברית המדוברת שיכולי העיצורים בבניין התפעל "חוק פונולוגי טבעי", אף על פי שכיום, עם ביטול הביצוע הפונטי של עיצורי גד"ת דגושים ורפים, פחתה ההניעה הפונטית לחילוף.

איננו יודעים כיצד יהגו אנשים מילים שאינן מוכרות להם; אולם גם אם יהיה בהן שינוי תנועה, האם יעיד הדבר בהכרח על קיומו של חוק פונולוגי חדש או אולי אפשר יהיה לייחסו להיקש לצורות מוכרות שהן בבחינת שקיעי לשון?

דעות במחקר

נחלקו החוקרים בשאלת חיותו של חוק החיטוף בעברית המדוברת. בולוצקי רואה ב"חיטוף" בעברית החדשה תופעה מורפולוגית בעיקרה שאינה מצייתת לחוקי הפונולוגיה הקלאסיים.⁵ הוא טוען שהשתנות המציאות הפונטית בעברית החדשה, קרי אבדן ההכפלה ואי-התארכות תנועות קצרות בהברות פתוחות, מעידה על כך שההניעה לחיטוף בעברית החדשה היא פונטית פחות. בן-טוליל

3. שורצולד, תשל"ט, עמ' 172-173. וראה גם שורצולד, תשמ"א, עמ' 34-35.

4. הבדל של 5 אחוזים בין שתי קבוצות הקיצון של החתך הגילי – קבוצת הצעירים וקבוצת המבוגרים (את הנתונים במלואם ראה אצל גונן, תשס"ו). במחקרם של שלזינגר וריבד (תשנ"ח) לא נמצא הבדל מובהק בין קבוצות הנוער והמבוגרים בשינויי התנועות בקריאה. במחקר שלנו לא נבדקו שכבות לא מבוססות מובהקות; גורם ההשכלה באינפורמנטים שנכללו במדגם אינו משקף מעמד סוציו-אקונומי נמוך.

5. בולוצקי, 1997, עמ' 297-298.

קובע כי חוקי ההיחטפות הידועים לנו מהעברית המקראית אינם טבעיים עוד בלשון, ומדובר במסורת בלבד.⁶ שלזינגר, רביד ושראל קובעים במחקרם שבעברית החדשה פועל חוק חיטוף בתנועת ה-a, אולם התניות מורפולוגיות ופסיכר-לינגוויסטיות.⁷ מכאן שאין מדובר בחוק ש"חי" חיות פונולוגית. במחקר אחר טוענים רביד ושלזינגר שאין מדובר עוד בתלות בחוקים פרוזודיים כי אם בתופעה מורפולוגית.⁸

לעומתם סוברת שורצולד שחוק החיטוף הוא חוק פונולוגי חי ופעיל בעברית המדוברת, ותולה זאת בתיקוני היתר של הדוברים (ראה להלן).⁹ צבי טוענת שחוק חיטוף הקמץ חי במידה רבה בעברית, והדבר מתבטא בניקוד תלמידה.¹⁰ במחקרה על לשון הילדים רביד קובעת (בניגוד למחקרה האחרים) שתופעת שימוש התנועה a מבוצעת על ידי כל קבוצות הילדים שנבדקו מגיל חמש ואילך, ומכאן שחוק החיטוף הקלאסי עודנו חי.¹¹

מכאן שהחוקרים מעמידים שתי הנחות סותרות: רוב החוקרים סוברים שאין חוק החיטוף הקלאסי חוק פונולוגי פעיל בעברית המדוברת, ואילו מיעוטם גורסים שלחוק החיטוף הקלאסי יש קיום פונולוגי טבעי וחי בעברית החדשה. נרחיב ונסביר את ההנמקות לשתי ההנחות האלה.

א. חוק החיטוף בטל

לפי תפיסה זו, חוק החיטוף הקלאסי אינו מתקיים עוד בעברית החדשה. מאחר שאין עוד הניעה גורפת לקיום חוק זה (שכן שינויי התנועות חלים כחילוף $e < a$, חילוף שאין בו כל קיצור שהרי התנועה איננה חטופה עוד), אין לדבר כלל על חוק חיטוף. לפיכך שינויי התנועות המשתקפים בלשון הם תולדה של שני גורמים: (1) שקיעי לשון – הצורות שירשה העברית החדשה מן העברית הקלאסית שעליה הושתתה; (2) מערכת היקשים – שינויי תנועות בצורות חדשות בעברית המדוברת שהם תולדה של היקש ("נכון" או "מוטעה") לצורות מורשות.

השפעת שקיעי הלשון על נטיית השם מקיימת למעשה תופעה של רפלקסים בלשון. תופעה זו משקפת מצב שבו תכונה מסוימת נעלמת מרובד כלשהו, אך אופייה המקורי עדיין מורגש ברובד אחר.¹² כך אפשר להבין את היעלמותו של חוק

6. בן-טולילה, תש"ן, עמ' 269.

7. שלזינגר, רביד ושראל, תשמ"ז [א], עמ' 130.

8. רביד ושלזינגר, 2001.

9. שורצולד, תשס"ב [א], עמ' 103.

10. צבי, תשנ"ח.

11. רביד-דיסקין, 1995, עמ' 157.

12. ראה שורצולד, 2001, עמ' 16-18; שתיל, תשס"ו, עמ' 60.

החִיטוּף מהרובד הפונולוגי, אך הוא ניכר בהחלט ברובד המורפולוגי בגלל שקיעי לשון ומערכת היקשים.

מערכת ההיקשים מתפלגת לשני סעיפים: (1) היקשים בין־נטייתיים בלקסמה נתונה, כגון מוסדות בנפרד על דרך מוסדות בנסמך; (2) היקשים בין־משקליים, כגון הוצאות על דרך תוצאות.¹³ ההיקשים הבין־נטייתיים קשורים לדיונו של שתיל כמושג "יסוד אופרטיבי" בשינויי התנועות.¹⁴ לטענתו, תהיה זיקה בין הצורה שהדובר פגש לראשונה לבין השימוש בנטייה. לרוב הדובר פוגש לראשונה או בעיקר את צורת הנפרד יחיד, ולכן תהיה נטייה לשמר את תנועת היחיד בנטייה (שלא על פי התקן). בצורות שבהן צורת היחיד משתנה שלא כצפוי, למשל שֶׁכֶּר גבוה, מדובר בדוברים שגוזרים את צורת הנפרד יחיד מצורת הנסמך, ובעבורם צורת הנסמך היא הצורה הראשונית, הצורה האופרטיבית.

דרך התכונות זו מפחתת לדעתי בכשירות הלשונית של הדוברים, בכך שהיא נוטלת מהם את הגמישות הלשונית המאפשרת שינויי תנועה בנטייה. לדידו של שתיל, צורה מתנהגת התנהגות סיסטמטית, והגמישות הלשונית הנורמטיבית (דהיינו קישור בין שינויי תנועה לצורת נסמך או לצורות הנוטות) וגם תיקוני היתר הנובעים ממודעות לשונית אינם משמעותיים. כמו כן ממצאי המחקר מעידים על נטייה לשינויי תנועה סדירים בצורת הרבים¹⁵ (וייתכן שברבות מהצורות הדובר נחשף לראשונה דווקא לצורת היחיד). נדמה לי שרק בפריטים לקסיקליים אחדים אפשר לדבר על היקש של הצורות הנוטות לצורת נפרד יחיד.

ב. בעברית החדשה פועל חוק חִיטוּף

לפי תפיסה זו, אין העברית החדשה התפתחות ישירה של העברית הקדומה, אלא לשון בעלת מערכת פונטית שונה, שנבנתה על יסוד המערכת המורפו־פונולוגית של העברית הקלאסית. אף על פי כן לא בטל בה חוק החִיטוּף, והוא משמש חוק חי ופעיל, גם אם אין התניותיו זהות לאלה שרווחו בלשון הקלאסית.

דרך השינוי הלשוני

הדקדוק מעמיד מערכת של כללים ושל היוצאים מהם. הכללים רובם טבעיים בלשון, והם נשאבים למעשה מהלשון המבוצעת; מקצתם הם כללים נרכשים שכל דובר בר־אורייין מסגל לעצמו עם התפתחות לשונו. ככל שיתעמעם העיקרון הדקדוקי

13. שורצולד, תשס"ב [א], עמ' 103.

14. שחיל, תשס"ג, עמ' 338–339.

15. מתוך השמות שאמורים לנטות בשינוי תנועה ב־80 אחוזים התנועה משתנה כצפוי, ורק ב־20 אחוזים התנועה משתמרת, שלא על פי התקן.

ותתרחב רשימת החריגים הלקסיקליים, כן יתקשה הדובר האורייני לשלוף מן הזיכרון את הפריטים הרלוונטיים.

ואכן כללי נטיית השם מעמידים נורמה שכמעט איננה מאפשרת ידיעה מלאה (וראה תוצאות הקריאה של קבוצת הביקורת שהעמידו יודעי הלשון). במצב כזה משתרגת מערכת ההיקשים של קבוצת ההולכים על פי הכלל ושל קבוצת היוצאים ממנו ומכרסמת בהגייה הנורמטיבית.

רוזן עוסק בשינויי התנועות בנטייה בדיונו במושגים "מורפולוגיה חזקה" ו"מורפולוגיה חלשה", המתייחסים למספר תמורות המשקל בנטייה: מורפולוגיה חלשה היא זו המשמרת את בסיס הנטייה, ואילו במורפולוגיה חזקה משתנים בנטייה רכיבים רבים יותר של שם היסוד.¹⁶ שתיל סובר שהלשון המדוברת נתונה תחת מעתק מורפולוגי כללי – ממורפולוגיה חזקה למורפולוגיה חלשה; זהו מעתק טיפולוגי ולא אוניברסלי, כפי שסבורים בלשנים אחדים.¹⁷

לשינוי תחולתו של חוק החיטוף בעברית המדוברת, בדומה לכל שינוי לשוני, עשויות להיות הניעות שונות. פלג מביא את טענתם של המדקדקים החדשים שהגורם לשינוי הלשוני הוא נוחות: הלשון משתנה בכיוון של יתר קלות בביצועה (= "חוק המאמץ הפעוט"¹⁸); אחרים סוברים שתהליך השינוי הלשוני נובע מ"לחץ המערכת", כלומר מפעילותם של גורמים הקשורים לתופעות פונטיות, פונולוגיות ופיזיולוגיות המתקיימות במערכת מורכבת אחת.¹⁹ על פי רביד, שינוי מתפשט בכל האוכלוסייה כאשר אין הוא פוגע בשום מערכת אחרת, והוא מביא לשקיפות ולסדירות מרביות. אולם לעתים ייבדל הדובר האורייני מן הדובר הנאיבי, שכן הדובר האורייני זוכר בעל פה צורות לשון חריגות ושולפן מן הזיכרון, בעוד הנאיבי נותן לשינוי להתפשט כל עוד אין הוא יקר מדי.²⁰

דומה ש"לחץ המערכת" אינו גורם מובחן דיו בהקשר שלנו, שכן ה"מערכת" יכולה להפעיל לחצים שונים, מקצתם מנוגדים זה לזה. הלחצים המעצבים את השינוי הלשוני המתגבש בהתניות חוק החיטוף בעברית החדשה לעולם לא יוכלו להביא לסדירות מלאה, שכן לצורות המורשות ולצורות הנגזרות מהן יש משקל רב בלשון. לפיכך השינוי לא יוכל להתפשט התפשטות מלאה במידה שתבטל ביטול גורף את התניותיו של חוק החיטוף הקלאסי.

16. רוזן, 1962, עמ' 53–54; רוזן, 1977, עמ' 130 ואילך.

17. שחיל, תשס"ג, עמ' 350.

18. השווה "The law of least effort", סוסיר, 1996, עמ' A37–A39.

19. פלג, תשמ"ט, עמ' 23.

20. רביד, תשנ"ג, עמ' 80. עוד על שינוי לשון ראה דונג-כנורות, תשל"ח, עמ' 29–35.

סדירות ופיצול ב"חוק החיטוף"

שינויי התנועה והשתמרותה בנטיית שמות בעברית המדוברת מציירים תמונה של חוק שאינו סדיר סדירות מלאה. בלאו ושורצולד סוברים שהתפוצה משפיעה מאוד על היערכות הנטייה, ולשמות נפוצים יש נטייה להשתמר בחריגותם.²¹ שתיל, לעומת זה, תולה את הפיצול במונח "יחסיות תרבותית" או "שוני במעמד תרבותי".²² לדעתו, אין משמעות למידת התפוצה כאשר היא (בהיבט הכמותי שלה) אלא למשקל המיוחס להיקריות שלה. צורת הנסמך דָּבַר- תהיה שכיחה בהתאפסות בגלל השימוש הנרחב בתנ"ך, בפיוטים, ובשמות עיתוני ימינו (למשל "דבר השבוע"). לטענתו, השימוש ה"איכותי" הזה מקנה לשם הנטוי יחסיות תרבותית רבה מאשר לאֲחִיו למשקל מרק, שייתכן שהוא שכיח לא פחות, אך בעל נטייה מקובלת שונה.

ואכן, נראה שלשכיחות השמות וליחסיות התרבותית שלהם יש חשיבות רבה בהתעצבות מערכת הנטייה.²³ במשנתה זה נכללות גם "אפנות הלשון", דהיינו שימושי לשון שנעשים מקובלים בהקשרים חברתיים חוץ לשוניים, שעשויות להתקבע בדרך נטייה מיוחדת בשל שימוש רב באמצעי התקשורת.²⁴

שליזינגר, רביד ושראל טוענים שחוק החיטוף של תנועת a הוא חוק "עמום", דהיינו חוק שסביבת ביצועו נעשית בלתי ברורה ותוצאותיו אינן חד־משמעיות.²⁵ נדמה שעמימות זו אינה רק תולדה של השתנות המערכת הפונולוגית בעברית החדשה, שכן כבר המקרא משקף לשון מרובדת, לשון שחוק החיטוף בה אינו מגובש גיבוש מלא, והוא רב חריגים דקדוקיים ולקסיקליים.²⁶ וכך, במקום שמדובר במערכת כללים מסועפת, כזו שלעיתים עומדת בגבול שבין הדקדוק למילון.²⁷ טבעי שיחולו שינויים שונים, והדובר ינסה להחיל עליה עקרונות של הפשטה או של הסדרה. רביד קובעת שחוקים עמומים, כלומר חוקים שיש בהם סתירות פנימיות

21. בלאו, תשל"ב, עמ' 32; שורצולד, תשמ"ג.

22. שתיל, תשס"ג, עמ' 340.

23. ראה גם דונג-כנרת, תשל"ח, עמ' 35. עוד ראה הדיון אצל גונן (תשס"ו) על הזיקה שבין הימצאות השם בנטייה במקרא לבין הנטייה הרווחת בעברית החדשה.

24. כך למשל בזמן מלחמת המפרץ רווח הצירוף עֲרֻכּוֹת מגן, ובעת שביתת האחיות הוזכרו באמצעי התקשורת שוב ושוב אֲחִיות חדר הניתוח.

25. שליזינגר, רביד ושראל, תשמ"ז [א], עמ' 11.

26. רשימת היוצאים מן הכלל במקרא אינה מאפשרת לסרטט חוקיות גורפת; יש עדויות לתנועת a שנחטפת למרות היותה a ארוכה במוצאה (רבין, תשכ"א; אולם קשה להוכיח בוודאות את אורכה של התנועה, בעיקר כי ההשוואה ללשונות שמיות אחרות בעייתית, וגם כי המסקנה בדבר אורכה של התנועה כרוכה מלכתחילה בשאלת התקצרותה בלשון המקראית). עדויות אחרות נוגעות להתקצרות התנועה לפני הטעם; בתנועת e קשה להעמיד חוקיות כלשהי.

27. וראה דיונה של שורצולד (תשמ"ט) על כללים והיוצאים מהם, בייחוד עמ' 26–27.

ושאינם פועלים בצורה סדירה, נוטים להתפרק ולאבד את יכולת הפעולה שלהם.²⁸
כמו כן היא כותבת:

שינוי לשוני נוטה להתחיל וגם לשרוד בנקודות "חלשות", או באזורים עמומים של הלשון, שבהם קשה לדוברים למצוא התנהגות אחידה וברורה של חוק לשוני. במצב זה הדוברים מכניסים סדר חדש במערכת בעזרת עקרונות פעולה, המבטאים את קווי המתאר של הדקדוק הטבעי, ומנחים את הדוברים לשקיפות, בולטות, סדירות ופשטות מקסימליות. שימוש בעקרונות פעולה כאלה מאפיין בעיקר את האוכלוסיה שאינה מתוחכמת לשונית, כלומר את הילדים ואת הדוברים המבוגרים הלא-משכילים. אך פני הדברים אינם פשוטים: עקרונות הפעולה עשויים לסתור זה את זה, ואז על הדובר להחליט איזה מהם יפעל. הוא עושה זאת על פי מדד של מחיר, שהשינוי גובה מן הלשון. ככל שגילם ורמת השכלתם של הנבדקים עולה, הם נשענים פחות על עקרונות הפעולה הטבעיים, ועושים שימוש בידע אורייני, המפנה אותם לצורות אידי-סינקרטיות הנלמדות בעל-פה.²⁹

וכך בעברית המדוברת גוברת העמימות בחוק המורש העמום מלכתחילה, ומתפרקות ההתניות הלשוניות הקודמות בצד צמיחת התניות חדשות. תהליך זה משקף למעשה שינוי לשוני בהתהוות, הפועל מכוח חוקים מנוגדים.

שלוזינגר, רביד ושראל מנסחים בעקבות הבלשנות הפסיכו-לינגוויסטית שני עקרונות פעולה המביאים בעת ובעונה אחת לתוצאות מנוגדות בתחולת חוק החיטוף:³⁰
א. חוק שמירת המבנה המקורי – צורתו של השם היסודי אינה משתנה בנטייה;
ב. חוק הפשטות הצורנית – שאיפה לסדירות מוחלטת של מבנה דקדוקי בלא יוצאים מן הכלל (דבר שמביא להגייה דומה של נטיית השמות מנוף [menofim] ומסוק [mesoqim]).³¹

לעקרונות אלה מצטרפות הניעות נוספות העשויות להשפיע על הדובר:

- ג. חתירה לחיסכון כלכלי המתבטא בקיצור מספר ההברות במילה;
- ד. שימור הדקדוק המורש מבלי להתחשב בחוקיות מתחדשת;
- ה. שאיפה להידור בלשון: נקיטת צורות (תקניות או לא תקניות) העשויות להיחשב למלומדות;

ו. מערכת הניעות פונולוגיות נקודתיות, כגון מעתקים, הידמויות וחילופי תנועות.³²

28. רביד, תשנ"ג, עמ' 76. וראה גם אפרת, תשנ"ד.

29. רביד, שם, עמ' 75.

30. שלוזינגר, רביד ושראל, תשמ"ז [ב], עמ' 122–123.

31. שלוזינגר ורביד (תשנ"ח, עמ' 13) מכנים זאת "חוק העקיבות הצורנית".

32. ראה גונן, תשס"ו.

וכך עולות הניעות שונות וסותרות, שמקצתן יהיו דומיננטיות יותר בקרב דוברים נאיבים, ואילו אחרות יהיו דומיננטיות יותר בקרב דוברים אורייניים. שילובן ירבה מן הסתם מהומה ומבוכה.

מערכת היקשים או חוק פונולוגי?

תוארו כאן גישות שונות באשר לחיותו של חוק החיטוף וכן חוקי לשון המעצבים את המציאות המרובדת הקיימת. אך טרם נענתה השאלה אם חוק החיטוף הקלאסי התנוון וכל גילוייו מושגתים על שרידים ועל היקשים, או שמא אפשר לייחס לו חיות טבעית. התשובה לשאלה זו קשה להוכחה. כמעט כל צורה עשויה להיחשב היקש לצורה אחרת, וקשה להוכיח חיות. גם הטיעונים שהביאו חוקרים שונים שדנו בנושא אינם ניצחים.

א. חוק מורפולוגי

1. צורות כגון **מטוסים** (matosim), **מרקים** (maraqim, במלרע), הנשמעות בפי דוברים שאינם בקיאים במסורת דקדוק, מוכיחות שאין הכרח להיחטפות מצד הרגלי ההגייה (בן-טולילה, תש"ן, עמ' 269) – כנגד הצורות הללו יש צורות שחלה בהן "היחטפות יתר" שלא כדין הדקדוק. כמו כן אנו עדים לשינויי תנועה כדן גם בצורות שלא הורשו לנו במקורות. מכאן שאין לפסול חיות של חוק החיטוף.

2. בעברית המדוברת אין עוד הארכת תנועות בהכרות פתוחות כבעברית הקלאסית או סגירות בדגש, ולכן אין מניעה תאורטית לקיצור התנועה a גם במרחק הברה אחת מן הטעם, כגון **dvarim, shfanim** (בולוצקי 1997, עמ' 297) – בעברית המדוברת, כבעברית הקלאסית, התנועה a שלפני הטעם אינה משתנה שינוי סדיר בנטיית שמות העצם, למעט קבוצה קטנה של שמות המסתיימים ב־א. העובדה שתנאי חוק החיטוף הקלאסי אינם מתרחבים עוד יותר, אינה מצביעה בהכרח על היעדר פרודוקטיביות.

3. אין חיטופים בשמות שבעבר הייתה מניעה לשינוי תנועה בהם, כגון "תירוצים" (trutsim; בולוצקי, שם) – כשם שבעברית הקלאסית רבו החריגים הלקסיקליים והמשקליים של חוק החיטוף גם בלא התניה פונולוגית, באות מניעות שכאלה בעברית החדשה, ואין הן מפחתות מחיותו של החוק במקומות אחרים.

4. השינוי $e < a$ אמנם רווח בעיצורים הגרונניים, אך תנועת ה־a משתמרת, כגון עשיר **ashir < ashirim** (וכיום עיצורים נמוכים אינם מצריכים עוד תנועות נמוכות; בולוצקי, שם) – כנגד זה אפשר לטעון כי שינוי התנועה $e < a$ אינו מונע כיום מהניעה פונטית בלשון אלא משאיבת חוק דקדוקי מהלשון המורשת. אחת ההתניות הנשאבות כאן היא שימור התנועה a בעיצורים גרונניים בנטיית שמות. כמו כן ייתכן

שימצאו דוגמאות לשינוי $e < a$ בעברית המדוברת, למשל נמאסו (nim-esu); והדבר מצריך עוד מחקר שדה. בקורפוס הדיבור הטבעי שהעמדנו במחקר זה, מצאנו מנהלן minhelan לצד minhalanim (מפי שני דוברים שונים). מדובר בדוגמה לשינוי $e < a$ משם היסוד מנהלה.³³

5. למרות אבחן ההכפלה, מילים שהיסטורית מנוקדות בדגש אינן משתנות (למשל נגרים (nagarim)). עובדה זו מעידה על חוסר חיותו של התהליך (בולוצקי 1997, עמ' 297) – צורות ומשקלים במכפל היסטורי, שהם נפוצים או שהיו נפוצים בנטייתם במקורות, אכן שימרו את תנועתם; וכאן גוברת המורשת על החוק הפונולוגי. לעומתם הזדמנו לנו במחקר השדה צורות אחרות שניקודן בדגש אך ביצוען משקף שינוי תנועות בנטייה, למשל שכולים shkulim, תקיפים -tqifim, צוואר (בקבוק) -tsvar.

ב. חוק פונולוגי

1. תיקוני היתר שיש בהם שינוי תנועה משמשים עדות מכרעת לחיותו של חוק החיטוף. מכיוון שהוצאה דומה לתוצאה ובעיה דומה לדאגה במבנה ההברתי, הדוברים נוטים לומר מבעים כגון *הוצאות החודש במקום הוצאות החודש, בדומה לתוצאות המשחק, *בַּעֲיַת השופט במקום בַּעֲיַת השופט, בדומה לַדֶּאֱגַת האם ועוד (שורצולד תשס"ב, כרך ג, עמ' 103).

הטיעונים ששורצולד מביאה כאן מעלים שתי קושיות: ראשית, אפשר לייחס את הצורה הוצאות החודש ודומיה לתיקון יתר מושכל. לפי זה מדובר בהיקש בין דגמים ולא בחוק פרודוקטיבי (ומכל מקום, צורות מקבילות במשקל הקְטֵלָה בוטאו בטקסטים הנקראים בשיעורים קטנים מאוד של התאפסות). שנית, שמות מעין בעיה ודאגה משתייכים לקבוצה ייחודית שחלים בה בעברית המדוברת חילופי תנועות a-e, שאינם מושפעים ישירות מחוק החיטוף.³⁴

2. כל נטייה נורמטיבית בשינוי הקמץ (בהגייה או בניקוד שמשקפה) מעידה על חיותו של החוק (למשל דְּבָרִי, מְלִכִּי), וכל קיום תנועת ה־a שלא כדין מעיד על חוסר חיות (למשל בסמיכות; צבי, תשנ"ח) – טענה זו אינה מוכיחה דבר בעניין חיותו של התהליך לעומת מערכת צורות מורשות והיקשים.

3. חוק החיטוף הקלאסי מעוגן היטב בלשונם של ילדים (רביד-דיסקין, 1995). רביד מביאה שתי דוגמאות בעייתיות: צהובים tsehubim ועפרונות efronot.³⁵ מדובר

33. אפשר לטעון כאן גם להניעות נוספות, כגון השתרשות התנועה e בשמות בסיומת ךֿ (מבלי להחיל על הצורה את כללי הגרוניים, דהיינו את החטף פתח). בעיניי, בגלל התחילית, קשה לדבר כאן על גזירה מסורגת ישירה במשקל קְטֵלָה.

34. ראה גונן, תשס"ו.

35. רביד-דיסקין, 1995, עמ' 157.

בשמות שכיחים מאוד בלשון ילדים, שנטייתם משקפת מכלול שינויים שחלו בשם היסודי: מעתק תנועות $e < i$ בהברה הראשונה של עפרונות; מעתק $u < o$ בצהובים; שינוי $b < v, f < p$. גם נטייה נורמטיבית בלשון הילדים עשויה לשקף ידיעה משקלית או לקסיקלית ולא דווקא יישום עצמאי של תהליך חיטוף פעיל.³⁶ מכאן שלא הובאה בדברי החוקרים כל ראייה מכרעת לחיותו או לאי-חיותו של החוק.

ג. החיטוף כסדרת חוקים מורפו-פונולוגיים

לאור ממצאי המחקר, נראה לי שאין זה נכון לבטל את חיותם של חוקי חיטוף בעברית המדוברת. תחושה זו קשה להוכחה, והיא נשענת על הצטברות ראיות ולא על ראייה מכרעת יחידה.

1. בצד השינוי $e < a$, שינויי התנועות מתבטאים בהתאפסות שיש בה חיסכון בהגייה. מכיוון שהתאפסויות סדירות במערכת המורפולוגית עשויות להתפס כהיקש, ראוי להעמיד כראיה מכרעת לתהליך של חיטוף חי את תופעת החיטופים הספונטניים שתועדו במחקר, דוגמת "אבא שלך" $abshxa$ (או $apshxa$), "מה זאת אומרת" – $maztomert$ (או $mastomeret$), "לא יודעת" $(lo) yda-at$. מקצת הצורות הללו מתחילות להתקבע התקבעות קבועה, שניכרת הן בשיעורי ביטוי גבוהים (למשל הגיית ש הזיקה בהתאפסות בקרב 65 אחוזים מהדוברים בצורה "מה שתגיד" – $mashtagid$ ³⁷) הן בחזירה מסיבית לכתיב (כאשר הדבר מתאפשר, למשל צכה = צריכה; בדיקת הכתיב צכה במנוע החיפוש גוגל מעלה אלפי היקרויות של כתיב זה³⁸).

2. התגבשות התניות חדשות של שינוי התנועה a גם בסמוך לטעם, בעיקר מתוך לקסיקליזציה, כגון משפטן ($mishpetan$), וכיוצא בו אופנוע, אופניים.

3. שינויי תנועה שלא כדין. שינויי תנועה בצורות שהתנועה אמורה להשתמר בהן עשויים להעיד על קיומו של תהליך חי בעברית המדוברת. אמנם אפשר לטעון

36. ספק אם השמטת הדגש בנטיית משקל קטלון היא פונולוגית בעברית המדוברת. השווה דיכאונים $diko-ni-im$, שהיא ההגייה הרווחת על פי ממצאי המחקר. רביד-דיסקין (שם, עמ' 158) מציינת שהחיטוף מתבצע גם כאשר נשמרת צורתו של שם היסוד בשאר המאפיינים שצוינו, כגון דיגוש הצורה עפרונות. גם ברמן (1981, עמ' 620) מציבה על חשיבות השגירות הלשונית בקרב ילדים, בשמות שהתנועה a אמורה להתקיים בהם או להישמט.

37. כאשר מדובר בקורפוס עתיק, אין החוקרים מהססים לקשור בין ההגייה החדשה לבין התרחבות תחולתו של חוק החיטוף. ראה למשל מורג, תשט"ז-תשי"ז, עמ' 109-111; בראשר, תש"ס, עמ' 37-39. מוצע בזאת לנקוט גישה זו גם כאשר לעברית המדוברת.

38. הובאה כאן דוגמה המעידה על שימוש שהוא מקיף מהתאפסות הנוגעת לחיטוף, שכן על פי רוב התאפסות איננה מתבטאת בכתיב הלא מנוקד.

שמדובר במערכת היקשים, אולם שלל הדוגמאות של תיקוני היתר (שקצרה היריעה להציגם כאן) מחזק בעיניי את ההנחה שלחוק החיטוף חיות פונולוגיות בלשון. הדבר תקף במיוחד בצורות שבהן אין במשקל דומה צורה מקבילה המזמינה היקש, למשל השמות מסורתי (בהגייה msorati, mesorti וכיו"ב), אופניים לעומת אופניי.³⁹ כמו כן יש לזכור שבתופעה זו גלומות שתי מגמות הסותרות את המהלך הכללי של שינויי התנועה בעברית החדשה: הינתקות מן המקורות ומן התקן שנקבע על יסודם, וצמצום מגמת שימור התנועה בעברית המדוברת.

4. שינויי התנועות מקובעים בלשונם של ילדים.⁴⁰

5. שלל תופעות ייחודיות לעברית החדשה, שעלו מממצאי המחקר ואין המקום כאן להאריך בהן המעידות על התאפסויות ברמת סדירות מתגבשת:

א. התאפסות הסיומת ית. מן המחקר עולה נטייה להתאפסות הסיומת ית בנטייה – כרית < כריות karyot ולא kariyot. בעיקר הדבר רווח בהתניות לקסיקליות ובעיצורים השוטפים ל, נ, ר (למשל, אשכוליות, מכוניות, שאריות).

ב. השמטת תנועה בשמות סגוליים, לדוגמה באורך (מלא), משמרת (המחאה), ובפועל: צועקת (עליו). לכאורה מדובר בחיטוף שלאחר הטעם (בעיקר לפני תנועה), אבל נראה שמבחינת הדוברים מדובר בצמידות (בדומה לצמידות שבסמיכות), והתנועה האחרונה יכולה להתקצר לפני הטעם שבמילה התוכפת.⁴¹

ג. תחילתו של גיבוש מורפולוגי חדש בצורת הבינוני של בניין קל (בפעלים שכיחים), כגון יודעת ([lojyda-at]), רוצה ([lojrtse]), חושב ([ani]Hshev).

ד. "חיטוף החטף": צורות דוגמת נחלת בנימין או מחלת הנשיקה (שכיחות נמוכה או בינונית); אחרון אבל אחרונה, אחיות אבל אחיותיו (שכיחות גבוהה וסדירה).

אפשר להתעקש לראות ברבים מן הסעיפים הללו תולדה של היקש, אולם המקבץ של כולם, לרבות התופעות החדשות של ההתאפסות, אינו מאפשר בעיניי לבטל את חיותם של חוקי חיטוף בעברית המדוברת. מוטב לדעתי לתאר כאן התמזגות של שלושה תהליכים המעצבים סדרה של חוקים מורפו-פונולוגיים פעילים:

1. תהליכי קיצור המתבססים על נורמות מורשות ועל התקצרות עצמאית חדשה האופיינית ללשון מדוברת;

39. בשאלונים ובדיבור החופשי כאחד רוב צורות הנפרד אופניים באות בתנועת a (92 אחוזים בשאלונים הנקראים), ואילו בנסמך, אופניי, הצורה מתאפסת בשיעורים גדולים בהרבה (51 אחוזים). מכל מקום, גם צורת הנפרד אופניים מעידה על התאפסות יתר. על המסורות השונות בניקוד אופניים ראה גונן, תשס"ו, עמ' 131.

40. לפי רביד-דיסקין (1995, עמ' 157), תופעת שימוש התנועה a מבוצעת בכל קבוצות הילדים שנבדקו מגיל חמש ואילך.

41. וראה גם זמילהוף-זלסקו, 1973, עמ' 56–58; בולוצקי, תשס"ב, עמ' 242; בולוצקי ושורצולד, 1990, עמ' 32; שורצולד, תשס"ב [ב], עמ' 158.

2. קיום חוקיות דקדוקית אוטומטית הנשאבת משקיעי הלשון שהורשו לנו, ולפיה בהתניות מסוימות תנועה (בעיקר התנועה a) מתאפסת או משתנה לתנועת e.
 3. מערכת היקשים בדגמי השמות שנובעת הן מעמימות הכללים המורשים והיוצאים מהם, הן מביטול של חוקים פונולוגיים אחרים. כך למשל סביר ש"חוק פירוק צרור השוואים הנעים", שכרוך בו גם חוק החיטוף הקלאסי, אינו חי עוד בעברית הישראלית (וגם החלוקה ל"שוואים נעים" ול"שוואים נחים" מצריכה ניסוח מחדש⁴²). כך נראה בצורה כגון פִּרְטֵי - pirtey תולדה של היקש לשמות בדגם מקביל (דְּבִירִי או פְּתִירִי).⁴³
 שילוב שלוש הכוחות הללו מעצב את שינויי התנועות בלשון המדוברת מתוך המשך העמימות המשתקפת בעברית המקראית ובהתניות שונות מבעברית הקלאסית. התניות אלה משקפות שינוי לשוני שהולך ומתגבש בה, והתגבשות מערכת חוקים מורפו-פונולוגיים פעילים, חוקים שתחולתם שונה ותפוצתם נבדלת.

סיכום

הצגנו כאן מחקר סטטיסטי הפורס את שיעוריהם של שינויי התנועות בהשפעת חוק החיטוף בעברית המדוברת. ממצאי המחקר מצביעים על התערעורת בביצועו של חוק החיטוף הקלאסי, בעיקר בצורות הנסמך, ועל צמיחתן של התניות חדשות לתחולתו.

כמו כן נידונה כאן השאלה אם חוק החיטוף הקלאסי הוא חוק פונולוגי פעיל בעברית המדוברת, או שמא מדובר בנטיות מורפולוגיות בלבד. דומה שחוק החיטוף התגלגל לעברית המדוברת בשינוי התניותיו, בצמצום תחולתו ומתוך שילוב של שלושה תהליכים:

- א. שאיבת חוקיות דקדוקית של שינויי תנועות בנטייה מן העברית המורשת ושימוש בה בהתניות דומות או חדשות בעברית המדוברת;
  - ב. תהליכי קיצור המתבססים על נורמות מורשות ועל התקצרות עצמאית חדשה האופיינית ללשונות מדוברות;
  - ג. מערכת של היקשים וגרורות המעצבת את הנטייה.
- מכאן שמדובר בסדרת חוקים פונולוגיים פעילים ולא בתופעה מורפולוגית בלבד.

42. ראה רשף, תשס"ד, עמ' 94-95.

43. ראה גם רוזן, תשט"ז, עמ' 111.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אפרת, תשנ"ד = מ' אפרת, "המורפולוגיה הנאטורליסטית וטבעיותה של המורפולוגיה העברית", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 11, ד (תשנ"ד), עמ' 93–100
 בולוצקי, 1997 = S. Bolozky, "Israeli Hebrew Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, ed. A. S. Kaye and P. T. Daniels, I, Winona Lake, Ind. 1997, pp. 287–311
 בולוצקי, תשס"ב = ש' בולוצקי, "שונות פונולוגית ומורפולוגית בעברית המדוברת", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל (תעודה, יח), בעריכת ש' יזרעאל, תל-אביב תשס"ב, עמ' 239–278
 בולוצקי ושורצולד, 1990 = S. Bolozky and O. Schwarzwald, "On Vowel Assimilation and Deletion in Casual Modern Hebrew", *Hebrew Annual Review* 12 (1990), pp. 23–48
 בלאו, תשל"ב = י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב
 בן-טולילה, תש"ן = י' בן-טולילה, "העברית המדוברת", לשוננו לעם מ-מא (תש"ן), עמ' 266–278
 בר-אשר, תש"ם = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי אטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם
 ברמן, 1981 = R. A. Berman, "Language Development and Language Knowledge: Evidence from Acquisition of Hebrew Morphology", *Journal of Child Language* 8 (1981), pp. 609–626
 גונן, תשס"ו = ע' גונן, "נטיית שם העצם בעברית המדוברת: תהליכי חיטוף", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו
 גונן, תשס"ט = ע' גונן, "שינויי תנועות בעברית המדוברת בהשראת חוק החיטוף: מחקר שדה", לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 167–179
 דונג-כנורות, תשל"ח = ר' דונג-כנורות, "לשון התלמידים בארץ: על שימושי לשון ועל תקן ונורמה בלשון תלמידי הארץ", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח
 זמילהוף-זלסקו, 1973 = H. Semiloff-Zelasko, "Vowel Reduction and Loss in Modern Hebrew Fast Speech", *Modern Hebrew Fast Speech* 7 (1973), עמ' 53–71
 מורג, תשט"ז-תשי"ז = ש' מורג, "השווא בהגייתם של בני תימן", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 10–29; לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 104–116
 סוסיר, 1996 = F. de Saussure, *Premier Cours de linguistique générale* (1907) *d'après les cahiers d'Albert Riedlinger = Saussure's First Course of Lectures on General Linguistics (1907) from the notebooks of*

Albert Riedlinger, French text ed. E. Komatsu, English trans. G. Wolf,
Oxford 1996

פּלג, תּשׁמ"ט = א' פּלג, ואריאציה סוציולינגוויסטית והתפשטות שינויים בלשונם
של מתבגרים ישראלים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים,
תּשׁמ"ט

צבי, תּשׁנ"ח = ת' צבי, "ניקוד שגוי ועברית חיה", חלקת לשון 25 (תּשׁנ"ח), עמ'
129-115

רביד, תּשׁנ"ג = ד' רביד, "עקרון המחיר ברכישת לשון ובתהלוכה", העברית שפה
חיה, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, חיפה תּשׁנ"ג, עמ' 85-69

רביד-דיסקין, D. Ravid-Diskin, *Language Change in Child and Adult Hebrew*, New York 1995

רביד ושלזינגר, D. Ravid and Y. Shlesinger, "Vowel Reduction in Modern Hebrew: Traces of the Past and Current Variation", *Folia Linguistica* 36 (2001), pp. 371-397

רבין, תּשׁכ"א = ח' רבין, ā שמית והשתקפויותיה בעברית", תּרביץ ל (תּשׁכ"א),
עמ' 111-99

רוזן, תּשׁט"ז = ח"ב רוזן, העברית שלנו, תּל-אביב תּשׁט"ז
H. B. Rosén, *A Textbook of Israeli Hebrew: With an introduction to Classical Language*, Chicago 1962

רוזן, 1977 = H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, Paris 1977
רשף, תּשׁס"ד = י' רשף, הזמר העברי בראשיתו: פרק בתולדות העברית החדשה,
ירושלים תּשׁס"ד

שורצולד, תּשׁל"ט = א' שורצולד, "נורמאטיביות וטבעיות בתחולת חוק מורפופונימי
בעברית החדשה", אוניברסיטת בר-אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח
טז-יז (תּשׁל"ט), עמ' 192-171

שורצולד, תּשׁמ"א = א' שורצולד, דקדוק ומציאות בפועל העברי, רמת-גן תּשׁמ"א
שורצולד, תּשׁמ"ג = א' שורצולד, "שכיחות וסדירות בלשון; עיונים והשלכות",
עיונים בחינוך 35 (תּשׁמ"ג), עמ' 174-163

שורצולד, תּשׁמ"ט = א' שורצולד, "כלל היוצא מן הכלל", עם וספר ה (תּשׁמ"ט),
עמ' 34-20

שורצולד, 2001 = O. R. Schwarzwald, *Modern Hebrew*, München 2001
שורצולד, תּשׁס"ב [א] = א' שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, ג, תּל-אביב
תּשׁס"ב

שורצולד, תּשׁס"ב [ב] = א' שורצולד, "גוני לשון בעברית בת-זמננו", מדברים
עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל (תּעודה, יח),
בעריכת ש' יזרעאל, תּל-אביב תּשׁס"ב, עמ' 175-141

שלזינגר, רביד ושראל, תשמ"ז [א] = י' שלזינגר, ד' רביד וצ' שראל, הנורמאטיוויות והמציאות הלשונית: הקמץ כדגם מייצג, ירושלים תשמ"ז
 שלזינגר, רביד ושראל, תשמ"ז [ב] = י' שלזינגר, ד' רביד וצ' שראל, "חוק חיטוף הקמץ: הדרישות הנורמאטיוויות והמציאות הלשונית", פרקים ז (תשמ"ז), עמ' 131-118

שלזינגר ורביד, תשנ"ח = י' שלזינגר וד' רביד, "מודעות מורפו־פונמית בעברית החדשה", דברי המפגש השנתי השלושה־עשר של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות (תשנ"ח), עמ' 11-20
 שתיל, תשס"ג = נ' שתיל, "על משמעותן של התפתחויות אחדות במורפולוגיה של הלשון הדבורה", העברית שפה חיה: קובץ מחקרים על הלשון בהקשריה החברתיים־תרבותיים, ג, בעריכת ר' בן־שחר וג' טורי, תל־אביב תשס"ג, עמ' 352-329

שתיל, תשס"ו = נ' שתיל, "השתקפות חי"ת והגרוניות ההיסטוריות האחרות בסביבות תוך־מורפמיות בלשון הדבורה", בלשנות עברית 57 (תשס"ו), עמ' 88-57

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

רפאל בנימין פוזן

שקיע ארמי אצל הקלירי?

שולמית אליצור מבחינה בין שימושי הפייטנים בארמית המקראית, הנתפסת אצלם כשפה טבעית, ובין שיבוצי מדרשים המיוסדים על הארמית, שהם נדירים ביותר בפיוט הקדום.¹ אין היא מתייחסת במפורש למעמדה של לשון התרגום אצל הפייטנים, ואולם מכלל דבריה ניתן להבין שגם רכיבים שמוצאם בארמית התרגומית הופיעו בפיוט הקדום בתפוצה מועטה.

בשל כך מן העניין לבדוק חרוז אחד מתוך ההושענא "למען תמים בדורותיו", המיוחסת לר' אלעזר ב"ר קליר. בחרוז שיבוץ מפתיע ומחודש של לשון ארמית תרגומית, ודווקא מן הרובד המאוחר שלה.

בדברו על דוד המלך כותב הפייטן: "לְמַעַן חִיָּךְ מְכַרְפֵּר בְּשִׁיר / הַמְלִימָה תוֹרָה בְּכָלִי שִׁיר".² הצירוף "חִיָּךְ מְכַרְפֵּר" מאשש את דברי אליצור בדבר תבנית כפולה של עברית וארמית (כאן הארמית קודמת לעברית): לעומת מְכַרְפֵּר שמקורו מקראי ("וַיְדוֹד מְכַרְפֵּר בְּכָל עֹז" [שמ"ב ו, יד]), חִיָּךְ הוא מן חור"ך הארמי. אלא שהוא בא כאן בהוראת שְׁמִיחַ שלא כבמופעיו הקדומים, שבהם הוא נושא קונוטציה שלילית, כיצד?

לשם חוֹף ולפועל חִיָּךְ משמעות שלילית בלבד בכל היקרויותיו שבתרגום אונקלוס, שאצלו הוא משמש בשתי הוראות: (א) בהוראת לעג, כגון: "פִּן נהיה לְבוֹז" (בר' לח, כג) = "דִּלְמָא נְהִי חוֹף"; "כִּי הִתְעַלְלֵת בִּי" (במ' כב, כט) = "אַרִי חִיִּיכָת בִּי"; (ב) כקלות ראש הנקשרת עם עניינים שבינו לבניה או עם עבודה זרה; מהסוג הראשון, כגון: "בא אלי העבד העברי [...] לְצַחֵק-בִּי" (בר' לט, יז) = "לְחִיכָא בִּי"; "עגיל וְכוּמִז", שהוא דפוס של בית הרחם (במ' לא, ג ורש"י שם) = "קִרְשִׁין וּמְחוּף"; "והנה יצחק מצחק את רבקה אשתו" (בר' כו, ח) = "וְהָא יִצְחָק מְחִיִּיף עִים רִבְקָה אִיתְתִּיהּ", "שראהו משמש מטתו" (רש"י); ומהסוג השני, כגון: "וַיִּקְמוּ לְצַחֵק" (שמ' לב, ו) = "וַיִּקְמוּ לְחִיכָא"; "קול צִנּוֹת" (שם לב, יח) = "קָל דְּמְחִיכִין".

1. ש' אליצור, "לדרכי שילובם של יסודות ארמיים בפיוטי ארץ ישראל הקדומים", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 331–348.

2. ד' גולדשמידט ו' פרנקל, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה, ירושלים תשמ"א, עמ' 195.

ואין להשיב שחור"ך הוא התרגום הטבעי לפעלים הנגזרים מן צח"ק, ומכאן שאין לתלות כוונות מפליגות בשימושי תרגום אונקלוס בפועל זה, שהרי יש שהפועל העברי צחק מתרגם אצל אונקלוס בהוראה חיובית, כגון בפסוק "ויפל אברהם על פניו ויצחק" (בר' יז, יז) = "וַיִּפֹּל", לשון חדווה.³

והנה אתה מוצא שחור"ך בהוראה שלילית נוהג באונקלוס בלבד. אבל בתרגום יונתן ובתלמוד הבבלי ספג חור"ך גם משמעות ניטרלית (צחוק, שעשוע) ואפילו חיובית (שמחה) נוסף על הוראתו השלילית (לעג). השווה תרגום יונתן: "תִּהְיֶה לְצַחֵק וּלְלַעֵג" (יח' כג, לב) = "לְחַיֵּךְ וּלְלַעֵב". אבל גם "קָרְאוּ לְשִׁמְשׁוֹן וַיִּשְׁחַק לָנוּ" (שופ' טז, כה) = "וַיִּחְיֶךְ לָנוּ", ישעשע אותנו.⁴ ואפילו "וּבִכְרָמִים לֹא יִרְנֶן לֹא יִלְעָע" (יש' טז, י) = "לֹא יִדְוֹצוּן וְלֹא יִחְיִכוּן". וכן בבבלי: "אחיכו עליה" (ביצה לח ע"ב ומקבילות) = לעג, אבל "סמך גאולה לתפלה ולא פסיק חוכא מפומיה כוליה יומא" (ברכות ט ע"ב) = שמחה, עליצות.

עוד יותר מובחן גלגול המשמע שאירע בפועל חור"ך בתרגומי כתובים, המאוחרים, שבהם נתייחד חיד לשון שמחה וגחך הוא הצחוק במשמעו השלילי, כמו שציין "מתורגמן" (ערך "חיד"): "רוב לשון שחוק וצחוק דבאיוב, משלי, תילים מתורגם בלישנא גחך [...] וכל שם שחוק דבכתובים מתורגם בלשון חוכא: 'ימלא שחוק פניו' (תה' קכו, ב) 'יתמלא חוכא פומא'". ומכאן בלשון ימינו: "חיד" – צחק צחוק קל".⁵ אם השערת נכונה, כי אז לפנינו מופע מעניין: הקלירי הארץ-ישראלי, ששתל

3. לשאלה מדוע גרר צחוקה של שרה את ביקורתו של הקב"ה ("למה זה צחקה שרה" [בר' יח, יג]), בעוד הצחוק של אברהם נחשב ככשר, משיב רש"י על פי התרגום: "ויפל אברהם על פניו ויצחק – זה תרגם אונקלוס וַיִּחְיֶךְ לשון שמחה ושל שרה לשון מִחְוָה. למדת שאברהם האמין ושמח, ושרה לא האמינה ולגלגה. וזהו שהקפיד הקב"ה על שרה ולא הקפיד על אברהם". ואולם על תשובה זו ניתן להשיב במליצה התלמודית: "ערכיך ערבא צריכי!" (בבלי, גיטין כח ע"ב), כלומר ואונקלוס מנין לו זאת? ליישוב הקושי ראה ר"ב פוזן, "יחסו של רש"י לתרגום אונקלוס", רש"י: דמותו ויצירתו, ב, בעריכת א' גרוסמן ור' יפת, ירושלים תשס"ט, עמ' 291–293.

4. ויש מקום להרהר אחר קביעתו של אברהם טל, המשווה את חור"ך האמור בשמשון עם משמעו בתרגום אונקלוס בפסוק "פן נהיה לבז" (בר' לח, כג) = "דִּלְמָא נְהִי חוֹךְ", שניהם לשון בוזין. ראה א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 121.

5. מילון בן-יהודה; מילון אבן-שושן. אמנם בן-יהודה (ג, ערך "חיד", עמ' 1531) מביא חיד ממקור עברי, כי בסיפור על רבי עקיבא וחבריו, כששמעו קול המונה של רומי התחילו הם בוכין ורבי עקיבא מצחק, קיים נוסח: "אמר להם [רבי עקיבא] אף אני לכך מחייד". ראה מדרש זוטא רות (בובר) פרשה א, יעשה ה'. ואולם זהו מקור מאוחר, שספק אם הוכר לקלירי, שהרי בתלמוד הנוסח הוא "אמר להן: לכך אני מצחק" (בבלי, מכות כד ע"ב). על גלגולי צחק/חייך ראה גם י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 105; א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 8 ("אין 'חייך' אל תרגום ארמי ל'צחק'").

בפיוטו את חִיָּךְ בהוראת 'שְׁמִי', נשען על הוראה מאוחרת של הפועל הארמי חו"ך. מנין למד זאת? האם משתי ההיקריות בתרגום יונתן שרובדו הקדום הוא ארץ־ישראלי, או אולי מתפוצתו הבבלית הרחבה של חוץ = שְׁמִי שנתגלגלה לארץ־ישראל?⁶ שאלה זו נותרת פתוחה. לחלופין, אפשר ששקיע זה מוכיח שההושענא "למען תמים בדורותיו" אינה משל הקליר.

6. חו"ך, שיש לו עשרות היקריות בבבלי, אינו מתועד כלל בירושלמי. במדרשים ארץ־ישראליים קדומים מתועד חוכא פעם אחת בלבד, וגם שם כנראה בהוראה שלילית, כבתרגום אונקלוס: "ר' אבא בר כהנא פתח: לשחוק אמרתי מהולל (קהלת ב, ב). אם הדין דחוכא מעורב מה חדוותא מהנייא" (ויקרא רבה כ, ג [מהדורת מרגליות, עמ' תנא]), שפירושו: אם השחוק הזה מעורב, מה מועילה השמחה? מהמשך מתברר שכוונתו לאסון שאירע בעת שמחה, ועל כך דרש: "אם אסון מעורב בשמחה [ודורש 'מהולל' מלשון מהול במים] – מה מועילה השמחה?" (מרגליות, שם, שציין לנוסח שונה בערוך, ערך חך ב): "הן דחוכא מערב מה חדוותא עבדא" – כלומר היכן שהצחוק מעורב מה השמחה עושה?". נמצא שחוכא מתפרש באירוניה ולשלילה.

בין "גאל ישראל" ל"גואל ישראל"

חתימת ברכת הגאולה מופיעה בתפילות ישראל בשתי נוסחאות. בברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע ובברכת הגאולה של ההגדה הלשון היא גאל ישראל, ובברכת הגאולה של שמונה-עשרה הלשון היא גואל ישראל. חלוקה זו מקוימת במקורות הליטורגיים והיא תואמת את ההבחנה שקבע רבא בתלמוד הבבלי: "קריאת שמע והלל – גאל ישראל, דצלותא – גואל ישראל. מאי טעמא, דרחמי נינהו" (פסחים קיז ע"ב). רבא לא רק חילק את הנוסחאות לשימושים הליטורגיים השונים, אלא גם נימק את השינוי בכך שברכת הגאולה בקריאת שמע ובהגדה מדברת בגאולת מצרים מן העבר, ואילו בתפילת שמונה עשרה הבקשה היא לגאולה שתבוא.¹

הקושי הלשוני בנוסחה גאל ישראל היה גלוי לעיני כל מי שעסק בברכה זו. ראשית, היא סוטה מן הלשון המקובלת בשאר הברכות, כגון "חונן הדעת", "רופא חולי עמו ישראל" או "אובה את ישראל". שנית, אילו נועדה הסטייה מן הדרך המקובלת להסב את החתימה על הגאולה שהייתה בעבר, צריכה הייתה הלשון להיות "אשר גאל את ישראל" או "שגאל את ישראל".

חוקרי התפילה וחוקרי הלשון נפלגו בפתרון הקושי והיו לשני מחנות. דניאל גולדשמידט סבר שגאל ישראל הוא "שינוי"² בלשון הברכה שבא בעקבות הכרעתו הליטורגית של רבא. הוא הביא כמה ראיות טקסטואליות לנוסחאות גואל ישראל בעיקר בהגדה של פסח ובמשנת פסחים, אך גם בברכת הגאולה של קריאת שמע, נוסחאות שלדעתו נותרו ללא שינוי חרף השפעתה הרבה של קביעת הנוסח על ידי רבא.³ יוסף היינמן ביקר את עמדתו של גולדשמידט והלך בדרך שונה מעט. לדעתו, לא רבא הוא שיצר את ההבחנה בין שתי הנוסחאות, אלא שתיהן לשונות עתיקות

1. ראה פירוש הרשב"ם על אתר. ייתכן כמובן שהטעם הוא תוספת של "סתם התלמוד", אך סביר להניח שטעם זה אכן עומד בבסיס ההבחנה של רבא.

2. או בניסוח אחר "שיבוש". ראה ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 58 הערה 28.

3. שם, עמ' 58–59. דיון נוסף בראיות אלו ראה אצל ש' ספראי וז' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 38–39, 164–165, 230–231. עדות נוספת לנוסחה גואל ישראל בברכת הגאולה של קריאת שמע ראה בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 196.5b. בברכת הגאולה של קריאת שמע בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.8, נכתב גאל ונוקד כגואל.

שיש להן תפקידים ליטורגיים שונים: זו לגאולה על העבר וזו לגאולה העתידית. הבחנה מקבילה נעשתה במנהג תפילתם של בני ארץ ישראל שאמרו גואל ישראל בשמונה עשרה ו"צור ישראל וגואלו" בקריאת שמע.⁴ דברי רבא היו גושפנקה למציאות קיימת, ולא פחות מכך הם באו להכריע לטובת הלשון גאל ישראל לעומת "צור ישראל וגואלו" בברכת הגאולה של קריאת שמע.⁵ מכל מקום, ביסודו של דבר הן גולדשמידט הן היינימן סברו כי עמדה רעיונית דתית היא שהביאה לסטייה של ברכת גאל ישראל מן הלשון המקובלת בחתימת הברכות.

דרך אחרת נקטו חוקרי הלשון. זאב בן-חיים טען שגאל ישראל אינו שיבוש אלא צורת הבינוני, פֶּעַל, המצויה במסורת השומרונים. בלשון חז"ל הילכו לדעתו שתי צורות הבינוני גָּאֵל וגואל, והחתימות הכפולות הן שריד לכך.⁶ ברק דן הציע לדבוק בקריאת גאל ישראל על פי מסורת הניקוד המקובלת ולראות במילה גאל שם ולא פועל; האל הוא גאל כפי שהוא קנא וסלח.⁷ לשיטת שניהם אין הבדל של משמעות בין גאל ישראל לגואל ישראל, אלא הן שתי צורות לשון מקבילות לאותו העניין – ברכה לאל, שבמהותו הוא גואל ומושיע של ישראל. אף שלא אמרו זאת במפורש, צריך להבין מדבריהם שרבה הציע פירוש חדש לכפילות הלשונית שבין שתי חתימות הברכה, ועל פי פירוש זה אחת הנוסחאות מתאימה רק לקריאת שמע ולהגדה, והאחרת לתפילת שמונה עשרה.

נתונים חדשים העולים מממצאי הגניזה מכריעים בשאלה זו לטובת הפתרון של חוקרי הלשון. בכתבי יד לא מעטים של תפילת שמונה עשרה משמשת לשון גאל ישראל ולא גואל ישראל. מתוך שמונים קטעים של תפילת שמונה עשרה מן הגניזה שמצויה בהם לשון החתימה של ברכת הגאולה, בשלושה־עשר קטעים בא גאל ישראל ללא ניקוד.⁸ האפשרות שבכל הקטעים האלה מדובר בכתוב חסר, ויש לקרוא

4. בהבחנה זו ביקשו לייחד את שני השימושים הליטורגיים, אך הם לא באו להבחין בין הגאולה לשעבר ובין הגאולה לעתיד.

5. היינימן, "הגדה של פסח ותולדותיה" לד. גולדשמידט, תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 406–407.

6. בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלך וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 234–235, נדפס שנית: קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראַשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 47–48. תודתי לפרופ' דודיק תלשיר על שהפנה את תשומת ליבי למאמר זה.

7. ב' דן, "גאל ישראל", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 171–172.

8. כ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים ENA 1314.1–6; ENA 2168.28–32; כ"י פריז, כ"י ח IV.A.2; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 10 H 1.2; T-S AS 102.97; T-S AS 106.25; T-S AS 106.252; T-S NS 120.105; T-S NS 150.238; T-S NS 153.151; T-S NS 154.120; T-S NS 278.41. יש עוד ארבעה כתבי יד מנוקדים שבהם מנוקדת גם המילה גאל כגואל: כ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים ENA 2173.3–6; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 122.110; T-S NS 150.37; T-S NS 271.36.

גואל, אינה סבירה, שכן בדרך כלל כתבו הסופרים בסידורים האלה (ובסידורים מן הגניזה בכלל) בכתוב מלא ורק לעתים רחוקות נקטו כתיב חסר. עדות משמעותית במיוחד לכך עולה משלושה כתבי יד שקודם לחתימה גאל ישראל באה בהם הלשון "כי (אל) גואל" וכו'.⁹

נמצאנו למדים שבמנהג בכל הקדום התקיימה בברכת הגאולה של תפילת שמונה עשרה גם הנוסחה גאל ישראל, ואי־אפשר לקרוא בה את המילה גאל בבניין קל עבר. מסתבר אפוא שהצדק עם חוקרי הלשון, ובשלב כלשהו בתולדות התפילה לא היה הבדל של משמעות בין גאל ישראל לבין גואל ישראל, והלשונות שימשו בערבוביה בין הברכות השונות. פרשנותו החדשה של רבא (או אולי של קודמים לו) להבדל שבין גאל ישראל לגואל ישראל אמנם השפיעה על פיצול לשון החתימות של ברכות הגאולה, אולם בתקופת הגאונים והגניזה טרם השכיחה קביעתו את מציאותה המעורבת של חתימת הברכה. עם זאת, אינני מכריע בשאלה אם הצורה גאל היא גלגול של גָּאֵל, כדעת זאב בן־חיים, או שמדובר בנסמך של שם העצם גָּאֵל כדעת ברק דן.

ועוד שני קטעים עם ניקוד חלקי שגם בהם המילה גאל מנוקדת כגואל (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Z 15-16 Or. 5557; כ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים 9-8 ENA 2017).
 9. כ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים 6-1314 ENA; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.8; T-S NS 154.120. אפשר להוסיף עליהם עוד שני קטעים (כ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים 6-2173 ENA; 9-8 ENA 2017) שבהם המילה גאל בחתימה הברכה מנוקדת ונקראת גואל, אולם לפנייה בא "כי גואל וחזק אתה". העובדה שבחתימה נכתב גאל בכתוב חסר עשויה ללמד גם היא על מסורת קריאה קדומה ששונתה בשלב מאוחר יותר על ידי ניקוד המילה.

לחשים בקדם-כנענית בכתבי הפירמידות

תגובה למאמרו של ראובן (ריצ'רד) שטיינר, "לחשים בקדם-כנענית בכתבי הפירמידות: סקירה ראשונה של תולדות העברית באלף השלישי לפסה"נ", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 15–27

קהל נכבד, את פרופ' שטיינר אני מכיר למעלה משנות דור. אם אתבקש לאפיין את הייחודיות בעבודתו, אספר כיצד הוא עוסק בדברים שוליים שהוא נתקל בהם. כל אחד מאתנו מגיע במהלך מחקרו לדברים שוליים שהוא איננו עוסק בהם, ורובנו מקבלים את דעת החוקרים שעסקו באותם תחומים. לא כן פרופ' שטיינר. בכל פרסומי נקל לראות כיצד הוא יורד לכל פרט ופרט שעולה בעת מחקרו. כך עשה במקרה שלפנינו, בעת שהזדמנו לו שני נושאים שבדרך כלל אין הוא עוסק בהם – טקסטים מגיים וטקסטים הכתובים בכתב החרטומים, הטקסטים של הפירמידות. והנה עלה בידו לפענח את הטקסטים האלה באמצעות פירוש מאושש, שנבנה מתוך הבנתו האישית ולא מתוך הסתמכות על מה שכתבו אחרים.

קשה לי לומר במה אני מתמצא פחות, אם בכתב ההירוגליפי או אם במגיה, ובוודאי שאינני בקי במגיה הכתובה בהירוגליפים. הערותי הבאות יהיו הערות שוליות, המתבססות על ממצאי של פרופ' שטיינר. משל למה הדבר דומה? פרופ' שטיינר הקים את הבניין, ואילו אני לכל היותר בא להעמיד גוזזת קטנה, שאפשר להציץ ממנה על הבניין.

את דבריי על ממצאי של פרופ' שטיינר אחלק לשני חלקים – פרט וכלל. אתחיל מן הפרט, מפני שבמקרה הזה אי אתה דן את הכלל אלא על סמך הפרט. הפרט יאיר במידה מסוימת את הכלל שאדבר עליו בהמשך.

העניין הראשון שברצוני לדבר בו הוא המעתק הכנעני של ā ל-ō. כידוע, למעתק הזה יש יוצאים מן הכלל רבים מאוד. על כן ברור שאין לגשת לניתוח המעתק אלא על סמך ההנחה שהוא לא היה כללי, אלא יצא לפועל רק במקרים מסוימים; שאם לא כן, לא נוכל להסביר את היוצאים מן הכלל המרובים כל כך בכל השפות שבהן

* דברים שנאמרו בהתדיינות על הרצאתו של פרופ' ראובן (ריצ'רד) שטיינר, שנישאה בישיבה רצ"ה של מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום ג' בשבט תשס"ז (22 בינואר 2007).

ידוע לנו על המעתק הכנעני. במחקר יש שתי שיטות עיקריות להסבר התופעה: האחת היא שיטתו של באואר,¹ המבוססת על ההנחה שהעברית היא לשון מעורבת משכבה כנענית, שבה היה המעתק $\bar{a}$ ל- $\bar{o}$, ומשכבה המכונה בפיו ארמית, שהמעתק לא היה קיים בה. לפי זה נסביר שהמקרים היוצאים מן הכלל, שבהם לא נעתקה $\bar{a}$ ל- $\bar{o}$, באים מהרובד הארמי ולא מהרובד הכנעני. לא יהיו כיום רבים שילכו בדרכו של באואר ויניחו שהעברית היא לשון מעורבת. הדעה המקובלת על רוב החוקרים היא שהמעתק הזה אירע רק בהברה מוטעמת ולא בהברה שאינה מוטעמת. לאור זה אנחנו נתקלים בקושי שבטקסטים האלה. פרופ' שטיינר מצא שלושה מקרים שבהם הוא הניח $\bar{a}$ נעתקה ל- $\bar{o}$, כולם כינויים: $\bar{du}$ = "אשר, זו"; $\bar{ano}$ = "אנו, אני"; $\bar{himmo}$ = "הם". נדמה לי שלא די בשלושת המקרים האלה לשמש בסיס להחלטה שהמעתק הזה היה קיים כבר בתקופה כה קדומה.

נדון בשלושת המקרים האלה זה אחר זה.

$\bar{du}$ – כידוע, אין שום צורך להניח שהכינוי הזה התהווה מתוך $\bar{d}\bar{a}$. ידועות שפות רבות שבהן $\bar{d}\bar{u}$, זו, זו, משמשות כינויי זיקה, ועל כן נראה לי שהצורה $\bar{du}$ מסתברת גם בלעדי המעתק הכנעני.

הצורה הבאה היא הצורה $\bar{h}\bar{m}$, שגם היא מסתיימת בטקסט הזה בוי"ו, כלומר ב- $\bar{o}$ או ב- $\bar{u}$. אבל, כידוע, בארמית למשל משמשים הכינויים $\bar{h}\bar{im}\bar{m}\bar{u}$, $\bar{h}\bar{im}\bar{m}\bar{o}$, ומקובל להסביר אותם באמצעות עירוב של שתי צורות – $\bar{h}\bar{u}\bar{m}\bar{u}$ כינוי הזכר ו- $\bar{h}\bar{u}\bar{n}\bar{n}\bar{a}$ כינוי הנקבה – כשה- $\bar{o}/\bar{u}$ של הזכר השתלטה על כל הצורות.

הראיה החזקה ביותר שהביא פרופ' שטיינר להנחתו מסתמכת על הכינוי אני. הצורה $\bar{an}\bar{o}$ נמצאת פעמיים בשורה אחת, ופרופ' שטיינר הסביר שלפנינו הצורה $\bar{an}\bar{a}$ שה- $\bar{a}$ שבה נעתקה ל- $\bar{o}$. ברצוני להציע בהיסוס גדול פירוש אחר. $\bar{an}\bar{o}$ איננה אלא כינוי הרמזו אֱלֹהִים. יש שפות שמיות אחדות שבהן נמצא בכינוי הרמזו הרכיב $\bar{an}$: $\bar{annu}$ באכדית, אֲנוֹן בארמית. ובעיקר חשוב להזכיר ש- $\bar{an}\bar{o}$ נמצאת פעם אחת בטקסט נבטי בהקשר ברור לגמרי, ופירושה "אֱלֹהִים". אינני טוען שכל הכינויים האלה באים ממקור אחד, אבל הדמיון ביניהם בולט לעין. בטקסט מן הפירמידות תרגם פרופ' שטיינר את המשפט "מי אני? [...]" אני הן. אני רוצה להציע: "מי אלה? אלה הם". לתרגום שלי חיסרון: ההקשר מתאים יותר לגוף ראשון; אבל יש לו גם יתרון: אין בו חילופים חריפים מאוד בין יחיד לרבים, וההתאם בכל המשפט הוא בריבי. מכאן עולה המסקנה שהמעתק המכונה כנעני עדיין לא פעל בטקסט הזה. פרופ' שטיינר הרגיש בקושי שכל שלוש הדוגמאות שהביא למעתק הכנעני היו בהברה סופית פתוחה, שמן הסתם, ככל הידוע לנו, לא הייתה מוטעמת. לשם פתרון הוא ניסה להשוות לכמו, כמו, לָמוּ. לגבי כמו מקובל להעמיד את צורת הכינוי כמוני,

שבה ה-ā - kamāni - לעומת kamā, שבה לא הייתה מוטעמת.² בדרך זו צריך להסביר גם את כמו ולמו, אף על פי שהן צורות ספרותיות נדירות מאוד, ואינן באות במקרא לפני כינויים. מכל מקום, הסיכוי שלפנינו המעתק הכנעני, לטעמי איננו סיכוי גבוה.

אם אכן המעתק הכנעני איננו משתקף בכתובת, עולה השאלה אם לפנינו טקסט כנעני או טקסט צפון-מערבי.

מן הפרט - המעתק של ā ל-ō - אל הכלל. כיצד יש להסתכל על הטקסט הזה מבחינת תולדות התפלגות הלשונות השמיות? כידוע, מאז שלהי המאה הי"ט יש שתי שיטות להסביר את התפלגות הלשונות. השיטה העתיקה היא שיטת "אילן היוחסין". על פי השיטה הזאת מתפלגת השמית הצפון-מערבית העתיקה מן השמית הכללית, והכנענית העתיקה והארמית העתיקה מתפלגות מן השמית הצפון-מערבית הכללית. נגד שיטה זו, כהסבר בלעדי אך לא עד כדי ביטולה, יצא יוהאנס שמיט ב-1872.³ התזה שלו כונתה בפיו "תורת הגלים". לפי שיטה זו תהליך ההתפתחות היה אחר: לשונות אינן נפרדות זו מזו לחלוטין, אלא נוגעות זו בזו ומשפיעות זו על זו. במגע בין הלשונות קרתה התפתחות מקבילה, ובאמצעות הזרימה הכללית של התופעות (drift) מקבלות הלשונות בסיום התהליך את צורתן הסופית כפי שהן מוכרות לנו. השיטה השנייה עדיפה בעיניי בגלל מעמדם של הדיאלקטים הערביים. היו שטענו שהדמיון הרב שבין כל קבוצה וקבוצה של הדיאלקטים האלה מצביע על לשון אחת שממנה הם התפלגו. פיק טען שבמחנות הכובשים הערביים התהוותה לשון בדואית משותפת, וממנה התפלגו הדיאלקטים הערביים השונים.⁴ פרגוסון במאמר מפורסם טען שהדיאלקטים של אנשי היישוב (יושבי הערים והכפרים), באו מתוך לשון משותפת אחת.⁵ בהסברים הללו נעוץ חיסרון גדול מאוד, שהרי הם מתארים תקופה הידועה לנו מן ההיסטוריה, אך איננו מכירים מבחינה היסטורית מרכז לשוני שהיה עשוי להשפיע עד שהתפלגו ממנו הלשונות והדיאלקטים הידועים לנו. על כן מתקבל על הדעת שהדמיון בין הדיאלקטים לא נוצר בתחילת התהליך אלא בסופו. כלומר הדיאלקטים התפתחו זה אחר זה, ועל רקע התפתחות מקבילה ומגע התהוו קבוצות

2. בדרך זו הלך ברגשטרסר; עיין G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, I, Leipzig

C. Brockelmann, *Grundriss der* גם 1918, p. 143 §25a
vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, II, Berlin 1908–1913, p. 378

§372; J. Tropper, *Ugaritische Grammatik*, Münster 2000, p. 780 §825

3. J. Schmidt, *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*,
Weimar 1872

4. J. Fück, *Arabiya: Untersuchungen zur arabischen Sprach- und Stilgeschichte*,
Berlin 1950

5. C. Ferguson, "The Arabic Koine", *Language* 35 (1959), pp. 616–668

של דיאלקטים בסופו של התהליך. דבר דומה טען יוהאנס פרידריך אחרי שהתגלתה האוגריתית.⁶ לדבריו, השפות הצפון-מערביות בכלל והשפות הכנעניות והארמיות בפרט לא התפלגו כגוף אחד מן השלב הקודם של השמית, אלא התפלגו לשון לשון לחוד, ורק בסוף ההתפתחות התהוותה הלשון המכונה השמית הצפון-מערבית הכללית, או הלשוונות המכונות ארמית וכנענית.

והנה פרופ' שטיינר גילה כאן לשון אחרת שגם היא התפלגה לבדה – אין היא כנענית עדיין, אלא לשון צפון-מערבית מיוחדת, שבסופו של דבר עשויה הייתה להתפתח ולהיעשות כנענית. ראיותיו של פרופ' שטיינר לכך שגבל היא חלק מן התהליך הזה, והטקסטים המגיים יצאו מתחת ידי קוסמים מגבל – הן לטעמי ראיות מבוססות. עלינו אפוא להניח על פי דברי פרידריך, שהדיאלקט של גבל בתקופה ההיא עדיין לא היה כנענית, אלא לשון צפון-מערבית, שכנראה דוברה בגבל. במרוצת הזמן, אחרי תהליכים ותמורות שעברו עליה, נהייתה לשון זו לשון כנענית. זאת הערתי העיקרית לדבריו של פרופ' שטיינר.

כפי שאמרתי, דבריי נאמרו מתוך ניתוח של דברי פרופ' שטיינר. הוא בנה את הבית, ואני מתבונן בו ומוסיף עליו מעט משלי. אני מודה לפרופ' שטיינר שמחקרו אפשר לי לעשות זאת.

6. עיין למשל J. Friedrich, *Phönizisch-Punische Grammatik*, Roma 1951, p. 1.

על פסוקי התוכן בעברית ודרכי חקירתם

I have throughout tried to look at matters grammatical independently of traditional views. This has entailed some new terms which I hope will be found acceptable to scholars.
(Otto Jespersen)

בחלק השלישי של ספרו "דקדוק מודרני של האנגלית",¹ העוסק בתחביר, דן יספרסן בשאלה אילו מילים ואילו צירופים ממלאים את תפקידי האלמנטים העיקריים (primaries) במשפט. האלמנטים העיקריים הם אלה שתפקידם התחבירי הוא נושא או מושא לפועל או מושא למילת היחס (כמקובל באנגלית). ברוב המקרים אלמנט עיקרי הוא שם או כינוי, אך יש שמילה מקטגוריה אחרת או צירוף של מילים ימלאו תפקיד של "עיקרי". במסגרת זו מונה יספרסן שלושה טיפוסים פסוקיות כאלה, וכאן הוא מחדש את המונח "פסוקית תוכן" (content clause) כאחת מן הפסוקיות במשפט מורכב העשויות למלא תפקיד של אלמנט עיקרי.

אנחנו מתעניינים בפסוקית התוכן, אך למרבה הצער, אף כי יספרסן מציין שהוא טובע מונח חדש, אין הוא נותן לו שום הגדרה, ומסתפק באמרו: "אני מעז לטבוע מונח חדש זה לפסוקיות כגון (I believe) that he is ill".² הוא מסביר שהכינוי המקובל "פסוקית שם עצם" (substantive clause) אינו מוצלח, שהרי פסוקית כזאת אינה באמת שם, והיא דומה לשם רק בהיותה ממלאת תפקיד של עיקרי. ויש עוד נימוק: גם פסוקיות אחרות שאינן פסוקיות תוכן, כגון פסוקיות זיקה למיניהן, ממלאות תפקידים של עיקרי, ולכן הכינוי פסוקית שם אינו מבהיר כלום מעבר לציון כעיקרי ואינו מכוון למושג פסוקית תוכן.

אף על פי שיספרסן אינו מגדיר מה היא פסוקית תוכן, הנה על פי הדוגמות המוצגות שהוא נותן בהרחבה ניתן לתפוס את הכוונה. פסוקית התוכן זוהי פסוקית (כלומר משפט פנימי משועבד בתוך משפט מורכב)³ המוסרת תוכן של אמירה,

1. יספרסן, 1927. המוטו של המאמר לקוח מן ההקדמה לחלק השלישי, כרך שני, עמ' vi.

2. שם, עמ' 23.

3. מקובל וראוי להבחין בין "משפט" (sentence) ובין "פסוק" או "פסוקית" (clause).

מחשבה או הרגשה המבוטאת במילה – פועל או שם – כשמילה זו נמצאת מחוץ לפסוקית התוכן.

הדיון של יספרסן היה מכוון להצגת המבעים העשויים לשמש כאלמנטים עיקריים במשפט, ולא לדון בפסוקית התוכן כנושא לעצמו. השאלה מה התפקיד התחבירי של פסוקית התוכן במשפט שהיא נטועה בו ספק אם הייתה עולה אצל יספרסן בתור השאלה המרכזית אילו היה מתכוון לדון בפסוקית התוכן כשהיא מנותקת מן השאלה מה הם המבעים של האלמנטים העיקריים. כשאדם עוסק בפסוקית תוכן כנושא הדיון, עליו לענות בעיקר על שאלות אחרות: קודם כול, מה טיב המילים שהיא באה לתת להן תוכן, היינו המילים הנמצאות בפסוק החיצוני, העליון, של המשפט המורכב; שנית, האם יש לפסוקית התוכן סימני שעבוד, ומה הם סימנים אלה; ולבסוף, איך בנויה פסוקית התוכן. כאמור, פסוקית התוכן נמצאת אצל יספרסן בפרק שעיקרו תפקידי פסוקיות כאלמנט עיקרי במשפט. על המבנה של פסוקית התוכן עצמה כמעט אינו מעיר, דרכי הקישור שלה מוזכרים בעיקר בתוך ההערות על הדוגמות שהוא מביא, וטיבן ואופיין של המילים שתוכן נמסר בפסוקית התוכן מתגלה רק על ידי התבוננות בשפע הדוגמות האלה. אכן הדוגמות הרבות נמסרות אצלו על פי הסדר שקבע: פסוקית תוכן בתפקיד נושא, בתפקיד מושא ובתפקיד "מושא של מילת יחס", אבל אין הוא עוסק במיוחד בפסוקית תוכן בתפקיד לוואי. איני בא חלילה לבקר את דרך הטיפול של יספרסן בבעיה זו. עפר אני תחת כפות רגליו של בלשן גדול זה, שכה הרבה למדתי מדבריו. מבקש אני לומר רק זאת: אף כי יספרסן טבע את המונח פסוקית תוכן באנגלית במסגרת דיונו זה – הוא עסק בכך אך אגב התעניינותו בבעיה אחרת, ולא כנושא לעצמו. סביר שהיה מגיע כאן להשיגים גדולים יותר אילו היה מקדיש מחקר מיוחד לפסוקיות התוכן. מה גם שביקורת כזאת על אותו נושא עליי להביא גם כלפי טיפול שלי באותה בעיה עצמה של פסוקית תוכן. גם אני עסקתי בפסוקית תוכן אגב עיסוק בפרשה בלשנית אחרת, ועיסוקי בשאלה זו באותה הזדמנות לא היה שלם. בסעיף האחרון לדבריי אז כתבתי: "לא אוכל לעסוק כאן בפרטי המבנה הזה [פסוקית התוכן], ואסתפק בהערה כי נראה לי לפי שעה [...]". הפרשה הבלשנית שעסקתי בה הייתה "הצירופים השמניים בלשון הספרות העברית החדשה". זה היה נושא עבודת הדוקטור שלי.⁴

הצירוף השמני כולל לוואים, ועל כן כולל גם פסוקי לוואי. פסוקי לוואי מתוארים בספרי התחביר העבריים, אבל מחבריהם לא תמיד הבחינו בין פסוקי תוכן לפסוקי זיקה. גם יצחק פרץ מכנה את כולם בשם פסוקי לוואי, אבל בתוך פסוקי הלוואי הוא מגדיר – בשונה משאר המחברים – תת־קבוצה שהיא סוג מיוחד הנקרא משפטי זיקה. פסוק זיקה הוא "המתאר או המיידע שם זוקק והפותח באחד מסימני הזיקה

'אשר', 'ש', 'ה'".⁵ לעומת זאת פסוק הלוואי שאינו משפט זיקה מתקשר בשם הזוקק, "כדי להגדירו לפרטיו". נקל להכיר כי הגדרות אלו לקויות. מחקרי הוביל אותי לדיון במבנים השונים של פסוקי הלוואי, בהתאמת מין, מספר וגוף (=ממ"ג) של פסוקי הלוואי אל שם גרעין, ובדרכי השעבוד שלה. התברר לי כי יש להבחין בשישה מבנים של פסוקי לוואי שאין בהן יסוד ממ"ג מותאם אל השם הגרעין. את החמישי שבהם הכתרתי בשם "לוואי תוכן" (לא הכרתי אז את דברי יספרסן הללו), והוא נפתח במילים הבאות: "סוג אחר של פסוקי-לוואי שאינם מכילים שום כינוי המותאם לגרעין אפשר לכוונתו בשם 'לוואי תוכן'. הכוונה היא לפסוק לוואי שגרעינו שם מופשט – בין שם פעולה בין שם מופשט אחר – ושאת סימן השעבוד 'ש' או 'אשר' שלפניו אפשר להמיר ב'כי'".⁶

בהמשך הסברתי שאי הופעת כינוי מותאם ממ"ג בלוואי התוכן אינה מקרית. מקורה בכך שלוואי התוכן נוצר כאשר לא שם עמד לפני הפסוקית אלא פועל, ובמצב זה אותה הפסוקית הפנימית הייתה מושא לפועל זה; והרי המושא אינו חייב בהתאמת ממ"ג. זה היה גם ההסבר למציאותם של שני סימני שעבוד אפשריים של לוואי התוכן ש' וכי: הרי לפני פסוקית מושא עשוי להופיע כל אחד משני סימני השעבוד האלה, ולכן כל אחד מהם עשוי לבוא גם כפתיחה ללוואי תוכן, שאינו אלא גלגול פסוקית המושא. בהמשך הדברים הוסבר כיצד אותו כלל כוחו יפה גם להבהיר את מציאותן של מילות שאלה כפתיחה ללוואי תוכן. את הדיון הקצר בפסוקית התוכן סיימתי במילים הבאות: "נראה לי לפי שעה שמסתמנת כאן חטיבה של פעלים בעלי תכונות דקדוקיות, שהצד המשותף להם מוכר עד כה כסמנטי בעיקרו: פעלי הרציה, ועיין בדקדוקי הערבית אفعال القلوب".⁷

הסעיף השישי של פסוקית התוכן מכונה בעבודתי בשם "מילת חלל".⁸ הסבר המונח הזה שטבעתי אז (למושג שהיה חדש, לפחות בספרות התחבירית העברית) הוא כדלקמן: לוואי תוכן אינו מסמן תכונה של הגרעין, ובלעדיו הגרעין מביע רק מושג כללי וסתמי למדי, או אפילו חסר משמעות. גרעין כזה לעתים אינו אלא אמצעי דקדוקי שאוחז בו הדובר, כדי להביע באמצעות פסוק לוואי תוכן את הרעיון שהוא מבקש להביע. הפסקה מסתיימת בדברים הבאים: "מילת-סתם זו, הממלאת תפקיד של גרעין לצרכים דקדוקיים, תיקרא בשם מלת חלל". הרצאותי על התחביר בשנת תשכ"ד כונסו באורן, תשכ"ה, ובהן דיון מפורט בלוואי התוכן.⁹

5. פרץ, תש"ג, עמ' 91. מהדורות חוזרות של הספר "תחביר הלשון העברית" יצאו בחייו של המחבר עד 1967.
6. אורן, 1964, עמ' 255. המילים בין המפרידים כתובות בכתב יד ולא במכונת כתיבה.
7. שם, עמ' 258.
8. שם, עמ' 259.
9. ובקיצור מחויב באנציקלופדיה יודאיקה (אורן, 1971).

ב-1967 יצא ספרו של פרץ "משפט הזיקה בעברית לכל תקופותיה" ובו דיון קצר על פסוקי התוכן. גם בספר זה כבקרדמו נשמר "משפט לואי" ככינוי לכל משפטי הלוואי, ובתוכם גם משפטי זיקה. על אלה נאמר כי הם "משפטי לואי מסוג מיוחד". ההבדל ביניהם הוא ש"משפט הזיקה מגדיר את השם-הגרעין", ואילו משפט הלוואי, שאינו פסוק זיקה, "מביע את תוכנו של השם, שהוא מצטרף אליו". בספר זה מוסיף פרץ עוד אפיון מרכזי: "במשפט הלוואי השם המוגדר מחוסר משמעות של ממש, הוא 'מלה ריקה', יש בו רק רמיזה לדבר-מה, ומשמעותו באה לו מן ההמשך".¹⁰ דומה שבניסוח זה יש הגזמה. ניתנים סימני היכר אחרים להבחנה: במשפט הזיקה משמשת "מילת זיקה בשלוש צורותיה: אשר, ש, ה", ואילו "במשפט הלוואי ישנם כמה אמצעי קישור, והם [...] כי או ש וכן מלת שאלה". ניסוח זה ראוי לביקורת, שהרי לא רק שאינו מסביר מניין נובע ההבדל בין מילות הקישור אלא גם אינו מדויק. מה שחסר יותר מכול הוא אזכור העובדה ש"משפטי לואי שאינם משפטי זיקה" מאופיינים בכך שאין בהם ולא יכולה להיות בהם כל התאמת ממ"ג לשם שלפניהם.

בתשכ"ט יצא לאור הספר "המשפט השמני" מאת אליעזר רובינשטיין, ועמודים אחדים הוקדשו בו למשפטי תוכן.¹¹ רובינשטיין דן במבנים המגוונים של מבנה זה, מסביר את הצורך במילת חלל בהקשרים שונים, ואף נותן סמל מיוחד במשוואותיו לקבוצת שמות העצם המתאימים למבנה זה, הם שמות עצם מופשטים.¹² כן הוא מזכיר גם תת-קבוצה של פעלים שניתן לכנותה בשם "פועלי רצון".¹³ גם בספרו "הצירוף הפועלי" מעלה רובינשטיין כמה פעמים את עניין פסוקית התוכן ומילות החלל.¹⁴ הוא טוען כנגד דברי, שלא כל שם הכרוך בפסוקית תוכן ניתן לפרשו כצורה מגולגלת של פועל.¹⁵ הוא אף תמה אם אמנם "רשאים אנו לראות בגלגול מבני גם החלפת פועל בפועל אחר", כפי שאכן אני סבור, וכפי שעולה בכמה מקומות מן החומר המודפס שכתבתי,¹⁶ ואולי עלה גם בשיחות בעל פה בינינו.

10. פרץ, 1967, עמ' 73-74.

11. רובינשטיין, תשכ"ט, עמ' 101-107.

12. שם, עמ' 104.

13. שם, עמ' 106 ועוד. על המונח "משפט תוכן" ראה שם, עמ' 217 הערה 103.

14. רובינשטיין (תשכ"ט, עמ' 77) עדיין משתמש בביטוי "אלמנט חלול, נושא חלול" לתיאור תופעה דומה, ובהערה מסביר: "בחרתי במונח זה בהשפעת המונח Empty it, בו השתמש ליו", ומביא את פרטי הפרסום של ליו. ראה גם עמ' 164. אבל במקומות אחרים הוא משתמש רק ב"מילת חלל" (שם, עמ' 103, 171, 177, 178, 186, 189). בספרו השני (רובינשטיין תשל"א) מצוי רק המונח "מילת חלל" ("מונח זה, מלת חלל, קיבלתי מע. אורנן", עמ' 200 הערה 3). דומה שרובינשטיין מרחיב את תחולתו במידת מה.

15. רובינשטיין, תשכ"ט, עמ' 218 הערה 105.

16. ראה למשל אורנן, 1964, עמ' 166, 167. שם פירשתי "אימת הדין" כשינוי לקסיקלי של פחד,

רובינשטיין הרחיב את העיון בפסוקית תוכן והחיל אותה לא רק על תפקידה כלוואי (וכמושא), כפי שעשיתי בעבודתי (הדוקטורט), אלא גם על תפקידה האחרים במשפט, כגון נושא ונושא.

לאחר זמן נדרשה גם רחל לנדאו למשפט לוואי התוכן במאמר שנתפרסם ב"ביקורת ופרשנות"¹⁷. לנדאו פותחת בסקירת התאוריה שלי, וגם היא מרחיבה את תחולת התופעה. גם היא סבורה (כמו רובינשטיין) שלא כל לוואי התוכן מוצאם ממשפט מושא, ומראה שיש לוואי תוכן שנוצרו מתיאור פועל, במיוחד תיאור אופן ותיאור תכלית. וכן טוענת לנדאו גם היא שיש שמות שאין להם כל קשר אל הפועל, ולכן במקרים אלה אין לדעתה גלגול של פועל, אלא הפסוקים נובעים ממבני תשתית אחרים, במיוחד ממשפטי משוואה שמניים. בעמודים מעטים הצליחה לנדאו להבהיר יפה את ממצאה.

כשמונה שנים אחרי לנדאו פרסם שמחה קוגוט ספר שלם, "פסוקי התוכן טיבם ומבניהם"¹⁸. בפתח ספרו הוא מודיע שהמונח "פסוקי תוכן" הוא תרגומו של המונח שטבע יספרסן באנגלית ב-1927. אין הוא מזכיר שמונח זה שימש בכל העבודות שהתפרסמו על הנושא בעברית בעשרים השנים שקדמו לספרו מבלי שאחד המחברים ידע או ציין שהוא מתרגם אותו מאנגלית. גם המונח "מילת חלל", המשמשת את קוגוט ביד רחבה, אינה תרגום ואינה מצויה אצל יספרסן. וכשיספרסן מעיר, כגון "sometimes the words *the fact or the circumstance* are used [...]"¹⁹, אין הוא מציע מונח דקדוקי לתפקיד של מילים אלה. מוזר גם שמאמרה של לנדאו, שפורסם שנים לפני ספרו של קוגוט, אינו מזכיר אצלו (מאמרה ראוי היה להיות מצוטט למשל בהערה 28). הדיון של קוגוט בתפקידים השונים של פסוקיות התוכן לכאורה הוא בדרכו של יספרסן. אך לא כן הוא. ראש לכל בספרו של קוגוט הוא העיון בפסוקי תוכן לוואיים. בצדק, שהרי פסוקית תוכן בתפקיד לוואי היא המפתח להבהרת העניין. אבל יספרסן, מטבע העניין שדן בו, לא עסק כלל בפסוקית תוכן בתפקיד לוואי אלא רק בתפקידים אחרים של פסוקית תוכן. וקוגוט, רק אחרי הפרק על פסוקי התוכן הלוואיים, מביא פסוקי תוכן נושאים, נושאים ומושאים, כפי שעשה יספרסן.

לאחרונה תרם יצחק צדקה לבדיקת הנושא את המאמר "מה חדש בפסוקית התוכן"²⁰. במיוחד מעניינת הבחנתו בין שמות פעולה המתארים את הפעולה ובין

"חללי השוואה" כשינוי של מתו. כך אני משיב לדוגמות של רובינשטיין (תשכ"ט, עמ'

102-103).

17. לנדאו, תשל"ו.

18. קוגוט, תשמ"ד.

19. יספרסן, 1927, עמ' 25.

20. צדקה, תש"ס.

שמות פעולה המציניים את תוצאת הפעולה (בלשונו "שימוי שמיני"). כולם נתגלגלו מפועל, וטענתו היא שלוואי התוכן כרוך בשימוי השמיני. הוא אף פירט את השמות המופשטים שאינם מקושרים לפועל מסוים, וכן את קבוצות הפעלים הכרוכות בעניין. מאלף פירושו למילה מעשה המשמשת גרעין של פסוקית תוכן (כפי שפירט קוגוט): לדברי צדקה, מעשה הוא תולדת גלגול לשם של הפועל סיפר. היינו הגלגול עשוי לכלול גם חילוף לקסיקלי.²¹ במאמרו הוא טוען נגד לנדאו שכללה את כאילו כפתיחה אפשרית לפסוקית תוכן.

כל החיבורים האלה העלו יחד תופעה ניכרת ומעניינת בתחביר, שלא נדונה לפני כן בספרות התחבירית העברית, ועם המחלוקת לשם שמים והוויכוחים על פרטים שונים, נמצא המעיין בהם מוסיף ידע והבנה. רוב העבודות (להוציא את דברי פרץ) מיוסדות, מי יותר ומי פחות, על העקרונות הבלשניים שנתחדשו, בייחוד על ידי נעם חומסקי, מאז אמצע המאה הקודמת, עקרונות שלפיהם יש להבחין בין פני השטח שאנו רואים בטקסט שלפנינו או בדיבור המגיע לאוזנינו, ואותו אנחנו מבקשים לפרש, ובין מבנים עמוקים העומדים ביסוד מה שרואות עינינו, מבנים המתגלגלים והולכים עד שהם מגיעים אלינו כ"פני השטח". את העומק אנו מבקשים לגלות כדי להבין כראוי את פני השטח.

חשבתי לנכון להביא לפני קוראי "לשונונו" סקירה זאת, לאחר קריאת המאמר "משפטי תוכן בעברית" מאת תמר צבי.²² שלא ככל החיבורים הקודמים, אין המאמר הזה מכון לבירור הסוגיה התאורטית, אלא הוא עוסק בעיקר במיון מובאות. המחברת מצטטת בתחילת דבריה את יספרסן. וכפי שהוא עשה – לצרכים אחרים לגמרי: לגילוי המבעים האפשריים של "עיקרי המשפט" – היא מעמידה לכאורה במרכז הדיון את שאלת התפקידים התחביריים שממלאים משפטי התוכן: הנושא, הנשוא, הלוואי והמושא. אבל יספרסן לא עסק כלל בפסוקיות תוכן כנושא למחקר, ובמיוחד לא התעניין בפסוקית התוכן כשהיא בתפקיד לוואי. אפילו כשהוא דן בהמשך ספרו בפסוקי זיקה הוא מכון את דבריו ואת דוגמותיו רק לפסוקי זיקה במעמד של נושא (פסוקי זיקה עצמאיים) או של מושא למיניו, ולא כשהם בתפקיד של פסוקי לוואי. והנה הדיון שלה בפסקה השנייה של המבוא, "מאפייני פסוקית התוכן", כולל רק הבחנה בין פסוקיות זיקה ותוכן באשר ליחסי הגרעין והפסוקית, והוא מכון לשאלה אם הגרעין "מייצג את הגוף שהלוואי מתאר".

אכן כאמור פסוקית תוכן בתפקיד לוואי הוא העיקר, וגם בדיון שלה, וכאן המחברת אכן מביחה ש"שאלת התפקידים התחביריים שממלאים משפטי התוכן" היא שתעמוד במרכז הדיון במאמר. לו היה נכתב מבוא בלשוני ראוי, יכלה המחברת

21. ראה לעיל הערה 16.

22. צבי, תשס"ח.

לעשות חסד עם קוראיה ולהאיר את עיניהם על ידי ארגון המיון בהמשך המאמר לפי מאפיינים בלשניים: מבנה הפסוקית, מיני הקישור שלה ומילונה המיוחד. כך הייתה יכולה לערוך את הממצאים בפרקים בעלי כותרות בלשניות, ולא היסטוריות, ובתוך כל פרק היה הקורא מוצא את הממצאים מסודרים לפי התקופות. מיון כזה היה בהיר ולא היו בו כל כך הרבה חזרות מיותרות.

אולי נבעה גישתה מן הדבקות המלאה בספריו של קוגוט.²³ גם היא פותחת בהצהרה שיספרסן טבע את המונח האנגלי content clause וסביר לקורא שמכאן נבע השימוש במונח העברי "פסוק תוכן".²⁴ כאמור, לזה אין יסוד. הנה גם "מילת חלל" הוא מונח המשמש בתחום זה בספרות הבלשנית העברית, אבל אין הוא מצוי כלל אצל יספרסן. מביכה במאמרה של צבי היא הפניה מוטעית ליספרסן. המחברת מפנה את הקורא לעמודים 62–63 בספרו *Analytic Syntax* משנת 1937. זו אכן השנה שבה יצא הספר המקורי לאור, אבל העמודים הנכונים בו הם 72–73. תמר צבי מסרה לי – מה שלא כתוב במאמרה – שהיא ראתה הדפסה משנת 1984 (ולא את הספר מ־1937), ולדבריה העמודים שם הם 62–63. גם קוגוט מציין עמודים אלה, אבל הוא רשם ששנת הוצאת הספר היא 1969.²⁵ צבי רשמה משום מה דווקא את תאריך ההוצאה הראשונה, המקורית, 1937, אף על פי שראתה הדפסה מ־1984. מי שבאמת יפתח את הספר המקורי לא ימצא את המבוקש בעמודים שהוא מופנה אליהם.

יש להעיר גם על הציטוט המיותר בהערה 3. זוהי אכן פתיחה למאמר חשוב, אבל האמת שבה פשוטה וזוטית, וכדברי בעל הציטוט עצמו היא ידועה היטב כבר לפני כן. גם את תוכן הערה 5 מוטב היה למסור בעברית בבהירות, ובהערה לציין רק מראה מקום.

אולם בעיקר יש לבקר את המאמר על שאין בו השתתפות רצינית בשאלות התאורטיות שהמחברים הקודמים עסקו בהן. הנה היא מזכירה את צדקה. גם מן הסקירה המצומצמת של מאמרו (לעיל) ניכר עד כמה ראויים דבריו להיבדק, להישקל, ולקבוע עמדה כלפיהם, אבל המחברת לא שיתפה את קוראיה בשאלות שהעלה צדקה, וכאילו כלל לא התעניינה בהן. חבל, כי אולי היו דבריו עשויים להביא אותה להחלטות אחרות באשר למיון המעסיק אותה. הוא הדין בהפסד שהפסידה, לעניות דעתי, בהעלמת עבודתי שהוזכרה לעיל. המחברת ידועה כעוסקת בערבית, ואולי עיון שלה ב"פועלי הלב" (أفعال القلب) בהקשר הזה עשוי היה לגלות דמיון חדש

23. קוגוט, תשל"ו; קוגוט, תשמ"ד.

24. ראה בגוף המאמר הפניה להערה 6.

25. לא עלה בידי למצוא את הספר *Analytic Syntax* (זה הכתיב, ולא כפי שרשם קוגוט) אלא בהדפסתו המקורית מ־1937.

או תחום חדש שלא ראינו עד כה בדיונים בעברית.²⁶ הוא הדין בחומר העשיר והמגוון שאסף רובינשטיין, הכלול בשני ספריו. סביר שניתן היה להפוך בו לא מעט במאמר ממין זה.

אכן יש לתמוה על כך שבכתב עת עברי מכובד, במאמר העוסק באותו הנושא, שני מחברים של עבודות חלוציות בעברית – אורנן ורובינשטיין – אינם נזכרים כלל. וזאת אף על פי שהמחברת משתמשת כמובן באותם העקרונות ובאותם המונחים. היא מדברת, למשל, על "גלגול מקדים", שהוא פרי הגותו של רובינשטיין. בדומה לכך כדאי להתבונן במשפט האחרון של מאמרה. סיום של מאמר הוא הזדמנות נאותה להביע את המסקנה העיקרית שעלתה למחבר כתוצאה מעבודתו. צבי מסיימת את מאמרה בהבעת דעתה שמוטב לא לראות את משפטי התוכן כגלגול של פסוקית מושא. כזכור זו הייתה הטענה המרכזית בעבודה שלי, אבל המחברת אינה מציינת זאת כלל. במקום זה היא מפנה את הקורא בהערה לדיון של לנדאו (תשל"ו), המתווכחת אתי בעקבות רובינשטיין בדיוק בשאלה זו. אמנם, צבי כותבת בהערה שלה שיש אצל לנדאו רשימה של "מראי מקומות נוספים".

בסקירה זו הראיתי איך מתלקטים דברי המדע, כולל חילוקי דעות וויכוחים, ואיך עולה לנגד עינינו חומר מגוון, המביא דוגמות ודוגמות שכנגד. ניתן לצפות מאדם הכותב על השפה העברית, שיתבונן בשלמות אל מה שכבר נתפרסם בתחום שהוא מבקש לעסוק בו, לא יתעלם מעובדות, וישתתף לגופו של עניין בשיח מדעי טהור.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אורנן, 1964 = ע' אורנן, הצירופים השמניים בלשון הספרות העברית החדשה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1964
אורנן, תשכ"ה = ע' אורנן, תחביר העברית החדשה, ערכה לפי הרצאות ש' ביטרמן, ירושלים תשכ"ה

אורנן, U. Ornan, "Hebrew Syntax", *Encyclopedia Judaica*, VIII, = 1971, Jerusalem 1971, pp. 139–175

יספרסן, O. Jespersen, *A Modern English Grammar*, Part III: = 1927, *Syntax* (second volume), London–Copenhagen 1927

יספרסן, O. Jespersen, *Analytic Syntax*, London 1937 = 1937
לנדאו, תשל"ו = ר' לנדאו, "משפט הזיקה ומשפט לוואי התוכן לסוגיו בעברית של ימינו", ביקורת ופרשנות 7–8 (תשל"ו), עמ' 132–137

פרץ, תש"ג = י' פרץ, תחביר הלשון העברית, תל-אביב תש"ג
 פרץ, 1967 = י' פרץ, משפט הזיקה בעברית לכל תקופותיה, תל-אביב 1967
 צבי, תשס"ח = ת' צבי, "משפטי תוכן בעברית", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 627–657
 צדקה, תש"ס = י' צדקה, "מה חדש בפסוקית התוכן?", לשון העיתונות בת זמננו,
 בעריכת מ' הורביץ, תל-אביב תש"ס, עמ' 113–133
 קוגוט, תשל"ו = ש' קוגוט, המשפט המורכב ב"ספר חסידים", עבודת דוקטור,
 האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו
 קוגוט, תשמ"ד = ש' קוגוט, פסוקי התוכן טיבם ומבניהם, ירושלים תשמ"ד
 רובינשטיין, תשכ"ט = א' רובינשטיין, המשפט השמני, תל-אביב תשכ"ט
 רובינשטיין, תשל"א = א' רובינשטיין, הצירוף הפועלי, תל-אביב תשל"א

בעקבות דברי פרופ' אורנן

אני מבקשת להגיב על מאמרו של פרופ' עוזי אורנן המתפרסם בחוברת זו ובו דברי תגובה למאמרי "משפטי תוכן בעברית".

אפתח בעניין טכני: לעניין ההפרש במספרי העמודים בספרו של יספרסן, אורנן עט על עניין זה כמוצא שלל רב, ואיננו מרפה ממנו גם משנתברר לו שאין זה אלא הבדל הנובע מתוזה במספרי העמודים בהדפסות החזורות. מביך שחוקר ותיק כאורנן נטפל לעניין שולי כזה.

ועתה לעניינים מהותיים: אורנן מעיר במאמר התגובה שלו מחד גיסא: "שלא ככל החיבורים הנזכרים לעיל, אין המאמר הזה מכוון לבירור הסוגיה התאורטית", ומאידך גיסא: "אולם בעיקר יש לבקר את המאמר על שאין בו השתתפות רצינית בשאלות התאורטיות שהמחברים הקודמים עסקו בהן". אם אורנן מכיר בכך שאין מאמרי מכוון לבירור חוזר של הסוגיה התאורטית, אין מקום לטענתו.

בכל זאת, מאחר שהעניין התאורטי כבר עלה לדיון, אני שמחה על שמתאפשר לאורנן לדון בהזדמנות זו באריכות בדבריו של יספרסן מן המחצית הראשונה של המאה העשרים על אודות משפטי התוכן, ולהשלים את החסר בעבודת הדוקטור שלו משנות השישים של אותה מאה, על פי עדותו. הדיון שלי בדבריו של יספרסן לא נבע מגישתו המקורית אלא מבחירתי במונח "משפטי תוכן" שהוא טבע. יספרסן לא היה הבלשן הראשון שעסק בשאלת המבנה של משפטים משועבדים, ובכללם משפטי תוכן. הגישה התאורטית על אודות משפטים משועבדים אצל יספרסן ואחרים מבוססת בעיקרה על הגדרת תפקידם על פי חלקי הדיבר השקולים להם, כלומר פסוקיות שם עצם, פסוקיות שם תואר ופסוקיות אדוורביאליות (יספרסן אמנם מסתייג מן המונחים הללו בטענה שפסוקיות שם עצם, למשל, איננה שם עצם, וכדומה). גישה זו רווחת בבלשנות המערבית מן המאה התשע-עשרה ואילך. ראו למשל את הסיכום הקצר והבהיר של עיקריה בדקדוקו האנגלי של הנרי סוויט משנת 1891.¹ תזכורת למונחים הללו ולמקורותיהם ותמיכה בהם גם בניתוח המצרית יש במאמרו של פולצקי על הזמנים במצרית

1. H. Sweet, *A New English Grammar: Logical and Historical*, I, Oxford 1891 (repr. 1960), pp. 170–171

הקלאסית,² ותזכורת נוספת במאמרו של גולדנברג על "אלד" אלמצדרייה", ושם מראי מקומות נוספים.³ גולדנברג אף מציין (שם) כי כמה מאות שנים קודם לכן מצויה גישה זו במסורת הדקדוקית הערבית. המדקדקים הערבים מחילים את המונח *صفة* הן על שם התואר הן על פסוקית תואר, ואת המונח *اسم* הן על "שם פשוט" *اسم صريح* הן על פסוקית שם, "שם פריפרסטי" *اسم مؤول*. כל מראי המקומות שציינתי כאן מעידים כי החזרות בספרות הבלשנית בנושא זה מרובות, כדבריו של גולדנברג בתחילת מאמרו האחרון. דבריו אלה מצוטטים בהערה 3 במאמרי, שאינה לרוחו של אורנן. הספרות הבלשנית העברית הנזכרת במאמר התגובה של אורנן לא חידשה אף היא בנושאים הללו, והיא מצטרפת לחזרות המרובות המצויות בספרות הבלשנית בנושא זה.

עוד מצר אורנן על כי בתור בלשנית של הלשון הערבית לא עיינתי עיון תאורטי בהקשר זה בנושא *أفعال القلوب*. אני מבקשת להסב את תשומת לבו לדיון בפעלים אלה במאמרי על גלגול מוקדם במשפטים שמניים משועבדים בעברית מקראית.⁴

2. H. J. Polotsky, "Les transpositions du verbe en égyptien classique", *Israel Oriental Studies* 6 (1976), pp. 3–4
3. G. Goldenberg, "Allaḏī al-maṣḏariyyah in Arab Grammatical Tradition", *Zeitschrift für arabische Linguistik* 28 (1994), pp. 7–8 (= G. Goldenberg, *Studies in Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998, pp. 250–251)
4. T. Zewi, "Subordinate Nominal Sentences Involving Prolepsis in Biblical Hebrew", *Journal of Semitic Studies* 41 (1996), pp. 8–9

ב י ק ו ר ו ת

חיים א' כהן

מסורות לשון חכמים באיטליה

מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים: הוצאת מוסד ביאליק ומרכז בן-יהודה לחקר הלשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט, טו + 437 + xix עמודים

לשון חכמים המופרת לנו מן הספרות התלמודית לענפיה אין לה, כידוע, מסורת קריאה מקודשת כדרך שיש למקרא. העמדת דקדוקה באופן המבקש להתחקות עד כמה שיותר על לשון חכמים האותנטית כפי שהילכה בימי חז"ל נסמך בעיקרו על כתבי יד מנוקדים של המשנה שנכתבו בימי הביניים (עד לשנת 1400 לספירה) והוכרו להיות משמרים צורות לשון קדומות קודם שנתקלקלו אלו בידי מעתיקים ומגיהי דפוסים, וכן על מסורות קריאה שנשתמרו בעדות ישראל ועל בחינתן. ראשית המחקר החדש של לשון חז"ל, שימיו כשני דורות, פנה אל בחינתם של כתבי היד המנוקדים של המשנה, בראשם כ"י קאופמן (בודפשט A50) שהכירו החוקרים בחשיבותו כבר לפני שנים לא מעטות, ושיחזקאל קוטשר ז"ל העמידו כ"אב טקסט" ללשון המשנה ואף החל בחקר לשון חז"ל על פיו,¹ כ"י פרמה (דה-רוסי 138), שגדעון הנמן ז"ל העמיד ממנו תיאור שלם של תורת הצורות של הפועל במשנה,² כ"י פריז 328–329, שמשה בר-אשר יבל"א תיאר והעמיד ממנו פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה,³ וכן כ"י פרמה ב (דה-רוסי 497) לסדר טהרות, שתיאור מוקדם של טיב לשונו העמיד בר-אשר לפני שנים⁴ ועתה הוא נכלל

* מאמר זה מיוסד על דברים שאמרתי בערב עיון לכבוד צאת הספר לאור, שהתקיים במוזאון יהדות איטליה ע"ש ש"א נכון בירושלים, ביום ל' בשבט תשס"ט (24 בפברואר 2009). מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

1. 'קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246–280 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, [א], בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 1–35).

2. ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה רוסי 138), תל-אביב תש"ם.

3. מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם.

4. מ' בר-אשר, "משנה כ"י פארמה ב' לסדר טהרות, דברי מבוא", קובץ מאמרים בלשון חז"ל [א], בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 166–185 (פרסום ראשון של המאמר בא בפתח המהדורה הפקסימילית של כתב היד, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' 20–1).

בכלל כתבי היד הטובים של המשנה שבראשן הולך ומעמיד על פיהם (ועל פי דפוסים מנוקדים חשובים) פרקים שלמים בתורת הצורות של השם.⁵ שונה באופיו הוא חיבורו של מיכאל ריז'יק, שהוא פונה לחקור מסורת ממסורות לשון חכמים לא על פי משניות סדורות לסדריהן ומסכתותיהן, וכדרך שהן נלמדות או היו נלמדות בבית המדרש, כי אם על פי קטעי ספרות חז"ל שנשתקעו בסידורי התפילה ובמחזורים, היינו שהם נאמרים כסדר במסגרת עבודת בית הכנסת או תפילת היחיד בביתו. ואל יהי הבדל זה קל בעינינו. לא הרי אדם הלומד משנה או גמרא כהרי אדם האומר משנה או גמרא. לא הרי אדם הלומד פרק חמישי של מסכת זבחים במשנה על מפרשי כהרי האומר עם שחר, ומדי שחר בשחרו, פרק "איזהו מקומן" שבסידור התפילה. ובאמת תמהני כמה מן האומרים פרק זה כל חייהם בתפילת השחר, הן בדורנו הן – ובעיקר – בדורות שקדמו לנו, ידעו ויודעים היכן הוא מקומו בש"ס, וכמה מהם ידעו ויודעים, באמרם "אשם שפחה חרופה", במה דברים אמורים. הלימוד מעשה תלמידי חכמים וחבורות לומדים הוא, והאמירה מסורה לכל אדם, זקנים עם נערים, תלמידי חכמים עם פשוטי עמי ארצות. כללו של דבר: אמירה שבתפילה אינה לימוד, אך דווקא היא, שאיננה מבקשת חישובנות רבים, כשהיא עשויה על פי סידורים שלא ניתקנו בידי מהדירי סידורים שנהגו חירות במסורת הקריאה, דווקא היא מסוגלת לשמר מסורות קדומות. כנזכר לעיל, ראשית העמדת מסורת לשון חכמים של יהודי איטליה באה בספרו של משה בראשן, המתאר את כ"י פריז 328–329 למשנה. כבר בספרו זה העלה בראשן את הצורך לעיין במחזורים שנכתבו באיטליה בימי הביניים ולהעמיד על פיהם, בעיקר על יסוד ספרות חז"ל שבהם, בירור מקיף של מסורת זו.⁶ מיכאל ריז'יק פנה אפוא אל עשרים וחמישה מחזורים איטלקיים, כתיב בני ימי הביניים, המוקדם שבהם משנת ק"ח (1348) והמאוחר שבהם משנת רע"ג (1513),⁷ כולם מחזורים שנמצאים בהם קטעי ספרות חז"ל, דוגמת הפרקים "איזהו מקומן" ו"במה מדליקין" שבמשנה, מסכת אבות כולה (על פרק קניין תורה שנספח אליה), ברייתת פיטום הקטורת, ברייתת שלוש עשרה מידות, הגדה של פסח, ועוד קטעים קטנים יותר, כמימרת רב זירא "בנות ישראל" שבמסכת נידה (סו ע"א) וקטע הסיום של מסכת ברכות (סד ע"א): "אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם", וכיוצא בהם (לרשימתם המפורטת ראה עמ' 11–12), כולם מנוקדים, שהרי בסידורים ובמחזורים אנו עוסקים. ריז'יק העניק לנו בחיבורו (שיסודו בעבודת

5. ראה למשל מ' בראשן, "משקל פעול בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 59–84, ועוד כיוצא בו.

6. ראה דבריו שם, בהקדמה, עמ' ט, והביאם ריז'יק בעמ' 4.

7. לפירוט המחזורים על קטעי ספרות חז"ל שבכל אחד מהם והעתקת הקולופונים הבאים בהם, ראה ריז'יק, עמ' 12 ואילך.

הדוקטור שכתב בהנחיית פרופ' משה בר-אשר) תיאור מדויק של ענייני הגה וצורה עשויים פרקים פרקים העולים לכלל כתיבת דקדוקה של מסורת זו כעולה מאותם קטעים.

שנים עשר פרקים של תורת ההגה יש בספר ועוד שבעה פרקים של תורת הצורות, המתארים את הכינויים, את הפועל לבניינו וגזרותיו ואת שמות העצם למשקליהם המרובים, ובכלל זה פרק שיוחד לשמות פרטיים (אנשים, מקומות ושמות תואר של ייחוס). על תשעה עשר פרקים אלו נוסף פרק עשרים השונה בטיבו מן הפרקים שקדמוהו בהיותו עיון בתפילות הקבע, היינו לא בספרות חז"ל המשוקעת בסידור. פרק זה מעלה נתונים באשר לשם העצם למשקליו, עם "הערות על שמות עצם המעוררים עניין מבחינת לשון חז"ל", כנאמר שם (עמ' 345). בצדק אפשר לראות פרק אחרון זה עומד לעצמו וקובע ברכה לעצמו. על כל אלו הוסיף ריז'יק דברי מבוא וסיכום, נספחות ומפתחות עשר עמודים של תקציר החיבור, והוא כתוב לא באנגלית, כמנהג זמננו, כי אם באיטלקית.

כידוע, מסורת יהודי איטליה מסורת מרכזית וייחודית היא במנהגיה בכלל מסורות ישראל. תחילתה ביניקה ישירה ממנהג ארץ ישראל ובשמירתו, תופעה הניכרת בפרטים שונים במנהג האיטליאני גם בימינו, המשכה בקשירת קשרים וזיקות עם המרכז הבבלי בתקופת הגאונים, והמשכה המאוחר יותר במה שהגיע אליה מספרד ומצפון אפריקה. לעובדת קדמותו של המנהג האיטליאני ומקומו בין מזרח למערב יש אפוא חשיבות מרובה גם בכל מה שנוגע לחקירת מסורת הלשון שנתקיימה בו, וזהו הדבר העולה כאן לפנינו.

מן העיון במחזורי התפילה שהועמדו בתשתית המחקר בא ריז'יק לכלל מסקנה שיש להעמיד את מסורת הלשון של יהודי איטליה על שתי מסורות משנה: מסורת המחזוריים שהוא מכנה אותם ה"איטלקיים", המייצגים את הטיפוס האיטלקי המקורי, ומסורת המחזוריים ה"צפוניים", מחזוריים שנכתבו בצפון איטליה ושניכרים בהם השפעות חיצוניות מרובות, ספרדיות ואשכנזיות. אשר למסורות האשכנזיות, פירש ריז'יק שכוונתו למסורת אשכנז המאוחרת ולא למסורת הקדם-אשכנזית (עמ' 9). בעניין זה יש להעיר שבין זה לזה מתקיימת מסורת אשכנזית מרובת שנים שיש לתת עליה את הדעת. במקומות רבים ציין ריז'יק כ"מסורת אשכנזית" את הנמצא ב"סדר עבודת ישראל", הוא סידורו הנודע של יצחק זליגמן בער, בן המאה התשע-עשרה (רדל היים תרכ"ב). ברי שאין סידור זה מייצג מסורת אשכנזית המקבילה לזמנם של המחזוריים האיטלקיים, שהוא בסיס העיון כאן, שכן סידור זה כבר מצוי הרבה מעבר למה שהתרחש בתחום ההדרת הסידור באשכנז למן המאה השש-עשרה, ומבחינה זו הוא אף סוף דבר בהם.⁸

8. לעניין זה ראה ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283.

על עניין זה של זיקת המחזורים מן הקבוצה ה"צפונית" אל המסורת האשכנזית, הניבטת בשפע רב מן החומר שפרש לפנינו ריז'יק, אני מבקש להתעכב בדברים שלהלן ובתוספת של בירור פרטים אחדים מצדה של מסורת זו.

אפתח בפרט קטן.

"דינרי זהב" שבפרק קניין תורה (אבות ו, ט), כך בקמץ מתקיים, משקף את המקורות האיטלקיים המובהקים, לעומת "דינרי זהב", בחיטוף הקמץ, המצוי במחזורים "צפוניים" והמאפיין את מסורת אשכנז (עמ' 306–307).⁹ אשר למסורת אשכנז, בזה ציין ריז'יק אל סידורו של בער הנזכר ואל הקונקורדנצייה למשנה של חיים יהושע קוסובסקי, המשקפת יפה, בעיקר במהדורות הראשונה, מסורת אשכנזית טובה בלא הליכה אחר קביעות מאוחרות של תקן, דבר שריז'יק עצמו העמיד עליו לפני כעשר שנים.¹⁰ על אלו אפשר להוסיף שבאמת מסורת אשכנז עולה בזה מסידורים מוקדמים לסידורו של בער, שהוא כאמור בן המאה התשע-עשרה. מן המאה השמונה-עשרה יצינו בזה סידורם של ר' עזריאל ובנו ר' אליה למהדורותיו וסידור "בית תפלה" לר' זלמן הענא,¹¹ ועליהם יש להוסיף גם את העולה משתיקתו של ר' יעקב עמדין, שבחיבורו "לוח ארש" חלק ב לא השיג בזה על ר' זלמן הענא.¹² אך לא רק בהם הוא כך אלא גם בסידורים מוקדמים להם, בני המאה השש-עשרה, כגון בסידור ר' הירץ, טיהנגן ש"ך (1560) ובסידור קראקא ש"ז (1597) וזולתם, שברובם ככולם ננקד דינרי.

זה כאמור פרט קטן, וממנו אעבור לפרט קטן אחר, גדול ממנו במקצת. בקריאת צורות המקור של פ"י בבניין קל מכירות מסורות אחדות של העברית הגייה כיו"ד מונעת בתנועה מלאה: לִידֵע, לִישֵב, לִיתֵן, כלומר צורות הנראות כצורות עתיד נסתר שנוספה בראשן ל' המקור. ריז'יק (עמ' 210) מצביע למה שכבר צוין בזה

9. וחלוקה מסורת איטליה גם באשר לתנועת הדל"ת: דינרי לעומת דינרי (עמ' 306), אך אין זו חלוקה שבין מחזורים "איטלקיים" ל"צפוניים".

10. מ' ריז'יק, "עד שהונח? – המהדורה הראשונה של 'אוצר לשון המשנה' לרח"י קוסובסקי", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 73–86. כך, דינרין, הוא גם הניקוד במילנו של יסטרוב. כאן המקום להעיר על החשיבות שיש לצורות המנוקדות אצל יסטרוב כמזייגות מסורת קריאה אשכנזית שהשפיעה גם על דרכי התגבשותה של העברית החיה בעת החדשה ואף על הכרעות נורמטיביות בה. המעין בכתיבה של כמה מן העוסקים בתקנת הלשון בדורות שלפנינו, יראה שלגבי מילים שמקורן בספרות חז"ל שימש מילנו של יסטרוב מדריך ומורה. דוגמאות מרובות לזה ראה עתה בתוך שְפָה קָמָה: לקט מתוך המדור "לשוננו לעם" – עיתון "הארץ" תרצ"ג-תש"ה (1932–1945), בעריכת ס' ברק ור' גדיש, ירושלים תשס"ט.

11. ראה עליהם במאמרי הנזכר בהערה 8 לעיל, עמ' 259–260.

12. חלק ב של "לוח ארש" הוא כולו השגות, מאתיים ועשרים ואחת במספר, עשויות כסדר על מסכת אבות כפי שהיא מנוקדת בסידורו של הענא. נדפס כמה פעמים, ולאחרונה בתוך לוח ארש, מהדורת ד' יצחקי, טורונטו תשס"א, עמ' קפה-ריד.

במחקר מסורות עדות ישראל השונות, הן מסורת בבל, הן מסורת יהודי ג'רבה, ואף מה שמצוי במחזור ספרדי, וציין גם למה שמצא כמות זה בכ"י קאופמן למשנה. אשר למחזורי איטליה – הנה גם בעניין זה הוא מראה שדרך זו מתועדת במחזורים "צפוניים" דווקא, כלומר באותם מחזורים שמשקפת בהם מסורת אשכנזית. והנה על קריאה אשכנזית כזאת, ובתקופה מאוחרת, אנו נרמזים ממקום אחד בסידור "בית יעקב", המיוסד על סידורו של ר' יעקב עמדין, שנמצא בו בסדר ליל ראשון של סוכות הערה על לשון הברכה "לישב בסוכה" בזה הלשון: "וידגיש היו"ד אך לא הרבה". דברים אלו לא מר' יעקב עמדין יצאו אלא הם תוספת מאוחרת, מן התוספות הרבות שנוספו על סידורו המקורי של ר' יעקב עמדין במהדורות שיצאו כפולין ובגליציה במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים.¹³ לענייננו נמצאנו למדים מאזהרה זו, שבמקומו ובסביבתו של המזהיר נשמעה הגיית היו"ד במילה לִישָׁב באופן ניכר, והוא שבאה הערתו לומר "וידגיש היו"ד אך לא הרבה", כלומר, הדרכה יש כאן להפיק את היו"ד היטב – לִישָׁב – וכדרך ההגייה האשכנזית של צירי ממילא – אך לא יותר מזה, כנראה לא לִישָׁב. דבר זה לא הייתי מניחו בוודאות כה רבה לולא ששמעתי, עוד לפני עשרים ושלושים שנה, קריאה זו, "לִישָׁב בסוכה" (ובמלעיל כמובן) מפי יהודי יוצא פולין, מזקני חסידי גור, שמסורת אבותיו בפיו.

אעבור עתה אל פרט גדול והוא המשקל קטול בתשלום דגש. בפרק שייחד לשם העצם שבתפילות הקבע העיר ריז'יק (עמ' 374 הערה 113) על שמות במשקל קטול שמתועד בהם תשלום דגש לפני חִי"ת ועי"ן: יִיחוד, מִיעוּרִים, מִיעוּטָן ועוד, כל זאת אגב מה שציין למילה השכיחה עָרוב שבלשון הברכה "על מצות עירוב" ועוד. המביט בממצא זה מצד הדקדוק הנהוג בימינו לא יתמה על צורת עָרוב, המתחייבת על פי הדקדוק, אך אפשר שיתמה על הצורות יִיחוד, מִיעוּט שהוא מצפה בהם לחיריק, היינו להיעדר תשלום דגש. אלא שגם בזה מצטרפת מסורת איטליה אל המצוי בכלל מסורותיה של לשון חכמים, שרובן ככולן (פרט למסורות ספרדיות אחדות) מכירות במשקל זה את הצורות בתשלום דגש תמיד, תהא הגרונית אשר תהא, לא רק אל"ף ורי"ש כי אם גם ה"א, חִי"ת ועי"ן, וכך: צִיָּהוב, יִיחוד, מִיעוּט ועוד רבים. כך הוא בכתבי היד הטובים של המשנה שנכתבו באיטליה, כ"י קאופמן וכ"י פרמה א, כך במסורת הבבלית והתימנית, כך בפיוטים מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, וכך אף במקרים לא מעטים במסורת הקדם-אשכנזית, והכול כפי שציין אלדר בספרו על מסורת זו והרבה להביא גם מן המסורות האחרות.¹⁴ וגם

13. על תולדות הדפסת הסידור למהדורותיו השונות ראה י' רפאל, כתבי רבי יעקב עמדין: ביבליוגרפיה, "ירושלים תשכ"א, עמ' 37–40; סידור היעב"ץ, מהדורת י"ש הלוי ויינפלד, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' תתרכב–תתרכה.

14. ראה א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ב (עדה ולשון, ה), עמ' 104–111.

בוה יודעים אנו שאף בקריאת האשכנזים, ובדורות מאוחרים יחסית, הייתה קריאה זו מוכרת, וכפי שעולה מהערותיהם של בעלי סידורים מתוקנים בני המאה השבע-עשרה והשמנה-עשרה על קריאת המילה שיעור וניקודה בצירי, שהייתה מצויה עוד בזמנם (והיא, דרך אגב, נשמעת גם בימינו). מעשה של תיקון בידים הוא שהעמיד בפי האשכנזים של הדורות המאוחרים יותר את קריאתה של מילה זו ואחרות כמותה בחיריק, כלומר בהיעדר תשלום דגש, אם מתוך ראיית דרכו של משקל זה במקרא (נאופים, בעותיק ועוד) אם משום ראייתו חלק מבניין פיעל, והשלכת המצוי בצורות הפועליות, כגון פִּיעַר, על משקל שמני זה.¹⁵ יצוין שדרך זו, השנייה, היא הדרך שגם האקדמיה ללשון העברית נקטה אותה בהעמידה את דיני תשלום הדגש של משקל זה כדיני תשלום הדגש שבצורות הפועליות של בניין פיעל,¹⁶ ובכך עומד דקדוק ימינו בפרשה זו שלא כדרך שהוא עומד במסורות העברית לדורותיה.

וכיוון שנגעתי במשקל קטול אעיר לפרט אחר בעניין זה: ציין ריז'יק לביטוי הידוע מתפילת מוסף של שלושת הרגלים "בְּשָׁלוֹשׁ פַּעֲמֵי רַגְלִינוּ", שבכל המחזוריים האיטלקיים שבדק הקריאה היא "בְּשָׁלוֹשׁ פַּעֲמֵי רַגְלִינוּ".¹⁷ לכאורה קריאה תמוהה היא, שהרי גלוי לעין ולאוזן שהלשון "ושם נעלה ונִרְאָה לפניך בשלוש פעמי רגלינו" מכוונת אל לשון הכתוב: "שָׁלוֹשׁ רַגְלִים תָּחַג לִי בַשָּׁנָה" (שם' כג, יד) ו"שָׁלוֹשׁ פַּעֲמִים בַּשָּׁנָה יִרְאָה כָּל זָכוֹר אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר" (דב' טז, טז), ופסוקים דומים לאלה, החוזרים ונשנים בתורה בכמה מקומות. ואולם מתברר שהקריאה "בשלוש פעמי רגלינו", שהיא הקריאה שהייתה מצויה בפי בעלי המסורת האיטלקית עד לזמן האחרון,¹⁸ משמרת את נוסח ארץ ישראל המקורי, כעולה מגניזת קהיר וכפי שהראה עזרא פליישר לפני שנים.¹⁹ והנה, קריאה מושרשת ומקורית זו נשתמרה גם בנוסח התפילה האשכנזי, הן בשנים קדמוניות, כעולה ממחזור ורמייזא בן המאה השלוש-עשרה (עמ' 60a) וממחזור נירנברג בן המאה הארבע-עשרה, המייצג את

15. ראה במאמרי הנזכר בהערה 8 לעיל, עמ' 263–265.

16. ראה החלטות האקדמיה בדקדוק, לשוננו לעם, חוברת מיוחדת, תשרי תשס"ז, עמ' 55.

17. יוצא מכלל זה מחזור מנהג איטליאני, שיצא בליוורנו בשנת תרט"ז (ד"צ ירושלים תשמ"ט), שננקד בו בְּשָׁלוֹשׁ (כך א, דף קט ע"א). על שום ה"מבוא למחזור בני רומא" שכתב שד"ל ושנספח למחזור זה בראשו הוא מכונה "מחזור שד"ל", ואולם אין לשד"ל עצמו נגיעה לגוף המחזור ולנוסח התפילות שבו.

18. ראה בהערה הקודמת.

19. ראה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 98. אכן גם במאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית מובא כך (על פי קטע גניזה ט"ש K 27, 65). יוער כאן שהעמדת הצורה שְׁלוֹשׁ כציון המספר שלוש תופעה מצויה היא בפיוט, ראה, למשל, מאמרי "ותערב לפניך" – לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק, לשוננו סט (תשס"ז), עמ' 369 והערה 46 שם. ומשמש משקל קטול בפיוט גם בשאר מספרים כגון "חֲמֹשׁ סָפָרִים" לציון חמישה חומשי תורה, ועוד.

מנהג אשכנז המזרחי, אוסטריה וגלילותיה, והן בתקופות מאוחרות יותר, כעולה מסידורים אשכנזיים נדפסים, כגון סידור פראג רע"ט (1519), סידור לובלין שי"ד (1554), סידור ר' הירץ משנת ש"ך (1560) ועוד, שעדיין מצוי בהם כך, ולא רק בניקוד שלוש אלא גם בכתב מפורש, ביו"ד: שילוש. ואף בספרד הייתה ידועה קריאה זו עוד במאה הארבע-עשרה, בימיו של ר' דוד אבודרהם שהכירה ודחה אותה, וכלשונו: "ויש אומרים בשילוש פעמי רגלינו וטעות הוא".²⁰ אכן חבל שהיא נעקרה גם מן המסורת האיטליאנית שהכירה אותה לאורך שנים מרובות.

אסיים בתופעה שעדים אנו לה גם בלשון ימינו, והיא דין דיגוש בג"ד כפ"ת בראש מילה הבאה אחרי מילה דבוקה לה המסתיימת בתנועה.

הראה ריזיק שברוב המחזורים שבדק יש דגש במעמד כזה, ושלא כמתבקש על פי דקדוק המקרא של מסורת טבריה, וכך: זכרי פהונה, ושני פתובין, ובני פנינו ועוד (עמ' 99). אף ציין למה שכבר ידוע על תופעה זו המשותפת למסורות רבות: בבל, תימן, המסורת הקדם-אשכנזית ומסורת איטליה כפי שעולה מכ"י פריז. תופעה זו נובעת כידוע מראיית המילה כשהיא לעצמה ובלא התחשבות במקומה ברצף הקריאה.

וכך גם באשר לרפיון בג"ד כפ"ת אחר אות שימוש – גם כאן לא נשמר באופן מלא הכלל שהונחל לדקדוק העברית על ידי המסורת הטברנית בקריאת המקרא, ויש ממחזורי איטליה הסוטים ממנו, אם כי לא לעתים קרובות: "כִּפֶּן שבעים שנה", "לִכְשָׁפְנָה אֶשְׁנָה" ועוד. ואף זו תופעה שמצאנוה בשאר מסורות: במסורת תימן (אכן לא באשר לכל בג"ד כפ"ת בשווה²¹), במסורת הקדם-אשכנזית ובמסורת ספרד. ואין צריך לומר שהיא מוכרת יפה מן העברית האשכנזית והעברית שביידיש: "כִּפְכּוּד גדול", "לִכְכּוּד שבת קודש", "חֲתָן וְכֵלָה", "כשר לִפְסח" ועוד הרבה. העברית החיה המתחדשת המשיכה כידוע קו זה. הדיבור החי אינו מקפיד על רפיון בכ"פ בתנאים הללו, אין צריך לומר בראש מילה אחרי מילה דבוקה המסתיימת

20. אבודרהם השלם, מהדורת ש' קרייזר, ירושלים תשכ"ג, עמ' רלט. ריזיק ציין בעניין זה להערתו של בער, ואולם באמת בער עצמו השעין את הערתו על מה שכתב אבודרהם. דברי אבודרהם מובאים גם בסידור ר' שבתי סופר (מהדורת י' סץ, ג, בלטימור תשס"ב, עמ' 539), וראה גם הערת סץ בכרך המבוא לסידור רש"ס, בלטימור תשס"ב, עמ' רלא-רלב, וצינו שם לסידורים שננקד בהם בְּשִׁלוֹשׁ. ראוי להעיר עוד שגם ר' יעקב עמדין העיר בסידורו: "בשלוש – שיין קמצה ולמ"ד חלומה ע"ש שלוש פעמים בשנה". נראה מהערתו שהכיר עדיין את הקריאה בְּשִׁלוֹשׁ וביקש למנוע ממנה.

21. על התיאור של מורג (העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 57–59), שציין לו ריזיק, המתעד תופעה זו רק באשר לגימ"ל ולכ"ף, אפשר להוסיף ולציין לתיאורים מן התקופה האחרונה המדברים על אופי נרחב יותר של התופעה. ראה למשל צ' קיסר, משנה מסכת אבות, ירושלים תשס"ב, עמ' לח.

בתנועה ("בני בית", "בלי בעיות" וכדומה), אלא גם אחרי אותיות השימוש. בהנחת התקן הדקדוקי בן ימינו אכן נקבע שאין עוד מקום לרפיון במקרה הראשון, ויש בזה החלטת אקדמיה מפורשת המעמידה מילים כאלה בדיגוש בכ"פ (דו־פִּיוּנִי ולא דו־כִּיוּנִי, וכיוצא בזה),²² אך לא כן באשר למקרה השני – טרם הגיעה שעתו של דיגוש בכ"פ אחרי אות שימוש להיות תקני: ההוגה "חתן ופלה" וכדומה נחשב למי שהגייטו אינה תקנית, וכשמדובר במעמדים פורמליים, הרצאה וקריינות, הגייה זו אף צורמת ונתונה לביקורת. אם תרצו, יש בממצא העולה ממחקרו של ריז'יק תשובה לדבר: התופעה הראשונה, דיגוש בג"ד כפ"ת בראש מילה במעמד תחבירי הדורש לכאורה את רפיונה, הוא תופעה מצויה מאוד במחזורים שבדק, וכך הוא ברובם. ואילו התופעה השנייה אינה אלא תופעה של לעתים רחוקות. איני אומר, כמובן, שזה מה שהולך אל העמדת התקן בן ימינו, אך על הפער שבין שני המקרים האלה, שלמעשה מבחינה היסטורית מקרה אחד הם, אנו למדים גם ממחזורי איטליה אלו.

אסתפק בדוגמאות ספורות אלו, שהן וכיוצא בהן חוזרות ואומרות דבר אחד: ספרו של ד"ר מיכאל ריז'יק מעמיד לפנינו תיאור מדויק של מסורת חשובה עד למאוד בתולדות ישראל ולשונו, ותיאור זה משליך על תיאורן של מסורות העברית בכללן, לעדותיהן השונות ואף לזמניהן השונים.

22. ראה החלטות האקדמיה בדקדוק (לעיל, הערה 16), עמ' 77.

שערי לשון

שערי לשון, מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, בעריכת אהרון ממן, שמואל פסברג ויוחנן ברויאר, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ח, כרך א: לשון המקרא, מסורה ולשון ימי הביניים, נו + 344 + 184* עמודים; כרך ב: לשון חז"ל וארמית, ו + 452 + 84* עמודים; כרך ג: העברית החדשה ולשונות היהודים, ח + 466 + 156* עמודים

חתן פרס ישראל פרופ' משה בר-אשר הוא מראשי המדברים בתחומי הלשון העברית בפרט והלשונות השמיות בכלל. לרגל פרישתו לגמלאות הגישו לו חבריו ותלמידיו מפרי מחקרים שלושה כרכים עבים, ובהם 99 מחקרים על הלשון העברית, הארמית ולשונות היהודים. זכות נפלה בחלקי לכתוב ביקורת על יצירת מופת זו. בכל כרך יש חלק עברי וחלק לועזי. לחלק הלועזי עימוד נפרד, ולמספרי עמודיו נוספה כוכבית.

מאמרי האסופה חולקו לשבעה מדורים לפי נושאייהם. בכרך הראשון כונסו המדורים "לשון המקרא ומגילות מדבר יהודה", "מסורה, פרשנות המקרא ותרגומי המקרא", "הלשון והקדוק של ימי הביניים"; בשני – "לשון חז"ל והספרות התלמודית", "ארמית"; ובשלישי – "העברית החדשה", "מסורות העדות, לשונות היהודים והערבית".

להלן ייסקרו המבוא והמאמרים שבספר היובל לפי מדוריהם. הערותיי יובאו בשולי הדברים. לכל מאמר תוקדש פסקה, שבראשה יצינו שם המאמר ושם מחברו, ולצדם מראה מקום המאמר באסופה. שמות המאמרים הלועזיים ושמות מחבריהם יירשמו בעברית לפי המצוין בתוכן העניינים העברי.¹

1. סיתי מכלל זה בשם המאמר של סופי קסלר-מסגיש. שמו המקורי, "Gilbert Gènebrard et l'hébreu rabbinique", תורגם "ג'ילבר ג'נבראר ולשון חז"ל". אולם קסלר-מסגיש כותבת על דקדוק העברית הבהר-מקראית, הכוללת גם את המקורות העבריים מימי הביניים. לכן אולי עדיף לתרגם את שם המאמר "ג'ילבר ג'נבראר והעברית הרבנית", וכך נרשם בסקירת המאמר להלן.

הכרך הראשון

מבוא האסופה

הכרך הראשון פותח במבוא המכיל סקירת פועלו המדעי של בעל היובל, רשימת הפרסומים שלו, וכן דברי מוריו הרב מרדכי ברויאר ז"ל ופרופ' זאב בן-חיים יב"א שנישאו באירועים שונים שנערכו לכבודו.

פועלו המדעי העצום של פרופ' ברויאר משתקף ברשימת פרסומיו שנערכה בידי נטלי אקון ודורון יעקב.² היא מונה 334 פריטים, ובהם 14 ספרים, ועוד יד בעל היובל נטויה. ספק אם יש בארץ עוד חוקר לשון, ולאו דווקא של הלשון העברית, שבאמתחתו רשימת פרסומים כה רחבה ומגוונת. תמצא בה מחקרים העוסקים בעברית המקראית, לשון חז"ל, לשון מגילות מדבר יהודה, העברית החדשה, מסורות יהודי צפון אפריקה, ארמית בבליית, סורית, ארמית שומרנית. יש ברשימה אף פירושים מדעיים לספרי המקרא, ומאמרים בנושאים שונים שאינם קשורים במישרין למדע הלשון.

לצד רשימה זו הובאה עוד רשימה, שלוקטה בידי ד"ר מיכאל ריזיק, הכוללת סקירות ודברי הערכה על חיבוריו של פרופ' ברויאר ועל הספרים שערך, וכן פירוט הכתבות שהוקדשו לו והראיונות שנערכו עמו והתפרסמו בעיתונות.

המדור "לשון המקרא ומגילות מדבר יהודה"

החלק העברי של המדור פותח במאמרו של יהושע בלאו "על בעיות צורניות של המקור בעברית המקרא" (א, עמ' 3-9). כידוע, בעברית המקראית יש לבניין הקל מקור פרוד שמשקלו שְׁמֹר, ומקור חבור שמשקליו שְׁמֹר, שְׁמֹר־, וכיוצא באלה. המקור הפרוד מתועד ברוב הלשונות השמיות, ונראה שהוא משתלשל מן pa'al, ואילו המקור החבור ייחודי לעברית, ומשקלו p(u)ul ודומיו. בלאו סבור שהמקור החבור נגזר מצורת העתיד, היינו לְשֹׁמֵר מן שְׁמֹר, כמו שבבניינים אחרים יש התאם שְׁמֹר־ לְהִשְׁמֹר, שְׁמֹר־ לְשֹׁמֵר, ויבדיל־ להבדיל.³ עוד הוא מעיר שצורות המקור הפרוד של הפעיל, הָקֵם, הִבְדִּיל, מונעות בצירי ארוך ובלתי משתנה, ואולי יש בכך עדות לתנועה e ארוכה בשמית הקדומה. כמו כן לדברי בלאו, תנועת ע' הפועל במקור הַפְדָּה הוקשה מן הִגֵּד כשם שתנועה זו בגִּלָּה הוקשה מן שְׁמֹר.

2. לרשימה זו קדמה רשימת פרסומים בעריכת שלמה אלקיים שיצאה בשנת תשנ"ט כפרסום לעצמו.

3. אמנם יש הסוברים שאין זיקה ברורה בין עתיד למקור החבור, ולו רק מפני שהמקור של הפעלים היציבים מונע ב־o, כגון לְגִדֹל, ואילו העתיד והציווי שלהם מונעים לעתים קרובות ב־a, כגון גִּדֹל, יִגְדֹל. ראה א' קימרון, "גִּדֹל הזרוע, גִּבָּהּ הקומה וקִדְשׁ ההיכל", קול ליעקב, בעריכת ד' סיון ופ"י הלוי־קירטצ'יק, באר־שבע תשס"ג, עמ' 337-338.

דבורה דימנט, במאמרה "לא 'צוואת יהודה' אלא 'דברי בנימין': לטיבו של כתב היד 4Q538" (א, עמ' 10–26), מציגה ההדרה חדשה של קטעי כתב היד הארמי 4Q538 מן המגילות הגנוזות. היא מבססת בראיות משכנעות את דעתו של ז'אן סטארקי, שייחס את הקטעים לצוואת בנימין המוכרת בגרסתה היוונית. המחברת הצליחה לעמוד על טיבו של כתב היד וגילתה כי אמנם מובאים בו דברי בנימין בגוף מדבר, אלא שהוא שונה מצוואת בנימין היוונית. היא אף מציעה קריאות חדשות ופירושים לתיבות מוקשות, כגון באתר, שאָמיל פּוּאָש פּירשה 'אחר כך', ועדיף לפרשה 'במקום'.⁴

במאמרו "רעים לא נאמנים: משמעים רגילים של מילים בעברית בת זמננו שנולדו מתוך טעות" (א, עמ' 27–43) דן חיים כהן בחמש מילים שמשמען בעברית החדשה שונה ממשמען במקרא. כך המילה רגל במקרא אינה 'חג' שבו עולים לרגל, אלא 'פעם'. שם המקום הבבלי תל אביב אין לו דבר עם תקופת האביב, אלא עם 'מבול' האכדי. תל אביב הוא אפוא המקום התָּרַב מימי המבול, כלומר מימים ימימה. אשת חיל אינה קשורה לחיילים ולצבא. לדעת כהן, בביטוי זה המילה חיל משמעה 'אוצר', ולכן אשת חיל היא 'אישה יקרה', 'אישה שהיא אוצר'. בדולח אינו מין זכוכית אלא שרף ריחני, שהרי באכדית המילה bidurhu מופיעה עם סימן המגדיר את מיני הבשמים. ולבסוף, הפועל העתיק במקרא משמעו תמיד 'העביר ממקום למקום', גם במשלי כה, א: "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה".

במאמר "מערכת הכינויים הפרודים בקומראן: לשאלת תולדות העברית בימי הבית השני" (א, עמ' 44–63) בוחן משה מורגנשטרן את טענת יחזקאל קוטשר, שלשון המגילות היא ניב תת-תקני של העברית, שהילך לצד הניב התקני המשתקף במסורת טבריה. כמקרה מבחן נטל מורגנשטרן את מערכת הכינויים הפרודים שבעברית המגילות הגנוזות. הוא בדק את הזיקות שבין הכינויים הקומראניים לכינויים שבמסורות האחרות של העברית הקדומה. מהשוואתו עולה שדווקא בעברית המגילות וכן במסורת שומרון נשתמרו הצורות הארכאיות של הכינויים הפרודים, כגון אתי, הואה.⁵ המחבר מעדיף לראותן כצורות מקוריות המשתלשלות מן העברית הקדומה, ולא כפרי היקש מניבים או מלשונות אחרים. בתום דיון מעמיק

4. באחד הקטעים מופיע [ו] רבה איתי על אחוהי. דימנט דוחה את ההשלמה ש[ו] רבה. לדבריה, "ההקשר, וגם התואר רבה ששרד, מציינים שם עצם וזכר המדבר על רגשותיו של יוסף לאחיו [...] כשהוא נוכח ביושר לבם" (עמ' 21). אולם אפשר ששם התואר רבה ממין נקבה הוא ואינו מיועד. אשר לתיבה איתי, דוד טלשיר הציע (בעל פה) לפרשה כצורת אפֶּל של הפועל אתא.

5. קביעתו של מורגנשטרן, כי "לכינויים הארוכים הואה, היאה אין זכר במסורת השומרונית" (עמ' 58) אינה מדויקת. שכן במסורת שומרון הכינויים האלה מוטעמים מלרע גם אחרי מילית, כגון u^u = והוא, שלא כרגיל, ואפשר שמקור הטעמה ייחודית זו בהגה או בהגאים שנאלמו.

מסיק מורגנשטרן שאין העברית הקומראנית צאצא או אב של מסורת טבריה או של לשון חז"ל אלא היא שייכת לענף העברית המקביל למסורות אלה.

תמר צבי, במאמרה "המשפט השמני במגילות מדבר יהודה" (א, עמ' 64–80), מסווגת את המשפטים השמניים שבמגילות לפי המבנה התחבירי שלהם, כגון נשוא-נושא, נשוא – שם פועל.⁶ המחברת ערכה השוואה בין המגילות למקרא ומצאה שרוב המשפטים השמניים שבמגילות פשוטים הם, וכמעט כל מבניהם מזדמנים גם במקרא. השוני מן המקרא מתגלה אולי בכך שבמגילות שם תואר או בינוני פעול המשמש כנושא בא תמיד לפני נושא, כגון "כי קדוש אדוני", "כי אשמים המה". כמו כן במגילות (רק בפשרים) מצויים משפטים מדגם נושא-נשוא, שבהם כנושא משמש שם פועל או משפט תוכן, כגון "פשרו אשר ילעיגו על רבים". לדברי צבי, מבנה זה נעדר מלשון המקרא, אולם יש לו מקבילה בלשון חז"ל.

מנחם צבי קדרי, במאמרו "שיקולים בקביעת משמעותו של ערך מילוני ללשון המקרא" (א, עמ' 81–91), דן בקשיים העומדים לפני מחבר מילון, כגון ההכרעה בין הומונימיה לפוליסמיה, ציון המשמעות המושאלת, בחירת הלשון או הלשונות להערות אטימולוגיות. למשל, במילונו הוא מציג כהומונימים את "רמיה I" (הגזורה מן "רמיה II") שמשמעה 'הונאה, כזב', ואת "רמיה II" המתפרשת כ'עצלות'. המחבר אמנם מודה שיש בהפרדה זו מידת מה של שרירותיות.⁷

במאמר החותם את החלק העברי של המדור, "צורות הפסק – מה טיבן?" (א, עמ' 92–106), מציג אלישע קימרון תאוריה חדשה לפירוש צורות הפסק, וממילא גם לצורות ההקשר במקרא ובמסורות האחרות של העברית. קימרון מביע רעיון חדש – ישן, שצורות הפסק הן הצורות העצמאיות, ואילו הצורות האחרות תלויות הקשר הן, ולפיכך אינן עצמאיות. לדעתו, צורות הפסק אינן צורות מוארכות או מלאכותיות אלא צורות דקדוקיות עצמאיות, ואילו צורות ההקשר הן צורות מקוצרות לא עצמאיות. החלוקה חריפה בייחוד בפועל, שבו הצורות העיקריות הן פְּתָב, וְכָתְבוּ וכיוצא באלה. לעומת זאת פְּתָב, וְכָתְבוּ תלויות הקשר, והן מעין אלומורפים לצורות העצמאיות. גישה זו פותרת כמה מן הבעיות הקשות של דקדוק העברית המקראית. למשל, לפי גישה זו לשם ולפועל יש אותו מבנה זָכַר (ולא זָכָר) – זָכַר. אף הקמץ הראשון בצורות בעלות כינוי, כגון דְּכָרָךְ, מתפרש יפה מצורת הפסק דְּכָרָךְ, שבהקשר נחטפה בה התנועה שאחרי הקמץ, והטעם זו להכרה האחרונה.⁸

6. הסיווג לפי דגמים לעתים אינו ברור. למשל, המשפט "כי המה יתר העמים" (עמ' 69) סווג לדגם נשוא-נושא, ואילו המשפט הדומה "כי היאה עת צרה לישראל[אל]", סווג לדגם נושא-נשוא (עמ' 71).

7. למשל, קדרי מייחד ערך הומונימי, "הריח II", להרחה מטפורית של הקרבות על ידי האל, מפני שלֹאֵל אין אף. אך אין הוא מייחד ערך הומונימי לפעלים דיבר, ראה, גם כשהם מיוחסים לאל.

8. יש להעיר שאם נקבל את גישת קימרון, לא יהיה בידינו לא דקדוק מקראי מדעי ולא מילון מקראי מדעי. שהרי הדקדוק והמילון כאחד חייבים להיבנות על יסוד הצורות העצמאיות, ואילו

בראש החלק הלוועזי של המדור ניצב המאמר של ג'ון הונרגארד "שמות במשקלים קָטִיל וקָטִיל בלשון המקרא" (א, עמ' 3*–45*). במאמר נבחנת מחדש טענתו של יעקב בארט, כי במקרא יש בין השמות במשקל קָטִיל ונגזריו בעלי משמעות פעילה ויש בעלי משמעות סבילה (אולי עדיף לומר "שאינה פעילה"). לצורך המחקר אסף המחבר את כל השמות המקראיים שלדעתו משקלם המקורי הוא קָטִיל⁹ וחילק אותם לכמה קבוצות, כגון שמות פעולה, שמות שאולים. לאחר דיון קצר במשמע ובגזרון של כל שם ושם הגיע הונרגארד למסקנה שאין בתנ"ך דוגמאות בטוחות לשמות במשקל קָטִיל בעלי משמעות פעילה. למאמר מצורף נספח המכיל רשימה של השמות המקראיים במשקל קָטִיל.

במאמר "אב' או 'בית אב' במל"א טו, יט?" (א, עמ' 46*–51) דן אנדרי למיר בביטוי שבראש הפסוק "ברית בִּינִי וּבִינְךָ בין אבי ובין אביך". לדבריו, יש קושי בחלק השני של הנוסחה הזאת, שבו המלך אסא מבקש מבן־הדד לכרות ברית בין אבותיהם. איך זה ייתכן, שהרי אבותיהם אינם בין החיים? למיר מציע להשוות ביטוי זה עם נוסחה דומה שבכתובת הארמית מספִּירָה. הוא סבור שיש כאן השמט של המילה בית, וכוונת הכתוב שבספר מלכים "בין [בית] אבי ובין [בית] אביך". לדעתו, המילה בית חסרה גם בצירופים דוגמת ראשי [בתי] האבות, נשיאי [בתי] האבות. החלק הלוועזי של המדור מסתיים במאמרו של ראובן (ריצ'רד) שטיינר "חילופים, הנחות מפשטות ותולדות החיכוך בארמית ובעברית" (א, עמ' 52*–65*). המחבר חושף עדויות חדשות וקובע על פיהן, שחיכוך העיצורים הסותמים (בג"ד כפ"ת) אחרי תנועה לא חל בִּרְזֻמְנִית בכל השפות השמיות, אלא התרחש באזורים שונים בתקופות שונות, ואולי לא כל העיצורים הסותמים הושפעו ממנו. הוא סבור שבארץ ישראל העיצורים השפתיים והשיניים *t, d, p, b* נעשו חוככים אחרי תנועה קודם למאה הראשונה לפני הספירה, ואילו חיכוך עיצורי הווילון *k, g* אירע מאוחר יותר.¹⁰ אשר לסורית, לדברי שטיינר החיכוך של השפתיים והשיניים חל בה לפני

כל ספרי הדקדוק והמילונים שחוברו עד עתה מבססים את תיאור הפועל על צורות ההקשר, שכאמור אינן עצמאיות.

9. יש ברשימה שמות, כגון אביר, יציע, גבירה, ששיוכם למשקל קָטִיל אינו מוסכם על כל המדקדים. אף לא ברור מדוע בעמ' 15* השם המשוחזר **bārīah* מתורגם *fleeing, having fled*, כלומר 'בורח, נס'. שמה כוונת המחבר לִפְרִיחַ, ויש למחוק את הכוכבית המעידה על שחזור הצורה?

10. בעמ' 54* מוזכרים דברי זאב בן־חיים, כי במסורת שומרון לעיצורים *k* ו־*g* לא היו כנראה מעולם אלופונים חוככים *x* ו־*γ*. שטיינר סבור שהסיבה לכך היא הישמרות העיצורים הפרוטו־שמיים *ḡ* ו־*ḡ* בפי השומרונים, ורצונם להימנע מעירוב האלופונים החוככים של *k* ו־*g* עם הפונמות *ḡ* ו־*g*. אך לא ברור מדוע יש הכרח להניח זאת, שהרי שטיינר מראה (עמ' 55*–63*), שבכמה משפות העולם העיצור הענבלי *ḡ* מתקיים באותה מערכת פונמית לצד העיצור הווילוני *x*.

המאה השלישית לספירה, ואילו הווילוניים נעשו חוככים לפני המאה השישית לספירה. לעומת זאת, בארמית בבליית צמח האלופון החוכך של העיצור k כנראה כבר במאה השביעית לפני הספירה.

המדור "מסורה, פרשנות המקרא ותרגומי המקרא" החלק העברי של המדור נפתח במאמרו של מרדכי ברויאר ז"ל "למערכת הטעמים הבבליית" (א, עמ' 109–114), שבו מוצע פירוש נאה לתופעה עלומה במערכת הטעמים. כידוע, במסורת טבריה "ימינו של כל טעם מתחלק על ידי טעם הנמוך ממנו בדרגה אחת, ואילו שמאלו של כל טעם מתחלק על ידי טעם השווה לו בדרגתו" (עמ' 109). לעומת זאת, במסורת בבל הן ימינו הן שמאלו של הטעם מתחלק על ידי הטעם הנמוך ממנו בדרגה אחת או יותר. לדעת ברויאר, כללי הטעמים יובנו היטב אם נשים לב שסימני הטעם הבבליים סימני פיסוק הם, לפיכך ימינו ושמאלו של הטעם נחלקים בטעם הנמוך ממנו בדרגה או בכמה דרגות. ואילו טעמי טבריה סימני נגינה הם, והטעם המחלק את היחידה מכין את ניגון הטעם הבא אחריו, ולפיכך הוא נמוך מן הטעם שמשמאלו בדרגה אחת בלבד. ברויאר מניח שלטעמים היה תפקיד מפסק לפני שהם קיבלו את תפקידי הניגון, לכן נראה שטעמי בבל משקפים מערכת קדומה יותר מזו של טעמי טבריה.

במאמר "פירוש רש"י לתורה כמפעל של חיזוק השפה העברית" (א, עמ' 115–127) מצויר חנוך גמליאל קווים אחדים לשימושי השפה העברית בפירוש רש"י. לדבריו, רש"י השתדל לבאר כל מילה בעברית דווקא, ונזקק אך מעט לתרגומי לעז. כמו כן נמנע רש"י במידת האפשר מן השימוש בארמית, ולעתים אף תרגם לעברית את המקור הארמי של הפירוש, הלקוח מתרגום אונקלוס או מן המדרש. למשל, את וַיִּבְרַךְ (בר', כד, יא) פירש רש"י "הרביצם", ואילו במדרש על פסוק זה כתוב בארמית ארבעינן. עוד מצוין גמליאל, שרש"י חידש בעברית לא פחות מ-1300 מילים ומשמעויות. המחבר סבור שדרכו של רש"י להעדיף את הלשון העברית נתנה "חיזוק לידיעת השפה ולהמשך קיומה לאורך דורות רבים", בגלות (עמ' 126).

אהרן דותן, במאמרו "להתהוות מערכות הסימון בשיטה הארץ-ישראלית" (א, עמ' 128–139), מבקש להוכיח שמערכת סימון הטעמים הארץ-ישראלית קדמה לניקוד הארץ-ישראלי. טענה זו מתבססת בעיקר על השימוש בנקודה בודדת במערכות סימנים אלה.¹¹ לדבריו, הנקודה היא הסימן הפשוט ביותר המצוי בכל שיטות הניקוד

11. בעמ' 131 מביא דותן פסוק מן המקרא, שבו במסורת טבריה שלוש מילים מוטעמות בטעמים שונים, ואילו במסורת ארץ ישראל טעמי שלושתן צוינו בנקודה אחת מתחת לשורה. הוא אומר: "הרי שלושה טעמים: טיפחא, אתנח, טיפחא באותו פסוק – כולם מסומנים באותו סימן". לכאורה משתמע מכך שהמחבר מניח כי ההטעמה הארץ-ישראלית שווה להטעמה הטברנית, אך הנחה זו טעונה הוכחה.

העבריות, וכן בכתב הסורי והערבי. בניקוד הארץ-ישראלי יש לנקודה תפקידים מגוונים במערכת סימון הטעמים: מעל האות, מתחת לאות, בתוך האות ולצדה, אך היא נעדרת ממערכת סימון התנועות. מכאן מסיק המחבר שבמסורת זו סימון הטעמים קדם לסימון התנועות. כמו כן סבור דותן שגם במסורות טבריה ובבל מערכת הטעמים עתיקה ממערכת הניקוד.

המאמר "ה'תאוויל' בתפסיר רב סעדיה גאון למקרא" (א, עמ' 140–161) נכתב בידי יוסף טובי. תאוויל הוא אחד מדרכי פירוש הטקסט, מעין קביעת משמעות הכתוב שאינה משתמעת ממשוטו. טובי מראה כיצד השתמש רב סעדיה גאון באמצעי זה לצורכי הפרשניים. למשל, הגאון מתרגם את הביטוי המוחשי "ברוח אפין", המיוחס לקב"ה, בלשון מושאלת – "ברוח זעמך". ברצותו להרחיק את ההגשמה מן האל הוא מתרגם את "ויתעצב אל לבו" – "[ה'] הביא את העצב אל לבם [של בני אדם]". לפעמים רס"ג מוסיף או משמיט מילה לצורכי ביאור. למשל, "ושמי ה' לא נודעתי להם" מתורגם "ושמי ה' בלבד לא הודעתי להם". לעומת זאת, "איש איש כי יהיה טמא לנפש אם בדרך רחוקה לכם" מתורגם "אם היה מכם איש טמא מת או בנסיעה"; המילה רחוקה איננה בתרגום.¹² לדברי טובי, חידושו של רב סעדיה בכך שהוא לא דבק בתרגום הטכני מילה במילה, אלא סטה לעתים מפשט הכתוב כדי לקרב את הטקסט לקוראים בני זמנו ולהסיר קושיות העלולות לעלות מלשון המקרא. במאמרו "התרגומים כאבני בניין בספרות הארמית של ימי הביניים" (א, עמ' 162–187) מהדיר אברהם טל פיוט ארמי מגניזת קהיר, ש"עניינו שלושת הפסוקים שלפני שירת הים" שבפרשת "בשלח" (עמ' 163). אחרי מבוא קצר מופיע טקסט הפיוט, שבשוליו הוסיף טל הפניות למקורות קדומים של המילים והביטויים שבפיוט. לאחר מכן הוא מציג את תרגום הפיוט לעברית ודן בדרכו של מחברו לשזור ביצירתו ציטוטים ממקורות שונים. ולבסוף מרחיב טל בביאור מקצת המילים והביטויים הארמיים. המאמר נחתם בשני נספחים. בראשון מוצג קטע מפיוט ארמי, גם הוא מגניזת קהיר, שיש בו ציטוטים רבים מתרגום אונקלוס. בשני מובא קטע מקצת השבעה בבבלי מן המאות 7–9 לספירה, שתוכנו קרוב מאוד לתרגום אונקלוס לשירת הים, וזו כנראה העדות הקדומה ביותר לתרגום אונקלוס בבבלי.

ישעיהו מאורי פרסם באסופה את מחקרו "על נוסח פירוש רש"י לתורה שהיה לפני רמב"ן" (א, עמ' 188–219). כידוע, דברי רש"י המצוטטים בפירושו של רמב"ן שונים לעתים מפירושו רש"י שבדפוסים ובכתבי היד. למשל, גרסת הדפוסים של פירוש רש"י לשמות ו, ב היא "אל אבות באל שדי הבטחתים", ואילו רמב"ן מצטט

12. יש אי-דיוקים בסימון סעיפי המאמר. בסעיף גדול ד יש שני תתי-סעיפים המסומנים באות י' (עמ' 156–157). אף לא ברור מדוע סווגו לתת-סעיף "השמטת תיבה" דוגמאות 19 ו-20 (עמ' 157): ממחרת השבת שתורגם "מן גד אלעטלה", וכל הנפש (אשר לא תענה) שתורגם "וכל אנסאן באלג", שהרי לכאורה אין בתרגום השמטת תיבה.

"אל אברהם באל שדי הבטחתים". מאורי חזן את פירושי רש"י בארבעה-עשר מקומות בתורה, שנוסחם לפי מהדורת ברלינר שונה מן המובא אצל רמב"ן, וכן השווה אותם עם עדותם של 26 כתבי יד ושני דפוסים. התברר שניתן לחלק את המקורות של פירוש רש"י לשתי קבוצות. הנוסח של הקבוצה הראשונה, שרובה כתבי יד אשכנזיים, קרוב מאוד למהדורת ברלינר. לעומת זאת בקבוצה השנייה, שרובה כתבי יד ספרדיים, כמעט תמיד "יש [...] ייצוג ממשי לנוסח הייחודי של רמב"ן" (עמ' 214). והקרוב ביותר לנוסח הרמב"ן הוא כתב יד פרמה 175.

במאמר "ספר הפתרונות בצרפתית עתיקה ליהושע ז, י – שופטים ט, כד" (א, עמ' 220–272) העמיד אהרן ממן מהדורה מבוארת לקטע מן הגניזה הקהירית המכיל את "ספר הפתרונות". ייחודיותו בכך שמחברו מגלה עצמאות רבה בבחירת הפירושים. הטקסט ארוך למדי, ובו 373 ערכים ותתי-ערכים שונים. קטע זה מעיד כי "תורת חכמי צרפת מצאה את דרכה למצרים במאה ה-13" (עמ' 221). יש בו לא מעט מילים צרפתיות שאינן מופיעות בספרי פתרונות אחרים. לעומת זאת, נראה שביחס לגלוסרים אחרים מיצט מחבר "ספר הפתרונות" להיזקק לתרגומי לעז והרבה להשתמש בפירושים עבריים ובתרגומים ארמיים.

שמחה קוגוט תרם לאסופה את המאמר "איש האלהים (דברים לג, א) ו'מיתת נשיקה': הבסיס הלשוני לתפישה הארוטית של הביטויים בפרשנות המדרשית" (א, עמ' 273–283). הביטוי איש האלהים מתבאר אצל מרבית הפרשנים כ'נביא', וכך כבר תרגם אונקלוס "נביא דה'". ויש מדרשים שתפסו את המילה אלהים כ'דיין', ואיש האלהים הוא 'איש הדין'. נראה שהשאיפה להוציא את הכתוב מידי פשוטו נובעת מכך שביטוי זה עשוי להתפרש כ'איש של אלהים', כלומר הבעל של האל, ככתוב בזוהר "איש האלהים כביכול בעלה דהוא". עוד מסביר קוגוט שהביטוי מיתת נשיקה משמעו 'מיתת מתוקה תוך כדי נשיקה'. ואכן במדרש על הפסוק "וימת שם משה... על פי ה'" (דברים לד, ה) כתוב: "וימת שם משה עבד ה' בהיותו כביכול על פיו של ה'", כלומר המדרש הבין את התיבה פי כצורת נסמך של השם פה, שסומכו ה'.

את החלק העברי של המדור השני חותם מאמרו של יהודה רצהבי "מפירושי רב סעדיה לישעיהו" (א, עמ' 284–302), שבו מובא המקור הערבי של פירוש רב סעדיה גאון לפרקים כט–לב מספר ישעיהו, ואחריו תרגום הטקסט לעברית. מאמר זה משלים את מהדורת רצהבי לפירוש רב סעדיה לפרקים אלו של ספר ישעיהו.

בחלק הלועזי של המדור שני מאמרים. במאמרו "פירוש רש"י על הטעמים" (א, עמ' 66*–75*) טוען דויד בנן, שרש"י התייחס בפירושו שלושה תפקידים של טעמי המקרא: מוזיקלי, דקדוקי ופרשני, או במינוח הבלשנות המודרנית: פרוודי, סמיוטי וסמנטי. המחבר מתמקד בשני האחרונים. בדבריו על התפקיד הדקדוקי הוא מצטט את הפירושים שרש"י נעזר בהם בטעמים כדי לקבוע את הצורה הדקדוקית של המילה או את משמעה. כך בבראשית כט, ו כתוב "והנה רחל בתו באה עם

הצאן". רש"י מציין שהפועל בָּאָה מוטעם מלרע, ולכן זו צורת בינוני, ואילו בבראשית כט, ט הפועל בָּאָה מוטעם מלעיל, ולכן צורת עבר היא.¹³ אשר לתפקיד הפרשני של הטעמים, בנזן מזכיר למשל את הכתוב בשמות טו, יז "מִקְנֶשׁ אֲדָנִי כֹונְנוּ יָדִיךָ", ובו לתיבה מקדש יש טעם מפסיק. לכן לדברי רש"י המילה אֲדָנִי היא מעין מילת קריאה ולא הסומך של מקדש.

אנדרי קאקו ז"ל, במאמרו "תרגום רס"ג לתהלים קכ–קלד" (א, עמ' 76*–87*), מביא את מקור התרגום לפי מהדורת הרב קאפח, לצדו את תרגומו לצרפתית, ואחריו מעט הערות מבארות.

המדור "הלשון והדקדוק של ימי הביניים"

החלק העברי של המדור פותח במאמרו של אפרים חזן "לשון וסגנון בקובץ האיגרות של רבי יעקב אבן צור" (א, עמ' 305–313). ר"י אבן צור, מגדולי חכמי מרוקו במאה השמונה-עשרה, חיבר הרבה פיוטים, אך אין הם ייחודיים כל כך בלשונם ובסגנונם. לעומת זאת איגרותיו מצטיינות בשפה עברית חופשית וקולחת, ויש בהן שימוש באמצעים ספרותיים מגוונים. חזן מפרסם אחת מן האיגרות האלה ומצרף לה תיאור תמציתי. למשל, תמצא בה כפל לשון בביטוי 'לפרוע פרעות שמשמעו' 'לפרוע חוב כספי', או גיבושי מילים "לוחצים נוחצים נוגשים יוקשים דוחקים נואקים צועקים". בסיום דבריו מעיר חזן כי ההשקעה במחקר איגרות ר"י אבן צור כדאית.

שרה יפת תרמה לקובץ את המאמר "דיון לשוני מבית מדרשם של בעלי התוספות: בין תי"ו דגושה לתי"ו רפה (אגב 'צמתך' – שיר השירים ד, א)" (א, עמ' 314–328). תחילה מציגה יפת את תמצית המחלוקת: מנחם בן סרוק סבר ששורש המילה צמתך הוא צמ"ת, ואילו לדעת דונש בן לברט שורשה צ"מ. רבנו תם, בספר ההכרעות שלו, הכריע כמנחם, לעומתו טען ר' יוסף קמחי ששורש המילה צמ"ה. יפת גילתה קטע מפירוש רשב"ם לתיבה צמתך, שכנראה לא נכתב בידי רשב"ם אלא הוא פרי עטו של אחד מבעלי התוספות. מחבר הפירוש מעלה קושיות היפותטיות בעד ונגד דברי מנחם ומתרחק אותן כדרכם של בעלי התוספות. מבעד לדיון זה ניבטת התמודדותו עם הטענות שהעלה רבנו תם בספרו. הפרשן האלמוני מסיק כי תי"ו של צמתך אינה שורשית. אולם עיקר חשיבותו של הפירוש הזה בכך שהוא מדגים כיצד השיטה הלמדנית של בעלי התוספות מיושמת בעיון הלשוני.

החלק העברי של המדור נחתם במאמרו של ציון עוקשי "משנה הוראה בשירת שמואל הנגיד" (א, עמ' 329–344). בכל שפה למילים יש יותר ממשמעות אחת, והמשוררים משתמשים בתופעה זו כדי לקשט את שיריהם. עוקשי מביא דוגמאות

13. בעמ' 70*, בדוגמה מבראשית כט, ט, יש לקרוא ba'a (ולא ba'a'), ההטעמה היא על התנועה הראשונה.

לכך משירי ר' שמואל הנגיד ומחלק אותן לשני דגמים: (1) כאשר המשורר מכוון לכמה משמעים גם יחד; (2) כאשר המשורר מכוון למשמע אחד בלבד של המילה הרב-משמעית. כך למשל בשורה "הכינותי כְּבַר שירה, וְעַתָּה תִּהְיֶה הַמַּאֲרִיחַ כְּפִסְלִים", התיבה תהלה עשויה להתפרש הן כ'שיר הלל' והן כ'אור' המאיר ככוכבים. לעומת זאת, בשורה "וְכַפֵּי מְאֹר הַנֵּר וְאוֹרוֹ בְּכֹסִיכָם, וְקֻצּוּ בְּקוֹל שָׁרִים וְשִׁירוֹ בְּנִבְלֵיכֶם", בתיבה נבליכם יש ממשמע 'כלי נגינה' וממשמע 'כלי קיבול יין'. אך לפי התקבולת נראה ששמואל הנגיד כיוון ל'כלי קיבול יין', שהרי הוא מצווה להאיר בכוסות במקום בנרות ולשיר בנבלים במקום בקול, והמילה נבלים מקבילה לכוסות.¹⁴ החלק הלוועזי של המדור פותח במאמרו של קרלוס דל-ואיה "חידת אותיות אהו"י לר' אברהם אבן עזרא" (א, עמ' 88*–100*). המאמר כולל גרסה ביקורתית של החידה לפי כתבי היד, ותרגומה לאנגלית. בשולי התרגום הוסיף דל-ואיה הערות מברורות.¹⁵

סופי קסלר-מסגיש, במאמרה "ג'ילבר ג'נבראר והעברית הרבנית" (א, עמ' 101*–116*), מתארת את החיבור של התאולוג הצרפתי ג'נבראר "מבוא לקריאת פירושי הרבנים" שהתפרסם לראשונה ב-1559, ומהדורתו האחרונה ראתה אור ב-1587. ג'נבראר היה מראשוני הנוצרים שעסקו בדקדוק העברית הבתר-מקראית. בספרו שלושה חלקים: החלק הראשון נקרא "לקריאת הטקסט הלא מנוקד", אך למעשה זהו דקדוק קצר ללשון חכמים; החלק השני הוא מילון המילים המיוחדות ללשון חכמים; החלק השלישי מכיל רשימה של ספרות חכמים שהייתה מוכרת למחבר. בהמשך מביאה קסלר-מסגיש כמה דוגמאות לדיונים דקדוקיים שב"מבוא" של ג'נבראר. למשל: "בפועלי פ"א המקור נוצר על ידי סיכול והחליף את התנועות [נראה שהכוונה לאמות קריאה]. וכך במקום לאכול, leechol, אמרו לוכאל, lochal, וקצר יותר לוכל, lochal" (עמ' 109*).

במאמר "מילים במעמד ההקשר לפי המסורת הקראית הקדומה של הדקדוק העברי" (א, עמ' 117*–131*) דן ג'פרי כאן בהגדרות שונות של המעמד התחבירי.

14. כמה משחקי מילים לא נתפרשו במאמר. כך בדוגמה 5 (עמ' 333) – "ביום דִּלְקוּ שְׂאוֹל ובנות עלוקה, לְחִיתִי כְּמוֹ נָשִׁים מֵאִירוֹת". עוקשי מבין את המילים האחרונות כצירוף "נשים מאירות", שבו מאירות מתאר את שם העצם נשים. אך ניתן לפרש את התיבה לחיתי כלמילדת שלי, והסיפה תוכן כ"בנות עלוקה מאירות לחיתי [=למילדת שלי] כמו נשים", שבה מאירות משמש כנשוא ובנות עלוקה כנושא. בדוגמה 7 (עמ' 334) – "ועמדו מלאכי שֶׁחַק לִפְלֵל בְּרִיבְנוֹ" – אפשר לקרוא את התיבה האחרונה בְּרִיבְנוֹ, כלומר "לפלל בריבנו של עולם". בדוגמה 25 (עמ' 341) מובא "שָׂאֵל צִדֵּק, לִמְעַן הוּא עֲמִיתוֹ". עוקשי לא העיר שהמילה עמיתו נשמעת כמו אֲמִיתו, חֲבֵרְתוֹ של צדק.

15. בעמ' 94* בשורה 16: במקום "כל מבינים עושו בואו ואולי תמצאו" עדיף לקרוא עושו, כלומר 'מְהֵרָה', על פי יואל ד, יא. בשורה 21: במקום "בְּקֶשׁוֹ זֹאת מֵעַל סֵפֶר אֱלֹהִים וְקִרְאוּ" עדיף לקרוא בְּקֶשׁוֹ (או בְּקֶשׁוֹ), בציווי.

בספרות הקראית מצויים המונחים "מוכרת", "סמוך" ו"הולך", אולם החוקרים אינם תמימי דעים בנוגע לפירושה. המונח מוכרת לפעמים מתייחס לצורת הפסק, אך יש שהוא מכוון לצורה מיוחדת, כגון פֶּגְבּוֹר. ואילו סמוך לעתים משקף צורת הקשר, אך לעתים צורה לא מיוחדת, כגון פֶּגְבּוֹר. כן נמצא בספרות הקראית המונח "סמוך במשמע" או "מוכרת במשמע" ביחס למילה שמעמדה מוכרע לפי ההקשר הטקסטואלי ולא לפי הצורה הדקדוקית. המונח הולך משרת להגדרת מעמד ביניים בין הקשר להפסק, והמדקדקים נזקקים לו כשלצורה אחת יש שלושה אלומורפים. כך בֵּית מוגדר כסמוך, בֵּית – כמוכרת, וּבֵית – כהולך. אולם סיווג זה הוא תחבירי ביסודו, לכן מונח אחד עשוי להתאים לשתי צורות דקדוקיות שונות. כך המילה נשק מזדמנת בנסמך רק בצירי, לכן הסמוך שלה נֶשֶׁק; בהפסק – רק בקמץ, לכן המוכרת שלה נֶשֶׁק; ואילו בהקשר – בצירי ובסגול, לכן ההולך שלה נֶשֶׁק וְנֶשֶׁק.

אנח'ל סאאנוֹ-בדייוס, במאמרו "העברית בכתבי היהודים האחרונים בספרד" (א, עמ' 132*–159*), סוקר את פועלם של המחברים שכתבו בעברית במאות השלוש-עשרה עד החמש-עשרה בספרד. תחילה הוא מתאר את חיבוריהם של המשוררים שמואל בן ששון ושלמה בן משולם דה-פיירא. לאחר מכן הוא מתמקד בספרי שם-טוב אבן פלאקייא "ראשית חכמה" ו"ספר המבקש"¹⁶, ולבסוף דן בספרו של פרופיט דוראן "מעשה אפוד".

המדור והכרך הראשון כולו מסתיימים במאמרו של ברנרד ספטימוס "מעמד הר סיני ומעמדות אחרים" (א, עמ' 160*–184*). המחבר מתחקה על מקור הביטוי "מעמד הר סיני" ומשמעו. הביטוי הופיע לראשונה ב"ד החזקה של רמב"ם, וכבר קישר אותו שרגא אברמסון למילה הערבית מִן־קִיף הגזורה מוק"פ – לעמוד. מפירוש רב סעדיה גאון לספר שמות מתברר שהוא העניק לְמִן־קִיף את המשמע 'עמידה בפני האל', ולכן אין מעמד מוגבל אצלו להר סיני. אף בספרות הערבית של ימי הביניים נמצא השם מִן־קִיף המתאר את פניית האל לכן אנוש. מאוחר יותר הרחיב יהודה אבן תיכון את משמע המילה כאשר תרגם כמעמד את השמות הערביים חשר (כינוס), משהד (עדות מפי האל), עיאן (מראה, עדות ראייה).

הכרך השני

המדור "לשון חז"ל והספרות התלמודית" החלק העברי של המדור פותח במאמרו של משה אור "הרישיות הפועליות הסתמיות במשנה ובתוספתא" (ב, עמ' 3–18). המחבר מבקש למצוא התניות תחביריות או פרגמטיות לרישה פועלית סתמית בדיון הלכתי. כך, לדבריו, כאשר ההלכה אינה

16. בעמ' 142* חסר תרגום הקטע העברי לאנגלית. בעמ' 149*, בשורה השלישית של הקטע העברי, במקום "חרושות על לוח הלב" עדיף אולי לקרוא חרושות.

קשורה להלכה שלפניה, הרישה פותחת ברגיל בצורת בינוני, העושה, כגון "הקורא בתורה – לא יפחות משלושה פסוקים" (עמ' 4). ההלכה הפותחת בצורת העבר עֲשֶׂה ממשיכה את ההלכה הקודמת אך אינה משלימה אותה. ואילו אחרי הביטוי אם עשה תבוא השלמה להלכה שלפניו.¹⁷

במאמרו "מידה' בלשון חז"ל והמשנה האחרונה של מסכת אבות" (ב, עמ' 30–19) מברר יואל אליצור את משמע המילה מידה בדברי בן בג בג, החותמים את מסכת אבות: "הפוך בה הפוך בה דכולה בה [...] ומנה לא תזוע שאין לך מדה טובה ממנה; בן הא הא אומר לפום צערה אגרא". המחבר סבור שהמילה מידה מתפרשת כאן כ'משנה' או כ'הלכה', ומביא ראיה לדבריו מן הארמית, שבה מידה היא מכילא, וקובצי המדרשים מכונים מכילָתָא. לפי זה מסביר אליצור את המשנה שבפרקי אבות כך: בן בג בג מתכוון למסכת אבות עצמה, ואומר שיש להתמיד בלימוד מסכת זו; ואילו בן הא הא קובע כי כדי לקנות חכמה ותורה יש לעסוק בעניינים הסבוכים של מסכתות כבדות, כגון נזיקין או טומאה וטהרה.

גבריאֵל בירנבאום מציין במאמרו "לגלגוליה של המילה 'כדאי'" (ב, עמ' 31–46), כי במקרא באה המילית כדי רק באסתר א, יח, ומשמעה אינו ברור. בלשון חז"ל נפוצה למדיי המילה כְּדָאי המשמשת כנשוא. ככלל היא ניצבת בראש משפט, כגון: "כדיי הוא ר' אלעזר לסמוך עליו". לעומת זאת, במשפט שלילה כדאי עומדת אחרי נושא, כגון: "אין אנו כדיי להניק את בנים". בעברית מודרנית רכשה המילה תפקידים חדשים: היא משמשת כנשוא חסר גוף ומספר, שנושאה הוא שם פועל או פסוקית, כגון: "כדאי להגיע מוקדם". נראה שהשימוש הזה מצוי כבר בלשון הרבנית של המאה הארבע-עשרה: "כדאי לסמוך על רב אלפס". נוסף על כך המילית כדאי הולידה בלשוננו את שם התואר כְּדָאי לנטיותיו: כדאית, כדאיים וכיוצא באלה.

במאמר "'אכל ב' ודומיו בלשון חכמים" (ב, עמ' 47–61) מעיר נתן ברוורמן, כי בלשון חז"ל פעלים יוצאים מצריכים לעתים מושא עקיף עם המילית ב-, כגון "אכל בתרומה", "שותה בייין", "עשה בצמר". יש אומרים שבמקרים אלה המילית ב- מורה על חלקיות, אי-השלמת פעולה. ברוורמן סבור שלא כך הדבר, ואין לכרוך את כל המקרים האלה יחד. לדעתו, הפועל אכל מצריך את המילית ב- לציון אמפתיות, או כאשר הפועל מביע היתר או איסור אכילה. לעומת זאת אחרי שתה המילית ב- מופיעה רק בדיני נזירות. ואילו הפועל עשה מצריך את ב- כשיש צורך להביע את הגבלת הפעולה באובייקט המושא.

17. בעמ' 9 אור מצטט את המשנה "המזמין את חבריו שיאכל אצלו והוא אינו מאמינו על המעשרות – אומ' מערב שבת: מה שאני עתיד להפריש למחר הרי הוא מעשר" (דמאי ז, א). לאחר מכן הוא מביא: "הדין קובע, מהי האמירה שעל המזמן לומר כדי שכונת הזימון תעלה יפה. לכן בלתי אפשרי לנקוט לשון 'מי שזימן' ברישה [...]". אלא שבמקרה זה המזמן לסעודה הוא המפריש את המעשר, מפני שאינו מאמין למזמין על מעשרות. ולפיכך ניתן לשנות את הרישה "מי שזימן את חברו שיאכל אצלו...".

יוחנן ברויאר, במאמרו "מוקדם ומאוחר בלשון חז"ל: ביטויי זמן הופכים לביטויי סיבה" (ב, עמ' 62–81), מדגים כיצד מיליות שבמקורות הקדומים מציינות זמן, במקורות המאוחרים מציינות (גם) סיבה. בספרות התנאים, משפט הפותח במילית כיוון מביע התרחשות, ולכן ניתן להמירה בכשׁ, כגון: "היא אוכלת בתרומה כיון שניכנסה לחופה". בתלמוד לעומת זאת המילית כיוון לרוב מציינת סיבה, כגון: "כיון שהיה לו להחזיק בעוד יום – אוסר". אף המיליות מאחר ומתוך בדרך כלל מתחילות במשנה את פסוקיות הזמן. ואילו בתלמודים הן רגילות לבוא בראש פסוקיות הסיבה. ברויאר מדגיש שההתפתחות שחלה בלשון האמוראים לעומת לשון התנאים מעידה על חיוניותה של עברית האמוראים.

אברהם גולדברג, במאמרו "כיני מתניא – פירוש או הגהה" (ב, עמ' 82–87), מערער על קביעת הרי"ן אפשטיין שהביטוי כיני מתניא (=כן היא המשנה) תמיד מתחיל הגהה מאוחרת בתלמוד הירושלמי. גולדברג מראה, שכמה מן הקטעים שאפשטיין פירש אותם כהגהה בדברי ר' יוחנן על פי הברייתא, עשויים להתבאר כהשלמה על פי התוספתא ולא כהגהה. המחבר מצא עוד מקומות בירושלמי שבהם כיני מתניא אינו פותח הגהה מאוחרת אלא עומד בראש הפירוש על פי מקורות חיצוניים. מסתבר אפוא שהשימוש בביטוי זה לציון הגהה נפוץ בתלמוד הירושלמי פחות ממה ששיער אפשטיין.

במאמרו "לשונות של מסתורין בלשון חכמים" (ב, עמ' 88–102) בוחן יצחק גלוסקא כמה ביטויים עבריים בעלי משמעות מגית. הוא טוען שבמקרא טושטשו היסודות המגיים בכוונה, ואילו בספרות חז"ל חלה התפתחות בתחום זה. הדבר מתבטא בין השאר בהרחבת המילון התנאי במילים בעלות משמעות מגית. כך הופיעו בלשון חכמים מילים וביטויים, כגון קמיע, רוח רעה, עין רעה, בת קול. העיון בביטויים אלה מעלה שרובם שאולים מלשונות זרות, בעיקר מאכדית ומארמית. לדברי גלוסקא, בגלל ההשפעה הגדולה של תרבות בבל על עמי האזור חדרו לא מעט יסודות מגיים זרים ללשון חכמים.

אליעזר גלינרט, במאמרו "לשונות מיעוט בעברית של תקופת הבית השני והתנאים: ניתוח תחבירי וסמנטי" (ב, עמ' 103–128), מתמקד במילים מקצת, קימעה/קימאה, מעט, מעוט, ממועט, מועט. שלוש הראשונות הן פְּתִימִים, ושלוש האחרונות הן שמות תואר מכמתים. גלינרט מציין שמקצת ומעט יכולות לשמש כמילה עצמאית או כלוואי הנסמך לשם עצם.¹⁸ מקצת הוא כמת פרטיטיבי, כגון "מקצת העלים", ואילו מעט – כמת לא פרטיטיבי, כגון "הווי מעט עסק". המילה קימעה אינה לוואי אלא תחליף סתמי של שם, כגון "אוכלין בין מהרבה בין מקימאה". המילים מעוט,

18. בעמ' 110 מובא מִשָּׁל מספר בן סירא – "חכם במעט דבר נפשו טובת כסילים ישפוך חכמה" (כ, יג). לפי האמור בעמ' 111, גלינרט תפס את התיבה דבר כאן כשם עצם, אך לא פירש מה משקלו. נראה שאפשר ואולי עדיף להבין תיבה זו כצורת מקור – דָּבַר.

ממועט, מועט משמשות כשמות תואר, ועשויות להיות לוואי, נושא או נשוא. מעניין שבספרות חז"ל מבין המילים הנדונות רק מעט וקימאה מתפקדות גם כתוארי פועל, אמנם בהיקף מצומצם למדיי.

במאמר 'מקצת שמות בתחילית מ"ם במשנה: עיון מורפולוגי-סמנטי' (ב, עמ' 129–143) מנתחת אסנת דמרי חמישה שמות: מִדָּף, מחיצה, מַגְפָּתָה, מפתחות, מִרְבֵּג. היא סבורה שיש להבדיל בין הכלי מִדָּף ששורשו דפ"ף לבין מדף שבביטוי "טומאת מדף" הנגזר מן נד"ף.¹⁹ לדבריה, השורש של השם מְחִיצָה/מְחִיצָה הוא חצ"ץ, והצורה מַגְפָּתָה היא נטייתה של *מַגְפָּת ולא של מַגְפָּה.²⁰ דמרי חושבת שבין מסורות הניקוד מִפְתָּחִי אבן ומִפְתָּחִי אבן הראשונה עדיפה, ואת השם מִרְבֵּג היא מפרשת כגלגול של natbaku 'סידור אבנים' האכדי.

לואיס חירון פרסם באסופה את המאמר "קטע מדרש קהלת רבה באוניברסיטת קיימברידג'" (ב, עמ' 144–160). הקטע מקהלת רבה כולל ארבעה עמודים. בתחילת המאמר מופיע תיאור דקדוקי קצר של הקטע, אחריו המהדורה עצמה, ובסופה צילום הקטע. מעניין שבטקסט זה סיומת הנוכח בפועלי עבר כתובה תמיד בה"י, כגון ראתה.

במאמרו "אוני-אוניה-הוניה" (ב, עמ' 161–165) עוסק יוסף יהלום במילה השאולה מיוונית אוני(א) – 'מכירה, שטר מכירה', ומבאר יפה כמה מדרשים ופירוטים סתומים. המילה נהגתה מעין oniyi או oniya ונכתבה בהתאם אוניה/אוניא. משנקלטה בעברית היא נתפסה כשם ממין נקבה, והמפרשים עלולים היו לערב אותה עם השם העברי הונאה/אוניאה. יהלום מראה שבכמה מקומות פירוש התיבה אוניה כ'שטר' עדיף על פירושים אחרים, למשל בקינה 'ירמיהו לקח מגילה נקובה שנייה / גִּן גִּרְיָהּ הוסיף בה אונייה / וגוֹלָה הוגלתה עם יכונייה'. הכתוב הזה מתבאר על פי האמור בספר ירמיהו, שם מסופר שברוך בן נריה כתב במגילה שטר שעבוד, ונבואתו התקיימה כאשר הוגלה המלך יכניה לבלל.

חיים א' כהן, במאמרו "השמות הזכריים בתחילית ת' בלשון חכמים" (ב, עמ' 19.

19. כאמור, דמרי חושבת שהשם מדף שבביטוי "טומאת מדף" גזור מן נד"ף, ולדעתה פירוש הביטוי הוא "טומאה קלה". אך בהערה 8, בעמ' 131, המחברת מביאה את סברת דוד טלשיר, כי גם בביטוי זה אין מדף אלא כלי. אולי פירושו של טלשיר עדיף לאור ביטויים משנאיים דומים – "טומאת אוהל", "טומאת ידיים" – שבהם מוזכרים החפצים הקטמאים והמקבלים טומאה. והשווה עוד "טומאת מדרס".

20. דמרי כותבת: "מַגְפָּתָה אינה יכולה להיות נטייה של מַגְפָּה בשל ניקוד עין] ה[שורש] בפתח ול[מד] ה[שורש] בשווא נח. ניקוד כזה מעיד על צורת נפרד בכוח מַגְפָּת" (עמ' 135). נראה שבמקרה זה עדות הניקוד אינה חד-משמעית, מפני שבמקרא מוצאים שמות ממין נקבה, שהנפרד שלהם מסתיים בקמץ, ואילו בצורה בעלת הכינוי למ"ד השורש נחה והאות תי"ו שאחריה דגושה דגש קל, כגון מִלְחָמָה-מִלְחָמָה, מִפְּלָה-מִפְּלָה.

166–182), קיבץ ממקורות תנאיים את כל השמות בתחילית ת' ובלי סיומת נקבית. כהן מצא 19 שמות כאלה השייכים לארבעה משקלים: תַּפְּעוּל (הפורה ביותר), תַּפְּעִיל, תַּפְּעָל, תַּפְּעוּל. שני האחרונים כוללים רק שמות מגזרות חסרות: תַּפְּעָל – רק תוּעָל, היינו תושב ותותב; תַּפְּעוּל – רק תִיעוּל, היינו תירוש ותינוק. במשקל תַּפְּעוּל מבחין המחבר בין השמות המזדמנים במקורות חז"ל רק ביחיד, כגון תלמוד, לבין אלה המשמשים בריבוי בלבד, כגון תחנונים. לדבריו, הראשונים "עיקרם חידוש בלשון חז"ל" (עמ' 172), ואילו האחרונים ברובם נקרים כבר במקרא. למשקל תַּפְּעִיל שייכים חמישה שמות, כגון תבשיל, שניים נמצאים בספרי המקרא המאוחרים, ושלשה חידושי חז"ל. רוב השמות במשקל זה הם שמות פעולה.

במאמרו "גלגולו של כתב יד עברי: בין סביליה שלפני הגירוש לוורשה שלאחר השואה" (ב, עמ' 183–203) משחזר חננאל מאק את דרכו של כתב יד של מדרש במדבר רבה האצור עתה במכון להיסטוריה יהודית שבוורשה. הוא מראה שכתב היד נכתב ככל הנראה במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה בספרד או במרוקן בידי אדם ששמו פורנטינו. לאחר מכן התגלגל כתב היד לאזור קושטא ואולי לירושלים. ידוע שבמאה התשע-עשרה הוא נמצא בווינה, בידי אברהם אפשטיין, והועבר לספריית בית המדרש לרבנים בעיר זו. כתב היד שרד את השואה והגיע בסופו של דבר למכון להיסטוריה יהודית בוורשה. למאמר צורפו תצלומים אחדים מכתב היד. במאמרו של מרדכי מישור, "העברית שבקערות ההשבעה מבבל" (ב, עמ' 204–227), נעשה ניסיון ראשון לתאר תיאור דקדוקי את הממצא העברי שבקערות ההשבעה הבבליות.²¹ הואיל ושפת כותבי הקערות הייתה ארמית, ההבחנה בין הממצא העברי לממצא הארמי בעייתית לעתים ותלויה בפרשנות. הנה מקצת המסקנות של מישור: וי"ו ויו"ד עיצוריות נכתבו תמיד באות אחת, כגון קים. אשר לייצוג התנועות – הכתיב מלא מהכתיב המקראי. מעניין שאחרי וי"ו החיבור לעתים כתובה יו"ד, כגון ויגבעות, בהתאם למסורת בכל, שבה וי"ו החיבור חרוקה לפני שווא.²² העיצור b מסומן לפעמים באות פ"א, כגון בישפיל (=כשביל). במקום תנועת a קדומה לפעמים רשומה האות וי"ו, בייחוד ליד עיצור שפתי או r. ואפשר

21. לציון התנועות המחבר משתמש במינוח מסורתי, היינו קמץ, חולם, חיריק וכדומה. נראה מכך שמישור אינו דן בטקסטים כבמסורת עצמאית אלא משליך עליהם את המציאות הלשונית של מסורות טבריה ובבל. אולם מאחר שאין מידע ברור באשר לניב לשון שבפי כותבי הטקסטים, ייתכן שלא היו בלשונם כמה מן התנועות האלה.

22. על התיבה והידי שבציטוט מן המקרא (יְהִי במקור) מישור כותב (עמ' 214): "קשה להעריך אם זה כתיב מכוון – להבדיל מווי"ו החיבור, יְהִי או ייתור של אות מתוך רישול". שמא יש כאן כתיב פונטי? כלומר התיבה נהגתה wayihi (או wayī wayi וכיוצא בזה), ובין התנועות הפך העיצור y הפך ל־י (אל"ף), מעין wayihi < wa'ihī, והאות ה"א הראשונה מייצגת בוהייה את הגה המעבר ² (אל"ף).

שיש בקערות עדויות למעתק קמץ < חולם.²³ סיומת הרבים היא ככלל יין, וכל המילים שבקערות מסתיימות בים מזדמנות עם סיומת זו בתנ"ך.

שלמה נאה כתב את המאמר "קריינא דאיגרתא: הערות לדיפלומטיקה התלמודית" (ב, עמ' 228–255) ובו הוא מתחקה על המשמעות של המילה איגרת ושל כמה ביטויים הכוללים אותה. תחילה הוא מביא ראיות לכך שהאיגרת נגללה אנכית ולכן נכתבה בטור אחד רחב, ואילו הספר נגלל אופקית ונכתב בכמה טורים צרים יותר. נראה למחבר שהביטוי קריינא דאיגרתא מציין איש בעל תפקיד רשמי המסתובב ברחובות ומפרסם צווים למיניהם לתושבי המקום. מכאן הצירוף איגרתא דלא מיקריא, שמשמעו 'צו שלא פורסם'; צו כזה אינו מחייב את בני המדינה. אף ההלכה כי המתפלל "לא יהא כקורא באיגרת" מכוונת לכך שהמתפלל לא יאמר את תפילתו כמין שגרה, כדרכו של הקריין הרשמי הנאלץ לקרוא את הצו הרבה פעמים.

בתחילת מאמרו "מכווני לבם, מחזירי פנים ומחזירים: הביטויים המשמשים להוראת כיוון התפילה בספרות חז"ל" (ב, עמ' 256–271) מציין יצחק ספיר את קביעת חז"ל, כי יש להתפלל למערב, ששם מקום השכינה. הלכה זו דחויה לכאורה, מפני שבמקורות הלכתיים נאמר שהמתפלל פונה לארץ ישראל, לירושלים או להר הבית, ואילו הכוונת פניו לאחת מרוחות השמים אינה מוזכרת בהם. המחבר סבור שמקורות אלה נובעים מן השיבוש במסירה. לדבריו, לפי ההלכה הקדומה המתפלל צריך להפנות את פניו למערב ולכוון את לבו, כלומר את מחשבותיו, לארץ ישראל. אך במרוצת הזמן התחלף הביטוי "מכוונים את לבם" בביטויים "פניהם לארץ ישראל", "מחזירין פניהם לארץ ישראל" וכדומה, שנתפסו כהוראה להכוונת פני המתפלל. אגב הדיון ספיר מוכיח שהפועל החזיר בבניין הפעיל משמעו 'השיב, גרם שיחזור', ואילו הפועל מחזירין, במשמע 'פונים, מכוונים את הגוף', שקול בבניין פיעל ונכתבו כתיב מלא – ביו"ד.

שם יהודה פרידמן דן במילה עולם במאמרו "עולמם של גדולים" (ב, עמ' 272–285). כידוע, במקרא מילה זו משמעה 'נצח', ואילו אצל חז"ל היא קיבלה את המובן 'יקום'. הביטוי אבות עולם עשוי להתפרש אפוא כ'אבות של היקום' במרחב או כ'אבות שהיו מעולם' בזמן. פרידמן מצא שאבות העולם שבתלמוד הירושלמי מקביל לאבות הראשונים בתוספתא. לכן הוא סבור שהשם עולם שבביטוי אבות עולם מציין זמן, כלומר 'האבות שהיו מעולם'. כך עדיף לדעתו לפרש גם את השם עולם שבצירוף גדולי עולם, שהיינו 'גדולים של כל הדורות', וניתן להשוותו עם הביטוי גדול הדור באותו מובן. אף גדול עולמים אינו שונה במשמעו מן הביטויים דלעיל. במאמר "'בוא בשלום, רבי ותלמידי': צורות הפנייה במשנה ובתוספתא" (ב, עמ' 286–300) סוקרת רבקה שמש את דרכי הפנייה המצויות במקורות התנאיים. היא

23. לא ברור מדוע מישור מזכיר את התיבה מלמעלה בין הדוגמאות למעתק קמץ < חולם (עמ' 215).

מחלקת אותן לשישה סוגים: (1) תווית, כגון רבי, כוהנים; (2) שם פרטי, שכן החבר פונה לאיש ממעמד נמוך יותר, כגון עקיבא, יהודה; (3) בן + שם אב, כגון בן זכאי, בן עזי; (4) מונח המציין קרבת משפחה, לאו דווקא קרבה ביולוגית, כגון אבא, בתי; (5) שם פרטי + מונח קרבת משפחה, כגון ישמעאל אחי; (6) שם כללי או צירוף שמני, כגון תלמידי, בחור. מן ההשוואה למקרא עולה שבמשנה ובתוספתא יש לא מעט מונחי פנייה ייחודיים שאינם נקרים במקרא.

שמעון שרביט, במאמרו "שמות הפעולה במשקל הפעלה בלשון התנאים" (ב, עמ' 301–322),²⁴ משייך למשקל הפעלה 110 שמות. עיקרו של המאמר הוא מילון השמות. לצד כל שם רשומות דוגמאות ממקורות חז"ל והערות באשר לתפוצתו בספרות חז"ל וברבדים אחרים של העברית הקדומה. אשר לתחילית המשקל, שרביט מצא שהשמות ממשקל הפעלה מתחילים ככלל באות ה"א, ורק שניים, אזהרה ואזכרה, פותחים לרוב באל"ף.

במאמרו "לשאלת רהיטות הדיבור בלשון המשנה" (ב, עמ' 323–337) דלה מיכאל ריז'יק מכתבי היד של המשנה ראיות המעידות על רהיטות הדיבור. למשל, כתיבת שתי מילים פתיכה אחת, כגון מִיָּן (=מי כאן), מִיתְשְׁמִישִׁיו (=מי תשמישיו);²⁵ ה"א הידיעה הנודדת, כגון אֶתָּה פֹּס; ניקוד האות האחרונה של המילה הקודמת למילה הפותחת בגרונית, כגון אֶפְּ עַל פִּי. עדות נוספת יש לדעת ריז'יק בחיטוף תנועה בהברה הסגורה בשווא נח, כגון מִלְפָּנַי, פְּקָלָל. נמצא אף חיטוף התנועה בהברה פתוחה, כגון הִלְכָּה (=הלכה), שְׁנִי (=שני), וחיתופה בהברה הסגורה בדגש חזק, כגון שְׁבַת, מְשֹׁם.

את החלק העברי של המדור חותם מאמרו של ישראל תא-שמע, "מספר הערות לטקסטים הביזנטיים הקדומים מסביב לשנת 1000" (ב, עמ' 338–342). באחת ההערות מציין המחבר שהתיבה וְחֲמִשִּׁים (שם' יג, יח) מתפרשת באחד הטקסטים כך: "אחד מחמשה נשאו לשם וכולם מתו בימי אפילה". והנה במכילתא דרשב"י כתוב "שלא עלו עמהם אחד מחמשה, וי"א אחד מחמשים". לאור הכתוב בטקסט הביזנטי, נראה שגרסת המכילתא עיקר, כלומר שעלו ממצרים ארבעה מתוך חמישה בני ישראל, ואילו הגרסה הנפוצה "שעלו עמהם אחד מחמשה" משובשת היא. בחלק הלועזי כלול מאמר אחד, זה של סימון מימוני – "יעקב מכפר סיכניא" (ב, עמ' 3*–19*). מימוני מצטט את המובאות ממקורות חז"ל, שמזכירים בהן יעקב איש סכניא המין ויעקב מכפר נבורניא המין. לפי ההקשר מסתבר שיעקב מסכניא חי

24. בניגוד למשתמע מִשֵּׁם המאמר, כלל שרביט ברשימות גם שמות ממשקלים אחרים: הקטילה, הקטילות, הקטול. אף בדוגמאותיו לצד העדויות מן המשנה הביא שרביט את העדויות מן התלמוד כאילו עברית המשנה ועברית התלמוד חד הן. אך גישה זו טעונה הוכחה.

25. ריז'יק סבור (עמ' 329) שהכתיב במי (=בימי) עשוי להעיד שהתנועה הראשונה נחטפה והתיבה נהגתה מעין בְּמִי. אך שמא יש כאן כתיב חסר – בְּמִי?

אחרי חורבן הבית השני, כלומר היה מראשוני המינים. אולם שייכותו לאחת הכיתות שהיו אז בארץ ישראל אינה ברורה. כן ניתן ללמוד מן המקורות, שבאותם ימים עדיין לא ניתקה היהדות הרבנית לגמרי את קשריה עם אנשי הכיתות. לעומת זאת, במובאות שבהן מוזכרות הדמויות הפועלות במאה הרביעית לספירה, יעקב המין זוהה כנוצרי, וההקשר מעיד על הניתוק המוחלט בין היהודים לנוצרים ועל היחסים המתוחים ששררו ביניהם.

המדור "ארמית"

החלק העברי של המדור נפתח במאמרו של זאב בן-חיים "מתוך עיון חוזר בתיבת מרקה" (ב, עמ' 345–359). במאמר זה דיוקים ותיקונים למהדורת "תיבת מרקה" שפרסם בן-חיים. רוב המאמר מוקדש לפירוש המילה כשרן, אשר במהדורתו תורגמה 'ישר'. ואולם אין תרגום זה מתאים כל כך להקשר, כמו בצירוף כשרניה דיעקב, שפירושו מעין 'עֲרַמַת יעקב'. עתה מצא בן-חיים שבלשון חז"ל (ובסורית) המילים כשר וצנוע נרדפות הן, ושתייהן משמען 'נבון', 'חכם'. לפיכך הוא מציע לתרגם את המילה כשרן – 'תבונה', ואולי זהו שקיע עברי קדום בארמית השומרונית. במאמר "אופיו ומקורו של הדגם 'קטיל לי' בסורית ובארמית בבבלית" (ב, עמ' 360–392) מציין אליצור אברהם בר-אשר, שהצורה קטיל היא צורת סביל רגילה בארמית בינונית, ולכן סברו שאין היא יוצאת מידי משמעה אף בדגם קטיל לי. אך לפני כחמישים שנה טען יחזקאל קוטשר שמבנה זה מבנה שייכות הוא, שבמרוצת הזמן החל להביע עבר פועלי כנהוג בארמית החדשה, וכמו שרגיל למשל באנגלית I have done "יש לי עשוי" = "עשיתי". בר-אשר מבקש להראות שחידושו של קוטשר אינו מתאים למשמעות הדגם. הוא מסתייע בלשון פרסית ומביא שפע ראיות מסורית ומארמית בבבלית, שהמבנה במקורו אמנם מביע סבילות. למשל, צורת הפועל שלפני המילית ל- אינה מוגבלת לבינוני קטיל, אלא לפני מופיעים גם צורות עבר, כגון איחלף לי, וגם צורות עתיד, כגון דלא לישתכח להו. ייתכן אפוא שמלכתחילה מקורו של הדגם קטיל לי לא היה עשוי במבנה של שייכות אלא כפועל סביל כשהכינוי משמש כנושא.

במאמרו של אליקים וייסברג, "ארמית דיאלקטית במילון החדש לארמית הבבליית היהודית" (ב, עמ' 393–407), יש דיון ביקורתי קצר במילון הארמית הבבליית של סוקולוף, שייחודו בכך שהוא כולל רק מילים השייכות לארמית הבבליית. אלא שכידוע יש בתלמוד הבבלי ציטוטים מרובים מן העברית ומן הארמית לניביהן שאינם בהכרח בבליים. לפיכך הכריע סוקולוף לפי שיקול דעתו אילו מילים שייכות לארמית הבבליית שהילכה בפי האמוראים. אמנם מקצת המילים שאינן מתייחסות לניב ארמי זה הוכנסו למילון, אך לצד מרביתן צוין "דיאלקטי" או "ארכאי". לדברי וייסברג, אין במילון הגדרה חד-משמעית של הסימון "דיאלקטי" ו"ארכאי", ולעתים הדוגמאות מן התלמוד שהובאו לערכים בעלי סימון זה אין בהן כדי להעיד על

הייחודיות הדיאלקטית של הערך. כמו כן יש במילון ערכים דיאלקטיים בארמית הבלית שלא סומנו ככאלה.

במאמר "על יחסי הנ"ס/אנ"ס בארמית" (ב, עמ' 408–416) מתחקה דוד טלשיר על מקור הפועל הנס שבכתובות הארמיות הקדומות, כגון "זי יהנס אית נצב[א] זנה" (=יסלק את המצבה הזאת). המחבר מעדיף לפרש את התיבה יהנס כצורת עתיד של הפועל הנס – 'גזל'. לדעתו, מותר להניח כי הנס הוא אביו של אנס, שבו העיצור h התחלף ב־י (אל"ף). טלשיר מציין שהתפתחות מעין זו אירעה גם בפועל הפך, שבמקורות ארמיים נכתב גם באל"ף, כגון יאפך.

משה פלורנטיין, במאמרו "תפילה ארמית שומרונית בלתי ידועה בשבח האל" (ב, עמ' 417–425), מביא פרסום ראשון של תפילה שומרונית מכתב יד השמור בספריית בודליאנה. הטקסט ערוך בשלושה טורים: בשני הראשונים כלולים הגרסה הארמית ותרגומה לערבית, ובשלישי מובא התרגום לעברית של פלורנטיין. בשולי התפילה נוספו הערות ביאור מפורטות.

שמואל פסברג הקדיש לאסופה את מאמרו "שמות קיבוציים בארמית עתיקה" (ב, עמ' 426–434). כידוע, בכתובות ארמיות נמצאים שמות אשר לפי ההקשר צורות ריבוי הם, אולם כתיבם ככתיב צורות יחיד, כגון ססיה (סוסות), מת (מדינות), שורה (פרות). המדקדקים הסבירו תופעה זו בדרכים שונות: טעויות כתיב; ריבוי שבור; שימוש בצורות יחיד במקום צורות ריבוי ליד שם מספר. פסברג מצביע על הקשיים בפתרונות אלה ומציע פתרון משלו: צורות אלה הן שמות קיבוציים, שאין להם צורות ריבוי. הוא משווה אותם עם השמות הקיבוציים עם וחיל המתועדים היטב במקורות המאוחרים של הארמית.

יונה צבר חותם את החלק העברי של המדור במאמר "תרגומו של יחיד: תרגומו של חכם עלואן אבידני מעברית לארמית יהודית חדשה" (ב, עמ' 435–452). צבר מציג תיאור תמציתי של התרגומים לארמית החדשה לבראשית, חמש המגילות וההגדה של פסח. התרגומים הם מעשה ידי החכם עלואן שמעון אבידני, יליד צפון עיראק. במאמר מובאות מילים האופייניות לתרגומי אבידני, כגון איניומא (עין יומא = שמש), מאתא (=עיר), גד (=כי), וכן מצוינים היסודות העבריים שבתרגומים. כמה סעיפים הוקצו לתרגומים ייחודיים ולתוספות תרגומיות, כגון ויבא המן – "תילא המן רישה רומאנא" (=בא המן, ראשו מורם); ישבו לשתות – "תולו לשתאיא כמרא וערקין" (=ישבו לשתות יין וערק). התרגומים והתוספות חולקו לאלה שנשאבו מתרגומים וממדרשים קדומים, ואלה שלא נמצא להם מקור קדום, וכנראה הם חידושיו של אבידני.

החלק הלוועזי של המדור "ארמית" נפתח במאמרו של משה ברנשטיין – "שבועות ונדרים בתרגומי התורה: סמנטיקה ופרשנות" (ב, עמ' 20*–41*), ובו מתוארות דרכי התרגום של לשונות השבועה בכמה תרגומים ארמיים לתורה. מתברר שאונקלוס השתמש לצורך זה בעיקר בשורש קי"ם. אך את נשבע תרגם גם כאתשבע, ואת

השביע גם בפועל ימ"י. ואילו כנגד המילה אֶלָּה מופיע אצלו מומתא או לוטא. המיוחס ליונתן קרוב למדי לאונקלוס בעניינים אלה. תרגום נאופיטי מרבה להשתמש בשורש שב"ע, בייחוד להשביע ולשם שבועה, ואילו את אלה הוא מביע בעיקר בעזרת השורש לו"ט. בשולי נאופיטי נשבע מתורגם לעתים קיים בשבועה לעומת אשתבע שבגוף התרגום.

יאן יוסטן כתב לאסופה את המאמר "יסודות הארמית המערבית בתרגום הסורי לבן סירא" (ב, עמ' 42*–55*). כידוע, התרגום הקרוי פשיטתא כתוב בסורית המשויכת לענף המזרחי של הארמית. במאמר זה ליקט יוסטן שמונה מילים מן הפשיטתא לבן סירא הנפוצות דווקא בניבים המערביים של הארמית. למשל, בסורית (וגם בתרגום לבן סירא) משמשת המילה טב במשמע 'מאוד', ואילו בניבים המערביים משמע זה מובע במילה לחדא. והנה גם בתרגום לבן סירא א, כט (בגרסה העברית פסוק זה חסר) מופיעה המילה לחדא: "ובשפותך תהא זהיר לחדא" – 'בשפתך תהיה זהיר מאוד'. אף הפועל אבע, 'מיהר', כתרגום להחיש שבבן סירא לו, ח, משקף את הניב המערבי. הוא מזדמן גם בתרגום אונקלוס, בארמית קומראנית (ללא בידול גרונות עבע) ובמקורות מערביים אחרים. יוסטן סבור שדוגמאות כגון אלה מרמזות שתרגום הפשיטתא לבן סירא לא תורגם מן הנוסחה העברית אלא נוצר כעריכה מאוחרת של תרגום ארמי מערבי.

במאמרו "מילה מן הטיפוס הארץ-ישראלי בכתב יד סורי קדום" (ב, עמ' 56*–61*) טוען צ'רלס מיהאן שיש לחלק את הניבים הארמיים לשלושה ענפים: מזרחי, מערבי ומרכזי; אל האחרון שייכת הסורית וצאצאיה. לצורך הדגמה המחבר נטל את המילה ערא שבכתבי אֶפְרָם. במילון לסורית השם ער מתפרש כ'אלימות', 'חוזק', אך אין זה מתאים להקשר. מיהאן מתרגם את המילה כ'הודמנות' ומוצא לכך אסמכתאות בארמית נוצרית, כגון ער – 'פעם'; בארמית שומרנית, כגון אורע/ח – 'עת', 'פעם'; וכן בעברית של חז"ל, כגון עריי, עראי, ארעי. ההבדלים הדקים במשמעויות המילים ובכתיבן מעידים לדעת המחבר על התפתחות עצמאית של צורה קדומה אחת. לכן אם אתה מוצא בסורית מילה שהיא מערבית לכאורה, אין עובדה זו לבדה מעידה על שאילה או השפעה ספרותית, אלא ייתכן שמילה זו משתלשלת ממקור קדום המשותף לניבים המערביים ולסורית.

המאמר של טקמיצו מוראוקה, "משלימי הפועל בסורית הקלאסית" (ב, עמ' 62*–70*), נכתב כהשלמה לדקדוק הסורית של תאודור נלדקה, ובו תיאור הדרכים שבהן שני מושאים מצטרפים לנושא בסורית. מוראוקה דן בעיקר במיקום המושאים ובשימוש במילית ל- במבנים אלה. למשל, מבנה הכתוב "אלבש לאהרון לבושי קודשא", שתרגומו המילולי 'הוא הלביש את אהרון בבגדי קודש', שונה מן המבנה של "אלפה לבני יסריל", שתרגומו 'לְמַד אותה [את השירה] את בני ישראל'.

מסיים את החלק הלועזי של המדור "ארמית" ואת הכרך השני כולו מאמרו של אמיל פואש – "קמע חדש בסורית ארץ-ישראלית" (ב, עמ' 71*–84*). במאמר

כלולים צילום הקמע ותעתיקו, הטקסט המפוענח המלא, שיש בו חמש שורות קצרות, ופירושו המבאר. לפי פואש יש לתארך את הקמע למאות השישית-השביעית לספירה.

הכרך השלישי

המדור "העברית החדשה"

המאמר הראשון במדור הוא "מִשְׁחָק בלשון" (ג, עמ' 3–13) מאת עוזי אורנן ובו עיון באמצעים הלשוניים הנקוטים בספר "עוזא" של ריקי קלר (שם העט של ראובן קריץ). יש ב"עוזא" חידושי מילים רבים, כגון: זמזוש – "זמזום + יתוש"; פֶּגֶן – "נתן דוגמה" (גזור מכגון); שְׁנִסָּח – "ניסח מחדש". קלר מרבה במשחקי מילים ובחידודי לשון, שמקצתם מובאים במאמר. הנה שניים מהם: "יֵאֵרִיךְ אֶל יִמִּיה כֶּשֶׁם שִׁיעֵלָה לֵה אַרְוִכָה" ו"דמשק החזקה חֲלָשָׁה או על אורחות הדרכים". שם העט ריקי אף הוא אינו אלא רישום ייחודי של ראשי התיבות ר' (אובן) ק' (ריץ).

במאמרו "החייאת העיבור העברי בארץ ישראל" (ג, עמ' 14–35) מתאר אילן אלדר את ראשית החייאת העברית והסיבות שהביאו להצלחתה. לדבריו, העברית תמיד הייתה שפת דיבור בפי אנשי תורה ומשכילים, אולם לאחר חורבן היישוב היהודי בארץ ישראל, לפני כאלף וחמש מאות שנה, היא חדלה לשמש שפת האם הראשונה, הנרכשת בילדות. סופרי המאה התשע-עשרה יצרו שפה עברית מעורבת מיסודות עבריים שונים וסייעו להפיכתה ללשון היום-יום. אך הלכה למעשה הוחייתה העברית רק כשאנשי העלייה הראשונה בחרו בה במודע כשפת דיבור וכשפה הראשונה המוקנית לילדיהם. היה בכך מן השאיפה לתחייה לאומית, שכן לדברי אליעזר בן-יהודה, העם צריך להילחם על לאומיותו בלשונו הלאומית. כדי לסייע לתהליך ההחייה נטל בן-יהודה על עצמו את מלאכת איסוף המילים הקיימות במקורות העבריים ואת חידוש המילים שהיה בהן צורך השעה.

במאמרו "המאמצים לכוון עיתון עברי 'הגון' בארץ ישראל בראשית העשור השני של המאה העשרים" (ג, עמ' 36–50) מתאר נתן אפרתי את הניסיונות של אנשי אגודת המורים בִּפְּו ושל ק"י סילמן להוציא לאור עיתון רציני שיתחרה בעיתון ה"צהוב" שפרסם אליעזר בן-יהודה. פעילים ציוניים רבים היו תמימי דעים, כי יש צורך בייסוד עיתון עברי "הגון". ואכן לתקופה קצרה הוגשם רעיון זה בהופעת העיתון "חיינו". אולם הופעתו פסקה במהרה, בין השאר בגלל מחלוקות שפרצו בין מייסדי העיתון בדבר מקום הוצאתו לאור – ירושלים או יפו, ובדבר אופיו – מאמרים עמוקים או ידיעות פשוטות. וכך המאמצים לכוון עיתון אחר שונה ואיכותי לא צלחו.

במאמרו "מרכז התנועה i בעברית המדוברת" (ג, עמ' 51–54) אומר שמואל בולוצקי שבעברית המדוברת התנועה i לעתים מתמרכזת ונהגית כ-ε, בייחוד

בתחילת של הפעיל ושל נפעל, כגון *hezbir* (הסביר), *nexas* (נכנס). תהליך זה חל בהברות סגורות לא מוטעמות (להוציא את המקרים שבהם נהגית ε בשל אנלוגיה לצורות אחרות של הפרדיגמה).²⁶ כדי להסביר את המרכז, בולוצקי מניח שבעברית המדוברת הברה לא מוטעמת סטנדרטית מכילה שלוש מורות: עיצור-תנועה-עיצור או עיצור – תנועה ארוכה (שהיא כשתי מורות). לדעתו, הסיבה לשינוי $\varepsilon < i$ נעוצה בכך שהתנועה i ארוכה מ- ε , והדוברים ממירים את המבנה CiC בעל ארבע מורות במבנה $C\bar{e}C$ הסטנדרטי בעל שלוש מורות.

במאמרה "תחביר בין דוברים: קטיעת מבע, בנייה משותפת של מבע ותליית מבע" (ג, עמ' 55–70) מציגה אסתר בורוכובסקי בראבא מקרים שונים של קטיעת השיח ומתארת את התנאים, שהקטיעה מתרחשת בהם. היא מציינת שבדרך כלל הנמען נכנס לתוך דברי הדובר קרוב לסיום המבע. הוא עשוי לקטוע אותו אף באמצע המבע ולהשלים אותו, כאשר הדובר מהסס ומתקשה להמשיך את דבריו. בדרך כלל אין זה נחשב כהפרעה, אלא הדובר דווקא מרוצה מן הסיוע שהוא מקבל מבן-שיחו. כן יש כמה סוגים של מעין קטיעת המבע, כגון הרחבתו, כאשר הנמען מסייע לדובר בניסוח דבריו; ותליית המבע, כאשר מבע הדובר מושלם ועומד בפני עצמו, ובן-שיחו מוסיף עליו וקושר בו את דבריו.

רונית גדיש תרמה לאסופה את המאמר "דרכי ההבעה של שם התואר לציון האפשרות: עיון במאגר המונחים של האקדמיה ובמילונות העברית" (ג, עמ' 71–85). בלשונות העולם יש צורן ייחודי ליצירת שם התואר המציין אפשרות, כגון *-able* באנגלית. בעברית בת ימינו מתייחד לכך המשקל קטיל, כגון נזיל, חדיר. במילון בן-יהודה מצאה המחברת לא יותר מחצי תריסר צורות קטיל המביעות אפשרות. מתברר שרק החל בשנות השלושים של המאה העשרים גדלה תפוצת המשקל קטיל במילוני העברית. במילון אבן-שושן מתחילת שנות החמישים יש כ-35 מילים כאלה, ועד ימינו נוספו אליהן עוד כ-100 חידושי אקדמיה. נראה אפוא שפעילות האקדמיה היא שהביאה לתפוצתו הרבה של קטיל לציון אפשרות. גדיש מדגישה עם זאת

26. לדברי בולוצקי (עמ' 51–52), בעברית המקראית, בהברה סגורה לא מוטעמת, i בדרך כלל לא השתנתה. ואילו "u [...] נעתקה ל־o (קמץ קטן – חֻקָּה וכו') [...]. לעומת זאת בלשון חז"ל [...] ובארמית הגלילית לא שרדו שתי התנועות הללו בהברות סגורות בלתי מוטעמות: i בוצעה תמיד כ־ ε , ו־ o כ־ o ". נראה שיש כאן עירוב מושגים ומסורות. במונח "עברית מקראית" המחבר מכוון כנראה למסורת טבריה, שהרי רק בה נמצא קמץ קטן. ואולם מבחינה פונטית אין להפריד בין קמץ קטן לקמץ גדול, ומכל מקום שניהם אינם מייצגים את התנועה o , שכן במסורת טבריה בהברה סגורה לא מוטעמת u נעתקה לתנועה הנמוכה מ־ o והיא המיוצגת בקמץ. אף הקביעה שבלשון חז"ל במעמד זה התנועה i בוצעה תמיד כ־ ε והתנועה o כ־ o כוללנית מדי. שהרי בכתבי היד המהימנים של לשון חז"ל, בהברה סגורה לא מוטעמת, i מקורית מסומנת לרוב בחייריק, ו־ u מקורית מסומנת בדרך כלל בקמץ או בקיבוץ.

שמשקל זה איננו אוטומטי, הואיל ואין הוא יפה ליצירת מילים בגזרות העלולות. כמו כן היא מציינת שיש בעברית עוד דרכים להבעת אפשרות, בין השאר בעזרת המילים בר או בן, למשל בר פתרון.

במאמרה "התפתחות מיליות הוויתור למשפט פשוט בלשון ההשכלה" (ג, עמ' 86-95) מציינת קרן דובנוב שבעברית הקדומה היו פסוקיות הוויתור בדרך כלל פסוקיות פועליות, שבראשן עמדו המיליות כי, אף על פי, אפילו. בימי הביניים, בהשפעת הערבית, שימשו במבנים אלה גם המיליות עם, ועם כל. פסוקיות ויתור שמניות, הפותחות במיליות למרות, על אף, חרף, הופיעו בעברית לראשונה בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה בחיבורי רמ"א גינצבורג, איש ליטא. בסוף המאה התשע-עשרה הן נפוצו בספרות ההשכלה. אשר למעתק משמעות המיליות למרות, על אף, חרף, אסתר גולדנברג תלתה זאת בהשפעתה של מילית הוויתור הגרמנית trotzen, הגזורה מן trotzen, 'להתנגד', 'להכעיס', שאליה קרובות במשמען למרות, על אף וחרף, הגזורות מן המילים מרי, אף וחירוף. לדובנוב יש הצעה שונה: היא שמה לב שמילית היחס הודות ל- מופיעה בעברית לראשונה בכתבי גינצבורג, וייתכן שהודות ולמרות הן בבואות של מיליות ויתור רוסיות: благодаря, 'הודות ל-'; несмотря на, 'למרות', מילולית: 'בלא הִבֵּט על'.

רבקה הלוי, במאמרה "עיון בהרכבי תואר עקיפים ובחינת תפקודם בעברית של ימינו" (ג, עמ' 96-116), מבחינה, בעקבות הבלשן פֶּרֶה, בשלושה סוגים של הרכבי התואר במבנה "שם עצם – (שם תואר – שם עצם)": (1) מהופך, כגון "אדם זקוף קומה", שבו מתהפך סדר המילים הרגיל של צירוף תוארי: במקום "שם עצם – שם תואר" הסדר הוא "שם תואר – שם עצם". ניתן להמיר הרכב תואר מהופך במשפט שמבנהו "ל-נושא יש ש"ע + ש"ת": "לאדם יש קומה זקופה"; (2) פסיבי, כגון "ילד צרוב שמש", המציין את מצב הנושא כתוצאה מפעולת השם הסומך המשתקפת בשם התואר: "ילד שהשמש צרבה אותו"; (3) טרנזיטיבי, כגון "אזור שופע מים", שבו אפשר לפרק את הסמיכות בתוספת המילית ב- לשם הסומך: "אזור שופע במים". הלוי מציינת שבעברית בת ימינו מבנים תואריים כאלה מצויים בעיקר בלשון הכתובה, ואילו בלשון הדבורה הם משמשים לרוב כמונחים.

אשר לאופר, במאמרו "העברית החדשה והעברית לדורותיה (העברית אינה שפה קריאולית)" (ג, עמ' 117-135), מערער על טענתו של שלמה יזרעאל, כי תהליכי התהוות העברית החדשה דומים לאלה של השפות הקריאוליות. כידוע שפות אלה נוצרו מעירוב של שפות שונות, לרוב שפת המקום ושפת השליט/הכובש. לאופר מונה כמה ראיות לכך שהעברית איננה קריאולית. לדוגמה, בקריאולית טיפוסית המילון לקוח משפת השליט והדקדוק מקורו בשפה המקומית, ואילו בעברית המילון והדקדוק שאובים מן העברית לרבדיה. המחבר גם מדגיש שאין להפריד בין לשון דבורה ללשון כתובה; שהרי מוסכם על הכול שהעברית לא פסקה מעולם לשמש כלשון כתובה, וממילא כלשון דבורה. לפיכך העברית המדוברת אינה בריה חדשה.

ואילו תחיית העברית התבטאה בכך שהיא החלה לשמש גם כשפת האם של הילדים.²⁷

במאמרו "מילון העברית החדשה לדוברי שפות אחרות: הרצוי והמצוי" (ג, עמ' 136–150) מפרט צוגויה סאסאקי תחילה את התכונות הרצויות של מילון דו-לשוני לדוברי שפה זרה: סדר הערכים, מספרם ואופיים; הכתיב; העזרים המשקפים את ההגייה, כגון ציון ההטעמה והשוואים הנעים; התיאור המורפולוגי, כגון ציון חלקי דיבר והטיות; משמעות המילה לפי סדר סינכרוני או דיאכרוני לפי משלבי השפה והיקף הדוגמאות. המחבר בחן חמישה מילונים לפי התבחינים שקבע וסיכם את הממצאים בלוח משווה.²⁸ הוא מסיק כי אף מילון דו-לשוני מאלה שבדק "אינו עומד בכל קנה מידה להערכת מילון רצוי לדוברי שפות אחרות" (עמ' 149). אך מעתה מחברי המילונים יכולים להסתייע במאמרו של סאסאקי כדי להתאים את מילוני העברית לדרישות הצרכנים.

בפתח מאמרה "הסמנטיקה של מושג הנורמה" (ג, עמ' 151–165) מציגה תמר סוברן גישות שונות לקביעת משמעות המושג נורמה. אחר כך היא תוחמת את השדה הסמנטי של המושג ומקשרת אותו עם תקינות, כשרות ומוסר. לדבריה, הקבוצות שבשדה הסמנטי של נורמה הן טבעיות, סדר, קבלה, שפיות, שלמות ועוד. בעצם השדה הסמנטי של נורמה חופף בחלקו את השדה הסמנטי של כלל. כניגוד לנורמה משמשת לעתים המילה יתר. כמו כן סוברן מגלה את הקשרים הדקים שבין נורמה לזרימה ולמילה חינוך. מסקנתה היא, כי "מושג הבסיס של הנורמה הוא 'כן!', ועליו נבנה הרצוי" (עמ' 163).

במאמרו "ראשיתו של המבטא הישראלי" (ג, עמ' 166–172) מציע יוסף עופר שלוש סיבות להעדפת המבטא הספרדי בפי תושבי ארץ ישראל: (א) כ"לינגווה פרנקה" נבחר מבטא הרוב הספרדי של יהודי הארץ; (ב) המבטא הספרדי נתפס כנכון יותר; (ג) הסתגלות דוברי המבטאים האחרים (בייחוד האשכנזים) למבטא הספרדי קלה הרבה יותר מאשר המעבר של הספרדים למבטא אחר. לדעת עופר, שתי הסיבות הראשונות אין בהן כדי להסביר את ניצחון המבטא הספרדי, ואילו הסיבה השלישית נראית לו עיקר.

משה פלאי, במאמרו "שפה ויצירה: חידוש הספרות העברית ותודעת השפה בתפיסת ההשכלה" (ג, עמ' 173–186), עוסק בחיבוריהם של כמה מסופרי כתב העת

27. לא ראיתי שבדיונים על הקריאוליות או ה"סלֶבִּיּוּת" של העברית החדשה הועלתה השאלה של יחס דוברי הלשונות הסלביים לעברית. והנה מניסיוני ומן השיחות עם לומדי העברית מתברר שבעבור דוברי הלשונות הסלביים, העברית היא שפה זרה עד מאוד, ורחוקה היא משפות האם שלהם יותר מאשר האנגלית או הצרפתית. הם מסווגים אותה יחד עם השפות "הזרות", כמו ערבית, תורכית או הונגרית. נדמה שעובדה זו בלבד יש בה כדי להפריך את הטענה, כי ביסוד העברית החדשה עומדת שפה סלבית או שפה קריאולית המושתתת על שפה סלבית.

28. חבל שנפלו טעויות בסידור העמודות בלוח המשווה שבמע' 147.

"המאסף" שיצא לאור בגרמניה בסוף המאה השמונה-עשרה – תחילת המאה התשע-עשרה. לדבריו, "אחד ההיבטים החשובים ביותר של ספרות ההשכלה [...] הוא עניין חידוש השפה העברית" (עמ' 176). ואולם פלאי מראה שהלשון והספרות היו כרוכות יחד בתודעתם של מחברי "המאסף": בה בעת שחידשו את הלשון העברית, הם יצרו את הספרות העברית החדשה, אף על פי שאולי לא היו מודעים לכך. למשל, משה מנדלסון תרגם לעברית קטעים מ"הרהורי לילה" של א' יאנג, ומשתמע מהערותיו שמטרתו הייתה ספרותית – "ליצור עיבוד ספרותי חדש בעברית". גם דוד מינדס, שכתב עיבוד עברי למחזהו של מטאסטאזיו, רצה להוכיח שניתן לתרגם לעברית יצירה ספרותית איטלקית בת זמנו.

במאמרה "השפעת מעבר מרכז הספרותי מאירופה לארץ ישראל על העברית הכתובה: עיון בתופעה תחבירית אחת בלשונם של דורות המשוררים" (ג, עמ' 187–203) בוחנת יעל רשף את מקומן של פסוקיות הזיקה הבלתי מקושרות בשירה העברית החדשה. היא מבחינה בין "הטיפוס המודרני" ל"טיפוס המקראי". בראש הפסוקית של הטיפוס המודרני באה מילת יחס עם כינוי מוסב, כגון "הבית בו גר פלוני". ואילו בטיפוס המקראי מילת היחס אינה עומדת בראש פסוקית או שהיא נעדרת, כגון "מדריךך בדרך תלך". לדבריה, פסוקיות מן הטיפוס המודרני נמצאות כבר בלשון השירה מתקופת דור התחייה, ובכתיבה העיונית הן החלו להופיע בשנות השלושים של המאה העשרים, אולי בהשפעת האנגלית. בעברית בת זמננו המבנה הזה נפוץ בכתיבה הפורמלית, ואילו בשירה השימוש בפסוקיות הבלתי מקושרות הולך ופוחת. בזמר ממעט הטיפוס המודרני להופיע, אך הטיפוס המקראי מצוי בו למדי. לדעת רשף, הסיבה לכך נעוצה בנטיית מחברי הזמר בימינו לאמץ את קווי הלשון המקראיים ולדחות את קווי הלשון המודרניים.

המדור נחתם במאמרו של שמעון שטרית "משפט ולשון: גלגוליו של 'מטומטם' באספקלריה משפטית" (ג, עמ' 204–224). המחבר מציג את ההיבטים הלשוניים שבסדרי הדין של מדינת ישראל. החוק הישראלי מגביל במידת מה את חופש הביטוי, כאשר הדברים עלולים להביא לפגיעה בשלטון ובמשטר או לפגיעה במרקם החברתי ובסדר הטוב. הוא מתאר את יסודותיהם של החוקים האוסרים המרדה והעלבת עובד ציבור, וכן את הקווים המנחים את מערכת המשפט ביחס לעברת לשון הרע והפגיעה בשם הטוב. כמו כן נזקק שטרית לסוגיית הפרשנות הלשונית המקנה תוקף משפטי לכוונת המנסח, כגון פרשנות חזים או צוואות. הוא אף מתייחס לגישה המשפטית באשר למעמד השפה העברית כשפה הרשמית של מדינת ישראל, והיות העברית אחד המרכיבים בזכויות הקיבוציות של אזרחי ישראל.

המדור "מסורות העדות לשונות היהודים והערבים"

החלק העברי נפתח במאמרו של יצחק אבישור "מילים זרות ונדירות מתחום הראליה בתרגום רס"ג לתורה וגלגוליהן ותחליפיהן בערבית יהודית במזרח ובמערב" (ג, עמ' 187–203).

227–243). המחבר בוחן עשר מילים נדירות מתרגום רב סעדיה גאון לתורה, ומתחקה על גלגוליהן בתרגומים שונים לערבית. למשל, השם תַחַש מתורגם 'דארש'. מוצא המילה דארש הוא פרסי, והיא נעדרת מרוב המילונים הערביים. עד העת החדשה תורגמה תחש – 'דארש' – בכל התרגומים הערביים הקשורים לתרגום רס"ג. במאה השמונה-עשרה השתנו כתיב המילה וצורתה, ונמצאו בתרגומים כתיבים כגון דאריז, תאגיש, ולעתים הוצבו במקומה מילים מובנות יותר, כגון תיוס, 'תיישים'. במאמרו "אטימולוגיה רומאנית לפועל האידי דאווע(נען)" (ג, עמ' 244–258) מציין סיריל אסלנוב כי גזורנו של הפועל דאווע(נען), 'להתפלל', אינו ברור. הוא סבור שזהו גלגולו של הפועל הלטיני *divinare* 'להתנבא', 'לנחש'. לדעתו, המילה האידית מקורה בפועל צרפתי (*deviner* < *divinare*), שהשתנה כך: *deviner* < *dāvinən* < **dāvinən* < *dāvinən*. מן העיון בפונטיקה הצרפתית של ימי הביניים אסלנוב מסיק שהמילה נשאלה לפני אמצע המאה הארבע-עשרה. אשר לשוני הסמנטי בין 'לנחש' לבין 'להתפלל', הוא תולה זאת ברצון היהודים להתרחק מן התרבות הנוצרית. כלומר היהודים תושבי הארצות הרומאניות נמנעו בכוונה לשאול את הפעלים *pregare* או *rogare*, ששימשו לציון תפילה בפי הדוברים הנוצרים. הם העדיפו את הפועל *divinare*, 'לנחש', הרחוק מן המשמע 'להתפלל'.

יעקב בן-טלילה כותב במאמרו – "המבול שהיה בטיטואן וסיפורים אחרים: כרוניקות שנרשמו בספרדית היהודית מצפון אפריקה" (ג, עמ' 259–277) – כי ללשון הספרדית היהודית של צפון אפריקה, המכונה חכיתיה, יש תיעוד מועט בכתב. עתה הוא מפרסם לראשונה טקסט בחכיתיה מתוך ששת העמודים הראשונים של כ"י ששון 672. בטקסט זה מתוארים האירועים שהתרחשו בטיטואן ובטנג'ר בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה. במאמר מובאים הנוסח המקורי של הטקסט, תרגומו לעברית והערות ללשון הכתוב, כגון מעתק העיצור *p* ל-*k* בראש מילה לפני התנועה *u*.

במאמר "שקיעים מוסלמיים בלשונם של יהודי מרוקו" (ג, עמ' 278–293) קיבץ מאיר מ' בר-אשר את הביטויים בערבית השייכים לאורח החיים המוסלמי שנקלטו בלהגים הערביים-היהודיים של מרוקו. בסוף המאמר מובאת רשימה המכילה כ-40 ביטויים כאלה. המחבר מייין אותם לארבע חטיבות: ברכות ואיחולים הכוללים את שם האל; ביטויים הכוללים מינוח מוסלמי; ביטויים מוסלמיים קנוניים; ביטויים המתייחסים ללוח השנה המוסלמי. מקצת הברכות, כגון פ־עֶאר אֶלֶלָה, 'בחסות האל', משמשות בעיקר בשיח היהודים עם המוסלמים. אשר לביטויים הכוללים מינוח מוסלמי וביטויים מוסלמיים קנוניים, לעתים הדוברים אינם מכירים את משמעם המקורי, או שבפי היהודים חל מעתק סמנטי, למשל אלמודן, 'מואזין', שאצל היהודים משמעו גם 'מציק', 'טרחן'.

שלום בר-אשר השיג תצלום של כתב יד בלתי ידוע של ההגדה, שהועתק ב-1867, כנראה בתאפילאלת. במאמרו "כתב יד של הגדה של פסח ממרוקו (עיון ראשון)"

(ג, עמ' 294–303) בראש דן תחילה בנוסח ברכות הקידוש שבהגדה זו, שהוא נוסח ארוך ויש בו תוספות ממקורות שונים, ולאחר מכן בהערות להגדה הכתובות בערבית־יהודית. לשון ההערות גבוהה ומצויות בהן מילים המובנות רק למיעוט הקוראים. מחבר המאמר הוסיף הערות דקדוקיות על הקטעים בערבית.

מיכל הלד רשמה שיחות בין נשים דוברות ספרדית־יהודית ובדקה כיצד משתלבים בלשונן המרכיב העברי המקורי והמרכיב העברי החדש, שחדר מן העברית המודרנית. במאמרה "מערכת היחסים בין המרכיב העברי בלשון היהודית ובין העברית החדשה כפי שהיא מתגלמת בזמננו בישראל בשיח ספרדי־יהודי" (ג, עמ' 304–319) הלד מציינת שלא הצליחה לעשות הפרדה חד־משמעית בין המרכיבים האלה, וכדי להבדיל ביניהם הסתייעה בתבחינים נוספים, כגון המצתקים הפונטיים שפעלו בספרדית־יהודית. היא מצאה שהמילים העבריות המסורתיות מעטות מן החדשות, אך נפוצות הרבה יותר. לדעתה, הדבר מעיד שהספרדית־היהודית התפתחה יחד עם העברית המודרנית, ובו בזמן לא הייתה פגיעה ביסודות העבריים המסורתיים. בלשון זו יש למעשה מפגש תרבותי ייחודי בין העבר להווה, ושני המרכיבים, המסורתי והחדש, משתפים פעולה בפי דוברות ספרדית־יהודית "ככלים להבעת תכנים שונים" (עמ' 318).

במאמר "הטעמת מלעיל בלשון חכמים: עדותם של יהודי תוניסיה ומשמעה" (ג, עמ' 320–333) קובעת יהודית הנשקה שבתוניסיה, להוציא את דרום מזרחה, נהוגה בעברית הטעמה מלעילית, שלא כמו במסורת טבריה ובמסורות צפון־אפריקאיות אחרות. עם זאת, עיון מדוקדק מראה כי גם בעברית שבדרום מזרח המדינה, ובפרט באי ג'רבה, יש שרידים להטעמה המלעילית. הדבר משתקף למשל בהבדלים בהטעמת השמות הפרטיים: שמות הדמויות ההיסטוריות נֶהָגִים מלרע, כגון bra'ham, אברהם, hu'da, יהודה, ואילו שמות האנשים בני זמננו מוטעמים מלעיל, כגון 'braham, 'yuda. ואולם לפי מנהגי ג'רבה הטעמת המקרא שווה לזו של מסורת טבריה, כלומר מלרעית בעיקרה. לדעת הנשקה דווקא הטעמת המקרא השתנתה בפי יהודי ג'רבה למלרעית בהשפעת מסורת טבריה, ואילו המסורת בעלת ההטעמה המלעילית הכללית משמרת באדיקות את הטעמת המלעיל שנהגה בעברית הקדם־טברנית.

את מאמרה "דיון בגלגולו של ז'נר הקצידה בשירה העברית המודרנית ובכתיבתו של ארז ביטון: הקצידה של סול חשואל" (ג, עמ' 334–343) הקדישה ז'ולייט חסין לקצידה, שהיא סוגה ייחודית של השירה הצפון־אפריקאית. בקצידה העברית של תור הזהב שני חלקים: בראשון הוצגה העלילה, ובשני נכללו דברי שבח לנמען הקצידה. לעומת זאת, הקצידה המאוחרת היא שיר ארוך המתרכז בתיאור נרחב של עניין אחד. המחברת מתמקדת בקצידה "סוליקה" מאת ארז ביטון שהתפרסמה ב־1979, המוקדשת לסול חשואל, נערה יהודייה שהוצאה להורג במרוקו ב־1834. ליצירה זו יש זיקה ברורה לקצידה המאוחרת, שכן כל השיר מוקדש לנושא אחד.

חסין משתדלת להציג את סוגי השיח הנשמעים מתוך הקצידה, וכן את התמורות שחלו בסוגה זו ביחס לקצידות הקודמות לה בזמן.

סימון מרגין-אוחנא, במאמרה "על העברית בקהילת קרפנטרס ושכנותיה (פרק ראשון)" (ג, עמ' 344–367), כותבת על היסודות העבריים והארמיים שבפנקסים המתארים את חיי קהילת קרפנטרס שבדרום מזרח צרפת במאה השמונה-עשרה. בחלק הראשון של המאמר מביאה המחברת את המילים והביטויים הייחודיים לטקסטים העבריים, כגון ברורי הקהל הם ראשי הקהילה, חודש מנחם הוא חודש מנחם אב, יום שיר השירים הוא היום האחרון של הפסח, שבו קוראים בבתי כנסת את מגילת שיר השירים. בחלק השני מוצגים המילים והביטויים העבריים והארמיים שחדרו לפרובנסלית ולצרפתית של יהודי המקום: מסילה (mefila, mesila) היא השכונה היהודית של העיר, לקדש (אישה, cadessar), ועוד.²⁹

ברקע מאמרה של אורה (רודריג) שורצולד, "עיוני מילון בתרגומי הלדינו להגדות הפסח" (ג, עמ' 368–396), עומדת העבודה על הקונקורדנצייה למילות לדינו שבהגדות הפסח. המחברת השוותה תכונות לשוניות של 21 הגדות הכתובות באותיות עבריות, שיש בהן קטעים בלדינו. ההגדות חולקו למזרחיות ולמערביות לפי מקום פרסומן. שורצולד מצאה שהכתיב בקטעי הלדינו איננו עקיב, בייחוד במהדורות המוקדמות של ההגדות. אך לעתים הכתיב משקף הבדלי הגייה, כגון ביניר, ביניר, ויניר, 'לבוא'. כמו כן יש לא מעט הבדלים דיאלקטיים בין התרגומים: כך אעשה מתורגם במערב פ'ארי ובמזרח ארי/הארי. בהמשך הדברים שורצולד מתארת את גיווני התרגום: דל מתורגם מיסקינו, פרוכ', פוכרי, ועוד. לבסוף היא דנה בסוגיית התרגום החופשי שאינו מקביל למקור, שהרי במקרים אלו יש קושי לערוך השוואה בין ההגדות.

במאמרו "שימושים משכיליים ביסודות עבריים בעיתונות הערבית-היהודית של תוניס בסוף המאה ה-19" (ג, עמ' 397–416) מתחקה יוסף שיטריט על המדיניות הלשונית שהנחתה את הכותבים בעיתונים הערביים-היהודיים "אלבסתאן" ו"אלנחלה". שיטריט סבור שההתפתחות והקדמה של סוף המאה התשע-עשרה אילצו את הכותבים ליצור שפה מחודשת המסוגלת לשקף כדבעי את המציאות המשתנה. הוא מראה שכותבי "אלבסתאן" לא השתמשו ביסודות עבריים, והטקסטים המכילים

29. הכתיב sadak של סנדק מוסבר במאמר (עמ' 356) כך (נתעלם מן העיצור k): < sandak < *saddak. שמא עדיף להניח שבהשפעת הצרפתית העיצור n הסוגר את ההברה נעלם, והתנועה שלפניו הפכה למאונפת, מעין sādak < sandak? המילה sagater, 'לשחוט', מעידה לדעת המחברת, על הגיית ח'ית כעיצור x חיכי לא קולי שסומן בכתיב הלטיני באות g (עמ' 363). ואולם במקום אחר היא מעירה, ש"התעתיק simatora 'שמחת תורה' מראה שהח'ית נעלמה בפיהם" (עמ' 357). ניתן ליישב את הסחירה אם נניח שהמילה sagater נשאלה מלשון יהודית אחרת, למשל איטלקית יהודית, שבה ח'ית נהגתה כ-x חיכי לא קולי.

מבעים עבריים הם פרי עטם של הסופרים שמחוץ למערכת העיתון. לדעתו, עורך העיתון יעקב שמלה ביקש לבנות לשון ערבית-יהודית חדשה הקרובה לערבית המוסלמית הספרותית. לעומת זאת, עורכו של העיתון "אלנחלה" מסעוד מערוך הנהיג מדיניות שונה. הוא "ביסס את כתיבתו על מבנים מסורתיים של הערבית היהודית המדוברת" (עמ' 403). אנשי "אלנחלה" לא ויתרו אפוא על המטען העתיק שבעברית היהודית, ועם זאת חידשו הרבה מילים ומשמעויות שהיו נחוצות להתמודדות עם העידן המודרני.

יוסף תדגי, במאמרו "דרשות בערבית יהודית מגרבית לרבי רפאל בוטבול: עיונים בלשון וסגנון" (ג, עמ' 417-434) עוסק בשלושים דרשות של ר"ר בוטבול שהגיעו לידי. הדרשות כתובות בלשון פשוטה ומובנת, וכמעט אין בהן מילים השייכות למשלב גבוה. ר' רפאל בוטבול הרפה לשזור בדבריו יסודות עבריים: מילים, ניבים וגם פסוקים שלמים. לעתים קרובות מזדמן בדרשותיו המבנה "כאן (היה) + בינוני עברי", כגון תכון נהנית, 'נהנית', 'תיהנה'. כמו כן העדיף ר"ר בוטבול להשתמש במיליות ובתוארי הפועל העבריים, כגון באמת, ממש, כלל. כנספח למאמר מובאת אחת הדרשות ותרגומה לעברית.

החלק העברי של המדור נחתם במאמר של עפרה תירוש-בקר "תרגומיהם של המלומדים הקראים יעקב אלקרקסאני, יוסף אלבציר וישועה בן יהודה לקטעים מן המשנה" (ג, עמ' 435-466) המחברת משווה בין תרגומיהם של שלושה חכמים קראים למסכת ראש השנה. נראה שהתרגומים אינם צמודים למקור העברי, אך לעתים ניכרת בהם השפעת לשון המקור. כלומר, הם "משקפים דרגת ביניים בין צמידות למקור העברי ובין הניסוח [...] על פי כללי הערבית" (עמ' 444). התרגומים מתאפיינים בריבוי נוסחאות חלופיות המסייעות לבאר בדרך הטובה ביותר את המילים הסתומות. למשל, ישועה בן יהודה הציע שלוש חלופות למילה בעליל: משרק, נקי, בייץ. לעתים הכניסו המתרגמים תוספות מבארות. מן הבחינה המילונית נראה שהם היו חופשיים למדי, ולא דבקו בתרגום קנוני כלשהו. לפעמים תרגומו של ישועה בן יהודה שונה מן התרגום של מורו יוסף אלבציר: כגון ומצית – וישעל אצל אלבציר, לעומת ויאגג אצל ישועה. אשר לשמות הפרטיים ומונחי ההלכה, רק מיעוטם תורגמו, כגון ראש השנה – ראס אלסנה. תירוש-בקר מסיקה שהחכמים הקראים יצרו את תרגומי המשנה לערבית, כדי "להבטיח שהקראים יבינו את המובאה המצוטטת בהקשרו של הטיעון הקראי" (עמ' 462), ויוכלו להיעזר במקורות אלה בפולמוס עם היהדות הרבנית.

החלק הלועזי של המדור נפתח במאמרו של פרנק אלורוז-פרייר "לשונות היהודים כלשונות תרגום: מהמעשה לתאוריה" (ג, עמ' 3*-20). המחבר עוסק בסיבות לחיבור תרגומי כתבי הקודש ללשונות הדיבור של היהודים, ובדרכים שנקטו המתרגמים במלאכתם. הוא מזכיר דעות שונות באשר לצרכים שהביאו ליצירת התרגום. לדבריו, לתרגומים היה חלק מרכזי בשימור המסורת היהודית, בייחוד

בקרב היהודים המשכילים פחות, שלא היטיבו להבין את הטקסטים הכתובים עברית. אשר לשיטת התרגום, המתרגמים השתדלו בדרך כלל לעשותו קרוב לטקסט המקורי, עד כמה שלשון היעד אפשרה זאת. זה גרם ליצירת מילים מלאכותיות חדשות, כבואות ושינויי תחביר. בניסיון להרחיק את הגשמת האל נמנעו המתרגמים מלתרגם כפשוטם את הפעולות האנושיות שיוחסו לאל במקור.

דרכי התרגום מעברית ומארמית ליידש שהנחו את צבי הירש קוידנובר בספרו 'קו היושר' מתוארים במאמרו של ז'אן באומגרטן "תרגומי החיבורים במסור-מיסטיקה ליידש ו'קו היושר' לצבי הירש קוידנובר (פרנקפורט א"מ 1705)" (ג, עמ' 21*–39*). המחבר מציין מקצת מן המינוח המיסטי שנותר ללא שינוי, כגון *gemaytre*, 'גימטרייה' ו-*heykholes*, 'היכלות'. כמו כן יש מילים וביטויים, כגון נחשים ועקרבים, שתרגומם הושאל מן ה"טייטש-חומש", התרגום של המקרא ליידש. מתברר שלא פעם נאלץ קוידנובר להרחיב את דבריו ולהוסיף פירושים. לעתים הוא השתמש בביטויים האופייניים למורה המסביר את החומר לתלמידו, כגון *des teretz is...*, 'התירץ הוא...' ו-*fun der mayse iz tsu zen...*, 'מן המעשה רואים ש...'. ויש שקיצר בתרגומו, למשל בתיאורים המיסטיים של העולמות העליונים. באומגרטן גם מתייחס לשינויים שעשה קוידנובר במהדרות המאוחרות של הספר.

במאמרו "שמות עצם לדומם ולצומח מבסיסים עבריים ומוספיות רומאניות בג'ודזמו וחכיתיה" (ג, עמ' 40*–63) דוד בונים מערער על הגישה המקובלת, הגורסת כי בג'ודזמו ובחכיתיה כמעט אין מילים מופשטות השאולות מעברית ומארמית. כדי להוכיח את טענתו הוא מביא הרבה מילים שאולות מופשטות. המחבר מחלק אותן לצורות בעלות יסוד עברי ותחילית רומאנית ולצורות בעלות יסוד עברי וסופית רומאנית; הקבוצה האחרונה מגוונת יותר. בין התחיליות אתה מוצא *des-*, כגון *desxen*, 'אי-סדר' (על יסוד חן); *mal-*, כגון *malmazal*, 'ביש מזל'; ועוד. בין הסופיות יש כאלה המצטרפות ליסוד פועלי: *-dura*, כגון *baḏkaḏura*, 'בדיקה'; *-myento*, כגון *kaframyanto*, 'חילול, כפירה'; וכיוצא באלה, ויש סופיות המצטרפות ליסוד שמני: *-ero*, כגון *mezuzero*, 'נרתיק למזווה'; *-ote*, כגון *ka'asote*, 'כעס גדול'; וכיוצא באלה. אף מזדמנים שמות שבהם ליסוד העברי נוספו תחילית וסופית רומאניות, כגון *axenar*, 'לסדר יפה'; *axenyamento*, 'סידור יפה' (על יסוד חן).

המאמר של טפאני הרוויאנין, "מצבות קבורה מקרים" (ג, עמ' 64*–77), מוקדש לגילויים חדשים על מצבות הקבורה הכתובות באותיות עבריות שנמצאו בחצי האי קרים. באמצע המאה התשע-עשרה ניהל אברהם פירקוביץ' חפירות בבתי קברות שבקרים, והעתיק את הכתובות העבריות שנמצאו שם. ב-1872 הוא פרסם ספר, "אבני זיכרון", ובו כ-600 כתובות. מאז יצאו מערערים על ממצאיו. לטענתם, הכתובות, כולן או מקצתן, מזויפות. אולם בשנת 2000 התגלו בספרייה הלאומית של סנקט פטרבורג כמאה העתקי הדפס לכתובות העבריות של פירקוביץ'. לאחר שבדק

את ההדפסים בספרייה, הרוויאין קובע שהטקסטים שהתפרסמו ב"אבני זיכרון" אמתיים ומדויקים למדי. הוא צירף למאמר תצלומים ותעתיקים של חמישה העתקי הדפס מעניינים, אשר המוקדמים שבהם הם מימי האימפריה הרומית.

במאמרו "המבתדאא והאבתדאא לפי סִבְיָה" (ג, עמ' 78*–101*) מסביר אריה לזין, כי לפי תפיסת המדקדקים הערבים, סיומות הנטיות של השם בערבית תלויות במעין פעולה של הפועל או השם המשפיע עליו. למשל, במשפט פועלי הפותח בפועל, הסיומת *-un* של הנושא תלויה בפעולת הפועל שלפניו. ואילו בצירוף סמיכות, הסיומת *-in* של הסומך תלויה בפעולת הנסמך. ואולם יש משפטים שמניינם, שבהם אין מילה המסִבֶּה לנושא את הסיומת *-un*, כגון *fihā zaydun qā'imān*, 'ז'איד עומד בתוכה'. במקרה כזה המדקדק סִבְיָה אומר כי *-un* של *zaydun* נובעת מפעולת האבתדאא (מילולית "העמדה בראש"), והשם *zaydun* מכונה המבתדאא. סיבוייה מגדיר אפוא את המבתדאא כנושא במשפט שמני שאינו מושפע מפעולת המילים האחרות. לדבריו, במקרים אלה הנושא תלוי בפעולת המשפיע המופשט אבתדאא. לזין מעמיק בחקר ההשקפה של סיבוייה ושל מדקדקים אחרים בסוגיה זו. לפי הראיות שהוא מביא, אין מיקום הנושא במשפט חשוב להגדרתו כמבתדאא על אף המשמע המילולי של המונח "המועמד בראש". לדעתו, ניתן לקבוע כלל בתפיסה הדקדוקית של סיבוייה: כאשר לנושא יש סיומת *-un* בגלל האבתדאא, המשפט מסווג כמשפט שמני, וכאשר לנושא יש סיומת *-un* בגלל פעולת הפועל, המשפט מסווג כמשפט פועלי.

מריה מאיר-מודנה, במאמרה "התאטרון האיטלקי ולשון הדיבור באיטליה" (ג, עמ' 102*–112*), לומדת על ההגייה של יהודי איטליה ממחזות איטלקיים של ימי הרנסנס, שמחבריהם שָׁמוּ בפי הגיבורים היהודים מילים וביטויים עבריים. למשל, ב"אינטרמצו של האווז" אוצר המילים העבריות ייחודי ועשיר, כגון *gazzir* 'חזיר', *pasciut* (=פשוט) 'גרוש'. את הפועל *bicimer* המחברת גוזרת מן הפועל האידוי *beshemen*, 'לבייש'. מילים עבריות שונות שזורות במחזה "המעונים" מאת ג'ובני פֶּרִיצ'יו, כגון *bahur* 'בחור', *levona* 'ירח', 'לִבְנָה', *ahargar* 'להרוג', 'להטריד'. לאחרונה התגלה המחזה "מקדש האהבה" מאת אלֶסַנדרו דוֹנֶצ'ליני שפורסם ב־1605, ובו תיעוד הלשון היהודית שהילכה באזורים הדרומיים של איטליה. מאיר-מודנה עומדת על התכונות המייחדות ניב איטלקי זה, כגון המצתקים *chiaciri*: *k < p* במקום *perzoni*: *rz < rs*, *piacere* במקום *persone*, וכיוצא באלה. לדעתה, ניתוח תורת ההגה והמילון של דברי היהודים במחזות האיטלקיים מימי הרנסנס מוכיח שהם מציירים תמונה אמינה למדי של ניבי יהודי איטליה דאז.

במאמרו "נפוצות יהודה – הנהגת האומה בסנט־אספר־לי־באיון (1752)" (ג, עמ' 113*–140*) דן ג'ראר נהון בחיי קהילת האנוסים מפורטוגל שחזרו ליהדותם והשתכנו בסנט־אספר־לי־באיון שליד בורדרו. המחבר חקר את דרכי ניהולה של הקהילה, המכונה "אומה", לאור תקנות הקהילה משנת 1752: הפרנסים שעמדו

בראש הקהילה, זכויותיהם וחובותיהם; המועצה המנהלת, שכונתה "חונטה" וכיהנו בה שלושה חברים; המועצה הרחבה שמנתה עשרים ושישה חברים; והאספה הכללית של הקהילה. המאמר פותח צוהר לחיי קהילת האנוסים-הגרים באמצע המאה השמונה-עשרה בדרום צרפת.³⁰

מאמרו של נועם סטילמן "חיי לשון: כינויי לעג, קללות ועקיצות בעברית של יהודי מרוקו" (ג, עמ' 141*–156*) חותם את הכרך השלישי ואת ספר היוכל כולו. סטילמן אסף ביטויי קללה שבערבית-יהודית מרוקאית וחילקם לכמה קבוצות. הראשונה – כינויים פשוטים, כגון *hellüf* 'חזיר', *tiṭoṣ, par'o* 'טיטוס' (וגם *tiṭoṣa* לאישה). בקבוצה השנייה ביטויים המתחילים ב-*nṛāk* 'אַרְאָה', או *nṛāk* 'אַרְאָה אותך', כגון *nṛāk fin-nīl* 'אראה אותך באַבִּל'. בקבוצה השלישית קללות המזמינות מחלה, אסון וכדומה, כגון *dzik l-mkellfa* 'יכה אותך טיפוס', *ixla ḏār bök* 'ייהרס בית אבותיך'. בקבוצה הרביעית פתגמים שלמים המשמשים כקללה. בקבוצה החמישית ביטויים בעלי לשון גסה בלתי נורמטיבית. סטילמן מסיים את דבריו בהבעת צער על כך שערבית-יהודית היא שפה הולכת ונעלמת, ואתה נעלם האוצר הלשוני העשיר של הדורות הרבים של דובריה.

דברי חתימה

מתנה יקרה קיבל פרופ' משה בר-אשר מעמיתיו ומתלמידיו. ספר היוכל "שערי לשון" הוא אוצר בלום של מדע הלשון והתחומים הסמוכים לו. יש לשבח את העורכים שהוציאו מתחת ידיהם דבר מתוקן ונאה והשקיעו בו עמל רב. ויש לשבח את החוקרים שהקדישו את מחקריהם לבעל היוכל וחלקו מחכמתם עם קוראי האסופה. בסקירה זו הובאה תמצית המאמרים המרכיבים את "שערי לשון". כל הרוצה לדקדק ולהעמיק יקרא את המקור.

30. חבל שהסעיף האחרון נקטע באמצעו, והמשפטים האחרונים של המאמר חסרים.

מילון של המרכיב העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה

יהודית הנשקה, לשון עברי בדיבור ערבי: אוצר המילים העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה – מילון ודקדוק, ירושלים: מוסד ביאליק והמרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז, 451 עמ'

זה שנים חוקרת ד"ר יהודית הנשקה את הערבית המוגרבית בתוניסיה, ובפרט את המרכיב העברי שנשתקע בלשון זו. לראשונה פרסמה הנשקה את ממצאיה במאמר מעמיק,¹ ולאחרונה במילון זה, "לשון עברי בדיבור ערבי: אוצר המילים העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה". הכרך הוא נוסח מעובד של עבודת הדוקטור שכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתו של פרופ' משה בראשור. בספר מבוא תמציתי (עמ' 1–13) ובו מציגה המחברת את מצב המחקר, חלוקת הקהילות והאיזוגלוסות שבתוניסיה. בגוף הספר שתי יחידות: (א) עיוני לשון, הנחלקים לשישה פרקים: תורת ההגה, תורת הצורות, תחביר, סמנטיקה, אוצר מילים ולשון סתרים (עמ' 17–157); (ב) מילון המרכיב העברי (עמ' 161–418). כמו כן מצורפות שתי מפות: הראשונה מדגימה את החלוקה הדיאלקטית של המרכיב העברי בתוניסיה (עמ' 6) והשנייה את הקהילות היהודיות (עמ' 170). בסוף הכרך בא מפתח המילים והשורשים הנדונים בספר (עמ' 431–451).

המבוא

התיעוד והתיאור של המילים מתבססים על עבודת שדה שהמחברת שקדה עליה שנים רבות. הקורפוס שהעמידה רחב בהיקפו: הוא כולל יותר מאלף ערכים, ולערכים רבים יש ערכי משנה.

הספר של הנשקה משתלב במפעל החשוב של תיעוד המרכיב העברי שבלשונות היהודים. אשר לערבית היהודית של צפון אפריקה – מן המפורסמות הוא שבשלושת העשורים האחרונים התמקדו רוב המחקרים בעיקר בקהילות מרוקו, ובאופן מצומצם

1. 'הנשקה, "שקיעים עבריים בערבית המדוברת של יהודי גירבה", מסורות ה-1 (תשנ"א), עמ' 118–77.

יותר בקהילות אלג'יריה. אולם למרות ההתעניינות בנושא, חקר היסודות העבריים בערבית המדוברת של תוניסיה לא זכה לתשומת הלב הראויה. עבודתה של הנשקה ממלאת אפוא חסר רב, ועל כך תחזקנה ידיה. נוסף על כך יש להזכיר שבניגוד למחקרים הקודמים, המתארים בדרך כלל להג של קהילה מסוימת או של קהילות אחדות, העבודה שלפנינו מקיפה תשע-עשרה קהילות שונות. הנשקה הצליחה להגיע לדוברים יוצאי רוב האזורים שבהם התגוררו היהודים בתוניסיה. היא ראינה כחמישים דוברים, נוסף על בני משפחתה.² מגוון כזה אפשר לה לערוך השוואה בין הלהגים השונים ולקבוע בדיוקנות את האיווגלוסות, תוך כדי ציון המאפיינים המיוחדים במרכיב העברי של כל אזור ואזור.

על פי הנתונים של מחקריה, ניתן לחלק את קהילות תוניסיה לארבע קבוצות (ראה מפה בעמ' 6). הקבוצה הצפון מערבית כוללת את עיר הבירה תוניס ואת פרבריה אריאנה וסלימן, וכן את עיר הנמל הצפונית ביזרט והקהילות המערביות בז'ה וכף השוכנות על גבול אלג'יריה. הקבוצה השנייה כוללת את הקהילות הצפון מזרחיות השוכנות לאורך החוף, ובהן נאבל, סוס ומקנין. בקבוצה השלישית הקהילות הדרום מערביות – גפצא, נפטא ותוזר. בקבוצה הרביעית כלולות ערי החוף הדרום מזרחיות – ספקס, גאבס והכפרים שמסביב (אלחמה, מטמטה ומראזיג), וכן קהילות האי ג'רבה. במקרים רבים אמנם עשויה החלוקה המרובעת הזאת להצטמצם לשתיים: האזור הדרום מזרחי, שעיקרו ג'רבה, לעומת שאר קהילות תוניסיה שמרכזן העיר תוניס (עמ' 7).

ההבחנה בין הצפון לדרום ניכרת היטב בכללים ובפרטים. בסוגיות הפונולוגיות, למשל, מעמדן של התנועות הקצרות בהברה סגורה בלתי מוטעמת שונה לחלוטין בין שני האזורים: בדרום המדינה התנועות i, u, a נוטות להתקצר וליהפך לתנועה מרכזית: תפילה נהגית tfella, אולם בקהילות הצפון מתקיימת התנועה – tfilla (עמ' 8).

נוסף על ההשוואה בין הקהילות, נערכות לאורך כל הספר גם הקבלות בין המרכיב העברי בתוניסיה למרכיב העברי בקהילות מרוקו ואלג'יריה לאור המחקרים שפורסמו עד כה. המחברת אף מרחיבה את היריעה ועורכת באופן תמידי השוואות נוספות עם הממצאים שהעלו חוקרים שעסקו בלשונות היהודיות האחרות: יידיש, ספרדית יהודית, איטלקית יהודית, ארמית שבפי היהודים, ערבית יהודית של תימן ועירק, ועוד.

עיוני לשון

החלק השני של הספר מוקדש לתכונות דקדוקיות, וכל התופעות מתוארות בהרחבה ובדייקנות. הרי הדגמה:

מימוש העיצורים

מתוך האפיונים העיקריים של יהודי תוניסיה בתחום זה בולט היעדרו של הסותם הסדקי א /h/ כמעט לחלוטין במילים העבריות. הם נוטים לממשו כבן זוגו החוכך ה [h]: hāmōna (אמונה), ṭāmha (טומאה), sēnha (שנאה) (עמ' 18). ברם ברוב המכריע של המופעים נושל העיצור [ʔ] ומותר את תנועתו בלבד גם בראש המילה וגם באמצעה: abot (אבות), leummim (לאומים), qrea (קריאה; עמ' 18). העיצור פ כסותם דרשפתי אטום, /p/, נתקיים בעיקר בפיהם של ידענים או נשים וגברים דוברי צרפתית: huppa (חופה), ṭappohem (תפוחים; עמ' 40). אולם רוב המימושים של עיצור זה – להוציא פ"א שוואה – הם כסותם דרשפתי קולי: beyot (פיוט), məšbāḥa (משפחה), qobba (קופה; עמ' 40).

ההטעמה

בצדק מדגישה הנשקה שהטעמת המילים העבריות אינה אחידה. מתוך מסקנותיה ניתן ללמוד שבאזור הדרום מזרחי יש התאמה רבה בין הטעמת המילים העבריות ובין חוקי ההטעמה של מסורת טבריה. לעומת זאת, בצפון יש נטייה בולטת להטעמת מלעיל באותן המילים שמסורת טבריה מטעימה מלרע. לדוגמה, את המילה מגילה מבטאים בקהילות הצפוניות 'mgella מלעילית, ואילו במרכז ובדרום מזרח מטעימים תיבה זו מלרע – mgal'la (עמ' 68).

תורת הצורות

לפרק זה מוקדשים כמה סעיפים. מעניין במיוחד הסעיף העוסק בפעלים העבריים המשוקעים בערבית היהודית. קטגוריה זו מונה 79 שורשים שנשתקעו בבניינים שונים ויצרו 92 פעלים, שמות פעולה ושמות תואר מגוונים (עמ' 79). נזכיר אחדים מהם: הפועל גמל gəmməl משמעו 'לברך ברכת הגומל'; הפועל גלווד galwəd הוא משורש תנייני שנגזר משם העצם גלות (בחילוף ת-ד) ומשמעו 'התייסר' או 'הזנח'; תנוחש tnoḥəš הוא פועל מרובע שנגזר משם הפעולה ניוחש והוראתו 'חש ברע'; הפועל תדרם ttərdəm גם הוא משורש תנייני ונגזר כנראה משם העצם תרדמה ומובנו 'ישן'.

פרק שלם עוסק בתחביר, ובין היתר בדרך ההפלגה, בשם נפרד במעמד נסמך, ביידוע ובסמיכות.

סמנטיקה

ראוי לשבח הפרק הרביעי העוסק בסמנטיקה. ואכן, מעבר לתיעוד המילים, המחברת מנתחת את מעתקי המשמעות של המילים ושל הצירופים. הרי כמה מן העניינים הנדונים בתחום זה:

מטונימיה

מעתק משמעות זה, שנוצר מקרבה של מושגים עבריים, הוא אחד הנפוצים ביותר בלשונות היהודים. גם בערבית היהודית של תוניסיה מצויים עשרות רבות של מילים וניבים שפעל בהם תהליך של מטונימיה: המילה מחזיק אינה מציינת כלל פעולה אקטיבית של החזקה; להפך, זהו כינוי של תלמיד חכם המוחזק ונתמך כספית בידי עשיר (עמ' 115); הביטוי פֶּלָה לך משמש בסוס ובמקנין ככינוי לחתונה, וזאת על שם הפיוט "כלה לך" שנהגו לפתוח בו את טקס החופה (עמ' 116).

דימוי ומטפורה

כמו בשאר לשונות היהודים, המרכיב העברי שבערבית היהודית של תוניסיה כולל אף הוא שפע של דימויים ומטפורות המעידים על הבנה מדויקת וברורה של המילים העבריות שנבחרו: אדם הצמוד לרעהו ואינו מניח לו נקרא בתוניסיה שושבין, והדימוי ברור לחלוטין – השושבין שמלווה את החתן (עמ' 121); מלך משמש כפשוטו, אך משמעו גם 'ראש חודש', ומלכין (=שני מלכים) – 'שני ימי ראש חודש', כנראה מתוך דימוי עם היום המולך על החודש (שם); הצירוף חושך אפלה הוא דימוי לאדם רע שאינו מאיר פנים לסביבתו (שם).

צמצום והרחבת משמעות

אחת התופעות המעניינות בלשונות היהודים היא גלגולן של המילים העבריות שנשתקעו בלשון הקולטת. במקצת המילים הצטמצמה ההוראה ובמקצתן התרחבה. בערבית היהודית של תוניסיה, אורח עניינו אך ורק 'יהודי זה הבא מארץ ישראל או מארץ רחוקה אחרת', ולא כל אדם שבא להתארח (עמ' 119). בכל קהילות תוניסיה ציינה המילה חלה את 'הבצק שהופרש מן העיסה', אך בג'רבה הוראתה העיקרית הייתה 'כיכר הלחם שנתנו לכהן עני' (עמ' 239). הלכה אינה מסמלת רק 'לימוד דינים והלכות', הוראתה התרחבה בקהילת ג'רבה, ומשמעה 'שם כללי ללימודים גבוהים בישיבה' (עמ' 223). שמור הוא כל דבר מאכל – קמח, ירקות, תבלינים – שהורחק ממים מעת תלישתו מן הקרקע (עמ' 387).

הסעיפים האחרים של פרק זה עוסקים בלשון נקייה, בתרגום בבואה, באמרות, בפתגמים ובביטויים מן המקורות ששינו את הוראתם. בסעיף "ניתוק מהמקורות" דנה המחברת, בין היתר, בביטוי מנוחתו כבוד, הנאמר לאחר הזכרת שם של נפטר. היא מציינת שמקורו בספר ישעיהו (יא, י): "והיה ביום ההוא שרש ישי אשר עמד לנס עמים אליו גוים ידרשו והיתה מנחתו כבוד". לאחר מכן היא מעירה אל נכון

שהצירוף "אינו מזכיר את ההקשר המקורי המתאר את המנוחה והכבוד שיחיה בהם המשיח" (עמ' 138), מבלי להציע הסבר כלשהו על מקור ההשאלה. לי נראה שהצירוף מנוחתו כבוד, המלווה הזכרת שם של נפטר, נשאל מנוסח תפילת ההשכבה, כמנהג הספרדים. והנה בתפילה זו נאמר: "[...] ויצרור בצרור החיים נשמתו, וישים כבוד מנוחתו, ה' הוא נחלתו, וילוה אליו השלום".

הפרק האחרון של החלק הדקדוקי של הספר (עמ' 143–154) עוסק באוצר המילים בכלל ובחידושי המילון שבמרכיב העברי בפרט. ברי שהביטויים העבריים שחדרו לשונות היהודים מהווים מקור חשוב ביותר לחקר תולדות גלגוליה של הלשון העברית, ובצדק הודגש שהרבה מילים וצירופים שנרשמו בגלוסר אינם מתועדים במילונים. לפנינו אפוא חידושים השייכים ללשון הדיבור של תוניסיה. והרי כמה דוגמאות: מתוך חידושי התצורה יש להזכיר את המילה גמילה (gmila), שמובנה 'טקס ברכת הגומל לנשים' (עמ' 144); השם מְקַרָּא (mqarṛa) הוא כינוי למי שהקריא את התקיעות בבית הכנסת (עמ' 145); תִּשְׁבּוּשׁ (tašbaš) הוראתה 'מחלת נפש' (שם). מתוך חידושי המשמע נציין הידורים (həddoreṃ), שמשמעו 'דברי שבח' (עמ' 146); מכשף (mxaššef) – 'אדם בעל שיגעון קל'; בולע (boleya) הוא כינוי גנאי לאדם מגונה בפיהן של הנשים בג'רבה (עמ' 189). לאחר מכן מובאות דוגמאות של צירופים וביטויים מעורבים (עמ' 150–151) או אמרות ופתגמים מעורבים (עמ' 152–154), כגון נאר וגופרית (=אש וגופרית; ביטוי קללה) ו"כלאם פיל שבת פלחול בטטאל" (=אין לדבר דברי חולין בשבת; עמ' 152).

יפים מאוד הם הדברים בסעיף "שימור צורות ומשמעים קדומים" (עמ' 153–154), שבו העלתה הנשקה רשימה של מילים וצירופים שצורתם מלמדת על מסורות לשון עתיקות המשקפות, בדרך כלל, את לשון חז"ל. הצורה חִמֶּשׁ במשקל קִטֵּל, למשל, שציינה בתוניסיה את אחד מחמשת חומשי התורה, משקפת מסורת עתיקה של לשון חכמים.³ צורות נסמך הזהות לצורות נפרד בביטויים כגון יִין נֶסֶף או שְׁלִית צִיפור, שהילכו גם הן בקהילות תוניסיה, אינן אלא עקבות של צורות נפרד במעמד נסמך שמקורן כידוע במסורות לשון חכמים.⁴

מרתק גם הסעיף האחרון, המנתח את לשון הסתרים שהילכה בעיקר בקרב הסוחרים. לצורך זה השתמשו ברובד לקסיקלי מיוחד שכלל מבנים לקסיקליים עבריים מותכים במבנים דקדוקיים של הערבית, ולעתים אף בחלקי פסוקים עם

3. הנשקה מפנה לעבודתו של ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון (עדה ולשון, ח), ירושלים תשמ"ב, עמ' 83, §4.4.2.1.

4. ראה מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם, עמ' 85–86. צורת נסמך הוזה לצורת נפרד הילכה גם במרוקו ובאלג'יריה. ראה מ' בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 305.

משמעות מוסתרת, כדי למנוע את הכנתם בידי בני שיח מוסלמים. למשל, הביטוי **ויבא המן שימש בפי היהודים** כאזהרה כי אדם לא רצוי מתקרב (עמ' 156); מעשה ידינו הוראתו משקה הערק שהשלטונות אסרו על הפקתו (שם). אגב אורחא יוזכר כאן ששני ביטויים אלו נהגו גם במרוקו. כמו כן מעניין לציין שלשון הסתרים הייתה לשון יצירתית. וכך מעירה המחברת: "משהבינו הגויים את משמעות העניין, הוחלף הביטוי. כך קרה, למשל, לביטוי **לא לנו בג'רבה**, ביטוי המביע הסתייגות או התרחקות. משהבינוהו הגויים, החליפוהו היהודים מיד בביטוי אחר – **ראש חודש**, שהרי בראש חודש אין אומרים ב'הלל' את הקטע הפותח ב'לא לנו' (עמ' 155). ועוד דוגמה המעידה על חיותה של לשון הסתרים בימינו: המחברת תיעדה ביטוי מאוחר שנוצר בשנות השמונים של המאה העשרים, כאשר שהה ארגון אש"ף בתוניסיה. יהודי ג'רבה המציאו כינוי ליאסר ערפאת, הרבה דעות, שאינו אלא תרגום מילולי של שמו: **יאסר = הרבה, ערפאת = דעות!** (שם).

מילון המרכיב העברי

החלק השני של הספר, חלק הדקדוק – שהזכרנו זה עתה – הוא מחקר מאלף, אך דומני שהתרומה החשובה ביותר של החיבור שלפנינו הוא החלק השלישי העוסק במילון (עמ' 161–418). מילון זה עשיר במיוחד הן מבחינת מספר הערכים שבו הן מבחינת התוכן של כל ערך וערך. ליד כל מילה מביאה המחברת את הקהילות שבהן תיעדה אותה. היא מציגה את התעתיק של המשפט שהמילה מופיעה בו, המשקף לרוב את מידת התפשטות הערך. היא מצרפת את התרגום המילולי של המובאה, וכן הערות מסבירות, כגון החלוקה הריבודית של היסודות העבריים בין הקבוצות, כלומר אם שימשה המילה בפי תלמיד חכם, בפי נשים וכו'. כפי שכבר הודגש, למקצת המילים והצירופים מובאות בהערות גם מקבילות בלשונות יהודיות אחרות ודין בלשני קצר.

המילון בשלמותו הוא אוצר יקר, ויש לברך את המחברת יהודית הנשקה על הכנתו. דומני שזאת הפעם הראשונה שמילון המתעד את היסודות העבריים בלשון יהודית חיה, ולא במקורות כתובים, מוצג בצורה מדעית ודייקנית. בלא ספק עריכה זו מקלה על הקורא ומאפשרת לו לעקוב אחרי התפתחות המשמעות וגיוון ההיקריות של כל מילה ומילה.

החומר הלשוני אשר שימש יסוד לעריכת המילון רב ומגוון למדי. השדות הסמנטיים של המילים והביטויים המובאים בו כוללים כמובן את החיים היהודיים (הדת, הפולחן, הלוח העברי, ברכות) וגם את החיים של החברה הלא-יהודית. הערותיה של הנשקה לאורך כל העבודה מאלפות. ניתן ללמוד פרטים מעניינים לא רק על השתקעות של המילים העבריות בערבית היהודית של קהילות תוניסיה, אלא גם על תולדות הלשון העברית. כפי שהערנו, צורות ישנות של מילים עבריות

שנשתמרו בקהילות היהודיות בתוניסיה נחשפו על ידה. מבחינה זו, מחקרה של הנשקה מרים תרומה נכבדה גם להבנת תורת הלשון העברית.

במקביל למשקלה הבלשני החשוב של העבודה ניתן ללמוד מתוך ההערות המלוות כל ערך פרטים חשובים על אורת החיים של יהודי תוניסיה, על תולדות הקהילה ועל תרבותה.

ברם, עם כל המעלות של הספר שלפנינו, העיון במקורות מעמיד אותנו על ההכרח להעיר הערות אחדות שנחלק לשלושה סוגים: (א) מילים ערביות שנתפסו כעבריות; (ב) מילים שנשאלו מן העברית החדשה והובאו כרכיב עברי של הערבית היהודית; (ג) הסתייגויות והשלמות.

א. מילים ערביות שנתפסו כעבריות

אחת הבעיות שמתקשה בה כל חוקר העוסק בתיעוד הרכיבים העבריים שבערבית היהודית היא זיהוין של המילים הנרדפות המתועדות בשתי הלשונות. במקרה כזה לא קל לקבוע חד-משמעית אם המילה היא עברית או ערבית. קושי זה אינו קיים בלשונות היהודיות האחרות, כגון יידיש, ספרדית יהודית ואיטלקית יהודית, היות שבלשונות האלה הרכיבים העבריים בולטים מיד בגלל זרותם. וכבר עמד על כך אהרן ממן במאמר מעמיק וממצה, והציע דרכים מעניינות ומשכנעות לזיהוי הרכיבים העבריים בערבית היהודית של המגרב.⁵

ככל חוקר העוסק בערבית היהודית, ניסתה אפוא גם הנשקה להתמודד עם קושי זה ולהצדיק במקום הצורך את עבריותה של המילה. אך לעתים אין להסכים אתה. נדגים את דברינו.

1. השורש עק"ש, המתועד בבניינים פֻעַל ותפֻעַל (ʔəqqəš–ʔəqqəš), והרֻוּח בדיבורם של יהודי ג'רבה במוכן 'להקשות עורף' או 'להתעקש' (עמ' 333), אינו בהכרח רכיב עברי כפי שקובעת המחברת, אף על פי שהוראתו קרובה לזו שבעברית. ההוכחה לכך היא שימושו הנפוץ בלהג של המוסלמים. דרך אגב, פועל זה מתועד במילונייהם של דווי,⁶ של בוסיה⁷ ושל קולין⁸ באותה משמעות.

2. האמנם יש לראות בפועל צדק (ʕəddəq), 'לתת צדקה', פועל משוערב (עמ' 351)? המחברת מעירה שפועל זה שאוב מ"שירת הנביאים שהושרה בפי הנשים בג'רבה",

5. א' ממן, "לזיהוי של המרכיב העברי במוגרבית היהודית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 171-201.

6. R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*², II, Beyrouth 1981, p. 156 (להלן דווי).

7. בוסיה, עמ' 669.

8. *Le Dictionnaire Colin d'Arabe dialectal marocain, sous la direction de Zaïa Iraqui* Sinaceur, V, Rabat 1993-1996, p. 1302 (להלן קולין).

אבל אין בכך ראייה. הרי פועל זה שגור הוא גם בפיהם של המוסלמים⁹ ואינו מנת חלקם של היהודים בלבד.

3. בחלק המוקדש למילון לשון הסתרים (עמ' 409–418) כללה המחברת את הפועל התַרְשָּׁא (trəṣṣa), בציווי, במובן של 'שתוק' (עמ' 416). הוראה זו מבוססת על עדותו של אחד המסרנים מהעיר כף: ža'ma ehod qa nahdṛo o-ma nhabbo-š... goy : yfhəm, eqolo "trəṣṣa lə-qṭeyn ža" (יהודים משוחחים ואנו לא רוצים... [ש]גוי יבין, אומרים "שתוק, הקטנטן בא!"). אם אין ספק לגבי המילה qṭeyn, שהוראתה 'גוי' בלשון הסתרים בכל צפון אפריקה, לא נראה לי לעומת זאת שהפועל trəṣṣa אכן עברי הוא. בהערה אמנם מדגישה המחברת ש"פועל עברי זה, שצורתו צורת ציווי, אינו מתאים מבחינה מורפולוגית ל-trəṣṣa שבפי היהודים. אף המשמעות איננה חופפת לגמרי. מכל מקום, ברור שפועל זה שימש בפי היהודים פועל נסתר. כל המסרנים כאחד ציינו לפניי שהערבים לא הכירו פועל זה כלל" (עמ' 416). לדעתי, המסרנים לא דייקו. והנה כי כן, מדבריה של המחברת נראה שהיא עצמה הטילה ספק בעדות זו, אך לבסוף הושפעה מדבריהם של בני שיחה ושוכנעה להביא אותו כעברי. ואם המילה qṭeyn, שבמובאה נפוצה בלשון הסתרים בכל צפון אפריקה, ספק רב אם הפועל trəṣṣa הוא עברי. השורש رسی בבניין פֻעַל ובבניין תפעל מצוי בלהגים הערביים של המגרב, כידוע לכל מי שאמון על להגים אלה, ועניינו 'להירגע', כלומר באותה משמעות שרשמה הנשקה. הוא מוזכר במילונייהם של בוסייה (עמ' 396) וקולין (ג, עמ' 625–626), והלכך אין לקשור פועל זה לשורש העברי רצ"ה.¹⁰

4. המילה רומי (rumi) ככינוי לנוצרי נכללה אף היא בלשון הסתרים (עמ' 416), ואין הכרח בכך. הרי תיבה זו אינה המצאתם של היהודים. כל מי שיש לו עניין בלהגי המגרב – וגם המשרק – יוכל בנקל לזהות את המילה כערבית. צורת הריבוי שהילכה בקביעות היא ריבוי שבור r'wama. יש להניח שהשימוש בריבוי העברי, רומאים roma'im, בפי אחד המסרנים הוא שהביא את המחברת להחשיב את רומי כרכיב עברי. אבל לפי דעתי בהערתה לערך כלולה התשובה לזהותה של המילה: "הריבוי השבור הערבי [=r'wama] שימש בקביעות במילה זו, אך ידעני ג'רבה הכירו גם את צורת הריבוי העברית רומאים. הם השתמשו בצורה העברית רק בהוראה של הרומאים הקדומים שהחריבו את בית המקדש" (עמ' 416). הנשקה מודעת אפוא שלפנינו שני נרדפים, עברי וערבי, ששימושם הפונטי בערבית יהודית ובעברית זהה, אך בלשון רבים הוא שונה. במילים אחרות, אפשר להניח שהדוברים הבחינו היטב לפי הסיטואציה של הדיבור בין r'wama, ריבוי ערבי המתועד גם בלהג של המוסלמים, ובין הריבוי העברי רומאים שצייין – בעיקר בפי ידענים – את הרומאים,

9. ראה בוסייה, עמ' 565; קולין, ד, עמ' 1057.

10. הרבה מוסלמים יוצאי ג'רבה העידו לפניי שהפועל ترسى (trəṣṣa) אכן נפוץ בלהגם.

ובפרט כשהזכירו את תקופת הבית השני ואת חורבן בית המקדש, ולא סתם נוצרים.¹¹ על כל פנים, יוזכר כאן שהתיבה מופיעה במילונייהם של בוסייה (עמ' 421) ושל קולין (ג, עמ' 631). ובצדק העיר דווי, שכבר בימי הביניים רווח השם בערבית שבספרד. והרי דבריו: "הערבים שבספרד כינו בשם روميّة (rumiyya) את הבחורות הנוצריות שנשבו במלחמה, נהיו לשפחות והתאסלמו".¹²

5. בערך המוקדש למילה צליב (šleb/šlib), 'פסל' או 'צלם', טוענת המחברת ש"זהו חידוש צורני הנוטה כנראה במשקל הסביל הארמי פָעִיל, והוא שומר על הוראה סבילה – 'צלוּב'" (עמ' 353). לדעתי, אין כאן לא רכיב עברי ולא משקל ארמי. התיבה היא ערבית, صليب (šlib), וצורתה היא צורת מצדר ידועה של הבניין הראשון במשקל فَعِيل (f'il). השם מתועד בערבית ספרותית וגם בערבית המדוברת של תוניסיה וצפון אפריקה בכלל.¹³

6. בערך טַבַּעַת (עמ' 247) מובאות שתי הוראות: (א) תכשיט; (ב) "אצבע" של ספר תורה. לגבי ההוראה הראשונה – על בסיס המובאה אפשר לומר בוודאות שהמילה היא עברית: qal-la: naʕte-k ʔ-ʔabaʕt o-l-ʕa (= [יהודה] אמר לה: אתן לך [את] הטבעת והמקל). מדובר, כמובן, בסיפור יהודה ותמר בבראשית לח. לגבי ההוראה השנייה: המחברת מצטטת את דברי המסרן מג'רבה – ʔ-ʔabaʕt taʕ š-šifar (= הטבעת של ספר [תורה]). ומעירה בהמשך: "הפועל ʔabbaʕ הערבי בהוראת 'עקב אחרי' נשתקע במשקל העברי קְטַלַת וחידש הוראה נוספת בשם העברי טבעת" (עמ' 247). לפי התעתיק, ניתן לטעון שהדוברים הבחינו היטב בין ʔabaʕt 'טבעת' לבין ʔabaʕt 'אצבע של ספר תורה'. הבדל זה מוכיח לפי דעתי שמדובר בשתי מילים נרדפות: אחת עברית, ʔabaʕt, והשנייה ערבית, ʔabaʕt تَبَاعَة. ראיה נוספת היא משמעותה של תיבה אחרונה זו בערבית המדוברת. כך מגדיר אותה קולין: "Bâtonnet avec lequel les élèves de l'école coranique suivent le texte qu'ils sont en train d'apprendre" (= קנה שמשתמשים בו תלמידי בית הספר המסורתי כדי לעקוב אחרי הטקסט של הקוראן שהם לומדים).¹⁴ מן השיחות שניהלתי עם מסרנים מוסלמים מג'רבה, למדתי שמילה זו רווחת בלהג שלהם באותה משמעות, כלומר 'קנה שבעזרתו עוקבים התלמידים כשהם מתחילים ללמוד את הקריאה מתוך לוח עץ'. הדברים מחוורים ואין יסוד אפוא להניח שהלקסמה ʔabaʕt שבצירוף ʔabaʕt š-šifar היא עברית.

כדי להבהיר את זיהוין של המילים הנרדפות המתועדות בעברית ובערבית כאחד,

11. לזיהוי המרכיב העברי ראה ממן (לעיל הערה 5). לעניינו ראה בעיקר הסעיף המוקדש לזיהוי

לפי הסיטואציה של הדיבור (שם, עמ' 193–194).

12. דווי, א, עמ' 840. המילים رومي/روميّة כשמות תואר נפוצות מאוד במגרב. כך למשל מבדילים בין ʔaswa rumiyya, 'חליפה אירופאית', לבין ʔaswa baldiyya, 'מלבוש מסורתי'.

13. ראה בוסייה, עמ' 574.

14. קולין, א, עמ' 156.

היה רצוי לעיין במילונים, ובפרט במילונו של בוסייה, המיוחד כידוע לערבית המדוברת של אלג'יריה ושל תוניסיה, ולא להסתפק בעדותם של המסרנים בנידון. ויש לשאול מדוע מילון זה נשמט מעיניה של המחברת ולא נכלל בביבליוגרפיה שלה. מכל מקום, מדובר במילים בודדות שזיהוין היה בעייתי.

ב. מילים שנשאלו מן העברית החדשה והובאו כרכיב עברי של הערבית היהודית בעיה נוספת העומדת לפני חוקרי המרכיב העברי בלשונות היהודים בדורות האחרונים, ובפרט כשהמחקר נעשה בישראל, היא השימוש במילים חדשות שנשאבו מהעברית בת ימינו. במחקר שלפנינו המחברת ערה לתופעה זו. לכן, כל אימת שמילה או צירוף מסוים היו מוטלים בספק, ולא יכלה לקבוע בוודאות אם שגורים היו בפיו של הדובר לפני עלותו ארצה או אם מדובר באימוץ חדש, היא הביעה את ספקותיה בהערת שוליים. כך נהגה למשל בערכים של המילים משגיח (עמ' 298), שגשוג (עמ' 376) ותור (עמ' 398). ויש לשבח את המחברת על יושרה האינטלקטואלי. אבל יש לשאול אם אכן כל המילים שקוטלגו כעבריות הילכו בעבר בקהילות תוניסיה. האומנם רווח הכינוי הסתמי איזה בערבית המדוברת של יהודי ג'רבה? אף על פי שכינוי זה נרשם מפיו של תלמיד חכם, ניתן לחוש לפי המובאה שמדובר במילה השאולה מהעברית המדוברת: *ħə-nqol-lo iže 'nyan b-šəter* (=אני רוצה לומר לו איזה עניין בסתר [עמ' 178]). כיוצא בזה הצירוף איזה פעם (שם). אותו הספק יש להטיל לגבי המילה תיק ('כיסוי מעץ לספר תורה' [עמ' 400]). האומנם היה שם זה מוכר למסרן לפני עלותו לישראל? למיטב ידיעתי, יהודי תוניסיה השתמשו אך ורק במילים *glaf* או *şənduq*, ולא במילה העברית תיק. המובאה שהתיבה משולבת בה מוכיחה שהשימוש בעברית בפיו של הדובר עולה על הערבית: *kollam kano šfařem řovem... kollam bə-t-tək ntač-m* (=כולם היו ספרים טובים... כולם בתיק שלהם). השימוש במילים אלה צמח, ככל הנראה, בהווה החדשה בארץ ישראל, ולכן בירור עם דוברים שלא הושפעו מהעברית בת ימינו יכול היה להתיר ספקות אלו.

ג. הערות והשלמות

אציע עתה השלמות לערכים אחדים של המילון.

עמ' 182, הערך "[הצום (של) גְּבִירְתָנוּ] אָסְתָּר". נראה שחל שיבוש בפיהם של הדוברים. התעתיק הנכון הוא *l-šyam tač sətt-na yšter* ולא *tač šayd-na yšter*: *sayd-na* הוא לשון זכר ו-*sətt-na* לשון נקבה. יוזכר כאן שכינוי זה רווח גם בקהילות דרום אלג'יריה ובמרקו. תואר זה, שמקדים גם את שמותיהן של האימהות ושל דמויות של נשים בתנ"ך, נמצא גם בספרות הערבית היהודית הכתובה.¹⁵

15. ב"תרגום המורחב" של הפטרת תשעה באב לערבית מצאנו: "גאובאתו סיתנא רחל וקאלתלו"

עמ' 202, הערך "בְּרָכָה וְרַחֲמָנָא". אין הסברים למטבע לשון זה. המחברת מעירה, ש"המסרן שהזכיר את הביטוי לא זכר מה פירושו". יש לשאול האין מדובר בנוסחה השייכת לבית הכנסת? כידוע, לאחר הקריאה בתורה מבקש בדרך כלל העולה מהחזן שיערוך לו "ברכה" או "רחמנא". מילה אחרונה זו נתפסה בהרבה קהילות כשם נרדף לתפילת ההשכבה.¹⁶

עמ' 211, הערך "גָּלוּת". נוסף על ההוראות המובאות בערך – 'מתיסר', 'מוזנח' – יש לפועל הנגזר גם משמעות של 'עבד עבודת פרך'. הפועל נפוץ מאוד בקהילות תוניסיה בבניין פֶּעַל, gallat, ונגזרה ממנו אפילו מילה חדשה – galta, 'עבודה קשה', 'שעבוד', שלא הועלתה בשיחות.¹⁷ וראוי להדגיש ששתי לקסמות אלה שייכות למילים העבריות הבודדות שחדרו ללהג של המוסלמים.¹⁸

עמ' 214, הערך "(עֲשָׂה) דְּכָרִים". אין זה "פיוט הכתוב בערבית שנהגו לשיר בבית הכנסת בחג השבועות", כפי שמעירה המחברת, אלא "שרח מורחב" של המשנה שבמסכת אבות (ה, ט). התרגום של משנה זו לערבית הודפס בספר "ארבעה גביעים", ונהגו לאומרו בקהילות רבות בצפון אפריקה.¹⁹

עמ' 218, הערך "דְּרֶשׁ". אכן, המילה מציינת את 'דרשת הרב', אולם יש להזכיר הוראה נוספת. דרך המטונימיה משמשת המילה דרש גם במשמעות של 'אזכרה לנפטר'. יהודי תוניסיה מרבים להשתמש – גם בדיבור גם בכתב (בעיקר במודעות) – במטבעות דרש השבוע, דרש החודש או דרש לשנה, ועניינם טקס האזכרה.²⁰

עמ' 269, הערך "לֹא יֵשׁ" (=אין). לא נראה לי שצירוף זה מקורו בתרגום בבואה של ma tammaš הערבי, כפי שנאמר בערך. צמד מילים זה מתועד כבר בספרות

(=ענתה רחל אמנו ואמרה לו). ראה ספר ארבעה גביעים, ליוורנו 1906, קח ע"א; ספר קול ה' תחינה, ליוורנו תרפ"ט, קעו ע"א.

16. מתוך מטונימיה טקסטואלית, היות שתפילת ההשכבה לנשים פותחת במילים "רחמנא דרחמנותא די ליה היא". וכבר דן בזה בראשון, מסורות ולשונות (לעיל הערה 4), עמ' 159–160.

17. J. Tedghi, "La interférences de l'hébreu dans les langues judéo-arabes d'Orient et d'Occident musulmans", *Les interférences de l'hébreu dans les langues juives*, ed. J. Tedghi, Paris 1995, p. 61.

18. כך נודע לי מפי מסרנים יוצאי ספסס.

19. ספר ארבעה גביעים (לעיל הערה 15), עמ' 77–93. וראה גם נ' אילן ונ' דהאן, "עשרת דברים נבראו בערב שבת בין השמשות": מרסיסי מדרשים שבכתב לסיפור עממי כתוב ודבור", מסורות יב (תשס"ב), עמ' 1–32.

20. כעת עברה טרמינולוגיה זו אף לצרפתית המדוברת של היהודים. כך, למשל, ניתן לראות כמעט בכל שבוע בעיתון היהודי *Actualité juive*, המופיע בפריז, מודעות בלשון זו: Drash du mois (=אזכרת החודש), Drash de l'année (=אזכרת השנה) כשמדובר בנפטרים יוצאי תוניסיה.

הרבנית של ימי הביניים²¹ ומצוי בספרות השו"ת²² ואולי, כפי שהעיר משה גושן-גוטשטיין,²³ מקורו בספר איוב (ט, לג): "לא יש בינינו מוכיח". עמ' 297–298, הערך "מְקֻשָּׁה" (=ספרי התנ"ך). לדברי הנשקה, שם זה נתפרש בשני אופנים: "יש מי שקשר אותו לקושיה העברית ויש מי שסבר שהוא הלחם של מקדשיה". את ההסבר הראשון נתן, כידוע, מרדכי חי דיין מתוניס בהקדמתו לתרגום ספר בראשית לערבית יהודית.²⁴ פירוש זה אומץ לאחר מכן בידי חוקרים אחדים. אשר לפירוש השני, לא נהיר הקשר בין ספרי התנ"ך לבין "הלחם של מקדשיה". לפנינו פשוט מילה שצמחה מהגייה משובצת של הצירוף מקדשיה. בתוניסיה ביטאו צמד זה moqšiya או maqšiya,²⁵ באלג'יר הבירה maqšiya, לפי עדותו של מרסל כהן,²⁶ ובמרוקו maqšiya או maqššya.²⁷ מאז ימי הביניים ציין שם זה ציין בקהילות יהודיות רבות את מכלול ספרי התנ"ך במקביל לכינוי הידוע ארבעה ועשרים.²⁸

21. לדוגמאות ראה מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שכתחום השפעתה של הערבית, ירושלים תשס"ו, עמ' 140. גושן-גוטשטיין שולל את האפשרות שהצורה הושפעה ממילית השלילה הערבית לیس.

22. מצאנוה למשל אצל ר' יהודה עייאש: "אם היה המלוה דר במשכונא שלא יש כח ביד הלוה להוציאו תוך הזמן". ראה "ספר דיני מנהגי ארג'יל", שו"ת בית יהודה, חלק ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' לו, סימן ב.

23. ראה לעיל הערה 21.

24. ראה מרדכי חי דיין, ספר דברי אמת: תעריב אלמקשייה באללוגה איהודייה-ערבייה אלדארגה פי טון תונס יע"א "המקשייה" (=תנ"ך) בערבית היהודית המהלכת במדינת תוניסיה, תוניס תרצ"ז, עמ' 1.

25. דוד כהן, שרשם את המילה מפיו של דובר, מצטט גם הוא בהערה את דברי המתרגם מרדכי חי דיין, והוא ער לכך שהגדרתו של דיין מצריכה ביסוס יתר. כהן, שלא הביא את הצירוף מקדשיה, אף הוא חש שהמילה moqšya "משובצת", וכך הוא חותם את הערתו: "ואין לשלול שלפנינו צורה ש'שובצה' על ידי אטימולוגיה עממית". ראה D. Cohen, *Le parler arabe des Juifs de Tunis, I: Textes et documents linguistiques et ethnographiques*, La Hague – Paris 1964, p. 166.

26. ראה M. Cohen, *Le parler arabe des Juifs d'Alger*, Paris 1912, p. 84.

27. את המילה moqššya/mqššya לציון ספרי התנ"ך שמעתי מפיהם של דוברי ערבית יהודית מדרום מרוקו בעיקר. ראה גם H. Zafrani, *Pédagogie juive en Terre d'Islam*, Paris 1969, p. 47.

28. ראה למשל את תיאור גירוש ספרד על ידי אליהו קפשאל: "[...] בבוא היהודי השלים הנ"ל לפני מלך פורטוגאל, שאל ממנו שאלות מה ובכלל. שאלותיו היה להראות את העשרים וארבעה שכתבו מימות עזרא הסופר שתי אחיות יתומות ברוח הקדש הנקרא [מקדשיה]". ראה א' קפשאל, סדר אליהו זוטא, תולדות העותומנים בויניציה וקורות עם ישראל בממלכת טורקיה, ספר וויניציה, מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימנסון ומ' בניהו, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 238. השיבוש בהגיית הצירוף מקדשיה בקהילות צפון אפריקה אינו חדש. בספרו "מורה באצבע" מעיד החיד"א שכבר בזמנו הגו את הצירוף מקשיה, וכך הוא כותב: "זיהר קרוא

עמ' 323, הערך "סְרוּחָה-סְרוּחוֹת". לאחר שהזכירה המחברת את משמעות המילה "המאכלים שנהגו בליל ראש השנה" – צירפה הסבר דקדוקי ובו היא מדגישה ש"מילה זו עשויה להתפרש כשורש ערבי šrḥ (=פירש) שנשתקע במשקל עברי ופירושה: המאכלים המתפרשים לטובה בליל ראש השנה". אני מציע כיוון אחר: לפנינו אמנם מילה ערבית, אבל אין לה קשר לשורש שְׂרַח, 'פירש'. הבה נפרש את דברינו. יוזכר כאן שבין הפרות שנהגו יהודי תוניסיה, וקהילות אחרות, לברך עליהם בליל ראש השנה נמצאים גם התאנים. בכמה להגים ערביים במשקל ובמגרב נקראות התאנים היבשות, شريحة šriḥa. כך הדבר בתוניסיה, אלג'יריה, מרוקו ומצרים.²⁹ בדרך כלל הבדילו המוסלמים והיהודים כאחד בין כְּרֻמוּס karmus 'תאנים' ובין شريحة (רבים شريح) šriḥa/šriḥ, שמשמעה 'תאנים דרוסות'. יש לתלות אפוא מילה זו בשורש שְׂרַח (בניין فَعَّل), 'פָּלַח'. המילה סרוחה, המובאת במילונה של הנשקה כעברית, אינה אפוא אלא שינוי בהגיית המילה הערבית šriḥa. והרי כבר העירה המחברת שקיימת נטייה אצל יהודי תוניסיה לבטא במקרים מסוימים את הפונמה s < š, ולהפך.³⁰ ייתכן אמנם שהצורן של הריבוי יות שהשתמש בו הדובר הוא עברי, אבל בכל זאת אי־אפשר לקשר את התיבה šriḥa עם השורש šrḥ, 'פירש'.

סוף דבר

מובן שכל ההערות וההשלמות שהצענו אין בהן כדי להפחית אף במשהו מערכה של עבודה זו. הכרך שלפנינו, שנדפס בהידור רב בהוצאת מוסד ביאליק, חשוב מאוד מבחינת תוכנו וצורתו, וחדשני בגישתו. בחיבור מילונה המקיף ובניתוחה הדקדוקי הממצה, העשירה ד"ר יהודית הנשקה את המחקר על המרכיב העברי בלשונות היהודים בכלי המחזיק ברכה. מילון זה ממלא חיסרון ניכר ואין ספק שהוא ישמש מכאן ולהבא אחד הכלים היסודיים לכל מי שיש לו זיקה למחקר לשונות היהודים בכלל ולערבית היהודית בפרט, וגם למי שעניין לו בתולדות המגע שלה עם הערבית.

מקרא כל כ"ד תנ"ך חוזר חלילה. והראשונים היו קורין לכ"ד מקדש יה, ועדיין בערי המערב קורין לו מקשייה. ושאלתי להם מאי קשי"א להו ואין פותר, ואמרתי להם שרצונם לומר 'מקדש יה', ובפי ההמון נשאר 'מקשייה'. ראה מורה באצבע לר' חיים יוסף דוד אזולאי, ליוורנו 1824, סימן ב, [הלכה] קיח, ט ע"א.

29. ראה בוסייה, עמ' 519; קולין, ד, עמ' 922; דווי, ב, עמ' 743.

30. כבר העיר על תופעה זו דוד כהן. ראה D. Cohen, *Le parler arabe des Juifs de Tunis*, II, The Hague – Paris 1975, pp. 20–26. גם Idem, "Remarques historiques et sociolinguistiques sur les parlers arabes des Juifs maghrébins", *International Journal of the Sociology of Language* 30 (1981), pp. 91–105.

דברי הכינוס לציון מאה ועשרים שנה לייסוד
Revue des études juives

Simon C. Mimouni and Judith Olszowy-Schlanger (eds.), *Les revues scientifiques d'études juives: passé et avenir – À l'occasion du 120e anniversaire de la Revue des études juives* (Collection de la *Revue des études juives*, 38), Paris–Louvain–Dudley, MA: Peters, 2006, X + 303 pp.

כתב העת (*REJ*) *Revue des études juives* נוסד בשנת 1880. לציון מאה ועשרים שנה לייסודו התקיימו באוניברסיטת סורבון שבפריז שני ימי עיון, ב־13 וב־14 בנובמבר 2002, על תולדות כתבי העת במדעי היהדות ועל מקומו של *REJ* באופן המדעי שנוצר בצרפת בסוף המאה התשע־עשרה. המאמרים המקובצים באוסף של דברי ימי העיון נחלקים לשלוש קטגוריות: (1) מחקרים בהיסטוריה אינטלקטואלית, השופכים אור על נסיבות היווסדם של כתבי העת במדעי היהדות ועל התפתחותם לאורך כל המאה העשרים; (2) מאמרים בעלי מגמה ביבליוגרפית, המתארים את התפתחותו של תחום מחקר מסוים בכתב עת נתון או בקבוצה של כתבי עת נתונים; (3) מאמרים הסוקרים את התפתחותם של כתבי העת המוקדשים למדעי היהדות באזור גאוגרפי ותרבותי מוגדר.

לקטגוריה הראשונה שייכים מאמרה של פֶּרִין סימון־נחום על הטרומ־היסטוריה של *REJ*¹ ומאמרו של ז'ורז' וייל על נסיבות ייסודו של כתב עת זה בשנים 1884–1879²; שניהם מוסיפים מידע חשוב על התהוות כתב העת. מאמריהם של מרטין גודמן³ ושל טסה ראיאק⁴ מוקדשים לתולדותיו המוקדמות של *Journal of*

1. Perrine Simon-Nahum, "La *Revue des études juives* et la science du judaïsme: la préhistoire de l'histoire", pp. 1–20
2. Georges Weill, "'Sciences, judaïsme, patrie': La fondation de la *Société des études juives* (1879–1884)", pp. 37–59
3. Martin Goodman, "Histoire du *Journal of Jewish Studies*", pp. 61–71
4. Tessa Rajak, "The Post-War Emergence of Jewish Studies in the United Kingdom: The Early Years of the *Journal of Jewish Studies* (1948–1958)", pp. 73–82

כתאמו של *REJ*. אולם יריעת הדיסציפלינות המיוצגות ב-*REJ* הרבה יותר רחבה מזו שבכתב העת האנגלי, המתמקד בתולדות עם ישראל בשלהי העת העתיקה. מאמרו של דומיניק בורל על *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (MGWJ)⁵ מתאר את קווי ההתפתחות העיקריים של כתב העת היהודי-גרמני הזה, לפעמים באופן שטחי.

מאמרו המרתק של שמעון שוורצפוקס על *MGWJ* ועל *REJ* הוא רחב יריעה מרוב מאמרי הקובץ, הנוטים להצמצם לסקירה ביבליוגרפית. שוורצפוקס מעמיד בפרספקטיבה משווה את התפתחותם המקבילה של שני כתבי העת:⁶ את 50 הגיליונות הראשונים של *MGWJ* (מן השנים 1851–1900) ל-21 הגיליונות הראשונים של *REJ* (מן השנים 1800–1900). הוא גם בוחן את הנחות היסוד המדעיות ואת הגורמים האידאולוגיים שהניעו את חוקרי מדעי היהדות בגרמניה ובצרפת, שהיחסים ביניהן היו מורכבים כל כך באותן שנים. המאמר מאתגר בזכות ניתוחיו המקוריים ומחדש בזכות העובדות הפיקנטיות שהוא מביא לידיעת הקוראים.

לקטגוריה השנייה, המתארת תחום מסוים בכתב עת או בכתבי עת, שייכים מאמרה של דניאל יאנקר-אגו, העוסק בייצוגו של חקר תולדות יהודי פרובאנס ולאנגדוק בכתבי עת מדעיים פרנקופוניים,⁷ ומאמרו של ניקולס דה-לאנו, המתאר בקיצור רב את ייצוגו של חקר היהדות הדוברת יוונית מן התקופה ההלניסטית עד ימינו ב-*REJ*.⁸

מאמרו של ז'אן-פייר רוטשילד עוקב אחרי התפתחותו של חקר הפילוסופיה היהודית בימי הביניים כפי שהוא מתבטא בארבעה כתבי עת ומשווה ביניהם: *REJ* (מ-1880 עד 1980); *Jewish Quarterly Review* (מ-1889 עד 1976 בערך); *MGWJ* (מ-1893 עד 1938); *Hebrew Union College Annual* (מ-1925 עד 1975).⁹ אין

5. Dominique Bourel, "Clio chez les géants: la *Monatschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*", pp. 121–135

6. Simon Schwarzfuchs, "Deux revues et une science: la *Monatschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums* et la *Revue des études juives*", pp. 137–164

7. Danièle Iancou-Agou, "Un siècle d'investigation sur les Juifs du Midi médiéval dans les revues savantes juives d'expression française", pp. 83–92

8. Nicolas de Lange, "Les études judéo-grecques et la *Revue des études juives*", pp. 93–102

9. Jean-Pierre Rothschild, "Les recherches en philosophie juive médiévale d'après quatre revues d'études juives entre la fin du XIXe siècle et le troisième quart du XXe siècle: maîtrise des techniques et effacement des fins", pp. 199–293

ספק שנודעת חשיבות רבה לקטלוג המוער והמפורש הזה, המכיל לא פחות מ-94 עמודים. אך לדעתי מקומו במדור ספרי היעץ בספרייה ולא דווקא בקובץ של מאמרים קצרים יחסית. באופן מפתיע למדי, הקטלוג הביבליוגרפי הזה מכיל לעתים דעות אישיות, השייכות לסוגת המסה, ואין מקומן בספר יעץ שנדרשת בו אובייקטיביות. למשל, רוטשילד מבקר שתי תפיסות: מצד אחד את תפיסת הפילוסופיה היהודית שמייצגים אותה אנשי "חכמת ישראל"; ומצד אחר את הביקורת של גרשום שלום על תפיסה זו. החלופה שרוטשילד מציע היא קריאה מחודשת ומשווה של האריסטוטלים היהודי בימי הביניים ושל המחקרים על הפילוסופיה בחוגים רפורמיים ונאו-קנטיאניים בגרמניה המודרנית (עמ' 202–204). לפנינו הכלאה של שתי סוגות: סוגת הקטלוג הביבליוגרפי היבש, שיש בו פירוט של חפצים או ספירת מלאי; וסוגת המניפסט המהפכני, או הראקציוני במקרה הספציפי הזה. יומרתו הפילוסופית של רוטשילד שבה ובאה לידי ביטוי בדברי הסיום (עמ' 291–293), שם נוקט המלומד הצרפתי נימה אפולוגטית כדי להביע את צערו על הגלייתו של חקר הפילוסופיה היהודית בימי הביניים לפינה נידחת של מדעי היהדות, על חוסר התיאום בין הגישה הפילולוגית הטכנית לגישה הפילוסופית הכללית ועל היעלמותו של הממד התאולוגי בחקר הפילוסופיה הביניימית. כל הנושאים האלה דחוסים בשני עמודים בלבד. לעניות דעתי, עדיף היה לו לרוטשילד לפצל את מאמרו לשני מאמרים לפחות: אחד לענייני ביבליוגרפיה ואחד להבעת הגיגי לבו המקוריים.

בקבוצה השלישית מאמרים הדנים בהתפתחותם של כתבי עת במדעי היהדות באזורים מסוימים. מאמרו של ז'ראר נהון דן בכל כתבי העת הפרנקופוניים שעניינם בתחומים *REJ* עוסק בהם, אך מבלי שזכו למעמדו המרכזי בעולם מדעי היהדות.¹⁰ כדרכו, נהון כותב בסגנון שנון ואלגנטי לפי מיטב מסורת הכתיבה הצרפתית. בנימה נעימה זו הוא קובע אמירה תמוהה, אך נכונה מאוד ביסודה, והיא שכתב העת *Pardès*, שהתכוון לנקוט עמדה המנוגדת בפירוש לעמדותיה ולשיטותיה של "חכמת ישראל", הצליח בסופו של דבר להשתלב בממסד האוניברסיטאי, דבר שנציגי "חכמת ישראל" שאפו לו אך לא השיגוהו (עמ' 29). מאמרו של ינס נוימן סוקר בשיטתיות את כתבי העת העוסקים במדעי היהדות בגרמניה אחרי מלחמת העולם השנייה.¹¹ מדובר בסקירה ביבליוגרפית המסתיימת בפסקה מעניינת המתווה את עתידם של כתבי העת במדעי היהדות בגרמניה (עמ' 119). מאמרו של ז'אן

10. Gérard Nahon, "*Minora scripta judaica*, autres revues juives d'érudition de langue française", pp. 21–36

11. Jens Neumann, "Les revues scientifiques d'études juives en Allemagne après la Seconde guerre mondiale", pp. 103–119

באומגרטן מונה את רוב כתבי העת במדעי היהדות שהתפרסמו בשפה היידיט במזרח אירופה שלפני השואה.¹²

לבסוף, יש לציין את מאמרו של משה בר-אשר.¹³ בדומה לשוורצפוקס הצליח בר-אשר להעניק ממד נוסף לפורמט של סקירה ביבליוגרפית המאפיין את רוב מאמרי הקובץ. כאן ימצא הקורא קטע מרתק על הנסיבות להופעתו של כתב העת "תרביץ" ואת הרקע לבחירת שמו (עמ' 188–191). על סמך מקורות תלמודיים מוכיח בר-אשר שהמונח הזה הוא התרגום המדויק של המונח המיוון "אקדמיה". אף הוא דן דיון נרחב בכתבי עת אחרים שהופיעו ומופיעים בארץ. המאמר העשיר הזה מסתיים בדיון על התפתחות העברית בכתבי העת העבריים למדעי היהדות. הקורא ימצא שם מידע על נופה הלשוני והתרבותי של האקדמיה בתקופת המנדט ובמדינת ישראל. המאמר הזה מעביר מסר על חשיבותה של הכתיבה האקדמית בעברית בתחום מדעי היהדות (עמ' 190–191). בניגוד לדעה הרווחת, הגורסת שמאמר המתפרסם בעברית בכתב עת ישראלי נופל בערכו ממאמר המתפרסם בלועזית בכתב עת זר, בר-אשר מזכיר כאן עיקרון חשוב הנוגע ליחסי הגומלין בין המחקר לבין המטה-לשון המחקרית. בעולם שדירוג כתבי עת למדעי הרוח הפך בו לקטלוג מכני לפי שיקולים זרים, כגון השימוש בשפה האנגלית, עמדתו של נשיא האקדמיה ללשון העברית בסוגיית מעמדה של העברית החדשה בתחום מדעי היהדות היא בגדר מחאה מבורכת נגד הכניעה למגמות הגלובליזציה שתוצאותיהן עגומות למדי – בתחום מדעי הרוח בכלל ובתחום מדעי היהדות בפרט.

12. Jean Baumgarten, "Les revues d'études juives en langue yiddish en Europe orientale du XIXe siècle à la Seconde guerre mondiale", pp. 165–183

13. Moshé Bar-Asher, "Les revues d'études juives en Israël depuis la création de l'Institut d'Études Juives de l'Université Hébraïque de Jérusalem", pp. 185–197

ספרים שנתקבלו במערכת

- בלשנות עברית: כתב-עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, כרך 61, בעריכת זהר לבנת, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ט, 125 + vii עמודים הנשקה, דוד, שמחת הרגל בתלמודם של תנאים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ז, יד + 457 עמודים חלקת לשון: כתב עת לבלשנות עיונית ושימושית, חוברת 36 (תשס"ה-תשס"ו), בעריכת רות בורשטיין, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, החוג ללשון העברית, ירושלים תשס"ה, 201 + vii עמודים חלקת לשון: כתב עת לבלשנות עיונית ושימושית, ספר יצחק שלזינגר, חוברת 37-38 (תשס"ו-תשס"ז), בעריכת רות בורשטיין ודורית רביד, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, החוג ללשון העברית, ירושלים תשס"ו, 248 + xii עמודים חלקת לשון: כתב עת לבלשנות עיונית ושימושית, חוברת 39 (תשס"ז-תשס"ח), בעריכת רות בורשטיין, המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין, החוג ללשון העברית, ירושלים תשס"ז, 212 + viii עמודים לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרויותיהם (דברי הקונגרס הבינלאומי השישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח), בעריכת דוד מ' בונים, מוסד ביאליק ומשגב ירושלים, ירושלים תשס"ט, 434 + 484 * עמודים מגילות: מחקרים במגילות מדבר יהודה, כרך ז, בעריכת משה בר-אשר ודבורה דימנט, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ט, 316 עמודים מְסוּרָה לְיוֹסֵף: עיונים במורשתו של הגאון ר' יוסף קאפח (הלכה ומחשבה, ה), בעריכת יוסף פרחי, מכון משנת הרמב"ם ומכון משה, נתניה תשס"ח, 378 עמודים סטולמן, אביעד אברהם, המוצא תפילין: עירובין פרק עשירי מן התלמוד הבבלי (תלמוד האיגוד עם פרשנות על דרך המחקר, בעריכת שמא יהודה פרידמן), האיגוד לפרשנות התלמוד, ירושלים תשס"ח, 459 + xliii עמודים פרקי שירה: מגנזי השירה והפיוט של קהילות ישראל, כרך ז, בעריכת יהודית דישון ואפרים חזן, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ט, 240 עמודים צבר, יונה, תפסירים של פיוטים, קינות ואזהרות, בניבי ארמית חדשה של יהודי כורדיסטאן (עדה ולשון, ל, בעריכת אהרן ממון), המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל והוצאת הספרים מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, 438 עמודים קאופמן, אשר זליג, מסכת מדות: שינויי-נוסח לפרקים ג, ד, ה - המוצגים באופן

חדשני עפ"י כתבי־יד ודפוסים ראשונים, הוצאת הר ירָאָה, ירושלים תשס"ט,
200 עמודים

שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה
בר־אשר, בעריכת אהרן ממן, שמואל פסברג ויוחנן ברויאר, מוסד ביאליק,
ירושלים תשס"ח, כך א: לשון המקרא, מסורה ולשון ימי הביניים, נו +
184 + 344 עמודים; כך ב: לשון חז"ל וארמית, ו + 452 + 84 עמודים; כך ג:
העברית החדשה ולשונות היהודים, ז + 466 + 156 עמודים
ש"י לשרה יפת: מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, בעריכת משה בר־אשר,
נילי ואזנה, עמנואל טוב ודלית רום-שילוני, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ח,
כ + 484 + 396 עמודים

Ben-Yehuda, Eliezer, *Fulfillment of Prophecy: The Life Story of Eliezer Ben-Yehuda 1858–1922*, privately printed 2008, 378 pp.

Hebrew Studies: A Journal Devoted to Hebrew Language and Literature,
ed. Marvin A. Sweeney, Vol. 48, Milwaukee 2007, 429 pp.

Journal of the Royal Asiatic Society, vol. 18, part 1, ed. Sarah Ansari,
Cambridge University Press, London 2008, 107 pp.

Journal of the Royal Asiatic Society, vol. 18, part 2, ed. Sarah Ansari,
Cambridge University Press, London 2008, 255 pp.

Journal of the Royal Asiatic Society, vol. 18, part 3, ed. Sarah Ansari,
Cambridge University Press, London 2008, 400 pp.

MAARAV: A Journal for the Study of the Northwest Semitic Languages and Literatures, Vol. 15, 1, Western Academic Press, Rolling Hills Estates, CA 2008, 112 pp.

Passamanek, Stephen M., *Modalities in Medieval Jewish Law for Public Order and Safety* (Hebrew Union College Annual Supplements, 6), Cincinnati 2009, 115 pp.

Zewi, Tamar, *Parenthesis in Biblical Hebrew* (Studies in Semitic Languages and Linguistics, 50), Brill, Leiden–Boston 2007, 201 pp.

Summaries

Yosef Ofer

***Ketiv* and *Qere*: The Phenomenon, Its Notation, and Its Reflection in Early Rabbinic Literature (Parts 3–4)**

The first two parts of this article, which appeared in *Lěšonenu* 70 (2008), pp. 55–73, discussed the methods used for signaling *ketiv* and *qere* throughout the generations and the exegetical difference between the written and read forms. The third and fourth parts, presented here, review the opinions of the early sages and the various scholarly views of this phenomenon.

Alexey (Eliyahu) Yuditsky

דְּבִשׁ and Similar Forms

The diachronic development of the noun דְּבִשׁ in Hebrew is quite complex. Most scholars consider דְּבִשׁ a variant form that evolved from the primitive *qVtl* pattern (instead of the regular דְּבִשׁ*). In this paper, I discuss all biblical nouns of the קָטַל pattern and their phonological development. Thus, based on all available traditions of biblical Hebrew, the diachronic process *qVtl* > *q^etal* is reexamined. My main conclusion is that the noun דְּבִשׁ is almost unique in biblical Hebrew. Also presented here is a new explanation for the enigmatic construct form דְּבִשְׁתִּי.

Meirav (Tubul) Kahana

Tetralemma in the Mishna and the Tosefta (1)

The tetralemma (τετράς, λήμμα) is a logical scheme made up of four statements. Each statement is composed of two characteristics or attributes (A, B) and their opposites: (A, B), (-A, B), (A, -B), (-A, -B). Tetralemma and trilemma are very prevalent in rabbinic literature, particularly in its halakhic parts.

This paper provides a complete description of the tetralemma and trilemma documented in the Mishna and in the Tosefta, and explores the various scheme patterns as they relate to the order of their component statements, as well as the factors that affect their order. Also explored are: what affects how the characteristics are ordered within each statement; the various rhetorical elements expressed in the structure under discussion; and the role of the tetralemma and trilemma within the wider context.

Although, theoretically, tetralemma and trilemma statements can produce up to 24 patterns, based on the order of their component statements, only a small number of these patterns are indeed realized in the Mishna and Tosefta. In a large number of the cases, we can identify the variable that determines the order of the statements in a particular scheme. In some cases, the consideration is one of content, in others, style or syntax, and on occasion, the overall structure of the discourse determines the order of the statements in the pattern. This examination of the features of the tetralemma and trilemma clearly points to the redaction of these texts and to the stylistic awareness of their redactors, or of the transmitters of tannaitic traditions.

Shimon Shtober

A New Excerpt from Ḥayyuj's *Kitab al-Nutaf*

Ms. British Library Or. 2388 contains a commentary on Second Samuel written by the eleventh-century exegete, Rabbi Isaac b. Samuel the

Spaniard. This commentary draws heavily on the writings of the early Andalusian grammarians, first and foremost Judah Ḥayyuj's *Kitab al-Nutaf*. In the process of preparing a critical edition of Rabbi Isaac's exegetical work, I discovered a previously unpublished excerpt from Ḥayyuj's *al-Nutaf*.

The excerpt from Ḥayyuj's book dealt with here refers to the possessive compound **וְנָעִים זְמִירוֹת יִשְׂרָאֵל**, the concluding phrase of 2 Sam. 23:1. The prominent Andalusian grammarian interpreted this phrase in a unique fashion and identified it with the God of Israel, whereas all other commentators concluded that it alludes to King David, "the sweet singer of Israel".

Yael Reshef and Tamar Zewi

The Active Participle and Temporal Expression in Hebrew

This study's aim is to identify the linguistic stage at which the active participle (*benoni po'el*) came to convey the present tense in Hebrew and when and where it played this role exclusively. These questions are tackled through a survey of previous studies regarding the classical strata of Hebrew, followed by an independent examination of later Hebrew corpora. First we examine medieval Hebrew prose in its two principal varieties, i.e., Arabic-influenced Hebrew, and rabbinical Hebrew. We then trace the developmental processes of modern Hebrew through an examination of texts from the Jewish Enlightenment and revival periods.

Our findings show that the active participle almost exclusively conveys present tense in rabbinical medieval Hebrew, but Enlightenment and early revival Hebrew go back to expressing the present tense through both the prefix conjugation and the active participle. Only by the first decade of the twentieth century does a tripartite tense system emerge, in which the present tense is typically expressed by the active participle.

Shmuel Bolozky

Frequency and Productivity in the Verb System of Israeli Hebrew

This article examines the relationship between productivity and word frequency in modern Israeli Hebrew. According to both dictionary counts and corpus data, there exists almost an inverse relationship between relative productivity in the verb system and the actual distribution of verb forms in written Israeli Hebrew. While *pi'el* is the most productive verb pattern, and *pa'al* one of the least productive ones, *pa'al* is by far the most frequent pattern, according to the corpus as well as by dictionary counts, whereas *pi'el* lags far behind.

The primary reasons for this inverse relationship are: (a) productivity measurements are based solely on the “new” lexicon, which involves a relatively small number of forms compared with the total number of patterns found in the total lexicon; (b) neologisms are intended to address needs arising from special (often specialized) emerging circumstances, which belong either to a higher literary register, or to narrowly used professional terminologies – or, on the other hand, to equally restricted slang usage, that has not yet been “elevated” to the status of general colloquial usage. They are thus not likely to occur that often in written texts, whereas already existing items are used for common, everyday situations, and thus likely to occur quite often in a written corpus; (c) while the noun system is totally open to borrowing and consists of hundred of noun (and adjective) formation patterns, the verb system is relatively closed, and consequently not as likely to grow at the same rate.

It is possible, however, that with time, forms now considered marginal will gain acceptance and will be used more widely, and that the meanings they were formed to denote will become more commonplace – in which case one could expect greater frequency of *pi'el* use. Finally, in spite of the sharp decrease in its productivity, the sustained high frequency of *pa'al* may render some support to the commonplace intuition of teachers that it should still be given priority in the Hebrew classroom.

Vered Saydon

From Physical to Mental Perception: A Syntactic and Semantic Study of Contemporary Hebrew

The connection between physical and mental perception has long been a topic in linguistic research. Speakers' tendency to map abstract worlds, such as the world of reasoning and emotion, by borrowing concepts and vocabulary from the more accessible physical domain has been, and still is, a much-studied subject in cognitive semantics. The research stresses the dominance of *visual* perception in the hierarchy of senses and the metaphorical connection between visual perception and the world of intellect and knowledge. Vision, as many have said, is intrinsically connected to intellect, since it is our primary source of objective data about the world. Indeed, the verb 'see', in its metaphorical sense, acts as a mental verb par excellence. In other words, in many cases, 'I *see* that' is equivalent to 'I *perceive* that', 'I *deduce* that' and so on. The same holds for other sensory verbs ('hear', 'feel', and the like). These verbs too display metaphorical shifts into the cognitive domains. However, unlike the verb 'see', where the metaphorical shift from the physical to the mental has been completed, other sensory verbs have not yet completed the semantic transition; therefore, their use in language still arouses a certain metaphorical tension and a connection to the original meaning.

This study focuses on the semantic shift from physical to mental perception as seen in three prominent sensory verbs in contemporary Hebrew: *ra'a* 'see'; *šama* 'hear', and *hirgiš* 'feel'. The study investigates the various mental meanings assigned to these verbs as well as their syntactic frames, while following the frequency and regularity of the metaphorical shifts.

Einat Gonen

Is the Rule of Vowel Reduction Active in Spoken Hebrew?

In *Lěšonénu* 71/1–2 I presented the findings of a field study that examined the extent to which vowel changes in spoken Hebrew are influenced by the rule of vowel reduction. This paper describes the nature of these changes.

Scholars are divided as to the vitality of vowel reduction processes in modern Hebrew; nevertheless, in my opinion, the rule of vowel reduction is operative within modern Hebrew, despite a significant change in its conditions and scope. Its realization in spoken Hebrew involves three interacting processes. It draws on: (1) the grammatical regularity of vocalic changes in inflection inherited from pre-modern Hebrew corpora, and the use of this regularity in modern Hebrew speech; (2) processes of shortening based on inherited norms of innovative independent shortening characteristic of spoken languages; and (3) a system of analogies and attractions that play a role in shaping inflection. This supports my contention that modern Hebrew possesses a series of vital morpho-phonological rules and that vowel changes are not simply a morphological phenomenon inherited from classical Hebrew.

Raphael B. Posen

Aramaic Elements in ‘Hakaliri’?

According to Shulamit Elizur’s article, “The Incorporation of Aramaic Elements in Ancient Palestinian Piyyutim” (*Lěšonénu* 70 [2008], pp. 331–348), elements whose origin is Targum-Aramaic rarely appear in ancient piyyutim. In light of this, this paper examines the collocation חֵן מְרַכֵּר (‘joyful dancing’) in a *hoshana* attributed to Hakaliri, in which the Aramaic verb חוֹרֵךְ denotes ‘joy’. Since this verb is used in *Targum Onkelos* only in a negative sense, and its positive sense – that of joy – is later and apparently originates in Babylon, it would seem that Hakaliri inserted late Aramaic in his piyyut. Alternatively, this could also suggest that Hakaliri did not author this *hoshana*.

Uri Ehrlich

Between גאל ישראל and גואל ישראל

The prevailing view that the Geulah (Redemption) benedictions following the Shema and in the Haggadah use the past tense, whereas the Geulah benediction in the *Shmone Esre* uses the present tense, does not reflect the ancient reality. The appearance of these two phrases in the different prayers in early periods indicates that there was initially no difference in meaning between גאל ישראל and גואל ישראל. It was only at a later stage, when גאל ישראל was understood as the past tense, that a clear division in their use came into being.

Joshua Blau

Proto-Canaanite Spells in the Pyramid Texts

I was co-referent for Professor Steiner's lecture on proto-Canaanite spells in the Pyramid texts (see *Lěšonénu* 70 [2008], pp. 15–27). Although I accept Steiner's view in general, I consider the language of Byblos reflected in these texts as a Northwest Semitic, rather than Canaanite, dialect, based on the lack of attestation to the shift from $\bar{a} > \bar{o}$. I maintain that the development of the Northwest Semitic and Canaanite languages, including the dialect of Byblos, has to be interpreted according to the wave theory (rather than according to the family-tree theory).

Uzzi Ornan

Content Clauses in Hebrew

Content clauses are subordinate clauses that describe the content of a word found in the main clause. This paper presents an overview of the Hebrew studies devoted to content clauses since they have been

recognized as such until a recent paper from 2008, where multiple examples from all strata of Hebrew have been gathered. As adjectival clauses, content clauses differ from other adjectival clauses in several features and a conclusive investigation should reveal the source of these differences. This review clarifies the essential features of the content clause as well as the development of linguistics through discussion and constructive criticism, used here as a means of achieving a better understanding.

The review also demonstrates that efforts have been made by linguists to formalize semantics, i.e., to incorporate semantic features within syntactic rules. In the studies reviewed new sets of features of antecedent nouns and verbs to content clauses are defined. Lists of words that contain these features became part of the syntax, since these words share not only semantic but syntactic features as well.

Tamar Zewi

Response to Ornan's Critique of "Content Clauses in Hebrew"

In my response I indicate that the article "Content Clauses in Hebrew" (*Lěšonenu* 70 [2008], pp. 627–657) was never intended to be a contribution to the theoretical discussion of content clauses but rather an examination of their development through all major strata of Hebrew. With respect to Ornan's observations on theoretical issues, I note the insufficient nature of his earlier theoretical discussions on this topic and find the clarifications he now presents in response to my article most welcome. As for the difference in page numbers in one of Jespersen's works discussed by Ornan in some detail, this is simply due to a change in pagination in later reprints.

Chaim E. Cohen

Michael Ryzhik, *Masorot ləšon ḥakamim bə-italya al pi maḥzorim mime habenayim* (*L'ebraico mišnico nelle diverse tradizioni degli ebrei d'Italia*), Jerusalem: Bialik Institute and Ben Yehuda Center for Research of the Hebrew Language, 2009, 15 + 437 + xix pp.

Michael Ryzhik's book joins a series of important studies of mishnaic Hebrew published in the past two generations, whose purpose is to clarify the traditions of various Jewish communities pertaining to the reading of the Mishna and other talmudic texts. In his study, Ryzhik presents a detailed phonological and morphological description of the traditions of mishnaic Hebrew in Italy as they emerge from medieval, vocalized *maḥzorim*. His description clearly demonstrates that this tradition divides into two sub-traditions: one reflects the original, ancient, Italian tradition; the other, a "northern" tradition represented in *maḥzorim* written primarily in northern Italy, is distinguished by multiple external influences, including Sephardic and Ashkenazic ones.

This review surveys some of these phenomena, alongside the introduction of parallel material from the Ashkenazic tradition derived from sixteenth-to-eighteenth-century prayer books. For example, the form דינרי with a *šwa* (as opposed to דינרי) is the common form in the "northern" Italian *maḥzorim* and in the Ashkenazic prayer books as well. Another example is the version בשילוש פעמי רגלינו in the festival Mussaf prayer. בשילוש is the Eretz-Israel version and is nicely preserved in Italy until the modern period. In Ashkenazic prayer books, this version still appears in the sixteenth century, such as in the 1516 Prague prayer book, among others.

Alexey (Eliyahu) Yuditsky

Aharon Maman, Steven E. Fassberg, and Yochanan Breuer (eds.),
*Sha'arei Lashon: Studies in Hebrew, Aramaic and Jewish Languages
 Presented to Moshe Bar-Asher*, Jerusalem: Bialik Institute, 2007, Volume
 1: *Biblical Hebrew, Masorah and Medieval Hebrew*, pp. 11+344+*184;
 Volume 2: *Rabbinic Hebrew and Aramaic*, pp. 1+452+*84; Volume 3:
Modern Hebrew and Jewish Languages, pp. 11+466+*156

Sha'arei Lashon (Gates of Language) is a monumental festschrift dedicated to Professor Moshe Bar-Asher. It contains no fewer than ninety-nine papers devoted to various topics related to Hebrew, Aramaic, and Judeo-languages. The present review summarizes all the papers and discusses some of their innovations.

Joseph Tedghi

Yehudit Henshke, *Hebrew Elements in Daily Speech: A Grammatical
 Study and Lexicon of the Hebrew Component of Tunisian Judeo-Arabic*,
 Jerusalem: Bialik Institute, 2007, 457 pp.

This book is an adaptation of a doctoral thesis written by Yehudit Henshke at the Department of Hebrew Language and Jewish Languages, the Hebrew University of Jerusalem, under the supervision of Professor Moshe Bar-Asher. It contains a detailed introduction (pp. 1–13) in which the author introduces the research context, the division of the Jewish communities in Tunisia, and the isoglosses of Tunisia. The book itself contains two parts: Part 1, Language studies (pp. 17–157) is divided into six chapters: phonology, morphology, syntax, semantics, lexicon, and code language; Part 2 contains a lexicon of the Hebrew component in Tunisian Judeo-Arabic (pp. 161–418).

This entire lexicon is a precious treasure, as this is the first time that a lexicon documenting the Hebrew elements from a living language, and not from written sources, has been produced in such a scientific, accurate fashion. The linguistic material on which this lexicon is based is comprehensive and varied, and it provides interesting details not only about Hebrew words used in the Judeo-Arabic of various Tunisian

communities, but also about the history of the Hebrew language. The author has discovered ancient Hebrew words which were preserved by the Jewish communities of Tunisia; hence, Dr. Henshke's research makes an important contribution to a better understanding of the Hebrew language as well. In addition to this work's linguistic value, the notes that accompany the entries provide important data on the culture and customs of the Tunisian Jewish communities.

Despite minor comments on some Arabic words that were identified as Hebrew words, or on words borrowed from modern Hebrew and classified as a Hebrew component in Judeo-Arabic, we must congratulate the author on her enlightening work. Through her comprehensive lexicon as well as her grammatical analysis Dr. Henshke enriches the research of the Hebrew component in Jewish languages. Moreover, this work fills a considerable gap, and I have no doubt that it will serve as a major resource for all with an interest in the Hebrew language in general and in Judeo-Arabic in particular.

Cyril Aslanov

Simon C. Mimouni and Judith Olszowy-Schlanger (eds.), *Les revues scientifiques d'études juives: passé et avenir – À l'occasion du 120e anniversaire de la Revue des études juives* (Collection de la Revue des études juives 38), Paris–Louvain: Peeters, 2006, x+303 pp.

This review analyzes each of the contributions compiled in this miscellanea dealing with the history of the *Revue des Études Juives* and other academic journals in the field of Jewish studies. The scope and the quality of these studies vary considerably: some are worthy, enlightening articles (notably the contributions of Perrine Simon-Nahum, Georges Weill, Gérard Nahon, and Moshe Bar-Asher); others are more in the nature of catalogues, some even disproportionate in size (Jean-Pierre Rothschild). By and large, this volume should be of value for anyone interested in cultural history and in the history and methodology of the discipline of Jewish studies specifically.